

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

अभिधम्मपिटके

सम्मोहविनोदनी नाम

विभङ्ग-अट्ठकथा

१. खन्धविभङ्गे

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

चतुसच्चदसो नाथो, चतुधा धम्मसङ्गणिं ।
पकासयित्वा सम्बुद्धो, तस्सेव समनन्तरं ॥

उपेतो बुद्धधम्मोहि, अट्टारसहि नायको ।
अट्टारसन्नं खन्धादि-विभङ्गानं वसेन यं ॥

विभङ्गं देसयी सत्था, तस्स संवण्णनावकमो ।
इदानि यस्मा सम्पत्तो, तस्मा तस्सत्थवण्णनं ॥

करिस्सामि विगाहेत्वा, पोराणट्ठकथानयं ।
सद्धम्मे गारवं कत्वा, तं सुणाथ समाहिताति ॥

१. पञ्चकखन्धा — रूपकखन्धो...पे०... विज्जाणकखन्धोति इदं विभङ्गप्पकरणस्स आदिभूते खन्धविभङ्गे सुत्तन्तभाजनीयं नाम । तत्थ **पञ्चा**ति गणनपरिच्छेदो । तेन न ततो हेट्ठा न उद्धन्ति दस्सेति । **खन्धा**ति परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं । तत्रायं खन्ध-सद्वो सम्बहुलेसु ठानेसु दिस्सति — रासिम्हि, गुणे, पण्णत्तियं, रुळ्हयन्ति । “सेय्यथापि, भिक्खवे, महासमुद्धे न सुकरं उदकस्स पमाणं गहेतुं — एत्तकानि उदकाळ्हकानीति वा एत्तकानि उदकाळ्हकसतानीति वा एत्तकानि उदकाळ्हकसहस्सानीति वा एत्तकानि उदकाळ्हकसतसहस्सानीति वा, अथ खो असङ्ख्येय्यो अप्पमेय्यो महाउदकखन्धोत्वेव सङ्ख्यं गच्छती”तिआदीसु (अ० नि० ४.५१; ६.३७) हि रासितो खन्धो नाम । नहि परित्तकं उदकं उदकखन्धोति वुच्चति, बहुकमेव वुच्चति । तथा न परित्तको रजो रजकखन्धो, न अप्पमत्तका गावो गवकखन्धो, न अप्पमत्तकं बलं बलकखन्धो, न अप्पमत्तकं पुज्जं पुज्जकखन्धोति वुच्चति । बहुकमेव हि रजो रजकखन्धो, बहुकाव गवादयो गवकखन्धो, बलकखन्धो, पुज्जकखन्धोति वुच्चन्ति । “सीलकखन्धो समाधिकखन्धो”तिआदीसु (दी० नि० ३.३५५) पन गुणतो खन्धो नाम । “अद्वसा खो भगवा महन्तं दारुखन्धं गङ्गाय नदिया सोतेन वुद्धमान”न्ति (सं० नि० ४.२४१) । एत्थ पण्णत्तितो खन्धो नाम । “यं चित्तं मनो मानसं...पे०... विज्जाणं विज्जाणकखन्धो”तिआदीसु (ध० सं० ६३, ६५) रुळ्हितो खन्धो नाम । स्वायमिध रासितो अधिप्पेतो । अयज्हि खन्धट्ठो

नाम पिण्डद्वो पूगद्वो घटद्वो रासद्वो । तस्मा 'रासिलक्खणा खन्धा'ति वेदितब्बो । कोट्टासद्वोतिपि वत्तुं वट्ठति; लोकस्मिञ्चि इणं गहेत्वा चोदियमाना 'द्वीहि खन्धेहि दस्साम, तीहि खन्धेहि दस्सामा'ति वदन्ति । इति 'कोट्टासलक्खणा खन्धा'तिपि वत्तुं वट्ठति । एवमेत्थ **रूपक्खन्धो**ति रूपरासि रूपकोट्टासो, **वेदनाक्खन्धो**ति वेदनारासि वेदनाकोट्टासोति इमिना नयेन सज्जाक्खन्धादीनं अत्थो वेदितब्बो ।

एत्तावता सम्मासम्बुद्धो ख्वायं "चत्तारो च महाभूता चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादायरूपं"न्ति अतीतानागतपच्चुप्पन्नादीसु एकादससु ओकासेसु विभत्तो 'पञ्चवीसति रूपकोट्टासा'ति च 'छन्नवुति रूपकोट्टासा'ति च एवंपभेदो रूपरासि, तं सब्बं परिपिण्डेत्वा रूपक्खन्धो नामाति दस्सेसि । यो पनायं "सुखा वेदना, दुक्खा वेदना, अदुक्खमसुखा वेदना"ति तेसुयेव एकादससु ओकासेसु विभत्तो चतुभूमिकवेदनारासि, तं सब्बं परिपिण्डेत्वा वेदनाक्खन्धो नामाति दस्सेसि । यो पनायं "चक्खुसम्फस्सजा सज्जा...पे०... मनोसम्फस्सजा सज्जा"ति तेसुयेव एकादससु ओकासेसु विभत्तो चतुभूमिकसज्जारासि, तं सब्बं परिपिण्डेत्वा सज्जाक्खन्धो नामाति दस्सेसि । यो पनायं "चक्खुसम्फस्सजा चेतना...पे०... मनोसम्फस्सजा चेतना"ति तेसुयेव एकादससु ओकासेसु विभत्तो चतुभूमिकचेतनारासि, तं सब्बं परिपिण्डेत्वा सङ्खारक्खन्धो नामाति दस्सेसि । यो पनायं "चक्खुविज्जाणं, सोतघानजिक्काकायविज्जाणं, मनोधातु, मनोविज्जाणधातू"ति तेसुयेव एकादससु ओकासेसु विभत्तो चतुभूमिकचित्तरासि, तं सब्बं परिपिण्डेत्वा विज्जाणक्खन्धो नामाति दस्सेसि ।

अपिचेत्थ सब्बम्पि चतुसमुद्धानिकं रूपं रूपक्खन्धो, कामावचरअट्ठकुसलचित्तादीहि एकूननवुतिचित्तेहि सहजाता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, फस्सादयो धम्मा सङ्खारक्खन्धो, एकूननवुति चित्तानि विज्जाणक्खन्धोति । एवम्पि पञ्चसु खन्धेसु धम्मपरिच्छेदो वेदितब्बो ।

१. रूपक्खन्धनिद्देशो

२. इदानीं ते रूपक्खन्धादयो विभजित्वा दस्सेतुं तत्थ कतमो रूपक्खन्धोतिआदिमाह । तत्थ तत्थाति तेसु पञ्चसु खन्धेसु । **कतमो**ति कथेतुकम्यतापुच्छा । **रूपक्खन्धो**ति पुच्छितधम्मनिदस्सनं । इदानीं तं विभजन्तो यं किञ्चि रूपन्तिआदिमाह । तत्थ यं **किञ्ची**ति अनवसेसपरियादानं । रूपन्ति अतिप्पसङ्गनियमनं । एवं पदद्वयेनापि रूपस्स अनवसेसपरिगगहो कतो होति ।

तत्थ केनट्ठेन रूपन्ति? रूपनट्ठेन रूपं । वुत्तज्हेतं भगवता —

“किञ्च, भिक्खवे, रूपं वदेथ? रूप्पतीति खो, भिक्खवे, तस्मा रूपन्ति वुच्चति । केन रूप्पति? सीतेनपि रूप्पति, उण्हेनपि रूप्पति, जिघच्छायपि रूप्पति, पिपासायपि रूप्पति, डंसमकसवातातपसरिसपसम्फस्सेनपि रूप्पति । रूप्पतीति खो, भिक्खवे, तस्मा रूपन्ति वुच्चती”ति (सं० नि० ३.७९) ।

तत्थ किन्ति कारणपुच्छा; केन कारणेन रूपं वदेथ, केन कारणेन तं रूपं नामाति अत्थो । रूप्पतीति एत्थ इतीति कारणुद्देशो । यस्मा रूप्पति तस्मा रूपन्ति वुच्चतीति अत्थो । **रूप्पतीति** कुप्पति घट्टीयति पीळियति भिज्जतीति अत्थो । एवं इमिना एत्तकेन ठानेन रूपनट्ठेन रूपं वुत्तं । रूपनलक्खणेन रूपन्तिपि वत्तुं वट्ठति । रूपनलक्खणज्हेतं ।

सीतेनपि रूप्पतीतिआदीसु पन **सीतेन** ताव **रूप्पनं लोकन्तरिकनिरये** पाकटं । तिण्णं तिण्णञ्चि चक्कवाळानं

अन्तरे एकेको लोकन्तरिकनिरयो नाम होति अट्टयोजनसहस्सप्पमाणो, यस्स नेव हेट्ठा पथवी अत्थि, न उपरि चन्दिमसूरियदीपमणिआलोको, निच्चन्धकारो । तत्थ निब्बत्तसत्तानं तिगावुतो अत्तभावो होति । ते वग्गुलियो विय पब्बतपादे दीघपुथुलेहि नखेहि लगित्वा अवंसिरा ओलम्बन्ति । यदा संसप्पन्ता अज्जमज्जस्स हत्थपासगता होन्ति अथ ‘भक्खो नो लद्धो’ति मज्जमाना तत्थ ब्यावटा विपरिवत्तित्वा लोकसन्धारके उदके पतन्ति, सीतवाते पहरन्तेपि पक्कमधुकफलानि विय छिज्जित्वा उदके पतन्ति । पतितमत्ताव अच्चन्तखारेन सीतोदकेन छिन्नचम्महारुमंसअट्ठीहि भिज्जमानेहि तत्ततेले पतितपिट्ठपिण्डि विय पटपटायमाना विलीयन्ति । एवं सीतेन रूप्पनं लोकन्तरिकनिरये पाकटं । महंसकरट्ठादीसुपि हिमपातसीतलेसु पदेसेसु एतं पाकटमेव । तत्थ हि सत्ता सीतेन भिन्नच्छिन्नसरीरा जीवितक्खयम्पि पापुणन्ति ।

उण्हेन रूप्पनं अवीचिमहानिरये पाकटं । तत्थ हि तत्ताय लोहपथविया निपज्जापेत्वा पञ्चविधबन्धनादिकरणकाले सत्ता महादुक्खं अनुभवन्ति ।

जिघच्छाय रूप्पनं पेत्तिविसये चेव दुब्भिक्खकाले च पाकटं । पेत्तिविसयस्मिज्झि सत्ता द्वे तीणि बुद्धन्तरानि किञ्चिदेव आमिसं हत्थेन गहेत्वा मुखे पक्खिपन्ता नाम न होन्ति । अन्तोउदरं आदित्तसुसिररुक्खो विय होति । दुब्भिक्खे कज्जिकमत्तम्पि अलभित्वा मरणप्पत्तानं पमाणं नाम नत्थि ।

पिपासाय रूप्पनं कालकज्जिकादीसु पाकटं । तत्थ हि सत्ता द्वे तीणि बुद्धन्तरानि हृदयतेमनमत्तं वा जिक्कातेमनमत्तं वा उदकबिन्दुं लद्धुं न सक्कोन्ति । ‘पानीयं पिविस्सामा’ति नदिं गतानम्पि नदी वालिकातलं सम्पज्जति । महासमुद्धं पक्खन्तानम्पि महासमुद्धो पिट्ठिपासाणो होति । ते सुस्सन्ता बलवदुक्खपीळिता विचरन्ति ।

एको किर कालकज्जिकअसुरो पिपासं अधिवासेतुं असक्कोन्तो योजनगम्भीरवित्थारं महागङ्गं ओतरि । तस्स गतगतट्ठाने उदकं छिज्जति, धूमो उग्गच्छति, तत्ते पिट्ठिपासाणे चङ्कमनकालो विय होति । तस्स उदकसद्वं सुत्वा इतो चितो च विचरन्तस्सेव रत्ति विभायि । अथ नं पातोव भिक्खाचारं गच्छन्ता तिसमत्ता पिण्डचारिकभिक्खू दिस्वा — “को नाम त्वं, सप्पुरिसा”ति पुच्छिंसु । “पेतोहमस्मि, भन्ते”ति । “किं परियेससी”ति? “पानीयं, भन्ते”ति । “अयं गङ्गा परिपुण्णा, किं त्वं न पस्ससी”ति? “न उपकप्पति, भन्ते”ति । “तेन हि गङ्गापिट्ठे निपज्ज, मुखे ते पानीयं आसिज्जिस्सामा”ति । सो वालिकापुळिने उत्तानो निपज्जि । भिक्खू तिसमत्ते पत्ते नीहरित्वा उदकं आहरित्वा आहरित्वा तस्स मुखे आसिज्जिंसु । तेसं तथा करोन्तानयेव वेला उपकट्ठा जाता । ततो “भिक्खाचारकालो अम्हाकं, सप्पुरिस; कच्चि ते अस्सादमत्ता लद्धा”ति आहंसु । पेतो “सचे मे, भन्ते, तिसमत्तानं अय्यानं तिसमत्तेहि पत्तेहि आसित्तउदकतो अट्ठपसतमत्तम्पि परगलगतं, पेतत्तभावतो मोक्खो मा होतू”ति आह । एवं पिपासाय रूप्पनं पेत्तिविसये पाकटं ।

डंसादीहि रूप्पनं डंसमक्खिकादिसम्बबहुलेसु पदेसेसु पाकटं । एत्थ च **डंसा**ति पिङ्गलमक्खिका, **मकसा**ति मकसाव **वाता**ति कुच्छिवातपिट्ठिवातादिवसेन वेदितब्बा । सरीरस्मिज्झि वातरोगो उप्पज्जित्वा हत्थपादपिट्ठिआदीनि भिन्दति, काणं करोति, खुज्जं करोति, पीठसप्पिं करोति । **आतपो**ति सूरियातपो । तेन रूप्पनं **मरुकन्तारा**दीसु पाकटं । एका किर इत्थी मरुकन्तारे रत्ति सत्थतो ओहीना दिवा सूरिये उग्गच्छन्ते वालिकाय तप्पमानाय पादे ठपेतुं असक्कोन्ती सीसतो पच्छिं ओतारेत्वा अक्कमि । कमेन पच्छिया उण्हाभितत्ताय ठातुं असक्कोन्ती तस्सा उपरि साटकं ठपेत्वा अक्कमि । तस्मिम्पि सन्तत्ते अङ्गेन गहितं पुत्तकं अधोमुखं निपज्जापेत्वा कन्दन्तं कन्दन्तं अक्कमित्वा सद्धिं तेन तस्मिंयेव ठाने उण्हाभितत्ता कालमकासि ।

सरीसपाति ये केचि दीघजातिका सरन्ता गच्छन्ति । तेसं सम्फस्सेन रूपनं आसीविसदद्वादीनं वसेन वेदितब्बं ।

इदानीं 'यं किञ्चि रूपं'न्ति पदेन संगहितं पञ्चवीसतिकोट्टासच्छन्नवुतिकोट्टासप्पभेदं सब्बम्पि रूपं अतीतादिकोट्टासेसु पक्खिपित्वा दस्सेतुं अतीतानागतपच्चुप्पन्नन्ति आह । ततो परं तदेव अज्झत्तदुकादीसु चतूसु दुकेसु पक्खिपित्वा दस्सेतुं अज्झत्तं वा बहिद्धा वातिआदि वुत्तं । ततो परं सब्बम्पेतं एकादससु पदेसेसु परियादियित्वा दस्सितं रूपं एकतो पिण्डं कत्वा दस्सेतुं तदेकज्झन्तिआदि वुत्तं ।

तत्थ तदेकज्झन्ति तं एकज्झं; अभिसज्जूहित्वाति अभिसंहरित्वा; अभिसङ्घिपित्वाति सङ्घेपं कत्वा; इदं वुत्तं होति — सब्बम्पेतं वुत्तप्पकारं रूपं रूपनलक्खणसङ्घाते एकविधभावे पज्जाय रासिं कत्वा रूपक्खन्धो नामाति वुच्चतीति । एतेन सब्बम्पि रूपं रूपनलक्खणे रासिभावूपगमनेन रूपक्खन्धोति दस्सितं होति । न हि रूपतो अज्जो रूपक्खन्धो नाम अत्थि । यथा च रूपं, एवं वेदनादयोपि वेदयितलक्खणादीसु रासिभावूपगमनेन । न हि वेदनादीहि अज्जे वेदनाक्खन्धादयो नाम अत्थि ।

३. इदानीं एकेकस्मिं ओकासे पक्खित्तं रूपं विसुं विसुं भाजेत्वा दस्सेन्तो तत्थ कतमं रूपं अतीतन्तिआदिमाह । तत्थ तत्थाति एकादससु ओकासेसु पक्खिपित्वा ठपितमातिकाय भुम्मं । इदं वुत्तं होति — अतीतानागतपच्चुप्पन्नन्तिआदिना नयेन ठपिताय मातिकाय यं अतीतं रूपन्ति वुत्तं, तं कतमन्ति? इमिना उपायेन सब्बपुच्छासु अत्थो वेदितब्बो । अतीतं निरुद्धन्तिआदीनि पदानि निक्खेपकण्डस्स अतीतत्तिकभाजनीयवण्णनायं (ध० स० अट्ठ० १०४४) वुत्तानेव । चत्तारो च महाभूताति इदं अतीतन्ति वुत्तरूपस्स सभावदस्सनं । यथा चेत्य एवं सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो । इमिना इदं दस्सेति — अतीतरूपम्पि भूतानि चेव भूतानि उपादाय निब्बत्तरूपञ्च, अनागतम्पि...पे०... दूरसन्तिकम्पि । न हि भूतेहि चेव भूतानि उपादाय पवत्तरूपतो च अज्जं रूपं नाम अत्थीति ।

अपरो नयो — अतीतंसेन सङ्गहितन्ति अतीतकोट्टासेनेव सङ्गहितं, एत्थेव गणनं गतं । किन्ति? चत्तारो च महाभूता चतुन्नञ्च महाभूतानं उपादायरूपन्ति । एवं सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो । अनागतपच्चुप्पन्ननिद्देसपदानिपि हेट्ठा वुत्तत्थानेव ।

इदं पन अतीतानागतपच्चुप्पन्नं नाम सुत्तन्तपरियायतो अभिधम्मनिद्देसतोति दुविधं । तं सुत्तन्तपरियाये भवेन परिच्छिन्नं । पटिसन्धितो हि पट्टाय अतीतभवेसु निब्बत्तं रूपं, अनन्तरभवे वा निब्बत्तं होतु कप्पकोटिसतसहस्समत्थके वा, सब्बं अतीतमेव नाम । चुतितो पट्टाय अनागतभवेसु निब्बत्तनकरूपं, अनन्तरभवे वा निब्बत्तं होतु कप्पकोटिसतसहस्समत्थके वा, सब्बं अनागतमेव नाम । चुतिपटिसन्धिअनन्तरे पवत्तरूपं पच्चुप्पन्नं नाम । अभिधम्मनिद्देसे पन खणेन परिच्छिन्नं । तयो हि रूपस्स खणा — उप्पादो, ठिति, भङ्गोति । इमे तयो खणे पत्वा निरुद्धं रूपं, समनन्तरनिरुद्धं वा होतु अतीते कप्पकोटिसतसहस्समत्थके वा, सब्बं अतीतमेव नाम । तयो खणे असम्पत्तं रूपं, एकचित्तक्खणमत्तेन वा असम्पत्तं होतु अनागते कप्पकोटिसतसहस्समत्थके वा, सब्बं अनागतमेव नाम । इमे तयो खणे सम्पत्तं रूपं पन पच्चुप्पन्नं नाम । तत्थ किञ्चापि इदं सुत्तन्तभाजनीयं, एवं सन्तेपि अभिधम्मनिद्देसेनेव अतीतानागतपच्चुप्पन्नरूपं निद्दिट्ठन्ति वेदितब्बं ।

अपरो नयो — इदञ्चि रूपं अद्धासन्ततिसमयखणवसेन चतुधा अतीतं नाम होति । तथा अनागतपच्चुप्पन्नं । अद्धावसेन ताव एकस्स एकस्मिं भवे पटिसन्धितो पुब्बे अतीतं, चुतितो उद्धं अनागतं, उभिन्नमन्तरे पच्चुप्पन्नं । सन्ततिवसेन सभागएकउतुसमुद्धानं एकाहारसमुद्धानञ्च पुब्बापरियवसेन पवत्तमानम्पि पच्चुप्पन्नं । ततो पुब्बे

विसभागउतुआहारसमुद्धानं अतीतं, पच्छा अनागतं । चित्तजं एकवीथि एकजवन एकसमापत्तिसमुद्धानं पच्चुप्पन्नं । ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागतं । कम्मसमुद्धानस्स पाटियेक्कं सन्ततिवसेन अतीतादिभेदो नत्थि । तेसज्जेव पन उतुआहारचित्तसमुद्धानानं उपत्थम्भकवसेन तस्स अतीतादिभेदो वेदितब्बो । समयवसेन एकमुहुत्तपुब्बण्हसायन्हरत्तिदिवादीसु समयेसु सन्तानवसेन पवत्तमानं तं तं समयं पच्चुप्पन्नं नाम । ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागतं । खणवसेन उप्पादादिकखणत्तयपरियापन्नं पच्चुप्पन्नं नाम । ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागतं ।

अपिच अतिक्कहेतुपच्चयकिच्चं अतीतं । निद्धितहेतुकिच्चं अनिद्धितपच्चयकिच्चं पच्चुप्पन्नं । उभयकिच्चमसम्पत्तं अनागतं । सकिच्चखणे वा पच्चुप्पन्नं । ततो पुब्बे अतीतं, पच्छा अनागतं । एत्थ च खणादिकथाव निप्परियाया, सेसा सपरियाया । तासु निप्परियायकथा इध अधिप्पेता । अज्झत्तदुकस्सापि निद्देसपदानि हेट्ठा अज्झत्तत्तिकनिद्देसे (ध० स० अट्ठ० १०५०) वुत्तत्थानेव । ओळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनायं (ध० स० अट्ठ० ६७४) वुत्तत्थानेव ।

६. हीनदुकनिद्देसे तेसं तेसं सत्तानन्ति बहूसु सत्तेसु सामिवचनं । अपरस्सापि अपरस्सापीति हि वुच्चमाने दिवसम्पि कप्पसतसहस्सम्पि वदन्तो एत्तकमेव वदेय्य । इति सत्था द्वीहेव पदेहि अनवसेसे सत्ते परियादियन्तो 'तेसं तेसं सत्तान'न्ति आह । एत्तकेन हि सब्बम्पि अपरदीपनं सिद्धं होति । उज्जातन्ति अवमतं । अवज्जातन्ति वम्भेत्वा जातं । रूपन्तिपि न विदितं । हीळितन्ति अगहेतब्बट्टेन खित्तं छड्डितं, जिगुच्छितन्तिपि वदन्ति । परिभूतन्ति किमेतेनाति वाचाय परिभवितं । अचिक्कीकतन्ति न गरुकतं । हीनन्ति लामकं । हीनमतन्ति हीनन्ति मतं, लामकं कत्वा जातं । हीनसम्मतन्ति हीनन्ति लोके सम्मतं, हीनेहि वा सम्मतं, गूथभक्खेहि गूथो विय । अनिद्धन्ति अप्पियं, पटिलाभत्थाय वा अपरियेसितं । सचेपि नं कोचि परियेसेय्य, परियेसतु । एतस्स पन आरम्मणस्स एतदेव नामं । अकन्तन्ति अकामितं, निस्सरिकं वा । अमनापन्ति मनस्मिं न अप्पितं । तादिसज्झि आरम्मणं मनस्मिं न अप्पीयति । अथ वा मनं अप्पायति वड्ढेतीति मनापं, न मनापं अमनापं ।

अपरो नयो — अनिद्धं सम्पत्तिविरहतो । तं एकन्तेन कम्मसमुद्धानेसु अकुसलकम्मसमुद्धानं । अकन्तं सुखस्स अहेतुभावतो । अमनापं दुक्खस्स हेतुभावतो । रूपा सद्दाति इदमस्स सभावदीपनं । इमस्मिज्झि पदे अकुसलकम्मजवसेन अनिद्धा पच्च कामगुणा विभत्ता । कुसलकम्मजं पन अनिद्धं नाम नत्थि, सब्बं इट्ठमेव ।

पणीतपदनिद्देसो वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो । इमस्मिं पन पदे कुसलकम्मजवसेन इट्ठा पच्च कामगुणा विभत्ता । कुसलकम्मजज्झि अनिद्धं नाम नत्थि, सब्बं इट्ठमेव । यथा च कम्मजेसु एवं उतुसमुद्धानादीसुपि इट्ठानिद्धता अत्थि एवाति इमस्मिं दुके इट्ठानिद्धारम्मणं पटिविभत्तन्ति वेदितब्बं । अयं ताव आचरियानं समानत्थकथा । वितण्डवादी पनाह — इट्ठानिद्धं नाम पाटियेक्कं पटिविभत्तं नत्थि, तेसं तेसं रुचिवसेन कथितं ।

यथाह —

“मनापपरियन्तं ख्वाहं, महाराज, पच्चसु कामगुणेसु अगगन्ति वदामि । तेव, महाराज, रूपा एकच्चस्स मनापा होन्ति, एकच्चस्स अमनापा होन्ति । तेव, महाराज, सद्दा, गन्धा, रसा, फोड्डब्बा एकच्चस्स मनापा होन्ति, एकच्चस्स अमनापा होन्ती”ति (सं० नि० १.१२३) ।

एवं यस्मा तेयेव रूपादयो एको अस्सादेति अभिनन्दति, तत्थ लोभं उप्पादेति । एको कुज्झति पटिहज्जति, तत्थ दोसं उप्पादेति । एकस्स इट्ठा होन्ति कन्ता मनापा, एकस्स अनिद्धा अकन्ता अमनापा । एको चेते 'इट्ठा कन्ता मनापा'ति

दक्खिणतो गणहाति, एको ‘अनिट्ठा अकन्ता अमनापा’ति वामतो । तस्मा इट्ठानिट्ठं नाम पाटियेक्कं पटिविभत्तं नाम नत्थि । पच्चन्तवासीनज्झि गण्डुप्पादापि इट्ठा होन्ति कन्ता मनापा, मज्झिमदेसवासीनं अतिजेगुच्छा । तेसञ्च मोरमंसादीनि इट्ठानि होन्ति, इतरेसं तानि अतिजेगुच्छानीति ।

सो वत्तब्बो — “किं पन त्वं इट्ठानिट्ठारम्मणं पाटियेक्कं पटिविभत्तं नाम नत्थीति वदेसी”ति? “आम नत्थी”ति वदामि । पुन तथेव यावततियं पतिट्ठापेत्वा पज्जो पुच्छितब्बो — “निब्बानं नाम इट्ठं उदाहु अनिट्ठ”न्ति? जानमानो “इट्ठ”न्ति वक्खति । सचेपि न वदेय्य, मा वदतु । निब्बानं पन एकन्तइट्ठमेव । “ननु एको निब्बानस्स वण्णे कथियमाने कुज्झित्वा — ‘त्वं निब्बानस्स वण्णं कथेसि, किं तत्थ अन्नपानमालागन्धविलेपनसयनच्छादनसमिद्धा पञ्च कामगुणा अत्थी’ति वत्त्वा ‘नत्थी’ति वुत्ते ‘अलं तव निब्बानेना’ति निब्बानस्स वण्णे कथियमाने कुज्झित्वा उभो कण्णे थकेतीति इट्ठेत्तं । एतस्स पन वसेन तव वादे निब्बानं अनिट्ठं नाम होति । न पनेत्तं एवं गहेतब्बं । एसो हि विपरीतसञ्जाय कथेति । सञ्जाविपल्लासेन च तदेव आरम्मणं एकस्स इट्ठं होति, एकस्स अनिट्ठं” ।

इट्ठानिट्ठारम्मणं पन पाटियेक्कं विभत्तं अत्थीति । कस्स वसेन विभत्तन्ति? मज्झिमकसत्तस्स । इदज्झि न अतिइस्सरानं महासम्मत्तमहासुदस्सनधम्मासोकादीनं वसेन विभत्तं । तेसज्झि दिब्बकप्पम्पि आरम्मणं अमनापं उपट्ठाति । न अतिदुग्गतानं दुल्लभन्नपानानं वसेन विभत्तं । तेसज्झि कणाजकभत्तसिस्थानिपि पूतिमंसरसोपि अतिमधुरो अमतसदिसो च होति । मज्झिमकानं पन गणकमहामत्तसेट्ठिकुटुम्बिकवाणिजादीनं कालेन इट्ठं कालेन अनिट्ठं लभमानानं वसेन विभत्तं । एवरूपा हि इट्ठानिट्ठं परिच्छिन्दितुं सक्कोन्तीति ।

तिपिटकचूळनागत्येरो पनाह — “इट्ठानिट्ठं नाम विपाकवसेनेव परिच्छिन्नं, न जवनवसेन । जवनं पन सञ्जाविपल्लासवसेन इट्ठस्मियेव रज्जति, इट्ठस्मियेव दुस्सति; अनिट्ठस्मियेव रज्जति, अनिट्ठस्मियेव दुस्सती”ति । विपाकवसेनेव पनेत्तं एकन्ततो परिच्छिज्जति । न हि सक्का विपाकचित्तं वज्जेतुं । सचे आरम्मणं इट्ठं होति, कुसलविपाकं उपपज्जति । सचे अनिट्ठं, अकुसलविपाकं उपपज्जति । किञ्चापि हि मिच्छादिट्ठिका बुद्धं वा सङ्गं वा महाचेतियादीनि वा उळारानि आरम्मणानि दिस्वा अक्खीनि पिदहन्ति, दोमनस्सं आपज्जन्ति, धम्मसद्वं सुत्वा कण्णे थकेन्ति, चक्खुविज्जाणसोतविज्जाणानि पन नेसं कुसलविपाकानेव होन्ति ।

किञ्चापि गूथसूकरादयो गूथगन्धं घायित्वा ‘खादितुं लभिस्सामा’ति सोमनस्सजाता होन्ति, गूथदस्सने पन तेसं चक्खुविज्जाणं, तस्स गन्धघायने घानविज्जाणं, रससायने जिह्वाविज्जाणञ्च अकुसलविपाकमेव होति । बन्धित्वा वरसयने सयापितसूकरो च किञ्चापि विरवति, सञ्जाविपल्लासेन पनस्स जवनस्मियेव दोमनस्सं उपपज्जति, कायविज्जाणं कुसलविपाकमेव । कस्मा? आरम्मणस्स इट्ठताय ।

अपिच द्वारवसेनापि इट्ठानिट्ठता वेदितब्बा । सुखसम्फस्सज्झि गूथकललं चक्खुद्वारघानद्वारेसु अनिट्ठं, कायद्वारे इट्ठं होति । चक्कवत्तिनो मणिरतनेन पोथियमानस्स, सुवण्णसूले उत्तासितस्स च मणिरतनसुवण्णसूलानि चक्खुद्वारे इट्ठानि होन्ति, कायद्वारे अनिट्ठानि । कस्मा? महादुक्खस्स उप्पादनतो । एवं इट्ठानिट्ठं एकन्ततो विपाकेनेव परिच्छिज्जतीति वेदितब्बं ।

तं तं वा पनाति एत्थ न हेट्ठिमनयो ओलोकेतब्बो । न हि भगवा सम्मुतिमनापं भिन्दति, पुग्गलमनापं पन भिन्दति । तस्मा तंतंवापनवसेनेव उपादायुपादाय हीनप्पणीतता वेदितब्बा । नेरयिकानज्झि रूपं कोटिप्पत्तं हीनं नाम; तं उपादाय

तिरच्छानेसु नागसुपण्णानं रूपं पणीतं नाम । तेसं रूपं हीनं; तं उपादाय पेतानं रूपं पणीतं नाम । तेसम्पि हीनं; तं उपादाय जानपदानं रूपं पणीतं नाम । तेसम्पि हीनं; तं उपादाय गामभोजकानं रूपं पणीतं नाम । तेसम्पि हीनं; तं उपादाय जनपदसामिकानं रूपं पणीतं नाम । तेसम्पि हीनं; तं उपादाय पदेसराजूनं रूपं पणीतं नाम । तेसम्पि हीनं; तं उपादाय चक्कवत्तिरज्जो रूपं पणीतं नाम । तस्सापि हीनं; तं उपादाय भुम्मदेवानं रूपं पणीतं नाम । तेसम्पि हीनं; तं उपादाय चातुमहाराजिकानं देवानं रूपं पणीतं नाम । तेसम्पि हीनं; तं उपादाय तावतिसानं देवानं रूपं पणीतं नाम...पे०... अकनिट्टदेवानं पन रूपं मत्थकप्पत्तं पणीतं नाम ।

७. दूरदुकनिद्देसे इत्थिन्द्रियादीनि हेट्ठा विभत्तानेव । इमस्मिं पन दुके दुप्परिग्गहट्ठेन लक्खणदुप्पटिविज्झताय सुखुमरूपं दूरेति कथितं । सुखपरिग्गहट्ठेन लक्खणसुप्पटिविज्झताय ओळारिकरूपं सन्तिकेति । कबळीकाराहारपरियोसाने च निरय्यातनट्ठानेपि ‘इदं वुच्चति रूपं दूरे’ति न नीरय्यातितं । कस्मा? दुविधज्झि दूरे नाम — लक्खणतो च ओकासतो चाति । तत्थ लक्खणतो दूरेति न कथितं, तं ओकासतो कथेतब्बं । तस्मा दूरेति अकथितं । ओळारिकरूपं ओकासतो दूरेति दस्सेतुं अनिरय्यातेत्वाव यं वा पनज्जम्पीति आदिमाह । सन्तिकपदनिद्देसेपि एसेव नयो । तत्थ अनासन्नेति न आसन्ने, अनुपकट्ठेति निस्सटे, दूरेति दूरम्हि, असन्तिकेति न सन्तिके । इदं वुच्चति रूपं दूरेति इदं पण्णरसविधं सुखुमरूपं लक्खणतो दूरे, दसविधं पन ओळारिकरूपं येवापनकवसेन ओकासतो दूरेति वुच्चति । सन्तिकपदनिद्देसो उत्तानत्थोयेव ।

इदं वुच्चति रूपं सन्तिकेति इदं दसविधं ओळारिकरूपं लक्खणतो सन्तिके, पञ्चदसविधं पन सुखुमरूपं येवापनकवसेन ओकासतो सन्तिकेति वुच्चति । कित्तकतो पट्ठाय पन रूपं ओकासवसेन सन्तिके नाम? कित्तकतो पट्ठाय दूरे नामाति? पकतिकथाय कथेन्तानं द्वादसहत्थो सवनूपचारो नाम होति । तस्स ओरतो रूपं सन्तिके, परतो दूरे । तत्थ सुखुमरूपं दूरे होन्तं लक्खणतोपि ओकासतोपि दूरे होति; सन्तिके होन्तं पन ओकासतोव सन्तिके होति, न लक्खणतो । ओळारिकरूपं सन्तिके होन्तं लक्खणतोपि ओकासतोपि सन्तिके होति; दूरे होन्तं ओकासतोव दूरे होति, न लक्खणतो ।

तं तं वा पनाति एत्थ न हेट्ठिमनयो ओलोकेतब्बो । हेट्ठा हि भिन्दमानो गतो । इध पन न लक्खणतो दूरं भिन्दति, ओकासतो दूरमेव भिन्दति । उपादायुपादाय दूरसन्तिकज्झि एत्थ दस्सितं । अत्तनो हि रूपं सन्तिके नाम; अन्तोकुच्छिगतस्सापि परस्स दूरे । अन्तोकुच्छिगतस्स सन्तिके; बहिठितस्स दूरे । एकमज्जे सयितस्स सन्तिके; बहिपमुखे ठितस्स दूरे । अन्तोपरिवेणे रूपं सन्तिके; बहिपरिवेणे दूरे । अन्तोसङ्घारामे रूपं सन्तिके; बहिसङ्घारामे दूरे । अन्तोसीमाय रूपं सन्तिके; बहिसीमाय दूरे । अन्तोगामखेत्ते रूपं सन्तिके; बहिगामखेत्ते दूरे । अन्तोजनपदे रूपं सन्तिके; बहिजनपदे दूरे । अन्तोर्ज्जसीमाय रूपं सन्तिके; बहिरर्ज्जसीमाय दूरे । अन्तोसमुद्वे रूपं सन्तिके; बहिसमुद्वेरूपं दूरे । अन्तोचक्कवाळे रूपं सन्तिके; बहिचक्कवाळे दूरेति ।

अयं रूपक्खन्धनिद्देसो ।

२. वेदनाक्खन्धनिद्देसो

८. वेदनाक्खन्धनिद्देसादीसु हेट्ठा वुत्तसदिसं पहाय अपुब्बमेव वण्णयिस्साम । या काचि वेदनाति चतुभूमिकवेदनं परियादियति । सुखा वेदनाति आदीनि अतीतादिवसेन निद्दिट्ठवेदनं सभावतो दस्सेतुं वुत्तानि । तत्थ सुखा वेदना अत्थि कायिका, अत्थि चेतसिका । तथा दुक्खा वेदना । अदुक्खमसुखा पन चक्खादयो पसादकाये सन्थाय परियायेन ‘अत्थि कायिका, अत्थि चेतसिका’ । तत्थ सब्बापि कायिका कामावचरा । तथा चेतसिका दुक्खा वेदना । चेतसिका सुखा पन

तेभूमिका । अदुक्खमसुखा चतुभूमिका । तस्सा सब्बप्पकारायपि सन्ततिवसेन, खणादिवसेन च अतीतादिभावो वेदितब्बो ।

तत्थ सन्ततिवसेन एकवीथिएकजवनएकसमापत्तिपरियापन्ना, एकविधविसयसमायोगप्पवत्ता च पच्चुप्पन्ना । ततो पुब्बे अतीता, पच्छा अनागता । खणादिवसेन खणत्तयपरियापन्ना पुब्बन्तापरन्तमज्झगता सकिच्चञ्च कुरुमाना वेदना पच्चुप्पन्ना । ततो पुब्बे अतीता, पच्छा अनागता । तत्थ खणादिवसेन अतीतादिभावं सन्धाय अयं निद्देशो कतोति वेदितब्बो ।

११. ओळारिकसुखुमनिद्देशे अकुसला वेदनातिआदीनि जातितो ओळारिकसुखुमभावं दस्सेतुं वुत्तानि । दुक्खा वेदना ओळारिकातिआदीनि सभावतो । असमापन्नस्स वेदनातिआदीनि पुगलतो । सासवातिआदीनि लोкийलोकुत्तरतो ओळारिकसुखुमभावं दस्सेतुं वुत्तानि । तत्थ अकुसला ताव सदरथट्ठेन दुक्खविपाकट्ठेन च ओळारिका । कुसला निदरथट्ठेन सुखविपाकट्ठेन च सुखुमा । अब्याकता निरुस्साहट्ठेन अविपाकट्ठेन च सुखुमा । कुसलाकुसला सउस्साहट्ठेन सविपाकट्ठेन च ओळारिका । अब्याकता वुत्तनयेनेव सुखुमा ।

दुक्खा असातट्ठेन दुक्खट्ठेन च ओळारिका । सुखा सातट्ठेन सुखट्ठेन च सुखुमा । अदुक्खमसुखा सन्तट्ठेन पणीतट्ठेन च सुखुमा । सुखदुक्खा खोभनट्ठेन फरणट्ठेन च ओळारिका । सुखवेदनापि हि खोभेति फरति । तथा दुक्खवेदनापि । सुखञ्चि उप्पज्जमानं सकलसरीरं खोभेत्तं आलुळेत्तं अभिसन्दयमानं मद्दयमानं छादयमानं सीतोदकघटेन आसिञ्चयमानं विय उप्पज्जति । दुक्खं उप्पज्जमानं तत्तफालं अन्तो पवेसन्तं विय तिणुक्काय बहि झापयमानं विय उप्पज्जति । अदुक्खमसुखा पन वुत्तनयेनेव सुखुमा । असमापन्नस्स वेदना नानारम्मणे विक्खित्तभावतो ओळारिका । समापन्नस्स वेदना एकत्तिमिच्चेयव चरतीति सुखुमा । सासवा आसवुप्पत्तिहेतुतो ओळारिका । आसवचारो नाम एकन्तओळारिको । अनासवा वुत्तविपरियायेन सुखुमा ।

तत्थ एको नेव कुसलत्तिके कोविदो होति, न वेदनात्तिके । सो ‘कुसलत्तिकं रक्खामी’ति वेदनात्तिकं भिन्दति; ‘वेदनात्तिकं रक्खामी’ति कुसलत्तिकं भिन्दति । एको ‘तिकं रक्खामी’ति भूमन्तरं भिन्दति । एको न भिन्दति । कथं? “सुखदुक्खा वेदना ओळारिका, अदुक्खमसुखा वेदना सुखुमा”ति हि वेदनात्तिके वुत्तं । तं एको पटिक्खिपति — न सब्बा अदुक्खमसुखा सुखुमा । सा हि कुसलापि अत्थि अकुसलापि अब्याकतापि । तत्थ कुसलाकुसला ओळारिका, अब्याकता सुखुमा । कस्मा? कुसलत्तिके पाळियं आगतत्ताति । एवं कुसलत्तिको रक्खितो होति, वेदनात्तिको पन भिन्नो ।

कुसलाकुसला वेदना ओळारिका, अब्याकता वेदना सुखुमा”ति यं पन कुसलत्तिके वुत्तं, तं एको पटिक्खिपति — न सब्बा अब्याकता सुखुमा । सा हि सुखापि अत्थि दुक्खापि अदुक्खमसुखापि । तत्थ सुखदुक्खा ओळारिका, अदुक्खमसुखा सुखुमा । कस्मा? वेदनात्तिके पाळियं आगतत्ताति । एवं वेदनात्तिको रक्खितो होति, कुसलत्तिको पन भिन्नो । कुसलत्तिकस्स पन आगतट्ठाने वेदनात्तिकं अनोलोकेत्वा वेदनात्तिकस्स आगतट्ठाने कुसलत्तिकं अनोलोकेत्वा कुसलादीनं कुसलत्तिकलक्खणेन, सुखादीनं वेदनात्तिकलक्खणेन ओळारिकसुखुमतं कथेन्तो न भिन्दति नाम ।

यम्पि “कुसलाकुसला वेदना ओळारिका, अब्याकता वेदना सुखुमा”ति कुसलत्तिके वुत्तं, तत्थेको ‘कुसला लोकुत्तरवेदनापि समाना ओळारिका नाम, विपाका अन्तमसो द्विपञ्चविज्जाणसहजातापि समाना सुखुमा नाम होती’ति वदति । सो एवरूपं सन्तं पणीतं लोकुत्तरवेदनं ओळारिकं नाम करोन्तो, द्विपञ्चविज्जाणसम्पयुत्तं अहेतुकं हीनं जळं वेदनं सुखुमं नाम करोन्तो ‘तिकं रक्खिस्सामी’ति भूमन्तरं भिन्दति नाम । तत्थ तत्थ भूमियं कुसलं पन तंतंभूमिविपाकेनेव सद्धिं

योजेत्वा कथेन्तो न भिन्दति नाम । तत्रायं नयो — कामावचरकुसला हि ओळारिका; कामावचरविपाका सुखुमा । रूपावचरारूपावचरलोकुत्तरकुसला ओळारिका; रूपावचरारूपावचरलोकुत्तरविपाका सुखुमाति । इमिना नीहारेन कथेन्तो न भिन्दति नाम ।

तिपिटकचूळनागत्येरो पनाह — “अकुसले ओळारिकसुखुमता नाम न उद्धरितब्बा । तज्झि एकन्तओळारिकमेव । लोकुत्तरेपि ओळारिकसुखुमता न उद्धरितब्बा । तज्झि एकन्तसुखुम”न्ति । इमं कथं आहरित्वा तिपिटकचूळाभयत्येरोस्स कथयिंसु — एवं थेरेन कथितन्ति । तिपिटकचूळाभयत्येरो आह — “सम्मासम्बुद्धेन अभिधम्मं पत्वा एकपदस्सापि द्विन्नम्पि पदानं आगतद्धाने नयं दातुं युत्तद्धाने नयो अदिन्नो नाम नत्थि, नयं कातुं युत्तद्धाने नयो अकतो नाम नत्थि । इध पनेकच्चो ‘आचरियो अस्मी’ति विचरन्तो अकुसले ओळारिकसुखुमतं उद्धरमानो कुक्कुच्चायति । सम्मासम्बुद्धेन पन लोकुत्तरेपि ओळारिकसुखुमता उद्धरिता”ति । एवञ्च पन वत्वा इदं सुत्तं आहरि — “तत्र, भन्ते, यायं पटिपदा दुक्खा दन्थाभिज्जा, अयं, भन्ते, पटिपदा उभयेनेव हीना अक्खायति — दुक्खत्ता दन्धत्ता चा”ति (दी० नि० ३.१५२) । एत्थ हि चतस्सो पटिपदा लोकियलोकुत्तरमिस्सका कथिता ।

तं तं वा पनाति एत्थ न हेट्ठिमनयो ओलोकेतब्बो । तंतंवापनवसेनेव कथेतब्बं । दुविधा हि अकुसला — लोभसहगता दोससहगता च । तत्थ दोससहगता ओळारिका, लोभसहगता सुखुमा । दोससहगतापि दुविधा — नियता अनियता च । तत्थ नियता ओळारिका, अनियता सुखुमा । नियतापि कप्पट्टितिका ओळारिका, नोकप्पट्टितिका सुखुमा । कप्पट्टितिकापि असङ्गारिका ओळारिका, ससङ्गारिका सुखुमा । लोभसहगतापि द्विधा — दिट्ठिसम्पयुत्ता दिट्ठिविप्पयुत्ता च । तत्थ दिट्ठिसम्पयुत्ता ओळारिका, दिट्ठिविप्पयुत्ता सुखुमा । दिट्ठिसम्पयुत्तापि नियता ओळारिका, अनियता सुखुमा । सापि असङ्गारिका ओळारिका, ससङ्गारिका सुखुमा ।

सङ्खेपतो अकुसलं पत्वा या विपाकं बहुं देति सा ओळारिका, या अप्पं सा सुखुमा । कुसलं पत्वा पन अप्पविपाका ओळारिका, बहुविपाका सुखुमा । चतुब्बिधे कुसले कामावचरकुसला ओळारिका, रूपावचरकुसला सुखुमा । सापि ओळारिका, अरूपावचरकुसला सुखुमा । सापि ओळारिका, लोकुत्तरकुसला सुखुमा । अयं ताव भूमीसु अभेदतो नयो ।

भेदतो पन कामावचरा दानसीलभावनामयवसेन ति विधा । तत्थ दानमया ओळारिका, सीलमया सुखुमा । सापि ओळारिका, भावनामया सुखुमा । सापि दुहेतुका तिहेतुकाति दुविधा । तत्थ दुहेतुका ओळारिका, तिहेतुका सुखुमा । तिहेतुकापि ससङ्गारिकअसङ्गारिकभेदतो दुविधा । तत्थ ससङ्गारिका ओळारिका, असङ्गारिका सुखुमा । रूपावचरे पठमज्झानकुसलवेदना ओळारिका, दुतियज्झानकुसलवेदना सुखुमा...पे०... चतुत्थज्झानकुसलवेदना सुखुमा । सापि ओळारिका, आकासानञ्चायतनकुसलवेदना सुखुमा आकासानञ्चायतनकुसलवेदना ओळारिका...पे०... । नेवसज्झानासज्जायतनकुसलवेदना सुखुमा । सापि ओळारिका, विपस्सनासहजाता सुखुमा । सापि ओळारिका, सोतापत्तिमगगसहजाता सुखुमा । सापि ओळारिका...पे०... अरहत्तमगगसहजाता सुखुमा ।

चतुब्बिधे विपाके कामावचरविपाकवेदना ओळारिका, रूपावचरविपाकवेदना सुखुमा । सापि ओळारिका...पे०... लोकुत्तरविपाकवेदना सुखुमा । एवं ताव अभेदतो ।

भेदतो पन कामावचरविपाका अत्थि अहेतुका, अत्थि सहेतुका । सहेतुकापि अत्थि दुहेतुका, अत्थि तिहेतुका । तत्थ अहेतुका ओळारिका, सहेतुका सुखुमा । सापि दुहेतुका ओळारिका, तिहेतुका सुखुमा । तत्थापि ससङ्गारिका ओळारिका,

असङ्खारिका सुखुमा । पठमज्झानविपाका ओळारिका, दुतियज्झानविपाका सुखुमा...पे०... चतुत्थज्झानविपाका सुखुमा । सापि ओळारिका, आकासानञ्चायतनविपाका सुखुमा । सापि ओळारिका...पे०... नेवसज्झानासञ्चायतनविपाका सुखुमा । सापि ओळारिका, सोतापत्तिफलवेदना सुखुमा । सापि ओळारिका, सकदागामि...पे०... अरहत्तफलवेदना सुखुमा ।

तीसु किरियासु कामावचरकिरियवेदना ओळारिका, रूपावचरकिरियवेदना सुखुमा । सापि ओळारिका, अरूपावचरकिरियवेदना सुखुमा । एवं ताव अभेदतो । भेदतो पन अहेतुकादिवसेन भिन्नाय कामावचरकिरियाय अहेतुककिरियवेदना ओळारिका, सहेतुका सुखुमा । सापि दुहेतुका ओळारिका, तिहेतुका सुखुमा । तत्थापि ससङ्खारिका ओळारिका, असङ्खारिका सुखुमा । पठमज्झाने किरियवेदना ओळारिका, दुतियज्झाने सुखुमा । सापि ओळारिका, ततिये... पे०... चतुत्थे सुखुमा । सापि ओळारिका, आकासानञ्चायतनकिरियवेदना सुखुमा । सापि ओळारिका, विज्जाणञ्चा...पे०... नेवसज्झानासञ्चायतनकिरियवेदना सुखुमा । या ओळारिका सा हीना । या सुखुमा सा पणीता ।

१३. दूरदुकनिद्देसे अकुसलवेदना विसभाग्गेन विसंसङ्गेन च कुसलाब्बाकताहि दूरे । इमिना नयेन सब्बपदेसु दूरता वेदितब्बा । सचेपि हि अकुसलादिवेदनासमङ्गिणो दुक्खादिवेदनासमङ्गिणो च तयो तयो जना एकमञ्चे निसिन्ना होन्ति, तेसम्पि ता वेदना विसभाग्गेन विसंसङ्गेन च दूरेयेव नाम । समापन्नवेदनादिसमङ्गीसुपि एसेव नयो । अकुसला पन अकुसलाय सभाग्गेन सरिक्खङ्गेन च सन्तिके नाम । इमिना नयेन सब्बपदेसु सन्तिकता वेदितब्बा । सचेपि हि अकुसलादिवेदनासमङ्गीसु तीसु जनेसु एको कामभवे, एको रूपभवे, एको अरूपभवे, तेसम्पि ता वेदना सभाग्गेन सरिक्खङ्गेन च सन्तिकेयेव नाम । कुसलादिवेदनासमङ्गीसुपि एसेव नयो ।

तं तं वा पनाति एत्थ हेट्ठिमनयं अनोलोकेत्वा तं तं वापनवसेनेव कथेतब्बं । कथेन्तेन च न दूरतो सन्तिकं उद्धरितब्बं, सन्तिकतो पन दूरं उद्धरितब्बं । दुविधा हि अकुसला — लोभसहगता दोससहगता च । तत्थ लोभसहगता लोभसहगताय सन्तिके नाम, दोससहगताय दूरे नाम । दोससहगता दोससहगताय सन्तिके नाम, लोभसहगताय दूरे नाम । दोससहगतापि नियता नियताय सन्तिके नामाति । एवं अनियता । कप्पट्टितिक असङ्खारिकससङ्खारिकभेदं लोभसहगतादीसु च दिट्ठिसम्पयुत्तादिभेदं सब्बं ओळारिकदुकनिद्देसे वित्थारितवसेन अनुगन्त्वा एकेककोट्टासवेदना तंतंकोट्टासवेदनाय एव सन्तिके, इतरा इतराय दूरेति वेदितब्बाति ।

अयं वेदनाखन्धनिद्देसो ।

३. सज्जाखन्धनिद्देसो

१४. सज्जाखन्धनिद्देसे या काचि सज्जाति चतुभूमिकसज्जं परियादियति । चक्खुसम्फस्सजा सज्जातिआदीनि अतीतादिवसेन निदिट्ठसज्जं सभावतो दस्सेतुं वुत्तानि । तत्थ चक्खुसम्फस्सतो चक्खुसम्फस्सस्मिं वा जाता चक्खुसम्फस्सजा नाम । सेसासुपि एसेव नयो । एत्थ च पुरिमा पञ्च चक्खुपसादादिवत्थुकाव । मनोसम्फस्सजा हृदयवत्थुकापि अवत्थुकापि । सब्बा चतुभूमिकसज्जा ।

१७. ओळारिकदुकनिद्देसे पटिघसम्फस्सजाति सप्पटिघे चक्खुपसादादयो वत्थुं कत्वा सप्पटिघे रूपादयो आरम्भ उप्पन्नो फस्सो पटिघसम्फस्सो नाम । ततो तस्मिं वा जाता पटिघसम्फस्सजा नाम । चक्खुसम्फस्सजा सज्जा...पे०... कायसम्फस्सजा सज्जातिपि तस्सायेव वत्थुतो नामं । रूपसज्जा...पे०... फोडुब्बसज्जातिपि तस्सायेव आरम्भणतो नामं । इदं

पन वत्थारम्मणतो नामं । सप्पटिघानि हि वत्थूनि निस्साय, सप्पटिघानि च आरम्मणानि आरब्ध उप्पत्तितो एसा पटिघसम्फस्सजा सञ्जाति वुत्ता । मनोसम्फस्सजातिपि परियायेन एतिस्सा नामं होतियेव । चक्खुविज्जाणज्झि मनो नाम । तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम । तस्मिं मनोसम्फस्से, तस्मा वा मनोसम्फस्सा जाताति मनोसम्फस्सजा । तथा सोतघानजिक्काकायविज्जाणं मनो नाम । तेन सहजातो फस्सो मनोसम्फस्सो नाम । तस्मिं मनोसम्फस्से, तस्मा वा मनोसम्फस्सा जाताति मनोसम्फस्सजा ।

अधिवचनसम्फस्सजा सञ्जातिपि परियायेन एतिस्सा नामं होतियेव । तयो हि अरूपिनो खन्धा सयं पिड्डिवट्टका हुत्वा अत्तना सहजाताय सञ्जाय अधिवचनसम्फस्सजा सञ्जातिपि नामं करोन्ति । निप्परियायेन पन पटिघसम्फस्सजा सञ्जा नाम पञ्चद्वारिकसञ्जा, अधिवचनसम्फस्सजा सञ्जा नाम मनोद्वारिकसञ्जा । तत्थ पञ्चद्वारिकसञ्जा ओलोकेत्वापि जानितुं सक्काति ओळारिका । रज्जित्वा उपनिज्झायन्तज्झि ‘रज्जित्वा उपनिज्झायती’ति, कुज्झित्वा उपनिज्झायन्तं ‘कुज्झित्वा उपनिज्झायती’ति ओलोकेत्वाव जानन्ति ।

तत्रिदं वत्थु — द्वे किर इत्थियो निसीदित्वा सुत्तं कन्तन्ति । द्वीसु दहरेसु गामे चरन्तेसु एको पुरतो गच्छन्तो एकं इत्थिं ओलोकेसि । इतरा तं पुच्छि ‘कस्मा नु खो तं एसो ओलोकेसी’ति? ‘न एसो भिक्खु मं विसभागचित्तेन ओलोकेसि, कनिट्ठभगिनीसञ्जाय पन ओलोकेसी’ति । तेसुपि गामे चरित्वा आसनसालाय निसिन्नेसु इतरो भिक्खु तं भिक्खुं पुच्छि — ‘तया सा इत्थी ओलोकिता’ति? ‘आम ओलोकिता’ । ‘किमत्थाया’ति? ‘मय्हं भगिनीसरिक्खत्ता तं ओलोकेसि’न्ति आह । एवं पञ्चद्वारिकसञ्जा ओलोकेत्वापि जानितुं सक्काति वेदितब्बा । सा पनेसा पसादवत्थुका एव । केचि पन जवनप्पवत्ताति दीपेन्ति । मनोद्वारिकसञ्जा पन एकमज्जे वा एकपीठे वा निसीदित्वापि अज्जं चिन्तेन्तं वितक्केन्तज्ज ‘किं चिन्तेसि, किं वितक्केसी’ति पुच्छित्वा तस्स वचनवसेनेव जानितव्वतो सुखुमा । सेसं वेदनाक्खन्धसदिसमेवाति ।

अयं सञ्जाक्खन्धनिद्देसो ।

४. सङ्खारक्खन्धनिद्देसो

२०. सङ्खारक्खन्धनिद्देसे ये केचि सङ्खाराति चतुभूमिकसङ्खारे परियादियति । चक्खुसम्फस्सजा चेतनातिआदीनि अतीतादिवसेन निद्विट्ठसङ्खारे सभावतो दस्सेतुं वुत्तानि । चक्खुसम्फस्सजातिआदीनि वुत्तत्थानेव । चेतनाति हेट्ठिमकोटिया पधानसङ्खारवसेन वुत्तं । हेट्ठिमकोटिया हि अन्तमसो चक्खुविज्जाणेन सद्धिं पाळियं आगता चत्तारो सङ्खारा उप्पज्जन्ति । तेसु चेतना पधाना आयूहनट्टेन पाकटत्ता । तस्मा अयमेव गहिता । तंसम्पयुत्तसङ्खारा पन ताय गहिताय गहिताव होन्ति । इधापि पुरिमा पञ्च चक्खुपसादादिवत्थुकाव । मनोसम्फस्सजा हृदयवत्थुकापि अवत्थुकापि । सब्बा चतुभूमिकचेतना । सेसं वेदनाक्खन्धसदिसमेवाति ।

अयं सङ्खारक्खन्धनिद्देसो ।

५. विज्जाणक्खन्धनिद्देसो

२६. विज्जाणक्खन्धनिद्देसे यं किञ्चि विज्जाणन्ति चतुभूमिकविज्जाणं परियादियति । चक्खुविज्जाणन्तिआदीनि अतीतादिवसेन निद्विट्ठविज्जाणं सभावतो दस्सेतुं वुत्तानि । तत्थ चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च चक्खुपसादादिवत्थुकानेव, मनोविज्जाणं हृदयवत्थुकम्पि अवत्थुकम्पि । सब्बं चतुभूमिकविज्जाणं । सेसं वेदनाक्खन्धसदिसमेवाति ।

अयं विज्जाणकखन्धनिद्देशो ।

पकिण्णककथा

इदानीं पञ्चसुपि खन्धेषु समुगगतो, पुब्बापरतो, अद्धानपरिच्छेदतो, एकुप्पादनानानिरोधतो, नानुप्पादएकनिरोधतो, एकुप्पादएकनिरोधतो, नानुप्पादनानानिरोधतो, अतीतानागतपच्चुप्पन्नतो, अज्झत्तिकबाहिरतो, ओळारिकसुखुमतो, हीनपणीततो, दूरसन्तिकतो, पच्चयतो, समुद्धानतो, परिनिप्फन्नतो, सङ्खततोति सोळसहाकारेहि पकिण्णकं वेदितब्बं ।

तत्थ दुविधो **समुगगमो** — गब्भसेय्यकसमुगगमो, ओपपातिकसमुगगमोति । तत्थ **गब्भसेय्यकसमुगगमो** एवं वेदितब्बो — गब्भसेय्यकसत्तानज्झि पटिसन्धिकखणे पञ्चकखन्धा अपच्छाअपुरे एकतो पातुभवन्ति । तस्मिं खणे पातुभूता कललसङ्घाता रूपसन्ततिं परित्ता होति । खुद्दकमक्खिकाय एकवायामेन पातब्बमत्ताति वत्त्वा पुन ‘अतिबहुं एतं, सण्हसूचिया तेले पक्खिपित्वा उक्खित्ताय पग्घरित्वा अग्गे ठितबिन्दुमत्तं’न्ति वुत्तं । तम्पि पटिक्खिपित्वा ‘एककेसे तेलतो उद्धरित्वा गहिते तस्स पग्घरित्वा अग्गे ठितबिन्दुमत्तं’न्ति वुत्तं । तम्पि पटिक्खिपित्वा ‘इमस्मिं जनपदे मनुस्सानं केसे अद्दुधा फालिते ततो एककोट्टासप्पमाणो उत्तरकुरुकानं केसो; तस्स पसन्नतिलतेलतो उद्धटस्स अग्गे ठितबिन्दुमत्तं’न्ति वुत्तं । तम्पि पटिक्खिपित्वा ‘एतं बहु, जातिउण्णा नाम सुखुमा; तस्सा एकअंसुनो पसन्नतिलतेले पक्खिपित्वा उद्धटस्स पग्घरित्वा अग्गे ठितबिन्दुमत्तं’न्ति वुत्तं । तं पनेतं अच्छं होति विप्पसन्नं अनाविलं परिसुद्धं पसन्नतिलतेलबिन्दुसमानवण्णं । वुत्तम्पि चेतं —

तिलतेलस्स यथा बिन्दु, सप्पिमण्डो अनाविलो ।

एवं वण्णपटिभागं, कललन्ति पवुच्चतीति ॥

एवं परित्ताय रूपसन्ततिया तीणि सन्ततिसीसानि होन्ति — वत्थुदसकं, कायदसकं, इत्थिया इत्थिन्द्रियवसेन पुरिसस्स पुरिसिन्द्रियवसेन भावदसकन्ति । तत्थ वत्थुरुपं, तस्स निस्सयानि चत्तारि महाभूतानि, तन्निस्सिता वण्णगन्धरसोजा, जीवितन्ति — इदं वत्थुदसकं नाम । कायपसादो, तस्स निस्सयानि चत्तारि महाभूतानि, तन्निस्सिता वण्णगन्धरसोजा, जीवितन्ति — इदं कायदसकं नाम । इत्थिया इत्थिभावो, पुरिसस्स पुरिसभावो, तस्स निस्सयानि चत्तारि महाभूतानि, तन्निस्सिता वण्णगन्धरसोजा, जीवितन्ति — इदं भावदसकं नाम ।

एवं गब्भसेय्यकानं पटिसन्धियं उक्कट्टुपरिच्छेदेन समत्तिसं कम्मजरूपानि रूपकखन्धो नाम होति । पटिसन्धिचित्तेन पन सहजाता वेदना वेदनाकखन्धो, सज्जा सज्जाकखन्धो, सङ्खारा सङ्खारकखन्धो, पटिसन्धिचित्तं विज्जाणकखन्धोति । एवं गब्भसेय्यकानं पटिसन्धिकखणे पञ्चकखन्धा परिपुण्णा होन्ति । सचे पन नपुंसकपटिसन्धि होति, भावदसकं हायति । द्विन्नं दसकानं वसेन समवीसति कम्मजरूपानि रूपकखन्धो नाम होति । वेदनाकखन्धादयो वुत्तप्पकारा एवाति । एवम्पि गब्भसेय्यकानं पटिसन्धिकखणे पञ्चकखन्धा परिपुण्णा होन्ति ।

इमस्मिं ठाने तिसमुद्धानिकप्पवेणी कथेतब्बा भवेय्य । तं पन अकथेत्वा ‘**ओपपातिकसमुगगमो**’ नाम दस्सितो । ओपपातिकानज्झि परिपुण्णायतनानं पटिसन्धिकखणे हेट्ठा वुत्तानि तीणि, चक्खुसोतघानजिक्कादसकानि चाति सत्त रूपसन्ततिसीसानि पातुभवन्ति । तत्थ चक्खुदसकादीनि कायदसकसदिसानेव । नपुंसकस्स पन भावदसकं नत्थि । एवं परिपुण्णायतनानं ओपपातिकानं समसत्तति चेव समसट्ठि च कम्मजरूपानि रूपकखन्धो नाम । वेदनाकखन्धादयो

वृत्तपकारा एवाति । एवं ओपपातिकानं पटिसन्धिखणो पञ्चखन्धा परिपुण्णा होन्ति । अयं ‘ओपपातिकसमुग्गमो’ नाम । एवं ताव पञ्चखन्धा ‘समुग्गमतो’ वेदितब्बा ।

‘पुब्बापरतो’ति एवं पन गब्भसेय्यकानं अपच्छाअपुरे उप्पन्नेसु पञ्चसु खन्धेसु किं रूपं पठमं रूपं समुद्वापेति उदाहु अरूपन्ति? रूपं रूपमेव समुद्वापेति, न अरूपं । कस्मा? पटिसन्धिचित्तस्स न रूपजनकत्ता । सब्बसत्तानञ्चि पटिसन्धिचित्तं, खीणासवस्स चुतिचित्तं, द्विपञ्चविज्जाणानि, चत्तारि अरूपविपाकानीति सोळस चित्तानि रूपं न समुद्वापेन्ति । तत्थ पटिसन्धिचित्तं ताव वत्थुनो दुब्बलताय अप्पतिट्ठितताय पच्चयवेकल्लताय आगन्तुकताय च रूपं न समुद्वापेति । तत्थ हि सहजातं वत्थु उप्पादक्खणे दुब्बलं होतीति वत्थुनो दुब्बलताय रूपं न समुद्वापेति । यथा च पपाते पतन्तो पुरिसो अज्जस्स निस्सयो भवितुं न सक्कोति, एवं एतम्पि कम्मवेगक्खित्तत्ता पपाते पतमानं विय अप्पतिट्ठितं । इति कम्मवेगक्खित्तत्ता, अप्पतिट्ठिततायपि रूपं न समुद्वापेति ।

पटिसन्धिचित्तञ्च वत्थुना सद्धि अपच्छाअपुरे उप्पन्नं । तस्स वत्थु पुरेजातं हुत्वा पच्चयो भवितुं न सक्कोति । सचे सक्कुणेय्य, रूपं समुद्वापेय्य । यत्रापि वत्थु पुरेजातं हुत्वा पच्चयो भवितुं सक्कोति, पवेणी घटियति, तत्रापि चित्तं अङ्गतो अपरिहीनंयेव रूपं समुद्वापेति । यदि हि चित्तं ठानक्खणे वा भङ्गक्खणे वा रूपं समुद्वापेय्य, पटिसन्धिचित्तम्पि रूपं समुद्वापेय्य । न पन चित्तं तस्मिं खणद्वये रूपं समुद्वापेति । यथा पन अहिच्छत्तकमकुलं पथवितो उट्ठहन्तं पंसुचुण्णं गहेत्वाव उट्ठहति, एवं चित्तं पुरेजातं वत्थुं निस्साय उप्पादक्खणे अट्ठ रूपानि गहेत्वाव उट्ठहति । पटिसन्धिखणो च वत्थु पुरेजातं हुत्वा पच्चयो भवितुं न सक्कोतीति पच्चयवेकल्लतायपि पटिसन्धिचित्तं रूपं न समुद्वापेति ।

यथा च आगन्तुकपुरिसो अगतपुब्बं पदेसं गतो अज्जेसं — ‘एथ भो, अन्तोगामे वो अन्नपानगन्धमालादीनि दस्सामी’ति वत्तुं न सक्कोति, अत्तनो अविसयताय अप्पहुतताय, एवमेव पटिसन्धिचित्तं आगन्तुकन्ति अत्तनो आगन्तुकतायपि रूपं न समुद्वापेति । अपिच समतिसं कम्मजरूपानि चित्तसमुद्धानरूपानं ठानं गहेत्वा ठितानीतिपि पटिसन्धिचित्तं रूपं न समुद्वापेति ।

खीणासवस्स पन चुतिचित्तं वट्ठमूलस्स वूपसन्तत्ता न समुद्वापेति । तस्स हि सब्बभवेसु वट्ठमूलं वूपसन्तं अभब्बुप्पत्तिकं पुनब्भवे पवेणी नाम नत्थि । सोतापन्नस्स पन सत्त भवे ठपेत्वा अट्ठमेव वट्ठमूलं वूपसन्तं । तस्मा तस्स चुतिचित्तं सत्तसु भवेसु रूपं समुद्वापेति, सकदागामिनो द्वीसु, अनागामिनो एकस्मिं । खीणासवस्स सब्बभवेसु वट्ठमूलस्स वूपसन्तत्ता नेव समुद्वापेति ।

द्विपञ्चविज्जाणेषु पन ज्ञानङ्गं नत्थि, मग्गङ्गं नत्थि, हेतु नत्थीति चित्तङ्गं दुब्बलं होतीति चित्तङ्गदुब्बलताय तानि रूपं न समुद्वापेन्ति । चत्तारि अरूपविपाकानि तस्मिं भवे रूपस्स नत्थिताय रूपं न समुद्वापेन्ति । न केवलञ्च तानेव, यानि अज्जानिपि तस्मिं भवे अट्ठ कामावचरकुसलानि, दस अकुसलानि, नव किरियचित्तानि, चत्तारि आरुप्पकुसलानि, चतस्सो आरुप्पकिरिया, तीणि मग्गचित्तानि, चत्तारि फलचित्तानीति द्वेचत्तालीस चित्तानि उप्पज्जन्ति, तानिपि तत्थ रूपस्स नत्थिताय एव रूपं न समुद्वापेन्ति । एवं पटिसन्धिचित्तं रूपं न समुद्वापेति ।

उतु पन पठमं रूपं समुद्वापेति । को एस उतु नामाति? पटिसन्धिखणो उप्पन्नानं समतिसकम्मजरूपानं अब्भन्तरा तेजोधातु । सा ठानं पत्वा अट्ठ रूपानि समुद्वापेति । उतु नाम चेस दन्धनिरोधो; चित्तं खिप्पनिरोधं । तस्मिं धरन्तेयेव सोळस चित्तानि उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति । तेसु पटिसन्धिअनन्तरं पठमभवङ्गचित्तं उप्पादक्खणेयेव अट्ठ रूपानि समुद्वापेति । यदा

पन सदस्स उप्पत्तिकालो भविस्सति, तदा उत्तुचित्तानि सदनवकं नाम समुट्ठापेस्सन्ति । कबळीकाराहारोपि ठानं पत्ता अट्ठ रूपानि समुट्ठापेति । कुतो पनस्स कबळीकाराहारोति? मातितो । वुत्तम्पि चेत्तं —

“यञ्चस्स भुञ्जती माता, अन्नं पानञ्च भोजनं ।

तेन सो तत्थ यापेति, मातुकुच्छिगतो नरो”ति ॥ (सं० नि० १.२३५) ।

एवं कुच्छिगतो दारको मातरा अञ्जोहटअन्नपानओजाय यापेति । साव ठानप्पत्ता अट्ठ रूपानि समुट्ठापेति । ननु च सा ओजा खरा? वत्थु सुखुमं? कथं तत्थ पतिट्ठातीति? पठमं ताव न पतिट्ठाति; एकस्स वा द्विन्नं वा सत्ताहानं गतकाले पतिट्ठाति । ततो पन पुरे वा पतिट्ठातु पच्छा वा; यदा मातरा अञ्जोहटअन्नपानओजा दारकस्स सरीरे पतिट्ठाति, तदा अट्ठ रूपानि समुट्ठापेति ।

ओपपातिकस्सापि पकतिपटियत्तानं खादनीयभोजनीयानं अत्थिट्ठाने निब्बत्तस्स तानि गहेत्वा अञ्जोहरतो ठानप्पत्ता ओजा रूपं समुट्ठापेति । एको अन्नपानरहिते अरञ्जे निब्बत्तति, महाछातको होति, अत्तनोव जिह्वाय खेळं परिवत्तेत्वा गिलति । तत्रापिस्स ठानप्पत्ता ओजा रूपं समुट्ठापेति ।

एवं पञ्चवीसतिया कोट्ठासेसु द्वेव रूपानि रूपं समुट्ठापेन्ति — तेजोधातु च कबळीकाराहारो च । अरूपेपि द्वेयेव धम्मा रूपं समुट्ठापेन्ति — चित्तञ्चेव कम्मचेतना च । तत्थ रूपं उप्पादक्खणे च भङ्गक्खणे च दुब्बलं, ठानक्खणे बलवन्ति ठानक्खणे रूपं समुट्ठापेति । चित्तं ठानक्खणे च भङ्गक्खणे च दुब्बलं, उप्पादक्खणेयेव बलवन्ति उप्पादक्खणेयेव रूपं समुट्ठापेति । कम्मचेतना निरुद्धाव पच्चयो होति । अतीते कप्पकोटिसतसहस्समत्थकेपि हि आयूहितं कम्मं एतरहि पच्चयो होति । एतरहि आयूहितं अनागते कप्पकोटिसतसहस्सपरियोसानेपि पच्चयो होतीति । एवं ‘पुब्बापरतो’ वेदितब्बा ।

‘अद्धानपरिच्छेदतो’ति रूपं कित्तकं अद्धानं तिट्ठति? अरूपं कित्तकन्ति? रूपं गरुपरिणामं दन्धनिरोधं । अरूपं लहुपरिणामं खिप्पनिरोधं । रूपे धरन्तेयेव सोळस चित्तानि उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति । तं पन सत्तरसमेन चित्तेन सद्धिं निरुज्झति । यथा हि पुरिसो ‘फलं पातेस्सामी’ति मुग्गरेन रुक्खसाखं पहेर्य्य, फलानि च पत्तानि च एकक्खणेयेव वण्टतो मुच्चेय्युं । तत्थ फलानि अत्तनो भारिकताय पठमतरं पथवियं पतन्ति, पत्तानि लहुकताय पच्छा । एवमेव मुग्गरप्पहारेन पत्तानञ्च फलानञ्च एकक्खणे वण्टतो मुत्तकालो विय पटिसन्धिक्खणे रूपारूपधम्मानं एकक्खणे पातुभावो; फलानं भारिकताय पठमतरं पथवियं पतनं विय रूपे धरन्तेयेव सोळसन्नं चित्तानं उप्पज्जित्वा निरुज्झन्; पत्तानं लहुकताय पच्छा पथवियं पतनं विय रूपस्स सत्तरसमेन चित्तेन सह निरुज्झन् ।

तत्थ किञ्चापि रूपं दन्धनिरोधं गरुपरिणामं, चित्तं खिप्पनिरोधं लहुपरिणामं, रूपं पन अरूपं अरूपं वा रूपं ओहाय पवत्तितुं न सक्कोत्ति । द्विन्नम्पि एकप्पमाणाय पवत्ति । तत्रायं उपमा — एको पुरिसो लकुण्टकपादो, एको दीघपादो । तेसु एकतो मगं गच्छन्तेसु याव दीघपादो एकपदवारं अक्कमति, ताव इतरो पदे पदं अक्कमित्वा सोळसपदवारेन गच्छति । दीघपादो लकुण्टकपादस्स सोळस पदवारे अत्तनो पादं अज्झित्वा आकट्ठित्वा एकमेव पदवारं करोति । इति एकोपि एकं अतिक्कमितुं न सक्कोत्ति । द्विन्नम्पि गमनं एकप्पमाणमेव होति । एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं । लकुण्टकपादपुरिसो विय अरूपं; दीघपादपुरिसो विय रूपं; दीघपादस्स एकं पदवारं अक्कमणकाले इतरस्स सोळसपदवारअक्कमनं विय रूपे धरन्तेयेव अरूपधम्मेसु सोळसन्नं चित्तानं उप्पज्जित्वा निरुज्झन्; द्विन्नं पुरिसानं लकुण्टकपादपुरिसस्स सोळस पदवारे इतरस्स अत्तनो पादं अज्झित्वा आकट्ठित्वा एकपदवारकरणं विय रूपस्स सत्तरसमेन चित्तेन सद्धिं निरुज्झन्; द्विन्नं पुरिसानं

अञ्जमञ्जं अनोहाय एकप्पमाणेनेव गमनं विय अरूपस्स रूपं रूपस्स अरूपं अनोहाय एकप्पमाणेनेव पवत्तनन्ति । एवं ‘अब्धानपरिच्छेदतो’ वेदितब्बा ।

‘एकुप्पादनानानिरोधतो’ति इदं पच्छिमकम्मजं ठपेत्वा दीपेतब्बं । पठमज्झि पटिसन्धिचित्तं, दुतियं भवङ्गं, ततियं भवङ्गं...पे०... सोळसमं भवङ्गं । तेसु एकेकस्स उप्पादट्ठित्तिभङ्गवसेन तयो तयो खणा । तत्थ एकेकस्स चित्तस्स तीसु तीसु खणेषु समतिसं समतिसं कम्मजरूपानि उप्पज्जन्ति । तेसु पटिसन्धिचित्तस्स उप्पादक्खणे समुट्ठितं कम्मजरूपं सत्तरसमस्स भवङ्गचित्तस्स उप्पादक्खणेयेव निरुज्झति; ठित्तिक्खणे समुट्ठितं ठित्तिक्खणेयेव; भङ्गक्खणे समुट्ठितं भङ्गक्खणेयेव निरुज्झति । एवं दुतियभवङ्गचित्तं आदिं कत्वा अत्तनो अत्तनो सत्तरसमेन चित्तेन सद्धिं योजेत्वा नयो नेतब्बो । इति सोळस तिका अट्ठचत्तालीस होन्ति । अयं अट्ठचत्तालीसकम्मजरूपपवेणी नाम । सा पनेसा रत्तिञ्च दिवा च खादन्तानम्पि भुज्जन्तानम्पि सुत्तानम्पि पमत्तानम्पि नदीसोतो विय एकन्तं पवत्तति येवाति । एवं ‘एकुप्पादनानानिरोधतो’ वेदितब्बा ।

‘नानुप्पादएकनिरोधता’ पच्छिमकम्मजेन दीपेतब्बा । तत्थ आयुसंखारपरियोसाने सोळसन्नं चित्तानं वारे सति हेट्ठासोळसकं उपरिसोळसकन्ति द्वे एकतो योजेतब्बानि । हेट्ठासोळसकस्मिज्झि पठमचित्तस्स उप्पादक्खणे समुट्ठितं समतिसकम्मजरूपं उपरिसोळसकस्मिं पठमचित्तस्स उप्पादक्खणेयेव निरुज्झति; ठित्तिक्खणे समुट्ठितं तस्स ठित्तिक्खणेयेव भङ्गक्खणे समुट्ठितं तस्स भङ्गक्खणेयेव निरुज्झति । हेट्ठिमसोळसकस्मिं पन दुतियचित्तस्स...पे०... सोळसमचित्तस्स उप्पादक्खणे समुट्ठितं समतिसकम्मजरूपं चुत्तिचित्तस्स उप्पादक्खणेयेव निरुज्झति; तस्स ठित्तिक्खणे समुट्ठितं चुत्तिचित्तस्स ठित्तिक्खणेयेव; भङ्गक्खणे समुट्ठितं चुत्तिचित्तस्स भङ्गक्खणेयेव निरुज्झति । ततो पट्टाय कम्मजरूपपवेणी न पवत्तति । यदि पवत्तेय्य, सत्ता अक्खया अवया अजरा अमरा नाम भवेय्युं ।

एत्थ पन यदेतं ‘सत्तरसमस्स भवङ्गचित्तस्स उप्पादक्खणेयेव निरुज्झती’ति आदिना नयेन ‘एकस्स चित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पन्नं रूपं अञ्जस्स उप्पादक्खणे निरुज्झती’ति अट्ठकथायं आगतत्ता वुत्तं, तं “यस्स कायसङ्कारो निरुज्झति, तस्स चित्तसङ्कारो निरुज्झती”ति? “आमन्ता”ति (यम० २.सङ्गारयमक.७९) इमाय पाळिया विरुज्झति । कथं? कायसङ्कारो हि चित्तसमुद्धानो अस्सासपस्सासवातो । चित्तसमुद्धानरूपञ्च चित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पज्जित्वा याव अञ्जानि सोळस चित्तानि उप्पज्जन्ति ताव तिट्ठति । तेसं सोळसन्नं सब्बपच्छिमेन सद्धिं निरुज्झति । इति येन चित्तेन सद्धिं उप्पज्जति, ततो पट्टाय सत्तरसमेन सद्धिं निरुज्झति; न कस्सचि चित्तस्स उप्पादक्खणे वा ठित्तिक्खणे वा निरुज्झति, नापि ठित्तिक्खणे वा भङ्गक्खणे वा उप्पज्जति । एसा चित्तसमुद्धानरूपस्स धम्मताति नियमतो चित्तसङ्कारेन सद्धिं एकक्खणे निरुज्जनतो “आमन्ता”ति वुत्तं ।

यो चायं चित्तसमुद्धानस्स खणनियमो वुत्तो कम्मादिसमुद्धानस्सापि अयमेव खणनियमो । तस्मा पटिसन्धिचित्तेन सहोप्पन्नं कम्मजरूपं ततो पट्टाय सत्तरसमेन सद्धिं निरुज्झति । पटिसन्धिचित्तस्स ठित्तिक्खणे उप्पन्नं अट्टारसमस्स उप्पादक्खणे निरुज्झति । पटिसन्धिचित्तस्स भङ्गक्खणे उप्पन्नं अट्टारसमस्स ठानक्खणे निरुज्झतीति इमिना नयेनेत्थ योजना कातब्बा । ततो परं पन उतुसमुद्धानिकपवेणीयेव तिट्ठति । ‘नीहरित्वा ज्ञापेथा’ति वत्तब्बं होति । एवं ‘नानुप्पादएकनिरोधतो’ वेदितब्बा ।

‘एकुप्पादएकनिरोधतो’ति रूपं पन रूपेन सह एकुप्पादं एकनिरोधं । अरूपं अरूपेन सह एकुप्पादं एकनिरोधं । एवं ‘एकुप्पादएकनिरोधतो’ वेदितब्बा ।

‘नानुष्पादनानानिरोधता’ पन चतुसन्ततिरूपेन दीपेतब्बा । इमस्स हि उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तचपरियन्तस्स सरीरस्स तत्थ तत्थ चतुसन्ततिरूपं घनपुञ्जभावेन वत्तति । एवं वत्तमानस्सापिस्स न एकुप्पादादिता सल्लक्खेतब्बा । यथा पन उपचिकराजि वा किपिल्लिकराजि वा ओलोकियमाना एकाबद्धा विय होति, न पन एकाबद्धा । अज्जिस्सा हि सीससन्तिके अज्जिस्सा सीसम्पि उदरम्पि पादापि, अज्जिस्सा उदरसन्तिके अज्जिस्सा सीसम्पि उदरम्पि पादापि, अज्जिस्सा पादसन्तिके अज्जिस्सा सीसम्पि उदरम्पि पादापि होन्ति । एवमेव चतुसन्ततिरूपानम्पि अज्जस्स उप्पादक्खणे अज्जस्स उप्पादोपि होति ठित्तिपि भङ्गोपि, अज्जस्स ठित्तिक्खणे अज्जस्स उप्पादोपि होति ठित्तिपि भङ्गोपि, अज्जस्स भङ्गक्खणे अज्जस्स उप्पादोपि होति ठित्तिपि भङ्गोपि । एवमेत्थ ‘नानुष्पादनानानिरोधता’ वेदितब्बा ।

‘अतीतादीनि’ पन दूरदुकपरियोसानानि पाळियं आगतानेव । ‘पच्चयसमुद्धानानि’पि “कम्मजं, कम्मपच्चयं, कम्मपच्चयउतुसमुद्धानं”न्तिआदिना (ध० स० अट्ठ० १७५) नयेन हेट्ठा कथितानियेव । पच्चपि पन खन्धा परिनिष्फन्नाव होन्ति, नो अपरिनिष्फन्ना; सङ्खताव नो असङ्खता; अपिच निष्फन्नापि होन्तियेव । सभावधम्मेषु हि निब्बानमेवेकं अपरिनिष्फन्नं अनिष्फन्नञ्च । निरोधसमापत्ति पन नामपज्जत्ति च कथन्ति? निरोधसमापत्ति लोकियलोकुत्तराति वा सङ्खतासङ्खताति वा परिनिष्फन्नापरिनिष्फन्नाति वा न वत्तब्बा । निष्फन्ना पन होति समापज्जन्तेन समापज्जितव्वतो । तथा नामपज्जत्ति । सापि हि लोकियादिभेदं न लभति; निष्फन्ना पन होति नो अनिष्फन्ना; नामग्गहणञ्हि गणहन्तोव गणहातीति ।

कमादिविनिच्छयकथा

एवं पकिण्णकतो खन्धे विदित्वा पुन एतेसुयेव —

खन्धेसु जाणभेदत्थं, कमतोथ विसेतो ।
अनूनाधिकतो चेव, उपमातो तथेव च ॥

दट्ठव्वतो द्विधा एवं, पस्सन्तस्सत्थसिद्धितो ।
विनिच्छयनयो सम्मा, विज्जातव्वो विभाविना ॥

तत्थ ‘कमतो’ति इध उप्पत्तिक्कमो, पहानक्कमो, पटिपत्तिक्कमो, भूमिक्कमो, देसनाक्कमोति बहुविधो कमो ।

तत्थ “पठमं कललं होति, कलला होति अब्बुद”न्ति (सं० नि० १.२३५) एवमादि उप्पत्तिक्कमो । “दस्सनेन पहातब्बा धम्मा, भावनाय पहातब्बा धम्मा”ति (ध० स० तिकमातिका ८) एवमादि पहानक्कमो । “सीलविसुद्धि, चित्तविसुद्धी”ति (म० नि० १.२५९; पटि० म० ३.४१) एवमादि पटिपत्तिक्कमो । “कामावचरा, रूपावचरा”ति एवमादि भूमिक्कमो । “चत्तारो सतिपट्ठाना, चत्तारो सम्मप्पधाना”ति (दी० नि० ३.१४५) वा “दानकथं सीलकथं”न्ति (म० नि० २.६९; दी० नि० १.२९८) वा एवमादि देसनाक्कमो । तेसु इध उप्पत्तिक्कमो ताव न युज्जति, कललादीनं विय खन्धानं पुब्बापरियववत्थानेन अनुप्पत्तितो; न पहानक्कमो कुसलाव्याकतानं अप्पहातव्वतो; न पटिपत्तिक्कमो अकुसलानं अप्पटिपज्जनीयतो; न भूमिक्कमो वेदनादीनं चतुभूमकपरियापन्नत्ता ।

देसनाक्कमो पन युज्जति । अभेदेन हि यं पच्चसु खन्धेसु अत्तग्गाहपतितं वेनेय्यजनं समूहघनविनिब्भोगदस्सनेन अत्तग्गाहतो मोचेतुकामो भगवा हितकामो तस्स जनस्स सुखग्गहणत्थं चक्खुआदीनम्पि विसयभूतं ओळारिकं पठमं रूपक्खन्धं देसेसि । ततो इट्ठानिट्ठरूपसंवेदितं वेदनं, यं वेदयति तं सज्जानातीति एवं वेदनाविसयस्स आकारग्गाहिकं सज्जं,

सञ्जावसेन अभिसङ्खारके सङ्खारे, तेसं वेदनादीनं निस्सयं अधिपतिभूतञ्च विज्जाणन्ति एवं ताव ‘कमतो’ विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

‘विसेसतो’ति खन्धानञ्च उपादानखन्धानञ्च विसेसतो । को पन तेसं विसेसो? खन्धा ताव अविसेसतो वुत्ता, उपादानखन्धा सासवउपादानीयभावेन विसेसेत्वा । यथाह —

“पञ्च, भिक्खवे, खन्धे देसेस्सामि पञ्चुपादानखन्धे च, तं सुणाथ । कतमे च, भिक्खवे, पञ्चखन्धा? यं किञ्चि, भिक्खवे, रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं...पे०... सन्तिके वा — अयं वुच्चति, रूपखन्धो । या काचि वेदना...पे०... या काचि सञ्जा...पे०... ये केचि सङ्खारा...पे०... यं किञ्चि विज्जाणं ...पे०... सन्तिके वा — अयं वुच्चति, विज्जाणखन्धो । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पञ्चखन्धा । कतमे च, भिक्खवे, पञ्चुपादानखन्धा? यं किञ्चि, भिक्खवे, रूपं...पे०... सन्तिके वा सासवं उपादानियं — अयं वुच्चति, रूपपादानखन्धो । या काचि वेदना...पे०... यं किञ्चि विज्जाणं...पे०... सन्तिके वा सासवं उपादानियं — अयं वुच्चति, भिक्खवे, विज्जाणुपादानखन्धो । इमे वुच्चन्ति, भिक्खवे, पञ्चुपादानखन्धा”ति (सं० नि० ३.४८) ।

एत्थ च यथा वेदनादयो अनासवापि सासवापि अत्थि, न एवं रूपं । यस्मा पनस्स रासट्ठेन खन्धभावो युज्जति तस्मा खन्धेसु वुत्तं । यस्मा रासट्ठेन च सासवट्ठेन च उपादानखन्धभावो युज्जति तस्मा उपादानखन्धेसु वुत्तं । वेदनादयो पन अनासवाव खन्धेसु वुत्ता, सासवा उपादानखन्धेसु । ‘उपादानखन्धा’ति एत्थ च उपादानगोचरा खन्धा उपादानखन्धाति एवमत्थो दट्ठब्बो । इध पन सब्बेपेते एकज्झं कत्वा खन्धाति अधिप्पेता ।

‘अनूनाधिकतो’ति कस्मा पन भगवता पञ्चेव खन्धा वुत्ता अनूना अनधिकाति? सब्बसङ्खतसभागकसङ्गहतो, अत्तत्तनियग्गाहवत्थुस्स एतप्परमतो, अज्जेसञ्च तदवरोधतो । अनेकप्पभेदेसु हि सङ्खतधम्मसेसु सभागवसेन सङ्गहमानेसु रूपं रूपसभागसङ्गहवसेन एको खन्धो होति, वेदना वेदनासभागसङ्गहवसेन एको खन्धो होति । एस नयो सञ्जादीसुपि । तस्मा सब्बसङ्खतसभागसङ्गहतो पञ्चेव वुत्ता । एतपरमज्जेतं अत्तत्तनियग्गाहवत्थु यदिदं रूपादयो पञ्च । वुत्तज्हेतं — “रूपे खो, भिक्खवे, सति रूपं उपादाय रूपं अभिनिविस्स एवं दिट्ठि उप्पज्जति — ‘एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ति (सं० नि० ३.२०७) । वेदनाय... सञ्जाय... सङ्खारेसु... । विज्जाणे सति विज्जाणं उपादाय विज्जाणं अभिनिविस्स एवं दिट्ठि उप्पज्जति — ‘एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’”ति । तस्मा अत्तत्तनियग्गाहवत्थुस्स एतपरमतोपि पञ्चेव वुत्ता । येपि चज्जे सीलादयो पञ्च धम्मखन्धा वुत्ता, तेपि सङ्खारखन्धपरियापन्नत्ता एत्थेव अवरोधं गच्छन्ति । तस्मा अज्जेसं तदवरोधतोपि पञ्चेव वुत्ताति । एवं ‘अनूनाधिकतो’ विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

‘उपमातो’ति एत्थ हि गिलानसालूपमो रूपुपादानखन्धो गिलानूपमस्स विज्जाणुपादानखन्धस्स वत्थुद्वारारम्मणवसेन निवासनट्ठानतो, गेलज्जूपमो वेदनुपादानखन्धो आबाधकत्ता, गेलज्जसमुट्ठानूपमो सञ्जुपादानखन्धो कामसञ्जादिवसेन रागादिसम्पयुत्तवेदनासम्भवा, असप्पायसेवनूपमो सङ्खारुपादानखन्धो वेदनागेलज्जस्स निदानत्ता । “वेदनं वेदनत्ताय सङ्खतमभिसङ्खरोन्ती”ति (सं० नि० ३.७९) हि वुत्तं । तथा “अकुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं कायविज्जाणं उप्पन्नं होति दुक्खसहगत”न्ति (ध० सं० ५५६) । गिलानूपमो विज्जाणुपादानखन्धो वेदनागेलज्जेन अपरिमुत्तत्ता । अपिच चारककारणअपराधकारणकारकअपराधिकूपमा एते भाजनभोजनव्यञ्जनपरिवेसकभुज्जकूपमा चाति, एवं ‘उपमातो’ विनिच्छयनयो विज्जातब्बो ।

‘ददृब्बतो द्विधा’ति सङ्खेपतो वित्थारतो चाति एवं द्विधा ददृब्बतो पेत्य विनिच्छयनयो विज्जातब्बो । सङ्खेपतो हि पञ्चुपादानक्खन्धा आसिविसूपमे (सं० नि० ४.२३८) वुत्तनयेन उक्खित्तसिकपच्चत्थिकतो, भारसुत्तवसेन (सं० नि० ३.२२) भारतो, खज्जनीयपरियायवसेन (सं० नि० ३.७९) खादकतो, यमकसुत्तवसेन (सं० नि० ३.८५) अनिच्चदुक्खानत्तसङ्खतवधकतो ददृब्बा ।

वित्थारतो पनेत्थ फेणपिण्डो विय रूपं ददृब्बं, उदकपुब्बुळो विय वेदना, मरीचिका विय सज्जा, कदलिक्खन्धो विय सङ्गारा, माया विय विज्जाणं । वुत्तहेतं —

“फेणपिण्डूपमं रूपं, वेदना पुब्बुळूपमा ।

मरीचिकूपमा सज्जा, सङ्गारा कदलूपमा ।

मायूपमञ्च विज्जाणं, देसितादिच्चबन्धुना’ति ॥ (सं० नि० ३.९५) ।

तत्थ रूपादीनं फेणपिण्डादीहि एवं सदिसता वेदितब्बा — यथा हि फेणपिण्डो निस्सारोव एवं रूपमि निच्चसारधुवसारअत्तसारविरहेन निस्सारमेव । यथा च सो ‘इमिना पत्तं वा थालकं वा करिस्सामी’ति गहेतुं न सक्का, गहितोपि तमत्थं न साधेति भिज्जतेव; एवं रूपमि ‘निच्च’न्ति वा ‘धुव’न्ति वा ‘अह’न्ति वा ‘मम’न्ति वा गहेतुं न सक्का, गहितमि न तथा तिष्ठति, अनिच्चं दुक्खं अनत्ता असुभज्जेव होतीति । एवं ‘फेणपिण्डसदिसमेव’ होति ।

यथा वा पन फेणपिण्डो छिद्दावच्छिद्दो अनेकसन्धिघटितो बहून्नं उदकसप्पादीनं पाणानं आवासो, एवं रूपमि छिद्दावच्छिद्दं अनेकसन्धिघटितं । कुलवसेन चेत्थ असीति किमिकुलानि वसन्ति । तदेव तेसं सूतिघरमि वच्चकुटिपि गिलानसालापि सुसानमि । न ते अज्जत्थ गन्त्वा गम्भवुद्धानादीनि करोन्ति । एवमि फेणपिण्डसदिसं । यथा च फेणपिण्डो आदितोव बदरपक्कमतो हुत्वा अनुपुब्बेन पब्बतकूटमतोपि होति, एवं रूपमि आदितो कललमतं हुत्वा अनुपुब्बेन ब्याममतमि गोमहिंसहत्थिआदीनं वसेन पब्बतकूटमतमि होति, मच्छकच्छपादीनं वसेन अनेकयोजनसतप्पमाणमि । एवमि फेणपिण्डसदिसं । यथा च फेणपिण्डो उड्डितमतोपि भिज्जति, थोकं गन्त्वापि, समुद्दं पत्वा पन अवस्समेव भिज्जति; एवमेव रूपमि कललभावेपि भिज्जति, अब्बुदादिभावे, अन्तरा पन अभेज्जमानमि वस्ससतायुकानं वस्ससतं पत्वा अवस्समेव भिज्जति, मरणमुखे चुण्णविचुण्णं होति । एवमि फेणपिण्डसदिसं ।

यथा पन पुब्बुळो असारो, एवं वेदनापि । यथा च सो अबलो, अगय्हुपगो, न सक्का तं गहेत्वा फलकं वा आसनं वा कातुं, गहितगहितोपि भिज्जतेव; एवं वेदनापि अबला, अगय्हुपगा, न सक्का ‘निच्चा’ति वा ‘धुवा’ति वा गहेतुं, गहितापि न तथा तिष्ठति । एवं अगय्हुपगतायपि वेदना ‘पुब्बुळसदिसा’ । यथा पन तस्मिं तस्मिं उदकबिन्दुमि पुब्बुळो उप्पज्जति चेव निरुज्जति च, न चिरट्टितिको होति; एवं वेदनापि उप्पज्जति चेव निरुज्जति च, न चिरट्टितिका होति, एकच्छरक्खणे कोटिसतसहस्ससङ्ख्या उप्पज्जित्वा निरुज्जति । यथा च पुब्बुळो उदकतलं, उदकबिन्दुं, उदकजल्लकं सङ्कट्टित्वा पुटं कत्वा गहणवातज्जाति चत्तारि कारणानि पटिच्च उप्पज्जति; एवं वेदनापि वत्थुं, आरम्मणं, किलेसजालं, फस्ससङ्कट्टनज्जाति चत्तारि कारणानि पटिच्च उप्पज्जति । एवमि वेदना पुब्बुळसदिसा ।

सज्जापि असारकट्ठेन ‘मरीचिसदिसा’ । तथा अगय्हुपगट्ठेन; न हि सक्का तं गहेत्वा पिवितुं वा न्हायितुं वा भाजनं वा पूरेतुं । अपिच यथा मरीचि विष्फन्दति, सज्जातूमिवेगो विय खायति; एवं नीलसज्जादिभेदा सज्जापि नीलादिअनुभवनत्थाय फन्दति विष्फन्दति । यथा च मरीचि महाजनं विष्पलम्भेति, ‘परिपुण्णवापी विय परिपुण्णनदी विय दिस्सती’ति वदापेति; एवं

सञ्जापि विष्पलम्भेति, 'इदं नीलकं सुभं सुखं निच्च'न्ति वदापेति । पीतकादीसुपि एसेव नयो । एवं विष्पलम्भनेनापि मरीचिसदिसा ।

सङ्खारापि असारकट्टेन 'कदलिकखन्धसदिसा' । तथा अगङ्कुपगट्टेन । यथेव हि कदलिकखन्धतो किञ्चि गहेत्वा न सक्का गोपानसीआदीनमन्थाय उपनेतुं, उपनीतम्पि न तथा होति; एवं सङ्खारापि न सक्का निच्चादिवसेन गहेतुं, गहितापि न तथा होन्ति । यथा च कदलिकखन्धो बहुवट्टिसमोधानो होति, एवं सङ्खारखन्धोपि बहुधम्मसमोधानो । यथा च कदलिकखन्धो नानालक्खणो, अज्जोयेव हि बाहिराय पत्तवट्टिया वण्णो, अज्जो ततो अब्भन्तरब्भन्तरानं; एवमेव सङ्खारखन्धोपि अज्जदेव फस्सस्स लक्खणं, अज्जं चेतनादीनं । समोधानेत्वा पन सङ्खारखन्धोत्वेव वुच्चतीति । एवम्पि सङ्खारखन्धो कदलिकखन्धसदिसो ।

विज्जाणम्पि असारकट्टेन 'मायासदिसं' । तथा अगङ्कुपगट्टेन । यथा च माया इत्तरा लहुपच्चुपट्टाना, एवं विज्जाणं । तज्झि ततोपि इत्तरतरज्जेव लहुपच्चुपट्टानतरज्ज । तेनेव हि चित्तेन पुरिसो आगतो विय, गतो विय, ठितो विय, निसिन्नो विय होति । अज्जदेव चागमनकाले चित्तं, अज्जं गमनकालादीसु । एवम्पि विज्जाणं मायासदिसं । माया च महाजनं वज्जेति, यं किञ्चिदेव 'इदं सुवण्णं रजतं मुत्ता'तिपि गहापेति । विज्जाणम्पि महाजनं वज्जेति, तेनेव चित्तेन आगच्छन्तं विय, गच्छन्तं विय, ठितं विय, निसिन्नं विय कत्वा गाहापेति । अज्जदेव च आगमने चित्तं, अज्जं गमनादीसु । एवम्पि विज्जाणं मायासदिसं । विसेसतो च सुभारम्मणम्पि ओळारिकम्पि अज्झत्तिकरूपं असुभन्ति दट्ठब्बं । वेदना तीहि दुक्खताहि अविनिमुत्ततो दुक्खाति सज्जासङ्खारा अविधेय्यतो अनत्ताति विज्जाणं उदयब्बयधम्मतो अनिच्चन्ति दट्ठब्बं ।

'एवं पस्सन्तस्सत्थसिद्धितो'ति एवज्ज सङ्खेपवित्थारवसेन द्विधा पस्सतो या अत्थसिद्धि होति, ततोपि विनिच्छयनयो विज्जातब्बो, सेय्यथिदं — सङ्खेपतो ताव पञ्चुपादानखन्धेसु उक्खित्तसिकपच्चत्थिकादिभावेन पस्सन्तो खन्धेहि न विहज्जति । वित्थारतो पन रूपादीनि फेणपिण्डादिसदिसभावेन पस्सन्तो न असारेसु सारदस्सी होति । विसेसतो च अज्झत्तिकरूपं असुभतो पस्सन्तो कबळीकाराहारं परिजानाति, असुभे सुभन्ति विपल्लासं पजहति, कामोघं उत्तरति, कामयोगेन विसंयुज्जति, कामासवेन अनासवो होति, अभिज्झाकायगन्थं भिन्दति, कामुपादानं न उपादियति । वेदनं दुक्खतो पस्सन्तो फस्साहारं परिजानाति, दुक्खे सुखन्ति विपल्लासं पजहति, भवोघं उत्तरति, भवयोगेन विसंयुज्जति, भवासवेन अनासवो होति, ब्यापादकायगन्थं भिन्दति, सीलब्बतुपादानं न उपादियति । सज्जं सङ्खारे च अनत्ततो पस्सन्तो मनोसज्जेतनाहारं परिजानाति, अनत्तनि अत्ताति विपल्लासं पजहति, दिट्ठोघं उत्तरति, दिट्ठियोगेन विसंयुज्जति, दिट्ठासवेन अनासवो होति, इदं सच्चाभिनिवेसकायगन्थं भिन्दति, अत्तवादुपादानं न उपादियति । विज्जाणं अनिच्चतो पस्सन्तो विज्जाणाहारं परिजानाति, अनिच्चे निच्चन्ति विपल्लासं पजहति, अविज्जोघं उत्तरति, अविज्जायोगेन विसंयुज्जति, अविज्जासवेन अनासवो होति, सीलब्बतपरामासकायगन्थं भिन्दति, दिट्ठुपादानं न उपादियति ।

एवं महानिसंसं, वधकादिवसेन दस्सनं यस्मा ।

तस्मा खन्धे धीरो, वधकादिवसेन पस्सेय्याति ॥

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

३२. इदानी अभिधम्मभाजनीयं होति । तत्थ रूपक्खन्धनिद्देसो हेट्ठा रूपकण्डे वित्थारितनयेनेव वेदितब्बो ।

३४. वेदनाक्खन्धनिद्देसे एकविधेनाति एककोट्टासेन । फस्ससम्पयुत्तोति फस्सेन सम्पयुत्तो । सब्बापि चतुभूमिकवेदना । सहेतुकदुके सहेतुका चतुभूमिकवेदना, अहेतुका कामावचराव । इमिना उपायेन कुसलपदादीहि वुत्ता वेदना जानितब्बा । अपिचायं वेदनाक्खन्धो एकविधेन फस्ससम्पयुत्ततो दस्सितो, दुविधेन सहेतुकाहेतुकतो, तिविधेन जातितो, चतुब्बिधेन भूमन्तरतो, पञ्चविधेन इन्द्रियतो । तत्थ सुखिन्द्रियदुखिन्द्रियानि कायप्पसादवत्थुकानि कामावचरानेव । सोमनस्सिन्द्रियं छट्ठवत्थुकं वा अवत्थुकं वा तेभूमकं । दोमनस्सिन्द्रियं छट्ठवत्थुकं कामावचरं । उपेक्खिन्द्रियं चक्खादिचतुप्पसादवत्थुकं छट्ठवत्थुकं अवत्थुकञ्च चतुभूमकं । छब्बिधेन वत्थुतो दस्सितो । तत्थ पुरिमा पञ्च वेदना पञ्चप्पसादवत्थुका कामावचराव छट्ठा अवत्थुका वा सवत्थुका वा चतुभूमिका ।

सत्तविधेन तत्थ मनोसम्फस्सजा भेदतो दस्सिता, अट्ठविधेन तत्थ कायसम्फस्सजा भेदतो, नवविधेन सत्तविधभेदे मनोविज्जाणधातुसम्फस्सजा भेदतो, दसविधेन अट्ठविधभेदे मनोविज्जाणधातुसम्फस्सजा भेदतो । एतेसु हि सत्तविधभेदे मनोसम्फस्सजा मनोधातुसम्फस्सजा, मनोविज्जाणधातुसम्फस्सजाति द्विधा भिन्ना । अट्ठविधभेदे तां सद्धिं कायसम्फस्सजापि सुखा दुखाति द्विधा भिन्ना । नवविधभेदे सत्तविधे वुत्ता मनोविज्जाणधातुसम्फस्सजा कुसलादिवसेन तिधा भिन्ना । दसविधभेदे अट्ठविधे वुत्ता मनोविज्जाणधातुसम्फस्सजा कुसलादिवसेनेव तिधा भिन्ना ।

कुसलत्तिको चेत्थ केवलं पूरणत्थमेव वुत्तो । सत्तविधअट्ठविधनवविधभेदेसु पन नयं दातुं युत्तद्धाने नयो दिन्नो । अभिधम्महि पत्वा तथागतेन नयं दातुं युत्तद्धाने नयो अदिन्नो नाम नत्थि । अयं ताव दुकमूलके एको वारो ।

सत्था हि इमस्मिं अभिधम्मभाजनीये वेदनाक्खन्धं भाजेन्तो तिके गहेत्वा दुकेसु पक्खिपि, दुके गहेत्वा तिकेसु पक्खिपि, तिके च दुके च उभतोवट्ठननीहारेन आहरि; सत्तविधेन, चतुवीसतिविधेन, तिसविधेन, बहुविधेनाति सब्बथापि बहुविधेन वेदनाक्खन्धं दस्सेसि । कस्मा? पुगलज्झासयेन चेव देसनाविलासेन च । धम्मं सोतुं निसिन्नदेवपरिसाय हि ये देवपुत्ता तिके आदाय दुकेसु पक्खिपित्वा कथियमानं पटिविज्झितुं सक्कोन्ति, तेसं सप्पायवसेन तथा कत्वा देसेसि । ये इतरेहि आकारेहि कथियमानं पटिविज्झितुं सक्कोन्ति, तेसं तेहाकारेहि देसेसीति । अयमेत्थ ‘पुगलज्झासयो’ । सम्मासम्बुद्धो पन अत्तनो महाविसयताय तिके वा दुकेसु पक्खिपित्वा, दुके वा तिकेसु उभतोवट्ठनेन वा, सत्तविधादिनयेन वा, यथा यथा इच्छति तथा तथा देसेतुं सक्कोति । तस्मापि इमेहाकारेहि देसेसीति अयमस्स ‘देसनाविलासो’ ।

तत्थ तिके आदाय दुकेसु पक्खिपित्वा देसितवारो दुकमूलको नाम । दुके आदाय तिकेसु पक्खिपित्वा देसितवारो तिकमूलको नाम । तिके च दुके च उभतो वट्ठेत्वा देसितवारो उभतोवट्ठितको नाम । अवसाने सत्तविधेनातिआदिवारो बहुविधवारो नामाति इमे ताव चत्तारो महावारा ।

तत्थ दुकमूलके दुकेसु लब्धमानेन एकेकेन दुकेन सद्धिं तिकेसु अलब्धमाने वेदनात्तिकपीतित्तिकसनिदस्सनत्तिके अपनेत्वा, सेसे लब्धमानके एकूनवीसति तिके योजेत्वा, दुतियदुकपठमत्तिकयोजनवारादीनि नववारसतानि पञ्चासञ्च वारा होन्ति । ते सब्बेपि पाळियं संखिपित्वा तत्थ तत्थ दस्सेतब्बयुत्तकं दस्सेत्वा वुत्ता । असम्मुहन्तेन पन वित्थारतो वेदितब्बा ।

तिकमूलकेपि तिकेसु लब्धमानेन एकेकेन तिकेन सद्धिं दुकेसु अलब्धमाने पठमदुकादयो दुके अपनेत्वा, सेसे

लब्धमानके सहेतुकदुकादयो पञ्जास दुके योजेत्वा, पठमत्तिकदुतियदुकयोजनवारादीनि नववारसतानि पञ्जासञ्च वारा होन्ति । तेपि सब्बे पाळियं सङ्घिपित्वा तत्थ तत्थ दस्सेतब्बयुत्तकं दस्सेत्वा वुत्ता । असम्मुहन्तेन पन वित्थारतो वेदितब्बा ।

उभतोवड्ढितके दुविधभेदे दुतियदुकं तिविधभेदे च पठमत्तिकं आदिं कत्वा लब्धमानेहि एकूनवीसतिया दुकेहि लब्धमाने एकूनवीसतितिके योजेत्वा दुतियदुकपठमत्तिकयोजनवारादयो एकूनवीसतिवारा वुत्ता । एस दुकतिकानं वसेन उभतोवड्ढितत्ता उभतोवड्ढितको नाम ततियो महावारो ।

बहुविधवारस्स सत्तविधनिद्देसे आदितो पट्टाय लब्धमानेसु एकूनवीसतिया तिकेसु एकेकेन सङ्घि चतस्सो भूमियो योजेत्वा एकूनवीसति सत्तविधवारा वुत्ता । चतुवीसतिविधनिद्देसेपि तेसंयेव तिकानं वसेन एकूनवीसतिवारा वुत्ता । तथा बहुविधवारे चाति । तिसविधवारो एकोयेवाति सब्बेपि अट्ठपञ्जास वारा होन्ति । अयं तावेत्थ वारपरिच्छेदवसेन पाळिवण्णना ।

इदानी अत्थवण्णना होति । तत्थ सत्तविधनिद्देसो ताव उत्तानत्थोयेव । चतुवीसतिविधनिद्देसे **चक्खुसम्फस्सपच्चया वेदनाक्खन्धो अत्थि कुसलो**ति कामावचरअट्ठकुसलचित्तवसेन वेदितब्बो । **अत्थि अकुसलो**ति द्वादसअकुसलचित्तवसेन वेदितब्बो । **अत्थि अब्याकतो**ति तिस्सो मनोधातुयो, तिस्सो अहेतुकमनोविज्जाणधातुयो, अट्ठ महाविपाकानि, दस कामावचरकिरियाति चतुवीसतिया चित्तानं वसेन वेदितब्बो ।

तत्थ अट्ठ कुसलानि द्वादस अकुसलानि च जवनवसेन लब्धन्ति । किरियमनोधातु आवज्जनवसेन लब्धति । द्वे विपाकमनोधातुयो सम्पटिच्छनवसेन, तिस्सो विपाकमनोविज्जाणधातुयो सन्तीरणतदारम्मणवसेन, किरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु वोट्ठब्बनवसेन, अट्ठ महाविपाकचित्तानि तदारम्मणवसेन, नव किरियचित्तानि जवनवसेन लब्धन्ति । सोतघानजिह्वाकायद्वारेसुपि एसेव नयो ।

मनोद्वारे पन **अत्थि कुसलो**ति चतुभूमककुसलवसेन कथितं, **अत्थि अकुसलो**ति द्वादसअकुसलवसेन । **अत्थि अब्याकतो**ति एकादसन्नं कामावचरविपाकानं, दसन्नं किरियानं, नवन्नं रूपावचरारूपावचरकिरियानं, चतुन्नं सामञ्जफलानन्ति चतुत्तिसचित्तुप्पादवसेन कथितं । तत्थ चतुभूमककुसलज्जेव अकुसलज्ज जवनवसेन लब्धति । किरियतो अहेतुकमनोविज्जाणधातु आवज्जनवसेन, एकादस विपाकचित्तानि तदारम्मणवसेन, तेभूमककिरिया चेव सामञ्जफलानि च जवनवसेनेव लब्धन्ति । तानि सत्तविधादीसु यत्थ कत्थचि ठत्वा कथेतुं वट्ठन्ति । तिसविधे पन ठत्वा दीपियमानानि सुखदीपनानि होन्तीति तिसविधस्मिंयेव ठत्वा दीपयिंसु ।

एतानि हि सब्बानिपि चित्तानि चक्खुद्वारे उपनिस्सयकोटिया, समतिक्कमवसेन, भावनावसेनाति तीहाकारेहि लब्धन्ति । तथा सोतद्वारमनोद्वारेसुपि । घानजिह्वाकायद्वारेसु पन समतिक्कमवसेन, भावनावसेनाति द्वीहेवाकारेहि लब्धन्तीति वेदितब्बानि । कथं? इध भिक्खु विहारचारिकं चरमानो कसिणमण्डलं दिस्वा ‘किं नामेत’न्ति पुच्छित्वा ‘कसिणमण्डल’न्ति वुत्ते पुन ‘किं इमिना करोन्ती’ति पुच्छति । अथस्स आचिक्खन्ति — ‘एवं भावेत्वा ज्ञानानि उप्पादेत्वा, समापत्तिपदद्वानं विपस्सनं वट्ठेत्वा, अरहत्तं पापुणन्ती’ति । अज्झासयसम्पन्नो कुलपुत्तो ‘भारियं एत’न्ति असल्लक्खेत्वा ‘मयापि एस गुणो निब्बत्तेतुं वट्ठति, न खो पन सक्का एस निपज्जित्वा निह्वायन्तेन निब्बत्तेतुं, आदितोव वीरियं कातुं सीलं सोधेतुं वट्ठती’ति चिन्तेत्वा सीलं सोधेति । ततो सीले पतिट्ठाय दस पलिबोधे उपच्छिन्दित्वा, तिचीवरपरमेन सन्तोसेन

सन्तुष्टो, आचरियुपज्झायानं वत्तपटिवत्तं कत्वा, कम्मट्ठानं उग्गण्हित्वा, कसिणपरिकम्मं कत्वा, समापत्तियो उप्पादेत्वा, समापत्तिपदट्ठानं विपस्सनं वट्ठेत्वा, अरहत्तं पापुणाति । तत्थ सब्बापि परिकम्मवेदना कामावचरा, अट्ठसमापत्तिवेदना रूपावचरारूपावचरा, मग्गफलवेदना लोकुत्तराति एवं चक्खुविज्जाणं चतुभूमिकवेदनानिब्बत्तिया बलवपच्चयो होतीति चतुभूमिकवेदना चक्खुसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं ताव ‘उपनिस्सयवसेन’ लब्धन्ति ।

चक्खुद्वारे पन रूपे आपाथगते ‘इट्ठे मे आरम्मणे रागो उप्पन्नो, अनिट्ठे पटिघो, असमपेक्खनाय मोहो, विनिबन्धस्स पन मे मानो उप्पन्नो, परामट्ठस्स दिट्ठि, विक्खेपगतस्स उद्धच्चं, असन्निट्ठागतस्स विचिकिच्छा, थामगतस्स अनुसयो उप्पन्नो’ति परिग्गहे ठितो कुलपुत्तो अत्तनो किलेसुप्पत्तिं अत्वा ‘इमे मे किलेसा वट्ठमाना अनयव्यसनाय संवत्तिस्सन्ति, हन्द ने निग्गण्हामी’ति चिन्तेत्वा ‘न खो पन सक्का निपज्जित्वा निद्वायन्तेन किलेसे निग्गण्हितुं; आदितोव वीरियं कातुं वट्ठति सीलं सोधेतु’न्ति हेट्ठा वुत्तनयेनेव पटिपज्जित्वा अरहत्तं पापुणाति । तत्थ सब्बापि परिकम्मवेदना कामावचरा, अट्ठसमापत्तिवेदना रूपावचरारूपावचरा, मग्गफलवेदना लोकुत्तराति एवं रूपारम्मणे उप्पन्नं किलेसं समतिक्कमित्वा गताति चतुभूमिकवेदना चक्खुसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं ‘समतिक्कमवसेन’ लब्धन्ति ।

चक्खुद्वारे पन रूपे आपाथगते एको एवं परिग्गहं पट्टपेति — ‘इदं रूपं किं निस्सित’न्ति? ततो नं ‘भूतनिस्सित’न्ति अत्वा चत्तारि महाभूतानि उपादारूपञ्च रूपन्ति परिग्गण्हाति, तदारम्मणे धम्मे अरूपन्ति परिग्गण्हाति । ततो सप्पच्चयं नामरूपं परिग्गण्हित्वा तीणि लक्खणानि आरोपेत्वा विपस्सनापटिपाटिया सङ्खारे सम्मसित्वा अरहत्तं पापुणाति । तत्थ सब्बापि परिकम्मवेदना कामावचरा, अट्ठसमापत्तिवेदना रूपावचरारूपावचरा, मग्गफलवेदना लोकुत्तराति एवं रूपारम्मणं सम्मसित्वा निब्बत्तिताति अयं वेदना चक्खुसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं ‘भावनावसेन’ लब्धन्ति ।

अपरो भिक्खु सुणाति — ‘कसिणपरिकम्मं किर कत्वा समापत्तियो उप्पादेत्वा समापत्तिपदट्ठानं विपस्सनं वट्ठेत्वा अरहत्तं पापुणन्ती’ति । अज्झासयसम्पन्नो कुलपुत्तो ‘भारियं एत’न्ति असल्लक्खेत्वा ‘मयापि एस गुणो निब्बत्तेतुं वट्ठती’ति पुरिमनयेनेव पटिपज्जित्वा अरहत्तं पापुणाति । तत्थ सब्बापि परिकम्मवेदना कामावचरा, अट्ठसमापत्तिवेदना रूपावचरारूपावचरा, मग्गफलवेदना लोकुत्तराति एवं सोतविज्जाणं चतुभूमिकवेदना निब्बत्तिया बलवपच्चयो होतीति चतुभूमिकवेदना सोतसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं ताव ‘उपनिस्सयवसेन’ लब्धन्ति ।

सोतद्वारे पन सद्दे आपाथगतेति सब्बं चक्खुद्वारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । एवं सद्दारम्मणे उप्पन्नं किलेसं समतिक्कमित्वा गताति चतुभूमिकवेदना सोतसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं ‘समतिक्कमवसेन’ लब्धन्ति ।

सोतद्वारे पन सद्दे आपाथगते एको एवं परिग्गहं पट्टपेति — अयं सद्दो किं निस्सितोति सब्बं चक्खुद्वारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । एवं सद्दारम्मणं सम्मसित्वा निब्बत्तिताति अयं वेदना सोतसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं ‘भावनावसेन’ लब्धन्ति ।

घानजिक्काकायद्वारेसु पन गन्धारम्मणादीसु आपाथगतेसु ‘इट्ठे मे आरम्मणे रागो उप्पन्नो’ति सब्बं चक्खुद्वारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । एवं गन्धारम्मणादीसु उप्पन्नं किलेसं समतिक्कमित्वा गताति चतुभूमिकवेदना घानजिक्काकायसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं तीसु द्वारेसु ‘समतिक्कमवसेन’ लब्धन्ति ।

घानद्वारादीसु पन गन्धादीसु आपाथगतेसु एको एवं परिग्गहं पट्टपेति — ‘अयं गन्धो, अयं रसो, इदं फोटुब्बं किं

निस्सित'न्ति सब्बं चक्खुद्वारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । एवं गन्धारम्मणादीनि सम्मसित्वा निब्बत्तिताति अयं वेदना घानजिह्वाकायसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं 'भावनावसेन' लब्धन्ति ।

मनोद्वारे पन तीहिपि आकारेहि लब्धन्ति । एकच्चो हि जातिं भयतो पस्सति, जरं ब्याधिं मरणं भयतो पस्सति, भयतो दिस्वा 'जातिजराब्याधिमरणेहि मुच्चितुं वट्ठति, न खो पन सक्का निपज्जित्वा निद्वायन्तेन जातिआदीहि मुच्चितुं, आदितोव वीरियं कातुं सीलं सोधेतुं वट्ठती'ति चिन्तेत्वा चक्खुद्वारे वुत्तनयेनेव पटिपज्जित्वा अरहत्तं पाप्पणाति । तत्थ सब्बापि परिकम्मवेदना कामावचरा, अट्टसमापत्तिवेदना रूपावचरारूपावचरा, मग्गफलवेदना लोकुत्तराति एवं जातिजराब्याधिमरणं चतुभूमिकवेदनानिब्बत्तिया बलवपच्चयो होतीति चतुभूमिकवेदना मनोसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं ताव 'उपनिस्सयवसेन' लब्धन्ति ।

मनोद्वारे पन धम्मारम्मणे आपाथगतेति सब्बं चक्खुद्वारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । एवं धम्मारम्मणे उप्पन्नं किलेसं समतिक्कमित्वा गताति चतुभूमिकवेदना मनोसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं 'समतिक्कमवसेन' लब्धन्ति ।

मनोद्वारे पन धम्मारम्मणे आपाथगते एको एवं परिग्गहं पट्टपेति — 'एतं धम्मारम्मणं किं निस्सित'न्ति? 'वत्थुनिस्सित'न्ति । 'वत्थु किं निस्सित'न्ति? 'महाभूतानि निस्सित'न्ति । सो चत्तारि महाभूतानि उपादारूपञ्च रूपन्ति परिग्गण्हाति, तदारम्मणे धम्मे अरूपन्ति परिग्गण्हाति । ततो सप्पच्चयं नामरूपं परिग्गण्हित्वा तीणि लक्खणानि आरोपेत्वा विपस्सनापटिपाटिया सङ्खारे सम्मसित्वा अरहत्तं पाप्पणाति । तत्थ सब्बापि परिकम्मवेदना कामावचरा, अट्टसमापत्तिवेदना रूपावचरारूपावचरा, मग्गफलवेदना लोकुत्तराति एवं धम्मारम्मणं सम्मसित्वा निब्बत्तिताति अयं वेदना मनोसम्फस्सपच्चया नाम जाता । एवं 'भावनावसेन' लब्धन्ति । या पनेता सब्बेसम्पि चतुवीसतिविधादीनं वारानं परियोसानेसु चक्खुसम्फस्सजा वेदना...पे०... मनोसम्फस्सजा वेदनाति छ छ वेदना वुत्ता, ता सम्पयुत्तपच्चयवसेन वुत्ताति ।

अयं वेदनाक्खन्धनिद्देसो ।

सज्जाक्खन्धादयोपि इमिना उपायेन वेदितब्बा । केवलज्झि सज्जाक्खन्धनिद्देसे तिकेसु वेदनात्तिकपीतित्तिकापि लब्धन्ति, दुकेसु च सुखसहगतदुकादयोपि । सङ्खारक्खन्धनिद्देसे फस्सस्सापि सङ्खारक्खन्धपरियापन्नता फस्ससम्पयुत्तोति अवत्वा चित्तसम्पयुत्तोति वुत्तं । दुकेसु चेत्थ हेतुदुकादयोपि लब्धन्ति । तिका सज्जाक्खन्धसदिसा एव । विज्जाणक्खन्धनिद्देसे चक्खुसम्फस्सजादिभावं अवत्वा चक्खुविज्जाणन्तिआदि वुत्तं । न हि सक्का विज्जाणं मनोसम्फस्सजन्ति निद्विसितुं । सेसमेत्थ सज्जाक्खन्धे वुत्तसदिसमेव । इमेसं पन तिण्णम्पि खन्धानं निद्देसेयेव वेदनाक्खन्धनिद्देसतो अतिरेकतिकदुका लब्धा । तेसं वसेन वारप्पभेदो वेदितब्बोति ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

३. पज्हापुच्छकवण्णना

१५०. इदानीं पज्हापुच्छकं होति । तत्थ पज्हापुच्छने पञ्चन्नं खन्धानं "कतिकुसला? कतिअकुसला? कतिअब्याकता"तिआदिना नयेन यं लब्धति, यच्च न लब्धति, तं सब्बं पुच्छित्वा विस्सज्जने "रूपक्खन्धो अब्याकतो"तिआदिना नयेन यं लब्धति तदेव उद्धटन्ति वेदितब्बं । यत्थ यत्थ च 'एको खन्धो'ति वा 'द्वे खन्धा'ति वा परिच्छेदं अकत्वा "सिया उप्पन्ना, सिया अनुप्पन्ना"तिआदिना नयेन तन्ति ठपिता, तत्थ तत्थ पञ्चन्नम्पि खन्धानं गहणं

वेदितब्बं । सेसो तेसं तेसं खन्धानं कुसलादिविभागो हेट्ठा धम्मसङ्गहट्ठकथायं (ध० स० अट्ठ० १८५) वुत्तोयेव ।

आरम्मणत्तिकेसु पन चत्तारो खन्धा पच्चपण्णास कामावचरधम्मे आरब्भ रज्जन्तस्स दुस्सन्तस्स मुहन्तस्स संवरन्तस्स सम्मसन्तस्स पच्चवेक्खन्तस्स च परित्तरम्मणा होन्ति, सत्तवीसति रूपारूपावचरधम्मे आरब्भ रज्जन्तस्स दुस्सन्तस्स मुहन्तस्स संवरन्तस्स परिग्गहं पट्टपेन्तस्स महग्गतारम्मणा, मग्गफलनिब्बानानि पच्चवेक्खन्तस्स अप्पमाणारम्मणा, पज्जत्तिं पच्चवेक्खणकाले नवत्तब्बारम्मणाति ।

तेयेव सेक्खासेक्खानं मग्गपच्चवेक्खणकाले मग्गारम्मणा होन्ति, मग्गकाले सहजातहेतुना मग्गहेतुका, मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतिना मग्गाधिपतिनो, वीरियजेट्ठकं वा वीमंसजेट्ठकं वा मग्गं भावेन्तस्स सहजाताधिपतिना मग्गाधिपतिनो, छन्दजेट्ठकं पन चित्तजेट्ठकं वा भावेन्तस्स नवत्तब्बारम्मणा नाम होन्ति ।

अतीतानि पन खन्धधातुआयतनानि आरब्भ रज्जन्तस्स दुस्सन्तस्स मुहन्तस्स संवरन्तस्स परिग्गहं पट्टपेन्तस्स अतीतारम्मणा होन्ति, अनागतानि आरब्भ अनागतारम्मणा होन्ति, पच्चुप्पन्नानि आरब्भ पच्चुप्पन्नारम्मणा होन्ति, पज्जत्तिं वा निब्बानं वा पच्चवेक्खन्तस्स नवत्तब्बारम्मणा होन्ति ।

तथा अत्तनो खन्धधातुआयतनानि आरब्भ रज्जन्तस्स दुस्सन्तस्स मुहन्तस्स संवरन्तस्स परिग्गहं पट्टपेन्तस्स अज्झत्तारम्मणा होन्ति, परेसं खन्धधातुआयतनानि आरब्भ एवं पवत्तेन्तस्स बहिद्धारम्मणा, पण्णत्तिनिब्बानपच्चवेक्खणकालेपि बहिद्धारम्मणायेव, कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धा धम्मेसु एवं पवत्तेन्तस्स अज्झत्तबहिद्धारम्मणा, आकिञ्चज्जायतनकाले नवत्तब्बारम्मणाति वेदितब्बा ।

इति भगवा इमं खन्धविभङ्गं सुत्तन्तभाजनीयादिवसेन तयो परिवट्ठे नीहरित्वा भाजेन्तो दस्सेसि । तीसुपि हि परिवट्ठेसु एकोव परिच्छेदो । रूपक्खन्धो हि सब्बत्थ कामावचरोयेव । चत्तारो खन्धा चतुभूमका लोकियलोकुत्तरमिस्सका कथिताति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

खन्धविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

२. आयतनविभङ्गो

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

१५४. इदानि तदनन्तरे आयतनविभङ्गनिद्वेसे सुत्तन्तभाजनीयं ताव दस्सेन्तो द्वादसायतनानि चक्खायतनं रूपायतनन्तिआदिमाह । तत्थ पाळिमुत्तकेन ताव नयेन —

अत्थलक्खणतावत्त्व, कमसङ्खेपवित्थारा ।

तथा दट्ठब्बतो चेव, विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

तत्थ विसेसतो ताव चक्खतीति चक्खु; रूपं अस्सादेति, विभावेति चाति अत्थो । रूपयतीति रूपं; वण्णविकारं

आपज्जमानं हृदयङ्गतभावं पकासेतीति अत्थो । सुणातीति **सोतं** । सप्पतीति **सद्दो**; उदाहरियतीति अत्थो । घायतीति **घानं** । गन्धयतीति **गन्धो**; अत्तनो वत्थुं सूचयतीति अत्थो । जीवितं अक्कायतीति **जिक्का** । रसन्ति तं सत्ताति **रसो**; अस्सादेन्तीति अत्थो । कुच्छित्तानं सासवधम्मानं आयोति **कायो** । आयोति उप्पत्तिदेसो । फुसीयतीति **फोटुब्बं** । मनतीति **मनो** । अत्तनो लक्खणं धारयन्तीति **धम्मा** ।

अविसेसतो पन आयतनतो, आयानं तननतो, आयतस्स च नयनतो आयतनन्ति वेदितब्बं । चक्खुरूपादीसु हि तंतद्वारारम्मणा चित्तचेतसिका धम्मा सेन सेन अनुभवनादिना किच्चेन आयतन्ति उट्ठहन्ति घट्टेन्ति वायमन्तीति वुत्तं होति । ते च पन आयभूते धम्मे एतानि तनोन्ति वित्थारेन्तीति वुत्तं होति । इदञ्च अनमतग्गे संसारे पवत्तं अतीव आयतं संसारदुक्खं याव न निवत्तति ताव नयन्तेव, पवत्तयन्तीति वुत्तं होति । इति सब्बेपि मे धम्मा आयतनतो आयानं तननतो आयतस्स च नयनतो ‘आयतनं आयतन’न्ति वुच्चन्ति ।

अपिच निवासट्ठानट्ठेन, आकरट्ठेन, समोसरणट्ठानट्ठेन, सज्जातिदेसट्ठेन, कारणट्ठेन च आयतनं वेदितब्बं । तथा हि लोके “इस्सरायतनं वासुदेवायतन”न्ति आदीसु निवासट्ठानं आयतनन्ति वुच्चन्ति । “सुवण्णायतनं रजतायतन”न्ति आदीसु आकरो । सासने पन “मनोरमे आयतने सेवन्ति नं विहङ्गमा”न्ति आदीसु (अ० नि० ५.३८) समोसरणट्ठानं । “दक्खिणापथो गुन्नं आयतन”न्ति आदीसु सज्जातिदेसो । “तत्र तत्रेव सक्खिभब्बतं पापुणाति सति सति आयतने”न्ति आदीसु (अ० नि० ५.२३) कारणं ।

चक्खुरूपादीसु चापि ते ते चित्तचेतसिका धम्मा निवसन्ति तदायत्तवृत्तितायाति चक्खादयो नेसं निवासनट्ठानं । चक्खादीसु च ते आकिण्णा तं निस्सितत्ता तदारम्मणत्ता चाति चक्खादयो नेसं आकरो । चक्खादयो च नेसं समोसरणट्ठानं, तत्थ तत्थ वत्थुद्वारारम्मणवसेन समोसरणतो । चक्खादयो च नेसं सज्जातिदेसो; तं निस्सयारम्मणभावेन तत्थेव उप्पत्तितो । चक्खादयो च नेसं कारणं, तेसं अभावे अभावतोति । इति निवासट्ठानट्ठेन, आकरट्ठेन, समोसरणट्ठानट्ठेन, सज्जातिदेसट्ठेन, कारणट्ठेनाति इमेहि कारणेहि एते धम्मा ‘आयतनं आयतन’न्ति वुच्चन्ति । तस्मा यथावुत्तेनत्थेन चक्खु च तं आयतनज्जाति **चक्खायतनं...पे०...** धम्मा च ते आयतनज्जाति **धम्मायतन**न्ति एवं तावेत्थ ‘अत्थतो’ विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘**लक्खणतो**’ति चक्खादीनं लक्खणतोपेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो । तानि च पन नेसं लक्खणानि हेट्ठा रूपकण्डनिद्देसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

‘**तावत्त्वतो**’ति तावभावतो । इदं वुत्तं होति — चक्खादयोपि हि धम्मा एव । एवं सति धम्मायतनमिच्चेव अवत्वा कस्मा द्वादसायतनानि वुत्तानीति चे? छ विज्जाणकायुप्पत्तिद्वारारम्मणववत्थानतो । इध छन्नं विज्जाणकायानं द्वारभावेन आरम्मणभावेन च ववत्थानतो अयमेव तेसं भेदो होतीति द्वादस वुत्तानि । चक्खुविज्जाणवीथिपरियापन्नस्स हि विज्जाणकायस्स चक्खायतनमेव उप्पत्तिद्वारं, रूपायतनमेव चारम्मणं । तथा इतरानि इतरेसं । छट्ठस्स पन भवङ्गमनसङ्घातो मनायतनेकदेसोव उप्पत्तिद्वारं, असाधारणञ्च धम्मायतनं आरम्मणन्ति । इति छन्नं विज्जाणकायानं उप्पत्तिद्वारारम्मणववत्थानतो द्वादस वुत्तानीति । एवमेत्थ ‘तावत्त्वतो’ विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘**कमतो**’ति इधापि पुब्बे वुत्तेसु उप्पत्तिक्कमादीसु देसनाक्कमोव युज्जति । अज्झत्तिकेसु हि आयतनेसु सनिदस्सनसप्पटिघविसयत्ता चक्खायतनं पाकटन्ति पठमं देसितं । ततो अनिदस्सनसप्पटिघविसयानि सोतायतनादीनि । अथ वा दस्सनानुत्तरियसवनानुत्तरियहेतुभावेन बहूपकारत्ता अज्झत्तिकेसु चक्खायतनसोतायतनानि पठमं देसितानि । ततो

धानायतनादीनि तीणि । पञ्चन्नम्पि गोचरविसयत्ता अन्ते मनायतनं । चक्खादीनं पन गोचरत्ता तस्स तस्स अनन्तरानि बाहिरेसु रूपायतनादीनि । अपिच विज्जाणुप्पत्तिकारणववत्थानतोपि अयमेव तेसं कमो वेदितब्बो । वुत्तज्हेतं “चक्खुञ्च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्खुविज्जाणं...पे०... मनञ्च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविज्जाण”न्ति (म० नि० ३.४२१) एवं ‘कमतो’पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘सङ्खेपवित्थारा’ति सङ्खेपतो हि मनायतनस्स चेव धम्मायतनेकदेसस्स च नामेन, तदवसेसानञ्च आयतनानं रूपेण सङ्गहितत्ता द्वादसापि आयतनानि नामरूपमत्तमेव होन्ति ।

वित्थारतो पन अज्झत्तिकेसु ताव चक्खायतनं जातिवसेन चक्खुपसादमत्तमेव, पच्चयगतिनिकायपुग्गलभेदतो पन अनन्तप्पभेदं । तथा सोतायतनादीनि चत्तारि । मनायतनं तेभूमककुसलाकुसलविपाककिरियविज्जाणभेदेन एकासीतिप्पभेदं, वत्थुपटिपदादिभेदतो पन अनन्तप्पभेदं । रूपगन्धरसायतनानि समुद्धानभेदतो चतुप्पभेदानि, सद्दायतनं द्विप्पभेदं । सभागविसभागभेदतो पन सब्बानिपि अनन्तप्पभेदानि । फोड्डब्बायतनं पथवीधातुतेजोधातुवायोधातुवसेन तिप्पभेदं, समुद्धानतो चतुप्पभेदं, सभागविसभागतो अनेकप्पभेदं । धम्मायतनं तेभूमकधम्मरम्मणवसेन अनेकप्पभेदन्ति । एवं सङ्खेपवित्थारा विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘दट्ठब्बतो’ति एत्थ पन सब्बानेवेतानि आयतनानि अनागमनतो अनिग्गमनतो च दट्ठब्बानि । न हि तानि पुब्बे उदया कुतोचि आगच्छन्ति, नापि उद्धं वया कुहिञ्चि गच्छन्ति; अथ खो पुब्बे उदया अप्पटिलद्धसभावानि, उद्धं वया परिभिन्नसभावानि, पुब्बन्तापरन्तवेमज्झे पच्चयायत्तवुत्तिताय अवसानि पवत्तन्ति । तस्मा अनागमनतो अनिग्गमनतो च दट्ठब्बानि । तथा निरीहतो अब्यापारतो च । न हि चक्खुरूपादीनं एवं होति — ‘अहो वत अम्हाकं सामगिया विज्जाणं नाम उप्पज्जेय्या’ति, न च तानि विज्जाणुप्पादनत्थं द्वारभावेन वत्थुभावेन आरम्मणभावेन वा ईहन्ति, न ब्यापारमापज्जन्ति; अथ खो धम्मतावेसा यं चक्खुरूपादीनं सामगियं चक्खुविज्जाणादीनि सम्भवन्ति । तस्मा निरीहतो अब्यापारतो च दट्ठब्बानि । अपिच अज्झत्तिकानि सुज्जगामो विय दट्ठब्बानि धुवसुभसुखत्तभावविरहितत्ता, बाहिरानि गामघातकचोरा विय अज्झत्तिकानं अभिघातकत्ता । वुत्तज्हेतं — “चक्खु, भिक्खवे, हज्जति मनापामनापेहि रूपेहीति वित्थारो । अपिच अज्झत्तिकानि छ पाणका विय दट्ठब्बानि, बाहिरानि तेसं गोचरा वियाति । एवम्पेत्य ‘दट्ठब्बतो’ विज्जातब्बो विनिच्छयोति ।

इदानीं तेसं विपस्सितब्बाकारं दस्सेतुं **चक्खुं अनिच्चन्ति** आदि आरब्धं । तत्थ चक्खु ताव हुत्वा अभावट्ठेन **अनिच्चन्ति** वेदितब्बं । अपरेहिपि चतूहि कारणेहि अनिच्चं — उप्पादवयवन्ततो, विपरिणामतो, तावकालिकतो, निच्चपटिक्खेपतोति ।

तदेव पटिपीळनट्ठेन **दुक्खं** । यस्मा वा एतं उप्पन्नं ठितिं पापुणाति, ठितियं जराय किलमति, जरं पत्वा अवस्सं भिज्जति; तस्मा अभिण्हसम्पटिपीळनतो, दुक्खमतो, दुक्खवत्थुतो, सुखपटिक्खेपतोति इमेहि चतूहि कारणेहि दुक्खं ।

अवसवत्तनट्ठेन पन **अनत्ता** । यस्मा वा एतं उप्पन्नं ठितिं मा पापुणातु, ठानप्पत्तं मा जिरतु, जरप्पत्तं मा भिज्जतूति इमेसु तीसु ठानेसु कस्सचि वसवत्तिभावो नत्थि, सुज्जं तेन वसवत्तनाकारेन; तस्मा सुज्जतो, अस्सामिकतो, अकामकारियतो, अत्तपटिक्खेपतोति इमेहि चतूहि कारणेहि अनत्ता ।

विभवगतिकतो, पुब्बापरवसेन भवसङ्कन्तिगमनतो, पकतिभावविजहनतो च **विपरिणामधम्मं** । इदं

अनिच्चवेवचनमेव । **रूपा अनिच्चा**तिआदीसुपि एसेव नयो । अपिचेत्थ ठपेत्वा चक्खुं तेभूमकधम्मा अनिच्चा, नो चक्खु । चक्खु पन चक्खु चेव अनिच्चञ्च । तथा सेसधम्मा दुक्खा, नो चक्खु । चक्खु पन चक्खु चेव दुक्खञ्च । सेसधम्मा अनत्ता, नो चक्खु । चक्खु पन चक्खु चेव अनत्ता चाति । रूपादीसुपि एसेव नयो ।

इमस्मिं पन सुत्तन्तभाजनीये तथागतेन किं दस्सितन्ति? द्वादसन्नं आयतनानं अनत्तलक्खणं । सम्मासम्बुद्धो हि अनत्तलक्खणं दस्सेन्तो अनिच्चेन वा दस्सेति, दुक्खेन वा, अनिच्चदुक्खेहि वा । तत्थ “चक्खु, अत्ताति यो वदेय्य, तं न उपपज्जति । चक्खुस्स उप्पादोपि वयोपि पज्जायति । यस्स खो पन उप्पादोपि वयोपि पज्जायति ‘अत्ता मे उपपज्जति च वेति चा’ति इच्चस्स एवमागतं होति । तस्मा तं न उपपज्जति — चक्खु अत्ताति यो वदेय्य इति चक्खु अनत्ता”ति (म० नि० ३.४२२) । इमस्मिं सुत्ते अनिच्चेन अनत्तलक्खणं दस्सेसि । “रूपं, भिक्खवे, अनत्ता । रूपञ्च हिदं, भिक्खवे, अत्ता अभविस्स, न यिदं रूपं आबाधाय संवत्तेय्य; लब्धे च रूपे — एवं मे रूपं होतु, एवं मे रूपं मा अहोसीति । यस्मा च खो, भिक्खवे, रूपं अनत्ता तस्मा रूपं आबाधाय संवत्तति; न च लब्धति रूपे — एवं मे रूपं होतु, एवं मे रूपं मा अहोसी”ति (सं० नि० ३.५९; महाव० २०) इमस्मिं सुत्ते दुक्खेन अनत्तलक्खणं दस्सेसि । “रूपं, भिक्खवे, अनिच्चं, यदनिच्चं तं दुक्खं, यं दुक्खं तदनत्ता, यदनत्ता तं नेतं मम, नेसोहमस्मि, न मेसो अत्ता”तिआदीसु (सं० नि० ३.१५) अनिच्चदुक्खेहि अनत्तलक्खणं दस्सेसि । कस्मा? अनिच्चदुक्खानं पाकटत्ता ।

हत्थतो हि तट्टके वा सरके वा किस्मिञ्चिदेव वा पतित्वा भिन्ने ‘अहो अनिच्च’न्ति वदन्ति । एवं अनिच्चं पाकटं नाम । अत्तभावस्मिं पन गण्डपिळकादीसु वा उट्ठितासु खाणुकण्टकादीहि वा विद्भासु ‘अहो दुक्ख’न्ति वदन्ति । एवं दुक्खं पाकटं नाम । अनत्तलक्खणं अपाकटं अन्धकारं अविभूतं दुष्पटिविज्झं दुद्दीपनं दुष्पज्जापनं । अनिच्चदुक्खलक्खणानि उप्पादा वा तथागतानं अनुप्पादा वा पज्जायन्ति । अनत्तलक्खणं विना बुद्धुप्पादा न पज्जायति, बुद्धुप्पादेयेव पज्जायति । महिद्धिका हि महानुभावा तापसपरिब्बाजका सरभङ्गसत्थारादयोपि ‘अनिच्चं दुक्ख’न्ति वत्तुं सक्कोन्ति, ‘अनत्ता’ति वत्तुं न सक्कोन्ति । सचे हि ते सम्पत्तपरिसाय अनत्ताति वत्तुं सक्कुण्येयुं, सम्पत्तपरिसाय मगगफलपटिवेधो भवेय्य । अनत्तलक्खणपज्जापनञ्चि अज्जस्स कस्सचि अविसयो, सब्बज्जुबुद्धानमेव विसयो । एवमेतं अनत्तलक्खणं अपाकटं । तस्मा सत्था अनत्तलक्खणं दस्सेन्तो अनिच्चेन वा दस्सेसि, दुक्खेन वा, अनिच्चदुक्खेहि वा । इध पन तं अनिच्चदुक्खेहि दस्सेसीति वेदितब्बं ।

इमानि पन लक्खणानि किस्स अमनसिकारा अप्पटिवेधा, केन पटिच्छन्नत्ता, न उपट्ठहन्ति? अनिच्चलक्खणं ताव उदयब्बयानं अमनसिकारा अप्पटिवेधा, सन्ततिया पटिच्छन्नत्ता, न उपट्ठाति । दुक्खलक्खणं अभिण्हसम्पटिपीळनस्स अमनसिकारा अप्पटिवेधा, इरियापथेहि पटिच्छन्नत्ता, न उपट्ठाति । अनत्तलक्खणं नानाधातुविनिब्भोगस्स अमनसिकारा अप्पटिवेधा, घनेन पटिच्छन्नत्ता, न उपट्ठाति । उदयब्बयं पन परिगगहेत्वा सन्ततिया विकोपिताय अनिच्चलक्खणं याथावसरसतो उपट्ठाति । अभिण्हसम्पटिपीळनं मनसिकत्वा इरियापथे उग्घाटिते दुक्खलक्खणं याथावसरसतो उपट्ठाति । नानाधातुयो विनिब्भुजित्वा घनविनिब्भोगे कते अनत्तलक्खणं याथावसरसतो उपट्ठाति ।

एत्थ च अनिच्चं अनिच्चलक्खणं, दुक्खं दुक्खलक्खणं, अनत्ता अनत्तलक्खणन्ति अयं विभागो वेदितब्बो । तत्थ **अनिच्चन्ति** खन्धपञ्चकं । कस्मा? उप्पादवयज्जथत्तभावा, हुत्वा अभावतो वा; उप्पादवयज्जथत्तं **अनिच्चलक्खणं**, हुत्वा अभावसङ्घातो आकारविकारो वा । “यदनिच्चं तं दुक्ख”न्ति वचनतो पन तदेव खन्धपञ्चकं **दुक्खं** । कस्मा? अभिण्हसम्पटिपीळनतो; अभिण्हसम्पटिपीळनाकारो **दुक्खलक्खणं** । “यं दुक्खं तं अनत्ता”ति पन वचनतो तदेव

खन्धपञ्चकं अनत्ता । कस्मा? अवसवत्तनतो; अवसवत्तनाकारो अनत्तलक्खणं । इति अज्जदेव अनिच्चं दुक्खं अनत्ता, अज्जानि अनिच्चदुक्खानत्तलक्खणानि । पञ्चक्खन्धा, द्वादसायतनानि, अट्टारस धातुयोति इदं हि सब्बम्पि अनिच्चं दुक्खं अनत्ता नाम । वुत्तप्पकाराकारविकारा अनिच्चदुक्खानत्तलक्खणानीति ।

सङ्खेपतो पनेत्थ दसायतनानि कामावचरानि, द्वे तेभूमकानि । सब्बेसुपि सम्मसनचारो कथितोति वेदितब्बो ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

१५५. अभिधम्मभाजनीये यथा हेट्ठा विपस्सकानं उपकारत्थाय “चक्खायतनं रूपायतनं”न्ति युगलतो आयतनानि वुत्तानि, तथा अवत्वा अज्झत्तिकबाहिरानं सब्बाकारतो सभावदस्सनत्थं “चक्खायतनं सोतायतनं”न्ति एवं अज्झत्तिकबाहिरववत्थाननयेन वुत्तानि ।

१५६. तेसं निद्देसवारे तत्थ कतमं चक्खायतनन्ति आदीनि हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

१६७. यं पनेतं धम्मायतननिद्देसे “तत्थ कतमा असङ्खता धातु? रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयो”ति वुत्तं, तत्रायमत्थो — असङ्खता धातूति असङ्खतसभावं निब्बानं । यस्मा पनेतं आगम्म रागादयो खीयन्ति, तस्मा रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयोति वुत्तं । अयमेत्थ आचरियानं समानत्थकथा ।

वितण्डवादी पनाह — ‘पाटियेक्कं निब्बानं नाम नत्थि, किलेसक्खयोव निब्बानं’न्ति । ‘सुत्तं आहरा’ति च वुत्ते “निब्बानं निब्बानन्ति खो, आवुसो सारिपुत्त, वुच्चति; कतमं नु खो, आवुसो, निब्बानन्ति? यो खो, आवुसो, रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयो — इदं वुच्चति निब्बानं”न्ति एतं जम्बुखादकसुत्तं आहरित्वा ‘इमिना सुत्तेन वेदितब्बं पाटियेक्कं निब्बानं नाम नत्थि, किलेसक्खयोव निब्बानं’न्ति आह । सो वत्तब्बो — ‘किं पन यथा चेत्तं सुत्तं तथा अत्थो’ति? अट्ठा वक्खति — ‘आम, नत्थि सुत्ततो मुञ्चित्वा अत्थो’ति । ततो वत्तब्बो — ‘इदं ताव ते सुत्तं आभतं; अनन्तरसुत्तं आहरा’ति । अनन्तरसुत्तं नाम — “अरहत्तं अरहत्तन्ति, आवुसो सारिपुत्त, वुच्चति; कतमं नु खो, आवुसो, अरहत्तन्ति? यो खो, आवुसो, रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयो — इदं वुच्चति अरहत्तं”न्ति (सं० नि० ४.३१५) इदं तस्सेवानन्तरं आभतसुत्तं ।

इमस्मिं पन नं आभते आहंसु — ‘निब्बानं नाम धम्मायतनपरियापन्नो धम्मो, अरहत्तं चत्तारो खन्धा । निब्बानं सच्छिक्त्वा विहरन्तो धम्मसेनापति निब्बानं पुच्छितोपि अरहत्तं पुच्छितोपि किलेसक्खयमेव आह । किं पन निब्बानञ्च अरहत्तञ्च एकं उदाहु नानं’न्ति? ‘एकं वा होतु नानं वा । को एत्थ तथा अतिबहुं चुण्णीकरणं करोन्तेन अत्थो’? ‘न त्वं एकं नानं जानासीति । ननु जाते साधु होती’ति एवं पुनप्पुनं पुच्छितो वञ्चेतुं असक्कोन्तो आह — ‘रागादीनं खीणन्ते उप्पन्नता अरहत्तं रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयो’ति वुच्चतीति । ततो नं आहंसु — ‘महाकम्मं ते कतं । लज्जं दत्त्वापि तं वदापेन्तो एतदेव वदापेय्य । यथेव च ते एतं विभजित्वा कथितं, एवं इदम्पि सल्लक्खेहि — निब्बानञ्चि आगम्म रागादयो खीणाति निब्बानं रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयोति वुत्तं । तीणिपि हि एतानि निब्बानस्सेव अधिवचनानी’ति ।

सचे एवं वुत्ते सज्जन्ति गच्छति इच्चेतं कुसलं; नो चे, बहुनिब्बानताय कारेतब्बो । कथं? एवं ताव पुच्छितब्बो — ‘रागक्खयो नाम रागस्सेव खयो उदाहु दोसमोहानम्पि? दोसक्खयो नाम दोसस्सेव खयो उदाहु रागमोहानम्पि? मोहक्खयो

नाम मोहस्सेव खयो उदाहु रागदोसानम्पी'ति? अद्धा वक्खति — 'रागक्खयो नाम रागस्सेव खयो, दोसक्खयो नाम दोसस्सेव खयो, मोहक्खयो नाम मोहस्सेव खयो'ति ।

ततो वत्तब्बो — 'तव वादे रागक्खयो एकं निब्बानं होति, दोसक्खयो एकं, मोहक्खयो एकं; तिण्णं अकुसलमूलानं खये तीणि निब्बानानि होन्ति, चतुन्नं उपादानानं खये चत्तारि, पञ्चन्नं नीवरणानं खये पञ्च, छन्नं तण्हाकायानं खये छ, सत्तन्नं अनुसयानं खये सत्त, अट्ठन्नं मिच्छत्तानं खये अट्ठ, नवन्नं तण्हामूलकधम्मानं खये नव, दसन्नं संयोजनानं खये दस, दियङ्गुक्किलेससहस्सस्स खये पाटियेक्कं पाटियेक्कं निब्बानन्ति बहूनि निब्बानानि होन्ति । नत्थि पन ते निब्बानानं पमाणन्ति । एवं पन अग्गहेत्वा निब्बानं आगम्म रागादयो खीणाति एकमेव निब्बानं रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयोति वुच्चति । तीणिपि हेतानि निब्बानस्सेव अधिवचनानीति गण्ह' ।

सचे पन एवं वुत्तेपि न सल्लक्खेति, ओळारिकताय कारेतब्बो । कथं? 'अन्धबाला हि अच्छदीपिमिगमक्कटादयोपि किलेसपरियुट्ठिता वत्थुं पटिसेवन्ति । अथ नेसं पटिसेवनपरियन्ते किलेसो वूपसम्मति । तव वादे अच्छदीपिमिगमक्कटादयो निब्बानप्पत्ता नाम होन्ति । ओळारिकं वत ते निब्बानं थूलं, कण्णेहि पिळन्धितुं न सक्काति । एवं पन अग्गहेत्वा निब्बानं आगम्म रागादयो खीणाति एकमेव निब्बानं रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयोति वुच्चति । तीणिपि हेतानि निब्बानस्सेव अधिवचनानीति गण्ह' ।

सचे पन एवं वुत्तेपि न सल्लक्खेति, गोत्रभुनापि कारेतब्बो । कथं? एवं ताव पुच्छितब्बो — 'त्वं गोत्रभु नाम अत्थीति वदेसी'ति? 'आम वदामी'ति । 'गोत्रभुक्खणे किलेसा खीणा, खीयन्ति, खीयिस्सन्ती'ति? न खीणा, न खीयन्ति; अपिच खो खीयिस्सन्तीति । 'गोत्रभु पन किं आरम्मणं करोती'ति? 'निब्बानं' । 'तव गोत्रभुक्खणे किलेसा न खीणा, न खीयन्ति; अथ खो खीयिस्सन्ति । त्वं अखीणेसुयेव किलेसेसु किलेसक्खयं निब्बानं पञ्जपेसि, अप्पहीनेसु अनुसयेसु अनुसयप्पहानं निब्बानं पञ्जपेसि । तं ते न समेति । एवं पन अग्गहेत्वा निब्बानं आगम्म रागादयो खीणाति एकमेव निब्बानं रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयोति वुच्चति । तीणिपि हेतानि निब्बानस्सेव अधिवचनानीति गण्ह' ।

सचे पन एवं वुत्तेपि न सल्लक्खेति, मग्गेन कारेतब्बो । कथं? एवं ताव पुच्छितब्बो — 'त्वं मग्गं नाम वदेसी'ति? 'आम वदेमी'ति । 'मग्गक्खणे किलेसा खीणा, खीयन्ति, खीयिस्सन्ती'ति? जानमानो वक्खति — 'खीणाति वा खीयिस्सन्तीति वा वत्तुं न वट्ठति, खीयन्तीति वत्तुं वट्ठती'ति । 'यदि एवं, मग्गस्स किलेसक्खयं निब्बानं कतमं? मग्गेन खीयनकिलेसा कतमे? मग्गो कतमं किलेसक्खयं निब्बानं आरम्मणं कत्वा कतमे किलेसे खेपेति? तस्मा मा एवं गण्ह । निब्बानं पन आगम्म रागादयो खीणाति एकमेव निब्बानं रागक्खयो दोसक्खयो मोहक्खयोति वुच्चति । तीणिपि हेतानि निब्बानस्सेव अधिवचनानीति ।

एवं वुत्ते एवमाह — 'त्वं आगम्म आगम्माति वदेसी'ति? 'आम वदेमी'ति । 'आगम्म नामाति इदं ते कुतो लद्ध'न्ति? 'सुत्ततो लद्ध'न्ति । 'आहर सुत्त'न्ति । 'एवं अविज्जा च तण्हा च तं आगम्म, तम्हि खीणा, तम्हि भग्गा, न च किञ्चि कदाची'ति । एवं वुत्ते परवादी तुण्हीभावं आपन्नोति ।

इधापि दसायतनानि कामावचरानि, द्वे पन चतुभूमकानि लोकियलोकुत्तरमिस्सकानीति वेदितब्बानि ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

३. पञ्हापुच्छकवण्णना

१६८. इधापि पञ्हापुच्छके यं लब्धति यज्च न लब्धति, तं सब्बं पुच्छित्वा लब्धमानवसेनेव विस्सज्जनं वुत्तं; न केवलज्च इध, सब्बेसुपि पञ्हापुच्छकेसु एसेव नयो। इध पन दस्सनं आयतनानं रूपभावेन अब्बाकतता वेदितब्बा। द्विन्नं आयतनानं खन्धविभङ्गे चतुन्नं खन्धानं विय कुसलादिभावो वेदितब्बो। केवलज्हि चत्तारो खन्धा सप्पच्चयाव सङ्घाताव धम्मायतनं पन “सिया अप्पच्चयं, सिया असङ्घत”न्ति आगतं। आरम्मणत्तिकेसु च अनारम्मणं सुखुमरूपसङ्घातं धम्मायतनं न-वत्तब्बकोट्टासं भजति। तज्च खो अनारम्मणत्ता न परित्तादिभावेन नवत्तब्बधम्मरम्मणत्ताति अयमेत्थ विसेसो। सेसं तादिसमेव। इधापि हि चत्तारो खन्धा विय द्वायतना पज्चपण्णास कामावचरधम्मे आरब्भ रज्जन्तस्स दुस्सन्तस्स मुहन्तस्स संवरन्तस्स सम्मसन्तस्स पच्चवेकखन्तस्स च परित्तरम्मणाति सब्बं खन्धेसु वुत्तसदिसमेवाति।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

आयतनविभङ्गवण्णना निट्ठिता।

३. धातुविभङ्गो

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

१७२. इदानि तदनन्तरे धातुविभङ्गे सब्बा धातुयो छहि छहि धातूहि सङ्घिपित्वा तीहि छक्केहि सुत्तन्तभाजनीयं दस्सेन्तो छ धातुयोतिआदिमाह। तत्थ छाति गणनपरिच्छेदो। धातुयोति परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं। पथवीधातूतिआदीसु धात्वट्ठो नाम सभावट्ठो, सभावट्ठो नाम सुज्जतट्ठो, सुज्जतट्ठो नाम निस्सत्तट्ठोति एवं सभावसुज्जतनिस्सत्तट्ठेन पथवीयेव धातु पथवीधातु। आपोधातुआदीसुपि एसेव नयो। एवमेत्थ पदसमासं विदित्वा एवमत्थो वेदितब्बो — पथवीधातूति पतिट्ठानधातु। आपोधातूति आबन्धनधातु। तेजोधातूति परिपाचनधातु। वायोधातूति वित्थम्भनधातु। आकासधातूति असम्फुट्ठधातु। विज्जाणधातूति विजाननधातु।

१७३. पथवीधातुद्वयन्ति पथवीधातु द्वे अयं। अयं पथवीधातु नाम न एका एव अज्झत्तिकबाहिरभेदेन पन द्वे धातुयो एवाति अत्थो। तेनेवाह — “अत्थि अज्झत्तिका अत्थि बाहिरा”ति। तत्थ अज्झत्तिकाति सत्तसन्तानपरियापन्ना नियकज्झत्ता। बाहिराति सङ्खारसन्तानपरियापन्ना अनिन्द्रियबद्धा। अज्झत्तं पच्चत्तन्ति उभयम्पेतं नियकज्झत्ताधिवचनमेव। इदानि तं सभावाकारतो दस्सेतुं कक्खळन्तिआदि वुत्तं। तत्थ कक्खळन्ति थद्धं। खरिगतन्ति फरुसं। कक्खळत्तन्ति कक्खळभावो। कक्खळभावोति कक्खळसभावो। अज्झत्तं उपादिन्नन्ति नियकज्झत्तसङ्घातं उपादिन्नं। उपादिन्नं नाम सरीरट्ठकं। सरीरट्ठकज्हि कम्मसमुट्ठानं वा होतु मा वा, तं सन्धाय उपादिन्नम्पि अत्थि अनुपादिन्नम्पि; आदिन्नगाहितपरामट्ठवसेन पन सब्बम्पेतं उपादिन्नमेवाति दस्सेतुं “अज्झत्तं उपादिन्न”न्ति आह।

इदानि तमेव पथवीधातुं वत्थुवसेन दस्सेतुं सेय्यथिदं केसा लोमातिआदि वुत्तं। तत्थ सेय्यथिदन्ति निपातो। तस्सत्थो — या सा अज्झत्तिका पथवीधातु सा कतमा? यं वा अज्झत्तं पच्चत्तं कक्खळं नाम तं कतमन्ति? केसा लोमातिआदि तस्सा अज्झत्तिकाय पथवीधातुया वत्थुवसेन पभेददस्सनं। इदं वुत्तं होति — केसा नाम अज्झत्ता उपादिन्ना सरीरट्ठका कक्खळत्तलक्खणा इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो। लोमा नाम...पे०... करीसं नाम। इध पन अवुत्तम्पि

पटिसम्भित्तलक्खणं (पटि० म० १.४) पाळिआरुळ्हं **मत्थलुङ्गं** आहरित्वा मत्थलुङ्गं नाम अज्झत्तं उपादिन्नं सरीरदुक्कं कक्खळत्तलक्खणं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो । परतो आपोधातुआदीनं निद्देसे पित्तादीसुपि एसेव नयो ।

इमिना किं दस्सितं होति? धातुमनसिकारो । इमस्मिं पन धातुमनसिकारे कम्मं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा उत्तमत्थं अरहत्तं पापुणितुकामेन किं कत्तब्बं? चतुपारिसुद्धिसीलं सोधेतब्बं । सीलवतो हि कम्मट्ठानभावना इज्झति । तस्स सोधनविधानं विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । विसुद्धिसीलेन पन सीले पतिट्ठाया दस पुब्बपलिबोधा छिन्दितब्बा । तेसम्पि छिन्दनविधानं विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । छिन्नपलिबोधेन धातुमनसिकारकम्मट्ठानं उग्गण्हितब्बं । आचरियेनापि धातुमनसिकारकम्मट्ठानं उग्गण्हापेन्तेन सत्तविधं उग्गहकोसल्लं दसविधञ्च मनसिकारकोसल्लं आचिक्खितब्बं । अन्तेवासिकेनापि आचरियस्स सन्तिके बहुवारे सज्झायं कत्वा निज्जटं पगुणं कम्मट्ठानं कातब्बं । वुत्तज्हेतं अट्ठकथायं — “आदिकम्मिकेन भिक्खुना जरामरणा मुच्चितुकामेन सत्तहाकारेहि उग्गहकोसल्लं इच्छितब्बं, दसहाकारेहि मनसिकारकोसल्लं इच्छितब्बं”न्ति ।

तत्थ वचसा, मनसा, वण्णतो, सण्णानतो, दिसतो, ओकासतो, परिच्छेदतोति इमेहि सत्तहाकारेहि इमस्मिं धातुमनसिकारकम्मट्ठाने **‘उग्गहकोसल्लं’** इच्छितब्बं । अनुपुब्बतो, नातिसीघतो, नातिसणिकतो, विक्खेपपटिबाहनतो, पण्णत्तिसमतिक्कमतो, अनुपुब्बमुञ्चनतो, लक्खणतो, तयो च सुत्तन्ताति इमेहि दसहाकारेहि **‘मनसिकारकोसल्लं’** इच्छितब्बं । तदुभयम्पि परतो सतिपट्ठानविभङ्गे आवि भविस्सति ।

एवं उग्गहितकम्मट्ठानेन पन विसुद्धिमग्गे वुत्ते अट्ठारस सेनासनदोसे वज्जेत्वा पञ्चङ्गसमन्नागते सेनासने वसन्तेन अत्तनापि पञ्चहि पधानियङ्गेहि समन्नागतेन पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तेन विवित्तोकासगतेन कम्मट्ठानं मनसिकातब्बं । मनसिकरोन्तेन च वण्णसण्णानदिसोकासपरिच्छेदवसेन केसादीसु एकेककोट्टासं मनसिकरित्वा अवसाने एवं मनसिकारो पवत्तेतब्बो — इमे **केसा** नाम सीसकटाहपलिवेठनचम्मे जाता । तत्थ यथा वम्मिकमत्थके जातेसु कुण्ठतिणेषु न वम्मिकमत्थको जानाति ‘मयि कुण्ठतिणानि जातानी’ति, नापि कुण्ठतिणानि जानन्ति ‘मयं वम्मिकमत्थके जातानी’ति, एवमेव न सीसकटाहपलिवेठनचम्मं जानाति ‘मयि केसा जाता’ति, नापि केसा जानन्ति ‘मयं सीसकटाहपलिवेठनचम्मे जाता’ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति केसा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

लोमा सरीरवेठनचम्मे जाता । तत्थ यथा सुज्जगामट्ठाने जातेसु दब्बतिणेषु न सुज्जगामट्ठानं जानाति ‘मयि दब्बतिणानि जातानी’ति, नापि दब्बतिणानि जानन्ति ‘मयं सुज्जगामट्ठाने जातानी’ति, एवमेव न सरीरवेठनचम्मं जानाति ‘मयि लोमा जाता’ति, नापि लोमा जानन्ति ‘मयं सरीरवेठनचम्मे जाता’ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लोमा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

नखा अङ्गुलीनं अग्गेसु जाता । तत्थ यथा कुमारकेसु दण्डकेहि मधुकट्टिके विज्झित्वा कीळन्तेसु न दण्डका जानन्ति ‘अम्हेसु मधुकट्टिका ठपिता’ति, नापि मधुकट्टिका जानन्ति ‘मयं दण्डकेसु ठपिता’ति, एवमेव न अङ्गुलियो जानन्ति ‘अम्हाकं अग्गेसु नखा जाता’ति, नापि नखा जानन्ति ‘मयं अङ्गुलीनं अग्गेसु जाता’ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति नखा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

दन्ता हनुकट्टिकेसु जाता । तत्थ यथा वड्ढकीहि पासाणउदुखलेसु केनचिदेव सिलेसजातेन बन्धित्वा ठपितथम्भेसु न उदुखलानि जानन्ति ‘अम्हेसु थम्भा ठिता’ति, नापि थम्भा जानन्ति ‘मयं उदुखलेसु ठिता’ति, एवमेव न हनुकट्टिका जानन्ति ‘अम्हेसु दन्ता जाता’ति, नापि दन्ता जानन्ति ‘मयं हनुकट्टिकेसु जाता’ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति दन्ता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

तचो सकलसरीरं परियोनन्धित्वा ठितो । तत्थ यथा अल्लगोचम्मपरियोनद्धाय महावीणाय न महावीणा जानाति ‘अहं अल्लगोचम्मेन परियोनद्धा’ति, नापि अल्लगोचम्मं जानाति ‘मया महावीणा परियोद्धा’ति, एवमेव न सरीरं जानाति ‘अहं तचेन परियोनद्ध’न्ति, नापि तचो जानाति ‘मया सरीरं परियोनद्धन्ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति तचो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

मंसं अट्टिसङ्घाटं अनुलिम्पित्वा ठितं । तत्थ यथा महामत्तिकाय लिताय भित्तिया न भित्ति जानाति ‘अहं महामत्तिकाय लिता’ति, नापि महामत्तिका जानाति ‘मया महाभित्ति लिता’ति, एवमेव न अट्टिसङ्घाटो जानाति ‘अहं नवमंसपेसिसतप्पभेदेन मंसेन लिता’ति, नापि मंसं जानाति ‘मया अट्टिसङ्घाटो लिता’ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मंसं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

न्हारु सरीरब्भन्तरे अट्ठीनि आबन्धमाना ठिता । तत्थ यथा वल्लीहि विनद्धेसु कुट्टदारुसु न कुट्टदारुनि जानन्ति ‘मयं वल्लीहि विनद्धानी’ति, नापि वल्लियो जानन्ति ‘अम्हेहि कुट्टदारुनि विनद्धानी’ति, एवमेव न अट्ठीनि जानन्ति ‘मयं न्हारुहि आबद्धानी’ति, नापि न्हारु जानन्ति ‘अम्हेहि अट्ठीनि आबद्धानी’ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति न्हारु नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

अट्ठीसु पण्हिकट्टि गोप्फकट्टि उक्खिपित्वा ठितं । गोप्फकट्टि जङ्घट्टि उक्खिपित्वा ठितं । जङ्घट्टि ऊरुट्टि उक्खिपित्वा ठितं । ऊरुट्टि कटिट्टि उक्खिपित्वा ठितं । कटिट्टि पिट्टिकण्टकं उक्खिपित्वा ठितं । पिट्टिकण्टको गोवट्टि उक्खिपित्वा ठितो । गोवट्टि सीसट्टि उक्खिपित्वा ठितं । सीसट्टि गोवट्टिके पतिट्टितं । गोवट्टि पिट्टिकण्टके पतिट्टितं । पिट्टिकण्टको कटिट्टिहि पतिट्टितो । कटिट्टि ऊरुट्टिके पतिट्टितं । ऊरुट्टि जङ्घट्टिके पतिट्टितं । जङ्घट्टि गोप्फकट्टिके पतिट्टितं । गोप्फकट्टि पण्हिकट्टिके पतिट्टितं ।

तत्थ यथा इट्ठकदारुगोमयादिसञ्चयेसु न हेट्टिमा हेट्टिमा जानन्ति ‘मयं उपरिमे उपरिमे उक्खिपित्वा ठिता’ति, नापि उपरिमा उपरिमा जानन्ति ‘मयं हेट्टिमेसु हेट्टिमेसु पतिट्टिता’ति, एवमेव न पण्हिकट्टि जानाति ‘अहं गोप्फकट्टि उक्खिपित्वा ठित’न्ति, न गोप्फकट्टि जानाति ‘अहं जङ्घट्टि उक्खिपित्वा ठित’न्ति, न जङ्घट्टि जानाति ‘अहं ऊरुट्टि उक्खिपित्वा ठित’न्ति, न ऊरुट्टि जानाति ‘अहं कटिट्टि उक्खिपित्वा ठित’न्ति, न कटिट्टि जानाति ‘अहं पिट्टिकण्टकं उक्खिपित्वा ठित’न्ति, न पिट्टिकण्टको जानाति ‘अहं गोवट्टि उक्खिपित्वा ठितो’ति, न गोवट्टि जानाति ‘अहं सीसट्टि उक्खिपित्वा ठित’न्ति, न सीसट्टि जानाति ‘अहं गोवट्टिहि पतिट्टित’न्ति, न गोवट्टि जानाति ‘अहं पिट्टिकण्टके पतिट्टित’न्ति, न पिट्टिकण्टको जानाति ‘अहं कटिट्टिहि पतिट्टितो’ति, न कटिट्टि जानाति ‘अहं ऊरुट्टिहि पतिट्टित’न्ति, न ऊरुट्टि जानाति ‘अहं जङ्घट्टिहि पतिट्टित’न्ति, न जङ्घट्टि जानाति ‘अहं गोप्फकट्टिहि पतिट्टित’न्ति, न गोप्फकट्टि जानाति ‘अहं पण्हिकट्टिहि पतिट्टित’न्ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अट्टि नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

अट्टिमिज्जं तेसं तेसं अट्टीनं अब्भन्तरे ठितं । तत्थ यथा वेळुपब्बादीनं अन्तो पक्खित्तेसु सिन्नवेत्तग्गादीसु न वेळुपब्बादीनि जानन्ति ‘अम्हेसु वेत्तग्गादीनि पक्खित्तानी’ति, नापि वेत्तग्गादीनि जानन्ति ‘मयं वेळुपब्बादीसु ठितानीति, एवमेव न अट्टीनि जानन्ति ‘अम्हाकं अन्तो अट्टिमिज्जं ठित’न्ति, नापि अट्टिमिज्जं जानाति ‘अहं अट्टीनं अन्तो ठित’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अट्टिमिज्जं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

वक्कं गलवाटकतो निक्खन्तेन एकमूलेन थोकं गन्त्वा द्विधा भिन्नेन थूलन्हारुना विनिबद्धं हुत्वा हृदयमंसं परिक्खपित्वा ठितं । तत्थ यथा वण्टुपनिबद्धे अम्बफलद्वये न वण्टं जानाति ‘मया अम्बफलद्वयं उपनिबद्ध’न्ति, नापि अम्बफलद्वयं जानाति ‘अहं वण्टेन उपनिबद्ध’न्ति, एवमेव न थूलन्हारु जानाति ‘मया वक्कं उपनिबद्ध’न्ति, नापि वक्कं जानाति ‘अहं थूलन्हारुना उपनिबद्ध’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति वक्कं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

हृदयं सरीरब्भन्तरे उरट्टिपज्जरमज्झं निस्साय ठितं । तत्थ यथा जिण्णसन्दमानिकपज्जरब्भन्तरं निस्साय ठपिताय मंसपेसिया न जिण्णसन्दमानिकपज्जरब्भन्तरं जानाति ‘मं निस्साय मंसपेसि ठपिता’ति, नापि मंसपेसि जानाति ‘अहं जिण्णसन्दमानिकपज्जरब्भन्तरं निस्साय ठिता’ति, एवमेव न उरट्टिपज्जरब्भन्तरं जानाति ‘मं निस्साय हृदयं ठित’न्ति, नापि हृदयं जानाति ‘अहं उरट्टिपज्जरब्भन्तरं निस्साय ठित’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति हृदयं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

यकनं अन्तोसरीरे द्विन्नं थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठितं । तत्थ यथा उक्खलिकपालपस्सम्हि लग्गे यमकमंसपिण्डे न उक्खलिकपालपस्सं जानाति ‘मयि यमकमंसपिण्डो लग्गो’ति, नापि यमकमंसपिण्डो जानाति ‘अहं उक्खलिकपालपस्से लग्गो’ति, एवमेव न थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं जानाति ‘मं निस्साय यकनं ठित’न्ति, नापि यकनं जानाति ‘अहं थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठित’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति यकनं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

किलोमकेसु पटिच्छन्नकिलोमकं हृदयज्ज वक्कज्ज परिवारेत्वा ठितं, अपटिच्छन्नकिलोमकं सकलसरीरे चम्मस्स हेट्ठतो मंसं परियोन्धित्वा ठितं । तत्थ यथा पिलोतिकपलिवेठिते मंसे न मंसं जानाति ‘अहं पिलोतिकाय पलिवेठित’न्ति, नापि पिलोतिका जानाति ‘मया मंसं पलिवेठित’न्ति, एवमेव न वक्कहृदयानि सकलसरीरे मंसज्ज जानाति ‘अहं किलोमकेन पटिच्छन्न’न्ति, नापि किलोमकं जानाति ‘मया वक्कहृदयानि सकलसरीरे मंसज्ज पटिच्छन्न’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति किलोमकं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

पिहकं हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठितं । तत्थ यथा कोट्टुकमत्थकपस्सं निस्साय ठिताय गोमयपिण्डिया न कोट्टुकमत्थकपस्सं जानाति ‘गोमयपिण्डि मं निस्साय ठिता’ति, नापि गोमयपिण्डि जानाति ‘अहं कोट्टुकमत्थकपस्सं निस्साय ठिता’ति, एवमेव न उदरपटलस्स मत्थकपस्सं जानाति ‘पिहकं मं निस्साय ठित’न्ति, नापि पिहकं जानाति ‘अहं उदरपटलस्स मत्थकपस्सं निस्साय ठित’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पिहकं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

पप्फासं सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं अब्भन्तरे हृदयञ्च यकनञ्च उपरिछादेत्वा ओलम्बन्तं ठितं । तत्थ यथा जिण्णकोट्टुब्भन्तरे ओलम्बमाने सकुणकुलावके न जिण्णकोट्टुब्भन्तरं जानाति ‘मयि सकुणकुलावको ओलम्बमानो ठितो’ति, नापि सकुणकुलावको जानाति ‘अहं जिण्णकोट्टुब्भन्तरे ओलम्बमानो ठितो’ति, एवमेव न सरीरब्भन्तरं जानाति ‘मयि पप्फासं ओलम्बमानं ठित’न्ति, नापि पप्फासं जानाति ‘अहं एवरूपे सरीरब्भन्तरे ओलम्बमानं ठित’न्ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पप्फासं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

अन्तं गलवाटकतो करीसमग्गपरियन्ते सरीरब्भन्तरे ठितं । तत्थ यथा लोहितदोणिकाय ओभुजित्वा ठपिते छिन्नसीसधमनिकळेवरे न लोहितदोणि जानाति ‘मयि धमनिकळेवरं ठित’न्ति, नापि धमनिकळेवरं जानाति ‘अहं लोहितदोणिकायं ठित’न्ति, एवमेव न सरीरब्भन्तरं जानाति ‘मयि अन्तं ठित’न्ति, नापि अन्तं जानाति ‘अहं सरीरब्भन्तरे ठित’न्ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अन्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

अन्तगुणं अन्तन्तरे एकवीसति अन्तभोगे बन्धित्वा ठितं । तत्थ यथा पादपुञ्छनरज्जुमण्डलकं सिब्बेत्वा ठितेसु रज्जुकेसु न पादपुञ्छनरज्जुमण्डलकं जानाति ‘रज्जुका मं सिब्बेत्वा ठिता’ति, नापि रज्जुका जानन्ति ‘मयं पादपुञ्छनरज्जुमण्डलकं सिब्बेत्वा ठिता’ति, एवमेव न अन्तं जानाति ‘अन्तगुणं मं आबन्धित्वा ठित’न्ति, नापि अन्तगुणं जानाति ‘अहं अन्तं बन्धित्वा ठित’न्ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अन्तगुणं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

उदरियं उदरे ठितं असितपीतखायितसायितं । तत्थ यथा सुवानदोणियं ठिते सुवानवमथुम्हि न सुवानदोणि जानाति ‘मयि सुवानवमथु ठितो’ति, नापि सुवानवमथु जानाति ‘अहं सुवानदोणियं ठितो’ति, एवमेव न उदरं जानाति ‘मयि उदरियं ठित’न्ति, नापि उदरियं जानाति ‘अहं उदरे ठित’न्ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति उदरियं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

करीसं पक्कासयसङ्घाते अट्ठङ्गुलवेळुपब्बसदिसे अन्तपरियोसाने ठितं । तत्थ यथा वेळुपब्बे ओमहित्वा पक्खित्ताय सण्हपण्डुमत्तिकाय न वेळुपब्बं जानाति ‘मयि पण्डुमत्तिका ठिता’ति, नापि पण्डुमत्तिका जानाति ‘अहं वेळुपब्बे ठिता’ति, एवमेव न पक्कासयो जानाति ‘मयि करीसं ठित’न्ति, नापि करीसं जानाति ‘अहं पक्कासये ठित’न्ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति करीसं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

मत्थलुङ्गं सीसकटाहब्भन्तरे ठितं । तत्थ यथा पुराणलाबुकटाहे पक्खित्ताय पिट्ठपिण्डिया न लाबुकटाहं जानाति ‘मयि पिट्ठपिण्डि ठिता’ति, नापि पिट्ठपिण्डि जानाति ‘अहं लाबुकटाहे ठिता’ति, एवमेव न सीसकटाहब्भन्तरं जानाति ‘मयि मत्थलुङ्गं ठित’न्ति, नापि मत्थलुङ्गं जानाति ‘अहं सीसकटाहब्भन्तरे ठित’न्ति । अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मत्थलुङ्गं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुञ्जो निस्सत्तो थद्धो पथवीधातूति ।

यं वा पनञ्जम्पीति इमिना आपोकोट्टासादीसु तीसु अनुगतं पथवीधातुं लक्खणवसेन येवापनकं पथविं कत्वा दस्सेति ।

बाहिरपथवीधातुनिदेसे अयोति काळलोहं । लोहन्ति जातिलोहं, विजातिलोहं, कित्तिमलोहं, पिसाचलोहन्ति चतुब्बिधं । तत्थ अयो, सज्झु, सुवण्णं, तिपु, सीसं, तम्बलोहं, वेकन्तकन्ति इमानि सत्त जातिलोहानि नाम । नागनासिकलोहं विजातिलोहं नाम । कंसलोहं, वट्टलोहं, आरकूटन्ति तीणि कित्तिमलोहानि नाम । मोरक्खकं, पुथुकं, मलिनकं, चपलकं, सेलकं, आटकं, भल्लकं, दूसिलोहन्ति अट्ट पिसाचलोहानि नाम । तेसु पञ्च जातिलोहानि पाळियं विसुं वुत्तानेव । तम्बलोहं, वेकन्तकलोहन्ति इमेहि पन द्वीहि जातिलोहेहि सद्धिं सेसं सब्बम्पि इध लोहन्ति वेदितब्बं ।

तिपूति सेततिपु । सीसन्ति काळतिपु । सज्झूति रजतं । मुत्ताति सामुद्धिकमुत्ता । मणीति ठपेत्वा पाळिआगते वेळुरियादयो सेसो जोतिरसादिभेदो सब्बोपि मणि । वेळुरियोति वंसवण्णमणि । सद्धोति सामुद्धिकसद्धो । सिलाति काळसिला, पण्डुसिला, सेतसिलातिआदिभेदा सब्बापि सिला । पवाळन्ति पवाळमेव । रजतन्ति कहापणो । जातरूपन्ति सुवण्णं । लोहितङ्कोति रत्तमणि । मसारगल्लन्ति कबरमणि । तिणादीसु बहिसारा अन्तमसो नाळिकेरादयोपि तिणं नाम । अन्तोसारं अन्तमसो दारुखण्डम्पि कट्टुं नाम । सक्खराति मुग्गमत्ततो याव मुट्ठिप्पमाणा मरुम्बा सक्खरा नाम । मुग्गमत्ततो पन हेट्ठा वालिकाति वुच्चति । कठलन्ति यं किञ्चि कपालं । भूमीति पथवी । पासाणोति अन्तोमुट्ठियं असण्ठहनतो पट्टाय हत्थिप्पमाणं असम्पत्तो पासाणो नाम । हत्थिप्पमाणतो पट्टाय पन उपरि पब्बतो नाम । यं वा पनाति इमिना तालङ्घि-नाळिकेर-फलादिभेदं सेसपथविं गणहाति । या च अज्झत्तिका पथवीधातु या च बाहिराति इमिना द्वेपि पथवीधातुयो कक्खळट्टेन लक्खणतो एका पथवीधातु एवाति दस्सेति ।

१७४. आपोधातुनिदेसादीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । आपो आपोगतन्तिआदीसु आबन्धनवसेन आपो । तदेव आपोसभावं गतत्ता आपोगतं नाम । स्नेहवसेन स्नेहो । सोयेव स्नेहसभावं गतत्ता स्नेहगतं नाम । बन्धनत्तं रूपस्साति अविनिब्भोगरूपस्स बन्धनभावो । पित्तं सेम्हन्तिआदीनिपि वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन परिग्गहेत्वा धातुवसेनेव मनसिकातब्बानि ।

तत्रायं नयो — पित्तेसु हि अबद्धपित्तं जीवितिन्द्रियपटिबद्धं सकलसरीरं व्यापेत्वा ठितं, बद्धपित्तं पित्तकोसके ठितं । तत्थ यथा पूर्वं व्यापेत्वा ठिते तेले न पूर्वं जानाति ‘तेलं मं व्यापेत्वा ठितं’न्ति, नापि तेलं जानाति ‘अहं पूर्वं व्यापेत्वा ठितं’न्ति, एवमेव न सरीरं जानाति ‘अबद्धपित्तं मं व्यापेत्वा ठितं’न्ति, नापि अबद्धपित्तं जानाति ‘अहं सरीरं व्यापेत्वा ठितं’न्ति । यथा च वस्सोदकेन पुण्णे कोसातकीकोसके न कोसातकीकोसको जानाति ‘मयि वस्सोदकं ठितं’न्ति, नापि वस्सोदकं जानाति ‘अहं कोसातकीकोसके ठितं’न्ति, एवमेव न पित्तकोसको जानाति मयि बद्धपित्तं ठितन्ति, नापि बद्धपित्तं जानाति ‘अहं पित्तकोसके ठितं’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पित्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

सेम्हं एकपत्थपूरप्पमाणं उदरपटले ठितं । तत्थ यथा उपरि सज्जातफेणपटलाय चन्दनिकाय न चन्दनिका जानाति ‘मयि फेणपटलं ठितं’न्ति, नापि फेणपटलं जानाति ‘अहं चन्दनिकाय ठितं’न्ति, एवमेव न उदरपटलं जानाति ‘मयि सेम्हं ठितं’न्ति, नापि सेम्हं जानाति ‘अहं उदरपटले ठितं’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सेम्हं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

पुब्बो अनिबद्धोकासो, यत्थ यत्थेव खाणुकण्टकप्पहरणअग्गिजालादीहि अभिहटे सरीरप्पदेसे लोहितं सण्ठहित्वा पच्चति, गण्डपीळकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्थ तत्थेव तिट्ठति । तत्थ यथा फरसुप्पहारादिवसेन पग्घरितनियासे रुक्खे न रुक्खस्स फरसुप्पहारादिप्पदेसा जानन्ति ‘अम्हेसु निरय्यासो ठितो’ति, नापि निरय्यासो जानाति ‘अहं रुक्खस्स

फरसुप्पहारादिप्पदेसेसु ठितो'ति, एवमेव न सरीरस्स खाणुकण्टकादीहि अभिहटप्पदेसा जानन्ति 'अम्हेसु पुब्बो ठितो'ति, नापि पुब्बो जानाति 'अहं तेसु पदेसेसु ठितो'ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति पुब्बो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

लोहितेसु संसरणलोहितं अबद्धपित्तं विय सकलसरीरं व्यापेत्वा ठितं । सन्निचितलोहितं यकनट्टानस्स हेट्ठाभागं पूरेत्वा एकपत्तपूरणप्पमाणं वक्कहदययकनपप्फासानि तेमेन्तं ठितं । तत्थ संसरणलोहिते अबद्धपित्तसदिसोव विनिच्छयो । इतरं पन यथा जज्जरकपालट्टे उदके हेट्ठा लेडुखण्डानि तेमयमाने न लेडुखण्डानि जानन्ति 'मयं उदकेन तेमियमाना ठिता'ति, नापि उदकं जानाति 'अहं लेडुखण्डानि तेमेमी'ति, एवमेव न यकनस्स हेट्ठाभागट्टानं वक्कादीनि वा जानन्ति 'मयि लोहितं ठितं, अम्हे वा तेमयमानं ठित'न्ति, नापि लोहितं जानाति 'अहं यकनस्स हेट्ठाभागं पूरेत्वा वक्कादीनि तेमयमानं ठित'न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लोहितं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

सेदो अगिसन्तापादिकालेसु केसलोमकूपविवरानि पूरेत्वा तिड्ढति चेव पग्घरति च । तत्थ यथा उदका अब्बूळहमत्तेसु भिसमुळालकुमुदनाळकलापेसु न भिसादिकलापविवरानि जानन्ति 'अम्हेहि उदकं पग्घरती'ति, नापि भिसादिकलापविवरेहि पग्घरन्तं उदकं जानाति 'अहं भिसादिकलापविवरेहि पग्घरामी'ति, एवमेव न केसलोमकूपविवरानि जानन्ति 'अम्हेहि सेदो पग्घरती'ति, नापि सेदो जानाति 'अहं केसलोमकूपविवरेहि पग्घरामी'ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सेदो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

मेदो थूलस्स सकलसरीरं फरित्वा किसस्स जङ्घमंसादीनि निस्साय ठितो पत्थिन्नस्नेहो । तत्थ यथा हलिद्विपिलोतिकपटिच्छन्ने मंसपुज्जे न मंसपुज्जो जानाति 'मं निस्साय हलिद्विपिलोतिका ठिता'ति, नापि हलिद्विपिलोतिका जानाति 'अहं मंसपुज्जं निस्साय ठिता'ति, एवमेव न सकलसरीरे जङ्घादीसु वा मंसं जानाति 'मं निस्साय मेदो ठितो'ति, नापि मेदो जानाति 'अहं सकलसरीरे जङ्घादीसु वा मंसं निस्साय ठितो'ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मेदो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो पत्थिन्नस्नेहो पत्थिन्नयूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

अस्सु यदा सज्जायति तदा अक्खिकूपके पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । तत्थ यथा उदकपुण्णेसु तरुणतालट्टिकूपकेसु न तरुणतालट्टिकूपका जानन्ति 'अम्हेसु उदकं ठित'न्ति, नापि उदकं जानाति 'अहं तरुणतालट्टिकूपकेसु ठित'न्ति, एवमेव न अक्खिकूपका जानन्ति 'अम्हेसु अस्सु ठित'न्ति, नापि अस्सु जानाति 'अहं अक्खिकूपकेसु ठित'न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति अस्सु नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

वसा अगिसन्तापादिकाले हत्थतलहत्थपिट्ठिपादतलपादपिट्ठिनासपुटनलाटअंसकूटेसु ठितविलीनस्नेहो । तत्थ यथा पक्खित्ततेले आचामे न आचामो जानाति 'मं तेलं अज्झोत्थरित्वा ठित'न्ति, नापि तेलं जानाति 'अहं आचामं अज्झोत्थरित्वा ठित'न्ति, एवमेव न हत्थतलादिप्पदेसो जानाति 'मं वसा अज्झोत्थरित्वा ठिता'ति, नापि वसा जानाति 'अहं हत्थतलादिप्पदेसे अज्झोत्थरित्वा ठिता'ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति वसा नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्याकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

खेळो तथारूपे खेळुप्पत्तिपच्चये सति उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा जिह्वाय तिड्ढति । तत्थ यथा अब्बोच्छिन्नउदकनिस्सन्दे नदीतीरकूपके न कूपतलं जानाति ‘मयि उदकं सन्तिड्ढती’ति, नापि उदकं जानाति ‘अहं कूपतले सन्तिड्ढामी’ति, एवमेव न जिह्वातलं जानाति ‘मयि उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा खेळो ठितो’ति, नापि खेळो जानाति ‘अहं उभोहि कपोलपस्सेहि ओरोहित्वा जिह्वातले ठितो’ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति खेळो नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

सिङ्गाणिका यदा सज्जायति तदा नासापुटे पूरेत्वा तिड्ढति वा पग्घरति वा । तत्थ यथा पूतिदधिभरिताय सिप्पिकाय न सिप्पिका जानाति ‘मयि पूतिदधि ठित’न्ति, नापि पूतिदधि जानाति ‘अहं सिप्पिकाय ठित’न्ति, एवमेव न नासापुटा जानन्ति ‘अम्हेसु सिङ्गाणिका ठिता’ति, नापि सिङ्गाणिका जानाति ‘अहं नासापुटेसु ठिता’ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति सिङ्गाणिका नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

लसिका अट्टिकसन्धीनं अब्भज्जनकिच्चं साधयमाना असीतिसतसन्धीसु ठिता । तत्थ यथा तेलब्भज्जिते अक्खे न अक्खो जानाति ‘मं तेलं अब्भज्जित्वा ठित’न्ति, नापि तेलं जानाति ‘अहं अक्खं अब्भज्जित्वा ठित’न्ति, एवमेव न असीतिसतसन्धयो जानन्ति ‘लसिका अम्हे अब्भज्जित्वा ठिता’ति, नापि लसिका जानाति ‘अहं असीतिसतसन्धयो अब्भज्जित्वा ठिता’ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति लसिका नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति ।

मुत्तं वत्थिस्स अब्भन्तरे ठितं । तत्थ यथा चन्दनिकाय पक्खित्ते अधोमुखे रवणघटे न रवणघटो जानाति ‘मयि चन्दनिकारसो ठितो’ति, नापि चन्दनिकारसो जानाति ‘अहं रवणघटे ठितो’ति, एवमेव न वत्थि जानाति ‘मयि मुत्तं ठित’न्ति, नापि मुत्तं जानाति ‘अहं वत्थिम्हि ठित’न्ति । अज्जमज्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्मा । इति मुत्तं नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्ठासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो यूसभूतो आबन्धनाकारो आपोधातूति । **यं वा पनाति** अवसेसेसु तीसु कोट्ठासेसु आपोधातुं सन्धाय वुत्तं ।

बाहिरआपोधातुनिद्देसे मूलं पटिच्च निब्बत्तो रसो **मूलरसो** नाम । **खन्धरसादीसुपि** एसेव नयो । खीरादीनि पाकटानेव । यथा पन भेसज्जसिक्खापदे एवमिध नियमो नत्थि । यं किञ्चि खीरं खीरमेव । सेसेसुपि एसेव नयो । **भुम्मानीति** आवाटादीसु ठितउदकानि । **अन्तलिक्खानीति** पथविं अप्पत्तानि वस्सोदकानि । **यं वा पनाति** हिमोदककप्पविनासकउदकपथवीसन्धारकउदकादीनि इध येवापनकट्टानं पविट्ठानि ।

१७५. तेजोधातुनिद्देसे तेजनवसेन **तेजो** । तेजोव तेजोभावं गतत्ता **तेजोगतं** । **उस्माति** उण्हाकारो । उस्माव उस्माभावं गतत्ता **उस्मागतं** । **उसुमन्ति** चण्डउसुमं । तदेव उसुमभावं गतत्ता **उसुमगतं** । **येन चाति** येन तेजोगतेन कुप्पितेन । **सन्तप्पतीति** अयं कायो सन्तप्पति, एकाहिकजरादिभावेन उसुमजातो होति । **येन च जीरीयतीति** येन अयं कायो जीरीयति, इन्द्रियवेकल्लतं बलपरिक्खयं वलिपलितादिभावञ्च पाप्पुणाति । **येन च परिड्हतीति** येन कुप्पितेन अयं कायो ड्हति, सो च पुग्गलो ‘ड्हामि ड्हामी’ति कन्दन्तो सतधोतसप्पिगोसीतचन्दनादिलेपनञ्चेव तालवण्टवातञ्च पच्चासीसति । **येन च असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छतीति** येनेतं असितं वा ओदनादि, पीतं वा पानकादि, खायितं वा पिट्ठखज्जकादि, सायितं वा अम्बपक्कमधुफाणितादि सम्मा परिपाकं गच्छति, रसादिभावेन विवेकं गच्छतीति अत्थो । एत्थ च पुरिमा तयो तेजोधातू चतुसमुट्ठाना, पच्छिमो कम्मसमुट्ठानोव । अयं तावेत्थ पदसंवण्णना ।

इदं पन मनसिकारविधानं — इध भिक्खु ‘येन सन्तप्पति, अयं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो परिपाचनाकारो तेजोधातू’ति मनसि करोति; ‘येन जीरीयति, येन परिडहति, येन असितपीतखायितसायितं सम्मा परिणामं गच्छति, अयं इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो परिपाचनाकारो तेजोधातू’ति मनसि करोति । **यं वा पनाति** इमस्मिं सरीरे पाकतिको एको उत्तु अत्थि, सो येवापनकट्टानं पविट्ठा ।

बाहिरतेजोधातुनिद्वेसे कट्ठं पटिच्च पज्जलितो कट्ठपादानो अग्नि **कट्ठग्नि** नाम । सकलिकग्निआदीसुपि एसेव नयो । **सङ्कारग्गीति** कचवरं संकट्ठित्वा जालापितो कचवरग्नि । **इन्दग्गीति** असनिअग्नि । **अग्निसन्तापोति** जालाय वा वीतच्चिकङ्गारानं वा सन्तापो । **सूरियसन्तापोति** आतपो । **कट्सन्निचयसन्तापोति** कट्टरासिट्ठाने सन्तापो । सेसेसुपि एसेव नयो । **यं वा पनाति** पेतग्नि कप्पविनासग्नि निरयग्निआदयो इध येवापनकट्टानं पविट्ठा ।

१७६. वायोधातुनिद्वेसे वायनवसेन **वायो** । वायोव वायोभावं गतत्ता **वायोगतं** । **थम्भितत्तं रूपस्साति** अविनिब्भोगरूपस्स थम्भितभावो । **उद्धङ्गमा वाताति** उगारहिक्कादि पवत्तका उद्धं आरोहनवाता । **अधोगमा वाताति** उच्चारपस्सावादिनीहरणका अधो ओरोहनवाता । **कुच्छिसया वाताति** अन्तानं बहिवाता । **कोट्टासया वाताति** अन्तानं अन्तोवाता । **अङ्गमङ्गानुसारिनो वाताति** धमनिजालानुसारेण सकलसरीरे अङ्गमङ्गानि अनुसटा समिज्जनपसारणादिनिब्बत्तका वाता । **सत्थकवाताति** सन्धिबन्धनानि कत्तरिया छिन्दन्ता विय पवत्तवाता । **खुरकवाताति** खुरेण विय हृदयं फालनवाता । **उप्पलकवाताति** हृदयमंसमेव उप्पाटनकवाता । **अस्सासोति** अन्तोपविसननासिकावतो । **पस्सासोति** बहिनिक्खमननासिकावतो । एत्थ च पुरिमा सब्बे चतुसमुट्ठाना, अस्सासपस्सासा चित्तसमुट्ठानाव । अयमेत्थ पदवण्णना ।

इदं पन मनसिकारविधानं — इध भिक्खु उद्धङ्गमादिभेदे वाते उद्धङ्गमादिवसेन परिगगहेत्वा ‘उद्धङ्गमा वाता नाम इमस्मिं सरीरे पाटियेक्को कोट्टासो अचेतनो अब्बाकतो सुज्जो निस्सत्तो वित्थम्भनाकारो वायोधातू’ति मनसि करोति । सेसेसुपि एसेव नयो । **यं वा पनाति** सेसे वायोकोट्टासे अनुगता वाता इध येवापनकट्टानं पविट्ठा ।

बाहिरवायोधातुनिद्वेसे **पुरत्थिमा वाताति** पुरत्थिमदिसतो आगता वाता । **पच्छिमुत्तरदक्खिणेसुपि** एसेव नयो । **सरजा वाताति** सह रजेन सरजा । **अरजा वाताति** रजविरहिता सुद्धा अरजा नाम । **सीताति** सीतउतुसमुट्ठाना सीतवलाहकन्तरे समुट्ठिता । **उण्हाति** उण्हउतुसमुट्ठाना उण्हवलाहकन्तरे समुट्ठिता । **परित्ताति** मन्दा तनुकवाता । **अधिमत्ताति** बलववाता । **काळाति** काळवलाहकन्तरे समुट्ठिता, येहि अब्भाहतो छविवण्णो काळको होति । तेसं एतं अधिवचनन्तिपि एके । **वेरम्भवाताति** योजनतो उपरि वायनवाता । **पक्खवाताति** अन्तमसो मक्खिकायपि पक्खायूहनसमुट्ठिता वाता । **सुपण्णवाताति** गरुळवाता । कामञ्च इमेपि पक्खवाताव उस्सदवसेन पन विसुं गहिता । **तालवण्टवाताति** तालपण्णेहि वा अज्जेन वा केनचि मण्डलसण्ठानेन समुट्ठापिता वाता । **विधूपनवाताति** बीजनपत्तकेन समुट्ठापिता वाता । इमानि च तालवण्टविधूपनानि अनुप्पन्नम्पि वातं उप्पादेन्ति, उप्पन्नम्पि परिवत्तेन्ति । **यं वा पनाति** इध पाळिआगते ठपेत्वा सेसवाता येवापनकट्टानं पविट्ठा ।

१७७. आकासधातुनिद्वेसे अप्पटिघट्टनट्टेन न कस्सतीति **आकासो** । आकासोव आकासभावं गतत्ता **आकासगतं** । अघट्टनीयताय **अघं** । अघमेव अघभावं गतत्ता **अघगतं** । **विवरोति** अन्तरं । तदेव विवरभावं गतत्ता **विवरगतं** । **असम्फुट्टं मंसलोहितेहीति** मंसलोहितेहि निस्सटं । कण्णच्छिदन्तिआदि पन तस्सेव पभेददस्सनं । तत्थ **कण्णच्छिदन्ति** कण्णस्मिं छिदं विवरं मंसलोहितेहि असम्फुट्टोकासो । सेसेसुपि एसेव नयो । **येनाति** येन विवरेण एतं असितादिभेदं अज्झोहरणीयं

अज्झोहरति, अन्तो पवेसेति । यत्थाति यस्मिं अन्तोउदरपटलसङ्घाते ओकासे एतदेव चतुब्बिधं अज्झोहरणीयं तिष्ठति । येनाति येन विवरेन सब्बम्पेतं विपक्कं कसटभावं आपन्नं निक्खमति, तं उदरपटलतो याव करीसमग्गा विदत्थिचतुरङ्गुलमत्तं छिदं मंसलोहितेहि असम्फुट्ठं निस्सटं आकासधातूति वेदितब्बं । यं वा पनाति एत्थ चम्मन्तरं मंसन्तरं न्हारुन्तरं अट्टिन्तरं लोमन्तरन्ति इदं सब्बं येवापनकट्टानं पविट्ठं ।

बाहिरकआकासधातुनिद्वेसे असम्फुट्ठं चतूहि महाभूतेहीति चतूहि महाभूतेहि निस्सटं भित्तिछिदकवाटछिदादिकं वेदितब्बं । इमिना यस्मिं आकासे परिकम्मं करोन्तस्स चतुक्कपञ्चकज्झानानि उप्पज्जन्ति तं कथितं ।

१७८. विज्जाणधातुनिद्वेसे चक्खुविज्जाणसङ्घाता धातु चक्खुविज्जाणधातु । सेसासुपि एसेव नयो । इति इमासु छसु धातूसु परिग्गहितासु अट्टारस धातुयो परिग्गहिताव होन्ति । कथं? पथवीतेजोवायोधातुग्गहणेन ताव फोड्ढब्बधातु गहिताव होति, आपोधातुआकासधातुग्गहणेन धम्मधातु, विज्जाणधातुग्गहणेन तस्सा पुरेचारिकपच्छाचारिकत्ता मनोधातु गहिताव होति । चक्खुविज्जाणधातुआदयो सुत्ते आगता एव । सेसा नव आहरित्वा दस्सेतब्बा । चक्खुविज्जाणधातुग्गहणेन हि तस्सा निस्सयभूता चक्खुधातु, आरम्मणभूता रूपधातु च गहिताव होन्ति । एवं सोतविज्जाणधातुआदिग्गहणेन सोतधातुआदयोति अट्टारसापि गहिताव होन्ति । तासु दसहि धातूहि रूपपरिग्गहो कथितो होति । सत्तहि अरूपपरिग्गहो । धम्मधातुया सिया रूपपरिग्गहो, सिया अरूपपरिग्गहो । इति अट्ठेकादसहि धातूहि रूपपरिग्गहो, अट्ठुधातूहि अरूपपरिग्गहोति रूपारूपपरिग्गहो कथितो होति । रूपारूपं पञ्चकखन्धा । तं होति दुक्खसच्चं । तंसमुट्ठापिका पुरिमतण्हा समुदयसच्चं । उभिन्नं अप्पवत्ति निरोधसच्चं । तंपजाननो मग्गो मग्गसच्चन्ति इदं चतुसच्चकम्मट्टानं अट्टारसधातुवसेन अभिनिविट्ठस्स भिक्खुनो याव अरहत्ता मत्थकं पापेत्वा निगमनं कथितन्ति वेदितब्बं ।

१७९. इदानीं दुतियछक्कं दस्सेन्तो अपरापि छ धातुयोतिआदिमाह । तत्थ सुखधातु दुक्खधातूति कायप्पसादवत्थुकानि सुखदुक्खानि सप्पटिपक्खवसेन युगळकतो दस्सितानि । सुखज्झि दुक्खस्स पटिपक्खो, दुक्खं सुखस्स । यत्तकं सुखेन फरितट्ठानं तत्तकं दुक्खं फरति । यत्तकं दुक्खेन फरितट्ठानं तत्तकं सुखं फरति । सोमनस्सधातु दोमनस्सधातूति इदम्पि तथेव युगळकं कतं । सोमनस्सज्झि दोमनस्सस्स पटिपक्खो, दोमनस्सं सोमनस्सस्स । यत्तकं सोमनस्सेन फरितट्ठानं तत्तकं दोमनस्सं फरति । यत्तकं दोमनस्सेन फरितट्ठानं तत्तकं सोमनस्सं फरति ।

उपेक्खाधातु अविज्जाधातूति इदं पन द्वयं सरिक्खकवसेन युगळकं कतं । उभयम्पि हेतं अविभूतत्ता सरिक्खकं होति । तत्थ सुखदुक्खधातुग्गहणेन तं सम्पयुत्ता कायविज्जाणधातु, वत्थुभूता कायधातु, आरम्मणभूता फोड्ढब्बधातु च गहिताव होन्ति । सोमनस्सदोमनस्सधातुग्गहणेन तं सम्पयुत्ता मनोविज्जाणधातु गहिता होति । अविज्जाधातुग्गहणेन धम्मधातु गहिता । उपेक्खाधातुग्गहणेन चक्खुसोतधानजिक्खाविज्जाणधातुमनोधातुयो, तासंयेव वत्थारम्मणभूता चक्खुधातुरूपधातुआदयो च गहिताति एवं अट्टारसपि धातुयो गहिताव होन्ति । इदानीं तासु दसहि धातूहि रूपपरिग्गहोतिआदि सब्बं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । एवम्पि एकस्स भिक्खुनो याव अरहत्ता मत्थकं पापेत्वा निगमनं कथितं होतीति वेदितब्बं । तत्थ कतमा सुखधातु यं कायिकं सातन्ति आदीनि हेट्ठा वुत्तनयानेव ।

१८१. ततियछक्के कामोति द्वे कामा — वत्थुकामो च किलेसकामो च । तत्थ किलेसकामं सन्धाय कामपटिसंयुत्ता धातु कामधातु, कामवितक्कस्सेतं नामं । वत्थुकामं सन्धाय कामोयेव धातु कामधातु, कामावचरधम्मामेतं नामं । ब्यापादपटिसंयुत्ता धातु ब्यापादधातु, ब्यापादवितक्कस्सेतं नामं । ब्यापादोव धातु ब्यापादधातु, दसआघातवत्थुकस्स पटिघस्सेतं नामं । विहिंसा पटिसंयुत्ता धातु विहिंसाधातु, विहिंसावितक्कस्सेतं नामं । विहिंसायेव धातु विहिंसाधातु,

परसत्तविहेसनस्सेतं नामं । अयं पन हेट्ठा अनागतत्ता एवं अत्थादिविभागतो वेदितब्बा — विहिंसन्ति एताय सत्ते, विहिंसनं वा एतं सत्तानन्ति विहिंसा । सा विहेठनलक्खणा, करुणापटिपक्खलक्खणा वा; परसन्ताने उब्बेगजननरसा, सकसन्ताने करुणाविद्धंसनरसा वा; दुक्खायतनपच्चुपट्टाना; पटिघपदट्टानाति वेदितब्बा । नेक्खम्मं वुच्चति लोभा निक्खन्तत्ता अलोभो, नीवरणेहि निक्खन्तत्ता पठमज्झानं, सब्बाकुसलेहि निक्खन्तत्ता सब्बकुसलं । नेक्खम्मपटिसंयुत्ता धातु **नेक्खम्मधातु**, नेक्खम्मवितक्कस्सेतं नामं । नेक्खम्ममेव धातु नेक्खम्मधातु, सब्बस्सापि कुसलस्सेतं नामं । अब्यापादपटिसंयुत्ता धातु **अब्यापादधातु**, अब्यापादवितक्कस्सेतं नामं । अब्यापादोव धातु अब्यापादधातु, मेत्तायेतं नामं । अविहिंसापटिसंयुत्ता धातु **अविहिंसाधातु**, अविहिंसा वितक्कस्सेतं नामं । अविहिंसाव धातु अविहिंसाधातु, करुणायेतं नामं ।

१८२. इदानीं तमेवत्थं दस्सेतुं **तत्थ कतमा कामधातूति** पदभाजनं आरब्धं । तत्थ **पटिसंयुत्तोति** संपयोगवसेन पटिसंयुत्तो । **तक्को वितक्कोति** आदीनि वुत्तत्थानेव । **विहेठेतीति** बाधेति, दुक्खापेति । **हेठनाति** पाणिप्पहारादीहि बाधना, दुक्खुप्पादना । बलवहेठना **विहेठना** । हिंसन्ति एतायाति **हिंसना** । बलवहिंसना **विहिंसना** । **रोसनाति** घट्टना । **विरोसनाति** बलवघट्टना । सब्बत्थ वा 'वि' उपसगगेन पदं वड्डितं । उपहनन्ति एतेनाति उपघातो, परेसं उपघातो **परूपघातो** ।

मेत्तायन्ति एतायाति **मेत्ति** । मेत्तायनाकारो **मेत्तायना** । मेत्ताय अयितस्स मेत्तासमङ्गिनो भावो **मेत्तायितत्तं** । ब्यापादेन विमुत्तस्स चेतसो विमुत्ति **चेतोविमुत्ति** । एत्थ च पुरिमेहि तीहि उपचारप्पत्तापि अप्पनापतापि मेत्ता कथिता, पच्छिमेन अप्पनापत्ताव ।

करुणायन्ति एतायाति **करुणा** । करुणायनाकारो **करुणायना** । करुणाय अयितस्स करुणासमङ्गिनो भावो **करुणायितत्तं** । विहिंसाय विमुत्तस्स चेतसो विमुत्ति **चेतोविमुत्ति** । इधापि पुरिमनयेनेव उपचारप्पनाभेदो वेदितब्बो । उभयत्थापि च परियोसानपदे मेत्ताकरुणाति चेतोविमुत्तिविसेसनत्थं वुत्तं ।

एत्थ च कामवितक्को सत्तेसुपि उप्पज्जति सङ्गारेसुपि । उभयत्थ उप्पन्नोपि कम्मपथभेदोव । ब्यापादो पन सत्तेसु उप्पन्नोयेव कम्मपथं भिन्दति, न इतरो । विहिंसायपि एसेव नयो । एत्थ च दुविधा कथा — सब्बसङ्गाहिका चेव असम्भिन्ना च । कामधातुगहणेन हि ब्यापादविहिंसाधातुयोपि गहिता । कामधातुयायेव पन नीहरित्वा नीहरित्वा द्वेपि एता दस्सिताति । अयं तावेत्थ सब्बसङ्गाहिककथा । ठपेत्वा पन ब्यापादविहिंसाधातुयो सेसा सब्बापि कामधातु एवाति । अयं असम्भिन्नकथा नाम । नेक्खम्मधातुगहणेनापि अब्यापादअविहिंसाधातुयो गहितायेव । नेक्खम्मधातुतो पन नीहरित्वा नीहरित्वा तदुभयम्पि दस्सितन्ति अयमेत्थापि सब्बसङ्गाहिककथा । ठपेत्वा अब्यापादअविहिंसाधातुयो अवसेसा नेक्खम्मधातूति अयं असम्भिन्नकथा नाम ।

इमाहि च छहि धातूहि परिग्गहिता हि अट्टारस धातुयो परिग्गहिताव होन्ति । सब्बापि हि ता कामधातुतोव नीहरित्वा नीहरित्वा लभापेतब्बा अट्टारस धातुयोव होन्तीति तिण्णं छक्कानं वसेन अट्टारस होन्ति । एवं पन अग्गहेत्वा एकेकस्मिं छक्के वुत्तनयेन अट्टारस अट्टारस कत्वा सब्बानिपि तानि अट्टारसकानि एकज्झं अभिसङ्घिपित्वा अट्टारसेव होन्तीति वेदितब्बा । इति इमस्मिं सुत्तन्तभाजनीये सोळस धातुयो कामावचरा, द्वे तेभूमिकाति एवमेत्थ सम्मसनचारोव कथितोति वेदितब्बो ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

१८३. अभिधम्मभाजनीये सरूपेनेव सब्बापि धातुयो दस्सेन्तो अट्टारस धातुयो — चक्खुधातु रूपधातूतिआदिमाह । तत्थ उद्वेसवारे ताव —

अत्थतो लक्खणादितो, कमतावत्वसङ्घतो ।

पच्चया अथ दट्ठब्बा, वेदितब्बो विनिच्छयो ॥

तत्थ ‘अत्थतो’ति चक्खतीति चक्खु । रूपयतीति रूपं । चक्खुस्स विज्जाणं चक्खुविज्जाणन्ति एवमादिना ताव नयेन चक्खादीनं विसेसत्थतो वेदितब्बो विनिच्छयो । अविसेसेन पन विदहति, धीयते, विधानं, विधीयते एताय, एत्थ वा धीयतीति धातु । लोकिया हि धातुयो कारणभावेन ववत्थिता हुत्वा सुवण्णरजतादिधातुयो विय सुवण्णरजतादिं अनेकप्पकारं संसारदुक्खं विदहन्ति; भारहारेहि च भारो विय सत्तेहि धीयन्ते धारीयन्तेति अत्थो । दुक्खविधानमत्तमेव चेता अवसवत्तनतो । एताहि च करणभूताहि संसारदुक्खं सत्तेहि अनुविधीयति; तथाविहितज्येतं एतास्वेव धीयति ठपीयतीति अत्थो । इति चक्खादीसु एकेको धम्मो यथासम्भवं विदहति धीयतेतिआदिअत्थवसेन धातूति वुच्चति ।

अपिच यथा तित्थियानं अत्ता नाम सभावतो नत्थि, न एवमेता । एता पन अत्तनो सभावं धारेन्तीति धातुयो । यथा च लोके विचित्ता हरितालमनोसिलादयो सिलावयवा धातुयोति वुच्चन्ति, एवमेतापि धातुयो विय धातुयो । विचित्ता हेता जाणजेय्यावयवाति । यथा वा सरीरसङ्घातस्स समुदायस्स अवयवभूतेसु रससोणितादीसु अज्जमज्जं विसभागलक्खणपरिच्छिन्नेसु धातुसमज्जा, एवमेतेसुपि पच्चक्खन्धसङ्घातस्स अत्तभावस्स अवयवेसु धातुसमज्जा वेदितब्बा । अज्जमज्जविसभागलक्खणपरिच्छिन्ना हेते चक्खादयोति । अपिच धातूति निज्जीवमत्तस्सेतं अधिवचनं । तथा हि भगवा — “छ धातुरो अयं, भिक्खु, पुरिसो”तिआदीसु (म० नि० ३.३४३-३४४) जीवसज्जासमूहनत्थं धातुदेसनं अकासीति । तस्मा यथावुत्तेनत्थेन चक्खु च तं धातु चाति चक्खुधातु ...पे०... मनोविज्जाणज्ज तं धातु चाति मनोविज्जाणधातूति एवं तावेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘लक्खणादितो’ति चक्खादीनं लक्खणादितो पेत्य वेदितब्बो विनिच्छयो । तानि च पन तेसं लक्खणादीनि हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।

‘कमतो’ति इधापि पुब्बे वुत्तेसु उप्पत्तिक्कमादीसु देसनाक्कमोव युज्जति । सो च पनायं हेतुफलानुपुब्बववत्थानवसेन वुत्तो । चक्खुधातु रूपधातूति इदं द्वयं हेतु । चक्खुविज्जाणधातूति फलं । एवं सब्बत्थ कमतो वेदितब्बो विनिच्छयो ।

‘तावत्वतो’ति तावभावतो । इदं वुत्तं होति — तेसु तेसु हि सुत्ताभिधम्मपदेसेसु आभाधातु, सुभधातु, आकासानज्जायतनधातु, विज्जाणज्जायतनधातु, आकिज्जज्जायतनधातु, नेवसज्जानासज्जायतनधातु, सज्जावेदयितनरोधधातु, कामधातु, ब्यापादधातु, विहिंसाधातु, नेक्खम्मधातु, अब्यापादधातु, अविहिंसाधातु, सुखधातु, दुक्खधातु, सोमनस्सधातु, दोमनस्सधातु, उपेक्खाधातु, अविज्जाधातु, आरम्भधातु, निक्कमधातु, परक्कमधातु, हीनधातु, मज्झिमधातु, पणीतधातु, पथवीधातु, आपोधातु, तेजोधातु, वायोधातु, आकासधातु, विज्जाणधातु, सङ्घतधातु, असङ्घतधातु, अनेकधातुनानाधातुलोकोति एवमादयो अज्जापि धातुयो दिस्सन्ति ।

एवं सति सब्बासं वसेन परिच्छेदं अक्त्वा कस्मा अट्टारसाति अयमेव परिच्छेदो कतोति चे? सभावतो विज्जमानानं

सब्बधातूनं तदन्तो गधत्ता । रूपधातुयेव हि आभाधातु । सुभधातु पन रूपादिष्पटिबद्धा । कस्मा? सुभनिमित्तत्ता । सुभनिमित्तञ्चि सुभधातु । तच्च रूपादिविनिमुत्तं न विज्जति, कुसलविपाकारम्मणा वा रूपादयो एव सुभधातूति रूपादिमत्तमेवेसा । आकासानञ्चायतनधातुआदीसु चित्तं मनोविज्जाणधातु । सेसा धम्मा धम्मधातु । सञ्जावेदयितनिरोधधातु पन सभावतो नत्थि; धातुद्वयनिरोधमत्तमेव हि सा । कामधातु धम्मधातुमत्तं वा होति, यथाह “तत्थ कतमा कामधातु? कामपटिसंयुत्तो तक्को ...पे०... मिच्छासङ्कप्पो”ति; अट्टारसपि धातुयो वा, यथाह “हेट्ठतो अवीचिनिरयं परियन्तं कत्वा उपरितो परनिमित्तवसवत्तिदेवे अन्तोकरित्वा यं एतस्मिं अन्तरे एत्थावचरा एत्थ परियापन्ना खन्धधातुआयतना, रूपा, वेदना, सञ्जा, सङ्खारा, विज्जाणं — अयं वुच्चति कामधातू”ति । नेक्खम्मधातु धम्मधातु एव; “सब्बेपि कुसला धम्मा नेक्खम्मधातू”ति वा वचनतो मनोविज्जाणधातुपि होतियेव । ब्यापादविहिंसाअब्यापादअविहिंसासुखदुखसोमनस्सदोमनस्सुपेक्खाअविज्जाआरम्भनिक्कमपरक्कमधातुयो धम्मधातुयेव ।

हीनमज्झिमपणीतधातुयो अट्टारसधातुमत्तमेव । हीना हि चक्खादयो हीनधातु । मज्झिमपणीता चक्खादयो मज्झिमा चेव पणीता च धातू । निप्परियायेन पन अकुसला धम्मधातुमनोविज्जाणधातुयो हीनधातु । लोकिया कुसलाब्याकता उभोपि चक्खुधातुआदयो च मज्झिमधातु । लोकोत्तरा पन धम्मधातुमनोविज्जाणधातुयो पणीतधातु । पथवीतेजोवायोधातुयो फोट्ठब्बधातुयेव । आपोधातु आकासधातु च धम्मधातुयेव । विज्जाणधातु चक्खुविज्जाणादिसत्तविज्जाणधातुसङ्घेपोयेव । सत्तरस धातुयो धम्मधातुएकदेसो च सङ्खत्तधातु । असङ्खत्तधातु पन धम्मधातुएकदेसोव । अनेकधातुनानाधातुलोको पन अट्टारसधातुप्पभेदमत्तमेवाति । इति सभावतो विज्जमानानं सब्बधातूनं तदन्तो गधत्ता अट्टारसेव वुत्ताति ।

अपिच विजाननसभावे विज्जाणे जीवसज्जीनं जीवसज्जासमूहनत्थम्पि अट्टारसेव वुत्ता । सन्ति हि सत्ता विजाननसभावे विज्जाणे जीवसज्जिनो । तेसं चक्खुसोतधानजिह्वाकायविज्जाणमनोविज्जाणधातुभेदेन तस्सा अनेकत्तं, चक्खुरूपादिपच्चयायत्तवृत्तिताय अनिच्चतच्च पकासेत्वा दीघरत्तानुसयितं जीवसज्जं समूहनितुकामेन भगवता अट्टारस धातुयो पकासिता । किञ्च भिय्यो? तथा वेनेय्यज्झासयवसेन; ये च इमाय नातिसङ्घेपवित्थाराय देसनाय वेनेय्या सत्ता, तदज्झासयवसेन च अट्टारसेव पकासिता ।

सङ्घेपवित्थारनयेन तथा तथा हि,
धम्मं पकासयति एस यथा यथास्स ।
सद्धम्मतेजविहतं विलयं खणेन,
वेनेय्यसत्तहदयेसु तमो पयातीति ॥

एवमेत्थ ‘तावत्त्वतो’ वेदितब्बो विनिच्छयो ।

‘सङ्खत्तो’ति चक्खुधातु ताव जातितो एको धम्मोत्वेव सङ्खं गच्छति चक्खुपसादवसेन । तथा सोतधानजिह्वाकायरूपसहगन्धरसधातुयो सोतपसादादिवसेन । फोट्ठब्बधातु पन पथवीतेजोवायोवसेन तयो धम्माति सङ्खं गच्छति । चक्खुविज्जाणधातु कुसलाकुसलविपाकवसेन द्वे धम्माति सङ्खं गच्छति । तथा सोतधानजिह्वाकायविज्जाणधातुयो । मनोधातु पन पच्चद्वारावज्जनकुसलाकुसलविपाकसम्पटिच्छनवसेन तयो धम्माति सङ्खं गच्छति । धम्मधातु तिण्णं अरूपक्खन्धानं, सोळसन्नं सुखुमरूपानं, असङ्खताय च धातुया वसेन वीसतिधम्माति सङ्खं गच्छति । मनोविज्जाणधातु सेसकुसलाकुसलाब्याकतविज्जाणवसेन छसत्ततिधम्माति सङ्खं गच्छतीति एवमेत्थ ‘सङ्खत्तो’

वेदितब्बो विनिच्छयो ।

‘पच्चया’ति चक्खुधातुआदीनं चक्खुविज्जाणधातुआदीसु पच्चयतो वेदितब्बो विनिच्छयो । सो पनेतेसं पच्चयभावो निद्देसवारे आवि भविस्सति ।

‘दट्ठब्बा’ति दट्ठब्बतोपेत्य विनिच्छयो वेदितब्बोति अत्थो । सब्बा एव हि सङ्घता धातुयो पुब्बन्तापरन्तविवित्ततो, ध्रुवसुभसुखत्तभावसुज्जतो, पच्चयायत्तवुत्तितो च दट्ठब्बा । विसेसतो पनेत्थ भेरितलं विय चक्खुधातु दट्ठब्बा, दण्डो विय रूपधातु, सद्दो विय चक्खुविज्जाणधातु । तथा आदासतलं विय चक्खुधातु, मुखं विय रूपधातु, मुखनिमित्तं विय चक्खुविज्जाणधातु । अथ वा उच्छ्रुतिलानि विय चक्खुधातु, यन्तचक्कयट्ठि विय रूपधातु, उच्छुरसतेलानि विय चक्खुविज्जाणधातु । तथा अधरारणी विय चक्खुधातु, उत्तरारणी विय रूपधातु, अग्गि विय चक्खुविज्जाणधातु । एस नयो सोतधातुआदीसुपि ।

मनोधातु पन यथासम्भवतो चक्खुविज्जाणधातुआदीनं पुरेचरानुचरा विय दट्ठब्बा । धम्मधातुया वेदनाक्खन्धो सल्लमिव सूलमिव च दट्ठब्बो; सज्जासङ्खारक्खन्धा वेदनासल्लसूलयोगा आतुरा विय; पुथुज्जनानं वा सज्जा आसादुक्खजननतो रित्तमुट्ठि विय, अयथाभुच्चनिमित्तगाहकतो वनमिगो विय; सङ्खारा पटिसन्धियं पक्खिपनतो अङ्गारकासुयं खिपनकपुरिसो विय, जातिदुक्खानुबन्धनतो राजपुरिसानुबन्धचोरा विय, सब्बानत्थावहस्स खन्धसन्तानस्स हेतुतो विसरुक्खबीजानि विय; रूपं नानाविधूपद्दवनिमित्ततो खुरचक्कं विय दट्ठब्बं ।

असङ्घता पन धातु अमततो सन्ततो खेमतो च दट्ठब्बा । कस्मा? सब्बानत्थपटिपक्खभूतत्ता । मनोविज्जाणधातु गहितारम्मणं मुञ्चित्वापि अज्जं गहेत्वाव पवतनतो वनमक्कटो विय, दुद्दमनतो अस्सखळुङ्को विय, यत्थकामनिपातितो वेहासं खित्तदण्डो विय, लोभदोसादिनानप्पकारकिलेसयोगतो रङ्गनटो विय दट्ठब्बोति ।

१८४. निद्देसवारे चक्खुज्ज पटिच्च रूपे चाति इदञ्च द्वयं पटिच्च अज्जञ्च किरियामनोधातुज्जेव सम्पयुत्तखन्धत्तयज्जाति अत्थो । चक्खुविज्जाणधातुया हि चक्खु निस्सयपच्चयो होति, रूपं आरम्मणपच्चयो, किरियमनोधातु विगतपच्चयो, तयो अरूपक्खन्धा सहजातपच्चयो । तस्मा एसा चक्खुविज्जाणधातु इमे चत्तारो पटिच्च उप्पज्जति नाम । सोतज्ज पटिच्चातिआदीसुपि एसेव नयो ।

निरुद्धसमनन्तराति निरुद्धाय समनन्तरा । तज्जा मनोधातूति तस्मिं आरम्मणे जाता कुसलाकुसलविपाकतो दुविधा मनोधातु सम्पटिच्छनकिच्चा । सब्बधम्मेषु वा पन पठमसमन्नाहारोति एतेसु चक्खुविज्जाणादीसु सब्बधम्मेषु उप्पज्जमानेषु पठमसमन्नाहारो; चक्खुविज्जाणधातुआदीनं वा आरम्मणसङ्घातेसु सब्बधम्मेषु पठमसमन्नाहारोति अयमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । एतेन पज्जद्वारावज्जनकिच्चा किरियमनोधातु गहिताति वेदितब्बा ।

मनोधातुयापि उप्पज्जित्वा निरुद्धसमनन्तराति एत्थ पि-कारो सम्पिण्डनत्थो । तस्मा मनोधातुयापि मनोविज्जाणधातुयापीति अयमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । तेन या च विपाकमनोधातुया उप्पज्जित्वा निरुद्धाय समनन्तरा उप्पज्जति सन्तीरणकिच्चा विपाकमनोविज्जाणधातु, या च तस्सा उप्पज्जित्वा निरुद्धाय समनन्तरा उप्पज्जति वोट्ठब्बनकिच्चा किरियमनोविज्जाणधातु, या च तस्सा उप्पज्जित्वा निरुद्धाय समनन्तरा उप्पज्जति जवनकिच्चा मनोविज्जाणधातु — ता सब्बापि कथिता होतीति वेदितब्बा । मनज्ज पटिच्चाति भवङ्गमनं । धम्मे चाति

चतुभूमिकधम्मरम्मणं । उप्पज्जति मनोविज्जाणन्ति सहावज्जनकं जवनं निब्बत्तति ।

इमस्मिं पन ठाने हत्थे गहितपज्जं नाम गण्हंसु । महाधम्मरक्खितत्थेरो किर नाम दीघभाणकाभयत्थेरं हत्थे गहेत्वा आह — ‘पटिच्चाति नाम आगतट्ठाने आवज्जनं विसुं न कातब्बं, भवङ्गनिस्सितकमेव कातब्बं’न्ति । तस्मा इध मनोति सहावज्जनकं भवङ्गं । मनोविज्जाणन्ति जवनमनोविज्जाणं । इमस्मिं पन अभिधम्मभाजनीये सोळस धातुयो कामावचरा, द्वे चतुभूमिका लोकियलोकुत्तरमिस्सका कथिताति ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

३. पज्हापुच्छकवण्णना

१८५. पज्हापुच्छके अट्टारसन्नं धातूनं हेट्ठा वुत्तनयानुसारेनेव कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्मणत्तिकेसु पन छ धातुयो परित्तरम्मणाति इदं पन पज्चन्नं चक्खुविज्जाणादीनं मनोधातुया च एकन्तेन पज्चसु रूपारम्मणादीसु पवत्तिं सन्धाय वुत्तं । द्वे धातुयोति वुत्तानं पन धम्मधातुमनोविज्जाणधातूनं मनायतनधम्मायतनेसु वुत्तनयेनेव परित्तरम्मणादिता वेदितब्बा । इति इमस्मिम्पि पज्हापुच्छके सोळस धातुयो कामावचरा, द्वे चतुभूमिका लोकियलोकुत्तरमिस्सका कथिता । एवमयं धातुविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वाव भाजेत्वा देसितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

धातुविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

४. सच्चविभङ्गो

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

१८९. इदानि तदनन्तरे सच्चविभङ्गे चत्तारीति गणनपरिच्छेदो । अरियसच्चानीति परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं । दुक्खं अरियसच्चन्तिआदिम्हि पन उद्देसवारे —

विभागतो निब्बचन-लक्खणादिप्पभेदतो ।

अत्थत्थुद्धारतो चेव, अनूनाधिकतो तथा ॥

कमतो अरियसच्चेसु, यं जाणं तस्स किच्चतो ।

अन्तोगधानं पभेदो, उपमातो चतुक्कतो ॥

सुज्जतेकविधादीहि, सभागविसभागतो ।

विनिच्छयो वेदितब्बो, विज्जुना सासनक्कमे ॥

तत्थ ‘विभागतो’ति दुक्खादीनज्झि चत्तारो चत्तारो अत्था विभत्ता तथा अवितथा अनज्जथा, ये दुक्खादीनि अभिसमेन्तेहि अभिसमेतब्बा । यथाह, “दुक्खस्स पीळनट्ठो, सङ्खट्ठो, सन्तापट्ठो, विपरिणामट्ठो — इमे चत्तारो दुक्खस्स

दुःखद्वया तथा अवितथा अनञ्जथा । समुदयस्स आयूहनद्वो, निदानद्वो, संयोगद्वो, पलिबोधद्वो...पे०... निरोधस्स निस्सरणद्वो, विवेकद्वो, असङ्खतद्वो, अमतद्वो...पे०... मग्गस्स निय्यानद्वो, हेत्वद्वो, दस्सनद्वो, आधिपतेय्यद्वो — इमे चत्तारो मग्गस्स मग्गद्वया तथा अवितथा अनञ्जथा”ति (पटि० म० २.८) । तथा “दुःखस्स पीळनद्वो, सङ्खतद्वो, सन्तापद्वो, विपरिणामद्वो, अभिसमयद्वो”ति (पटि० म० २.११) एवमादि । इति एवं विभक्तानं चतुन्नं चतुन्नं अत्थानं वसेन दुःखादीनि वेदितब्बानीति । अयं तावेत्थ विभागतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

‘निब्बचनलक्खणादिप्पभेदतो’ति एत्थ पन ‘निब्बचनतो’ ताव इध ‘दु’इति अयं सद्दो कुच्छित्ते दिस्सति; कुच्छित्तञ्चि पुत्तं दुपुत्तोति वदन्ति । ‘खं’सद्दो पन तुच्छे; तुच्छञ्चि आकासं खन्ति वुच्चति । इदञ्च पठमसच्चं कुच्छित्तं अनेकउपद्वयाधिष्ठानतो, तुच्छं बालजनपरिकप्पितधुवसुभसुखत्तभावविरहिततो । तस्मा कुच्छित्तत्ता तुच्छत्ता च दुःखन्ति वुच्चति । ‘सं’इति च अयं सद्दो “समागमो समेत”न्तिआदीसु (विभ० १९९; दी० नि० २.३९६) संयोगं दीपेति; ‘उ’इति अयं सद्दो “उप्पन्नं उदित”न्तिआदीसु (पारा० १७२; चूळनि० खग्गविसाणसुत्तनिद्देस १४१) उप्पत्तिं । ‘अय’सद्दो पन कारणं दीपेति । इदञ्चापि दुतियसच्चं अवसेसपच्चयसमायोगे सति दुःखस्सुप्पत्तिकारणं । इति दुःखस्स संयोगे उप्पत्तिकारणत्ता दुःखसमुदयन्ति वुच्चति ।

ततियसच्चं पन यस्मा ‘नि’सद्दो अभावं ‘रोध’सद्दो च चारकं दीपेति, तस्मा अभावो एत्थ संसारचारकसङ्घातस्स दुःखरोधस्स सब्बगतिसुञ्जत्ता, समधिगते वा तस्मिं संसारचारकसङ्घातस्स दुःखरोधस्स अभावो होति तप्पटिपक्खत्तातिपि दुःखनिरोधन्ति वुच्चति, दुःखस्स वा अनुप्पादनरोधपच्चयत्ता दुःखनिरोधन्ति । चतुत्थसच्चं पन यस्मा एतं दुःखनिरोधं गच्छति आरम्भणवसेन तदभिमुखीभूतत्ता, पटिपदा च होति दुःखनिरोधप्पत्तिया, तस्मा दुःखनिरोधगामिनी पटिपदाति वुच्चति ।

यस्मा पनेतानि बुद्धादयो अरिया पटिविज्झन्ति, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ति । यथाह — “चत्तारिमानि, भिक्खवे, अरियसच्चानि (सं० नि० ५.१०९७) । कतमानि...पे०... इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि । अरिया इमानि पटिविज्झन्ति, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति । अपिच अरियस्स सच्चानीतिपि अरियसच्चानि । यथाह — “सदेवके, भिक्खवे, लोके...पे०... सदेवमनुस्साय तथागतो अरियो, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति । अथ वा एतेसं अभिसम्बुद्धत्ता अरियभावसिद्धितोपि अरियसच्चानि । यथाह — “इमेसं खो, भिक्खवे, चतुन्नं अरियसच्चानं यथाभूतं अभिसम्बुद्धत्ता तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो ‘अरियो’ति वुच्चती”ति । अपिच खो पन अरियानि सच्चानीतिपि अरियसच्चानि; अरियानीति तथानि अवितथानि अविसंवादकानीति अत्थो । यथाह — “इमानि खो, भिक्खवे, चत्तारि अरियसच्चानि तथानि अवितथानि अनञ्जथानि, तस्मा अरियसच्चानीति वुच्चन्ती”ति । एवमेत्थ निब्बचनतो विनिच्छयो वेदितब्बो ।

कथं ‘लक्खणादिप्पभेदतो’? एत्थ हि बाधनलक्खणं दुःखसच्चं, सन्तापनरसं, पवत्तिपच्चुपट्टानं । पभवलक्खणं समुदयसच्चं, अनुपच्छेदकरणरसं, पलिबोधपच्चुपट्टानं । सन्तिलक्खणं निरोधसच्चं, अच्चुतिरसं, अनिमित्तपच्चुपट्टानं । निय्यानलक्खणं मग्गसच्चं, किलेसप्पहानकरणरसं, वुट्ठानपच्चुपट्टानं । अपिच पवत्तिपवत्तकनिवत्तिनिवत्तकलक्खणानि पटिपाटिया । तथा सङ्खततण्हाअसङ्खतदस्सनलक्खणानि चाति एवमेत्थ ‘लक्खणादिप्पभेदतो’ विनिच्छयो वेदितब्बो ।

‘अत्थत्थुद्धारतो चेवा’ति एत्थ पन अत्थतो ताव को सच्चद्वोति चे? यो पज्जाचक्खुना उपपरिक्खमानानं मायाव विपरीतको, मरीचीव विसंवादको, तित्थियानं अत्ताव अनुपलब्धसभावो च न होति; अथ खो

बाधनपभवसन्तिनिय्यानप्पकारेन तच्छाविपरीतभूतभावेन अरियजाणस्स गोचरो होतियेव; एस अगिलक्खणं विय, लोकपकति विय च तच्छाविपरीतभूतभावो सच्चद्वोति वेदितब्बो। यथाह — “इदं दुक्खन्ति खो, भिक्खवे, तथमेतं अवितथमेतं अनञ्जथमेतं”न्ति (सं० नि० ५.१०९०) वित्थारो। अपिच —

नाबाधकं यतो दुक्खं, दुक्खा अञ्जं न बाधकं।
बाधकत्तनियामेन, ततो सच्चमिदं मतं॥

तं विना नाञ्जतो दुक्खं, न होति न च तं ततो।
दुक्खहेतुनियामेन, इति सच्चं विसत्तिका॥

नाञ्जा निब्बानतो सन्ति, सन्तं न च न तं यतो।
सन्तभावनियामेन, ततो सच्चमिदं मतं॥

मग्गा अञ्जं न निय्यानं, अनिय्यानो न चापि सो।
तच्छनिय्यानभावत्ता, इति सो सच्चसम्मतो॥

इति तच्छाविपल्लास-भूतभावं चतूसुपि।
दुक्खादीस्वविसेसेन, सच्चद्वं आहु पण्डिताति॥

एवं ‘अत्थतो’ विनिच्छयो वेदितब्बो।

कथं ‘अत्थुद्धारतो’? इथायं ‘सच्च’सद्वो अनेकेसु अत्थेसु दिस्सति, सेय्यथिदं — “सच्चं भणो, न कुज्जेय्या”तिआदीसु (ध० प० २२४) वाचासच्चे। “सच्चे ठिता समणब्राह्मणा चा”तिआदीसु (जा० २.२१.४३३) विरतिसच्चे। “कस्मा नु सच्चानि वदन्ति नाना, पवादियासे कुसलावदाना”तिआदीसु (सु० नि० ८९१) दिट्ठिसच्चे। “एकज्झि सच्चं न दुतियमत्थी”तिआदीसु (सु० नि० ८९०) परमत्थसच्चे निब्बाने चेव मग्गे च। “चतुन्नं अरियसच्चानं कति कुसला”तिआदीसु (विभ० २१६) अरियसच्चे। स्वायमिधापि अरियसच्चे वत्ततीति एवमेत्थ ‘अत्थुद्धारतो’पि विनिच्छयो वेदितब्बो।

‘अनूनाधिकतो’ति कस्मा पन चत्तारेव अरियसच्चानि वुत्तानि, अनूनानि अनधिकानीति चे? अञ्जस्सासम्भवतो, अञ्जतरस्स च अनपनेय्यभावतो; न हि एतेहि अञ्जं अधिकं वा एतेसं वा एकम्पि अपनेतब्बं सम्भोति। यथाह — “इध, भिक्खवे, आगच्छेय्य समणो वा ब्राह्मणो वा ‘नेतं दुक्खं अरियसच्चं, अञ्जं दुक्खं अरियसच्चं यं समणेन गोतमेन देसितं। अहमेतं दुक्खं अरियसच्चं ठपेत्वा अञ्जं दुक्खं अरियसच्चं पज्जपेस्सामी”ति नेतं ठानं विज्जती”तिआदि। यथा चाह — “यो हि कोचि, भिक्खवे, समणो वा ब्राह्मणो वा एवं वदेय्य ‘नेतं दुक्खं पठमं अरियसच्चं, यं समणेन गोतमेन देसितं। अहमेतं दुक्खं पठमं अरियसच्चं पच्चक्खाय अञ्जं दुक्खं पठमं अरियसच्चं पज्जपेस्सामी”ति नेतं ठानं विज्जती”तिआदि (सं० नि० ५.१०८६)।

अपिच पवत्तिमाचिक्खन्तो भगवा सहेतुकं आचिक्खि, निवत्तिञ्च सउपायं। इति पवत्तिनिवत्तितदुभयहेतूनं एतप्परमतो चत्तारेव वुत्तानि। तथा परिज्जेय्य पहातब्ब सच्छिकातब्ब भावेतब्बानं,

तण्हावत्थुतण्हातण्हानिरोधतण्हानिरोधुपायानं, आलयालयरामताआलयसमुग्धातआलयसमुग्धातूपायानञ्च वसेनापि चत्तारेव वुत्तानीति । एवमेत्थ ‘अनूनाधिकतो’ विनिच्छयो वेदितब्बो ।

‘कमतो’ति अयम्पि देसनाक्कमोव । एत्थ च ओळारिकत्ता सब्बसत्तसाधारणत्ता च सुविज्जेय्यन्ति दुक्खसच्चं पठमं वुत्तं, तस्सेव हेतुदस्सनत्थं तदनन्तरं समुदयसच्चं, हेतुनिरोधा फलनिरोधोति आपनत्थं ततो निरोधसच्चं, तदधिगमुपायदस्सनत्थं अन्ते मग्गसच्चं । भवसुखस्सादगधितानं वा सत्तानं संवेगजननत्थं पठमं दुक्खमाह । तं नेव अकतं आगच्छति, न इस्सरनिम्मानादितो होति, इतो पन होतीति आपनत्थं तदनन्तरं समुदयं । ततो सहेतुकेन दुक्खेन अभिभूतत्ता संविग्गमानसानं दुक्खनिस्सरणगवेसीनं निस्सरणदस्सनेन अस्सासजननत्थं निरोधं । ततो निरोधाधिगमत्थं निरोधसम्पापकं मग्गन्ति एवमेत्थ ‘कमतो’ विनिच्छयो वेदितब्बो ।

‘अरियसच्चेसु यं जाणं तस्स किच्चतो’ति सच्चजाणकिच्चतोपि विनिच्छयो वेदितब्बोति अत्थो । दुविधज्झि सच्चजाणं — अनुबोधजाणञ्च पटिवेधजाणञ्च । तत्थ अनुबोधजाणं लोकियं अनुस्सवादिवसेन निरोधे मग्गे च पवत्तति । पटिवेधजाणं लोकुत्तरं निरोधारम्मणं कत्वा किच्चतो चत्तारिपि सच्चानि पटिविज्झति । यथाह — “यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति दुक्खसमुदयम्पि सो पस्सति, दुक्खनिरोधम्पि पस्सति, दुक्खनिरोधगामिनिं पटिपदम्पि पस्सती”ति (सं० नि० ५.११००) सब्बं वत्तब्बं । यं पनेतं लोकियं, तत्थ दुक्खजाणं परियुट्ठानाभिभवनवसेन पवत्तमानं सक्कायदिट्ठिं निवत्तेति, समुदयजाणं उच्छेददिट्ठिं, निरोधजाणं सस्सतदिट्ठिं, मग्गजाणं अकिरियदिट्ठिं; दुक्खजाणं वा धुवसुभसुखत्तभावरहितेसु खन्धेसु धुवसुभसुखत्तभावसज्जासङ्घातं फले विप्पटिपत्तिं, समुदयजाणं इस्सरप्पधानकालसभावादीहि लोको पवत्ततीति अकारणे कारणाभिमानप्पवत्तं हेतुम्हि विप्पटिपत्तिं, निरोधजाणं अरूपलोकलोकथूपिकादीसु अपवग्गग्गाहभूतं निरोधे विप्पटिपत्तिं, मग्गजाणं कामसुखल्लिकअत्तकिलमथानुयोगप्पभेदे अविसुद्धिमग्गे विसुद्धिमग्गग्गाहवसेन पवत्तं उपाये विप्पटिपत्तिं निवत्तेति । तेनेतं वुच्चति —

लोके लोकप्पभवे, लोकत्थगमे सिवे च तदुपाये ।
सम्मुहति ताव नरो, न विजानाति याव सच्चानीति ॥

एवमेत्थ ‘जाणकिच्चतो’पि विनिच्छयो वेदितब्बो ।

‘अन्तोगधानं पभेदा’ति दुक्खसच्चस्मिज्झि, ठपेत्वा तण्हञ्चेव अनासवधम्मे च, सेसा सब्बधम्मा अन्तोगधा; समुदयसच्चे छत्तिस तण्हाविचरितानि; निरोधसच्चं असम्मिस्सं; मग्गसच्चे सम्मादिट्ठिमुखेन वीमंसिद्धिपादपज्जिन्द्रियपज्जाबलधम्मविचयसम्बोज्झङ्गानि । सम्मासङ्कप्पापदेसेन तयो नेक्खम्मवितक्कादयो, सम्मावाचापदेसेन चत्तारि वचीसुचरितानि, सम्माकम्मन्तापदेसेन तीणि कायसुचरितानि, सम्माआजीवमुखेन अप्पिच्छता सन्तुट्ठिता च, सब्बेसंयेव वा एतेसं सम्मावाचाकम्मन्ताजीवानं अरियकन्तसीलत्ता सीलस्स च सद्भाहत्थेन पटिग्गहेतब्बत्ता तेसं अत्थिताय च अत्थिभावतो सद्धिन्द्रियसद्भाबलछन्दिद्धिपादा, सम्मावायामापदेसेन चतुब्बिधसम्मप्पधानवीरियिन्द्रियवीरियबलवीरियसम्बोज्झङ्गानि, सम्मासतिअपदेसेन चतुब्बिधसतिपट्टानसतिन्द्रियसतिबलसतिसम्बोज्झङ्गानि, सम्मासमाधिअपदेसेन सवितक्कसविचारादयो तयो तयो समाधी, चित्तसमाधिसमाधिन्द्रियसमाधिबलपीतिपस्सद्धिसमाधिउपेक्खासम्बोज्झङ्गानि अन्तोगधानीति । एवमेत्थ ‘अन्तोगधानं पभेदा’पि विनिच्छयो वेदितब्बो ।

‘उपमातो’ति भारो विय हि दुक्खसच्चं दट्टुब्बं, भारादानमिव समुदयसच्चं, भारनिकखेपनमिव निरोधसच्चं, भारनिकखेपनूपायो विय मग्गसच्चं; रोगो विय च दुक्खसच्चं, रोगनिदानमिव समुदयसच्चं, रोगवूपसमो विय निरोधसच्चं, भेसज्जमिव मग्गसच्चं; दुब्भिकखमिव वा दुक्खसच्चं, दुब्बुट्ठि विय समुदयसच्चं, सुभिकखमिव निरोधसच्चं, सुवुट्ठि विय मग्गसच्चं। अपिच वेरीवेरमूलवेरसमुग्घातवेरसमुग्घातुपायेहि, विसरुक्खरुक्खमूलमूलुपच्छेदतदुपच्छेदुपायेहि, भयभयमूलनिब्भयतदधिगमुपायेहि, ओरिमतीरमहोघपारिमतीरतंसम्पापकवायामेहि च योजेत्वापेतानि उपमातो वेदितब्बानीति। एवमेत्थ ‘उपमातो’ विनिच्छयो वेदितब्बो।

‘चतुक्कतो’ति अत्थि चेत्य दुक्खं न अरियसच्चं, अत्थि अरियसच्चं न दुक्खं, अत्थि दुक्खञ्चेव अरियसच्चञ्च, अत्थि नेव दुक्खं न अरियसच्चं। एस नयो समुदयादीसु। तत्थ मग्गसम्पयुत्ता धम्मा सामञ्जफलानि च “यदनिच्चं तं दुक्खं”न्ति (सं० नि० ३.१५) वचनतो सङ्खारदुक्खताय दुक्खं न अरियसच्चं। निरोधो अरियसच्चं न दुक्खं। इतरं पन अरियसच्चद्वयं सिया दुक्खं अनिच्चतो, न पन यस्स परिज्जाय भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सति तथत्थेन। सब्बाकारेन पन उपादानक्खन्धपञ्चकं दुक्खञ्चेव अरियसच्चञ्च अज्जत्र तण्हाय। मग्गसम्पयुत्ता धम्मा सामञ्जफलानि च यस्स परिज्जत्थं भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सति तथत्थेन नेव दुक्खं न अरियसच्चं। एवं समुदयादीसुपि यथायोगं योजेत्वा ‘चतुक्कतो’पेत्य विनिच्छयो वेदितब्बो।

‘सुज्जतेकविधादीही’ति एत्थ सुज्जतो ताव परमत्थेन हि सब्बानेव सच्चानि वेदककारकनिब्बुतगमकाभावतो सुज्जानीति वेदितब्बानि। तेनेतं वुच्चति —

दुक्खमेव हि न कोचि दुक्खितो, कारको न किरियाव विज्जति।
अत्थि निब्बुति न निब्बुतो पुमा, मग्गमत्थि गमको न विज्जतीति॥

अथ वा —

धुवसुभसुखत्तसुज्जं, पुरिमद्वयमत्तसुज्जममतपदं।
धुवसुखअत्तविरहितो, मग्गो इति सुज्जतो तेसु॥

निरोधसुज्जानि वा तीणि, निरोधो च सेसत्तयसुज्जो। फलसुज्जो वा एत्थ हेतु समुदये दुक्खस्साभावतो मग्गे च निरोधस्स, न फलेन सगब्भो पकतिवादीनं पकति विय। हेतुसुज्जञ्च फलं दुक्खसमुदयानं निरोधमग्गानञ्च असमवाया, न हेतुसमवेतं हेतुफलं हेतुफलसमवायवादीनं द्विअणुकादीनि विय। तेनेतं वुच्चति —

तयमिध निरोधसुज्जं, तयेन तेनापि निब्बुति सुज्जा।
सुज्जो फलेन हेतु, फलमि तं हेतुना सुज्जन्ति॥

एवं ताव ‘सुज्जतो’ विनिच्छयो वेदितब्बो।

‘एकविधादीही’ति सब्बमेव चेत्य दुक्खं एकविधं पवत्तिभावतो, दुविधं नामरूपतो, तिविधं कामरूपारूपपतिभवभेदतो, चतुब्बिधं चतुआहारभेदतो, पञ्चविधं पञ्चुपादानक्खन्धभेदतो। समुदयोपि एकविधो पवत्तकभावतो, दुविधो दिट्ठिसम्पयुत्तासम्पयुत्ततो, तिविधो कामभवविभवतण्हाभेदतो, चतुब्बिधो चतुमग्गप्पहेय्यतो,

पञ्चविधो रूपाभिनन्दनादिभेदतो, छब्बिधो छतण्हाकायभेदतो । निरोधोपि एकविधो असङ्खतधातुभावतो, परियायेन पन दुविधो सउपादिसेसअनुपादिसेसतो, तिविधो भवत्तयवूपसमतो, चतुब्बिधो चतुमग्गाधिगमनीयतो, पञ्चविधो पञ्चाभिनन्दनवूपसमतो, छब्बिधो छतण्हाकायकखयभेदतो । मग्गोपि एकविधो भावेतब्बतो, दुविधो समथविपस्सनाभेदतो दस्सनभावनाभेदतो वा, तिविधो खन्धत्तयभेदतो । अयञ्हि सप्पदेसत्ता नगरं विय रज्जेन निप्पदेसेहि तीहि खन्धेहि सङ्गहितो । यथाह —

“न खो, आवुसो विसाख, अरियेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन तयो खन्धा सङ्गहिता । तीहि च खो, आवुसो विसाख, खन्धेहि अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सङ्गहितो । या चावुसो विसाख, सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्माआजीवो — इमे धम्मा सीलकखन्धे सङ्गहिता; यो च सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि — इमे धम्मा समाधिकखन्धे सङ्गहिता; या च सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासङ्कप्पो — इमे धम्मा पञ्जाकखन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) ।

एत्थ हि सम्मावाचादयो तयो सीलमेव । तस्मा ते सजातितो सीलकखन्धेन सङ्गहिता । किञ्चापि हि पाळियं सीलकखन्धेति भुम्मेन निद्देसो कतो, अत्थो पन करणवसेनेव वेदितब्बो । सम्मावायामादीसु पन तीसु समाधि अत्तनो धम्मताय आरम्माणे एकगग्गाभावेन अप्पेतुं न सक्कोति, वीरिये पन पग्गहकिच्चं साधेन्ते सतिया च अपिलापनकिच्चं साधेन्तिया लद्धूपकारो हुत्वा सक्कोति ।

तत्रायं उपमा — यथा हि नकखत्तं कीळिस्सामाति उय्यानं पविट्ठेसु तीसु सहायेसु एको सुपुप्फितं चम्पकरुक्खं दिस्वा हत्थं उक्खिपित्वापि गहेतुं न सक्कुणेय्य । अथस्स दुतियो ओनमित्वा पिट्ठिं ददेय्य । सो तस्स पिट्ठियं ठत्वापि कम्पमानो गहेतुं न सक्कुणेय्य । अथस्स इतरो अंसकूटं उपनामेय्य । सो एकस्स पिट्ठियं ठत्वा एकस्स अंसकूटं ओलुब्भ यथारुचि पुप्फानि ओचिनित्वा पिळन्धित्वा नकखत्तं कीळेय्य । एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

एकतो उय्यानं पविट्ठा तयो सहाया विय हि एकतो जाता सम्मावायामादयो तयो धम्मा, सुपुप्फितचम्पकरुक्खो विय आरम्माणं, हत्थं उक्खिपित्वापि गहेतुं असक्कोन्तो विय अत्तनो धम्मताय आरम्माणे एकगग्गाभावेन अप्पेतुं असक्कोन्तो समाधि, पिट्ठिं दत्वा ओनतसहायो विय वायामो, अंसकूटं दत्वा ठितसहायो विय सति । यथा तेसु एकस्स पिट्ठियं ठत्वा एकस्स अंसकूटं ओलुब्भ इतरो यथारुचि पुप्फं गहेतुं सक्कोति, एवमेव वीरिये पग्गहकिच्चं साधेन्ते सतिया च अपिलापनकिच्चं साधेन्तिया लद्धूपकारो समाधि सक्कोति आरम्माणे एकगग्गाभावेन अप्पेतुं । तस्मा समाधियेवेत्थ सजातितो समाधिकखन्धेन सङ्गहितो । वायामसतियो पन किरियतो सङ्गहिता होन्ति ।

सम्मादिट्ठिसम्मासङ्कप्पेसुपि पञ्जा अत्तनो धम्मताय ‘अनिच्चं दुक्खं अनत्ता’ति आरम्माणं निच्छेतुं न सक्कोति, वितक्के पन आकोटेत्वा आकोटेत्वा देन्ते सक्कोति । कथं? यथा हि हेरज्जिको कहापणं हत्थे ठपेत्वा सब्बभागेषु ओलोकेतुकामो समानोपि न चक्खुतलेनेव परिवत्तेतुं सक्कोति, अङ्गुलिपब्बेहि पन परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा इतो चितो च ओलोकेतुं सक्कोति; एवमेव न पञ्जा अत्तनो धम्मताय अनिच्चादिवसेन आरम्माणं निच्छेतुं सक्कोति, अभिनिरोपनलक्खणेन पन आहननपरियाहननरसेन वितक्केन आकोटेन्तेन विय परिवत्तेन्तेन विय च आदाय आदाय दिन्नमेव निच्छेतुं सक्कोति । तस्मा इधापि सम्मादिट्ठियेव सजातितो पञ्जाकखन्धेन सङ्गहिता, सम्मासङ्कप्पो पन किरियतो सङ्गहितो होति । इति इमेहि तीहि खन्धेहि मग्गो सङ्गहं गच्छति । तेन वुत्तं — “तिविधो खन्धत्तयभेदतो”ति । चतुब्बिधो सोतापत्तिमग्गादिवसेन ।

अपिच सब्बानेव सच्चानि एकविधानि अवितथत्ता अभिज्जेय्यत्ता वा, दुविधानि लोकियलोकुत्तरतो सङ्घतासङ्घततो च, तिविधानि दस्सनभावनाहि पहातब्बतो अप्पहातब्बतो नेवपहातब्बनापहातब्बतो च, चतुब्बिधानि परिज्जेय्यादिभेदतोति । एवमेत्थ ‘एकविधादीहि’ विनिच्छयो वेदितब्बो ।

‘सभागविसभागतो’ति सब्बानेव च सच्चानि अज्जमज्जं सभागानि अवितथतो अत्तसुज्जतो दुक्करपटिवेधतो च । यथाह —

“तं किं मज्जसि, आनन्द, कतमं नु खो दुक्करतरं वा दुरभिसम्भवतरं वा — यो दूरतोव सुखुमेन तालच्छिगळेन असनं अतिपातेय्य पोङ्गानुपोङ्गं अविराधितं, यो वा सत्तधा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिं पटिविज्जेय्या”ति? “एतदेव, भन्ते, दुक्करतरज्जेव दुरभिसम्भवतरज्ज — यो सत्तधा भिन्नस्स वालस्स कोटिया कोटिं पटिविज्जेय्या”ति । “ततो खो ते, आनन्द, दुप्पटिविज्जतरं पटिविज्जन्ति ये इदं दुक्खन्ति यथाभूतं पटिविज्जन्ति... पे० ... अयं दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदाति यथाभूतं पटिविज्जन्ती”ति (सं० नि० ५.१११५) ।

विसभागानि सलक्खणववत्थानतो । पुरिमानि च द्वे सभागानि दुरवगाहत्थेन गम्भीरत्ता लोकियत्ता सासवत्ता च, विसभागानि फलहेतुभेदतो परिज्जेय्यप्पहातब्बतो च । पच्छिमानिपि द्वे सभागानि गम्भीरत्थेन दुरवगाहत्ता लोकुत्तरत्ता अनासवत्ता च, विसभागानि विसयविसयीभेदतो सच्छिकातब्बभावेतब्बतो च । पठमतितयानि चापि सभागानि फलापदेसतो, विसभागानि सङ्घतासङ्घततो । दुतियचतुत्थानि चापि सभागानि हेतुअपदेसतो, विसभागानि एकन्तकुसलाकुसलतो । पठमचतुत्थानि चापि सभागानि सङ्घततो, विसभागानि लोकियलोकुत्तरतो । दुतियतितयानि चापि सभागानि नेवसेक्खानासेक्खभावतो, विसभागानि सारम्मणानारम्मणतो ।

इति एवं पकारेहि, नयेहि च विचक्खणो ।

विजज्जा अरियसच्चानं, सभागविसभागतन्ति ॥

सुत्तन्तभाजनीयउद्देसवण्णना निट्ठिता ।

१. दुक्खसच्चनिद्देसवण्णना

जातिनिद्देसो

१९०. इदानीं सङ्घेपतो उद्दिष्टानि दुक्खादीनि विभजित्वा दस्सेतुं अयं तत्थ कतमं दुक्खं अरियसच्चं जातिपि दुक्खाति निद्देसवारो आरब्धो । तत्थ जाति वेदितब्बा, जातिया दुक्खट्ठो वेदितब्बो; जरा, मरणं, सोको, परिदेवो, दुक्खं, दोमनस्सं, उपायासो, अप्पियसम्पयोगो, पियविप्पयोगो वेदितब्बो; अप्पियसम्पयोगस्स पियविप्पयोगस्स दुक्खट्ठो वेदितब्बो; इच्छा वेदितब्बा, इच्छाय दुक्खट्ठो वेदितब्बो; खन्धा वेदितब्बा, खन्धानं दुक्खट्ठो वेदितब्बो ।

तत्थ दुक्खस्स अरियसच्चस्स कथनत्थाय अयं मातिका — इदं हि दुक्खं नाम अनेकं नानप्पकारं, सेय्यथिदं — दुक्खदुक्खं, विपरिणामदुक्खं, सङ्खारदुक्खं, पटिच्छन्नदुक्खं, अप्पटिच्छन्नदुक्खं, परियायदुक्खं, निप्परियायदुक्खन्ति ।

तत्थ कायिकचेतसिका दुक्खवेदना सभावतो च नामतो च दुक्खत्ता ‘दुक्खदुक्खं’ नाम । सुखवेदना विपरिणामेन

दुःखवृत्तिहेतुतो ‘विपरिणामदुःखं’ नाम । उपेखावेदना चेव अवसेसा च तेभूमका सङ्घारा उदयव्ययपीळितता ‘सङ्घारदुःखं’ नाम । तथा पीळनं पन मग्गफलानमि अत्थि । तस्मा एते धम्मा दुःखसच्चपरियापन्नत्तेन सङ्घारदुःखं नामाति वेदितव्वा । कण्णसूलदन्तसूलरागजपरिळाहदोसजपरिळाहादि कायिकचेतसिको आबाधो पुच्छित्वा जानितव्वतो उपक्कमस्स च अपाकटभावतो ‘पटिच्छन्नदुःखं’ नाम, अपाकटदुःखन्तिपि वुच्चति । द्वित्तिसकम्मकारणादिसमुद्धानो आबाधो अपुच्छित्वाव जानितव्वतो उपक्कमस्स च पाकटभावतो ‘अप्पटिच्छन्नदुःखं’ नाम, पाकटदुःखन्तिपि वुच्चति । ठपेत्वा दुःखदुःखं सेसं दुःखसच्चविभङ्गे आगतं जातिआदि सब्बमि तस्स तस्स दुःखस्स वत्थुभावतो ‘परियायदुःखं’ नाम । दुःखदुःखं ‘निप्परियायदुःखं’ नाम ।

तत्थ परियायदुःखं निप्परियायदुःखन्ति इमस्मिं पदद्वये ठत्वा दुःखं अरियसच्चं कथेतव्वं । अरियसच्चञ्च नामेतं पाळियं सङ्खेपतोपि आगच्छति वित्थारतोपि । सङ्खेपतो आगतद्वाने सङ्खेपेनपि वित्थारेनपि कथेतुं वट्ठति । वित्थारतो आगतद्वाने पन वित्थारेनेव कथेतुं वट्ठति, न सङ्खेपेन । तं इदं इमस्मिं ठाने वित्थारेन आगतन्ति वित्थारेनेव कथेतव्वं । तस्मा यं तं निद्देसवारे “तत्थ कतमं दुःखं अरियसच्चं? जातिपि दुःखा”ति आदीनि पदानि गहेत्वा “जाति वेदितव्वा, जातिया दुःखद्वो वेदितव्वो”ति आदि वुत्तं । तत्थ जातिआदीनि ताव “तत्थ कतमा जाति? या तेसं तेसं सत्तानं तम्हि तम्हि सत्तनिकाये जाति सज्जाती”ति इमस्स पन पदभाजनीयस्स वसेन वेदितव्वानि ।

१९१. तत्रायं अत्थवण्णना — तेसं तेसं सत्तानन्ति अयं सङ्खेपतो अनेकेसं सत्तानं साधारणनिद्देसो । या देवदत्तस्स जाति, या सोमदत्तस्स जातीति एवञ्चि दिवसमि कथियमाने नेव सत्ता परियादानं गच्छन्ति, न सब्बं अपरत्थदीपनं सिज्झति । इमेहि पन द्वीहि पदेहि न कोचि सत्तो अपरियादिन्नो होति, न किञ्चि अपरत्थदीपनं न सिज्झति । तेन वुत्तं — “या तेसं तेसं सत्तानं”न्ति । तम्हि तम्हीति अयं जातिगतवसेन अनेकेसं सत्तनिकायानं साधारणनिद्देसो । सत्तनिकायेति सत्तानं निकाये, सत्तघटायं सत्तसमूहेति अत्थो ।

जातीति अयं जातिसद्वो अनेकत्थो । तथा हेस “एकमि जातिं, द्वेपि जातियो”ति (पारा० १२; म० नि० २.२५७) एत्थ भवे आगतो । “अत्थि विसाखे, निगण्ठा नाम समणजातिका”ति (अ० नि० ३.७१) एत्थ निकाये । “तिरिया नाम तिणजाति नाभिया उगगन्त्वा नभं आहच्च ठिता अहोसी”ति (अ० नि० ५.१९६) एत्थ पज्जत्तियं । “जाति द्वीहि खन्धेहि सङ्गहिता”ति (धातु० ७१) एत्थ सङ्खतलक्खणे । “यं, भिक्खवे, मातुकुच्छिम्हि पठमं चित्तं उप्पन्नं, पठमं विज्जाणं पातुभूतं, तदुपादाय सावस्स जाती”ति (महाव० १२४) एत्थ पटिसन्धियं । “सम्पतिजातो, आनन्द, बोधिसत्तो”ति (म० नि० ३.२०७) एत्थ पसूतियं । “अनुपक्कुट्टो जातिवादेना”ति (दी० नि० १.३३१) एत्थ कुले । “यतोहं, भगिनि, अरियाय जातिया जातो”ति (म० नि० २.३५१) एत्थ अरियसीले । इध पनायं सविकारेसु पठमाभिनिव्वत्तक्खन्धेसु वत्तति । तस्मा जायमानकवसेन जातीति इदमेत्थ सभावपच्चत्तं । सज्जायनवसेन सज्जातीति उपसग्गेन पदं वट्ठितं । ओक्कमनवसेन ओक्कन्ति । जायनट्टेन वा जाति, सा अपरिपुण्णायतनवसेन युत्ता । सज्जायनट्टेन सज्जाति, सा परिपुण्णायतनवसेन युत्ता । ओक्कमनट्टेन ओक्कन्ति, सा अण्डजजलाबुजवसेन युत्ता । ते हि अण्डकोसञ्च वत्थिकोसञ्च ओक्कमन्ति, ओक्कमन्तापि पविसन्ता विय पटिसन्धिं गणहन्ति । अभिनिव्वत्तनट्टेन अभिनिव्वन्ति । सा संसेदजओपपातिकवसेन युत्ता । ते हि पाकटा एव हुत्वा निव्वत्तन्ति । अयं ताव सम्मुतिकथा ।

इदानीं परमत्थकथा होति । खन्धा एव हि परमत्थतो पातुभवन्ति, न सत्ता । तत्थ च खन्धानन्ति एकवोकारभवे एकस्स, चतुवोकारभवे चतुन्नं, पञ्चवोकारभवे पञ्चन्नं गहणं वेदितव्वं । पातुभावोति उप्पत्ति । आयतनानन्ति एत्थ तत्र

तत्र उप्पज्जमानायतनवसेन सङ्गहो वेदितब्बो । पटिलाभोति सन्ततियं पातुभावोयेव; पातुभवन्तानेव हि तानि पटिलद्धानि नाम होन्ति । अयं वुच्चति जातीति अयं जाति नाम कथियति । सा पनेसा तत्थ तत्थ भवे पठमाभिनिब्बत्तिलक्खणा, नीय्यातनरसा, अतीतभवतो इध उम्मुज्जनपच्चुपट्टाना, फलवसेन दुक्खविचित्तापच्चुपट्टाना वा ।

इदानीं ‘जातिया दुक्खट्ठो वेदितब्बो’ति अयज्झि जाति सयं न दुक्खा, दुक्खुप्पत्तिया पन वत्थुभावेन दुक्खाति वुत्ता । कतरदुक्खस्स पनायं वत्थूति? यं तं बालपण्डितसुत्तादीसु (म० नि० ३.२४६ आदयो) भगवतापि उपमावसेन पकासितं आपायिकं दुक्खं, यज्ज सुगतियं मनुस्सलोके गब्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुक्खं उप्पज्जति, तस्स सब्बस्सापि एसा वत्थु । तत्रिदं गब्भोक्कन्तिमूलकादिभेदं दुक्खं — अयज्झि सत्तो मातुकुच्छिम्हि निब्बत्तमानो न उप्पलपदुमपुण्डरीकादीसु निब्बत्तति । अथ खो हेट्ठा आमासयस्स उपरि पक्कासयस्स उदरपटलपिट्टिकण्डकानं वेमज्झे परमसम्बाधे तिब्बन्धकारे नानाकुणपगन्धपरिभाविते असुचिपरमदुग्गन्धपवनविचरिते अधिमत्तजेगुच्छे कुच्छिप्पदेसे पूतिमच्छपूतिकुम्मासचन्दनिकादीसु किमि विय निब्बत्तति । सो तत्थ निब्बत्तो दस मासे मातुकुच्छिसम्भवेन उस्मना पुटपाकं विय पच्चमानो पिट्ठपिण्ड विय सेदियमानो समिज्जनपसारणादिरहितो अधिमत्तं दुक्खं पच्चनुभोतीति । इदं ताव ‘गब्भोक्कन्तिमूलकं’ दुक्खं ।

यं पन सो मातु सहसा उपक्खलनगमननिसीदनउट्टानपरिवत्तनादीसु सुराधुत्तहत्थगतो एळको विय अहिगुण्ठिकहत्थगतो सप्पपोतको विय च आकड्ढनपरिकड्ढनओधुनननिब्बुननादिना उपक्कमेन अधिमत्तं दुक्खमनुभवति, यज्ज मातु सीतुदकपानकाले सीतनरकूपपन्नो विय, उण्हयागुभत्तादिअज्झोहरणकाले अङ्गारवुट्टिसम्परिकिण्णो विय, लोणम्बिलादिअज्झोहरणकाले खारापटिच्छकादिकम्मकारणप्पत्तो विय तिब्बं दुक्खमनुभोति — इदं ‘गब्भपरिहरणमूलकं’ दुक्खं ।

यं पनस्स मूळहगब्भाय मातुया मित्तामच्चसुहज्जादीहिपि अदस्सनारहे दुक्खुप्पत्तिट्टाने छेदनफालनादीहि दुक्खं उप्पज्जति — इदं ‘गब्भविपत्तिमूलकं’ दुक्खं । यं विजायमानाय मातुया कम्मजेहि वातेहि परिवत्तेत्वा नरकपपातं विय अतिभयानकं योनिमगं पटिपातियमानस्स परमसम्बाधेन योनिमुखेन ताळच्छिग्गळेन विय निक्कट्ठियमानस्स महानागस्स नरकसत्तस्स विय च सङ्काटपब्बतेहि विचुण्णियमानस्स दुक्खं उप्पज्जति — इदं ‘विजायनमूलकं’ दुक्खं । यं पन जातस्स तरुणवणसदिसस्स सुकुमारसरीरस्स हत्थग्गहणन्हापनधोवनचोळपरिमज्जनादिकाले सूचिमुखखुरधारविज्जनफालनसदिसं दुक्खं उप्पज्जति — इदं मातुकुच्छितो ‘बहि निक्खमनमूलकं’ दुक्खं । यं ततो परं पवत्तियं अत्तनाव अत्तानं वधन्तस्स, अचेलकवतादिवसेन आतापनपरितापनानुयोगमनुयुत्तस्स, कोधवसेन अभुज्जन्तस्स, उब्बन्धन्तस्स च दुक्खं होति — इदं ‘अत्तूपक्कममूलकं’ दुक्खं ।

यं पन परतो वधबन्धनादीनि अनुभवन्तस्स दुक्खं उप्पज्जति — इदं ‘परूपक्कममूलकं’ दुक्खन्ति । इति इमस्स सब्बस्सापि दुक्खस्स अयं जाति वत्थुमेव होतीति । तेनेतं वुच्चति —

जायेथ नो चे नरकेसु सत्तो,
तत्थग्गिदाहादिकमप्पसहं ।
लभेथ दुक्खं नु कुहिं पतिट्ठं,
इच्चाह दुक्खाति मुनीध जाति ॥

दुःखं तिरच्छेसु कसापतोद-
 दण्डाभिघातादिभवं अनेकं ।
 यं तं कथं तत्थ भवेय्य जातिं,
 विना तहिं जाति ततोपि दुःखा ॥

पेतेसु दुःखं पन खुप्पिपासा-
 वातातपादिप्पभवं विचित्तं ।
 यस्मा अजातस्स न तत्थ अत्थि,
 तस्मापि दुःखं मुनि जातिमाह ॥

तिब्बन्धकारे च असहसीते,
 लोकन्तरे यं असुरेसु दुःखं ।
 न तं भवे तत्थ न चस्स जाति,
 यतो अयं जाति ततोपि दुःखा ॥

यज्चापि गूथनरके विय मातुगब्भे,
 सत्तो वसं चिरमतो बहि निक्खमनज्ज ।
 पप्पोति दुःखमतिघोरमिदम्पि नत्थि,
 जातिं विना इतिपि जातिरयज्झि दुःखा ॥

किं भासितेन बहुना ननु यं कुहिज्जि,
 अत्थीध किज्जिदपि दुःखमिदं कदाचि ।
 नेवत्थि जातिविरहे यदतो महेसी,
 दुःखाति सब्बपठमं इममाह जातिन्ति ॥

जरानिद्देसो

१९२. जरानिद्देसे जराति सभावपच्चत्तं । जीरणताति आकारनिद्देसो । खण्डिच्चन्ति आदयो तयो कालातिक्कमे किच्चनिद्देसा । पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसा । अयज्झि जराति इमिना पदेन सभावतो दीपिता, तेनस्सा इदं सभावपच्चत्तं । जीरणताति इमिना आकारतो, तेनस्सायं आकारनिद्देसो । खण्डिच्चन्ति इमिना कालातिक्कमे दन्तनखानं खण्डितभावकरणकिच्चतो । पालिच्चन्ति इमिना केसलोमानं पलितभावकरणकिच्चतो । वलित्तचताति इमिना मंसं मिलापेत्वा तचे वलित्तभावकरणकिच्चतो दीपिता । तेनस्सा इमे खण्डिच्चन्ति आदयो तयो कालातिक्कमे किच्चनिद्देसा । तेहि इमेसं विकारानं दस्सनवसेन पाकटीभूताति पाकटजरा दस्सिता । यथेव हि उदकस्स वा वातस्स वा अग्गिनो वा तिणरुक्खादीनं संसग्गपलिभग्गताय वा झामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तानेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादिवसेन गतमग्गो पाकटो, चक्खुं उम्मीलेत्वापि गय्हति । न च खण्डिच्चादीनेव जरा; न हि जरा चक्खुविज्जेय्या होति ।

आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाकोति इमेहि पन पदेहि कालातिक्कमेयेव अभिव्यत्ताय

आयुक्खयचक्खादिइन्द्रियपरिपाकसङ्घाताय पकतिया दीपिता । तेनस्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिद्देसाति वेदितब्बा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति तस्मा जरा “आयुनो संहानी”ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा दहरकाले सुप्पसन्नानि सुखुमम्पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गणहनसमत्थानि चक्खादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्कानि आलुळितानि अविसदानि ओळारिकम्पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा “इन्द्रियानं परिपाको”ति फलूपचारेनेव वुत्ता ।

सा पनेसा एवं निद्दिट्ठा सब्बापि जरा पाकटा पटिच्छन्नाति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डादिभावदस्सनतो रूपधम्मेषु जरा ‘**पाकटजरा**’ नाम । अरूपधम्मेषु पन जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो ‘**पटिच्छन्नजरा**’ नाम । तत्थ व्यायं खण्डादिभावो दिस्सति, सो तादिसानं दन्तादीनं सुविज्जेय्यत्ता वण्णोयेव । तं चक्खुना दिस्वा मनोद्वारेन चिन्तेत्वा “इमे दन्ता जराय पढटा”ति जरं जानाति, उदकट्टाने बद्धानि गोसिङ्गादीनि ओलोकेत्वा हेट्ठा उदकस्स अत्थिभावं जाननं विय । पुन अवीचि सवीचीति एवम्पि अयं जरा दुविधा होति । तत्थ मणिकनकरजतपवाळचन्दसूरियादीनं मन्ददसकादीसु पाणीनं विय च पुप्फफलपल्लवादीसु अपाणीनं विय च अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं दुब्बिज्जेय्यत्ता जरा ‘**अवीचिजरा**’ नाम, निरन्तरजराति अत्थो । ततो अज्जेसु पन यथावुत्तेसु अन्तरन्तरा वण्णविसेसादीनं सुविज्जेय्यत्ता जरा ‘**सवीचिजरा**’ नाम ।

तत्थ सवीचिजरा उपादिन्नानुपादिन्नकवसेन एवं दीपेतब्बा — दहरकुमारकान्हि पठममेव खीरदन्ता नाम उट्ठहन्ति, न ते थिरा । तेसु पन पतितेसु पुन दन्ता उट्ठहन्ति । ते पठममेव सेता होन्ति, जरावातेन पन पढटकाले काळका होन्ति । केसा पन पठममेव तम्बापि होन्ति काळकापि सेतापि । छवि पन सलोहितिका होति । वट्टन्तानं वट्टन्तानं ओदातानं ओदातभावो, काळकानं काळकभावो पज्जायति, जरावातेन पन पढटकाले वळिं गणहाति । सब्बम्पि सस्सं वपितकाले सेतं होति, पच्छा नीलं, जरावातेन पन पढटकाले पण्डुकं होति । अम्बङ्कुरेनापि दीपेतुं वट्टति एव । **अयं वुच्चति जराति** अयं जरा नाम कथियति । सा पनेसा खन्धपरिपाकलक्खणा, मरणूपनयनरसा, योब्बनविनासपच्चुपट्टाना ।

‘जराय दुक्खट्ठो वेदितब्बो’ति एत्थ पन अयम्पि सयं न दुक्खा, दुक्खस्स पन वत्थुभावेन दुक्खाति वुत्ता । कतरस्स दुक्खस्स? कायदुक्खस्स चेव दोमनस्सदुक्खस्स च । जिणस्स हि अत्तभावो जरसकटं विय दुब्बलो होति, ठातुं वा गन्तुं वा निसीदितुं वा वायमन्तस्स बलवं कायदुक्खं उप्पज्जति; पुत्तदारे यथापुरे असल्लक्खेन्ते दोमनस्सं उप्पज्जति । इति इमेसं द्विन्नम्पि दुक्खानं वत्थुभावेन दुक्खाति वेदितब्बा । अपिच —

अङ्गानं सिथिलभावा, इन्द्रियानं विकारतो ।

योब्बनस्स विनासेन, बलस्स उपघाततो ॥

विप्पवासा सतादीनं, पुत्तदारेहि अत्तनो ।

अपसादनीयतो चेव, भीय्यो बालत्तपत्तिया ॥

पप्पोति दुक्खं यं मच्चो, कायिकं मानसं तथा ।

सब्बमेतं जराहेतु, यस्मा तस्मा जरा दुखाति ॥

मरणनिद्देसो

१९३. मरणनिद्वेसे चवनकवसेन चुति; एकचतुपञ्चकखन्धाय चुतिया सामञ्जवचनमेतं । चवनताति भाववचनेन लक्खणनिदस्सनं । भेदोति चुतिखन्धानं भङ्गुप्पत्तिपरिदीपनं । अन्तरधानन्ति घटस्स विय भिन्नस्स भिन्नानं चुतिखन्धानं येन केनचि परियायेन ठानाभावपरिदीपनं । मच्चु मरणन्ति मच्चुसङ्घातं मरणं । कालो नाम अन्तको, तस्स किरिया कालकिरिया । एत्तावता सम्मुतिया मरणं दीपितं होति ।

इदानीं परमत्थेन दीपेतुं खन्धानं भेदोति आदिमाह । परमत्थेन हि खन्धायेव भिज्जन्ति, न सत्तो नाम कोचि मरति । खन्धेसु पन भिज्जमानेसु सत्तो मरति भिन्नेसु मतोति वोहारो होति । एत्थ च चतुपञ्चवोकारवसेन खन्धानं भेदो, एकवोकारवसेन कळेवरस्स निकखेपो; चतुवोकारवसेन वा खन्धानं भेदो, सेसद्वयवसेन कळेवरस्स निकखेपो वेदितब्बो । कस्मा? भवद्वयेपि रूपकायसङ्घातस्स कळेवरस्स सम्भवतो । यस्मा वा चातुमहाराजिकादीसु खन्धा भिज्जन्तेव, न किञ्चि निक्खिपति, तस्मा तेसं वसेन खन्धानं भेदो । मनुस्सादीसु कळेवरस्स निकखेपो । एत्थ च कळेवरस्स निकखेपकरणतो मरणं “कळेवरस्स निकखेपो”ति वुत्तं ।

जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदोति इमिना इन्द्रियबद्धस्सेव मरणं नाम होति, अनिन्द्रियबद्धस्स मरणं नाम नत्थीति दस्सेति । ‘सस्सं मतं, रुक्खो मतो’ति इदं पन वोहारमत्तमेव । अत्थतो पन एवरूपानि वचनानि सस्सादीनं खयवयभावमेव दीपेन्ति । इदं वुच्चति मरणन्ति इदं सब्बम्पि मरणं नाम कथियति ।

अपिचेत्थ खणिकमरणं, सम्मुतिमरणं, समुच्छेदमरणन्ति अयम्पि भेदो वेदितब्बो । तत्थ ‘खणिकमरणं’ नाम पवत्ते रूपारूपधम्मानं भेदो । ‘तिस्सो मतो, फुस्सो मतो’ति इदं ‘सम्मुतिमरणं’ नाम । खीणासवस्स अप्पटिसन्धिका कालकिरिया ‘समुच्छेदमरणं’ नाम । इमस्मिं पनत्थे सम्मुतिमरणं अधिप्पेतं । जातिकखयमरणं, उपक्कममरणं, सरसमरणं, आयुक्खयमरणं, पुज्जक्खयमरणन्तिपि तस्सेव नामं । तयिदं चुतिलक्खणं, वियोगरसं, विप्पवासपच्चुपट्टानं ।

‘मरणस्स दुक्खट्ठो वेदितब्बो’ति एत्थ पन इदम्पि सयं न दुक्खं, दुक्खस्स पन वत्थुभावेन दुक्खन्ति वुत्तं । मरणन्तिकापि हि सारीरिका वेदना, पटिवाते गहिता आदित्तिणुक्का विय, सरीरं निदहन्ति । नरकनिमित्तादीनं उपट्टानकाले बलवदोमनस्सं उप्पज्जति । इति इमेसं द्विन्नम्पि दुक्खानं वत्थुभावेन दुक्खन्ति वेदितब्बं । अपि च —

पापस्स पापकम्मादि, निमित्तमनुपस्सतो ।
भद्वस्सापसहन्तस्स, वियोगं पियवत्थुकं ॥

मीयमानस्स यं दुक्खं, मानसं अविसेसतो ।
सब्बेसज्चापि यं सन्धि-बन्धनच्छेदनादिकं ॥

वितुज्जमानमम्मानं, होति दुक्खं सरीरजं ।
असय्हमप्पटिकारं, दुक्खस्सेतस्सिदं यतो ।
मरणं वत्थु तेनेतं, दुक्खमिच्चेव भासितन्ति ॥

अपिच इमानि जातिजरामरणानि नाम इमेसं सत्तानं वधकपच्चामित्ता विय ओतारं गवेसन्तानि विचरन्ति । यथा हि पुरिसस्स तीसु पच्चामित्तेसु ओतारापेक्खेसु विचरन्तेसु एको वदेय्य — “अहं असुकअरज्जस्स नाम वण्णं कथेत्वा एतं

आदाय तत्थ गमिस्सामि, एत्थ मय्हं दुक्करं नत्थी”ति । दुतियो वदेय्य “अहं तव एतं गहेत्वा गतकाले पोथेत्वा दुब्बलं करिस्सामि, एत्थ मय्हं दुक्करं नत्थी”ति । ततियो वदेय्य — “तया एतस्मिं पोथेत्वा दुब्बले कते तिण्हेन असिना सीसच्छेदनं नाम मय्हं भारो होतू”ति । ते एवं वत्त्वा तथा करेय्युं ।

तत्थ पठमपच्चामित्तस्स अरज्जस्स वण्णं कथेत्वा तं आदाय तत्थ गतकालो विय सुहज्जजातिमण्डलतो निक्कट्ठित्वा यत्थ कत्थचि निब्बत्तापनं नाम जातिया किच्चं । दुतियस्स पोथेत्वा दुब्बलकरणं विय निब्बत्तक्खन्धेसु निपतित्वा पराधीनमज्जपरायणभावकरणं जराय किच्चं । ततियस्स तिण्हेन असिना सीसच्छेदनं विय जीवितक्खयपापनं मरणस्स किच्चन्ति वेदितब्बं ।

अपिचेत्थ जातिदुक्खं सादीनवमहाकन्तारप्पवेसो विय दट्ठब्बं । जरादुक्खं तत्थ अन्नपानरहितस्स दुब्बल्यं विय दट्ठब्बं । मरणदुक्खं दुब्बलस्स इरियापथपवत्तने विहतपरक्कमस्स वाळादीहि अनयव्यसनापादनं विय दट्ठब्बन्ति ।

सोकनिद्देसो

१९४. सोकनिद्देसे व्यसतीति व्यसनं; हितसुखं खिपति विद्धंसेतीति अत्थो । जातीनं व्यसनं जातिव्यसनं; चोररोगभयादीहि जातिक्खयो जातिविनासोति अत्थो । तेन जातिव्यसनेन फुट्टस्साति अज्झोत्थटस्स अभिभूतस्स समन्नागतस्साति अत्थो । सेसेसुपि एसेव नयो । अयं पन विसेसो — भोगानं व्यसनं भोगव्यसनं; राजचोरादिवसेन भोगक्खयो भोगविनासोति अत्थो । रोगोयेव व्यसनं रोगव्यसनं; रोगो हि आरोग्यं व्यसति विनासेतीति व्यसनं । सीलस्स व्यसनं सीलव्यसनं; दुस्सील्यस्सेतं नामं । सम्मादिट्ठिं विनासयमाना उप्पन्ना दिट्ठियेव व्यसनं दिट्ठिव्यसनं । एत्थ च पुरिमानि द्वे अनिप्फन्नानि, पच्छिमानि तीणि निप्फन्नानि तिलक्खणब्भाहतानि । पुरिमानि च तीणि नेव कुसलानि न अकुसलानि । सीलदिट्ठिव्यसनद्वयं अकुसलं ।

अज्जतरज्जतरेनाति गहितेसु वा येन केनचि अग्गहितेसु वा मित्तामच्चव्यसनादीसु येन केनचि । समन्नागतस्साति समनुबन्धस्स अपरिमुच्चमानस्स । अज्जतरज्जतरेन दुक्खधम्मेनाति येन केनचि सोकदुक्खस्स उप्पत्तिहेतुना । सोकोति सोचनकवसेन सोको; इदं तेहि कारणेहि उपज्जनकसोकस्स सभावपच्चत्तं । सोचनाति सोचनाकरो । सोचिततत्तन्ति सोचितभावो । अन्तोसोकोति अब्भन्तरे सोको । दुतियपदं उपसग्गवसेन वट्ठितं । सो हि अब्भन्तरे सुक्खापेन्तो विय परिसुक्खापेन्तो विय उप्पज्जतीति “अन्तोसोको अन्तोपरिसोको”ति वुच्चति ।

चेतसो परिज्झायनाति चित्तस्स ज्ञायनाकारो । सोको हि उप्पज्जमानो अग्गि विय चित्तं ज्ञापेति परिदहति, “चित्तं मे ज्ञामं, न मे किञ्चि पटिभाती”ति वदापेति । दुक्खितो मनो दुम्मनो, तस्स भावो दोमनस्सं । अनुपविट्ठेन सोकोव सल्लन्ति सोकसल्लं । अयं वुच्चति सोकोति अयं सोको नाम कथियति । सो पनायं किञ्चापि अत्थतो दोमनस्सवेदनाव होति, एवं सन्तेपि अन्तोनिज्झानलक्खणो, चेतसो परिनिज्झायनरसो, अनुसोचनपच्चुपट्टानो ।

“सोकस्स दुक्खट्ठो वेदितब्बो”ति एत्थ पन अयं सभावदुक्खत्ता चेव दुक्खस्स च वत्थुभावेन दुक्खोति वुत्तो । कतरदुक्खस्साति? कायिकदुक्खस्स चेव जवनक्खणे च दोमनस्सदुक्खस्स । सोकवेगेन हि हृदये महागण्डो उट्ठित्वा परिपच्चित्त्वा भिज्जति, मुखतो वा काळलोहितं निक्खमति, बलवं कायदुक्खं उप्पज्जति । “एत्तका मे जातयो खयं गता, एत्तका मे भोगा”ति चिन्तेन्तस्स च बलवं दोमनस्सं उप्पज्जति । इति इमेसं द्विन्नं दुक्खानं वत्थुभावेनपेस दुक्खोति

वेदितब्बो । अपिच —

सत्तानं हदयं सोको, सल्लं विय वितुज्जति ।
अग्गितत्तोव नाराचो, भुसञ्च डहते पुन ॥

समावहति च ब्याधि-जरामरणभेदनं ।
दुक्खम्पि विविधं यस्मा, तस्मा दुक्खोति वुच्चतीति ॥

परिदेवनिद्देसो

१९५. परिदेवनिद्देसे ‘मय्हं धीता, मय्हं पुत्तो’ति एवं आदिस्स आदिस्स देवन्ति रोदन्ति एतेनाति आदेवो । तं तं वण्णं परिकित्तेत्वा परिकित्तेत्वा देवन्ति एतेनाति परिदेवो । ततो परानि द्वे द्वे पदानि पुरिमद्वयस्सेव आकारभावनिद्देसवसेन वुत्तानि । वाचाति वचनं । पलापोति तुच्छं निरत्थकवचनं । उपड्डुभणितअञ्जभणितादिवसेन विरूपो पलापो विप्पलापो । लालप्पोति पुनप्पुनं लपनं । लालप्पनाकारो लालप्पना । लालप्पितस्स भावो लालप्पितत्तं । अयं वुच्चति परिदेवोति अयं परिदेवो नाम कथियति । सो लालप्पनलक्खणो, गुणदोसपरिकित्तनरसो, सम्भमपच्चुपट्टानो ।

‘परिदेवस्स दुक्खट्ठो वेदितब्बो’ति एत्थ पन अयम्पि सयं न दुक्खो, कायदुक्खदोमनस्सदुक्खानं पन वत्थुभावेन दुक्खोति वुत्तो । परिदेवन्तो हि अत्तनो खन्धं मुट्ठीहि पोथेति, उभोहि हत्थेहि उरं पहरति पिसति, सीसेन भित्तिया सद्धिं युज्जति । तेनस्स बलवं कायदुक्खं उप्पज्जति । ‘एत्तका मे जातयो खयं वयं अब्भत्थं गता’ति आदीनि चिन्तेति । तेनस्स बलवं दोमनस्सं उप्पज्जति । इति इमेसं द्विन्मप्पि दुक्खानं वत्थुभावेन दुक्खोति वेदितब्बो । अपिच —

यं सोकसल्लविहतो परिदेवमानो,
कण्ठोड्डुतालुतलसोसजमप्पसय्हं ।
भिय्योधिमतमधिगच्छतियेव दुक्खं,
दुक्खोति तेन भगवा परिदेवमाहाति ॥

दुक्खदोमनस्सनिद्देसो

१९६-७. दुक्खदोमनस्सनिद्देसा हेट्ठा धम्मसङ्गहट्ठकथायं वण्णितत्ता पाकटा एव । लक्खणादीनि पन तेसं तत्थ वुत्तानेव ।

‘दुक्खस्स दुक्खट्ठो वेदितब्बो, दोमनस्सस्स दुक्खट्ठो वेदितब्बो’ति एत्थ पन उभयम्पेतं सयञ्च दुक्खत्ता कायिकचेतसिकदुक्खानञ्च वत्थुभावेन दुक्खन्ति वुत्तं । हत्थपादानज्झि कण्णनासिकानञ्च छेदनदुक्खेन दुक्खितस्स, अनाथसालायं उच्छिड्डकपालं पुरतो कत्वा निपन्नस्स, वणमुखेहि पुळुवकेसु निक्खमन्तेसु बलवं कायदुक्खं उप्पज्जति; नानारङ्गरत्तवत्थमनुज्जालङ्कारं नक्खत्तं कीळन्तं महाजनं दिस्वा बलवदोमनस्सं उप्पज्जति । एवं ताव दुक्खस्स द्विन्मप्पि दुक्खानं वत्थुभावो वेदितब्बो । अपिच —

पीळेति कायिकमिदं, दुक्खं दुक्खञ्च मानसं भिय्यो ।

जनयति यस्मा तस्मा, दुक्खन्ति विसेसतो वुत्तन्ति ॥

चेतोदुक्खसमप्पिता पन केसे पकिरिय उरानि पतिपिसेन्ति, आवट्टन्ति, विवट्टन्ति, छिन्नपपातं पपतन्ति, सत्थं आहरन्ति, विसं खादन्ति, रज्जुया उब्बन्धन्ति, अग्निं पविसन्ति । तं तं विपरीतं वत्थुं तथा तथा विप्पटिसारिनो परिडह्यमानचित्ता चिन्तेन्ति । एवं दोमनस्सस्स उभिन्नम्पि दुक्खानं वत्थुभावो वेदितब्बो । अपिच —

पीळेति यतो चित्तं, कायस्स च पीळनं समावहति ।

दुक्खन्ति दोमनस्सम्पि, दोमनस्सं ततो अहूति ॥

उपायासनिद्देशो

१९८. उपायासनिद्देशे आयासनट्टेन **आयासो**; संसीदनविसीदनाकारप्पवत्तस्स चित्तकिलमथस्सेतं नामं । बलवं आयासो **उपायासो** । आयासितभावो **आयासितत्तं** । उपायासितभावो **उपायासितत्तं** । **अयं वुच्चति उपायासोति** अयं उपायासो नाम कथियति । सो पनेस ब्यासत्तिलक्खणो, नित्थुननरसो, विसादपच्चुपट्टानो ।

‘उपायासस्स दुक्खट्ठो वेदितब्बो’ति एत्थ पन अयम्पि सयं न दुक्खो, उभिन्नम्पि दुक्खानं वत्थुभावेन दुक्खोति वुत्तो । कुपितेन हि रज्जा इस्सरियं अच्छिन्दित्वा हतपुत्तभातिकानं आणत्तवधानं भयेन अट्ठविं पविसित्वा निलीनानं महाविसादप्पत्तानं दुक्खट्टानेन दुक्खसेय्याय दुक्खनिसज्जाय बलवं कायदुक्खं उप्पज्जति । ‘एत्तका नो जातका, एत्तका भोगा नट्ठा’ति चिन्तेन्तानं बलवदोमनस्सं उप्पज्जति । इति इमेसं द्विन्नम्पि दुक्खानं वत्थुभावेन दुक्खोति वेदितब्बोति । अपिच —

चित्तस्स परिदहना, कायस्स विसादना च अधिमत्तं ।

यं दुक्खमुपायासो, जनेति दुक्खो ततो वुत्तो ॥

एत्थ च मन्दग्गिना अन्तोभाजनेयेव तेलादीनं पाको विय सोको । तिक्खग्गिना पच्चमानस्स भाजनतो बहिनिक्खमनं विय परिदेवो । बहिनिक्खन्तावसेसस्स निक्खमितुम्पि अप्पहोन्तस्स अन्तोभाजनेयेव याव परिक्खया पाको विय उपायासो दट्ठब्बो ।

अप्पियसम्पयोगनिद्देशो

१९९. अप्पियसम्पयोगनिद्देशे यस्साति ये अस्स । **अनिट्ठाति** अपरियेसिता । परियेसिता वा होन्तु अपरियेसिता वा, नाममेवेतं अमनापारम्मणानं । मनस्मिं न कमन्ति, न पविसन्तीति **अकन्ता** । मनस्मिं न अप्पियन्ति, न वा मनं वट्ठेन्तीति **अमनापा** । रूपातिआदि तेसं सभावनिदस्सनं । अनत्थं कामेन्ति इच्छन्तीति **अनत्थकामा** । अहितं कामेन्ति इच्छन्तीति **अहितकामा** । अफासुकं दुक्खविहारं कामेन्ति इच्छन्तीति **अफासुककामा** । चतूहि योगेहि खेमं निब्भयं विवट्ठं न इच्छन्ति, सभयं वट्ठमेव नेसं कामेन्ति इच्छन्तीति **आयोगक्खेमकामा** ।

अपिच सट्ठादीनं वुद्धिसङ्घातस्स अत्थस्स अकामनतो तेसंयेव हानिसङ्घातस्स अनत्थस्स च कामनतो **अनत्थकामा** । सट्ठादीनंयेव उपायभूतस्स हितस्स अकामनतो सट्ठाहानिआदीनं उपायभूतस्स अहितस्स च कामनतो **अहितकामा** ।

फासुकविहारस्स अकामनतो अफासुकविहारस्स च कामनतो **अफासुककामा** । यस्स कस्सचि निब्भयस्स अकामनतो भयस्स च कामनतो **अयोगक्खेमकामा**ति एवम्पेत्य अत्थो दट्ठब्बो ।

सङ्गतीति गन्त्वा संयोगो । **समागमोति** आगतेहि संयोगो । **समोधानन्ति** ठाननिसज्जादीसु सहभावो । **मिस्सीभावोति** सब्बकिच्चानं सहकरणं । अयं सत्तवसेन योजना । सङ्खारवसेन पन यं लब्भति तं गहेतब्बं । **अयं वुच्चतीति** अयं अप्पियसम्पयोगो नाम कथियति । सो अनिट्ठसमोधानलक्खणो, चित्तविघातकरणरसो, अनत्थभावपच्चुपट्टानो ।

सो अत्थतो एको धम्मो नाम नत्थि । केवलं अप्पियसम्पयुत्तानं दुविधस्सापि दुक्खस्स वत्थुभावतो दुक्खोति वुत्तो । अनिट्ठानि हि वत्थूनि समोधानगतानि विज्झनछेदनफालनादीहि कायिकम्पि दुक्खं उप्पादेन्ति, उब्बेगजननतो मानसम्पि । तेनेतं वुच्चति —

दिस्वाव अप्पिये दुक्खं, पठमं होति चेतसि ।
तदुपक्कमसम्भूत-मथ काये यतो इध ॥

ततो दुक्खद्वयस्सापि, वत्थुतो सो महेसिना ।
दुक्खो वुत्तोति विज्जेय्यो, अप्पियेहि समागमोति ॥

पियविप्पयोगनिद्देशो

२००. पियविप्पयोगनिद्देशो वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितब्बो । **माता** वातिआदि पनेत्थ अत्थकामे सरूपेन दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ ममायतीति **माता** । पियायतीति **पिता** । भजतीति **भाता** । तथा **भगिनी** । मेत्तायन्तीति मिता, मिनन्तीति वा **मिता**; सब्बगुह्येसु अन्तो पक्खिपन्तीति अत्थो । किच्चकरणीयेसु सहभावट्टेन अमा होन्तीति **अमच्चा** । अयं अम्हाकं अज्झत्तिकोति एवं जानन्ति जायन्तीति वा **जाती** । लोहितेन सम्बन्धाति **सालोहिता** । एवमेतानि पदानि अत्थतो वेदितब्बानि । **अयं वुच्चतीति** अयं पियेहि विप्पयोगो नाम कथियति । सो इट्ठवत्थुवियोगलक्खणो, सोकुप्पादनरसो, ब्यसनपच्चुपट्टानो ।

सो अत्थतो एको धम्मो नाम नत्थि । केवलं पियविप्पयुत्तानं दुविधस्सापि दुक्खस्स वत्थुभावतो दुक्खोति वुत्तो । इट्ठानि हि वत्थूनि वियुज्जमानानि सरीरस्स सोसनमिलापनादिभावेन कायिकम्पि दुक्खं उप्पादेन्ति, ‘यम्पि नो अहोसि, तम्पि नो नत्थी’ति अनुसोचापनतो मानसम्पि । तेनेतं वुच्चति —

जातिधनादिवियोगा, सोकसरसमप्पिता वितुज्जन्ति ।
बाला यतो ततो यं, दुक्खोति मतो पियवियोगोति ॥

इच्छानिद्देशो

२०१. इच्छानिद्देशे जातिधम्मनन्ति जातिसभावानं जातिपकतिकानं । **इच्छा** उप्पज्जतीति तण्हा उप्पज्जति । **अहो** वताति पत्थना । **न खो पनेतं इच्छाय पत्तब्बन्ति** यं एतं “अहो वत मयं न जातिधम्मा अस्साम, न च वत नो जाति आगच्छेय्या”ति एवं पहीनसमुदयेसु साधूसु विज्जमानं अजातिधम्मत्तं, परिनिब्बुतेसु च विज्जमानं जातिया अनागमनं

इच्छितं, तं इच्छन्तस्सापि मग्गभावनाय विना अपत्तब्बतो अनिच्छन्तस्स च भावनाय पत्तब्बतो न इच्छाय पत्तब्बं नाम होति । **इदम्पीति** एतम्पि; उपरि सेसानि उपादाय पिकारो । **यम्पिच्छन्ति** येनपि धम्मेन अलब्भनेय्यं वत्थुं इच्छन्तो न लभति, तं अलब्भनेय्यवत्थुइच्छनं दुक्खन्ति वेदितब्बं । **जराधम्मानन्ति** आदीसुपि एसेव नयो । एवमेत्थ अलब्भनेय्यवत्थूसु इच्छाव “यम्पिच्छं न लभति तम्पि दुक्खं”न्ति वुत्ता । सा अलब्भनेय्यवत्थुइच्छनलक्खणा, तप्परियेसनरसा, तेसं अप्पत्तिपच्चुपट्टाना ।

द्विन्नं पन दुक्खानं वत्थुभावतो दुक्खाति वुत्ता । एकच्चो हि राजा भविस्सतीति सम्भावितो होति । सो छिन्नभिन्नगणेन परिवारितो पब्बतविसमं वा वनगहनं वा पविसति । अथ राजा तं पवत्तिं जत्वा बलकायं पेसेति । सो राजपुरिसेहि निहतपरिवारो सयम्पि लद्धप्पहारो पलायमानो रुक्खन्तरं वा पासानन्तरं वा पविसति । तस्मिं समये महामेघो उट्ठहति, तिब्बन्धकारा काळवद्दलिका होति । अथ नं समन्ततो काळकिपिल्लिकादयो पाणा परिवारेत्वा गणहन्ति । तेनस्स बलवकायदुक्खं उप्पज्जति । ‘मं एकं निस्साय एत्तका जाती च भोगा च विनट्ठा’ति चिन्तेन्तस्स बलवदोमनस्सं उप्पज्जति । इति अयं इच्छा इमेसं द्विन्नम्पि दुक्खानं वत्थुभावेन दुक्खाति वेदितब्बा । अपिच —

तं तं पत्थयमानानं, तस्स तस्स अलाभतो ।
यं विघातमयं दुक्खं, सत्तानं इध जायति ॥

अलब्भनेय्यवत्थूनं, पत्थना तस्स कारणं ।
यस्मा तस्मा जिनो दुक्खं, इच्छितालाभमब्रवीति ॥

उपादानक्खन्धनिद्देसो

२०२. उपादानक्खन्धनिद्देसे संखित्तेनाति देसनं सन्धाय वुत्तं । दुक्खज्झि एत्तकानि दुक्खसतानीति वा एत्तकानि दुक्खसहस्सानीति वा एत्तकानि दुक्खसतसहस्सानीति वा संखिपितुं न सक्का, देसना पन सक्का, तस्मा “दुक्खं नाम अज्जं किञ्चि नत्थि, संखित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा”ति देसनं सङ्खिपेन्तो एवमाह । **सेय्यथिदन्ति** निपातो; तस्स ते कतमेति चेति अत्थो । **रूपूपादानक्खन्धो**ति आदीनं अत्थो खन्धविभङ्गे वणिणतोयेव ।

‘**खन्धानं दुक्खद्वो वेदितब्बो**’ति एत्थ पन —

जातिप्पभुतिकं दुक्खं, यं वुत्तं इध तादिना ।
अवुत्तं यज्च तं सब्बं, विना एते न विज्जति ॥

यस्मा तस्मा उपादान-क्खन्धा सङ्खेपतो इमे ।
दुक्खाति वुत्ता दुक्खन्त-देसकेन महेसिना ॥

तथा हि इन्धनमिव पावको, लक्खमिव पहरणानि, गोरूपमिव डंसमकसादयो, खेत्तमिव लावका, गामं विय गामघातका, उपादानक्खन्धपञ्चकमेव जातिआदयो नानप्पकारेहि बाधयमाना, तिणलतादीनि विय भूमियं, पुप्फफलपल्लवादीनि विय रुक्खेसु, उपादानक्खन्धेसुयेव निब्बत्तन्ति । उपादानक्खन्धानञ्च आदिदुक्खं जाति, मज्झेदुक्खं जरा, परियोसानदुक्खं मरणं । मारणन्तिकदुक्खाभिघातेन परिडह्यमानदुक्खं सोको, तदसहनतो लालप्पनदुक्खं परिदेवो ।

ततो धातुखोभसङ्घातानिद्रुफोडुब्बसमायोगतो कायस्स आबाधनदुखं दुखं । तेन बाधियमानानं पुथुज्जनानं तत्थ पटिघुप्पत्तितो चेतोबाधनदुखं दोमनस्सं । सोकादिवुड्डिया जनितविसादानं अनुत्थुननदुखं उपायासो । मनोरथविघातप्पत्तानं इच्छाविघातदुखं इच्छितालाभोति एवं नानप्पकारतो उपपरिक्खियमाना उपादानक्खन्धाव दुक्खाति यदेतं एकमेकं दस्सेत्वा वुच्चमानं अनेकेहि कप्पेहि न सक्का असेसतो वत्तुं, तं सब्बम्पि दुक्खं एकजलबिन्दुम्हि सकलसमुद्दजलरसं विय येसु केसुचि पञ्चसु उपादानक्खन्धेसु सङ्घिपित्वा दस्सेतुं “संखित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा”ति भगवा अवोचाति ।

दुक्खसच्चनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

२. समुदयसच्चनिद्देसवण्णना

२०३. समुदयसच्चनिद्देसे यायं तण्हाति या अयं तण्हा । **पोनोब्भविकाति** पुनब्भवकरणं पुनोब्भवो, पुनोब्भवो सीलमस्साति पोनोब्भविका । अपिच पुनब्भवं देति, पुनब्भवाय संवत्तति, पुनप्पुनं भवे निब्बत्तेतीति पोनोब्भविका । सा पनेसा पुनब्भवस्स दायिकापि अत्थि अदायिकापि, पुनब्भवाय संवत्तनिकापि अत्थि असंवत्तनिकापि, दिन्नाय पटिसन्धिया उपधिवेपक्कमत्तापि । सा पुनब्भवं ददमानापि अददमानापि, पुनब्भवाय संवत्तमानापि असंवत्तमानापि, दिन्नाय पटिसन्धिया उपधिवेपक्कमत्तापि पोनोब्भविका एवाति नामं लभति । अभिनन्दनसङ्घातेन नन्दिरागेन सहगताति **नन्दिरागसहगता**, नन्दिरागेन सद्धि अत्थतो एकत्तमेव गताति वुत्तं होति । **तत्रतत्राभिनन्दिनीति** यत्र यत्र अत्तभावो तत्रतत्राभिनन्दिनी, रूपादीसु वा आरम्मणेसु तत्रतत्राभिनन्दिनी; रूपाभिनन्दिनी सहगन्धरसफोडुब्बधम्मभिनन्दिनीति अत्थो । **सेव्यथिदन्ति** निपातो; तस्स सा कतमाति चेति अत्थो । **कामतण्हाति** कामे तण्हा कामतण्हा; पञ्चकामगुणिकरागस्सेतं अधिवचनं । भवे तण्हा **भवतण्हा**; भवपत्थनावसेन उप्पन्नस्स सस्सतदिट्ठिसहगतस्स रूपारूपभवरागस्स च ज्ञाननिकन्तिया चेतं अधिवचनं । विभवे तण्हा **विभवतण्हा**; उच्छेददिट्ठिसहगतस्स रागस्सेतं अधिवचनं ।

इदानी तस्सा तण्हाय वत्थुं वित्थारतो दस्सेतुं **सा खो पनेसाति** आदिमाह । तत्थ **उप्पज्जतीति** जायति । **निविसतीति** पुनप्पुनं पवत्तिवसेन पतिट्ठहति । **यं लोके पियरूपं सातरूपन्ति** यं लोकस्मिं पियसभावज्जेव मधुरसभावज्ज । **चक्खुं लोकेति** आदीसु लोकस्मिं चक्खादीसु ममत्तेन अभिनिविट्ठा सत्ता सम्पत्तियं पतिट्ठिता अत्तनो चक्खुं आदासादीसु निमित्तगहणानुसारेण विप्पसन्नपञ्चपसादं सुवण्णविमाने उग्घाटितमणिसीहपञ्जरं विय मज्जन्ति, सोतं रजतपनाळिकं विय पामङ्गसुत्तकं विय च मज्जन्ति, तुङ्गनासाति लद्धवोहारं घानं वट्टेत्वा ठपितहरितालवट्ठिं विय मज्जन्ति, जिह्वं रत्तकम्बलपटलं विय मुदुसिनिद्धमधुररसदं मज्जन्ति, कायं साललट्ठिं विय सुवण्णतोरणं विय च मज्जन्ति, मनं अज्जेसं मनेन असदिसं उळारं मज्जन्ति, रूपं सुवण्णकणिकारपुष्पादिवण्णं विय, सहं मत्तकरवीककोकिलमन्दधमितमणिवंसनिग्घोसं विय, अत्तना पटिलद्धानि चतुसमुद्धानिकगन्धारम्मणादीनि ‘कस्स अज्जस्स एवरूपानि अत्थी’ति मज्जन्ति । तेसं एवं मज्जमानानं तानि चक्खादीनि पियरूपानि चेव होन्ति सातरूपानि च । अथ नेसं तत्थ अनुप्पन्ना चेव तण्हा उप्पज्जति, उप्पन्ना च पुनप्पुनं पवत्तिवसेन निविसति । तस्मा भगवा — “चक्खुं लोके पियरूपं सातरूपं । एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जती”ति आदिमाह । तत्थ **उप्पज्जमानाति** यदा उप्पज्जति तदा एत्थ उप्पज्जतीति अत्थो । एस नयो सब्बत्थापीति ।

समुदयसच्चनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

३. निरोधसच्चनिद्देसवण्णना

२०४. निरोधसच्चनिद्देसे यो तस्सायेव तण्हायाति एत्थ ‘यो तस्सेव दुक्खस्सा’ति वत्तब्बे यस्मा समुदयनिरोधेनेव दुक्खं निरुज्झति नो अज्जथा, यथाह —

“यथापि मूले अनुपह्वे दळ्ळे,
छिन्नोपि रुक्खो पुनरेव रूहति ।
एवम्पि तण्हानुसये अनूहते,
निब्बत्तति दुक्खमिदं पुनप्पुन”न्ति ॥ (ध० प० ३३८) ।

तस्मा तं दुक्खनिरोधं दस्सेन्तो समुदयनिरोधेन दस्सेतुं एवमाह । सीहसमानवुत्तिनो हि तथागता । ते दुक्खं निरोधेन्ता दुक्खनिरोधञ्च दस्सेन्ता हेतुम्हि पटिपज्जन्ति, न फले । सुवानवुत्तिनो पन अज्जतित्थिया । ते दुक्खं निरोधेन्ता दुक्खनिरोधञ्च दस्सेन्ता अत्तकिलमथानुयोगेन चेव तस्सेव च देसनाय फले पटिपज्जन्ति, न हेतुम्हीति । सीहसमानवुत्तिताय सत्था हेतुम्हि पटिपज्जन्तो **यो तस्सायेवाति** आदिमाह ।

तत्थ **तस्सायेवाति** या सा उप्पत्ति निवेसवसेन हेट्ठा पकासिता तस्सायेव । **असेसविरागनिरोधो**ति आदीनि सब्बानि निब्बानवेवचनानेव । निब्बानज्झि आगम्म तण्हा असेसा विरज्जति निरुज्झति । तस्मा तं “तस्सायेव तण्हाय असेसविरागनिरोधो”ति वुच्चति । निब्बानञ्च आगम्म तण्हा चजियति, पटिनिस्सज्जियति, मुच्चति, न अल्लियति । तस्मा निब्बानं “चागो पटिनिस्सग्गो मुत्ति अनालयो”ति वुच्चति । एकमेव हि निब्बानं । नामानि पनस्स सब्बसङ्खतानं नामपटिपक्खवसेन अनेकानि निब्बानवेवचनानेव होन्ति, सेय्यथिदं — असेसविरागनिरोधो, चागो, पटिनिस्सग्गो, मुत्ति, अनालयो, रागक्खयो, दोसक्खयो, मोहक्खयो, तण्हाक्खयो, अनुप्पादो, अप्पवत्तं, अनिमित्तं, अप्पणिहितं, अनायूहनं, अप्पटिसत्थि, अनुपपत्ति, अगति, अजातं, अजरं, अब्याधि, अमतं, असोकं, अपरिदेवं, अनुपायासं, असंकलिङ्गन्ति आदीनि ।

इदानीं मग्गेन छिन्नाय निब्बानं आगम्म अप्पवत्तिपत्तायपि च तण्हाय येसु वत्थूसु तस्सा उप्पत्ति दस्सिता, तत्थेव अभावं दस्सेतुं **सा खो पनेसाति** आदिमाह । तत्थ यथा पुरिसो खेत्ते जातं तित्तअलाबुवल्लिं दिस्वा अगगतो पट्टाय मूलं परियेसित्वा छिन्देय्य, सा अनुपुब्बेन मिलायित्वा अप्पवत्तिं गच्छेय्य । ततो तस्मिं खेत्ते तित्तअलाबु निरुद्धा पहीनाति वुच्चेय्य । एवमेव खेत्ते तित्तअलाबु विय चक्खादीसु तण्हा । सा अरियमग्गेन मूलच्छिन्ना निब्बानं आगम्म अप्पवत्तिं गच्छति । एवं गता पन तेसु वत्थूसु खेत्ते तित्तअलाबु विय न पज्जायति । यथा च अटवितो चोरे आनेत्वा नगरस्स दक्खिणद्वारे घातेय्युं, ततो अटवियं चोरा मताति वा मारिताति वा वुच्चेय्युं; एवमेव अटवियं चोरा विय या चक्खादीसु तण्हा, सा दक्खिणद्वारे चोरा विय निब्बानं आगम्म निरुद्धत्ता निब्बाने निरुद्धा । एवं निरुद्धा पन तेसु वत्थूसु अटवियं चोरा विय न पज्जायति । तेनस्सा तत्थेव निरोधं दस्सेन्तो “चक्खुं लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा तण्हा पहीयमाना पहीयति, एत्थ निरुज्झमाना निरुज्झती”ति आदिमाह । सेसमेत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

निरोधसच्चनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

४. मग्गसच्चनिद्देसवण्णना

२०५. मग्गसच्चनिद्देसे अयमेवाति अज्जमग्गपटिक्खेपनत्थं नियमनं । **अरियो**ति तंतंमग्गवज्झेहि किलेसेहि

आरकत्ता अरियभावकरत्ता अरियफलपटिलाभकरत्ता च अरियो। अट्टङ्गानि अस्साति अट्टङ्गिको। स्वायं चतुरङ्गिका विय सेना, पञ्चङ्गिकं विय तूरियं अङ्गमत्तमेव होति, अङ्गविनिमुत्तो नत्थि। निब्बानत्थिकेहि मग्गीयति, निब्बानं वा मग्गति, किलेसे वा मारेन्तो गच्छतीति मग्गो। सेय्यथिदन्ति सो कतमोति चेति अत्थो।

इदानीं अङ्गमत्तमेव मग्गो होति, अङ्गविनिमुत्तो नत्थीति दस्सेन्तो सम्मादिट्ठि...पे०... सम्मासमाधीति आह। तत्थ सम्मा दस्सनलक्खणा सम्मादिट्ठि। सम्मा अभिनिरोपनलक्खणो सम्मासङ्कप्पो। सम्मा परिग्गहलक्खणा सम्मावाचा। सम्मा समुट्ठापनलक्खणो सम्माकम्मन्तो। सम्मा वोदानलक्खणो सम्माआजीवो। सम्मा पग्गहलक्खणो सम्मावायामो। सम्मा उपट्ठानलक्खणा सम्मासति। सम्मा समाधानलक्खणो सम्मासमाधि।

तेसु च एकेकस्स तीणि तीणि किच्चानि होन्ति, सेय्यथिदं – सम्मादिट्ठि ताव अज्जेहिपि अत्तनो पच्चनीकिलेसेहि सद्धि मिच्छादिट्ठिं पजहति, निरोधं आरम्भणं करोति, सम्पयुत्तधम्मे च पस्सति तप्पटिच्छादकमोहविधमनवसेन असम्मोहतो। सम्मासङ्कप्पादयोपि तथेव मिच्छासङ्कप्पादीनि च पजहन्ति, निरोधञ्च आरम्भणं करोन्ति। विसेसतो पनेत्थ सम्मासङ्कप्पो सहजातधम्मे अभिनिरोपेति, सम्मावाचा सम्मा परिग्गण्हाति, सम्माकम्मन्तो सम्मा समुट्ठापेति, सम्माआजीवो सम्मा वोदापेति, सम्मावायामो सम्मा पग्गण्हाति, सम्मासति सम्मा उपट्ठाति, सम्मासमाधि सम्मा पदहति।

अपिचेसा सम्मादिट्ठि नाम पुब्बभागे नानाक्खणा नानारम्भणा होति, मग्गकाले एकक्खणा एकारम्भणा, किच्चतो पन दुक्खे जाणन्तिआदीनि चत्तारि नामानि लभति। सम्मासङ्कप्पादयोपि पुब्बभागे नानाक्खणा नानारम्भणा होन्ति, मग्गकाले एकक्खणा एकारम्भणा। तेसु सम्मासङ्कप्पो किच्चतो नेक्खम्मसङ्कप्पोतिआदीनि तीणि नामानि लभति। सम्मावाचादयो तयो पुब्बभागे नानाक्खणा नानारम्भणा विरतियोपि होन्ति चेतनायोपि, मग्गक्खणे पन विरतियोव। सम्मावायामो सम्मासतीति इदम्पि द्वयं किच्चतो सम्मप्पधानसतिपट्टानवसेन चत्तारि नामानि लभति। सम्मासमाधि पन पुब्बभागेपि मग्गक्खणेपि सम्मासमाधियेव।

इति इमेसु अट्टसु धम्मेसु भगवता निब्बानाधिगमाय पटिपन्नस्स योगिनो बहूपकारत्ता पठमं सम्मादिट्ठि देसिता। अयञ्चि “पज्जापज्जोतो पज्जासत्थ”न्ति (ध० स० १६, २०, २९, ३४) च वुत्ता। तस्मा एताय पुब्बभागे विपस्सनाजाणसङ्घाताय सम्मादिट्ठिया अविज्जन्धकारं विद्धंसेत्वा किलेसचोरे घातेन्तो खेमेन योगावचरो निब्बानं पाप्पुणाति। तेन वुत्तं “निब्बानाधिगमाय पटिपन्नस्स योगिनो बहूपकारत्ता पठमं सम्मादिट्ठि देसिता”ति।

सम्मासङ्कप्पो पन तस्सा बहूपकारो, तस्मा तदनन्तरं वुत्तो। यथा हि हेरज्जिको हत्थेन परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा चक्खुना कहापणं ओलोकेन्तो ‘अयं कूटो, अयं छेको’ति जानाति, एवं योगावचरोपि पुब्बभागे वितक्केन वितक्केत्वा विपस्सनापज्जाय ओलोकयमानो ‘इमे धम्मा कामावचरा, इमे धम्मा रूपावचरादयो’ति जानाति। यथा वा पन पुरिसेन कोटियं गहेत्वा परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा दिन्नं महारुक्खं तच्छको वासिया तच्छेत्वा कम्मे उपनेति, एवं वितक्केन वितक्केत्वा वितक्कत्वा दिन्नधम्मे योगावचरो पज्जाय ‘इमे धम्मा कामावचरा, इमे धम्मा रूपावचरा’तिआदिना नयेन परिच्छिन्दित्वा कम्मे उपनेति। तेन वुत्तं ‘सम्मासङ्कप्पो पन तस्सा बहूपकारो, तस्मा तदनन्तरं वुत्तो’ति।

स्वायं यथा सम्मादिट्ठिया, एवं सम्मावाचायपि उपकारको। यथाह – “पुब्बे खो, गहपति, वितक्केत्वा विचारेत्वा पच्छा वाचं भिन्दती”ति (म० नि० १.४६३)। तस्मा तदनन्तरं सम्मावाचा वुत्ता।

यस्मा पन ‘इदञ्चिदञ्च करिस्सामा’ति पठमं वाचाय संविदहित्वा लोके कम्मन्ते पयोजेन्ति, तस्मा वाचा कायकम्मस्स उपकारिकाति सम्मावाचाय अनन्तरं सम्माकम्मन्तो वुत्तो ।

चतुब्बिधं पन वचीदुच्चरितं, तिविधं कायदुच्चरितं पहाय उभयं सुचरितं पूरेन्तस्सेव यस्मा आजीवट्टमकसीलं पूरति, न इतरस्स, तस्मा तदुभयानन्तरं सम्माआजीवो वुत्तो ।

एवं सुद्धाजीवेन ‘परिसुद्धो मे आजीवो’ति एत्तावता परितोसं अकत्वा सुत्तप्पमत्तेन विहरितुं न युत्तं, अथ खो सब्बइरियापथेसु इदं वीरियमारभितब्बन्ति दस्सेतुं तदनन्तरं सम्मावायामो वुत्तो ।

ततो आरद्धवीरियेनापि कायादीसु चतूसु वत्थूसु सति सुप्पतिट्ठिता कातब्बाति दस्सनत्थं तदनन्तरं सम्मासति देसिता ।

यस्मा पन एवं सुप्पतिट्ठिता सति समाधिस्स उपकारानुपकारानं धम्मनं गतियो समन्वेसित्वा पहाति एकत्तारम्मणे चित्तं समाधातुं, तस्मा सम्मासतिअनन्तरं सम्मासमाधि देसितोति वेदितब्बो ।

सम्मादिट्ठिनिद्देसे “दुक्खे जाण”न्तिआदिना चतुसच्चकम्मद्वानं दस्सितं । तत्थ पुरिमानि द्वे सच्चानि वट्ठं, पच्छिमानि विवट्ठं । तेसु भिक्खुनो वट्ठे कम्मद्वानाभिनिवेसो होति, विवट्ठे नत्थि अभिनिवेसो । पुरिमानि हि द्वे सच्चानि “पञ्चक्खन्धा दुक्खं, तण्हा समुदयो”ति एवं सङ्खेपेन च “कतमे पञ्चक्खन्धा? रूपक्खन्धो”तिआदिना नयेन वित्थारेन च आचरियस्स सन्तिके उग्गणिहत्वा वाचाय पुनप्पुनं परिवत्तेन्तो योगावचरो कम्मं करोति; इतरेसु पन द्वीसु सच्चेसु “निरोधसच्चं इट्ठं कन्तं मनापं, मग्गसच्चं इट्ठं कन्तं मनाप”न्ति एवं सवनेनेव कम्मं करोति । सो एवं कम्मं करोन्तो चत्तारि सच्चानि एकेन पटिवेधेन पटिविज्झति, एकाभिसमयेन अभिसमेति; दुक्खं परिज्जापटिवेधेन पटिविज्झति, समुदयं पहाणपटिवेधेन, निरोधं सच्छिकिरियपटिवेधेन, मग्गं भावनापटिवेधेन पटिविज्झति; दुक्खं परिज्जाभिसमयेन... पे०... मग्गं भावनाभिसमयेन अभिसमेति ।

एवमस्स पुब्बभागे द्वीसु सच्चेसु उग्गहपरिपुच्छासवनधारणसम्मसनपटिवेधो होति, द्वीसु सवनपटिवेधोयेव; अपरभागे तीसु किच्चतो पटिवेधो होति, निरोधे आरम्मणपटिवेधो । तत्थ सब्बम्पि पटिवेधजाणं लोकुत्तरं, सवनधारणसम्मसनजाणं लोकियं कामावचरं, पच्चवेक्खणा पन पत्तसच्चस्स होति । अयञ्च आदिकम्मिको । तस्मा सा इध न वुत्ता । इमस्स च भिक्खुनो पुब्बे परिग्गहतो ‘दुक्खं परिजानामि, समुदयं पजहामि, निरोधं सच्छिकरोमि, मग्गं भावेमी’ति आभोगसमन्नाहारमनसिकारपच्चवेक्खणा नत्थि, परिग्गहतो पट्टाय होति; अपरभागे पन दुक्खं परिज्जातमेव होति... पे०... मग्गो भावितोव होति ।

तत्थ द्वे सच्चानि दुद्दसत्ता गम्भीरानि, द्वे गम्भीरत्ता दुद्दसानि । दुक्खसच्चज्झि उप्पत्तितो पाकटं; खाणुकण्टकप्पहारादीसु ‘अहो दुक्खं’न्ति वत्तब्बतम्पि आपज्जति । समुदयम्पि खादितुकामताभुज्जितुकामतादिवसेन उप्पत्तितो पाकटं । लक्खणपटिवेधतो पन उभयम्पि गम्भीरं । इति तानि दुद्दसत्ता गम्भीरानि । इतरेसं पन द्विन्नं दस्सनत्थाय पयोगो भवग्गहणत्थं हत्थप्पसारणं विय, अवीचिफुसनत्थं पादप्पसारणं विय, सतधा भिन्नवालस्स कोटिया कोटिं पटिपादनं विय च होति । इति तानि गम्भीरत्ता दुद्दसानि । एवं दुद्दसत्ता गम्भीरेसु गम्भीरत्ता च दुद्दसेसु चतूसु सच्चेसु उग्गहादिवसेन पुब्बभागजाणुप्पत्तिं सन्धाय इदं “दुक्खे जाण”न्तिआदि वुत्तं । पटिवेधक्खणे पन एकमेव जाणं होति ।

सम्मासङ्कप्पनिद्देसे कामतो निस्सटोति **नेक्खम्मसङ्कप्पो** । ब्यापादतो निस्सटोति **अब्यापादसङ्कप्पो** । विहिंसाय निस्सटोति **अविहिंसासङ्कप्पो** । तत्थ नेक्खम्मवितक्को कामवितक्कस्स पदघातं पदच्छेदं करोन्तो उप्पज्जति, अब्यापादवितक्को ब्यापादवितक्कस्स, अविहिंसावितक्को विहिंसावितक्कस्स । नेक्खम्मवितक्को च कामवितक्कस्स पच्चनीको हुत्वा उप्पज्जति, अब्यापादअविहिंसावितक्का ब्यापादविहिंसावितक्कानं ।

तत्थ योगावचरो कामवितक्कस्स पदघातनत्थं कामवितक्कं वा सम्मसति अज्जं वा पन किञ्चि सङ्खारं । अथस्स विपस्सनाक्खणे विपस्सनासम्पयुत्तो सङ्कप्पो तदङ्गवसेन कामवितक्कस्स पदघातं पदच्छेदं करोन्तो उप्पज्जति, विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा मगं पापेति । अथस्स मग्गक्खणे मग्गसम्पयुत्तो सङ्कप्पो समुच्छेदवसेन कामवितक्कस्स पदघातं पदच्छेदं करोन्तो उप्पज्जति; ब्यापादवितक्कस्सापि पदघातनत्थं ब्यापादवितक्कं वा अज्जं वा सङ्खारं सम्मसति; विहिंसावितक्कस्स पदघातनत्थं विहिंसावितक्कं वा अज्जं वा सङ्खारं सम्मसति । अथस्स विपस्सनाक्खणेति सब्बं पुरिमनयेनेव योजेतब्बं ।

कामवितक्कादीनं पन तिण्णं पाळियं विभत्तेसु अट्ठितिसारम्मणेषु एककम्मट्ठानम्पि अपच्चनीकं नाम नत्थि । एकन्ततो पन कामवितक्कस्स ताव असुभेसु पठमज्झानमेव पच्चनीकं, ब्यापादवितक्कस्स मेत्ताय तिकचतुक्कज्झानानि, विहिंसावितक्कस्स करुणाय तिकचतुक्कज्झानानि । तस्मा असुभे परिकम्मं कत्वा ज्ञानं समापन्नस्स समापत्तिक्खणे ज्ञानसम्पयुत्तो सङ्कप्पो विक्खम्भनवसेन कामवितक्कस्स पच्चनीको हुत्वा उप्पज्जति । ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्ठपेन्तस्स विपस्सनाक्खणे विपस्सनासम्पयुत्तो सङ्कप्पो तदङ्गवसेन कामवितक्कस्स पच्चनीको हुत्वा उप्पज्जति । विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा मगं पापेन्तस्स मग्गक्खणे मग्गसम्पयुत्तो सङ्कप्पो समुच्छेदवसेन कामवितक्कस्स पच्चनीको हुत्वा उप्पज्जति । एवं उप्पन्नो नेक्खम्मसङ्कप्पोति वुच्चतीति वेदितब्बो ।

मेत्ताय पन परिकम्मं कत्वा, करुणाय परिकम्मं कत्वा ज्ञानं समापज्जतीति सब्बं पुरिमनयेनेव योजेतब्बं । एवं उप्पन्नो अब्यापादसङ्कप्पोति वुच्चति, अविहिंसासङ्कप्पोति च वुच्चतीति वेदितब्बो । एवमेते नेक्खम्मसङ्कप्पादयो विपस्सनाज्ञानवसेन उप्पत्तीनं नानत्ता पुब्बभागे नाना; मग्गक्खणे पन इमेसु तीसु ठानेसु उप्पन्नस्स अकुसलसङ्कप्पस्स पदच्छेदतो अनुप्पत्तिसाधनवसेन मग्गङ्गं पूरयमानो एकोव कुसलसङ्कप्पो उप्पज्जति । अयं सम्मासङ्कप्पो नाम ।

सम्मावाचानिद्देसेपि यस्मा अज्जेनेव चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेनज्जेन पिसुणवाचादीहि, तस्मा चतस्सोपेता वेरमणियो पुब्बभागे नाना; मग्गक्खणे पन मिच्छावाचासङ्खाताय चतुब्बिधाय अकुसलदुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदतो अनुप्पत्तिसाधनवसेन मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव सम्मावाचासङ्खाता कुसलवेरमणी उप्पज्जति । अयं सम्मावाचा नाम ।

सम्माकम्मन्तनिद्देसेपि यस्मा अज्जेनेव चित्तेन पाणातिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादाना, अज्जेन कामेसुमिच्छाचारा, तस्मा तिस्सोपेता वेरमणियो पुब्बभागे नाना; मग्गक्खणे पन मिच्छाकम्मन्तसङ्खाताय तिविधाय अकुसलदुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदतो अनुप्पत्तिसाधनवसेन मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव सम्माकम्मन्तसङ्खाता अकुसलवेरमणी उप्पज्जति । अयं सम्माकम्मन्तो नाम ।

सम्माआजीवनिद्देसे इधाति इमस्मिं सासने । **अरियसावको**ति अरियस्स बुद्धस्स सावको । **मिच्छाआजीवं** पहायाति पापकं आजीवं पजहित्वा । **सम्माआजीवेना**ति बुद्धपसत्थेन कुसलआजीवेन । **जीविकं कप्पेतीति** जीवितप्पवत्तिं पवत्तेति । इधापि यस्मा अज्जेनेव चित्तेन कायद्वारवीतिक्कमा विरमति; अज्जेन वचीद्वारवीतिक्कमा, तस्मा पुब्बभागे नानाक्खणेषु उप्पज्जति; मग्गक्खणे पन द्वीसु द्वारेसु सत्तन्नं कम्मपथानं वसेन उप्पन्नाय मिच्छाआजीवदुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदतो

अनुपत्तिसाधनवसेन मग्गङ्गं पूरयमाना एकाव सम्माआजीवसङ्घाता कुसलवेरमणी उपपज्जति । अयं सम्माआजीवो नाम ।

सम्मावायामनिद्वेसो सम्मप्यधानविभङ्गे अनुपदवण्णनावसेन आविभविस्सति । अयं पन पुब्बभागे नानाचित्तेसु लभति । अज्जेनेव हि चित्तेन अनुपपन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय वायामं करोति, अज्जेन उपपन्नानं पहानाय; अज्जेनेव च अनुपपन्नानं कुसलानं धम्मानं उप्पादाय, अज्जेन उपपन्नानं ठितिया; मग्गक्खणे पन एकचित्तेयेव लभति । एकमेव हि मग्गसम्पयुत्तं वीरियं चतुकिच्चसाधनद्वेन चत्तारि नामानि लभति ।

सम्मासतिनिद्वेसोपि सतिपट्टानविभङ्गे अनुपदवण्णनावसेन आविभविस्सति । अयम्पि च पुब्बभागे नानाचित्तेसु लभति । अज्जेनेव हि चित्तेन कायं परिगणहति, अज्जेनज्जेन वेदनादीनि; मग्गक्खणे पन एकचित्तेयेव लभति । एकायेव हि मग्गसम्पयुत्ता सति चतुकिच्चसाधनद्वेन चत्तारि नामानि लभति ।

सम्मासमाधिनिद्वेसे चत्तारि झानानि पुब्बभागेपि नाना, मग्गक्खणेपि । पुब्बभागे समापत्तिवसेन नाना, मग्गक्खणे नानामग्गवसेन । एकस्स हि पठममग्गो पठमज्झानिको होति, दुतियमग्गादयोपि पठमज्झानिका, दुतियादीसु अज्जतरज्झानिका वा । एकस्स पठममग्गो दुतियादीनं अज्जतरज्झानिको होति, दुतियादयोपि दुतियादीनं अज्जतरज्झानिका वा पठमज्झानिका वा । एवं चत्तारोपि मग्गा झानवसेन सदिसा वा असदिसा वा एकच्चसदिसा वा होन्ति ।

अयं पनस्स विसेसो पादकज्झाननियामेन होति । पादकज्झाननियामेन ताव पठमज्झानलाभिनो पठमज्झाना वुट्ठाय विपस्सन्तस्स उपपन्नमग्गो पठमज्झानिको होति; मग्गङ्गबोज्झङ्गानि पनेत्थ परिपुण्णानेव होन्ति । दुतियज्झानतो उट्ठाय विपस्सन्तस्स उपपन्नो मग्गो दुतियज्झानिको होति; मग्गङ्गानि पनेत्थ सत्त होन्ति । ततियज्झानतो उट्ठाय विपस्सन्तस्स उपपन्नो मग्गो ततियज्झानिको होति; मग्गङ्गानि पनेत्थ सत्त, बोज्झङ्गानि छ होन्ति । एस नयो चतुत्थज्झानतो पट्ठाय याव नेवसज्झानासज्जायतना ।

आरुप्पे चतुक्कपज्जकज्झानं उपपज्जति । तज्ज खो लोकुत्तरं नो लोकियन्ति वुत्तं । एत्थ कथन्ति? एत्थापि पठमज्झानादीसु यतो उट्ठाय सोतापत्तिमग्गं पटिलभित्वा आरुप्पसमापत्तिं भावेत्वा यो आरुप्पे उपपन्नो, तंझानिकाव तस्स तत्थ तयो मग्गा उपपज्जन्ति । एवं पादकज्झानमेव नियामेति । केचि पन थेरा “विपस्सनाय आरम्मणभूता खन्धा नियामेन्ती”ति वदन्ति । केचि “पुग्गलज्झासयो नियामेती”ति वदन्ति । केचि “वुट्ठानगामिनीविपस्सना नियामेती”ति वदन्ति । तेसं वादविनिच्छयो हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे लोकुत्तरपदभाजनीयवण्णनायं (ध० स० अट्ठ० ३५०) वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । **अयं वुच्चति सम्मासमाधीति** या इमेसु चतूसु झानेसु एकग्गता, अयं पुब्बभागे लोकियो, अपरभागे लोकुत्तरो सम्मासमाधि नाम वुच्चतीति । एवं लोकियलोकुत्तरवसेन भगवा मग्गसच्चं देसेसि ।

तत्थ लोकियमग्गे सब्बानेव मग्गङ्गानि यथानुरूपं छसु आरम्मणेसु अज्जतरारम्मणानि होन्ति । लोकुत्तरमग्गे पन चतुसच्चपटिवेधाय पवत्तस्स अरियस्स निब्बानारम्मणं अविज्जानुसयसमुग्घातकं पज्जाचक्खु सम्मादिट्ठि । तथा सम्पन्नदिट्ठिस्स तंसम्पयुत्तं तिविधमिच्छासङ्कप्पसमुग्घातकं चेतसो निब्बानपदाभिनिरोपनं सम्मासङ्कप्पो । तथा पस्सन्तस्स वितक्केन्तस्स च तंसम्पयुत्ताव चतुब्बिधवचीदुच्चरितसमुग्घातिकाय मिच्छावाचाय विरति सम्मावाचा । तथा विरमन्तस्स तंसम्पयुत्ताव मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिका तिविधकायदुच्चरितविरति सम्माकम्मन्तो । तेसंयेव सम्मावाचाकम्मन्तानं

वोदानभूता तंसम्पयुक्ताव कुहनादिसमुच्छेदिका मिच्छाआजीवविरति सम्माआजीवो । इमिस्सा सम्मावाचाकम्मन्ताजीवसंखाताय सीलभूमियं पतिट्ठमानस्स तदनुरूपो तंसम्पयुक्तो कोसज्जसमुच्छेदको अनुप्पन्नुप्पन्नानं अकुसलकुसलानं अनुप्पादपहानुप्पादट्ठितिसाधको च वीरियारम्भो सम्मावायामो । एवं वायमन्तस्स तंसम्पयुक्तो मिच्छासतिविनिद्धुननको कायादीसु कायानुपस्सनादिसाधको च चेतसो असम्मोसो सम्मासति । इति अनुत्तराय सति या सुविहितचित्ताखस्स तंसम्पयुक्ताव मिच्छासमाधिसमुग्धातिका चित्तेकगता सम्मासमाधीति । एस लोकुत्तरो अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो यो सह लोकियेन मग्गेन दुक्खनिरोधगामिनी पटिपदाति सङ्खं गतो ।

सो खो पनेस मग्गो सम्मादिट्ठिसङ्कप्पानं विज्जाय, सेसधम्मानं चरणेन सङ्गहितत्ता **विज्जा चेव चरणञ्च** । तथा तेसं द्विन्नं विपस्सनायानेन, इतरेसं समथयानेन सङ्गहितत्ता **समथो चेव विपस्सना च** । तेसं वा द्विन्नं पज्जाखन्धेन, तदनन्तरानं तिण्णं सीलखन्धेन, अवसेसानं समाधिखन्धेन अधिपज्जाअधिसीलअधिचित्तसिक्खाहि च सङ्गहितत्ता **खन्धत्तयञ्चेव सिक्खात्तयञ्च** होति; येन समन्नागतो अरियसावको दस्सनसमत्थेहि चक्खूहि गमनसमत्थेहि च पादेहि समन्नागतो अट्ठिको विय विज्जाचरणसम्पन्नो हुत्वा विपस्सनायानेन कामसुखल्लिकानुयोगं, समथयानेन अत्तकिलमथानुयोगान्ति अन्तद्वयं परिवज्जेत्वा मज्झिमपटिपदं पटिपन्नो पज्जाखन्धेन मोहखन्धं, सीलखन्धेन दोसखन्धं, समाधिखन्धेन च लोभखन्धं पदालेन्तो अधिपज्जासिक्खाय पज्जासम्पदं, अधिसीलसिक्खाय सीलसम्पदं, अधिचित्तसिक्खाय समाधिसम्पदन्ति तिस्सो सम्पत्तियो पत्वा अमतं निब्बानं सच्छिकरोति, आदिमज्झपरियोसानकल्याणं सत्तितिसंबोधिपक्खियधम्मरतनविचित्तं सम्मत्तनियामसङ्घातं अरियभूमिञ्च ओक्कन्तो होतीति ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

२०६-२१४. इदानीं अभिधम्मभाजनीयं होति । तत्थ “अरियसच्चानी”ति अवत्वा निप्पदेसतो पच्चयसङ्घातं समुदयं दस्सेतुं “चत्तारि सच्चानी”ति वुत्तं । अरियसच्चानीति हि वुत्ते अवसेसा च किलेसा, अवसेसा च अकुसला धम्मा, तीणि च कुसलमूलानि सासवानि, अवसेसा च सासवा कुसला धम्मा न सङ्गहन्ति । न च केवलं तण्हाव दुक्खं समुदानेति, इमेपि अवसेसा च किलेसादयो पच्चया समुदानेन्तियेव । इति इमेपि पच्चया दुक्खं समुदानेन्तियेवाति निप्पदेसतो पच्चयसङ्घातं समुदयं दस्सेतुं “अरियसच्चानी”ति अवत्वा “चत्तारि सच्चानी”ति वुत्तं ।

निद्वेसवारे च नेसं पठमं दुक्खं अनिद्विसित्वा तस्सेव दुक्खस्स सुखनिद्वेसत्थं दुक्खसमुदयो निद्विट्ठो । तस्मिज्हि निद्विट्ठे “अवसेसा च किलेसा”ति आदिना नयेन दुक्खसच्चं सुखनिद्वेसं होति । निरोधसच्चम्पेत्य तण्हाय पहानं “तण्हाय च अवसेसानञ्च किलेसानं पहानं”न्ति एवं यथावुत्तस्स समुदयस्स पहानवसेन पञ्चहाकारेहि निद्विट्ठं । मग्गसच्चं पनेत्थ पठमज्झानिकसोतापत्तिमग्गवसेन धम्मसङ्गणियं विभत्तस्स देसनानयस्स मुखमत्तमेव दस्सेन्तेन निद्विट्ठं । तत्थ नयभेदो वेदितब्बो । तं उपरि पकासयिस्साम ।

यस्मा पन न केवलं अट्ठङ्गिको मग्गोव पटिपदा “पुब्बेव खो पनस्स कायकम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती”ति (म० नि० ३.४३३) वचनतो पन पुग्गलज्झासयवसेन पञ्चङ्गिकोपि मग्गो पटिपदा एवाति देसितो, तस्मा तं नयं दस्सेतुं पञ्चङ्गिकवारोपि निद्विट्ठो । यस्मा च न केवलं अट्ठङ्गिकपञ्चङ्गिकमग्गाव पटिपदा, सम्पयुत्तका पन अतिरेकपज्जासधम्मापि पटिपदा एव, तस्मा तं नयं दस्सेतुं ततियो सब्बसङ्गाहिकवारोपि निद्विट्ठो । तत्थ “अवसेसा धम्मा

दुःखनिरोधगामिनिया पटिपदाय सम्पयुता'ति इदं परिहायति । सेसं सब्बत्थ सदिसमेव ।

तत्थ अट्ठङ्गिकवारस्स “तण्हाय अवसेसानञ्च किलेसानं पहान”न्तिआदीसु पञ्चसु कोट्टासेसु पठमकोट्टासे ताव सोतापत्तिमग्गे झानाभिनिवेसे सुद्धिकपटिपदा, सुद्धिकसुज्जता, सुज्जतपटिपदा, सुद्धिकअप्पणिहितं, अप्पणिहितपटिपदाति इमेसु पञ्चसु वारेसु द्विन्नं द्विन्नं चतुक्कपञ्चकनयानं वसेन **दस नया** होन्ति । एवं सेसेसुपीति वीसतिया अभिनिवेसेसु द्वे **नयसतानि** । तानि चतूहि अधिपतीहि चतुग्गुणितानि अट्ठ । इति सुद्धिकानि द्वे साधिपती अट्ठाति सब्बम्पि **नयसहस्सं** होति । यथा च सोतापत्तिमग्गे, एवं सेसमग्गेसुपीति **चत्तारि नयसहस्सानि** होन्ति । यथा च पठमकोट्टासे चत्तारि, एवं सेसेसुपीति अट्ठङ्गिकवारे पञ्चसु कोट्टासेसु **वीसति नयसहस्सानि** होन्ति । तथा पञ्चङ्गिकवारे सब्बसङ्गाहिकवारे चाति सब्बानिपि **सट्ठि नयसहस्सानि** सत्थारा विभत्तानि । पाळि पन सङ्खेपेन आगता । एवमिदं तिविधमहावारं पञ्चदसकोट्टासं सट्ठिनयसहस्सपटिमण्डितं अभिधम्मभाजनीयं नाम निह्दिद्वन्ति वेदितब्बं ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

३. पञ्हापुच्छकवण्णना

२१५. पञ्हापुच्छके चतुन्नम्पि सच्चानं खन्धविभङ्गे वुत्तनयानुसारेनेव कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्मणत्तिकेसु पन समुदयसच्चं कामावचरधम्मे अस्सादेन्तस्स परित्तरम्मणं होति, महग्गतधम्मे अस्सादेन्तस्स महग्गतारम्मणं, पञ्जत्ति अस्सादेन्तस्स नवत्तब्बारम्मणं । दुःखसच्चं कामावचरधम्मे आरब्भ उप्पन्नं परित्तरम्मणं, रूपारूपावचरधम्मे आरब्भ उप्पत्तिकाले महग्गतारम्मणं, नव लोकुत्तरधम्मे पच्चवेक्खणकाले अप्पमाणारम्मणं, पण्णत्तिं पच्चवेक्खणकाले नवत्तब्बारम्मणं । मग्गसच्चं सहजातहेतुवसेन सब्बदापि मग्गहेतुकं वीरियं वा वीमंसं वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले मग्गाधिपति, छन्दचित्तेसु अज्जतराधिपतिकाले नवत्तब्बं नाम होति । दुःखसच्चं अरियानं मग्गपच्चवेक्खणकाले मग्गारम्मणं, तेसंयेव मग्गं गरुं कत्वा पच्चवेक्खणकाले मग्गाधिपति, सेसधम्मपच्चवेक्खणकाले नवत्तब्बं होति ।

द्वे **सच्चानीति** दुःखसमुदयसच्चानि । एतानि हि अतीतादिभेदे धम्मे आरब्भ उप्पत्तिकाले अतीतादिआरम्मणानि होन्ति । समुदयसच्चं अज्जत्तादिभेदे धम्मे अस्सादेन्तस्स अज्जत्तादिआरम्मणं होति, दुःखसच्चं आकिञ्चज्जायतनकाले नवत्तब्बारम्मणम्पीति वेदितब्बं । इति इमस्मिं पञ्हापुच्छके द्वे सच्चानि लोकियानि होन्ति, द्वे लोकुत्तरानि । यथा च इमस्मिं, एवं पुरिमेसुपि द्वीसु । सम्मासम्बुद्धेन हि तीसुपि सुत्तन्तभाजनीयादीसु लोकियलोकुत्तरानेव सच्चानि कथितानि । एवमयं सच्चविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वाव भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनीया विभङ्गट्ठकथाय

सच्चविभङ्गवण्णना निह्दिता ।

५. इन्द्रियविभङ्गे

१. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

२१९. इदानी तदनन्तरे इन्द्रियविभङ्गे **बावीसतीति** गणनपरिच्छेदो । **इन्द्रियानीति** परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं । इदानी

तानि सरूपतो दस्सेन्तो चक्खुन्द्रियन्ति आदिमाह । तत्थ चक्खुद्वारे इन्दुं कारेतीति चक्खुन्द्रियं । सोतघानजिक्काकायद्वारे इन्दुं कारेतीति कायिन्द्रियं । विजाननलक्खणे इन्दुं कारेतीति मनिन्द्रियं । इत्थिभावे इन्दुं कारेतीति इत्थिन्द्रियं । पुरिसभावे इन्दुं कारेतीति पुरिसिन्द्रियं । अनुपालनलक्खणे इन्दुं कारेतीति जीवितिन्द्रियं । सुखलक्खणे इन्दुं कारेतीति सुखिन्द्रियं । दुक्खसोमनस्स दोमनस्स उपेक्खालक्खणे इन्दुं कारेतीति उपेक्खिन्द्रियं । अधिमोक्खलक्खणे इन्दुं कारेतीति सद्धिन्द्रियं । पग्गहलक्खणे इन्दुं कारेतीति वीरियिन्द्रियं । उपट्टानलक्खणे इन्दुं कारेतीति सतिन्द्रियं । अविकखेपलक्खणे इन्दुं कारेतीति समाधिन्द्रियं । दस्सनलक्खणे इन्दुं कारेतीति पज्जिन्द्रियं । अनज्जातज्जस्सामीति पवत्ते जाननलक्खणे इन्दुं कारेतीति अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं । जातानयेव धम्मनं पुन आजानने इन्दुं कारेतीति अज्जिन्द्रियं । अज्जातावीभावे इन्दुं कारेतीति अज्जाताविन्द्रियं ।

इध सुत्तन्तभाजनीयं नाम न गहितं । कस्मा? सुत्तन्ते इमाय पटिपाटिया बावीसतिया इन्द्रियानं अनागतत्ता । सुत्तन्तस्मिहि कत्थचि द्वे इन्द्रियानि कथितानि, कत्थचि तीणि, कत्थचि पञ्च । एवं पन निरन्तरं द्वावीसति आगतानि नाम नत्थि । अयं तावेत्थ अट्ठकथानयो । अयं पन अपरो नयो — एतेसु हि

अत्थतो लक्खणादीहि, कमतो च विजानिया ।

भेदाभेदा तथा किच्चा, भूमितो च विनिच्छयं ॥

तत्थ चक्खादीनं ताव “चक्खतीति चक्खू”ति आदिना नयेन अत्थो पकासितो । पच्छिमेसु पन तीसु पठमं ‘पुब्बभागे अनज्जातं अमतं पदं चतुसच्चधम्मं वा जानिस्सामी’ति एवं पटिपन्नस्स उपपज्जनतो इन्द्रियद्वयसम्भवतो च अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियन्ति वुत्तं । दुतियं आजाननतो च इन्द्रियद्वयसम्भवतो च अज्जिन्द्रियं । ततियं अज्जाताविनो चतूसु सच्चेसु निद्वितजाणकिच्चस्स खीणासवस्सेव उपपज्जनतो इन्द्रियद्वयसम्भवतो च अज्जाताविन्द्रियं ।

को पनेस इन्द्रियद्वो नामाति? इन्दलिङ्गद्वो इन्द्रियद्वो, इन्ददेसितद्वो इन्द्रियद्वो, इन्ददिद्वो इन्द्रियद्वो, इन्दसिद्वो इन्द्रियद्वो, इन्दजुद्वो इन्द्रियद्वो । सो सब्बोपि इध यथायोगं युज्जति । भगवा हि सम्मासम्बुद्धो परमिस्सरियभावतो इन्दो । कुसलाकुसलज्ज कम्मं कम्मेसु कस्सचि इस्सरियाभावतो । तेनेवेत्थ कम्मसज्जनितानि इन्द्रियानि कुसलाकुसलकम्मं उल्लिङ्गेन्ति । तेन च सिट्ठानीति इन्दलिङ्गद्वेन इन्दसिद्वेन च इन्द्रियानि । सब्बानेव पनेतानि भगवता यथाभूततो पकासितानि च अभिसम्बुद्धानि चाति इन्ददेसितद्वेन इन्ददिद्वेन च इन्द्रियानि । तेनेव भगवता मुनिन्देन कानिचि गोचरासेवनाय, कानिचि भावनासेवनाय सेवितानीति इन्दजुद्वेनपि इन्द्रियानि । अपिच आधिपच्चसङ्घातेन इस्सरियद्वेनापि एतानि इन्द्रियानि । चक्खुविज्जाणादिप्पवत्तियहि चक्खादीनं सिद्धमाधिपच्चं; तस्मिं तिकखे तिकखत्ता मन्दे च मन्दत्ताति । अयं तावेत्थ ‘अत्थतो’ विनिच्छयो ।

‘लक्खणादीही’ति लक्खणरसपच्चुपट्टानपदद्वानेहिपि चक्खादीनं विनिच्छयं विजानियाति अत्थो । तानि नेसं लक्खणादीनि हेट्ठा वुत्तनयानेव । पज्जिन्द्रियादीनि हि चत्तारि अत्थतो अमोहोयेव । सेसानि तत्थ सरूपेनेवागतानि ।

‘कमतो’ति अयम्पि देसनाक्कमोव । तत्थ अज्जत्तधम्मं परिज्जाय अरियभूमिपटिलाभो होतीति अत्तभावपरियापन्नानि चक्खुन्द्रियादीनि पठमं देसितानि । सो पनत्तभावो यं धम्मं उपादाय इत्थीति वा पुरिसोति वा सङ्घं गच्छति, अयं सोति निदस्सनत्थं ततो इत्थिन्द्रियं पुरिसिन्द्रियज्ज । सो दुविधोपि जीवितिन्द्रियपटिबद्धवुत्तीति आपनत्थं ततो जीवितिन्द्रियं । याव तस्स पवत्ति ताव एतेसं वेदयितानं अनिवत्ति । यं किञ्चि वेदयितं सब्बं तं सुखदुक्खन्ति आपनत्थं ततो

सुखिन्द्रियादीनि । तंनिरोधत्थं पन एते धम्मा भावेतब्बाति पटिपत्तिदस्सनत्थं ततो सद्धादीनि । इमाय पटिपत्तिया एस धम्मो पठमं अत्तनि पातुभवतीति पटिपत्तिया अमोघभावदस्सनत्थं ततो अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं । तस्सेव फलत्ता ततो अनन्तरं भावेतब्बत्ता च ततो अज्जिन्द्रियं । इतो परं भावनाय इमस्स अधिगमो, अधिगते च पनिमस्मिं नत्थि किञ्चि उत्तरि करणीयन्ति आपनत्थं अन्ते परमस्सासभूतं अज्जाताविन्द्रियं देसितन्ति अयमेत्थ कमो ।

‘भेदाभेदा’ति जीवितिन्द्रियस्सेव चेत्थ भेदो । तज्हि रूपजीवितिन्द्रियं अरूपजीवितिन्द्रियन्ति दुविधं होति । सेसानं अभेदोति एवमेत्थ भेदाभेदतो विनिच्छयं विजानिया ।

‘किच्चा’ति किं इन्द्रियानं किच्चन्ति चे? चक्खुन्द्रियस्स ताव “चक्खायतनं चक्खुविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं इन्द्रियपच्चयेन पच्चयो”ति वचनतो यं तं इन्द्रियपच्चयभावेन साधेतब्बं अत्तनो तिक्खमन्दादिभावेन चक्खुविज्जाणादिधम्मानं तिक्खमन्दादिसङ्घातं अत्ताकारानुवत्तापनं इदं ‘किच्चं’ । एवं सोतघानजिक्काकायानं । मनिन्द्रियस्स पन सहजातधम्मानं अत्तनो वसवत्तापनं, जीवितिन्द्रियस्स सहजातधम्मानुपालनं, इत्थिन्द्रियपुरिसिन्द्रियानं इत्थिपुरिसनिमित्तकुत्ताकप्पाकारानुविधानं, सुखदुक्खसोमनस्सदोमनस्सिन्द्रियानं सहजातधम्मे अभिभवित्वा यथासकं ओळारिकाकारानुपापनं, उपेक्खिन्द्रियस्स सन्तपणीतमज्झत्ताकारानुपापनं, सद्धादीनं पटिपक्खाभिभवनं सम्पयुत्तधम्मानञ्च पसन्नाकारादिभावसम्पापनं, अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियस्स संयोजनत्तयप्पहानञ्चेव सम्पयुत्तकानञ्च तप्पहानाभिमुखभावकरणं, अज्जिन्द्रियस्स कामरागव्यापादादितनुकरणपहानञ्चेव सहजातानञ्च अत्तनो वसानुवत्तापनं, अज्जाताविन्द्रियस्स सब्बकिच्चेसु उस्सुक्कप्पहानञ्चेव अमताभिमुखभावपच्चयता च सम्पयुत्तानन्ति एवमेत्थ किच्चतो विनिच्छयं विजानिया ।

‘भूमितो’ति चक्खुसोतघानजिक्काकायइत्थिपुरिससुखदुक्खदोमनस्सिन्द्रियानि चेत्थ कामावचरानेव । मनिन्द्रियजीवितिन्द्रियउपेक्खिन्द्रियानि, सद्धावीरियसतिसमाधिपज्जिन्द्रियानि च चतुभूमिपरियापन्नानि । सोमनस्सिन्द्रियं कामावचर-रूपावचर-लोकुत्तरवसेन भूमित्तयपरियापन्नं । अवसाने तीणि लोकुत्तरानेवाति एवं भूमितो विनिच्छयं विजानिया । एवज्हि विजानन्तो —

संवेगबहुलो भिक्खु, ठितो इन्द्रियसंवरे ।
इन्द्रियानि परिज्जाय, दुक्खस्सन्तं निगच्छतीति ॥

२२०. निद्देसवारे “यं चक्खु चतुन्नं महाभूतान”न्तिआदि सब्बं धम्मसङ्गणियं पदभाजने (ध० स० अट्ठ० ५९५ आदयो) वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । वीरियिन्द्रियसमाधिन्द्रियनिद्देसादीसु च सम्मावायामो मिच्छावायामो सम्मासमाधि मिच्छासमाधीतिआदीनि न वुत्तानि । कस्मा? सब्बसङ्गाहकत्ता । सब्बसङ्गाहकानि हि इध इन्द्रियानि कथितानि । एवं सन्तेपेत्थ दस इन्द्रियानि लोकियानि कामावचरानेव, तीणि लोकुत्तरानि, नव लोकियलोकुत्तरमिस्सकानीति ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

२. पज्हापुच्छकवण्णना

२२१. पज्हापुच्छके सब्बेसम्पि इन्द्रियानं कुसलादिविभागो पाळिनयानुसारेनेव वेदितब्बो ।

२२३. आरम्भणत्तिकेसु पन सत्तिन्द्रिया अनारम्भणाति चक्खुसोतघानजिक्काकायइत्थिपुरिसिन्द्रियानि सन्धाय वुत्तं । जीवितिन्द्रियं पन अरूपमिस्सकत्ता इध अनाभट्ठं । द्विन्द्रियाति द्वे इन्द्रिया; सुखदुक्खद्वयं सन्धयेतं वुत्तं । तज्झि एकन्तपरितारम्भणं । दोमनस्सिन्द्रियं सिया परितारम्भणं, सिया महग्गतारम्भणन्ति कामावचरधम्मे आरब्भ पवत्तिकाले परितारम्भणं होति, रूपावचरारूपावचरे पन आरब्भ पवत्तिकाले महग्गतारम्भणं, पण्णत्तिं आरब्भ पवत्तिकाले नवत्तब्बारम्भणं । नविन्द्रिया सिया परितारम्भणाति मनिन्द्रियजीवितिन्द्रियसोमनस्सिन्द्रियउपेक्खिन्द्रियानि चेव सद्धादिपञ्चकञ्च सन्धाय इदं वुत्तं । जीवितिन्द्रियज्झि रूपमिस्सकत्ता अनारम्भणेसु रूपधम्मेसु सङ्गहितम्पि अरूपकोट्टासेन सियापक्खे सङ्गहितं ।

चत्तारि इन्द्रियानीति सुखदुक्खदोमनस्सअज्जाताविन्द्रियानि । तानि हि मग्गारम्भणत्तिके न भजन्ति । मग्गहेतुकन्ति सहजातहेतुं सन्धाय वुत्तं । वीरियवीमंसाजेट्टककाले सिया मग्गाधिपति, छन्दचित्तजेट्टककाले सिया नवत्तब्बा ।

दसिन्द्रिया सिया उप्पन्ना, सिया उप्पादिनोति सत्त रूपिन्द्रियानि तीणि च विपाकिन्द्रियानि सन्धयेतं वुत्तं । दसिन्द्रियानि दोमनस्सेन सद्धिं हेट्ठा वुत्तानेव । तत्थ दोमनस्सिन्द्रियं पण्णत्तिं आरब्भ पवत्तिकाले नवत्तब्बारम्भणं, सेसानि निब्बानपच्चवेक्खणकालेपि । तीणिन्द्रियानि बहिद्धारम्भणानीति तीणि लोकुत्तरिन्द्रियानि । चत्तारीति सुखदुक्खसोमनस्सदोमनस्सानि । तानि हि अज्झत्तधम्मेपि बहिद्धारधम्मेपि आरब्भ पवत्तन्ति । अट्ठिन्द्रियाति मनिन्द्रियजीवितिन्द्रियउपेक्खिन्द्रियानि चेव सद्धादिपञ्चकञ्च । तत्थ आकिञ्चज्जायतनकाले नवत्तब्बारम्भणता वेदितब्बा ।

इति इमस्मिम्पि पज्हापुच्छके दसिन्द्रियानि कामावचरानि, तीणि लोकुत्तरानि, नव लोकियलोकुत्तरमिस्सकानेव कथितानीति । अयम्पि अभिधम्मभाजनीयेन सद्धिं एकपरिच्छेदोव होति । अयं पन इन्द्रियविभङ्गो द्वेपरिवट्टं नीहरित्वा भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्टकथाय

इन्द्रियविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

६. पटिच्चसमुप्पादविभङ्गो

१. सुत्तन्तभाजनीयं उद्देसवारवण्णना

२२५. इदानी तदनन्तरे पटिच्चसमुप्पादविभङ्गे या “अयं अविज्जापच्चया सङ्खारा”तिआदिना नयेन तन्ति निक्खित्ता, तस्सा अत्थसंवण्णनं करोन्तेन विभज्जवादिमण्डलं ओतरित्वा आचरिये अनब्भाचिक्खन्तेन सकसमयं अवोक्कमन्तेन परसमयं अनायूहन्तेन सुत्तं अप्पटिबाहन्तेन विनयं अनुलोमेन्तेन महापदेसे ओलोकेन्तेन धम्मं दीपेन्तेन अत्थं सङ्गहन्तेन तमेवत्थं पुन आवत्तेत्वा अपरेहिपि परियायेहि निद्विसन्तेन च यस्मा अत्थसंवण्णना कातब्बा होति, पकतियापि च दुक्कराव पटिच्चसमुप्पादस्स अत्थसंवण्णना, यथाहु पोराना —

“सच्चं सत्तो पटिसन्धि, पच्चयाकारमेव च ।

दुदसा चतुरो धम्मा, देसेतुञ्च सुदुक्करा’ति ॥

तस्मा “अञ्जत्र आगमाधिगमप्पत्तेहि न सुकरा पटिच्चसमुप्पादस्स अत्थवण्णना”ति परितुलयित्वा —

वत्तुकामो अहं अज्ज, पच्चयाकारवण्णनं ।
पतिट्ठं नाधिगच्छामि, अज्झोगाळ्होव सागरं ॥

सासनं पनिदं नाना-देसनानयमण्डितं ।
पुब्बाचरियमग्गो च, अब्बोच्छिन्नो पवत्तति ॥

यस्मा तस्मा तदुभयं, सन्निस्सायत्थवण्णनं ।
आरभिस्सामि एतस्स, तं सुणाथ समाहिता ॥

वुत्तज्जेतं पुब्बाचरियेहि —

“यो कोचिमं अट्ठिं कत्वा सुणेय्य,
लभेथ पुब्बापरियं विसेसं ।
लब्धान पुब्बापरियं विसेसं,
अदस्सनं मच्चुराजस्स गच्छे’ति ॥

अविज्जापच्चया सङ्खारातिआदीसु हि आदितोयेव ताव —

देसनाभेदतो अत्थ-लक्खणेकविधादितो ।
अङ्गानञ्च ववत्थाना, विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

तत्थ ‘देसनाभेदतो’ति भगवतो हि वल्लिहारकानं चतुन्नं पुरिसानं वल्लिग्गहणं विय आदितो वा मज्झतो वा पट्टाय याव परियोसानं, तथा परियोसानतो वा मज्झतो वा पट्टाय याव आदीति चतुब्बिधा पटिच्चसमुप्पाददेसना । यथा हि वल्लिहारकेसु चतूसु पुरिसेसु एको वल्लिया मूलमेव पठमं पस्सति, सो तं मूले छेत्वा सब्बं आकट्ठित्वा आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा “इति खो, भिक्खवे, अविज्जापच्चया सङ्खारा...पे०... जातिपच्चया जरामरण”न्ति आदितो (म० नि० १.४०२) पट्टाय याव परियोसानापि पटिच्चसमुप्पादं देसेति ।

यथा पन तेसु पुरिसेसु एको वल्लिया मज्झं पठमं पस्सति, सो मज्झे छिन्दित्वा उपरिभागंयेव आकट्ठित्वा आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा “तस्स तं वेदनं अभिनन्दतो अभिवदतो अज्झोसाय तिट्ठतो उप्पज्जति नन्दी; या वेदनासु नन्दी, तदुपादानं, तस्सुपादानपच्चया भवो, भवपच्चया जाती”ति (म० नि० १.४०९; सं० नि० ३.५) मज्झतो पट्टाय याव परियोसानापि देसेति ।

यथा च तेसु पुरिसेसु एको वल्लिया अग्गं पठमं पस्सति, सो अग्गे गहेत्वा अग्गानुसारेण याव मूला सब्बं आदाय कम्मे उपनेति, एवं भगवा “जातिपच्चया जरामरणन्ति इति खो पनेतं वुत्तं, जातिपच्चया नु खो, भिक्खवे, जरामरणं नो वा

कथं वा एत्थ होती'ति? “जातिपच्चया, भन्ते, जरामरणं; एवं नो एत्थ होति — जातिपच्चया जरामरण'न्ति ।
 “भवपच्चया जाति...पे०... अविज्जापच्चया सङ्खाराति इति खो पनेतं वुत्तं, अविज्जापच्चया नु खो, भिक्खवे, सङ्खारा नो वा
 कथं वा एत्थ होती'ति? “अविज्जापच्चया, भन्ते, सङ्खारा; एवं नो एत्थ होति — अविज्जापच्चया सङ्खारा'ति परियोसानतो
 पट्टाय याव आदितोपि पटिच्चसमुप्पादं देसेति ।

यथा पन तेसु पुरिसेसु एको वल्लिया मज्झमेव पठमं पस्सति, सो मज्झे छिन्दित्वा हेट्ठा ओतरन्तो याव मूला आदाय
 कम्मे उपनेति, एवं भगवा “इमे, भिक्खवे, चत्तारो आहारा किं निदाना, किं समुदया, किं जातिका, किं पभवा? इमे चत्तारो
 आहारा तण्हानिदाना, तण्हासमुदया, तण्हाजातिका, तण्हापभवा । तण्हा चायं, भिक्खवे, किं निदाना? वेदना, फस्सो,
 सळायतनं, नामरूपं, विज्जाणं । सङ्खारा किं निदाना...पे०... सङ्खारा अविज्जानिदाना, अविज्जासमुदया, अविज्जाजातिका,
 अविज्जापभवा'ति (सं० नि० २.११) मज्झतो पट्टाय याव आदितो देसेति ।

कस्मा पनेवं देसेतीति? पटिच्चसमुप्पादस्स समन्तभद्रकत्ता, सयज्ज देसनाविलासप्पत्तता । समन्तभद्रको हि
 पटिच्चसमुप्पादो ततो ततो जायप्पटिवेधाय संवत्ततियेव । देसनाविलासप्पत्तो च भगवा चतुर्वेसारज्जप्पटिसम्भिदायोगेन
 चतुब्बिधगम्भीरभावप्पत्तिया च । सो देसनाविलासप्पत्तता नानानयेहेव धम्मं देसेति । विसेसतो पनस्स या आदितो पट्टाय
 अनुलोमदेसना, सा पवत्तिकारणविभागसम्मूळ्हं वेनेय्यजनं समनुपस्सतो यथासकेहि कारणेहि पवत्तिसन्दस्सनत्थं
 उप्पत्तिक्कमसन्दस्सनत्थज्ज पवत्तित्ताति जातब्बा ।

या परियोसानतो पट्टाय पटिलोमदेसना, सा “किच्छं वतायं लोको आपन्नो जायति च जीयति च मीयति चा'ति (दी०
 नि० २.५७) आदिना नयेन किच्छापन्नं लोकमनुविलोकयतो पुब्बभागप्पटिवेधानुसारेण तस्स तस्स जरामरणादिकस्स
 दुक्खस्स अत्तनाधिगतकारणसन्दस्सनत्थं । या पन मज्झतो पट्टाय याव आदि, सा आहारनिदानववत्थापनानुसारेण याव
 अतीतं अद्धानं अतिहरित्वा पुन अतीतद्भतो पभुति हेतुफलपटिपाटिसन्दस्सनत्थं । या पन मज्झतो पट्टाय याव परियोसाना
 पवत्ता, सा पच्चुप्पन्ने अद्धाने अनागतद्भहेतुसमुद्धानतो पभुति अनागतद्भसन्दस्सनत्थं । तासु या सा
 पवत्तिकारणसम्मूळ्हस्स वेनेय्यजनस्स यथासकेहि कारणेहि पवत्तिसन्दस्सनत्थं उप्पत्तिक्कमसन्दस्सनत्थज्ज आदितो
 पट्टाय अनुलोमदेसना वुत्ता, सा इध निक्खित्ताति वेदितब्बा ।

कस्मा पनेत्थ अविज्जा आदितो वुत्ता? किं पकतिवादीनं पकति विय अविज्जापि अकारणं मूलकारणं लोकस्साति?
 न अकारणं । “आसवसमुदया अविज्जासमुदयो'ति हि अविज्जाय कारणं वुत्तं । अत्थि पन परियायो येन मूलकारणं
 सिया । को पन सोति? वट्टकथाय सीसभावो । भगवा हि वट्टकथं कथेन्तो द्वे धम्मे सीसं कत्वा कथेसि — अविज्जं वा
 भवतण्हं वा । यथाह — “पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पज्जायति अविज्जाय 'इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि, अथ पच्छा
 समभवी'ति । एवज्जेतं, भिक्खवे, वुच्चति, अथ च पन पज्जायति 'इदप्पच्चया अविज्जा'ति (अ० नि० १०.६१); भवतण्हं
 वा, यथाह — “पुरिमा, भिक्खवे, कोटि न पज्जायति भवतण्हाय 'इतो पुब्बे भवतण्हा नाहोसि, अथ पच्छा समभवी'ति ।
 एवज्जेतं, भिक्खवे, वुच्चति, अथ च पन पज्जायति 'इदप्पच्चया भवतण्हा'ति (अ० नि० १०.६२) ।

कस्मा पन भगवा वट्टकथं कथेन्तो इमे द्वे धम्मे सीसं कत्वा कथेसीति? सुगतिदुग्गतिगामिनो कम्मस्स
 विसेसहेतुभूतता । दुग्गतिगामिनो हि कम्मस्स विसेसहेतु अविज्जा । कस्मा? यस्मा अविज्जाभिभूतो पृथुज्जनो,
 अग्निसन्तापलगुळाभिघातपरिस्समाभिभूता वज्झगावी ताय परिस्समातुरताय निरस्सादम्पि अत्तनो अनत्थावहम्पि च
 उण्होदकपानं विय, किलेससन्तापतो निरस्सादम्पि दुग्गतिविनिपाततो च अत्तनो अनत्थावहम्पि पाणातिपातादिमनेकप्पकारं

दुग्गतिगामिकम्मं आरभति । सुगतिगामिनो पन कम्मस्स विसेसहेतु भवतण्हा । कस्मा? यस्मा भवतण्हाभिभूतो पुथुज्जनो, यथा वुत्तप्पकारा गावी सीतुदकतण्हाय सअस्सादं अत्तनो परिस्समविनोदनञ्च सीतुदकपानं विय, किलेससन्तापविरहतो सअस्सादं सुगतिसम्पापनेन अत्तनो दुग्गतिदुक्खपरिस्समविनोदनञ्च पाणातिपातावेरमणीआदिमनेकप्पकारं सुगतिगामिकम्मं आरभति ।

एतेसु पन वट्टकथाय सीसभूतेसु धम्मेसु कत्थचि भगवा एकधम्ममूलिकं देसनं देसेति, सेय्यथिदं — “इति खो, भिक्खवे, अविज्जूपनिसा सङ्खारा, सङ्खारूपनिसं विज्जाण”न्तिआदि (सं० नि० २.२३) । तथा “उपादानीयेसु, भिक्खवे, धम्मेसु अस्सादानुपस्सिनो विहरतो तण्हा पवड्ढति, तण्हापच्चया उपादान”न्तिआदि (सं० नि० २.५२) । कत्थचि उभयमूलिकम्पि, सेय्यथिदं — “अविज्जानीवरणस्स, भिक्खवे, बालस्स तण्हाय सम्पयुत्तस्स एवमयं कायो समुदागतो । इति अयञ्चेव कायो बहिद्वा च नामरूपं इत्थेत्तं द्वयं, द्वयं पटिच्च फस्सो, सळेवायतनानि येहि फुट्ठो बालो सुखदुक्खं पटिसंवेदेती”तिआदि (सं० नि० २.१९) । तासु तासु देसनासु “अविज्जापच्चया सङ्खारा”ति अयमिध अविज्जावसेन एकधम्ममूलिका देसनाति वेदितब्बा । एवं तावेत्थ देसनाभेदतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘अत्थतो’ति अविज्जादीनं पदानं अत्थतो, सेय्यथिदं — पूरेतुं अयुत्तडेन कायदुच्चरितादि अविन्दियं नाम; अलद्धब्बन्ति अत्थो । तं अविन्दियं विन्दतीति अविज्जा । तब्बिपरीततो कायसुचरितादि विन्दियं नाम । तं विन्दियं न विन्दतीति अविज्जा । खन्धानं रासट्ठं, आयतनानं आयतनट्ठं, धातूनं सुज्जट्ठं, सच्चानं तथट्ठं, इन्द्रियानं आधिपतेय्यट्ठं अविदितं करोतीति अविज्जा । दुक्खादीनं पीळनादिवसेन वुत्तं चतुब्बिधं चतुब्बिधं अत्थं अविदितं करोतीतिपि अविज्जा । अन्तविरहिते संसारे सब्बयोनिगतभवविज्जाणट्ठितिसत्तावासेसु सत्ते जवापेतीति अविज्जा । परमत्थतो अविज्जमानेसु इत्थिपुरिसादीसु जवति, विज्जमानेसुपि खन्धादीसु न जवतीति अविज्जा । अपिच चक्खुविज्जाणादीनं वत्थारम्मणानं पटिच्चसमुप्पादपटिच्चसमुप्पन्नानञ्च धम्मानं छादनतोपि अविज्जा ।

यं पटिच्च फलमेति सो पच्चयो । पटिच्चाति न विना तेन; तं अपच्चक्खित्वाति अत्थो । एतीति उप्पज्जति चेव पवत्तति चाति अत्थो । अपि च उपकारकट्ठो पच्चयट्ठो । अविज्जा च सा पच्चयो चाति अविज्जापच्चयो । तस्मा अविज्जापच्चया ।

सङ्खतमभिसङ्खरोन्तीति सङ्खारा । अपिच अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारसद्देन आगतसङ्खारा चाति दुविधा सङ्खारा । तत्थ पुज्जापुज्जानेज्जाभिसङ्खारा तयो, कायवचीचित्तसङ्खारा तयोति इमे छ अविज्जापच्चया सङ्खारा । ते सब्बेपि लोकियकुसलाकुसलचेतनामत्तमेव होन्ति ।

सङ्खतसङ्खारो, अभिसङ्खतसङ्खारो, अभिसङ्खरणसङ्खारो, पयोगाभिसङ्खारोति इमे पन चत्तारो सङ्खारसद्देन आगतसङ्खारा । तत्थ “अनिच्चा वत सङ्खारा”तिआदीसु (दी० नि० २.२२१, २७२; सं० नि० १.१८६; २.१४३) वुत्ता सब्बेपि सप्पच्चया धम्मा ‘सङ्खतसङ्खारा’ नाम । कम्मनिब्बत्ता तेभूमका रूपारूपधम्मा ‘अभिसङ्खतसङ्खारा’ति अट्टकथासु वुत्ता । तेपि “अनिच्चा वत सङ्खारा”ति एत्थेव सङ्गहं गच्छन्ति । विसुं पन नेसं आगतट्ठानं न पज्जायति । तेभूमककुसलाकुसलचेतना पन ‘अभिसङ्खरणकसङ्खारो’ति वुच्चति । तस्स “अविज्जागतोयं, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो पुज्जञ्चे अभिसङ्खरोती”तिआदीसु (सं० नि० २.५१) आगतट्ठानं पज्जायति । कायिकचेतसिकं पन वीरियं ‘पयोगाभिसङ्खारो’ति वुच्चति । सो “यावतिका अभिसङ्खारस्स गति, तावतिकं गत्त्वा अक्खाहतं मज्जे अट्ठासी”तिआदीसु (अ० नि० ३.१५) आगतो ।

न केवलञ्च एतेयेव, अज्जेपि “सज्जावेदयितनिरोधं समापज्जन्तस्स खो, आवुसो विसाख, भिक्खुनो पठमं निरुज्झति वचीसङ्खारो, ततो कायसङ्खारो, ततो चित्तसङ्खारो”तिआदिना (म० नि० १.४६४) नयेन सङ्खारसदेन आगता अनेकसङ्खारा । तेसु नत्थि सो सङ्खारो, यो सङ्खतसङ्खारे सङ्गहं न गच्छेय्य । इतो परं **सङ्खारपच्चया विज्जाणन्ति**आदीसु यं वुत्तं तं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

अवुत्ते पन विजानातीति **विज्जाणं** । नमतीति **नामं** । रूप्यतीति **रूपं** । आये तनोति, आयतञ्च नयतीति **आयतनं** । फुसतीति **फस्सो** । वेदयतीति **वेदना** । परितस्सतीति **तण्हा** । उपादियतीति **उपादानं** । भवति भावयति चाति **भवो** । जननं **जाति** । जीरणं **जरा** । मरन्ति एतेनाति **मरणं** । सोचनं **सोको** । परिदेवनं **परिदेवो** । दुक्खयतीति **दुक्खं**; उप्पादट्ठितिवसेन वा द्वेधा खणतीति **दुक्खं** । दुम्मनस्स भावो **दोमनस्सं** । भुसो आयासो **उपायासो** ।

सम्भवन्तीति निब्बत्तन्ति । न केवलञ्च सोकादीहेव, अथ खो सब्बपदेहि ‘सम्भवन्ती’ति सदस्स योजना कातब्बा । इतरथा हि “अविज्जापच्चया सङ्खारा”ति वुत्ते किं करोन्तीति न पज्जायेय्युं । “सम्भवन्ती”ति पन योजनाय सति “अविज्जा च सा पच्चयो चाति अविज्जापच्चयो; तस्मा अविज्जापच्चया सङ्खारा सम्भवन्ती”ति पच्चयपच्चयुप्पन्नववत्थानं कतं होति । एस नयो सब्बत्थ ।

एवन्ति निहिट्टनयनिदस्सनं । तेन अविज्जादीहेव कारणेहि, न इस्सरनिम्मानादीहीति दस्सेति । **एतस्साति** यथावुत्तस्स । **केवलस्साति** असम्मिस्सस्स सकलस्स वा । **दुक्खकखन्थस्साति** दुक्खसमूहस्स, न सत्तस्स, न सुखसुभादीनं । **समुदयोति** निब्बत्ति । **होतीति** सम्भवति । एवमेत्थ अत्थतो विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘लक्खणादितो’ति अविज्जादीनं लक्खणादितो, सेय्यथिदं — अज्जाणलक्खणा अविज्जा, सम्मोहनरसा, छादनपच्चुपट्टाना, आसवपदट्टाना । अभिसङ्खरणलक्खणा सङ्खारा, आयूहनरसा, चेतनापच्चुपट्टाना, अविज्जापदट्टाना । विजाननलक्खणं विज्जाणं, पुब्बङ्गमरसं, पटिसन्धिपच्चुपट्टानं, सङ्खारपदट्टानं, वत्थारम्मणपदट्टानं वा । नमनलक्खणं नामं, सम्पयोगरसं, अविनिब्भोगपच्चुपट्टानं, विज्जाणपदट्टानं । रूपनलक्खणं रूपं, विकिरणरसं, अब्बाकतपच्चुपट्टानं, विज्जाणपदट्टानं । आयतनलक्खणं सळायतनं, दस्सनादिरसं, वत्थुद्वारभावपच्चुपट्टानं, नामरूपपदट्टानं । फुसनलक्खणो फस्सो, सङ्गट्टनरसो, सङ्गतिपच्चुपट्टानो, सळायतनपदट्टानो । अनुभवनलक्खणा वेदना, विसयरससम्भोगरसा, सुखदुक्खपच्चुपट्टाना, फस्सपदट्टाना । हेतुलक्खणा तण्हा, अभिनन्दनरसा, अतित्तिभावपच्चुपट्टाना, वेदनापदट्टाना । गहणलक्खणं उपादानं, अमुञ्चनरसं, तण्हादळ्हत्तदिट्ठिपच्चुपट्टानं, तण्हापदट्टानं । कम्मकम्मफललक्खणो भवो, भावनभवनरसो, कुसलाकुसलाब्बाकतपच्चुपट्टानो, उपादानपदट्टानो । जातिआदीनं लक्खणादीनि सच्चविभङ्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । एवमेत्थ लक्खणादितोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘एकविधादितो’ति एत्थ अविज्जा अज्जाणादस्सनमोहादिभावतो एकविधा, अप्पटिपत्तिमिच्छापटिपत्तितो दुविधा तथा सङ्खारासङ्खारतो, वेदनात्तयसम्पयोगतो तिविधा, चतुसच्चअप्पटिवेधतो चतुब्बिधा, गतिपञ्चकादीनवच्छादनतो पञ्चविधा, द्वारारम्मणतो पन सब्बेसुपि अरूपधम्मेषु छब्बिधता वेदितब्बा ।

सङ्खारा सासवविपाकधम्मधम्मादिभावतो एकविधा, कुसलाकुसलतो दुविधा तथा परित्तमहग्गतहीनमज्झिममिच्छत्तनियतानियततो, तिविधा पुज्जाभिसङ्खारादिभावतो, चतुब्बिधा चतुथोनिस्संवत्तनतो, पञ्चविधा पञ्चगतिगामितो ।

विज्जाणं लोकिविपाकादिभावतो एकविधं, सहेतुकाहेतुकादितो दुविधं, भवत्तयपरियापन्नतो वेदनात्तयसम्पयोगतो अहेतुकदुहेतुकतिहेतुकतो च त्रिविधं, योनिगतिवसेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च ।

नामरूपं विज्जाणसन्निस्सयतो कम्मपच्चयतो च एकविधं, सारम्मणानारम्मणतो दुविधं, अतीतादितो त्रिविधं, योनिगतिवसेन चतुर्विधं पञ्चविधञ्च ।

सळायतनं सज्जातिसमोसरणट्ठानतो एकविधं, भूतप्पसादविज्जाणादितो दुविधं, सम्पत्तासम्पत्तनोभयगोचरतो त्रिविधं, योनिगतिपरियापन्नतो चतुर्विधं पञ्चविधञ्चाति इमिना नयेन फस्सादीनम्पि एकविधादिभावो वेदितब्बोति । एवमेत्थ एकविधादितोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘अङ्गानञ्च ववत्थाना’ति सोकादयो चेत्थ भवचक्कस्स अविच्छेददस्सनत्थं वुत्ता । जरामरणब्भाहतस्स हि बालस्स ते सम्भवन्ति । यथाह — “अस्सुतवा, भिक्खवे, पुथुज्जनो सारीरिकाय दुक्खाय वेदनाय फुट्ठो समानो सोचति किलमति परिदेवति उरत्ताळिं कन्दति सम्मोहमापज्जती”ति (सं० नि० ४.२५२) । याव च तेसं पवत्ति ताव अविज्जायाति पुनपि अविज्जापच्चया सङ्खाराति सम्बन्धमेव होति भवचक्कं । तस्मा तेसम्पि जरामरणेनेव एकसङ्खेपं कत्वा द्वादसेव पटिच्चसमुप्पादङ्गानीति वेदितब्बानि । एवमेत्थ अङ्गानं ववत्थानतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो । अयं तावेत्थ उद्देसवारवसेन सङ्खेपकथा ।

उद्देसवारवण्णना निट्ठिता ।

अविज्जापदनिद्देशो

२२६. इदानीं निद्देसवारवसेन वित्थारकथा होति । “अविज्जा पच्चया सङ्खारा”ति हि वुत्तं । तत्थ अविज्जापच्चयेसु सङ्खारेसु दस्सेतब्बेसु यस्मा पुत्ते कथेतब्बे पठमं पिता कथीयति । एवञ्चि सति ‘मित्तस्स पुत्तो, दत्तस्स पुत्तो’ति पुत्तो सुकथितो होति । तस्मा देसनाकुसलो सत्था सङ्खारानं जनकत्थेन पितुसदिसं अविज्जं ताव दस्सेतुं तत्थ कतमा अविज्जा? दुक्खे अज्जाणन्तिआदिमाह ।

तत्थ यस्मा अयं अविज्जा दुक्खसच्चस्स याथावसरसलक्खणं जानितुं पस्सितुं पटिविज्झितुं न देति, छादेत्वा परियोनन्धित्वा गन्थेत्वा तिट्ठति, तस्मा “दुक्खे अज्जाण”न्ति वुच्चति । तथा यस्मा दुक्खसमुदयस्स दुक्खनिरोधस्स दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय याथावसरसलक्खणं जानितुं पस्सितुं पटिविज्झितुं न देति, छादेत्वा परियोनन्धित्वा गन्थेत्वा तिट्ठति, तस्मा दुक्खनिरोधगामिनिया पटिपदाय अज्जाणन्ति वुच्चति । इमेसु चतूसु ठानेसु सुत्तन्तिकपरियायेन अज्जाणं अविज्जाति कथितं ।

निकखेपकण्डे (ध० सं० १०६७) पन अभिधम्मपरियायेन “पुब्बन्ते अज्जाण”न्ति अपरेसुपि चतूसु ठानेसु अज्जाणं गहितं । तत्थ पुब्बन्तेति अतीतो अद्भा, अतीतानि खन्धातुआयतनानि । अपरन्तेति अनागतो अद्भा, अनागतानि खन्धातुआयतनानि । पुब्बन्तापरन्तेति तदुभयं । इदप्पच्चयताति सङ्खारादीनं कारणानि अविज्जादीनि अङ्गानि । पटिच्चसमुप्पन्नधम्माति अविज्जादीहि निब्बत्ता सङ्खारादयो धम्मा । तत्रायं अविज्जा यस्मा अतीतानं खन्धादीनं याथावसरसलक्खणं जानितुं पस्सितुं पटिविज्झितुं न देति, छादेत्वा परियोनन्धित्वा गन्थेत्वा तिट्ठति, तस्मा “पुब्बन्ते अज्जाण”न्ति वुच्चति । तथा यस्मा अनागतानं खन्धादीनं, अतीतानागतानं खन्धादीनं इदप्पच्चयताय चेव

पटिच्चसमुप्पन्नधम्मानञ्च याथावसरसलक्खणं जानितुं पस्सितुं पटिविज्झितुं न देति, छादेत्वा परियोनन्धित्वा गन्थेत्वा तिष्ठति, तस्मा इदप्पच्चयतापटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसु अज्जाणन्ति वुच्चति । इमेसु अट्ठसु ठानेसु अभिधम्मपरियायेन अज्जाणं अविज्जाति कथितं ।

एवं किं कथितं होति? किच्चतो चेव जातितो च अविज्जा कथिता नाम होति । कथं? अयज्हि अविज्जा इमानि अट्ठ ठानानि जानितुं पस्सितुं पटिविज्झितुं न देतीति किच्चतो कथिता; उप्पज्जमानापि इमेसु अट्ठसु ठानेसु उप्पज्जतीति जातितोपि कथिता । एवं कथेत्वा पुन “यं एवरूपं अज्जाणं अदस्सन”न्तिआदीनि पञ्चवीसति पदानि अविज्जाय लक्खणं दस्सेतुं गहितानि ।

तत्थ यस्मा अयं अविज्जा इमेहि अट्ठहि पदेहि कथितापि पुन पञ्चवीसतिया पदेहि लक्खणे अकथिते सुकथिता नाम न होति, लक्खणे पन कथितेयेव सुकथिता नाम होति । यथा पुरिसो नट्टं गोणं परियेसमानो मनुस्से पुच्छेय्य — “अपि, अय्या, सेतं गोणं पस्सथ, रत्तं गोणं पस्सथा”ति? ते एवं वदेय्युं — “इमस्मिं रट्ठे सेतरत्तानं गोणानं अन्तो नत्थि, किं ते गोणस्स लक्खणं”न्ति? अथ तेन ‘सङ्घाटि’ वा ‘नङ्गलं’ वाति वुत्ते गोणो सुकथितो नाम भवेय्य; एवमेव यस्मा अयं अविज्जा अट्ठहि पदेहि कथितापि पुन पञ्चवीसतिया पदेहि लक्खणे अकथिते सुकथिता नाम न होति, लक्खणे पन कथितेयेव सुकथिता नाम होति । तस्मा यानस्सा लक्खणदस्सनत्थं पञ्चवीसति पदानि कथितानि, तेसम्पि वसेन वेदितब्बा ।

सेय्यथिदं — जाणं नाम पज्जा । सा अत्थत्थं कारणकारणं चतुसच्चधम्मं विदितं पाकटं करोति । अयं पन अविज्जा उप्पज्जित्वा तं विदितं पाकटं कातुं न देतीति जाणपच्चनीकतो **अज्जाणं** । दस्सनन्तिपि पज्जा । सापि तं आकारं पस्सति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं पस्सितुं न देतीति **अदस्सनं** । अभिसमयोतिपि पज्जा । सा तं आकारं अभिसमेति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं अभिसमेतुं न देतीति **अनभिसमयो** । अनुबोधो सम्बोधो पटिवेधोतिपि पज्जा । सा तं आकारं अनुबुज्झति सम्बुज्झति पटिविज्झति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं अनुबुज्झितुं संबुज्झितुं पटिविज्झितुं न देतीति **अननुबोधो असम्बोधो अप्पटिवेधो** । सङ्गाहनातिपि पज्जा । सा तं आकारं गहेत्वा घंसित्वा गण्हाति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं गहेत्वा घंसित्वा गण्हितुं न देतीति **असङ्गाहना** । परियोगाहनातिपि पज्जा । सा तं आकारं ओगाहित्वा अनुपविसित्वा गण्हाति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं ओगाहित्वा अनुपविसित्वा गण्हितुं न देतीति **अपरियोगाहना** । समपेक्खनातिपि पज्जा । सा तं आकारं समं सम्मा च पेक्खति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं समं सम्मा च पेक्खितुं न देतीति **असमपेक्खना** । पच्चवेक्खणातिपि पज्जा । सा तं आकारं पच्चवेक्खति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं पच्चवेक्खितुं न देतीति **अपच्चवेक्खणा** । नास्सा किञ्चि कम्मं पच्चक्खं अत्थि, सयज्च अपच्चवेक्खित्वा कतं कम्मन्ति **अपच्चक्खकम्मं** । दुम्मेधभावताय **दुम्मेज्झं** । बालभावताय **बाल्यं** ।

सम्पज्जन्तिपि पज्जा । सा अत्थत्थं कारणकारणं चतुसच्चधम्मं सम्मा पजानाति । अविज्जा पन उप्पज्जित्वा तं आकारं पजानितुं न देतीति **असम्पज्जं** । मोहनवसेन **मोहो** । पमोहनवसेन **पमोहो** । सम्मोहनवसेन **सम्मोहो** । अविन्दियं विन्दतीतिआदिवसेन **अविज्जा** । वट्ठस्मिं ओहनति ओसीदापेतीति **अविज्जोघो** । वट्ठस्मिं योजेतीति **अविज्जायोगो** । अप्पहीनवसेन पुनप्पुनं उप्पज्जनतो च **अविज्जानुसयो** । मग्गे परियुट्ठितचोरा अट्ठिके विय कुसलचित्तं परियुट्ठाति गण्हाति विलुम्पतीति **अविज्जापरियुट्ठानं** । यथा नगरद्वारे पलिघसङ्घाताय लङ्गिया पतिताय अन्तोनगरे मनुस्सानं बहिनगरगमनम्पि बहिनगरे मनुस्सानं अन्तोनगरपवेसनम्पि पच्छिज्जति, एवमेव यस्स सक्कायनगरे अयं पतिता तस्स निब्बानसम्पापकं

जाणगमनं पच्छिज्जतीति **अविज्जालङ्गी** नाम होति । अकुसलञ्च तं मूलञ्च, अकुसलानं वा मूलन्ति **अकुसलमूलं** । तं पन न अज्जं, इधाधिप्पेतो मोहोति मोहो अकुसलमूलं । **अयं वुच्चति अविज्जा**ति अयं एवंलक्खणा अविज्जा नामाति वुच्चति । एवं पञ्चवीसतिपदवसेन अविज्जाय लक्खणं वेदितब्बं ।

एवंलक्खणा पनायं अविज्जा दुक्खादीसु अज्जाणन्ति वुत्तापि दुक्खसच्चस्स एकदेसो होति, सहजाता होति, तं आरम्मणं करोति, छादेति; समुदयसच्चस्स न एकदेसो होति, सहजाता होति, तं आरम्मणं करोति, छादेति; निरोधसच्चस्स नेव एकदेसो होति, न सहजाता, न तं आरम्मणं करोति, केवलं छादेति; मग्गसच्चस्सापि न एकदेसो, न सहजाता, न तं आरम्मणं करोति, केवलं छादेति । दुक्खारम्मणता अविज्जा उप्पज्जति, तञ्च छादेति । समुदयारम्मणता अविज्जा उप्पज्जति, तञ्च छादेति । निरोधारम्मणता अविज्जा नुप्पज्जति, तञ्च छादेति । मग्गारम्मणता अविज्जा नूप्पज्जति, तञ्च छादेति ।

द्वे सच्चा दुद्दसत्ता गम्भीरा । द्वे सच्चा गम्भीरत्ता दुद्दसा । अपिच खो पन दुक्खनिरोधं अरियसच्चं गम्भीरञ्चेव दुद्दसञ्च । तत्थ दुक्खं नाम पाकटं, लक्खणस्स पन दुद्दसत्ता गम्भीरं नाम जातं । समुदयेपि एसेव नयो । यथा पन महासमुद्धं मन्थेत्वा ओजाय नीहरणं नाम भारो, सिनेरुपादतो वालिकाय उद्धरणं नाम भारो, पब्बतं पीळेत्वा रसस्स नीहरणं नाम भारो; एवमेव द्वे सच्चानि गम्भीरताय एव दुद्दसानि, निरोधसच्चं पन अतिगम्भीरञ्च अतिदुद्दसञ्चाति । एवं दुद्दसत्ता गम्भीरानं गम्भीरत्ता च दुद्दसानं चतुन्नं अरियसच्चानं पटिच्छादकं मोहन्धकारं अयं वुच्चति अविज्जाति ।

अविज्जापदनिद्देसो ।

सङ्खारपदनिद्देसो

सङ्खारपदे हेट्ठा वुत्तसङ्खारेसु सङ्खारसद्देन आगतसङ्खारे अनामसित्वा अविज्जापच्चया सङ्खारेयेव दस्सेन्तो तत्थ **कतमे अविज्जापच्चया सङ्खारा? पुज्जाभिसङ्खारो**तिआदिमाह । तत्थ पुनाति अत्तनो कारकं, पूरेति चस्स अज्झासयं, पुज्जञ्च भवं निब्बत्तेतीति पुज्जो । अभिसङ्खारोति विपाकं कटत्तारूपञ्चाति अभिसङ्खारो । पुज्जोव अभिसङ्खारो **पुज्जाभिसङ्खारो** । पुज्जपटिपक्खतो अपुज्जो । अपुज्जोव अभिसङ्खारो **अपुज्जाभिसङ्खारो** । न इज्जतीति आनेज्जं । आनेज्जमेव अभिसङ्खारो, आनेज्जञ्च भवं अभिसङ्खारोतीति **आनेज्जाभिसङ्खारो** । कायेन पवत्तितो, कायतो वा पवत्तो, कायस्स वा सङ्खारोति **कायसङ्खारो** । वचीसङ्खारचित्तसङ्खारेसुपि एसेव नयो ।

तत्थ पठमत्तिको परिवीमंसनसुत्तवसेन गहितो । तत्थ हि “पुज्जञ्चे सङ्खारं अभिसङ्खारोति, पुज्जूपगं होति विज्जाणं । अपुज्जञ्चे सङ्खारं अभिसङ्खारोति, अपुज्जुपगं होति विज्जाणं । आनेज्जञ्चे सङ्खारं अभिसङ्खारोति, आनेज्जुपगं होति विज्जाणं”न्ति (सं० नि० २.५१) वुत्तं । दुतियत्तिको तदनन्तरस्स विभङ्गसुत्तस्स वसेन गहितो, सम्मादिट्ठिसुत्तपरियायेन (म० नि० १.१०२) गहितोतिपि वत्तुं वट्ठितियेव । तत्थ हि “तयोमे, भिक्खवे, सङ्खारा । कतमे तयो? कायसङ्खारो, वचीसङ्खारो, चित्तसङ्खारो”ति (सं० नि० २.२) वुत्तं । कस्मा पनेतेसं सुत्तानं वसेन ते गहिताति? अयं अभिधम्मो नाम न अधुनाकतो, नापि बाहिरकइसीहि वा सावकेहि वा देवताहि वा भासितो । सब्बज्जुजिनभासितो पन अयं । अभिधम्मेपि हि सुत्तेपि एकसदिसाव तन्ति निद्दिट्ठाति इमस्सत्थस्स दीपनत्थं ।

इदानि ते सङ्खारे पभेदतो दस्सेतुं तत्थ **कतमो पुज्जाभिसङ्खारो**तिआदिमाह । तत्थ **कुसला चेतना**ति अनियमतो

चतुर्भूमिकचेतनापि वृत्ता । **कामावचरा रूपावचरा**ति नियमितता पन अट्ट कामावचरकुसलचेतना, पञ्च रूपावचरकुसलचेतनाति तेरस चेतना पुज्जाभिसङ्खारो नाम । **दानमया**ति आदीहि तासंयेव चेतनानं पुज्जकिरियवत्थुवसेन पवत्ति दस्सिता । तत्थ अट्ट कामावचराव दानसीलमया होन्ति । भावनामया पन तेरसपि । यथा हि पगुणं धम्मं सज्झायमानो एकं द्वे अनुसन्धिगतेपि न जानाति, पच्छा आवज्जन्तो जानाति; एवमेव कसिणपरिकम्मं करोन्तस्स पगुणज्झानं पच्चवेक्खन्तस्स पगुणकम्मट्ठानञ्च मनसिकरोन्तस्स जाणविप्पयुत्तापि भावना होति । तेन वृत्तं “भावनामया पन तेरसपी”ति ।

तत्थ दानमयादीसु “दानं आरब्ध दानमधिकिच्च या उप्पज्जति चेतना सञ्चेतना चेतयित्तं — अयं वुच्चति दानमयो पुज्जाभिसङ्खारोति । सीलं आरब्ध...पे०... भावनं आरब्ध भावनमधिकिच्च या उप्पज्जति चेतना सञ्चेतना चेतयित्तं — अयं वुच्चति भावनामयो पुज्जाभिसङ्खारो”ति (विभ० ७६९) अयं सङ्खेपदेसना ।

चीवरादीसु पन चतूसु पच्चयेसु रूपादीसु वा छसु आरम्भणसु अन्नादीसु वा दससु दानवत्थूसु तं तं देन्तस्स तेसं उप्पादनतो पट्ठाय पुब्बभागे परिच्चागकाले पच्छा सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चाति तीसु कालेसु पवत्ता चेतना **दानमया** नाम । सीलं परिपूरणत्थाय पन ‘पब्बजिस्सामी’ति विहारं गच्छन्तस्स पब्बजन्तस्स मनोरथं मत्थकं पापेत्वा ‘पब्बजितो वतम्हि, साधु सुट्ठु’ति आवज्जन्तस्स पातिमोक्खं संवरन्तस्स चीवरादयो पच्चये पच्चवेक्खन्तस्स आपाथगतेसु रूपादीसु चक्खुद्वारादीनि संवरन्तस्स आजीवं सोधेन्तस्स च पवत्ता चेतना **सीलमया** नाम । पटिसम्भिदायं वृत्तेन विपस्सनामग्गेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स रूपे...पे०... धम्मे, चक्खुविज्जाणं...पे०... मनोविज्जाणं, चक्खुसम्फस्सं... पे०... मनोसम्फस्सं, चक्खुसम्फस्सजं वेदनं...पे०... मनोसम्फस्सजं वेदनं, रूपसज्जं...पे०... धम्मसज्जं जरामरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो भावेन्तस्स पवत्ता चेतना **भावनामया** नामाति अयं वित्थारकथा ।

अपुज्जाभिसङ्खारनिद्देसे **अकुसला चेतना**ति द्वादसअकुसलचित्तसम्पयुत्ता चेतना । **कामावचरा**ति किञ्चापि तत्थ ठपेत्वा द्वे दोमनस्ससहगतचेतना सेसा रूपारूपभवेपि उप्पज्जन्ति, तत्थ पन पटिसन्धिं न आकङ्कन्ति, कामावचरेयेव पटिसन्धिवसेन विपाकं अवचारेन्तीति कामावचरात्वेव वृत्ता ।

आनेज्जाभिसङ्खारनिद्देसे **कुसला चेतना अरूपावचरा**ति चतस्सो अरूपावचरकुसलचेतना । एता हि चतस्सो अनिज्जनट्टेन अनिज्जनस्स च अभिसङ्खरणट्टेन **आनेज्जाभिसङ्खारो**ति वुच्चन्ति । रूपावचरचतुत्थज्झानतो हि तिस्सो कुसलविपाककिरियाचेतना द्वादस अरूपावचरचेतनाति पञ्चदस धम्मा अनिच्चलट्टेन अफन्दनट्टेन आनेज्जा नाम । तत्थ रूपावचरा कुसला चेतना आनेज्जा समानापि अत्तना सरिक्खकम्पि असरिक्खकम्पि सइज्जनम्पि अनिज्जनम्पि रूपारूपं जनेतीति आनेज्जाभिसङ्खारो नाम न होति । विपाककिरियचेतना पन अविपाकत्ता विपाकं न अभिसङ्खरोन्ति, तथा अरूपावचरा विपाककिरियचेतनापीति एकादसापि एता चेतना आनेज्जाव न अभिसङ्खारा । चतुब्बिधा पन अरूपावचरकुसलचेतना यथा हत्थिअस्सादीनं सदिसाव छाया होन्ति, एवं अत्तना सदिसं निच्चलं अरूपमेव जनेतीति आनेज्जाभिसङ्खारोति वुच्चतीति ।

एवं पुज्जाभिसङ्खारवसेन तेरस, अपुज्जाभिसङ्खारवसेन द्वादस, आनेज्जाभिसङ्खारवसेन चतस्सोति सब्बापेता परिपिण्डिता एकूनतिस चेतना होन्ति । इति भगवा अपरिमाणेसु चक्कवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जनककुसलाकुसलचेतना महातुलाय धारयमानो विय, नाळियं पक्खिपित्वा मिनमानो विय च सब्बज्जुतजाणेन परिच्छिन्दित्वा एकूनतिसमेव दस्सेसि ।

इदानी अपरिमाणेषु चक्कवाळेसु अपरिमाणा सत्ता कुसलाकुसलकम्मं आयूहमाना येहि द्वारेहि आयूहन्ति, तानि तीणि कम्मद्वारानि दस्सेन्तो तत्थ कतमो कायसङ्खारो? कायसञ्चेतनातिआदिमाह । तत्थ कायसञ्चेतनाति कायविज्जत्तिं समुट्ठापेत्वा कायद्वारतो पवत्ता अट्ठ कामावचरकुसलचेतना द्वादस अकुसलचेतनाति समवीसति चेतना; कायद्वारे आदानगगहणचोपनं पापयमाना उप्पन्ना वीसति कुसलाकुसलचेतनातिपि वत्तुं वट्ठति ।

वचीसञ्चेतनाति वचीविज्जत्तिं समुट्ठापेत्वा वचीद्वारतो पवत्ता तायेव वीसति चेतना; वचीद्वारे हनुसञ्चोपनं वाक्यभेदं पापयमाना उप्पन्ना वीसति चेतनातिपि वत्तुं वट्ठति । अभिज्जाचेतना पनेत्थ परतो विज्जाणस्स पच्चयो न होतीति न गहिता । यथा च अभिज्जाचेतना, एवं उद्धच्चचेतनापि न होति । तस्मा सापि विज्जाणस्स पच्चयभावे अपनेतब्बा । अविज्जापच्चया पन सब्बापेता होन्ति ।

मनोसञ्चेतनाति उभोपि विज्जत्तियो असमुट्ठापेत्वा मनोद्वारे उप्पन्ना सब्बापि एकूनतिस चेतना । इति भगवा अपरिमाणेषु चक्कवाळेसु अपरिमाणा सत्ता कुसलाकुसलकम्मं आयूहमाना इमेहि तीहि द्वारेहि आयूहन्तीति आयूहनकम्मद्वारं दस्सेसि ।

इमेसं पन द्विन्नप्पि तिकानं अज्जमज्जं सम्पयोगो वेदितब्बो । कथं? पुज्जाभिसङ्खारो हि कायदुच्चरिता विरमन्तस्स सिया कायसङ्खारो, वचीदुच्चरिता विरमन्तस्स सिया वचीसङ्खारो । एवं अट्ठ कुसलचेतना कामावचरा पुज्जाभिसङ्खारो च होति कायसङ्खारो च वचीसङ्खारो च । मनोद्वारे उप्पन्ना पन तेरस चेतना पुज्जाभिसङ्खारो च होति चित्तसङ्खारो च । अपुज्जाभिसङ्खारोपि कायदुच्चरितवसेन पवत्तियं सिया कायसङ्खारो, वचीदुच्चरितवसेन पवत्तियं सिया वचीसङ्खारो, द्वे द्वारानि मुञ्चित्वा मनोद्वारे पवत्तियं सिया चित्तसङ्खारोति । एवं अपुज्जाभिसङ्खारो कायसङ्खारोपि होति वचीसङ्खारोपि चित्तसङ्खारोपि ।

कायसङ्खारो पन सिया पुज्जाभिसङ्खारो, सिया अपुज्जाभिसङ्खारो, न आनेज्जाभिसङ्खारो । तथा वचीसङ्खारो । चित्तसङ्खारो पन सिया पुज्जाभिसङ्खारो, सिया अपुज्जाभिसङ्खारो, सिया आनेज्जाभिसङ्खारोति । इमे अविज्जापच्चया सङ्खारा नाम ।

कथं पनेतं जानितब्बं — इमे सङ्खारा अविज्जापच्चया होन्तीति? अविज्जाभावे भावतो । यस्स हि दुक्खादीसु अविज्जासङ्गातं अज्जाणं अप्पहीनं होति, सो दुक्खे ताव पुब्बन्तादीसु च अज्जाणेन संसारदुक्खं सुखसज्जाय गहेत्वा तस्स हेतुभूते तिविधेपि सङ्खारे आरभति, समुदये अज्जाणेन दुक्खहेतुभूतेपि तण्हापरिक्खारे सङ्खारे सुखहेतुतो मज्जमानो आरभति, निरोधे पन मग्गे च अज्जाणेन दुक्खस्स अनिरोधभूतेपि गतिविसेसे दुक्खनिरोधसज्जी हुत्वा निरोधस्स च अमग्गभूतेसुपि यज्जामरतपादीसु निरोधमग्गसज्जी हुत्वा दुक्खनिरोधं पत्थयमानो यज्जामरतपादिमुखेन तिविधेपि सङ्खारे आरभति ।

अपिच सो ताय चतूसु सच्चेसु अप्पहीनाविज्जताय विसेसतो जातिजरारोगमरणादिअनेकादीनववोकिण्णं पुज्जफलसङ्गातं दुक्खं दुक्खतो अजानन्तो तस्स अधिगमाय कायवचीचित्तसङ्खारभेदं पुज्जाभिसङ्खारं आरभति देवच्छरकामको विय मरुपपातं; सुखसम्मत्तस्सापि च तस्स पुज्जफलस्स अन्ते महापरिळाहजनकं विपरिणामदुक्खतं अप्पस्सादतज्ज अपस्सन्तोपि तप्पच्चयं वुत्तप्पकारमेव पुज्जाभिसङ्खारं आरभति सलभो विय दीपसिखाभिनिपातं, मधुबिन्दुगिद्धो विय च मधुलित्तसत्थधारालेहनं ।

कामूपसेवनादीसु च सविपाकेसु आदीनवं अपस्सन्तो सुखसज्जाय चेव किलेसाभिभूतताय च द्वारत्तयप्पवत्तम्पि अपुज्जाभिसङ्खारं आरभति बालो विय गूथकीळनं, मरितुकामो विय च विसखादनं । आरुप्पविपाकेसु चापि सङ्खारविपरिणामदुक्खतं अनवबुज्झमानो सस्सतादिविपल्लासेन चित्तसङ्खारभूतं आनेज्जाभिसङ्खारं आरभति दिसामूळ्हो विय पिसाचनगराभिमुखमग्गगमनं ।

एवं यस्मा अविज्जाभावतोव सङ्खारभावो, न अभावतो; तस्मा जानितब्बमेतं — इमे सङ्खारा अविज्जापच्चया होन्तीति । वुत्तम्पि चेत्तं — “अविद्वा, भिक्खवे, अविज्जागतो पुज्जाभिसङ्खारम्पि अभिसङ्खारोति, अपुज्जाभिसङ्खारम्पि अभिसङ्खारोति, आनेज्जाभिसङ्खारम्पि अभिसङ्खारोति । यतो खो, भिक्खवे, भिक्खुनो अविज्जा पहीना, विज्जा उप्पन्ना, सो अविज्जाविरागा विज्जुप्पादा नेव पुज्जाभिसङ्खारं अभिसङ्खारोती”ति ।

एत्थाह — गण्हाम ताव एतं ‘अविज्जा सङ्खारानं पच्चयो’ति । इदं पन वत्तब्बं — ‘कतमेसं सङ्खारानं कथं पच्चयो होती’ति? तत्रिदं वुच्चति —

पच्चयो होति पुज्जानं, दुविधानेकधा पन ।
परेसं पच्छिमानं सा, एकधा पच्चयो मता ॥

तत्थ ‘पुज्जानं दुविधा’ति आरम्मणपच्चयेन च उपनिस्सयपच्चयेन चाति द्वेधा पच्चयो होति । सा हि अविज्जं खयतो वयतो सम्मसनकाले कामावचरानं पुज्जाभिसङ्खारानं आरम्मणपच्चयेन पच्चयो होति, अभिज्जाचित्तेन समोहचित्तजाननकाले रूपावचरानं, अविज्जासमतिककमनत्थाय पन दानादीनि चेव कामावचरपुज्जकिरियवत्थूनि पूरेन्तस्स रूपावचरज्झानानि च उप्पादेन्तस्स द्विन्मि तेसं उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो होति; तथा अविज्जासम्मूळ्हत्ता कामभवरूपभवसम्पत्तियो पत्थेत्वा तानेव पुज्जानि करोन्तस्स ।

‘अनेकधा पन परेसं’न्ति अपुज्जाभिसङ्खारानं अनेकधा पच्चयो होति । कथं? एसा हि अविज्जं आरब्ध रागादीनं उप्पज्जनकाले आरम्मणपच्चयेन, गरुं कत्वा अस्सादनकाले आरम्मणाधिपतिआरम्मणूपनिस्सयेहि, अविज्जासम्मूळ्हस्स अनादीनवदस्साविनो पाणातिपातादीनि करोन्तस्स उपनिस्सयपच्चयेन, दुतियजवनादीनं अनन्तरसमनन्तरानन्तरूपनिस्सयासेवननत्थिविगतपच्चयेहि, यं किञ्चि अकुसलं करोन्तस्स हेतुसहजातअज्जमज्जनिस्सयसम्पयुत्तअत्थिविगतपच्चयेहीति अनेकधा पच्चयो होति ।

‘पच्छिमानं सा एकधा पच्चयो मता’ति आनेज्जाभिसङ्खारानं उपनिस्सयपच्चयेनेव एकधा पच्चयो मता । सो पनस्सा उपनिस्सयभावो पुज्जाभिसङ्खारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बोति ।

एत्थाह — ‘किं पनायमेकाव अविज्जा सङ्खारानं पच्चयो उदाहु अज्जेपि पच्चया होन्ती’ति? किञ्चेत्थ यदि ताव एकाव एककारणवादो आपज्जति । अथ ‘अज्जेपि सन्ति अविज्जापच्चया सङ्खारा’ति एककारणनिद्देशो नुपपज्जतीति? न नुपपज्जति । कस्मा? यस्मा —

एकं न एकतो इध, नानेकमनेकतोपि नो एकं ।
फलमत्थि अत्थि पन एक-हेतुफलदीपने अत्थो ॥

एकतो हि कारणतो न इध किञ्चि एकं फलमत्थि, न अनेकं । नापि अनेकेहि कारणेहि एकं । अनेकेहि पन कारणेहि अनेकमेव होति । तथा हि अनेकेहि उतुपथवीबीजसलिलसङ्घातेहि कारणेहि अनेकमेव रूपगन्धरसादिअङ्कुरसङ्घातं फलमुप्पज्जमानं दिस्सति । यं पनेतं “अविज्जापच्चया सङ्गारा, सङ्गारपच्चया विज्जाण”न्ति एकेकहेतुफलदीपनं कतं, तत्थ अत्थो अत्थि, पयोजनं विज्जति ।

भगवा हि कत्थचि पधानत्ता, कत्थचि पाकटत्ता, कत्थचि असाधारणत्ता, देसनाविलासस्स च वेनेय्यानञ्च अनुरूपतो एकमेवहेतुं वा फलं वा दीपेति; “फस्सपच्चया वेदना”ति (दी० नि० २.९७) हि एकमेव हेतुं फलज्वाह । फस्सो हि वेदनाय पधानहेतु यथाफस्सं वेदनाववत्थानतो । वेदना च फस्सस्स पधानफलं यथावेदनं फस्सववत्थानतो ।

“सेम्हसमुट्ठाना आबाधा”ति (महानि० ५) पाकटत्ता एकं हेतुमाह । पाकटो हेत्थ सेम्हो, न कम्मादयो । “ये केचि, भिक्खवे, अकुसला धम्मा, सब्बेते अयोनिमोमनसिकारमूलका”ति असाधारणत्ता एकं हेतुमाह; असाधारणो हि अयोनिमोमनसिकारो अकुसलानं, साधारणानि वत्थारम्मणादीनीति ।

तस्मा अयमिध अविज्जा विज्जमानेसुपि अज्जेसु वत्थारम्मणसहजातधम्मादीसु सङ्गारकारणेसु “अस्सादानुपस्सिनो तण्हा पवड्ढती”ति (सं० नि० २.५२) च “अविज्जासमुदया आसवसमुदयो”ति (म० नि० १.१०४) च वचनतो अज्जेसम्पि तण्हादीनं सङ्गारहेतून् हेतूति पधानत्ता, “अविद्धा, भिक्खवे, अविज्जागतो पुज्जाभिसङ्गारम्पि अभिसङ्गरोती”ति पाकटत्ता असाधारणत्ता च सङ्गारानं हेतुभावेन दीपिताति वेदितब्बा । एतेनेव च एकेकहेतुफलदीपनपरिहारवचनेन सब्बत्थ एकेकहेतुफलदीपने पयोजनं वेदितब्बन्ति ।

एत्थाह — एवं सन्तेपि एकन्तानिडुफलाय सावज्जाय अविज्जाय कथं पुज्जानेज्जाभिसङ्गारपच्चयत्तं युज्जति? न हि निम्बबीजतो उच्छु उप्पज्जतीति । कथं न युज्जिस्सति? लोकस्मिहि —

विरुद्धो चाविरुद्धो च, सदिसासदिसो तथा ।

धम्मानं पच्चयो सिद्धो, विपाका एव ते च न ॥

धम्मानज्जि ठानसभावकिच्चादिविरुद्धो च अविरुद्धो च पच्चयो लोके सिद्धो । पुरिमचित्तज्जि अपरचित्तस्स ठानविरुद्धो पच्चयो, पुरिमसिप्पादिसिक्खा च पच्छापवत्तमानानं सिप्पादिकिरियानं । कम्मं रूपस्स सभावविरुद्धो पच्चयो, खीरादीनि च दधिआदीनं । आलोको चक्खुविज्जाणस्स किच्चविरुद्धो, गुळादयो च आसवादीनं । चक्खुरूपादयो पन चक्खुविज्जाणादीनं ठानाविरुद्धा पच्चया । पुरिमजवनादयो पच्छिमजवनादीनं सभावविरुद्धा किच्चाविरुद्धा च ।

यथा च विरुद्धाविरुद्धा पच्चया सिद्धा, एवं सदिसासदिसापि । सदिसमेव हि उतुआहारसङ्घातं रूपं रूपस्स पच्चयो होति, सालिबीजादीनि च सालिफलादीनं । असदिसम्पि रूपं अरूपस्स, अरूपञ्च रूपस्स पच्चयो होति; गोलोमाविलोमविसाणदधितिलपिट्ठादीनि च दब्बभूतिणकादीनं । येसञ्च धम्मानं ये विरुद्धाविरुद्धा सदिसासदिसा पच्चया, न ते धम्मा तेसं धम्मानं विपाकायेव । इति अयं अविज्जा विपाकवसेन एकन्तानिडुफलसभाववसेन च सावज्जापि समाना सब्बेसम्पि एतेसं पुज्जाभिसङ्गारादीनं यथानुरूपं ठानकिच्चसभावविरुद्धाविरुद्धपच्चयवसेन सदिसासदिसपच्चयवसेन च पच्चयो होतीति वेदितब्बा ।

सो चस्सा पच्चयभावो “यस्स हि दुक्खादीसु अविज्जासङ्घातं अज्जाणं अप्पहीनं होति, सो दुक्खे ताव पुब्बन्तादीसु च अज्जाणेन संसारदुक्खं सुखसज्जाय गहेत्वा तस्स हेतुभूते तिविधेपि सङ्घारे आरभती”ति आदिना नयेन वुत्तो एव ।

अपिच अयं अज्जोपि परियायो —

चुतूपपाते संसारे, सङ्घारानञ्च लक्खणे ।
यो पटिच्चसमुप्पन्न-धम्मेषु च विमुहति ॥

अभिसङ्खरोति सो एते, सङ्घारे तिविधे यतो ।
अविज्जा पच्चयो तेसं, तिविधानमपि यं ततोति ॥

कथं पन यो एतेसु विमुहति, सो तिविधेपेते सङ्घारे करोतीति चे? चुतिया ताव विमूळ्हो सब्बत्थ “खन्धानं भेदो मरण”न्ति चुतिं अगणहन्तो ‘सत्तो मरति, सत्तस्स देसन्तरसङ्क्रमन’न्ति आदीनि विकप्पेति । उपपाते विमूळ्हो सब्बत्थ “खन्धानं पातुभावो जाती”ति उपपातं अगणहन्तो ‘सत्तो उपपज्जति, सत्तस्स नवसरीरपातुभावो’ति आदीनि विकप्पेति । संसारे विमूळ्हो यो एस —

“खन्धानञ्च पटिपाटि, धातुआयतनान च ।
अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना, संसारोति पवुच्चती”ति ॥

एवं वणिगतो संसारो । तं एवं अगणहन्तो ‘अयं सत्तो अस्मा लोका परं लोकं गच्छति, परस्मा लोका इमं लोकं आगच्छती’ति आदीनि विकप्पेति । सङ्घारानं लक्खणे विमूळ्हो सङ्घारानं सभावलक्खणं सामञ्जलक्खणञ्च अगणहन्तो सङ्घारे अत्ततो अत्तनियतो धुवतो सुभतो सुखतो च विकप्पेति । पटिच्चसमुप्पन्नधम्मेषु विमूळ्हो अविज्जादीहि सङ्घारादीनं पवत्तिं अगणहन्तो “अत्ता जानाति वा न जानाति वा, सो एव करोति च कारेति च सो पटिसन्धियं उपपज्जति, तस्स अणुइस्सरदयो कललादिभावेन सरीरं सण्ठपेत्वा इन्द्रियाणि सम्पादेन्ति, सो इन्द्रियसम्पन्नो फुसति वेदियति तण्हियति उपादियति घटियति, सो पुन भवन्तरे भवती”ति वा “सब्बे सत्ता नियतिसङ्गतिभावपरिणता”ति (दी० नि० १.१६८) वा विकप्पेति । सो एवं अविज्जाय अन्धीकतो एवं विकप्पेन्तो यथा नाम अन्धो पथवियं विचरन्तो मग्गमि अमग्गमि थलमि निन्नमि सममि विसममि पटिपज्जति, एवं पुज्जमि अपुज्जमि आनेज्जमि सङ्घारं अभिसङ्खरोतीति । तेनेतं वुच्चति —

यथापि नाम जच्चन्धो, नरो अपरिनायको ।
एकदा याति मग्गेन, कुम्मग्गेनापि एकदा ॥

संसारे संसरं बालो, तथा अपरिनायको ।
करोति एकदा पुज्जं, अपुज्जमपि एकदा ॥

यदा जत्वा च सो धम्मं, सच्चानि अभिसमेस्सति ।
तदा अविज्जूपसमा, उपसन्तो चरिस्सतीति ॥

अयं अविज्जापच्चया सङ्घाराति पदस्मिं वित्थारकथा ।

अविज्जापच्चया सङ्खारपदनिद्देशो ।

विज्जाणपदनिद्देशो

२२७. सङ्खारपच्चया विज्जाणपदनिद्देशे चक्खुविज्जाणन्ति आदीसु चक्खुविज्जाणं कुसलविपाकं अकुसलविपाकन्ति दुविधं होति । तथा सोतघानजिह्वाकायविज्जाणानि । मनोविज्जाणं पन कुसलाकुसलविपाका द्वे मनोधातुयो, तिस्सो अहेतुकमनोविज्जाणधातुयो, अट्ठ सहेतुकानि कामावचरविपाकचित्तानि, पञ्च रूपावचरानि, चत्तारि अरूपावचरानीति बावीसतिविधं होति । इति इमेहि छहि विज्जाणेहि सब्बानिपि बात्तिस लोकियविपाकविज्जाणानि सङ्गहितानि होन्ति । लोकुत्तरानि पन वट्ठकथायं न युज्जन्तीति न गहितानि ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितब्बं ‘इदं वुत्तप्पकारं विज्जाणं सङ्खारपच्चया होती’ति? उपचितकम्माभावे विपाकाभावतो । विपाकज्हेतं, विपाकज्च न उपचितकम्माभावे उप्पज्जति । यदि उप्पज्जेय्य, सब्बेसं सब्बविपाकानि उप्पज्जेय्युं; न च उप्पज्जन्तीति जानितब्बमेतं — ‘सङ्खारपच्चया इदं विज्जाणं होती’ति ।

कतरसङ्खारपच्चया कतरविज्जाणन्ति चे? कामावचरपुज्जाभिसङ्खारपच्चया ताव कुसलविपाकानि पञ्च चक्खुविज्जाणादीनि, मनोविज्जाणे एका मनोधातु, द्वे मनोविज्जाणधातुयो, अट्ठ कामावचरमहाविपाकानीति सोळस । यथाह —

“कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खुविज्जाणं उप्पन्नं होति । तथा सोतघानजिह्वाकायविज्जाणं उप्पन्नं होति, विपाका मनोधातु उप्पन्ना होति, मनोविज्जाणधातु उप्पन्ना होति सोमनस्ससहगता, मनोविज्जाणधातु उप्पन्ना होति उपेक्खासहगता, मनोविज्जाणधातु उप्पन्ना होति सोमनस्ससहगता आणसम्पयुत्ता, सोमनस्ससहगता आणसम्पयुत्ता ससङ्खारेन, सोमनस्ससहगता आणविप्पयुत्ता, सोमनस्ससहगता आणविप्पयुत्ता ससङ्खारेन, उपेक्खासहगता आणसम्पयुत्ता, उपेक्खासहगता आणसम्पयुत्ता ससङ्खारेन, उपेक्खासहगता आणविप्पयुत्ता, उपेक्खासहगता आणविप्पयुत्ता ससङ्खारेना”ति (ध० स० ४३१, ४९८) ।

रूपावचरपुज्जाभिसङ्खारपच्चया पन पञ्च रूपावचरविपाकानि । यथाह —

“तस्सेव रूपावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं विविच्चेव कामेहि...पे०... पठमं ज्ञानं... पे०... पञ्चमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती”ति (ध० स० ४९९) ।

एवं पुज्जाभिसङ्खारपच्चया एकवीसतिविधं विज्जाणं होति ।

अपुज्जाभिसङ्खारपच्चया पन अकुसलविपाकानि पञ्च चक्खुविज्जाणादीनि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातूति एवं सत्तविधं विज्जाणं होति । यथाह —

“अकुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खुविज्जाणं उप्पन्नं होति । तथा सोतघानजिह्वाकायविज्जाणं, विपाका मनोधातु, विपाका मनोविज्जाणधातु उप्पन्ना होती”ति (ध० स० ५५६) ।

आनेज्जाभिसङ्खारपच्चया पन चत्तारि अरूपविपाकानीति एवं चतुब्बिधं विज्जाणं होतीति । यथाह —

“तस्सेव अरूपावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं सब्बसो रूपसज्जानं समतिक्कमा
आकासानज्जायतनसज्जासहगतं...पे०... विज्जाणज्जायतनसज्जासहगतं...पे०...
आकिञ्चज्जायतनसज्जासहगतं...पे०... नेवसज्जानासज्जायतनसज्जासहगतं सुखस्स च पहाना...पे०... चतुत्थं
ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती”ति (ध० स० ५०१) ।

एवं यं सङ्खारपच्चया विज्जाणं होति, तं जत्वा इदानिस्स एवं पवत्ति वेदितब्बा — सब्बमेव हि इदं
पवत्तिपटिसन्धिवसेन द्विधा पवत्तति । तत्थ द्वे पञ्चविज्जाणानि, द्वे मनोधातुयो, सोमनस्ससहगताहेतुकमनोविज्जाणधातूति
इमानि तेरस पञ्चवोकारभवे पवत्तियंयेव पवत्तन्ति । सेसानि एकूनवीसति तीसु भवेसु यथानुरूपं पवत्तियम्पि
पटिसन्धियम्पि पवत्तन्ति ।

कथं? कुसलविपाकानि ताव चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च कुसलविपाकेन वा अकुसलविपाकेन वा निब्बत्तस्स
यथाक्कमं परिपाकमुपगतिन्द्रियस्स चक्खादीनं आपाथगतं इदं वा इदमज्झत्तं वा रूपादिआरम्मणं आरब्भ चक्खादिपसादं
निस्साय दस्सनसवनघायनसायनफुसनकिच्चं साधयमानानि पवत्तन्ति । तथा अकुसलविपाकानि पञ्च । केवलज्हि तेसं
अनिदं अनिदमज्झत्तं वा रूपादिआरम्मणं होति, अयमेव विसेसो । दसापि चेतानि नियतद्वारारम्मणवत्थुद्धानि
नियतकिच्चानेव च भवन्ति ।

ततो कुसलविपाकानं चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरं कुसलविपाकमनोधातु तेसज्जेव आरम्मणमारब्भ हृदयवत्थुं
निस्साय सम्पटिच्छनकिच्चं साधयमाना पवत्तति । तथा अकुसलविपाकानं अनन्तरं अकुसलविपाका । इदञ्च पन द्वयं
अनियतद्वारारम्मणं नियतवत्थुद्धानं नियतकिच्चञ्च होति ।

सोमनस्ससहगता पन अहेतुकमनोविज्जाणधातु कुसलविपाकमनोधातुया अनन्तरं तस्सा एव आरम्मणं आरब्भ
हृदयवत्थुं निस्साय सन्तीरणकिच्चं साधयमाना च छसु द्वारेसु बलवारम्मणे कामावचरसत्तानं येभ्य्येन
लोभसम्पयुत्तजवनावसाने भवङ्गवीथिं पच्छिन्दित्वा जवनेन गहितारम्मणे तदारम्मणवसेन च सकिं वा द्विक्खत्तुं वा
पवत्तति । चित्तपवत्तिगणनायं पन सब्बद्वारेसु तदारम्मणे द्वे एव चित्तवारा आगता । इदं पन चित्तं तदारम्मणन्ति च
पिट्ठिभवङ्गन्ति चाति द्वे नामानि लभति, अनियतद्वारारम्मणं नियतवत्थुकं अनियतद्वानकिच्चञ्च होतीति । एवं ताव तेरस
पञ्चवोकारभवे पवत्तियंयेव पवत्तन्तीति वेदितब्बानि । सेसेसु एकूनवीसतिया चित्तेसु न किञ्चि अत्तनो अनुरूपाय
पटिसन्धिया न पवत्तति ।

पवत्तियं पन कुसलाकुसलविपाका ताव द्वे अहेतुकमनोविज्जाणधातुयो पञ्चद्वारे कुसलाकुसलविपाकमनोधातूनं
अनन्तरं सन्तीरणकिच्चं, छसु द्वारेसु पुब्बे वुत्तनयेनेव तदारम्मणकिच्चं, अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्धं असति
भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिच्चं, अन्ते चुतिकिच्चञ्चाति चत्तारि किच्चानि साधयमाना नियतवत्थुका
अनियतद्वारारम्मणद्वानकिच्चा हुत्वा पवत्तन्ति ।

अट्ठ कामावचरसहेतुकचित्तानि पवत्तियं वुत्तनयेनेव छसु द्वारेसु तदारम्मणकिच्चं, अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्धं
असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिच्चं, अन्ते चुतिकिच्चञ्चाति तीणि किच्चानि साधयमानानि नियतवत्थुकानि

अनियतद्वारारम्मणद्वानकिच्चानि हुत्वा पवत्तन्ति ।

पञ्च रूपावचरानि चत्तारि च अरूपावचरानि अत्तना दिन्नपटिसन्धितो उद्धं असति भवङ्गुपच्छेदके चित्तुप्पादे भवङ्गकिच्चं, अन्ते चुत्तिकिच्चज्वाति किच्चद्वयं साधयमानानि पवत्तन्ति । तेसु रूपावचरानि नियतवत्थारम्मणानि अनियतद्वानकिच्चानि, इतरानि अवत्थुकानि नियतारम्मणानि अनियतद्वानकिच्चानि हुत्वा पवत्तन्तीति । एवं ताव बात्तिसविधम्पि विज्जाणं पवत्तियं सङ्खारपच्चया पवत्तति । तत्रस्स ते ते सङ्खारा कम्मपच्चयेन च उपनिस्सयपच्चयेन च पच्चया होन्ति ।

तत्थ यानेतानि एकादस तदारम्मणचित्तानि वुत्तानि, तेसु एकम्पि रूपारूपभवे तदारम्मणं हुत्वा न पवत्तति । कस्मा? बीजाभावा । तत्थ हि कामावचरविपाकसङ्घातं पटिसन्धिबीजं नत्थि, यं रूपादीसु आरम्मणेषु पवत्तियं तस्स जनकं भवेय्य । चक्खुविज्जाणादीनम्पि रूपभवे अभावो आपज्जतीति चे? न; इन्द्रियप्पवत्तिआनुभावतो द्वारवीथिभेदे चित्तनियमतो च ।

यथा चेत्तं तदारम्मणं एकन्तेन रूपारूपभवे नप्पवत्तति तथा सब्बेपि अकामावचरे धम्मे नानुबन्धति । कस्मा? अजनकत्ता चेव जनकस्स च असदिसत्ता । तज्झि यथा नाम गेहा निक्खमित्वा बहि गन्तुकामो तरुणदारको अत्तनो जनकं पितरं वा अज्जं वा पितुसदिसं हितकामं जातिं अङ्गुलियं गहेत्वा अनुबन्धति, न अज्जं राजपुरिसादिं, तथा एतम्पि भवङ्गारम्मणतो बहि निक्खमितुकामं सभागताय अत्तनो जनकं पितरं वा पितुसदिसं वा कामावचरजवनमेव अनुबन्धति, न अज्जं महग्गतं अनुत्तरं वा ।

यथा चेत्तं महग्गतलोकुत्तरे धम्मे नानुबन्धति, तथा यदा एते कामावचरधम्मापि महग्गतारम्मणा हुत्वा पवत्तन्ति तदा तेपि नानुबन्धति । कस्मा? अपरिचितदेसत्ता अच्चन्तपरित्तरारम्मणत्ता च । तज्झि यथा पितरं वा पितुसदिसं वा जातिं अनुबन्धन्तोपि तरुणदारको घरद्वारअन्तरवीथिचतुक्कादिम्हि परिचितेयेव देसे अनुबन्धति, न अरज्जं वा युद्धभूमिं वा गच्छन्तं; एवं कामावचरधम्मे अनुबन्धन्तम्पि अमहग्गतादिम्हि परिचितेयेव देसे पवत्तमाने धम्मे अनुबन्धति, न महग्गतलोकुत्तरधम्मे आरब्ध पवत्तमानेति ।

यस्मा चस्स “सब्बो कामावचरविपाको किरियमनोधातु किरियअहेतुकमनोविज्जाणधातु सोमनस्ससहगता इमे धम्मा परित्तरारम्मणा”ति एवं अच्चन्तपरित्तमेव आरम्मणं वुत्तं, तस्मापेतं महग्गतलोकुत्तरारम्मणे कामावचरधम्मेपि नानुबन्धतीति वेदितब्बं ।

किं वा इमाय युत्तिकथाय? अट्ठकथायज्झि एकन्तेनेव वुत्तं — एकादस तदारम्मणचित्तानि नामगोत्तं आरब्ध जवने जविते तदारम्मणं न गण्हन्ति । पण्णत्तिं आरब्ध जवने जविते तदारम्मणं न लब्धति । तिलक्खणारम्मणिकविपस्सनाय तदारम्मणं न लब्धति । वुट्ठानगामिनिया बलवविपस्सनाय तदारम्मणं न लब्धति । रूपारूपधम्मे आरब्ध जवने जविते तदारम्मणं न लब्धति । मिच्छत्तनियतधम्मेसु तदारम्मणं न लब्धति । सम्मत्तनियतधम्मेसु तदारम्मणं न लब्धति । लोकुत्तरधम्मे आरब्ध जवने जविते तदारम्मणं न लब्धति । अभिज्जाजाणं आरब्ध जवने जविते तदारम्मणं न लब्धति । पटिसम्भिदाजाणं आरब्ध जवने जविते तदारम्मणं न लब्धति । कामावचरे दुब्बलारम्मणे तदारम्मणं न लब्धति, छसु द्वारेसु बलवारम्मणे आपाथगतेयेव लब्धति, लब्धमानज्च कामावचरेयेव लब्धति । रूपारूपभवे तदारम्मणं नाम नत्थीति ।

यं पन वुत्तं “सेसेसु एकूनवीसतिया चित्तेसु न किञ्चि अत्तनो अनुरूपाय पटिसन्धिया न पवत्तती”ति, तं

अतिसंखित्तत्ता दुब्बिजानं । तेनस्स वित्थारनयदस्सनत्थं वुच्चति — “कति पटिसन्धियो? कति पटिसन्धिचित्तानि? केन कत्थ पटिसन्धि होति? किं पटिसन्धिया आरम्भण” न्ति?

असज्जपटिसन्धिया सद्धिं वीसति पटिसन्धियो । वुत्तप्पकारानेव एकूनवीसति पटिसन्धिचित्तानि । तत्थ अकुसलविपाकाय अहेतुकमनोविज्जाणधातुया अपायेसु पटिसन्धि होति, कुसलविपाकाय मनुस्सलोके जच्चन्धजातिबधिरजातिउम्मत्तकएळमूगनपुंसकादीनं । अट्ठहि सहेतुकमहाविपाकेहि कामावचरदेवेसु चेव मनुस्सेसु च पुज्जवन्तानं पटिसन्धि होति, पज्जहि रूपावचरविपाकेहि रूपीब्रह्मलोके, चतूहि अरूपावचरविपाकेहि अरूपलोकेति । येन च यत्थ पटिसन्धि होति, सा एव तस्सा अनुरूपपटिसन्धि नाम ।

सद्धेपतो पटिसन्धिया तीणि आरम्भणानि होन्ति — कम्मं, कम्मनिमित्तं, गतिनिमित्तन्ति । तत्थ **कम्मं** नाम आयूहिता कुसलाकुसलचेतना । **कम्मनिमित्तं** नाम यं वत्थुं आरम्भणं कत्वा कम्मं आयूहति । तत्थ अतीते कप्पकोटिसतसहस्समत्थकस्मिम्पि कम्मे कते तस्मिं खणे कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आगन्त्वा उपट्ठाति ।

तत्रिदं कम्मनिमित्तस्स उपट्ठाने वत्थु — गोपकसीवली किर नाम तालपिट्टिकविहारे चेति यं कारेसि । तस्स मरणमज्जे निपन्नस्स चेति यं उपट्ठासि । सो तदेव निमित्तं गण्हित्वा कालंकत्वा देवलोके निब्बत्ति । अज्जा सम्मूळहकालकिरिया नाम होति । परम्मुखं गच्छन्तस्स हि पच्छतो तिखिणेन असिना सीसं छिन्दन्ति । निपज्जित्वा निद्वायन्तस्सापि तिखिणेन असिना सीसं छिन्दन्ति । उदके ओसीदापेत्वा मारेन्ति । एवरूपेपि काले अज्जतरं कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा उपट्ठाति । अज्जं लहुकमरणं नाम अत्थि । निखादनदण्डकमत्थकस्मिज्हि निलीनमक्खिकं मुग्गरेन पहरित्वा पिसन्ति । एवरूपेपि काले कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा उपट्ठाति । एवं पिसियमानाय पन मक्खिकाय पठमं कायद्वारावज्जनं भवङ्गं नावट्ठेति, मनोद्वारावज्जनमेव आवट्ठेति । अथ जवनं जवित्वा भवङ्गं ओतरति । दुतियवारे कायद्वारावज्जनं भवङ्गं आवट्ठेति । ततो कायविज्जाणं, सम्पटिच्छनं, सन्तीरणं, वोट्टपनन्ति वीथिचित्तानि पवत्तन्ति । जवनं जवित्वा भवङ्गं ओतरति । ततियवारे मनोद्वारावज्जनं भवङ्गं आवट्ठेति । अथ जवनं जवित्वा भवङ्गं ओतरति । एतस्मिं ठाने कालकिरियं करोति । इदं किमत्थं आभतं? अरूपधम्मानं विसयो नाम एवं लहुकोति दीपनत्थं ।

गतिनिमित्तं नाम निब्बत्तनकओकासे एको वण्णो उपट्ठाति । तत्थ निरये उपट्ठहन्ते लोहकुम्भिसदिसो हुत्वा उपट्ठाति । मनुस्सलोके उपट्ठहन्ते मातुकुच्छिकम्बल्लयानसदिसा हुत्वा उपट्ठाति । देवलोके उपट्ठहन्ते कप्परुक्खविमानसयनादीनि उपट्ठहन्ति । एवं कम्मं, कम्मनिमित्तं, गतिनिमित्तन्ति सद्धेपतो पटिसन्धिया तीणि आरम्भणानि होन्ति ।

अपरो नयो — पटिसन्धिया तीणि आरम्भणानि होन्ति? अतीतं, पच्चुप्पन्नं, नवत्तब्बज्ज । असज्जीपटिसन्धि अनारम्भणाति । तत्थ विज्जाणज्जायतननेवसज्जानासज्जायतनपटिसन्धीनं अतीतमेव आरम्भणं । दसन्नं कामावचरानं अतीतं वा पच्चुप्पन्नं वा । सेसानं नवत्तब्बं । एवं तीसु आरम्भणेषु पवत्तमाना पन पटिसन्धि यस्मा अतीतारम्भणस्स वा नवत्तब्बारम्भणस्स वा चुत्तिचित्तस्स अनन्तरमेव होति । पच्चुप्पन्नारम्भणं पन चुत्तिचित्तं नाम नत्थि । तस्मा द्वीसु आरम्भणेषु अज्जतरारम्भणाय चुत्तिया अनन्तरं तीसु आरम्भणेषु अज्जतरारम्भणाय पटिसन्धिया सुगतिदुग्गतिवसेन पवत्तनाकारो वेदितब्बो ।

सेय्यथिदं — कामावचरसुगति यं ताव ठितस्स पापकम्मिनो पुग्गलस्स “तानिस्स तम्हि समये ओलम्बन्ती” तिआदिवचनतो (म० नि० ३.२४८) मरणमज्जे निपन्नस्स यथूपचितं पापकम्मं वा कम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे

आपाथमागच्छति । तं आरब्ध उपपन्नाय तदारम्मणपरियोसानाय सुद्धाय वा जवनवीथिया अनन्तरं भवङ्गविसयं आरम्मणं कत्वा चुतिचित्तं उपपज्जति । तस्मिं निरुद्धे तदेव आपाथगतं कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध अनुपच्छिन्नकिलेसबलविनामितं दुग्गतिपरियापन्नं पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा अतीतारम्मणा पटिसन्धि ।

अपरस्स मरणसमये वुत्तप्पकारकम्मवसेन नरकादीसु अग्गिजालवण्णादिकं दुग्गतिनिमित्तं मनोद्वारे आपाथमागच्छति । तस्स द्विक्खत्तुं भवङ्गे उपपज्जित्वा निरुद्धे तं आरम्मणं आरब्ध एकं आवज्जनं, मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानीति तीणि वीथिचित्तानि उपपज्जन्ति । ततो भवङ्गविसयं आरम्मणं कत्वा एकं चुतिचित्तं । एत्तावता एकादस चित्तक्खणा अतीता होन्ति । अथावसेसपञ्चचित्तक्खणायुके तस्मिंयेव आरम्मणे पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पच्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

अपरस्स मरणसमये पञ्चन्नं द्वारानं अज्जतरस्मिं द्वारे रागादिहेतुभूतं हीनारम्मणं आपाथमागच्छति । तस्स यथाक्कमेन उपपन्नवोद्धब्बनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि द्वे तदारम्मणानि च उपपज्जन्ति । ततो भवङ्गविसयमारम्मणं कत्वा एकं चुतिचित्तं । एत्तावता द्वे भवङ्गानि, आवज्जनं, दस्सनं, सम्पटिच्छनं, सन्तीरणं, वोद्धब्बनं, पञ्च जवनानि, द्वे तदारम्मणानि, एकं चुतिचित्तन्ति पञ्चदस चित्तक्खणा अतीता होन्ति । अथावसेसएकचित्तक्खणायुके तस्मिं येव आरम्मणे पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयम्पि अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पच्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि । एस ताव अतीतारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतपच्चुप्पन्नारम्मणाय दुग्गतिपटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

दुग्गतियं ठितस्स पन उपचितानवज्जकम्मस्स वुत्तनयेनेव तं अनवज्जकम्मं वा कम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथमागच्छतीति कण्हपक्खे सुक्कपक्खं ठपेत्वा सब्बं पुरिमनयेनेव वेदितब्बं । अयं अतीतारम्मणाय दुग्गतिचुतिया अनन्तरा अतीतपच्चुप्पन्नारम्मणाय सुगतिपटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

सुगतियं ठितस्स पन उपचितानवज्जकम्मस्स “तानिस्स तम्हि समये ओलम्बन्ती”ति आदिवचनतो मरणमज्जे निपन्नस्स यथूपचितं अनवज्जकम्मं वा कम्मनिमित्तं वा मनोद्वारे आपाथमागच्छति । तज्ज खो उपचितकामावचरानवज्जकम्मस्सेव । उपचितमहग्गतकम्मस्स पन कम्मनिमित्तमेव आपाथमागच्छति । तं आरब्ध उपपन्नाय तदारम्मणपरियोसानाय सुद्धाय वा जवनवीथिया अनन्तरं भवङ्गविसयं आरम्मणं कत्वा चुतिचित्तमुपपज्जति । तस्मिं निरुद्धे तदेव आपाथगतं कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध अनुपच्छिन्नकिलेसबलविनामितं सुगतिपरियापन्नं पटिसन्धिचित्तमुपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा अतीतारम्मणा नवत्तब्बारम्मणा वा पटिसन्धि ।

अपरस्स मरणसमये कामावचरानवज्जकम्मवसेन मनुस्सलोके मातुकुच्छिवण्णसङ्घातं वा देवलोके उय्यानकप्परुक्खादिवण्णसङ्घातं वा सुगतिनिमित्तं मनोद्वारे आपाथमागच्छति । तस्स दुग्गतिनिमित्ते दस्सितानुक्कमेनेव चुतिचित्तानन्तरं पटिसन्धिचित्तं उपपज्जति । अयं अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पच्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

अपरस्स मरणसमये जातका ‘अयं, तात, तवत्थाय बुद्धपूजा करीयति, चित्तं पसादेही’ति वत्वा पुप्फदामधजपटाकादिवसेन रूपारम्मणं वा धम्मस्सवनतूरियपूजादिवसेन सहारम्मणं वा धूमवासगन्धादिवसेन गन्धारम्मणं वा ‘इदं, तात, सायस्सु, तवत्थाय दातब्बं देय्यधम्म’न्ति वत्वा मधुफाणितादिवसेन रसारम्मणं वा ‘इदं, तात, फुसस्सु,

तवत्थाय दातब्बं देय्यधम्मं'न्ति वत्त्वा चीनपटसोमारपटादिवसेन फोडुब्बारम्मणं वा पञ्चद्वारे उपसंहरन्ति । तस्स तस्मिं आपाथगते रूपादिआरम्मणे यथाक्कमेन उप्पन्नवोडुपनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि द्वे तदारम्मणानि च उप्पज्जन्ति । ततो भवङ्गविसयं आरम्मणं कत्वा एकं चुतिचित्तं, तदवसाने तस्मिञ्जेव एकचित्तकखण्डितिके आरम्मणे पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयम्पि अतीतारम्मणाय चुतिया अनन्तरा पच्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि ।

अपरस्स पन पथवीकसिणज्झानादिवसेन पटिलद्धमहगतस्स सुगतियं ठितस्स मरणसमये कामावचरकुसलकम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तानं अज्जतरं पथवीकसिणादिकं वा निमित्तं महगतचित्तं वा मनोद्वारे आपाथमागच्छति । चक्खुसोतानं वा अज्जतरस्मिं कुसलुप्पत्तिहेतुभूतं पणीतमारम्मणं आपाथमागच्छति । तस्स यथाक्कमेन उप्पन्नवोडुब्बनावसाने मरणस्स आसन्नभावेन मन्दीभूतवेगत्ता पञ्च जवनानि उप्पज्जन्ति । महगतगतिकानं पन तदारम्मणं नत्थि । तस्मा जवनानन्तरंयेव भवङ्गविसयं आरम्मणं कत्वा एकं चुतिचित्तं उप्पज्जति । तस्सावसाने कामावचरमहगतसुगतीनं अज्जतरसुगतिपरियापन्नं यथूपड्डितेसु आरम्मणेसु अज्जतरारम्मणं पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयं नवत्तब्बारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतपच्चुप्पन्ननवत्तब्बानं अज्जतरारम्मणा पटिसन्धि ।

एतेनानुसारेन आरुप्पचुतियापि अनन्तरा पटिसन्धि वेदितब्बा । अयं अतीतनवत्तब्बारम्मणाय सुगतिचुतिया अनन्तरा अतीतनवत्तब्बपच्चुप्पन्नारम्मणाय पटिसन्धिया पवत्तनाकारो ।

दुग्गतियं ठितस्स पन पापकम्मिनो वुत्तनयेनेव तं कम्मं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा मनोद्वारे, पञ्चद्वारे पन अकुसलुप्पत्तिहेतुभूतं आरम्मणं आपाथमागच्छति । अथस्स यथाक्कमेन चुतिचित्तावसाने दुग्गतिपरियापन्नं तेसु आरम्मणेसु अज्जतरारम्मणं पटिसन्धिचित्तं उप्पज्जति । अयं अतीतारम्मणाय दुग्गतिचुतिया अनन्तरा अतीतपच्चुप्पन्नारम्मणाय पटिसन्धिया पवत्तनाकारोति । एत्तावता एकूनवीसतिविधस्सापि विज्जाणस्स पटिसन्धिवसेन पवत्ति दीपिता होति ।

तयिदं सब्बम्पि एवं —

पवत्तमानं सन्धिम्हि, द्विधा कम्मेन वत्तति ।

मिस्सादीहि च भेदेहि, भेदस्स दुविधादिको ॥

इदञ्चि एकूनवीसतिविधम्पि विपाकविज्जाणं पटिसन्धिम्हि पवत्तमानं द्विधा कम्मेन वत्तति । यथासकञ्चि एतस्स जनकं कम्मं नानाक्खणिककम्मप्पच्चयेन चैव उपनिस्सयपच्चयेन च पच्चयो होति । वुत्तहेतं “कुसलाकुसलं कम्मं विपाकस्स उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्टा० १.१.४२३) । एवं वत्तमानस्स पनस्स मिस्सादीहि भेदेहि दुविधादिकोपि भेदो वेदितब्बो, सेय्यथिदं — इदञ्चि पटिसन्धिवसेन एकधा वत्तमानम्पि रूपेण सह मिस्सामिस्सभेदतो दुविधं, कामरूपारूपभवभेदतो तिविधं, अण्डजजलाबुजसंसेदजओपपातिकयोनिवसेन चतुर्विधं, गतिवसेन पञ्चविधं, विज्जाणद्वितिवसेन सत्तविधं, सत्तावासवसेन अट्ठविधं होति । तत्थ —

मिस्सं द्विधा भावभेदा, सभावं तत्थ च द्विधा ।

द्वे वा तयो वा दसका, ओमतो आदिना सह ॥

‘मिस्सं द्विधा भावभेदा’ति यज्जेतमेत्थ अज्जत्र अरूपभवा रूपमिस्सं पटिसन्धिविज्जाणं उप्पज्जति, तं रूपभवे इत्थिन्द्रियपुरिसिन्द्रियसङ्घातेन भावेन विना उप्पत्तितो कामभवे अज्जत्र जातिपण्डकपटिसन्धिया भावेन सह उप्पत्तितो सभावं अभावन्ति दुविधं होति ।

‘सभावं तत्थ च द्विधा’ति तत्थापि च यं सभावं तं इत्थिपुरिसभावानं अज्जतरेन सह उप्पत्तितो दुविधमेव होति ।

‘द्वे वा तयो वा दसका, ओमतो आदिना सहा’ति यज्जेतमेत्थ मिस्सं अमिस्सन्ति द्वये आदिभूतं रूपमिस्सं पटिसन्धिविज्जाणं, तेन सह वत्थुकायदसकवसेन द्वे वा वत्थुकायभावदसकवसेन तयो वा दसका ओमतो उप्पज्जन्ति, नत्थि इतो परं रूपपरिहानीति । तं पनेतं एवं ओमकपरिमाणं उप्पज्जमानं अण्डजजलाबुजनामिकासु द्वीसु योनीसु जातिउण्णाय एकेन अंसुना उद्धततेलसप्पिमण्डप्पमाणं कललन्ति लद्धसङ्घं हुत्वा उप्पज्जति । तत्थ योनीनं गतिवसेन सम्भवभेदो वेदितब्बो । एतासु हि —

निरये भुम्मवज्जेसु, देवेसु च न योनियो ।

तिस्सो पुरिमिका होन्ति, चतस्सोपि गतित्तये ॥

तत्थ देवेसु चाति चसद्देन यथा निरये च भुम्मवज्जेसु च देवेसु, एवं निज्झामतण्हिकपेतेसु च पुरिमिका तिस्सो योनियो न सन्तीति वेदितब्बा । ओपपातिका एव हि ते होन्ति । सेसे पन तिरच्छानपेत्तिविसयमनुस्ससङ्घाते गतित्तये पुब्बे वज्जितभुम्मदेवेसु च चतस्सो योनियो होन्ति । तत्थ —

तिंस नव चेव रूपीसु, सत्तति उक्कंसतोव रूपानि ।

संसेदजोपपातीसु, अथ वा अवकंसतो तिंस ॥

रूपीब्रह्मेसु ताव ओपपातिकयोनिकेसु चक्खुसोतवत्थुदसकानं जीवितनवकस्स चाति चतुन्नं कलापानं वसेन तिंस च नव च पटिसन्धिविज्जाणेन सह रूपानि उप्पज्जन्ति । रूपीब्रह्मे पन ठपेत्वा अज्जेसु संसेदजओपपातिकेसु उक्कंसतो चक्खुसोतधानजिक्काकायभाववत्थुदसकानं वसेन सत्तति । तानि च निच्चं देवेसु । तत्थ वण्णो गन्धो रसो ओजा चतस्सो चापि धातुयो चक्खुपसादो जीवितिन्द्रियन्ति अयं दसरूपपरिमाणो रूपपुज्जो चक्खुदसको नाम । एवं सेसा वेदितब्बा । अवकंसतो पन जच्चन्धबधिरअधानकनपुंसकस्स जिक्काकायवत्थुदसकानं वसेन तिंस रूपानि उप्पज्जन्ति । उक्कंसावकंसानं पन अन्तरे अनुरूपतो विकप्पो वेदितब्बो ।

एवं विदित्वा पुन —

खन्धारम्मणगतिहेतु-वेदनापीतिवितक्कविचारेहि ।

भेदाभेदविसेसो, चुतिसन्धीनं परिज्जेय्यो ॥

याहेसा मिस्सामिस्सतो दुविधा पटिसन्धि, या चस्सा अतीतानन्तरा चुति, तासं इमेहि खन्धादीहि भेदाभेदविसेसो जातब्बोति अत्थो ।

कथं? कदाचि चतुक्खन्धाय आरुप्पचुतिया अनन्तरा चतुक्खन्धाव आरम्मणतोपि अभिन्ना पटिसन्धि होति, कदाचि

अमहगतबहिद्धारम्मणाय महगतअज्झत्तारम्मणा । अयं ताव अरूपभूमीसुयेव नयो । कदाचि पन चतुक्खन्धाय आरुप्पचुतिया अनन्तरा पञ्चक्खन्धा कामावचरा पटिसन्धि । कदाचि पञ्चक्खन्धाय कामावचरचुतिया रूपावचरचुतिया वा अनन्तरा चतुक्खन्धा आरुप्पपटिसन्धि । एवं अतीतारम्मणचुतिया अतीतनवत्तब्बपच्चुप्पन्नारम्मणा पटिसन्धि, एकच्चसुगतिचुतिया एकच्चदुग्गतिपटिसन्धि, अहेतुकचुतिया सहेतुकपटिसन्धि, दुहेतुकचुतिया तिहेतुकपटिसन्धि, उपेक्खासहगतचुतिया सोमनस्ससहगतपटिसन्धि, अप्पीतिकचुतिया सप्पीतिकपटिसन्धि, अवितक्कचुतिया सवितक्कपटिसन्धि, अविचारचुतिया सविचारपटिसन्धि, अवितक्कअविचारचुतिया सवितक्कसविचारपटिसन्धीति तस्स तस्स विपरीततो च यथायोगं योजेतब्बं ।

लद्धप्पच्चयमितिधम्म-मत्तमेतं भवन्तरमुपेति ।

नास्स ततो सङ्कन्ति, न ततो हेतुं विना होति ॥

इति हेतं लद्धपच्चयं रूपारूपधम्ममत्तं उप्पज्जमानं भवन्तरं उपेतीति वुच्चति, न सत्तो, न जीवो । तस्स नापि अतीतभवतो इध सङ्कन्ति अत्थि, नापि ततो हेतुं विना इध पातुभावो । तयिदं पाकटेन मनुस्सचुतिपटिसन्धिकमेन पकासयिस्साम —

अतीतभवस्मिहि सरसेन उपक्कमेन वा समासन्नमरणस्स असय्हानं सब्बङ्गपच्चङ्गसन्धिबन्धनच्छेदकानं मारणन्तिकवेदनासत्तानं सन्निपातं असहन्तस्स आतपे पक्खित्तहरितालपण्णमिव कमेन उपसुस्समाने सरीरे निरुद्धेसु चक्खादीसु इन्द्रियेसु हृदयवत्थुमत्ते पतिट्ठितेसु कायिन्द्रियमनिन्द्रियजीवितिन्द्रियेसु तङ्घणावसेसं हृदयवत्थुसन्निस्सितं विज्जाणं गरुसमासेवितासन्नपुब्बकतानं अज्जरं लद्धावसेसपच्चयसङ्खारसङ्खातं कम्मं वा तदुपट्ठापितं वा कम्मनिमित्तगतिनिमित्तसङ्खातं विसयमारब्ध पवत्तति । तदेवं पवत्तमानं तण्हाअविज्जानं अप्पहीनत्ता अविज्जापटिच्छादितादीनवे तस्मिं विसये तण्हा नामेति, सहजातसङ्खारा खिपन्ति । तं सन्ततिवसेन तण्हाय नामियमानं सङ्खारेहि खिप्पमानं ओरिमतीररुक्खविनिबद्धरज्जुमालम्बित्वा मातिकातिककमको विय पुरिमज्ज निस्सयं जहति, अपरज्ज कम्मसमुट्ठापितं निस्सयं अस्सादयमानं वा अनस्सादयमानं वा आरम्मणादीहियेव पच्चयेहि पवत्तति ।

एत्थ च पुरिमं चवनतो चुति, पच्छिमं भवन्तरादिपटिसन्धानतो पटिसन्धीति वुच्चति । तदेतं नापि पुरिमभवा इध आगतं, नापि ततो कम्मसङ्खारनतिविसयादिहेतुं विना पातुभूतन्ति वेदितब्बं ।

सियुं निदस्सनानेत्य, पटिघोसादिका अथ ।

सन्तानबन्धतो नत्थि, एकता नापि नानता ॥

एत्थ चेतस्स विज्जाणस्स पुरिमभवतो इध अनागमने अतीतभवपरियापन्नहेतूहि च उप्पादे पटिघोसपदीपमुद्वापटिबिम्बप्पकारा धम्मा निदस्सनानि सियुं । यथा हि पटिघोसपदीपमुद्दच्छाया सद्वादिहेतुका अज्जत्र अगन्त्वा होन्ति, एवमेव इदं चित्तं । एत्थ च ‘सन्तानबन्धतो नत्थि एकता नापि नानता’ । यदि हि सन्तानबन्धे सति एकन्तमेकता भवेय्य, न खीरतो दधि सम्भूतं सिया । अथापि एकन्तनानता भवेय्य, न खीरस्साधीनो दधि सिया । एस नयो सब्बहेतुहेतुसमुप्पन्नेसु । एवज्ज सति सब्बलोकवोहारलोपो सिया । सो च अनिद्धो । तस्मा एत्थ न एकन्तमेकता वा नानता वा उपगन्तब्बाति ।

एत्थाह — ननु एवं असङ्कन्तिपातुभावे सति ये इमस्मिं मनुस्सत्तभावे खन्धा, तेसं निरुद्धत्ता फलपच्चयस्स च कम्मस्स तत्थ अगमनतो अज्जस्स अज्जतो च तं फलं सिया? उपभुज्जके च असति कस्स तं फलं सिया? तस्मा न सुन्दरमिदं विधानन्ति । तत्रिदं वुच्चति —

सन्ताने यं फलं एतं, नाज्जस्स न च अज्जतो ।
बीजानं अभिसङ्खारो, एतस्सत्थस्स साधको ॥

एकसन्तानस्मिहि फलमुप्पज्जमानं तत्थ एकन्तं एकत्तनानत्तानं पटिसिद्धत्ता अज्जस्साति वा अज्जतोति वा न होति । एतस्स च पनत्थस्स बीजानं अभिसङ्खारो साधको । अम्बबीजादीनहि अभिसङ्खारेसु कतेसु तस्स बीजस्स सन्ताने लद्धपच्चयो कालन्तरे फलविसेसो उप्पज्जमानो न अज्जबीजानं नापि अज्जाभिसङ्खारपच्चया उप्पज्जति, न च तानि बीजानि ते अभिसङ्खारा वा फलट्ठानं पापुणन्ति । एवं सम्पदमिदं वेदितब्बं । विज्जासिप्पोसधादीहि चापि बालसरीरे उपयुत्तेहि कालन्तरे वुट्ठसरीरादीसु फलदेहि अयमत्थो वेदितब्बो ।

यम्पि वुत्तं ‘उपभुज्जके च असति कस्स तं फलं सिया’ति? तत्थ —

फलस्सुप्पत्तिया एव, सिद्धा भुज्जकसम्मुति ।
फलुप्पादेन रुक्खस्स, यथा फलति सम्मुति ॥

यथा हि रुक्खसङ्घातानं धम्मानं एकदेसभूतस्स रुक्खफलस्स उप्पत्तिया एव रुक्खो फलतीति वा फलितोति वा वुच्चति, तथा देवमनुस्ससङ्घातानं खन्धानं एकदेसभूतस्स उपभोगसङ्घातस्स सुखदुक्खफलस्स उप्पादेनेव देवो वा मनुस्सो वा उपभुज्जतीति वा सुखितोति वा दुक्खितोति वा वुच्चति । तस्मा न एत्थ अज्जेन उपभुज्जकेन नाम कोचि अत्थो अत्थीति ।

योपि वदेय्य — ‘एवं सन्तेपि एते सङ्खारा विज्जमाना वा फलस्स पच्चया सियुं, अविज्जमाना वा । यदि च विज्जमाना पवत्तिक्खणेयेव नेसं विपाकेन भवितब्बं । अथ अविज्जमाना, पवत्तितो पुब्बे च पच्छा च निच्चं फलावहा सियुं’न्ति । सो एवं वत्तब्बो —

कतत्ता पच्चया एते, न च निच्चं फलावहा ।
पाटिभोगादिकं तत्थ, वेदितब्बं निदस्सनं ॥

कतत्ता एव हि सङ्खारा अत्तनो फलस्स पच्चया होन्ति, न विज्जमानत्ता वा अविज्जमानत्ता वा । यथाह “कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खुविज्जाणं उप्पन्नं होती”तिआदि (ध० स० ४३१) । यथारहस्स अत्तनो फलस्स च पच्चया हुत्वा न पुन फलावहा होन्ति विपक्कविपाकत्ता । एतस्स चत्थस्स विभावने इदं पाटिभोगादिकं निदस्सनं वेदितब्बं ।

यथा हि लोके यो कस्सचि अत्थस्स निय्यातनत्थं पाटिभोगो होति, भण्डं वा किणाति, इणं वा गण्हाति । तस्स तं किरियाकरणमत्तमेव तदत्थनिय्यातनादिमिहि पच्चयो होति, न किरियाय विज्जमानता वा अविज्जमानता वा । न च तदत्थनिय्यातनादितो परम्पि धारकोव होति । कस्मा? निय्यातनादीनं कतत्ता । एवं कतत्ताव सङ्खारापि अत्तनो फलस्स

पच्चया होन्ति, न च यथारहं फलदानतो परम्पि फलावहा होन्तीति । एत्तावता मिस्सामिस्सवसेन द्विधापि पवत्तमानस्स पटिसन्धिविज्जाणस्स सङ्खारपच्चया पवत्ति दीपिता होति ।

इदानीं सब्बस्वेतेसु बत्तिसविज्जाणेषु सम्मोहविघाततथं —

पटिसन्धिपवत्तीनं, वसेनेते भवादिसु ।

विजानितब्बा सङ्खारा, यथा येसञ्च पच्चया ॥

तत्थ तयो भवा, चतस्सो योनियो, पञ्च गतियो, सत्त विज्जाणद्धितियो, नव सत्तावासाति एते भवादयो नाम । एतेसु भवादीसु पटिसन्धियं पवत्ते च एते येसं विपाकविज्जाणानं पच्चया यथा च पच्चया होन्ति तथा विजानितब्बाति अत्थो ।

तत्थ — पुज्जाभिसङ्खारे ताव कामावचरअट्टचेतनाभेदो पुज्जाभिसङ्खारो अविसेसेन कामभवे सुगतियं नवन्नं विपाकविज्जाणानं पटिसन्धियं नानाक्खणिककम्मपच्चयेन चेव उपनिस्सयपच्चयेन चाति द्विधा पच्चयो । रूपावचरपञ्चकुसलचेतनाभेदो पुज्जाभिसङ्खारो रूपभवे पटिसन्धियं एव पञ्चन्नं । वुत्तप्पभेदकामावचरो पन कामभवे सुगतियं उपेक्खासहगताहेतुकमनोविज्जाणधातुवज्जानं सत्तन्नं परित्तविपाकविज्जाणानं वुत्तनयेनेव द्विधा पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । स्वेव रूपभवे पञ्चन्नं विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । कामभवे पन दुग्गतियं अट्टन्नम्पि परित्तविपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं ।

तत्थ निरये महामोगल्लानत्थेरस्स नरकचारिकादीसु इट्ठारम्मणसमायोगे सो पच्चयो होति । तिरच्छानेसु पन नागसुपण्णपेतमहिद्धिकेसु च इट्ठारम्मणं लब्धतियेव । स्वेव कामभवे सुगतियं सोळसन्नम्पि कुसलविपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । अविसेसेन पुज्जाभिसङ्खारो रूपभवे दसन्नं विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च ।

द्वादसाकुसलचेतनाभेदो अपुज्जाभिसङ्खारो कामभवे दुग्गतियं एकस्स विज्जाणस्स तथेव पच्चयो पटिसन्धियं, नो पवत्ते; छन्नं पवत्ते, नो पटिसन्धियं; सत्तन्नम्पि अकुसलविपाकविज्जाणानं पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । कामभवे पन सुगतियं तेसंयेव सत्तन्नं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं; रूपभवे चतुन्नं विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । सो च खो कामावचरे अनिट्ठरूपदस्सनसदसवनवसेन । ब्रह्मलोके पन अनिट्ठा रूपादयो नाम नत्थि, तथा कामावचरदेवलोकेपि ।

आनेज्जाभिसङ्खारो अरूपभवे चतुन्नं विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च ।

कामावचरकुसलाकुसलतो पन सब्बसङ्गाहिकनयेन वीसतिचेतनाभेदोपि कायसङ्खारो कामभवे दसन्नं विपाकविज्जाणानं पटिसन्धियं नानाक्खणिककम्मपच्चयेन चेव उपनिस्सयपच्चयेन चाति द्विधा पच्चयो । स्वेव कामभवे तेरसन्नं, रूपभवे नवन्नं विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते, नो पटिसन्धियं । स्वेव कामभवे तेवीसतिया विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते च पटिसन्धियञ्च । वचीसङ्खारेपि एसेव नयो ।

अट्ठवीसतिएकूनतिसचेतनाभेदोपि पन चित्तसङ्खारो तीसु भवेसु एकूनवीसतिया विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पटिसन्धियं, नो पवत्ते । स्वेव द्वीसु भवेसु हेट्ठावुत्तानं तेरसन्नञ्च नवन्नञ्चाति द्वावीसतिया विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो

पवत्ते, नो पटिसन्धियं । तीसु पन भवेसु द्वत्तिसायपि विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पवत्ते चेव पटिसन्धियञ्च । एवं ताव भवेसु पटिसन्धिपवत्तीनं वसेन ते सङ्खारा येसं पच्चया, यथा च पच्चया होन्ति तथा विजानितब्बा । एतेनेव नयेन योनिआदीसुपि वेदितब्बा ।

तत्रिदं आदितो पट्टाय मुखमत्तप्पकासनं — इमेसु हि सङ्खारेसु यस्मा पुज्जाभिसङ्खारो ताव द्वीसु भवेसु पटिसन्धिं दत्त्वा सब्बं अत्तनो विपाकं जनेति, तथा अण्डजादीसु चतूसु योनीसु, देवमनुस्ससङ्खातासु द्वीसु गतीसु, नानत्तकायनानत्तसज्जीनानत्तकायएकत्तसज्जीएकत्तकायनानत्तसज्जीएकत्तकायएकत्तसज्जीसङ्खातासु मनुस्सानञ्चेव पठमदुतियततियज्झानभूमीनञ्च वसेन चतूसु विज्जाणट्ठितीसु । असज्जसत्तावासे पनेस रूपमत्तमेवाभिसङ्खारोतीति चतूसुयेव सत्तावासेसु च पटिसन्धिं दत्त्वा सब्बं अत्तनो विपाकं जनेति । तस्मा एस एतेसु द्वीसु भवेसु, चतूसु योनीसु, द्वीसु गतीसु, चतूसु विज्जाणट्ठितीसु, चतूसु सत्तावासेसु च एकवीसतिया विपाकविज्जाणानं वुत्तनयेनेव पच्चयो होति यथासम्भवं पटिसन्धियं पवत्ते च ।

अपुज्जाभिसङ्खारो पन यस्मा एकस्मिञ्चेव कामभवे, चतूसु योनीसु, अवसेसासु तीसु गतीसु, नानत्तकायएकत्तसज्जीसङ्खाताय एकस्सा विज्जाणट्ठितिया, तादिसेयेव च एकस्मिं सत्तावासे पटिसन्धिवसेन विपच्चति, तस्मा एस एकस्मिं भवे चतूसु योनीसु, तीसु गतीसु, एकस्सा विज्जाणट्ठितिया, एकस्मिं च सत्तावासे सत्तनं विपाकविज्जाणानं वुत्तनयेनेव पच्चयो होति पटिसन्धियं पवत्ते च ।

आनेज्जाभिसङ्खारो पन यस्मा एकस्मिं अरूपभवे, एकस्सा ओपपातिकयोनिआ, एकस्सा देवगतिया, आकासानञ्चायतनादीसु तीसु विज्जाणट्ठितीसु, आकासानञ्चायतनादीसु च चतूसु सत्तावासेसु पटिसन्धिवसेन विपच्चति, तस्मा एस एकस्मिंयेव भवे, एकस्सा योनिआ, एकस्सा देवगतिया, तीसु विज्जाणट्ठितीसु चतूसु सत्तावासेसु, चतुन्नं विज्जाणानं वुत्तनयेनेव पच्चयो होति पटिसन्धियं पवत्ते च ।

कायसङ्खारोपि यस्मा एकस्मिं कामभवे, चतूसु योनीसु, पञ्चसु गतीसु, द्वीसु विज्जाणट्ठितीसु, द्वीसु च सत्तावासेसु पटिसन्धिं दत्त्वा सब्बं अत्तनो विपाकं जनेति, तस्मा एस एकस्मिं भवे, चतूसु योनीसु, पञ्चसु गतीसु, द्वीसु विज्जाणट्ठितीसु, द्वीसु च सत्तावासेसु तेवीसतिया विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पटिसन्धियं पवत्ते च । वचीसङ्खारेपि एसेव नयो ।

चित्तसङ्खारो पन यस्मा एकं सत्तावासं ठपेत्वा न कत्थचि न विपच्चति, तस्मा एस तीसु भवेसु, चतूसु योनीसु, पञ्चसु गतीसु, सत्तसु विज्जाणट्ठितीसु, अट्ठसु सत्तावासेसु यथायोगं द्वत्तिसाय विपाकविज्जाणानं तथेव पच्चयो पटिसन्धियं पवत्ते च । अविज्जाणके पन सत्तावासे सङ्खारपच्चया विज्जाणं नत्थि ।

अपिच पुज्जाभिसङ्खारो असज्जसत्तेसु कटत्तारूपानं नानाक्खणिककम्मपच्चयेन पच्चयोति । एवं —

पटिसन्धिपवत्तीनं, वसेनेते भवादिसु ।

विजानितब्बा सङ्खारा, यथा येसञ्च पच्चयाति ॥

सङ्खारपच्चया विज्जाणपदनिद्देशो ।

नामरूपपदनिद्देशो

२२८. विज्जाणपच्चया नामरूपनिद्देसे —

देसनाभेदतो सब्ब-भवादीसु पवत्तितो ।

सङ्गहा पच्चयनया, विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

‘देसनाभेदतो’ति “तत्थ कतमं रूपं? चत्तारो च महाभूता चतुन्नज्ज महाभूतानं उपादाय रूप”न्ति (सं० नि० २.२; म० नि० १.१००) एवं ताव सुत्तन्ते च इध रूपपदस्स अभेदतो एकसदिसा देसना कता; नामपदस्स पन भेदतो ।

सुत्तन्तस्मिञ्चि “तत्थ कतमं नामं? वेदना सज्जा चेतना फस्सो मनसिकारो”ति वुत्तं । इध “वेदनाक्खन्धो सज्जाक्खन्धो सङ्खारक्खन्धो”ति । तत्थ हि यम्पि चक्खुविज्जाणपच्चया नामं उप्पज्जति, उप्पन्नज्ज चित्तस्स ठिति अरूपीनं धम्मामं आयूति एवं अज्जधम्मसन्निस्सयेन अग्गहेतब्बतो पाकटं, तं दस्सेन्तो चेतनाफस्समनसिकारवसेन सङ्खारक्खन्धं तिधा भिन्दित्वा द्वीहि खन्धेहि सद्धिं देसेसि । इध पन तत्थ वुत्तज्ज अवुत्तज्ज सब्बं नामं सङ्गण्हन्तो “तयो खन्धा — वेदनाक्खन्धो सज्जाक्खन्धो सङ्खारक्खन्धो”ति आह ।

किं पन इमे तयो खन्धाव नामं, विज्जाणं नामं नाम न होतीति? नो न होति । तस्मिं पन विज्जाणे गय्हमाने नामविज्जाणस्स च पच्चयविज्जाणस्स चाति द्विन्नं विज्जाणानं सहभावो आपज्जति । तस्मा विज्जाणं पच्चयट्ठाने ठपेत्वा पच्चयनिब्बत्तं नामं दस्सेतुं तयोव खन्धा वुत्ताति । एवं ताव ‘देसनाभेदतो’ विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘सब्बभवादीसु पवत्तितो’ति एत्थ पन नामं एकं सत्तावासं ठपेत्वा सब्बभवयोनिगतिविज्जाणद्वित्तिसेससत्तावासेसु पवत्तति । रूपं द्वीसु भवेसु, चतूसु योनीसु, पज्जसु गतीसु, पुरिमासु चतूसु विज्जाणद्वितीसु, पज्जसु च सत्तावासेसु पवत्तति । एवं पवत्तमाने चेतस्मिं नामरूपे यस्मा अभावकगम्भसेय्यकानं अण्डजानज्ज पटिसन्धिवक्खणे वत्थुकायवसेन रूपतो द्वे सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेसं वित्थारेण रूपरूपतो वीसति धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धाति एते तेवीसति धम्मा विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति वेदितब्बा । अग्गहितग्गहणेन पन एकसन्ततिसीसतो नव रूपधम्मे अपनेत्वा चुट्ठस, सभावकानं भावदसकं पक्खिपित्वा तेत्तिंस । तेसम्पि अग्गहितग्गहणेन सन्ततिसीसद्वयतो अट्ठारस रूपधम्मे अपनेत्वा पन्नरस ।

यस्मा च ओपपातिकसत्तेसु ब्रह्मकायिकादीनं पटिसन्धिवक्खणे चक्खुसोतवत्थुदसकानं जीवितिन्द्रियनवकस्स च वसेन रूपरूपतो चत्तारि सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेसं वित्थारेण रूपरूपतो एकूनचत्तालीस धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धाति एते द्वाचत्तालीस धम्मा विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति वेदितब्बा । अग्गहितग्गहणेन पन सन्ततिसीसत्तयतो सत्तवीसति धम्मे अपनेत्वा पन्नरस ।

कामभवे पन यस्मा सेसओपपातिकानं वा संसेदजानं वा सभावकपरिपुण्णायतनानं पटिसन्धिवक्खणे रूपरूपतो सत्त सन्ततिसीसानि तयो च अरूपिनो खन्धा पातुभवन्ति, तस्मा तेसं वित्थारेण रूपरूपतो सत्तति धम्मा तयो च अरूपिनो खन्धाति एते तेसत्तति धम्मा विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति वेदितब्बा । अग्गहितग्गहणेन पन सन्ततिसीसछक्कतो चतुपज्जास धम्मे अपनेत्वा एकूनवीसति । एस उक्कंसतो । अवकंसेन पन तंतरूपसन्ततिसीसविकलानं तस्स तस्स वसेन हापेत्वा हापेत्वा सङ्खेपतो च वित्थारतो च पटिसन्धिविज्जाणपच्चया नामरूपसङ्घाता वेदितब्बा । अरूपीनं पन तयोव अरूपिनो खन्धा । असज्जीनं रूपतो जीवितिन्द्रियनवकमेवाति । एस ताव पटिसन्धियं नयो ।

पवत्ते पन सब्बत्थ रूपप्पवत्तिदेसे पटिसन्धिचित्तस्स ठितिकखणे पटिसन्धिचित्तेन सह पवत्तउतुतो उतुसमुद्धानं सुद्धङ्कं पातुभवति । पटिसन्धिचित्तं पन रूपं न समुद्वापेति । तज्झि यथा पपाते पतितपुरिसो परस्स पच्चयो होतुं न सक्कोति, एवं वत्थुदुब्बलताय दुब्बलत्ता रूपं समुद्वापेतुं न सक्कोति । पटिसन्धिचित्ततो पन उद्धं पठमभवङ्गतो पभुति चित्तसमुद्धानकं सुद्धङ्कं । सद्दपातुभावकाले पटिसन्धिकखणतो उद्धं पवत्तउतुतो चेव चित्ततो च सद्दनवकं । ये पन कबळिकाराहारूपजीविनो गब्भसेय्यकसत्ता तेसं —

“यज्जस्स भुज्जती माता, अन्नं पानज्ज भोजनं ।

तेन सो तत्थ यापेति, मातुकुच्छिगतो नरो”ति ॥ (सं० नि० १.२३५) ।

वचनतो मातरा अज्झोहरिताहारेन अनुगते सरीरे, ओपपातिकानं सब्बपठमं अत्तनो मुखगतं खेळं अज्झोहरणकाले आहारसमुद्धानं सुद्धङ्कन्ति इदं आहारसमुद्धानस्स सुद्धङ्कस्स उतुचित्तसमुद्धानानज्ज उक्कंसतो द्विन्नं नवकानं वसेन छब्बीसतिविधं, पुब्बे एकेकचित्तकखणे तिकखत्तुं उप्पज्जमानं वुत्तं कम्मसमुद्धानं सत्ततिविधन्ति छन्नवुतिविधं रूपं तयो च अरूपिनो खन्धाति समासतो नवनवुति धम्मा । यस्मा वासद्दो अनियतो कदाचिदेव पातुभावतो, तस्मा दुविधम्पि तं अपनेत्वा इमे सत्तनवुति धम्मा यथासम्भवं सब्बसत्तानं विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति वेदितब्बा । तेसज्झि सुत्तानम्पि पमत्तानम्पि चरन्तानम्पि खादन्तानम्पि पिवन्तानम्पि दिवा च रत्तिज्ज एते विज्जाणपच्चया पवत्तन्ति । तज्ज तेसं विज्जाणपच्चयभावं परतो वण्णयिस्साम ।

यं पनेतमेत्थ कम्मजरूपं तं भवयोनिगतिविज्जाणट्ठितिसत्तावासेसु सब्बपठमं पतिट्ठहन्तम्पि तिसमुद्धानिकरूपेन अनुपत्थद्धं न सक्कोति सण्ठातुं, नापि तिसमुद्धानिकं तेन अनुपत्थद्धं । अथ खो वातब्भाहतापि चतुद्विसववत्थापिता नळकलापियो विय, ऊमिवेगब्भाहतापि महासमुद्दे कत्थचि लद्धपतिट्ठा भिन्नवाहनिका विय च अज्जमज्जूपत्थद्धानेवेतानि अपतमानानि सण्ठहित्वा एकम्पि वस्सं द्वेपि वस्सानि...पे०... वस्ससतम्पि याव तेसं सत्तानं आयुक्खयो वा पुज्जक्खयो वा ताव पवत्तन्तीति । एवं ‘सब्बभवादीसु पवत्तितो’पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘सङ्गहा’ति एत्थ च यं आरुप्पे पवत्तिपटिसन्धीसु पज्जवोकारभवे च पवत्तिया विज्जाणपच्चया नाममेव, यज्ज असज्जीसु सब्बत्थ पज्जवोकारभवे च पवत्तिया विज्जाणपच्चया रूपमेव, यज्ज पज्जवोकारभवे सब्बत्थ विज्जाणपच्चया नामरूपं, तं सब्बं नामज्ज रूपज्ज नामरूपज्ज नामरूपन्ति एवं एकदेससरूपेकसेसनयेन सङ्गहेत्वा विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति वेदितब्बं । असज्जीसु विज्जाणाभावा अयुत्तन्ति चे नायुत्तं । इदज्झि —

नामरूपस्स यं हेतु, विज्जाणं तं द्विधा मतं ।

विपाकमविपाकज्ज, युत्तमेव यतो इदं ॥

यज्झि नामरूपस्स हेतु विज्जाणं तं विपाकाविपाकभेदतो द्विधा मतं । इदज्ज असज्जसत्तेसु कम्मसमुद्धानत्ता पज्जवोकारभवे पवत्तअभिसङ्खारविज्जाणपच्चया रूपं, तथा पज्जवोकारे पवत्तियं कुसलादिचित्तकखणे कम्मसमुद्धानन्ति युत्तमेव इदं । एवं ‘सङ्गहतो’पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘पच्चयनया’ति एत्थ हि —

नामस्स पाकविज्जाणं, नवधा होति पच्चयो ।
वत्थुरूपस्स नवधा, सेसरूपस्स अट्ठधा ॥

अभिसङ्खारविज्जाणं, होति रूपस्स एकधा ।
तदज्जं पन विज्जाणं, तस्स तस्स यथारहं ॥

यज्हेतं पटिसन्धियं पवत्तियं वा विपाकसङ्घातं नामं, तस्स रूपमिस्सस्स वा रूपमिस्सस्स वा पटिसन्धिकं वा अज्जं वा विपाकविज्जाणं सहजातअज्जमज्जनिस्सयसम्पयुत्तविपाकआहारइन्द्रियअत्थिअविगतपच्चयेहि नवधा पच्चयो होति । वत्थुरूपस्स पटिसन्धियं सहजातअज्जमज्जनिस्सयविपाकआहारइन्द्रियविषयुत्तअत्थिअविगतपच्चयेहि नवधा पच्चयो होति । ठपेत्वा पन वत्थुरूपं सेसरूपस्स इमेसु नवसु अज्जमज्जपच्चयं अपनेत्वा सेसेहि अट्ठहि पच्चयेहि पच्चयो होति । अभिसङ्खारविज्जाणं पन असज्जसत्तरूपस्स वा पच्चवोकारे वा कम्मजस्स सुत्तन्तिकपरियायेन उपनिस्सयवसेन एकधाव पच्चयो होति । अवसेसं पठमभवङ्गतो पभुति सब्बम्पि विज्जाणं तस्स तस्स नामरूपस्स यथारहं पच्चयो होतीति वेदितब्बं । वित्थारतो पन तस्स पच्चयनये दस्सियमाने सब्बापि पट्टानकथा वित्थारेतब्बा होतीति न तं आरभाम ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितब्बं “पटिसन्धिनामरूपं विज्जाणपच्चया होती”ति? सुत्ततो युत्तितो च । सुत्ते हि “चित्तानुपरिवत्तिनो धम्मा”तिआदिना (ध० स० दुकमातिका ६२) नयेन बहुधा वेदनादीनं विज्जाणपच्चयता सिद्धा । युत्तितो पन —

चित्तजेन हि रूपेन, इध दिट्ठेन सिज्झति ।
अदिट्ठस्सापि रूपस्स, विज्जाणं पच्चयो इति ॥

चित्ते हि पसन्ने अप्पसन्ने वा तदनुरूपानि रूपानि उप्पज्जमानानि दिट्ठानि । दिट्ठेन च अदिट्ठस्स अनुमानं होतीति इमिना इध दिट्ठेन चित्तजरूपेन अदिट्ठस्सापि पटिसन्धिरूपस्स विज्जाणं पच्चयो होतीति जानितब्बमेतं । कम्मसमुद्धानस्सापि हि तस्स चित्तसमुद्धानस्सेव विज्जाणपच्चयता पट्टाने (पट्टा० १.१.५३, ४१९) आगताति । एवं पच्चयनयतो पेत्य विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

एत्थ च “विज्जाणपच्चया नामरूपं”न्ति भासमानेन भगवता यस्मा उपपरिक्खमानानं पण्डितानं परमत्थतो नामरूपमत्तमेव पवत्तमानं दिस्सति, न सत्तो, न पोसो; तस्मा अप्पटिवत्तियं समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा ब्रह्मना वा केनचि वा लोकस्मिं अनुत्तरं धम्मचक्कं पवत्तितं होतीति ।

विज्जाणपच्चया नामरूपपदनिद्देशो ।

सळायतनपदनिद्देशो

२२९. नामरूपपच्चया सळायतननिद्देशे —

नामं खन्धत्तयं रूपं, भूतवत्थादिकं मतं ।
कतेकसेसं तं तस्स, तादिसस्सेव पच्चयो ॥

यज्हेतं सळायतनस्स पच्चयभूतं नामरूपं, तत्थ नामन्ति वेदनादिक्खन्धत्तयं, रूपं पन सकसन्ततिपरियापन्नं नियमतो चत्तारि भूतानि छ वत्थूनि जीवितिन्द्रियन्ति एवं भूतवत्थादिकं मतन्ति वेदितब्बं । तं पन “नामञ्च रूपञ्च नामरूपञ्च नामरूप”न्ति एवं कतेकसेसं “छट्ठायतनञ्च सळायतनञ्च सळायतन”न्ति एवं कतेकसेसस्सेव सळायतनस्स पच्चयोति वेदितब्बं । कस्मा? यस्मा आरुप्पे नाममेव पच्चयो । तञ्च छट्ठायतनस्सेव, न अज्जस्स । “नामपच्चया छट्ठायतन”न्ति हि अब्बाकतवारे वक्खति । इध सङ्गहितमेव हि तत्थ विभत्तन्ति वेदितब्बं ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितब्बं “नामरूपं सळायतनस्स पच्चयो”ति? नामरूपभावे भावतो । तस्स तस्स हि नामस्स रूपस्स च भावे तं तं आयतनं होति, न अज्जथा । सा पनस्स तब्भावभावीभावता पच्चयनयस्मिज्जेव आविभविस्सति । तस्मा —

पटिसन्धियं पवत्ते वा, होति यं यस्स पच्चयो ।
यथा च पच्चयो होति, तथा नेय्यं विभाविना ॥

तत्रायं अत्थदीपना —

नाममेव हि आरुप्पे, पटिसन्धिपवत्तिसु ।
पच्चयो सत्तथा छट्ठा, होति तं अवकंसतो ॥

कथं? ‘पटिसन्धियं’ ताव अवकंसतो सहजातअज्जमज्जनिस्सयसम्पयुत्तविपाकअत्थिअविगतपच्चयेहि सत्तथा नामं छट्ठायतनस्स पच्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपच्चयेन, किञ्चि आहारपच्चयेनाति एवं अज्जथापि पच्चयो होति । तस्स वसेन उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ।

‘पवत्ते’पि विपाकं वुत्तनयेनेव पच्चयो होति । इतरं पन अवकंसतो वुत्तप्पकारेसु पच्चयेसु विपाकपच्चयवज्जेहि छहि पच्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपच्चयेन, किञ्चि आहारपच्चयेनाति एवं अज्जथापि पच्चयो होति । तस्स वसेन उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ।

अज्जस्मिम्पि भवे नामं, तथेव पटिसन्धियं ।
छट्ठस्स इतरेसं तं, छहाकारेहि पच्चयो ॥

आरुप्पतो हि अज्जस्मिम्पि पच्चवोकारभवे तं विपाकनामं हदयवत्थुनो सहायं हुत्वा छट्ठस्स मनायतनस्स यथा आरुप्पे वुत्तं तथेव अवकंसतो सत्तथा पच्चयो होति । इतरेसं पनेतं पच्चन्नं चक्खायतनादीनं चतुमहाभूतसहायं हुत्वा सहजात निस्सयविपाकविप्पयुत्तअत्थिअविगतवसेन छहाकारेहि पच्चयो होति । किञ्चि पनेत्थ हेतुपच्चयेन, किञ्चि आहारपच्चयेनाति एवं अज्जथापि पच्चयो होति । तस्स वसेन उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ।

पवत्तेपि तथा होति, पाकं पाकस्स पच्चयो ।
अपाकं अविपाकस्स, छथा छट्ठस्स पच्चयो ॥

पवत्तेपि हि पच्चवोकारभवे यथा पटिसन्धियं, तथेव विपाकनामं विपाकस्स छट्ठायतनस्स अवकंसतो सत्तथा पच्चयो

होति । अविपाकं पन अविपाकस्स छट्ठस्स अवकंसतोव ततो विपाकपच्चयं अपनेत्वा छधाव पच्चयो होति ।
वुत्तनयेनेव पनेत्थ उक्कंसावकंसो वेदितब्बो ।

तत्थेव सेसपञ्चन्नं, विपाकं पच्चयो भवे ।
चतुधा अविपाकम्पि, एवमेव पकासितं ॥

तत्थेव हि पवत्ते सेसानं चक्खायतनादीनं पञ्चन्नं चक्खुप्पसादादिवत्थुकम्पि इतरम्पि विपाकनामं
पच्छाजातविप्पयुत्तअत्थिअविगतपच्चयेहि चतुधा पच्चयो होति । यथा च विपाकं, अविपाकम्पि एवमेव पकासितं । तस्मा
कुसलादिभेदम्पि तेसं चतुधा पच्चयो होतीति वेदितब्बं । एवं ताव नाममेव पटिसन्धियं पवत्ते वा यस्स यस्स आयतनस्स
पच्चयो होति, यथा च होति, तथा वेदितब्बं ।

रूपं पनेत्थ आरुप्प-भवे भवति पच्चयो ।
न एकायतनस्सापि, पञ्चक्खन्धभवे पन ॥

रूपतो सन्धियं वत्थु, छधा छट्ठस्स पच्चयो ।
भूतानि चतुधा होन्ति, पञ्चन्नं अविसेसतो ॥

रूपतो हि पटिसन्धियं वत्थुरूपं छट्ठस्स मनायतनस्स सहजातअञ्जमञ्जनिस्सयविप्पयुत्तअत्थिअविगतपच्चयेहि
छधा पच्चयो होति । चत्तारि पन भूतानि अविसेसतो पटिसन्धियं पवत्ते च यं यं आयतनं उप्पज्जति, तस्स तस्स वसेन
पञ्चन्नम्पि चक्खायतनादीनं सहजातनिस्सयअत्थिअविगतपच्चयेहि चतुधा पच्चया होन्ति ।

तिधा जीवितमेतेसं, आहारो च पवत्तियं ।
तानेव छधा छट्ठस्स, वत्थु तस्सेव पञ्चधा ॥

एतेसं पन चक्खादीनं पञ्चन्नं पटिसन्धियं पवत्ते च अत्थिअविगतइन्द्रियवसेन रूपजीवितं तिधा पच्चयो होति ।

‘आहारो चा’ति आहारो च अत्थिअविगतआहारवसेन तिधा पच्चयो होति । सो च खो ये सत्ता आहारूपजीविनो,
तेसं आहारानुगते काये पवत्तियंयेव, नो पटिसन्धियं । तानि पन पञ्च चक्खायतनादीनि छट्ठस्स
चक्खुसोतधानजिक्काकायविज्जाणसङ्घातस्स मनायतनस्स निस्सयपुरेजातइन्द्रियविप्पयुत्तअत्थिअविगतवसेन छहाकारेहि
पच्चया होन्ति पवत्ते, नो पटिसन्धियं । ठपेत्वा पन पञ्च विज्जाणानि तस्सेव अवसेसमनायतनस्स वत्थुरूपं
निस्सयपुरेजातविप्पयुत्तअत्थिअविगतवसेन पञ्चधा पच्चयो होति पवत्ते, नो पटिसन्धियं । एवं रूपमेव पटिसन्धियं पवत्ते
वा यस्स यस्स आयतनस्स पच्चयो होति यथा च होति तथा वेदितब्बं ।

नामरूपं पनुभयं, होति यं यस्स पच्चयो ।
यथा च तम्पि सब्बत्थ, विज्जातब्बं विभाविना ॥

सेय्यथिदं — पटिसन्धियं ताव पञ्चवोकारभवे खन्धत्तयवत्थुरूपसङ्घातं नामरूपं छट्ठायातनस्स
सहजातअञ्जमञ्जनिस्सयविपाकसम्पयुत्तविप्पयुत्तअत्थिअविगतपच्चयादीहि पच्चयो होतीति इदमेत्थ मुखमत्तं ।

वुत्तनयानुसारेण पण सक्का सब्बं योजेतुन्ति न एत्थ वित्थारो दस्सितोति ।

नामरूपपच्चया सळायतनपदनिद्देसो ।

फस्सपदनिद्देसो

२३०. सळायतनपच्चया फस्सनिद्देसे —

छळेव फस्सा सङ्खेपा, चक्खुसम्पस्सआदयो ।

विज्जाणमिव बत्तिस, वित्थारेण भवन्ति ते ॥

‘सङ्खेपतो’ हि पाळियं चक्खुसम्पस्सोति आदयो छळेव फस्सा आगता । वित्थारेण पण चक्खुसम्पस्सादयो पञ्च कुसलविपाका पञ्च अकुसलविपाकाति दस, सेसा बावीसति लोकियविपाकविज्जाणसम्पयुत्ता च बावीसतीति एवं सब्बेपि सङ्खारपच्चया वुत्तविज्जाणमिव बत्तिस होन्ति । यं पनेतस्स बत्तिसविधस्सापि फस्सस्स पच्चयो सळायतनं । तत्थ

छट्ठेण सह अज्झत्तं, चक्खादिं बाहिरेहिपि ।

सळायतनमिच्छन्ति, छहि सद्धिं विचक्खणा ॥

तत्थ ये ताव “उपादिन्नकपवत्तिकथा अय”न्ति एकसन्ततिपरियापन्नमेव पच्चयं पच्चयुप्पन्नञ्च दीपेन्ति, ते छट्ठायतनपच्चया फस्सोति पाळिअनुसारतो आरुपे छट्ठायतनञ्च अज्जत्थ सब्बसङ्गहतो सळायतनञ्च फस्सस्स पच्चयोति एकदेससरूपेकसेसं कत्वा छट्ठेण सह अज्झत्तं चक्खादिं सळायतनन्ति इच्छन्ति । तज्हि छट्ठायतनञ्च सळायतनञ्च सळायतनन्त्वेव सङ्गं गच्छति । ये पण पच्चयुप्पन्नमेव एकसन्ततिपरियापन्नं दीपेन्ति, पच्चयं पण भिन्नसन्तानम्पि, ते यं यं आयतनं फस्सस्स पच्चयो होति तं सब्बं दीपेन्ता बाहिरम्पि परिग्गहेत्वा तदेव छट्ठेण सह अज्झत्तं बाहिरेहिपि रूपायतनादीहि सद्धिं सळायतनन्ति इच्छन्ति । तम्पि हि छट्ठायतनञ्च सळायतनञ्च सळायतनन्ति एतेसं एकसेसे कते सळायतनन्त्वेव सङ्गं गच्छति ।

एत्थाह — न सब्बायतनेहि एको फस्सो सम्भोति, नापि एकम्हा आयतना सब्बे फस्सा, अयञ्च सळायतनपच्चया फस्सोति एकोव वुत्तो, सो कस्माति? तत्रिदं विस्सज्जनं — सच्चमेतं । सब्बेहि एको एकम्हा वा सब्बे न सम्भोन्ति, सम्भोति पण अनेकेहि एको; यथा चक्खुसम्पस्सो चक्खायतना रूपायतना चक्खुविज्जाणसङ्गाता मनायतना अवसेसा सम्पयुत्तधम्मायतना चाति एवं सब्बत्थ यथानुरूपं योजेतब्बं । तस्मा एव हि —

एको पनेकायतन-प्पभवो इति दीपितो ।

फस्सोयं एकवचन-निद्देसेनिध तादिना ॥

‘एकवचननिद्देसेना’ति सळायतनपच्चया फस्सोति इमिना हि एकवचननिद्देसेन अनेकेहि आयतनेहि एको फस्सो होतीति तादिना दीपितोति अत्थो । आयतनेसु पण —

छधा पञ्च ततो एकं, नवधा बाहिरानि छ ।
यथासम्भवमेतस्स, पच्चयत्ते विभावये ॥

तत्रायं विभावना — चक्खुसम्पत्तादीनि ताव पञ्च चक्खुसम्पत्तादिभेदतो पञ्चविधस्स फस्सस्स निस्सयपुरेजातइन्द्रियविषयुत्तअत्थिअविगतवसेन छधा पच्चया होन्ति । ततो परं एकं विपाकमनायतनं अनेकभेदस्स विपाकमनोसम्पत्तास्स सहजातअज्जमज्जनिस्सयविपाकआहारइन्द्रियसम्पयुत्तअत्थिअविगतवसेन नवधा पच्चयो होति । बाहिरेसु पन रूपायतनं चक्खुसम्पत्तास्स आरम्भणपुरेजातअत्थिअविगतवसेन चतुधा पच्चयो होति । तथा सद्दायतनादीनि सोतसम्पत्तादीनं । मनोसम्पत्तास्स पन तानि धम्मायतनञ्च तथा च आरम्भणपच्चयमत्तेनेव चाति एवं बाहिरानि छ यथासम्भवमेतस्स पच्चयत्ते विभावयेति ।

सळायतनपच्चया फस्सपदनिद्देशो ।

वेदनापदनिद्देशो

२३१. फस्सपच्चया वेदनानिद्देशे —

द्वारतो वेदना वुत्ता, चक्खुसम्पत्ताज्जादिका ।
छळेव ता पभेदेन, एकूननवुती मता ॥

चक्खुसम्पत्ताज्जावेदनातिआदिना हि नयेन पाळियं इमा चक्खुसम्पत्ताज्जादिका द्वारतो छळेव वेदना वुत्ता । ता पन पभेदेन एकूननवुतिया चित्तेहि सम्पयुत्तता एकूननवुतीति मता ।

वेदनासु पनेतासु, इध बात्तिस वेदना ।
विपाकचित्तयुत्ताव, अधिप्पेताति भासिता ॥

अट्ठधा तत्थ पञ्चन्नं, पञ्चद्वारमि पच्चयो ।
सेसानं एकधा फस्सो, मनोद्वारेपि सो तथा ॥

तत्थ हि पञ्चद्वारे चक्खुपसादादिवत्थुकानं पञ्चन्नं वेदनानं चक्खुसम्पत्तादिको फस्सो सहजातअज्जमज्जनिस्सयविपाकआहारसम्पयुत्तअत्थिअविगतवसेन अट्ठधा पच्चयो होति । सेसानं पन एकेकस्मिं द्वारे सम्पटिच्छनसन्तीरणतदारम्भणवसेन पवत्तानं कामावचरविपाकवेदनानं चक्खुसम्पत्तादिको फस्सो उपनिस्सयवसेन एकधाव पच्चयो होति ।

‘मनोद्वारेपि सो तथा’ति मनोद्वारेपि हि तदारम्भणवसेन पवत्तानं कामावचरविपाकवेदनानं सो सहजातमनोसम्पत्तासङ्घातो फस्सो तथेव अट्ठधा पच्चयो होति, पटिसन्धिभवङ्गचुतिवसेन च पवत्तानं तेभूमकविपाकवेदनानमि । या पनेता मनोद्वारे तदारम्भणवसेन पवत्ता कामावचरवेदना, तासं मनोद्वारे आवज्जनसम्पयुत्तो मनोसम्पत्ता उपनिस्सयवसेन एकधा पच्चयो होतीति ।

फस्सपच्चया वेदनापदनिद्देशो ।

तण्हापदनिद्देशो

२३२. वेदनापच्चया तण्हानिद्देशे —

रूपतण्हादिभेदेन, छ तण्हा इध दीपिता ।
एकेका तिविधा तत्थ, पवत्ताकारतो मता ॥

इमस्मिहि वेदनापच्चया तण्हानिद्देशे ‘सेट्ठिपुत्तो ब्राह्मणपुत्तो’ति पितितो नामवसेन पुत्तो विय इमा रूपतण्हा...पे०... धम्मतण्हाति आरम्मणतो नामवसेन छ तण्हा दीपिता पकासिता कथिताति अत्थो । तत्थ रूपे तण्हा रूपतण्हाति इमिना नयेन पदत्थो वेदितब्बो ।

तासु च पन तण्हासु एकेका तण्हा पवत्तिआकारतो कामतण्हा, भवतण्हा, विभवतण्हाति एवं तिविधा मता । रूपतण्हा एव हि यदा चक्खुस्स आपाथगतं रूपारम्मणं कामस्सादवसेन अस्सादयमाना पवत्तति, तदा कामतण्हा नाम होति । यदा तदेवारम्मणं धुवं सस्सतन्ति पवत्ताय सस्सतदिट्ठिया सद्धिं पवत्तति, तदा भवतण्हा नाम होति । सस्सतदिट्ठिसहगतो हि रागो भवतण्हाति वुच्चति । यदा पन तदेवारम्मणं “उच्छिज्जति विनस्सती”ति पवत्ताय उच्छेददिट्ठिया सद्धिं पवत्तति, तदा विभवतण्हा नाम होति । उच्छेददिट्ठिसहगतो हि रागो विभवतण्हाति वुच्चति । एसेव नयो सद्वतण्हादीसुपीति एता अट्टारस तण्हा होन्ति ।

ता अज्झत्तरूपादीसु अट्टारस, बहिद्भा अट्टारसाति छत्तिंस । इति अतीता छत्तिंस, अनागता छत्तिंस, पच्चुप्पन्ना छत्तिंसाति अट्टसतं तण्हा होन्ति । ता पन संङ्खिप्पमाना रूपादिआरम्मणवसेन छ, कामतण्हादिवसेन वा तिस्सोव तण्हा होन्तीति वेदितब्बा । यस्मा पनिमे सत्ता पुत्तं अस्सादेत्वा पुत्ते ममत्तेन धातिया विय रूपादिआरम्मणवसेन उप्पज्जमानं वेदनं अस्सादेत्वा वेदनाय ममत्तेन रूपादिआरम्मणदायकानं चित्तकारगन्धब्बगन्धिकसूदतन्तवायरसायनविधायकवेज्जादीनं महासक्कारं करोन्ति, तस्मा सब्बापेसा वेदनापच्चया तण्हा होतीति वेदितब्बा ।

यस्मा चेत्थ अधिप्पेता, विपाकसुखवेदना ।
एकाव एकधा चेसा, तस्मा तण्हाय पच्चयो ॥

‘एकधा’ति उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो होति । यस्मा वा —

दुक्खी सुखं पत्थयति, सुखी भिय्योपि इच्छति ।
उपेक्खा पन सन्तत्ता, सुखमिच्चेव भासिता ॥

तण्हाय पच्चया तस्मा, होन्ति तिस्सोपि वेदना ।
वेदनापच्चया तण्हा, इति वुत्ता महेसिना ॥

वेदना पच्चया चापि, यस्मा नानुसयं विना ।

होति तस्मा न सा होति, ब्राह्मणस्स वुसीमतोति ॥

वेदनापच्चया तण्हापदनिद्देसो ।

उपादानपदनिद्देसो

२३३. तण्हापच्चया उपादाननिद्देसे —

उपादानानि चत्तारि, तानि अत्थविभागतो ।

धम्मसङ्खेपवित्थारा, कमतो च विभावये ॥

पाळियज्झि उपादानन्ति कामुपादानं...पे०... अत्तवादुपादानन्ति इमानि चत्तारि उपादानानि आगतानि । तेसं अयं **अत्थविभागो** — वत्थुसङ्घातं कामं उपादियतीति **कामुपादानं** । कामो च सो उपादानञ्चातिपि **कामुपादानं** । उपादानन्ति दळ्ळहग्गहणं । दळ्ळहत्थो हेत्थ उपसद्दो उपायास-उपकट्टादीसु विय । तथा दिट्ठि च सा उपादानञ्चाति **दिट्ठुपादानं** । दिट्ठिं उपादियतीति वा **दिट्ठुपादानं** । सस्सतो अत्ता च लोको चातिआदीसु हि पुरिमदिट्ठिं उत्तरदिट्ठि उपादियति । तथा सीलब्बतं उपादियतीति **सीलब्बतुपादानं** । सीलब्बतञ्च तं उपादानञ्चातिपि **सीलब्बतुपादानं** । गोसीलगोवतादीनि हि एवं सुद्धीति अभिनिवेसतो सयमेव उपादानानीति । तथा वदन्ति एतेनाति वादो, उपादियन्ति एतेनाति उपादानं । किं वदन्ति उपादियन्ति वा? अत्तानं । अत्तनो वादुपादानं **अत्तवादुपादानं** । अत्तवादमत्तमेव वा अत्ताति उपादियन्ति एतेनाति **अत्तवादुपादानं** । अयं ताव तेसं अत्थविभागो ।

‘**धम्मसङ्खेपवित्थारे**’ पन कामुपादानं ताव “तत्थ कतमं कामुपादानं? यो कामेसु कामच्छन्दो कामरागो कामनन्दी कामतण्हा कामस्नेहो कामपरिळाहो काममुच्छा कामज्झोसानं — इदं वुच्चति कामुपादानं”न्ति आगतत्ता सङ्खेपतो तण्हादळ्ळत्तं वुत्तं । तण्हादळ्ळत्तं नाम पुरिमतण्हाउपनिस्सयपच्चयेन दळ्ळहसम्भूता उत्तरतण्हा एव । केचि पनाहु — अप्पत्तविसयपत्थना तण्हा, अन्धकारे चोरस्स हत्थप्पसारणं विय । सम्पत्तविसयग्गहणं उपादानं, तस्सेव भण्डग्गहणं विय । अप्पिच्छतासन्तुट्ठितापटिपक्खा च ते धम्मा । तथा परियेसनारक्खदुक्खमूलाति । सेसुपादानत्तयं पन सङ्खेपतो दिट्ठिमत्तमेव ।

वित्थारतो पन पुब्बे रूपादीसु वुत्ताय अट्ठसतप्पभेदायपि तण्हाय दळ्ळभावो कामुपादानं । दसवत्थुका मिच्छादिट्ठि दिट्ठुपादानं । यथाह — “तत्थ कतमं दिट्ठुपादानं? नत्थि दिन्नं, नत्थि यिट्ठं...पे०... सच्छिकत्वा पवेदेन्तीति या एवरूपा दिट्ठि... पे०... विपरियेसग्गाहो — इदं वुच्चति दिट्ठुपादानं”न्ति (ध० स० १२२१; विभ० १३८) सीलवतेहि सुद्धिपरामसनं पन सीलब्बतुपादानं । यथाह — “तत्थ कतमं सीलब्बतुपादानं? इतो बहिद्भा समणब्राह्मणानं सीलेन सुद्धि, वतेन सुद्धि, सीलब्बतेन सुद्धीति या एवरूपा दिट्ठि...पे०... विपरियेसग्गाहो — इदं वुच्चति सीलब्बतुपादानं”न्ति (ध० स० १२२२; विभ० १३८) । वीसतिवत्थुका सक्कायदिट्ठि अत्तवादुपादानं । यथाह — “तत्थ कतमं अत्तवादुपादानं? इध अस्सुतवा पुथुज्जनो... पे०... सप्पुरिसधम्मे अविनीतो रूपं अत्ततो समनुपस्सति...पे०... विपरियेसग्गाहो — इदं वुच्चति अत्तवादुपादानं”न्ति (ध० स० १२२३; विभ० १३८) । अयमेत्थ धम्मसङ्खेपवित्थारो ।

‘**कमतो**’ति एत्थ पन तिविधो कमो — उप्पत्तिकमो, प्हानक्कमो, देसनाक्कमो च । तत्थ अनमतग्गे संसारे इमस्स पठमं उप्पत्तीति अभावतो किलेसानं निप्परियायेन उप्पत्तिकमो न वुच्चति । परियायेन पन येभुय्येन एकस्मिं भवे अत्तग्गाहपुब्बङ्गमो सस्सतुच्छेदाभिनिवेसो । ततो “सस्सतो अयं अत्ता”ति गण्हतो अत्तविसुद्धत्थं सीलब्बतुपादानं,

उच्छिज्जतीति गणहतो परलोकनिरपेक्खस्स कामुपादानन्ति एवं पठमं अत्तवादुपादानं, ततो दिट्ठिशीलब्बतकामुपादानानीति अयमेतेसं एकस्मिं भवे उप्पत्तिक्कमो ।

दिट्ठुपादानादीनि चेत्थ पठमं पहीयन्ति सोतापत्तिमग्गवज्झत्ता । कामुपादानं पच्छा अरहत्तमग्गवज्झत्ताति । अयमेतेसं पहानक्कमो ।

महाविसयत्ता पन पाकटत्ता च एतेसु कामुपादानं पठमं देसितं । महाविसयज्झि तं अट्ठचित्तसम्पयोगा । अप्पविसयानि इतरानि चतुचित्तसम्पयोगा । येभुय्येन च आलयरामताय पजाय पाकटं कामुपादानं, न इतरानि । कामुपादानवा वत्थुकामानं समधिगमत्थं कोतूहलमङ्गलादिबहुलो होति, न सस्सतदिट्ठीति तदनन्तरं दिट्ठुपादानं । तं पभिज्जमानं सीलब्बतअत्तवादुपादानवसेन दुविधं होति । तस्मिं द्वये गोकिरियं वा कुक्कुरकिरियं वा दिस्वापि वेदितब्बतो ओळारिकन्ति सीलब्बतुपादानं पठमं देसितं, सुखुमुत्ता अन्ते अत्तवादुपादानन्ति अयमेतेसं देसनाक्कमो ।

तण्हा च पुरिमस्सेत्थ, एकधा होति पच्चयो ।
सत्तधा अट्ठधा वापि, होति सेसत्तयस्स सा ॥

एत्थ च एवं देसिते उपादानचतुक्के पुरिमस्स कामुपादानस्स कामतण्हा उपनिस्सयवसेन एकधाव पच्चयो होति तण्हाभिनन्दितेसु विसयेसु उप्पत्तितो । सेसत्तयस्स पन सहजातअज्जमज्जनिस्सयसम्पयुत्तअत्थिअविगतहेतुवसेन सत्तधा वा उपनिस्सयेन सह अट्ठधा वापि पच्चयो होति । यदा च सा उपनिस्सयवसेन पच्चयो होति तदा असहजाताव होतीति ।

तण्हापच्चया उपादानपदनिद्देसो ।

भवपदनिद्देसो

२३४. उपादानपच्चया भवनिद्देसे —

अत्थतो धम्मतो चेव, सात्थतो भेदसङ्गहा ।
यं यस्स पच्चयो चेव, विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

तत्थ भवतीति **भवो** । **दुविधेनाति** द्वीहि आकारेहि पवत्तितोति अत्थो । अथवा दुविधेनाति पच्चते करणवचनं, दुविधोति वुत्तं होति । **अत्थीति** संविज्जति । कम्ममेव भवो **कम्मभवो** । उपपत्तियेव भवो **उपपत्तिभवो** । एत्थ च उपपत्ति भवतीति भवो । कम्मं पन यथा सुखकारणत्ता “सुखो बुद्धानमुप्पादो”ति (ध० प० १९४) वुत्तो, एवं भवकारणत्ता फलवोहारेण भवोति वेदितब्बं । **तत्थ कतमो कम्मभवोति** तेसु द्वीसु भवेसु यो कम्मभवोति वुत्तो, सो कतमोति अत्थो । पुज्जाभिसङ्खारादयो वुत्तत्था एव । **सब्बन्ति** अनवसेसं । भवं गच्छति गमेति चाति **भवगामि** । इमिना लोक्कुत्तरं पटिक्खपति । अयज्झि वट्टकथा, तज्ज विवट्ठनिस्सितन्ति । करीयतीति कम्मं ।

कामभवादीसु कामसङ्खातो भवो **कामभवो** । एस नयो रूपारूपभवेसु । सज्जावतं भवो, सज्जा वा एत्थ भवे अत्थीति **सज्जाभवो** । विपरियायेन **असज्जाभवो** । ओळारिकसज्जाय अभावा सुखुमाय च भावा नेव सज्जा नासज्जा अस्मिं भवेति **नेवसज्जानासज्जाभवो** । एकेन रूपक्खन्धेन वोकिण्णो भवो **एकवोकारभवो** । एको वा वोकारो अस्स भवस्साति

एकवोकारभवो । एसेव नयो चतुवोकारपञ्चवोकारभवेसु । अयं वुच्चति उपपत्तिभवोति एस नवविधोपि उपपत्तिभवो नाम वुच्चतीति । एवं तावेत्थ ‘अत्थतो’ विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘धम्मतो’ पन एत्थ हि पुज्जाभिसङ्खारो धम्मतो तेरस चेतना, अपुज्जाभिसङ्खारो द्वादस, आनेज्जाभिसङ्खारो चतस्सो । “सब्बमि भवगामिकम्म”न्ति एतेन सब्बेपेते धम्मा चेतना सम्पयुत्ता वा कम्मसङ्घाता आचयगामिनो धम्मा सङ्गहिता । कामभवो पञ्च उपादिन्नखन्धा, तथा रूपभवो, अरूपभवो चत्तारो, सज्जाभवो चतुपञ्च, असज्जाभवो एको उपादिन्नखन्धो, नेवसज्जानासज्जाभवो चत्तारो । एकवोकारभवादयो एकचतुपञ्चखन्धा उपादिन्नखन्धेहीति एवमेत्थ ‘धम्मतो’पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘सात्थतो’ति यथा च भवनिद्देसे तथेव कामञ्च सङ्खारनिद्देसेपि पुज्जाभिसङ्खारादयो वुत्ता, एवं सन्तेपि पुरिमा अतीतकम्मवसेन इध पटिसन्धिया पच्चयत्ता वुत्ता । इमे पच्चुप्पन्नकम्मवसेन आयतिं पटिसन्धिया पच्चयत्ताति पुनवचनं सात्थकमेव । पुब्बे वा “तत्थ कतमो पुज्जाभिसङ्खारो? कुसलचेतना कामावचरा”ति एवमादिना नयेन चेतनाव सङ्खाराति वुत्ता । इध पन “सब्बमि भवगामिकम्म”न्ति वचनतो चेतनासम्पयुत्तापि । पुब्बे च विज्जाणपच्चयमेव कम्मं सङ्खाराति वुत्तं, इदानीं असज्जाभवनिब्बत्तकम्मि । किं वा बहुना? “अविज्जापच्चया सङ्खारा”ति एत्थ पुज्जाभिसङ्खारादयो वुत्ता । “उपादानपच्चया भवो”ति इध पन उपपत्तिभवस्सापि सङ्गहितत्ता कुसलाकुसलाब्याकता धम्मा वुत्ता । तस्मा सब्बथापि सात्थकमेविदं पुनवचनन्ति । एवमेत्थ ‘सात्थतो’पि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘भेदसङ्गहा’ति उपादानपच्चया भवस्स भेदतो चेव सङ्गहतो च । यज्झि कामुपादानपच्चया कामभवनिब्बत्तकं कम्मं करियति, सो कम्मभवो । तदभिनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । एवं कामुपादानपच्चया द्वे कामभवा, तदन्तोगधाव सज्जाभवपञ्चवोकारभवा; द्वे रूपभवा, तदन्तोगधाव सज्जाभवअसज्जाभवएकवोकारभवपञ्चवोकारभवा; द्वे अरूपभवा, तदन्तोगधाव सज्जाभवेनेवसज्जानासज्जाभवचतुवोकारभवाति सद्धिं अन्तोगधेहि छ भवा । यथा च कामुपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि छ भवा तथा सेसुपादानपच्चयापीति एवं उपादानपच्चया भेदतो सद्धिं अन्तोगधेहि चतुवीसति भवा ।

सङ्गहतो पन कम्मभवं उपपत्तिभवञ्च एकतो कत्वा कामुपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि एको कामभवो, तथा रूपारूपभवाति तयो भवा । तथा सेसुपादानपच्चयापीति एवं उपादानपच्चया सङ्गहतो सद्धिं अन्तोगधेहि द्वादस भवा । अपिच अविसेसेन उपादानपच्चया कामभवूपगं कम्मं कम्मभवो । तदभिनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । एस नयो रूपारूपभवेसु । एवं उपादानपच्चया सद्धिं अन्तोगधेहि द्वे कामभवा, द्वे रूपभवा, द्वे अरूपभवाति अपरेनपि परियायेन सङ्गहतो छ भवा । कम्मभवउपपत्तिभवभेदं वा अनुपगम्म सद्धिं अन्तोगधेहि कामभवादिवसेन तयो भवा होन्ति । कामभवादिभेदज्वापि अनुपगम्म कम्मभवउपपत्तिभववसेन द्वे भवा होन्ति । कम्मपुपत्तिभेदञ्च अनुपगम्म उपादानपच्चया भवोति भववसेन एको भवो होतीति । एवमेत्थ उपादानपच्चयस्स भवस्स भेदसङ्गहापि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘यं यस्स पच्चयो चेवा’ति यज्जेत्थ उपादानं यस्स पच्चयो होति, ततोपि विज्जातब्बो विनिच्छयोति अत्थो । किं पनेत्थ कस्स पच्चयो होति? यं किञ्चि यस्स कस्सचि पच्चयो होतियेव । उम्मत्तको विय हि पुथुज्जनो । सो ‘इदं युत्तं, इदं अयुत्तं’न्ति अविचारेत्वा यस्स कस्सचि उपादानस्स वसेन यं किञ्चि भवं पत्थेत्वा यं किञ्चि कम्मं करोतियेव । तस्मा यदेकच्चे “सीलब्बतुपादानेन रूपारूपभवा न होन्ती”ति वदन्ति, तं न गहेतब्बं । सब्बेन पन सब्बो होतीति गहेतब्बं, सेय्यथिदं — इधेकच्चो अनुस्सववसेन वा दिट्ठानुसारेन वा “कामा नामेते मनुस्सलोके चेव खत्तियमहासालकुलादीसु

छकामावचरदेवलोके च समिद्धा'ति चिन्तेत्वा तेसं अधिगमत्थं असद्धम्मसवनादीहि वञ्चितो 'इमिना कम्मेन कामा सम्पज्जन्ती'ति मज्जमानो कामुपादानवसेन कायदुच्चरितादीनिपि करोति । सो दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उप्पज्जति; सन्दिट्टिके वा पन कामे पत्थयमानो पटिलद्धे वा गोपयमानो कामुपादानवसेन कायदुच्चरितादीनिपि करोति । सो दुच्चरितपारिपूरिया अपाये उप्पज्जति । तत्रास्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो सज्जाभवपञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव ।

अपरो पन सद्धम्मसवनादीहि उपब्रूहितजाणो "इमिना कम्मेन कामा सम्पज्जन्ती"ति मज्जमानो कामुपादानवसेन कायसुचरितादीनि करोति । सो सुचरितपारिपूरिया देवेसु वा मनुस्सेसु वा उप्पज्जति । तत्रास्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जाभवपञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव । इति कामुपादानं सप्पभेदस्स सान्तोगधस्स कामभवस्स पच्चयो होति ।

अपरो "रूपारूपभवेसु ततो समिद्धतरा कामा"ति सुत्वा वा परिकप्पेत्वा वा कामुपादानवसेनेव रूपारूपसमापत्तियो निब्बत्तेत्वा समापत्तिबलेन रूपारूपब्रह्मलोके उप्पज्जति । तत्रास्स उपपत्तिहेतुभूतं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जाअसज्जा नेवसज्जा नासज्जाएकवोकारचतुवोकारपञ्चवोकारभवा पन तदन्तोगधा एव । इति कामुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं रूपारूपभवानम्पि पच्चयो होति ।

अपरो "अयं अत्ता नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवानं वा अज्जतरस्मिं उच्छिन्नो सुउच्छिन्नो होती"ति उच्छेददिट्ठिं उपादाय तदुपगं कम्मं करोति । तस्स तं कम्मं कम्मभवो, कम्माभिनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति दिट्ठुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णम्पि कामरूपारूपभवानं पच्चयो होति ।

अपरो "अयं अत्ता नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवानं वा अज्जतरस्मिं सुखी होति, विगतपरिळाहो होती"ति अत्तवादुपादानेन तदुपगं कम्मं करोति । तस्स तं कम्मं कम्मभवो, तदभिनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति अत्तवादुपादानं सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णं भवानं पच्चयो होति ।

अपरो "इदं सीलब्बतं नाम कामावचरसम्पत्तिभवे वा रूपारूपभवानं वा अज्जतरस्मिं परिपूरेन्तस्स सुखं पारिपूरिं गच्छती"ति सीलब्बतुपादानवसेन तदुपगं कम्मं करोति । तस्स तं कम्मं कम्मभवो, तदभिनिब्बत्ता खन्धा उपपत्तिभवो । सज्जाभवादयो पन तदन्तोगधा एव । इति सीलब्बतुपादानम्पि सप्पभेदानं सान्तोगधानं तिण्णं भवानं पच्चयो होतीति एवमेत्थ यं यस्स पच्चयो होति ततोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

किं पनेत्थ कस्स भवस्स कथं पच्चयो होतीति चे?

रूपारूपभवानं, उपनिस्सयपच्चयो उपादानं ।

सहजातादीहिपि तं, कामभवस्साति विज्जेय्यं ॥

रूपारूपभवानज्हि कामभवपरियापन्नस्स च कामभवे कुसलकम्मस्सेव उपपत्तिभवस्स चेतं चतुब्बिधम्पि उपादानं उपनिस्सयपच्चयेन एकधा पच्चयो होति । कामभवे अत्तना सम्पयुत्तअकुसलकम्मभवस्स सहजातअज्जमज्जनिस्सयसम्पयुत्तअत्थिअविगतहेतुपच्चयप्पभेदेहि सहजातादीहि पच्चयो होति । विप्पयुत्तस्स पन

उपनिस्सयपच्चयेनेवाति ।

उपादानपच्चया भवपदनिद्देशो ।

जातिजरामरणादिपदनिद्देशो

२३५. भवपच्चया जातिनिद्देशादीसु जातिआदीनं विनिच्छयो सच्चविभङ्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । भवोति पनेत्थ कम्मभवोव अधिप्पेतो । सो हि जातिया पच्चयो, न उपपत्तिभवो । सो पन कम्मपच्चयउपनिस्सयपच्चयवसेन द्विधाव पच्चयो होतीति ।

तत्थ सिया — कथं पनेतं जानितब्बं “भवो जातिया पच्चयो”ति चे? बाहिरपच्चयसमत्तेपि हीनपणीततादिविसेसदस्सनतो । बाहिरानज्झि जनकजनेत्तिसुक्कसोणिताहारादीनं पच्चयानं समत्तेपि सत्तानं यमकानम्पि सतं हीनपणीततादिविसेसो दिस्सति । सो च न अहेतुको, सब्बदा च सब्बेसञ्च अभावतो; न कम्मभवतो अज्जहेतुको, तदभिनिब्बत्तकसत्तानं अज्जत्तसन्ताने अज्जस्स कारणस्स अभावतोति कम्मभवहेतुकोव । कम्मज्झि सत्तानं हीनपणीतादिविसेसहेतु । तेनाह भगवा — “कम्मं सत्ते विभजति यदिदं हीनप्पणीतताया”ति (म० नि० ३.२८९) । तस्मा जानितब्बमेतं — “भवो जातिया पच्चयो”ति ।

यस्मा च असति जातिया जरामरणं नाम न होति, सोकादयो च धम्मा न होन्ति, जातिया पन सति जरामरणञ्चेव जरामरणसङ्घातदुक्खधम्मफुट्टस्स च बालस्स जरामरणाभिसम्बन्धा वा तेन तेन दुक्खधम्मेन फुट्टस्स अनभिसम्बन्धा वा सोकादयो च धम्मा होन्ति, तस्मा अयं जातिजरामरणस्स चेव सोकादीनञ्च पच्चयो होतीति वेदितब्बा । सा पन उपनिस्सयकोटिया एकधाव पच्चयो होतीति ।

भवपच्चया जातिआदिपदनिद्देशो ।

२४२. एवमेतस्सातिआदीनं अत्थो उद्देशवारे वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । सङ्गतिआदीनि समुदयवेवचनानेव ।

यस्मा पनेत्थ सोकादयो अवसाने वुत्ता, तस्मा या सा अविज्जा “अविज्जापच्चया सङ्घारा”ति एवमेतस्स भवचक्कस्स आदिमि वुत्ता, सा —

सोकादीहि अविज्जा, सिद्धा भवचक्कमविदितादिमिदं ।

कारकवेदकरहितं, द्वादसविधसुज्जतासुज्जं ॥

सततं समितं पवत्ततीति वेदितब्बं । कथं पनेत्थ सोकादीहि अविज्जा सिद्धा? कथमिदं भवचक्कं अविदितादि? कथं कारकवेदकरहितं? कथं द्वादसविधसुज्जतासुज्जन्ति चे? एत्थ हि सोकदुक्खदोमनस्सुपायासा अविज्जाय अवियोगिनो, परिदेवो च नाम मूळहस्साति तेसु ताव सिद्धेसु सिद्धाव होति अविज्जा । अपिच “आसवसमुदया अविज्जासमुदयो”ति हि वुत्तं । आसवसमुदया चेते सोकादयो होन्ति । कथं? वत्थुकामवियोगे ताव सोको कामासवसमुदयो होति? यथाह —

“तस्स चे कामयानस्स, छन्दजातस्स जन्तुनो ।

ते कामा परिहायन्ति, सल्लविद्धोव रुप्पती”ति ॥ (सु० नि० ७७३) ।

यथा चाह — “कामतो जायती सोको”ति (ध० प० २१५) । सब्बेपि चेते दिट्ठासवसमुदया होन्ति, यथाह — “तस्स अहं रूपं, मम रूपन्ति परियुट्ठट्ठायिनो तं रूपं विपरिणमति अज्जथा होति । तस्स रूपविपरिणामज्जथाभावा उप्पज्जन्ति सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा”ति (सं० नि० ३.१) । यथा च दिट्ठासवसमुदया एवं भवासवसमुदयापि, यथाह — “येपि ते देवा दीघायुका वण्णवन्तो सुखबहुला उच्चेसु विमानेसु चिरट्ठितिका तेपि तथागतस्स धम्मदेसनं सुत्वा येभ्य्येन भयं संवेगं सन्तासं आपज्ज”न्ति (सं० नि० ३.७८; अ० नि० ४.३३) पञ्च पुब्बनिमित्तानि दिस्वा मरणभयेन सन्तज्जितानं देवानं वियाति । यथा च भवासवसमुदया एवं अविज्जासवसमुदयापि, यथाह — “स खो सो, भिक्खवे, बालो दिट्ठेव धम्मे तिविधं दुक्खदोमनस्सं पटिसंवेदेती”ति (म० नि० ३.२४६) ।

इति यस्मा आसवसमुदया एते होन्ति, तस्मा एते सिज्झमाना अविज्जाय हेतुभूते आसवे साधेन्ति । आसवेसु च सिद्धेसु पच्चयभावे भावतो अविज्जापि सिद्धाव होतीति । एवं तावेत्थ ‘सोकादीहि अविज्जा सिद्धा’ होतीति वेदितब्बा ।

यस्मा पन एवं पच्चयभावे भावतो अविज्जाय सिद्धाय पुन “अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विज्जाण”न्ति एवं हेतुफलपरम्पराय परियोसानं नत्थि, तस्मा तं हेतुफलसम्बन्धवसेन पवत्तं द्वादसङ्गं ‘भवचक्कं अविदितादी’ति सिद्धं होति ।

एवं सति “अविज्जापच्चया सङ्खारा”ति इदं आदिमत्तकथनं विरुज्झतीति चे? नयिदं आदिमत्तकथनं, पधानधम्मकथनं पनेतं । तिण्णज्झि वट्टानं अविज्जा पधाना । अविज्जागहणेन हि अवसेसं किलेसवट्ठज्ज कम्मादीनि च बालं पलिवेठेन्ति, सप्पसिरगहणेन सेसं सप्पसरीरं विय बाहं । अविज्जासमुच्छेदे पन कते तेहि विमोक्खो होति, सप्पसिरच्छेदे कते पलिवेठितबाहाविमोक्खो विय । यथाह — “अविज्जायत्त्वेव असेसविरागनिरोधा सङ्खारनिरोधो”तिआदि (सं० नि० २.१; महाव० १) । इति यं गणहतो बन्धो मुञ्चतो च मोक्खो होति, तस्स पधानधम्मस्स कथनमिदं, न आदिमत्तकथनन्ति एवमिदं भवचक्कं अविदितादीति वेदितब्बं । तयिदं यस्मा अविज्जादीहि कारणेहि सङ्खारादीनं पवत्ति, तस्मा ततो अज्जेन “ब्रह्मा महाब्रह्मा सेट्ठो सज्जिता”ति एवं परिकप्पितेन ब्रह्मादिना वा संसारस्स कारकेन “सो खो पन मे अयं अत्ता वदो वेदेय्यो”ति एवं परिकप्पितेन अत्तना वा सुखदुक्खानं वेदकेन रहितं । इति ‘कारकवेदकरहित’न्ति वेदितब्बं ।

यस्मा पनेत्थ अविज्जा उदयब्बयधम्मकत्ता धुवभावेन, संकिलिट्ठत्ता संकिलेसिकत्ता च सुभभावेन, उदयब्बयपटिपीळितत्ता सुखभावेन, पच्चयायत्तवुत्तित्ता वसवत्तनभूतेन अत्तभावेन च सुज्जा, तथा सङ्खारादीनिपि अङ्गानि; यस्मा वा अविज्जा न अत्ता, न अत्तनो, न अत्तनि, न अत्तवती, तथा सङ्खारादीनिपि अङ्गानि; तस्मा ‘द्वादसविधसुज्जतासुज्जमिदं’ भवचक्कन्ति वेदितब्बं ।

एवञ्च विदित्वा पुन —

तस्स अविज्जातण्हा, मूलमतीतादयो तयो काला ।

द्वे अट्ठ द्वे एव च, सरूपतो तेसु अङ्गानि ॥

तस्स खो पनेतस्स भवचक्कस्स अविज्जा तण्हा चाति द्वे धम्मा मूलन्ति वेदितब्बा । तदेतं पुब्बन्ताहरणतो अविज्जामूलं वेदनावसानं, अपरन्तसन्तानतो तण्हामूलं जरामरणावसानन्ति दुविधं होति । तत्थ पुरिमं दिट्ठिचरितवसेन वुत्तं, पच्छिमं तण्हाचरितवसेन । दिट्ठिचरितानञ्चि अविज्जा, तण्हाचरितानं तण्हा संसारनायिका । उच्छेददिट्ठिसमुग्घाताय वा पठमं, फलुप्पत्तिया हेतूनं अनुपच्छेदपकासनतो; सस्सतदिट्ठिसमुग्घाताय दुतियं, उप्पन्नानं जरामरणपकासनतो; गम्भसेय्यकवसेन वा पुरिमं, अनुपुब्बपवत्तिदीपनतो; ओपपातिकवसेन पच्छिमं सहुप्पत्तिदीपनतो ।

अतीतपच्चुप्पन्नानागता चस्स तयो काला । तेसु पाळियं सरूपतो आगतवसेन अविज्जा सङ्खारा चाति द्वे अङ्गानि अतीतकालानि, विज्जाणादीनि भवावसानानि अट्ठ पच्चुप्पन्नकालानि, जाति चेव जरामरणञ्च द्वे अनागतकालानीति वेदितब्बानि । पुन —

हेतुफलहेतुपुब्बक-तिसन्धिचतुभेदसङ्गहञ्चेतं ।
वीसतिआकारारं, तिवट्टमनवड्डितं भमति ॥

इतिपि वेदितब्बं । तत्थ सङ्खारानञ्च पटिसन्धिविज्जाणस्स च अन्तरा एको हेतुफलसन्धि नाम । वेदनाय च तण्हाय च अन्तरा एको फलहेतुसन्धि नाम । भवस्स च जातिया च अन्तरा एको हेतुफलसन्धीति । एवमिदं हेतुफलहेतुपुब्बकतिसन्धीति वेदितब्बं । सन्धीनं आदिपरियोसानववत्थिता पनस्स चत्तारो सङ्गहा होन्ति, सेय्यथिदं — अविज्जासङ्खारा एको सङ्गहो, विज्जाणनामरूपसळायतनफस्सवेदना दुतियो, तण्हुपादानभवा ततियो, जातिजरामरणं चतुत्थोति । एवमिदं चतुभेदसङ्गहन्ति वेदितब्बं ।

अतीते हेतवो पञ्च, इदानी फलपञ्चकं ।
इदानी हेतवो पञ्च, आयतिं फलपञ्चकन्ति ॥

एतेहि पन वीसतिया आकारेहि अरेहि वीसतिआकारारन्ति वेदितब्बं । तत्थ ‘अतीते हेतवो पञ्चा’ति अविज्जा सङ्खारा चाति इमे ताव द्वे वुत्ता एव । यस्मा पन अविद्धा परितस्सति, परितसितो उपादियति, तस्स उपादानपच्चया भवो, तस्मा तण्हुपादानभवापि गहिता होन्ति । तेनाह “पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्जा, आयूहना सङ्खारा, निकन्ति तण्हा, उपगमनं उपादानं, चेतना भवो, इमे पञ्च धम्मा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पच्चया”ति (पटि० म० १.४७) ।

तत्थ पुरिमकम्मभवस्मिन्ति पुरिमे कम्मभवे, अतीतजातियं कम्मभवे करियमानेति अत्थो । मोहो अविज्जाति यो तदा दुक्खादीसु मोहो, येन मूळ्हो कम्मं करोति, सा अविज्जा । आयूहना सङ्खाराति तं कम्मं करोतो पुरिमचेतनायो, यथा ‘दानं दस्सामी’ति चित्तं उप्पादेत्वा मासम्पि संवच्छरम्पि दानूपकरणानि सज्जेन्तस्स उप्पन्ना पुरिमचेतनायो । पटिग्गाहकानं पन हत्थे दक्खिणं पतिट्ठापयतो चेतना भवोति वुच्चति । एकावज्जनेसु वा छसु जवनेसु चेतना आयूहनसङ्खारा नाम । सत्तमा चेतना भवो । या काचि वा पन चेतना भवो, तंसम्पयुत्ता आयूहनसङ्खारा नाम । निकन्ति तण्हाति या कम्मं करोन्तस्स तस्स फले उप्पत्तिभवे निकामना पत्थना सा तण्हा नाम । उपगमनं उपादानन्ति यं कम्मं भवस्स पच्चयभूतं; ‘इदं कत्वा असुकस्मिं नाम ठाने कामे सेविस्सामि उच्छिज्जिस्सामी’तिआदिना नयेन पवत्तं उपगमनं गहणं परामसनं — इदं उपादानं नाम । चेतना भवोति आयूहनावसाने वुत्तचेतना भवोति एवमत्थो वेदितब्बो ।

‘इदानी फलपञ्चक’न्ति विज्जाणादि वेदनावसानं पाळियं आगतमेव । यथाह “इध पटिसन्धि विज्जाणं, ओक्कन्ति

नामरूपं, पसादो आयतनं, फुट्टो फस्सो, वेदयितं वेदना इमे पञ्च धम्मा इधूपपत्तिभवस्मिं पुरेकतस्स कम्मस्स पच्चया”ति (पटि० म० १.४७)। तत्थ पटिसन्धि विज्जाणन्ति यं भवन्तरपटिसन्धानवसेन उप्पन्नत्ता पटिसन्धीति वुच्चति, तं विज्जाणं। ओक्कन्ति नामरूपन्ति या गब्भे रूपारूपधम्मानं ओक्कन्ति, आगन्त्वा पविसनं विय — इदं नामरूपं। पसादो आयतनन्ति इदं चक्खादिपञ्चायतनवसेन वुत्तं। फुट्टो फस्सोति यो आरम्मणं फुट्टो फुसन्तो उप्पन्नो — अयं फस्सो। वेदयितं वेदनाति यं पटिसन्धिविज्जाणेन वा सळायतनपच्चयेन वा फस्सेन सहुप्पन्नं विपाकवेदयितं, सा वेदनाति एवमत्थो वेदितब्बो।

‘इदानी हेतवो पञ्चा’ति तण्हादयो पाळियं आगताव तण्हुपादानभवा। भवे पन गहिते तस्स पुब्बभागा तंसम्पयुत्ता वा सङ्खारा गहिताव होन्ति, तण्हुपादानग्गहणेन च तंसम्पयुत्ता, याय वा मूळ्हो कम्मं करोति सा अविज्जा गहिताव होतीति एवं पञ्च। तेनाह “इध परिपक्कत्ता आयतनानं मोहो अविज्जा, आयूहना सङ्खारा, निकन्ति तण्हा, उपगमनं उपादानं, चेतना भवो। इमे पञ्च धम्मा इध कम्मभवस्मिं आयतिं पटिसन्धिया पच्चया”ति (पटि० म० १.४७)। तत्थ इध परिपक्कत्ता आयतनानन्ति परिपक्कायतनस्स कम्मकरणकाले सम्मोहो दस्सितो। सेसं उत्तानमेव।

‘आयतिं फलपञ्चक’न्ति विज्जाणादीनि पञ्च। तानि जातिग्गहणेन वुत्तानि। जरामरणं पन तेसंयेव जरामरणं। तेनाह “आयतिं पटिसन्धि विज्जाणं, ओक्कन्ति नामरूपं, पसादो आयतनं, फुट्टो फस्सो, वेदयितं वेदना। इमे पञ्च धम्मा आयतिं उपपत्तिभवस्मिं इध कतस्स कम्मस्स पच्चया”ति (पटि० म० १.४७)। एवमिदं वीसतिआकारारं होति।

तत्थ पुरिमभवस्मिं पञ्च कम्मसम्भारा, एतरहि पञ्च विपाकसम्भारा, एतरहि पञ्च कम्मसम्भारा, अनागते पञ्च विपाकधम्माति दस धम्मा कम्मं, दस विपाकोति। द्वीसु ठानेसु कम्मं कम्मं नाम, द्वीसु ठानेसु विपाको विपाको नामाति सब्बम्पेतं भवचक्कं पच्चयाकारवट्टं कम्मज्जेव कम्मविपाको च। तथा द्वीसु ठानेसु कम्मं कम्मसङ्खेपो, द्वीसु ठानेसु विपाको विपाकसङ्खेपोति सब्बम्पेतं कम्मसङ्खेपो चेव विपाकसङ्खेपो च। द्वीसु ठानेसु कम्मं कम्मवट्टं, द्वीसु ठानेसु विपाको विपाकवट्टन्ति सब्बम्पेतं कम्मवट्टज्जेव विपाकवट्टज्ज। तथा द्वीसु ठानेसु कम्मं कम्मभवो, द्वीसु ठानेसु विपाको विपाकभवोति सब्बम्पेतं कम्मभवो चेव विपाकभवो च। द्वीसु ठानेसु कम्मं कम्मपवत्तं, द्वीसु ठानेसु विपाको विपाकपवत्तन्ति सब्बम्पेतं कम्मपवत्तज्जेव विपाकपवत्तज्ज। तथा द्वीसु ठानेसु कम्मं कम्मसन्तति, द्वीसु विपाको विपाकसन्ततीति सब्बम्पेतं कम्मसन्तति चेव विपाकसन्तति च। द्वीसु ठानेसु कम्मं किरिया नाम, द्वीसु विपाको किरियाफलं नामाति सब्बम्पेतं किरिया चेव किरियाफलज्जाति।

एवं समुप्पन्नमिदं सहेतुकं,
दुक्खं अनिच्चं चलमित्तरद्भुवं।
धम्मोहि धम्मा पभवन्ति हेतुसो,
न हेत्थ अत्ताव परोव विज्जति॥

धम्मा धम्मे सज्जनेन्ति, हेतुसम्भारपच्चया।
हेतूनञ्च निरोधाय, धम्मो बुद्धेन देसितो।
हेतूसु उपरुद्धेसु, छिन्नं वट्टं न वट्टति॥

एवं दुक्खन्तकिरियाय, ब्रह्मचरियीध विज्जति।

सत्ते च नूपलब्धन्ते, नेवुच्छेदो न सस्सतं ॥

तिवट्टमनवट्ठितं भमतीति एत्थ पन सङ्खारभवा कम्मवट्ठं, अविज्जातण्हूपादानानि किलेसवट्ठं, विज्जाणनामरूपसळायतनफस्सवेदना विपाकवट्ठन्ति इमेहि तीहि वट्ठेहि तिवट्ठमिदं भवचक्कं याव किलेसवट्ठं न उपच्छिज्जति ताव अनुपच्छिन्नपच्चयत्ता अनवट्ठितं पुनप्पुनं परिवट्ठनतो भमतियेवाति वेदितब्बं ।

तयिदमेवं भममानं —

सच्चप्पभवतो किच्चा, वारणा उपमाहि च ।

गम्भीरनयभेदा च, विज्जातब्बं यथारहं ॥

तत्थ यस्मा कुसलाकुसलकम्मं अविसेसेन समुदयसच्चन्ति सच्चविभङ्गे वुत्तं, तस्मा अविज्जापच्चया सङ्खाराति अविज्जाय सङ्खारा दुतियसच्चप्पभवं दुतियसच्चं, सङ्खारेहि विज्जाणं दुतियसच्चप्पभवं पठमसच्चं, विज्जाणादीहि नामरूपादीनि विपाकवेदनापरियोसानानि पठमसच्चप्पभवं पठमसच्चं, वेदनाय तण्हा पठमसच्चप्पभवं दुतियसच्चं, तण्हाय उपादानं दुतियसच्चप्पभवं दुतियसच्चं, उपादानतो भवो दुतियसच्चप्पभवं पठमदुतियसच्चद्वयं, भवतो जाति दुतियसच्चप्पभवं पठमसच्चं, जातिया जरामरणं पठमसच्चप्पभवं पठमसच्चन्ति । एवं ताविदं **‘सच्चप्पभवतो’** विज्जातब्बं यथारहं ।

यस्मा पनेत्थ अविज्जा वत्थूसु च सत्ते सम्मोहेति पच्चयो च होति सङ्खारानं पातुभावाय, तथा सङ्खारा सङ्खतञ्च अभिसङ्खरोन्ति पच्चया च होन्ति विज्जाणस्स, विज्जाणम्मि वत्थुञ्च पटिजानाति पच्चयो च होति नामरूपस्स, नामरूपम्मि अज्जमज्जञ्च उपत्थम्भेति पच्चयो च होति सळायतनस्स, सळायतनम्मि सविसये च वत्तति पच्चयो च होति फस्सस्स, फस्सोपि आरम्मणञ्च फुसति पच्चयो च होति वेदनाय, वेदनापि आरम्मणरसञ्च अनुभवति पच्चयो च होति तण्हाय, तण्हापि रज्जनीये च धम्मे रज्जति पच्चयो च होति उपादानस्स, उपादानम्मि उपादानीये च धम्मे उपादियति पच्चयो च होति भवस्स, भवोपि नानागतीसु च विक्खिपति पच्चयो च होति जातिया, जातिपि खन्धे च जनेति तेसं अभिनिब्बत्तिभावेन पवत्तता पच्चयो च होति जरामरणस्स, जरामरणम्मि खन्धानं पाकभेदभावञ्च अधितिट्ठति पच्चयो च होति भवन्तरपातुभावाय सोकादीनं अधिट्ठानत्ता, तस्मा सब्बपदेसु द्विधा पवत्त **‘किच्चतो’**पि इदं विज्जातब्बं यथारहं ।

यस्मा चेत्थ “अविज्जापच्चया सङ्खारा”ति इदं कारकदस्सननिवारणं, “सङ्खारपच्चया विज्जाण”न्ति अत्तसङ्गन्तिदस्सननिवारणं, “विज्जाणपच्चया नामरूप”न्ति अत्तातिपरिकप्पितवत्थुभेददस्सनतो घनसज्जानिवारणं, “नामरूपपच्चया सळायतन”न्ति आदीसु “अत्ता पस्सति...पे०... विजानाति फुसति वेदयति तण्हियति उपादियति भवति जायति जीयति मीयती”ति एवमादिदस्सननिवारणं, तस्मा मिच्छादस्सन **निवारणतो**पेतं भवचक्कं ‘निवारणतो’ विज्जातब्बं यथारहं ।

यस्मा पनेत्थ सलक्खणसामज्जलक्खणवसेन धम्मानं अदस्सनतो अन्धो विय अविज्जा, अन्धस्स उपक्खलनं विय अविज्जापच्चया सङ्खारा, उपक्खलितस्स पतनं विय सङ्खारपच्चया विज्जाणं, पतितस्स गण्डपातुभावो विय विज्जाणपच्चया नामरूपं, गण्डभेदपीळका विय नामरूपपच्चया सळायतनं, गण्डपीळकाघट्टनं विय सळायतनपच्चया फस्सो, घट्टनदुक्खं विय फस्सपच्चया वेदना, दुक्खस्स पटिकाराभिलासो विय वेदनापच्चया तण्हा, पटिकाराभिलासेन

असप्पायग्गहणं विय तण्हापच्चया उपादानं, उपादिन्नअसप्पायालेपनं विय उपादानपच्चया भवो, असप्पायालेपनेन गण्डविकारपातुभावो विय भवपच्चया जाति, गण्डविकारतो गण्डभेदो विय जातिपच्चया जरामरणं ।

यस्मा वा पनेत्थ अविज्जा अप्पटिपत्तिमिच्छापटिपत्तिभावेन सत्ते अभिभवति पटलं विय अक्खीनि, तदभिभूतो च बालो पो नोब्भविकेहि सङ्खारेहि अत्तानं वेठेति कोसकारकिमि विय कोसप्पदेसेहि, सङ्खारपरिग्गहितं विज्जाणं गतीसु पतिट्ठं लभति परिणायकपरिग्गहितो विय राजकुमारो रज्जे, उपपत्तिनिमित्तं परिकप्पनतो विज्जाणं पटिसन्धियं अनेकप्पकारं नामरूपं अभिनिब्बत्तेति मायाकारो विय मायं, नामरूपे पतिट्ठितं सळायतनं वुद्धिं विरूळ्हि वेपुल्लं पापुणाति सुभूमियं पतिट्ठितो वनप्पगुम्बो विय, आयतनघट्टनतो फस्सो जायति अरणीसहिताभिमद्दनतो अग्गि विय, फस्सेन फुट्टस्स वेदना पातुभवति अग्गिना फुट्टस्स डाहो विय, वेदयमानस्स तण्हा वड्ढति लोणूदकं पिवतो पिपासा विय, तसितो भवेसु अभिलासं करोति पिपासितो विय पानीये, तदस्सुपादानं उपादानेन भवं उपादियति आमिसलोभेन मच्छो बळिसं विय, भवे सति जाति होति बीजे सति अङ्कुरो विय, जातस्स अवस्सं जरामरणं उप्पन्नस्स रुक्खस्स पतनं विय, तस्मा एवं ‘उपमाहि’ पेतं भवचक्कं विज्जातब्बं यथारहं ।

यस्मा च भगवता अत्थतोपि धम्मतोपि देसनातोपि पटिवेधतोपि गम्भीरभावं सन्धाय “गम्भीरो चायं, आनन्द, पटिच्चसमुप्पादो गम्भीरावभासो चा”ति (दी० नि० २.९५; सं० नि० २.६०) वुत्तं, तस्मा ‘गम्भीरभेदतो’पेतं भवचक्कं विज्जातब्बं यथारहं ।

तत्थ यस्मा न जातितो जरामरणं न होति, न च जातिं विना अज्जतो होति, इत्थञ्च जातितो समुदागच्छतीति एवं जातिपच्चयसमुदागतट्टस्स दुरवबोधनीयतो जरामरणस्स जातिपच्चयसम्भूतसमुदागतट्टो गम्भीरो, तथा जातिया भवपच्चय...पे०... सङ्खारानं अविज्जापच्चयसम्भूतसमुदागतट्टो गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्कं अत्थगम्भीरन्ति । अयं तावेत्थ ‘अत्थगम्भीरता’ हेतुफलज्झि अत्थोति वुच्चति, यथाह “हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा”ति (विभ० ७२०) ।

यस्मा पन येनाकारेन यदवत्था च अविज्जा तेसं तेसं सङ्खारानं पच्चयो होति, तस्स दुरवबोधनीयतो अविज्जाय सङ्खारानं पच्चयट्टो गम्भीरो, तथा सङ्खारानं...पे०... जातिया जरामरणस्स पच्चयट्टो गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्कं धम्मगम्भीरन्ति अयमेत्थ ‘धम्मगम्भीरता’ हेतुनो हि धम्मोति नामं, यथाह “हेतुम्हि जाणं धम्मपटिसम्भिदा”ति ।

यस्मा चस्स तेन तेन कारणेन तथा तथा पवत्तेतब्बत्ता देसनापि गम्भीरा, न तत्थ सब्बज्जुतजाणतो अज्जं जाणं पतिट्ठं लभति, तथा हेतं कत्थचि सुत्ते अनुलोमतो, कत्थचि पटिलोमतो; कत्थचि अनुलोमपटिलोमतो, कत्थचि वेमज्झतो पट्टाय अनुलोमतो वा पटिलोमतो वा, कत्थचि तिसन्धिचतुसङ्केपं, कत्थचि द्विसन्धितिसङ्केपं, कत्थचि एकसन्धिद्विसङ्केपं देसितं, तस्मा इदं भवचक्कं देसनागम्भीरन्ति अयं देसनागम्भीरता ।

यस्मा पनेत्थ यो अविज्जादीनं सभावो, येन पटिविद्धेन अविज्जादयो धम्मा सलक्खणतो पटिविद्धा होन्ति, सो दुप्परियोगाहत्ता गम्भीरो, तस्मा इदं भवचक्कं पटिवेधगम्भीरं । तथा हेत्थ अविज्जाय अज्जाणादस्सनसच्चासम्पटिवेधट्टो गम्भीरो, सङ्खारानं अभिसङ्खारणायूहनसरागविरागट्टो, विज्जाणस्स सुज्जतअब्यापारअसङ्कन्तिपटिसन्धिपातुभावट्टो, नामरूपस्स एकुप्पादविनिब्भोगाविनिब्भोगनमनरूपनट्टो, सळायतनस्स अधिपतिलोकद्वारखेत्तविसयविसयीभावट्टो, फस्सस्स फुसनसङ्गट्टनसङ्गतिसन्निपातट्टो, वेदनाय आरम्मणरसानुभवनसुखदुक्खमज्झत्तभावनज्जीववेदयितट्टो, तण्हाय अभिनन्दितज्झोसानसरितालतानदीतण्हासमुद्दुप्पूरणट्टो, उपादानस्स आदानग्गहणाभिनिवेसपरामासदुरतिक्कमनट्टो,

भवस्स आयूहनाभिसङ्खरणयोनिगतिठित्तिनिवासेसु खिपनट्ठो, जातिया जातिसज्जातिओक्कन्तिनिब्बत्तिपातुभावट्ठो, जरामरणस्स खयवयभेदविपरिणामट्ठो गम्भीरोति अयमेत्थ पटिवेधगम्भीरता ।

यस्मा पनेत्थ एकत्तनयो, नानत्तनयो, अब्यापारनयो, एवंधम्मतानयोति चत्तारो अत्थनया होन्ति, तस्मा ‘नयभेदतो’पेतं भवचक्कं विज्जातब्बं यथारहं । तत्थ “अविज्जापच्चया सङ्खारा, सङ्खारपच्चया विज्जाण”न्ति एवं बीजस्स अङ्कुरादिभावेन रुक्खभावप्पत्ति विय सन्तानानुपच्छेदो ‘एकत्तनयो’ नाम; यं सम्मा पस्सन्तो हेतुफलसम्बन्धेन पवत्तमानस्स सन्तानस्स अनुपच्छेदावबोधतो उच्छेददिट्ठिं पजहति, मिच्छा पस्सन्तो हेतुफलसम्बन्धेन पवत्तमानस्स सन्तानानुपच्छेदस्स एकत्तगगहणतो सस्सतदिट्ठिं उपादियति ।

अविज्जादीनं पन यथासकलक्खणववत्थानं ‘नानत्तनयो’ नाम; यं सम्मा पस्सन्तो नवनवानं उप्पाददस्सनतो सस्सतदिट्ठिं पजहति, मिच्छा पस्सन्तो एकसन्तानपतितस्स भिन्नसन्तानस्सेव नानत्तगगहणतो उच्छेददिट्ठिं उपादियति ।

अविज्जाय ‘सङ्खारा मया उप्पादेतब्बा’, सङ्खारानं वा ‘विज्जाणं अम्हेही’ति एवमादिव्यापाराभावो ‘अव्यापारनयो’ नाम; यं सम्मा पस्सन्तो कारकस्स अभाववबोधतो अत्तदिट्ठिं पजहति, मिच्छा पस्सन्तो यो असतिपि व्यापारे अविज्जादीनं सभावनियमसिद्धो हेतुभावो तस्स अगगहणतो अकिरियदिट्ठिं उपादियति ।

अविज्जादीहि पन कारणेहि सङ्खारादीनंयेव सम्भवो खीरादीहि दधिआदीनं विय, न अज्जेसन्ति अयं ‘एवंधम्मतानयो’ नाम; यं सम्मा पस्सन्तो पच्चयानुरूपतो फलावबोधतो अहेतुकदिट्ठिञ्च अकिरियदिट्ठिञ्च पजहति, मिच्छा पस्सन्तो पच्चयानुरूपं फलप्पवत्ति अगगहेत्वा यतो कुतोचि यस्स कस्सचि असम्भवगगहणतो अहेतुकदिट्ठिञ्चेव नियतवादञ्च उपादियतीति एवमिदं भवचक्कं —

सच्चप्पभवतो किच्चा, वारणा उपमाहि च ।

गम्भीरनयभेदा च, विज्जातब्बं यथारहं ॥

इदञ्चि गम्भीरतो अगाधं नानानयगगहणतो दुरभियानं जाणासिना समाधिपवरसिलायं सुनिसितेन —

भवचक्कमपदालेत्वा,

असनिविचक्कमिव निच्चनिम्मथनं ।

संसारभयमतीतो,

न कोचि सुपिनन्तरेप्यत्थि ॥

वुत्तम्पि चेतं भगवता — “गम्भीरो चायं, आनन्द, पटिच्चसमुप्पादो गम्भीरावभासो च । एतस्स, आनन्द, धम्मस्स अननुबोधा अप्पटिवेधा एवमयं पजा तन्ताकुलकजाता कुलगण्ठिकजाता मुज्जपब्बजभूता अपायं दुग्गतिं विनिपातं संसारं नातिवत्तती”ति (दी० नि० २.९५; सं० नि० २.६०) । तस्मा अत्तनो वा परेसं वा हिताय सुखाय पटिपन्नो अवसेसकिच्चानि पहाय —

गम्भीरे पच्चयाकार-प्पभेदे इध पण्डितो ।

यथा गाधं लभेथेव-मनुयुज्जे सदा सतोति ॥

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

२४३. एवं महापथविं पत्थरन्तो विय आकासं वित्थारयन्तो विय च सब्बधम्मेषु अप्पटिहतजाणो सत्था सुत्तन्तभाजनीये निग्गण्ठिं निज्जटं पच्चयाकारं नानाचित्तवसेन दस्सेत्वा इदानीं यस्मा न केवलं अयं पच्चयाकारो नानाचित्तेसुयेव होति, एकचित्तेपि होतियेव, तस्मा अभिधम्मभाजनीयवसेन एकचित्तक्खणिक्कं पच्चयाकारं नानप्पकारतो दस्सेतुं **अविज्जापच्चया सङ्खारो**तिआदिना नयेन मातिकं ताव ठपेसि । एवं ठपिताय पन मातिकाय —

अविज्जादीहि मूलेहि, नव मूलपदा नव ।
नया तत्थ चतुक्कानि, वारभेदञ्च दीपये ॥

तत्रायं दीपना — एत्थ हि अविज्जासङ्खारविज्जाणनामछट्ठायतनफस्सवेदनातण्हाउपादानप्पभेदेहि अविज्जादीहि नवहि मूलपदेहि अविज्जादिको, सङ्खारादिको, विज्जाणादिको, नामादिको, छट्ठायतनादिको, फस्सादिको, वेदनादिको, तण्हादिको, उपादानादिकोति इमे नव मूलपदा नव नया होन्ति ।

तेसु यो ताव अयं अविज्जादिको नयो, तत्थ पच्चयचतुक्कं, हेतुचतुक्कं, सम्पयुत्तचतुक्कं, अज्जमज्जचतुक्कन्ति चत्तारि चतुक्कानि होन्ति । यथा चेत्थ एवं सेसेसुपीति एकेकस्मिं नये चतुन्नं चतुन्नं चतुक्कानं वसेन छत्तिस चतुक्कानि । तत्थ एकेकेन चतुक्केन चतुन्नं चतुन्नं वारानं सङ्गहितत्ता चतुन्नम्पि चतुक्कानं वसेन एकेकस्मिं नये सोळस सोळस वाराति चतुचत्तालीसाधिकं वारसतं होतीति वेदितब्बं ।

१. पच्चयचतुक्कं

तत्थ यदेतं सब्बपठमे अविज्जामूलके नये पच्चयचतुक्कं, तस्मिं पठमो नामरूपद्वाने नामस्स, सळायतनद्वाने छट्ठायतनस्स च वुत्तत्ता अपरिपुण्णअङ्गद्वययुत्तो द्वादसङ्गिकवारो नाम । दुतियो नामरूपद्वाने नामस्सेव, सळायतनद्वाने च न कस्सचि वुत्तत्ता अपरिपुण्णएकङ्गयुत्तो एकादसङ्गिकवारो नाम । ततियो सळायतनद्वाने छट्ठायतनस्स वुत्तत्ता परिपुण्णएकङ्गयुत्तो द्वादसङ्गिकवारो नाम । चतुत्थो पन परिपुण्णद्वादसङ्गिकोयेव ।

तत्थ सिया — अयम्पि छट्ठायतनपच्चया फस्सोति वुत्तत्ता अपरिपुण्णेकङ्गयुत्तोयेवाति? न, तस्स अनङ्गत्ता । फस्सोयेव हेत्थ अङ्गं, न छट्ठायतनं । तस्मा तस्स अनङ्गत्ता नायं अपरिपुण्णेकङ्गयुत्तोति । अट्ठकथायं पन वुत्तं — “पठमो सब्बसङ्गाहिकट्ठेन, दुतियो पच्चयविसेसट्ठेन, ततियो गब्भसेय्यकसत्तानं वसेन, चतुत्थो ओपपातिकसत्तानं वसेन गहितो । तथा पठमो सब्बसङ्गाहिकट्ठेन, दुतियो पच्चयविसेसट्ठेन, ततियो अपरिपुण्णायतनवसेन, चतुत्थो परिपुण्णायतनवसेन गहितो । तथा पठमो सब्बसङ्गाहिकट्ठेन, दुतियो महानिदानसुत्तन्तवसेन (दी० नि० २.९५ आदयो), ततियो रूपभववसेन, चतुत्थो कामभववसेन गहितो”ति ।

तत्थ पठमो इमेसु दुतियादीसु तीसु वारेसु न कत्थचि न पविसतीति सब्बसङ्गाहिकोति वुत्तो । सेसानं विसेसो परतो आविभवस्सति । तस्साविभावत्थं —

यं यत्थ अज्जथा वुत्तं, अवुत्तञ्चापि यं यहिं ।
यं यथा पच्चयो यस्स, तं सब्बमुपलक्खये ॥

तत्रायं नयो — अविसेसेन ताव चतूसुपि एतेसु सुत्तन्तभाजनिये विय सङ्खाराति अवत्वा सङ्खारोति वुत्तं, तं कस्माति? एकचित्तक्खणिकता । तत्र हि नानाचित्तक्खणिको पच्चयाकारो विभत्तो । इध एकचित्तक्खणिको आरब्धो । एकचित्तक्खणे च बहू चेतना न सन्तीति सङ्खाराति अवत्वा सङ्खारोति वुत्तं ।

पठमवारे पनेत्थ एकचित्तक्खणपरियापन्नधम्मसङ्ग्रहणतो सब्बट्टानसाधारणतो च रूपं छुट्टेत्वा “विज्जाणपच्चया नाम”न्त्वेव वुत्तं । तज्जि एकचित्तक्खणपरियापन्नं सब्बट्टानसाधारणञ्च, न कत्थचि विज्जाणप्पवत्तिट्टाने न पवत्तति । यस्मा च एकचित्तक्खणपरियापन्नो एकोवेत्थ फस्सो, तस्मा तस्सानुरूपं पच्चयभूतं आयतनं गणहन्तो सट्ठागतनट्टाने “नामपच्चया छट्ठागतन”न्ति एकं मनायतनंयेव आह । तज्जि एकस्स अकुसलफस्सस्स अनुरूपं पच्चयभूतं । कामज्चेतं सङ्खारपच्चया विज्जाणन्ति एत्थापि वुत्तं, हेतुफलविसेसदस्सनत्थं पन अङ्गपुण्णत्थञ्च पुन इध गहितं । तत्र हि एतस्स विसेसेन सङ्खारो हेतु, अविसेसेन नामं फलं । इध पनस्स अविसेसेन नामं हेतु, विसेसेन फस्सो फलन्ति । सोकादयो पन यस्मा सब्बे एकचित्तक्खणे न सम्भवन्ति, सब्बस्मिञ्च चित्तप्पवत्तिट्टाने चेव चित्ते च न पवत्तन्ति, तस्मा न गहिता । जातिजरामरणानि पन अचित्तक्खणमत्तानिपि समानानि चित्तक्खणे अन्तो गधत्ता अङ्गपरिपूरणत्थं गहितानि । एवं तावेत्थ ‘यं अज्जथा वुत्तं । यज्ज अवुत्तं’ तं वेदितब्बं ।

यं पनेत्थ इतो परेसु वारेसु वुत्तं, तस्सत्थो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यस्मिं यस्मिं पन वारे यो यो विसेसो आगतो, तं तं तत्थ तत्थेव पकासयिस्साम ।

‘यं यथा पच्चयो यस्सा’ति एत्थ पन सङ्खारस्स अविज्जा सम्पयुत्तधम्मसाधारणेहि सहजातअज्जमज्जनिस्सयसम्पयुत्तअत्थिअविगतपच्चयेहि छहि हेतुपच्चयेन चाति सत्तथा पच्चयो । तत्थ यस्मा परतो हेतुचतुक्कादीनि तीणि चतुक्कानि अविगतसम्पयुत्तअज्जमज्जपच्चयवसेन वुत्तानि, तस्मा इध तानि अपनेत्वा अवसेसानं वसेन अविज्जा सङ्खारस्स चतुधा पच्चयोति वेदितब्बो ।

सङ्खारो विज्जाणस्स साधारणेहि छहि, कम्माहारपच्चयेहि चाति अट्ठधा पच्चयो । इध पन तेयेव तयो अपनेत्वा पच्चधा । विज्जाणं नामस्स साधारणेहि छहि, इन्द्रियाहाराधिपतीहि चाति नवधा । इध पन तयो अपनेत्वा छधा । नामं छट्ठागतनस्स साधारणेहि छहि । किञ्चि पनेत्थ अधिपतिपच्चयेन, किञ्चि आहारपच्चयादीहीति अनेकधा । इध पन तेयेव तयो अपनेत्वा तिधा चतुधा पच्चधा वा । छट्ठागतनं फस्सस्स यथा विज्जाणं नामस्स । एवं फस्सो वेदनाय साधारणेहि छहि आहारपच्चयेन चाति सत्तथा । इध पन तेयेव तयो अपनेत्वा चतुधा । वेदना तण्हाय साधारणेहि छहि ज्ञानिन्द्रियपच्चयेहि चाति अट्ठधा । इध पन तेयेव तयो अपनेत्वा पच्चधा । तण्हा उपादानस्स, यथा अविज्जा सङ्खारस्स । एवं उपादानं भवस्स साधारणेहि छहि मगपच्चयेन चाति सत्तथा । इध पन तेयेव तयो अपनेत्वा चतुधा । भवो जातिया, यस्मा जातीति इध सङ्खतलक्खणं अधिप्पेतं, तस्मा परियायेन उपनिस्सयपच्चयेनेव पच्चयो । तथा जाति जरामरणस्साति ।

ये पन एवं वदन्ति — “इमस्मिं चतुक्के सब्बेसम्पि सङ्खारादीनं अविज्जादयो सहजातपच्चयेन पच्चया होन्ति । सहजातपच्चयवसेनेव हि पठमवारो आरब्धो”ति, ते भवादीनं तथा अभावं सेसपच्चयानञ्च सम्भवं दस्सेत्वा पटिक्खित्तब्बा । न हि भवो जातिया सहजातपच्चयो होति, न जाति जरामरणस्स । ये चेतसें सङ्खारादीनं अवसेसा पच्चया

वुत्ता, तेपि सम्भवन्ति येव । तस्मा न सकका छट्टेतुन्ति । एवं ताव पठमवारे यं यत्थ अज्जथा वुत्तं, अवुत्तज्जापि यं यहिं, यज्ज यथा यस्स पच्चयो होति, तं वेदितब्बं । दुतियवारादीसुपि एसेव नयो ।

अयं पन विसेसो — दुतियवारे “नामपच्चया फस्सो”ति वत्त्वा सळायतनद्वाने न किञ्चि वुत्तं, तं किमत्थन्ति? पच्चयविसेसदस्सनत्थज्जेव महानिदानदेसनासङ्गहत्थज्ज । फस्सस्स हि न केवलज्ज छट्टायतनमेव पच्चयो, वेदनाक्खन्धादयो पन तयो खन्धापि पच्चयायेव । महानिदानसुत्तन्ते चस्स “अत्थि इदप्पच्चया फस्सोति इति पुट्ठेन सता, आनन्द, अत्थीतिस्स वचनीयं । किं पच्चया फस्सोति? इति चे वदेय्य, नामपच्चया फस्सोति इच्चस्स वचनीय”न्ति (दी० नि० २.९६) । एवं सळायतनं छट्टेत्वा एकादसङ्गिको पटिच्चसमुप्पादो वुत्तो । तस्मा इमस्स पच्चयविसेसस्स दस्सनत्थं इमिस्सा च महानिदानसुत्तन्तदेसनाय परिग्गहत्थं दुतियवारे “नामपच्चया फस्सो”ति वत्त्वा सळायतनद्वाने न किञ्चि वुत्तन्ति । एस ताव दुतियवारे विसेसो ।

ततियवारे पन “विज्जाणपच्चया नामरूप”न्ति सुत्तन्तभाजनीये आगतमेव चतुत्थमङ्गं वुत्तं, तं एकचित्तक्खणिकत्ता पच्चयाकारस्स इध अयुत्तन्ति चे? तं नायुत्तं । कस्मा? सकक्खणे पच्चयभावतो । सचेपि हि तत्थ रूपं चित्तक्खणतो उद्धं तिट्ठति, तथापिस्स तं विज्जाणं सकक्खणे पच्चयो होति । कथं? पुरेजातस्स ताव चित्तसमुद्धानस्स अज्जस्स वा पच्छाजातपच्चयेन । वुत्तज्जेतं “पच्छाजाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्ठा० १.१.११) । सहजातस्स पन चित्तसमुद्धानस्स निस्सयपच्चयेन पच्चयो । यथाह “चित्तचेतसिका धम्मा चित्तसमुद्धानानं रूपानं निस्सयपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्ठा० १.१.८) ।

यदि एवं, पुरिमवारेसु कस्मा एवं न वुत्तन्ति? रूपप्पवत्तिदेसं सन्धाय देसितत्ता । अयज्झि पच्चयाकारो रूपप्पवत्तिदेसे कामभवे गब्भसेय्यकानज्जेव अपरिपुण्णायतनओपपातिकानज्ज रूपावचरदेवानज्ज वसेन देसितो । तेनेवेत्थ “नामरूपपच्चया सळायतन”न्ति अवत्त्वा छट्टायतनन्ति वुत्तं । तत्थ नामं हेट्ठा वुत्तनयमेव । रूपं पन हृदयरूपं वेदितब्बं । तं पनेतस्स छट्टायतनस्स निस्सयपच्चयेन चेव पुरेजातपच्चयेन चाति द्विधा पच्चयो होतीति एस ततियवारे विसेसो ।

चतुत्थवारो पन योनिवसेन ओपपातिकानं, आयतनवसेन परिपुण्णायतनानं, भववसेन कामावचरसत्तानं वसेन वुत्तो । तेनेवेत्थ “नामरूपपच्चया सळायतन”न्ति वुत्तं । तत्थ नामं छट्टायतनस्स सहजातादीहि, चक्खायतनादीनं पच्छाजातपच्चयेन । रूपे हृदयरूपं छट्टायतनस्स निस्सयपच्चयपुरेजातपच्चयेहि, चत्तारि महाभूतानि चक्खायतनादीनं सहजातनिस्सयअत्थिअविगतेहि । यस्मा पनेस एकचित्तक्खणिको पच्चयाकारो, तस्मा एत्थ सळायतनपच्चयाति अवत्त्वा “छट्टायतनपच्चया फस्सो”ति वुत्तोति अयं चतुत्थवारे विसेसो ।

एवमेतेसं नानाकरणं जत्वा पुन सब्बेस्वेव तेसु विसेसेन पठमका द्वे वारा अरूपभवे पच्चयाकारदस्सनत्थं वुत्ताति वेदितब्बा । अरूपभवस्मिज्झि रूपेन असम्मिस्सानि पटिच्चसमुप्पादङ्गानि पवत्तन्ति । ततियो रूपभवे पच्चयाकारदस्सनत्थं वुत्तो । रूपभवस्मिज्झि सतिपि रूपसम्मिस्सत्ते सळायतनं न पवत्तति । चतुत्थो कामभवे पच्चयाकारदस्सनत्थं वुत्तो । कामभवस्मिज्झि सकलं सळायतनं पवत्तति । ततियो वा रूपभवे चेव कामभवे च अपरिपुण्णायतनानं अकुसलप्पवत्तिक्खणं सन्धाय वुत्तो । चतुत्थो वा कामभवे परिपुण्णायतनानं । पठमो वा सब्बत्थगामितं सन्धाय वुत्तो । सो हि न कत्थचि चित्तप्पवत्तिदेसे न पवत्तति । दुतियो पच्चयविसेसं सन्धाय वुत्तो । एकादसङ्गिकत्तज्जेत्थ फस्सस्स च नामपच्चयत्तं पच्चयविसेसो । ततियो पुरिमयोनिद्वयं सन्धाय वुत्तो । पुरिमासु हि द्वीसु योनीसु सो सम्भवति, तत्थ सदा सळायतनस्स असम्भवतो । चतुत्थो पच्छिमयोनिद्वयं सन्धाय वुत्तो । पच्छिमासु हि सो द्वीसु योनीसु सम्भवति, तत्थ सदा

सळायतनस्स सम्भवतोति ।

एत्तावता च यं वुत्तं चतूसुपि वारेसु —

यं यत्थ अज्जथा वुत्तं, अवुत्तज्जापि यं यहिं ।
यं यथा पच्चयो यस्स, तं सब्बमुपलक्खयेति ॥

गाथाय अत्थदीपना कता होति ।

एतेनेवानुसारेण, सब्बमेतं नयं इतो ।
विसेसो यो च तं जज्जा, चतुक्केसु परेसुपि ॥

२. हेतुचतुक्कं

२४४. तत्थ यो ताव इध वुत्तो नयो, सो सब्बत्थ पाकटोयेव । विसेसो पन एवं वेदितब्बो — हेतुचतुक्के ताव अविज्जा हेतु अस्साति **अविज्जाहेतुको** । अविज्जा अस्स सहवत्तनतो यावभङ्गा पवत्तिका गमिकाति वुत्तं होति । “अविज्जापच्चया”ति च एत्तावता सहजातादिपच्चयवसेन साधारणतो सङ्खारस्स अविज्जा पच्चयोति दस्सेत्वा, पुन “अविज्जाहेतुको”ति एतेनेव विसेसतो अविगतपच्चयता दस्सिता । **सङ्खारपच्चया विज्जाणं सङ्खारहेतुकन्ति** आदीसुपि एसेव नयो ।

कस्मा पन भवादीसु हेतुकग्गहणं न कतन्ति? अविगतपच्चयनियमाभावतो अभावतो च अविगतपच्चयस्स । “तत्थ कतमो उपादानपच्चया भवो? ठपेत्वा उपादानं वेदनाक्खन्धो सज्जाक्खन्धो सङ्खारक्खन्धो विज्जाणक्खन्धो — अयं वुच्चति उपादानपच्चया भवो”ति वचनतो उपादानपच्चया चतुन्नं खन्धानं इध भवोति नामं । सङ्खारक्खन्धे च “जाति द्वीहि खन्धेहि सङ्गहिता”ति आदिवचनतो (धातु० ७१) जातिजरामरणानि अन्तोगधानि ।

तत्थ याव उपादानं ताव जातिजरामरणानं अनुपलब्धनतो उपादानं भवस्स न नियमतो अविगतपच्चयो होति । “या तेसं तेसं धम्मानं जाती”ति आदिवचनतो सङ्खतलक्खणेषु जातिया जरामरणसङ्घातस्स भवस्स जातिक्खणमत्तेयेव अभावतो अविगतपच्चयभावो न सम्भवति । तथा जातिया जरामरणक्खणे अभावतो । उपनिस्सयपच्चयेनेव पन भवो जातिया । जाति जरामरणस्स पच्चयोति सब्बथापि अविगतपच्चयनियमाभावतो अभावतो च अविगतपच्चयस्स भवादीसु हेतुकग्गहणं न कतन्ति वेदितब्बं ।

केचि पनाहु — “भवो दुविधेना”ति वचनतो उपपत्तिमिस्सको भवो, न च उपपत्तिभवस्स उपादानं अविगतपच्चयो होतीति “उपादानपच्चया भवो उपादानहेतुको”ति अवत्वा “उपादानपच्चया भवो”ति वुत्तो । इध पच्छिन्नत्ता परतोपि न वुत्तन्ति । तं इध उपपत्तिमिस्सकस्स भवस्स अनधिप्पेतत्ता अयुत्तं । अरूपक्खन्धा हि इध भवोति आगता ।

भवपच्चया जातीति एत्थ च ठपेत्वा जातिजरामरणानि अवसेसो भवो जातिया पच्चयोति वेदितब्बो । कस्मा? जातिआदीनं जातिया अप्पच्चयत्ता । यदि एवं, ठपेत्वा जातिजरामरणानि भवो जातिया पच्चयोति वत्तब्बोति? आम वत्तब्बो, वत्तब्बपदेसाभावतो पन न वुत्तो । दसमङ्गनिद्देसे हि उपादानपच्चयसम्भूतो भवो वत्तब्बो । एकादसमङ्गनिद्देसे जाति वत्तब्बा ।

यो पन भवो जातिया पच्चयो, तस्स वत्तब्बपदेसो नत्थीति वत्तब्बपदेसाभावतो न वुत्तो । अवुत्तोपि पन युत्तितो गहेतब्बोति । **विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति** आदीसु च विज्जाणादीनं अविगतपच्चयभावसम्भवतो विज्जाणहेतुकादिवचनं कतन्ति एस हेतुचतुक्के विसेसो ।

३. सम्पयुत्तचतुक्कं

२४५. सम्पयुत्तचतुक्केपि अविज्जापच्चयाति एत्तावता सहजातादिपच्चयवसेन सङ्खारस्स अविज्जापच्चयतं दस्सेत्वा पुन “अविज्जासम्पयुत्तो”ति सम्पयुत्तपच्चयता दस्सिता । सेसपदेसुपि एसेव नयो । यस्मा पन अरूपीनं धम्मानं रूपधम्मेहि सम्पयोगो नत्थि, तस्मा विज्जाणपच्चया नामरूपन्ति आदीसु ततियचतुत्थवारपदेसु “विज्जाणसम्पयुत्तं नाम”न्ति आदिना नयेन यं लब्धति, तदेव गहितन्ति एस सम्पयुत्तचतुक्के विसेसो ।

४. अज्जमज्जचतुक्कं

२४६. अज्जमज्जचतुक्केपि अविज्जापच्चयाति सहजातादिपच्चयवसेन सङ्खारस्स अविज्जापच्चयतं दस्सेत्वा “सङ्खारपच्चयापि अविज्जा”ति अज्जमज्जपच्चयता दस्सिता । सेसपदेसुपि एसेव नयो । यस्मा पन भवो निष्पदेसो, उपादानं सप्पदेसं, सप्पदेसधम्मो च निष्पदेसधम्मस्स पच्चयो होति, न निष्पदेसधम्मो सप्पदेसधम्मस्स, तस्मा एत्थ “भवपच्चयापि उपादानं”न्ति न वुत्तं; हेट्ठा वा देसनाय पच्छिन्नत्ता एवं न वुत्तं । यस्मा च नामरूपपच्चया सळायतनं अत्थि, सळायतनपच्चया एकचित्तक्खणे नामरूपं नत्थि, यस्स सळायतनं अज्जमज्जपच्चयो भवेय्य, तस्मा चतुत्थवारे “छट्ठायतनपच्चयापि नामरूपं”न्ति यं लब्धति तदेव गहितन्ति एस अज्जमज्जचतुक्के विसेसो ।

अविज्जामूलकनयमातिका ।

सङ्खारादिमूलकनयमातिका

२४७. इदानीं **सङ्खारपच्चया अविज्जाति** सङ्खारमूलकनयो आरब्धो । तत्थापि यथा अविज्जामूलके एवं चत्तारि चतुक्कानि सोळस च वारा वेदितब्बा । पठमचतुक्के पन पठमवारमेव दस्सेत्वा देसना संखित्ता । यथा चेत्थ एवं विज्जाणमूलकादीसुपि । तत्थ सब्बेस्वेव तेसु सङ्खारमूलकादीसु अट्ठसु नयेसु “सङ्खारपच्चया अविज्जा”ति आदिना नयेन सहजातादिपच्चयवसेन अविज्जाय सङ्खारादिपच्चयतं दस्सेत्वा पुन “अविज्जापच्चया सङ्खारा”ति आदिना नयेन एकचित्तक्खणेपि पच्चयाकारचक्कस्स पवत्ति दस्सिता ।

कस्मा पन भवमूलका जातिजरामरणमूलका वा नया न वुत्ता? किं भवपच्चया अविज्जा न होतीति? नो न होति । “सङ्खारपच्चया अविज्जा”ति एवमादीसु पन वुच्चमानेसु न कोचि भवपरियापन्नो धम्मो अविज्जाय पच्चयो न वुत्तो । तस्मा अपुब्बस्स अज्जस्स अविज्जापच्चयस्स वत्तब्बस्स अभावतो भवमूलको नयो न वुत्तो । भवग्गहणेन च अविज्जापि सङ्गहं गच्छति । तस्मा “भवपच्चया अविज्जा”ति वुच्चमाने “अविज्जापच्चया अविज्जा”तिपि वुत्तं सिया । न च एकचित्तक्खणे अविज्जा अविज्जाय पच्चयो नाम होति । तत्थ पच्छिन्नत्ताव जातिजरामरणमूलकापि नया न गहिता । अपिच भवे जातिजरामरणानिपि अन्तोगधानि । न चेतानि एकचित्तक्खणे अविज्जाय पच्चया होन्तीति भवमूलका जातिजरामरणमूलका वा नया न वुत्ताति ।

मातिकावण्णना ।

अकुसलनिद्देसवण्णना

२४८-२४९. इदानीं यथा हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे कुसलत्तिकं आदिं कत्वा निक्खित्तमातिकाय पटिपाटिया पठमं कुसलं भाजितं, तथा इध मातिकाय अनिक्खित्तत्ता पठमं कुसलं अनामसित्वा “अविज्जापच्चया सङ्खारो”ति अकुसलधम्मवसेन मातिकाय निक्खित्तत्ता निक्खेपपटिपाटियाव अविज्जादीनि पटिच्चसमुप्पादङ्गानि भाजेत्वा दस्सेतुं **कतमे धम्मा अकुसलाति**आदिमाह । तस्सत्थो हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे (ध० स० अट्ठ० ३६५) वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । यस्मा पन एकचित्तकखणे तण्हाय च कामुपादानस्स च सम्भवो नत्थि, तस्मा यं एत्थ तण्हापच्चया उपादानं लब्भति, तदेव दस्सेतुं **दिट्ठि दिट्ठिगतन्ति**आदि वुत्तं ।

भवनिद्देसे च यस्मा उपादानं सङ्खारकखन्धे सङ्गहं गच्छति, तस्मा “ठपेत्वा उपादानं वेदनाकखन्धो सज्जाकखन्धो सङ्खारकखन्धो विज्जाणकखन्धो”ति वुत्तं । एवञ्चि वुच्चमाने उपादानस्स उपादानपच्चयत्तं आपज्जेय्य । न च तदेव तस्स पच्चयो होति । जातिआदिनिद्देसेसु यस्मा एते अरूपधम्मनं जातिआदयो, तस्मा “खण्डिच्चं, पालिच्चं, वलित्तचता, चुति, चवनता”ति न वुत्तं ।

२५०. एवं पठमवारं निट्ठपेत्वा पुन दुतियवारे यस्मिं समये पठमवारेन पच्चयाकारो दस्सितो, तस्मिंयेव समये अपरेनपि नयेन पच्चयाकारं दस्सेतुं विसुं समयववत्थानवारं अवत्वा **तस्मिं समये अविज्जापच्चया सङ्खारो**तिआदिनाव नयेन देसना कता । तत्थ **ठपेत्वा फस्सन्ति** इदं यस्मा फस्सोपि नामपरियापन्नो, तस्मा फस्सस्स नामतो नीहरणत्थं वुत्तं ।

२५२. ततियवारे यस्स चित्तसमुद्धानरूपस्स विज्जाणं पच्चयो, तस्मिं पवत्तमाने यस्मा तेनुपत्थद्धानं चक्खायतनादीनं उपचित्तत्तं पज्जायति, तस्मा **चक्खायतनस्स उपचयो**तिआदि वुत्तं । यस्मा च कम्मजरूपस्सपि तस्मिं समये वत्तमानस्स विज्जाणं पच्छाजातपच्चयेन पच्चयो होति, तस्मापि एवं वुत्तं । तत्थ किञ्चापि कम्मजं चित्तसमुद्धानन्ति द्वेव सन्ततियो गहिता, इतरापि पन द्वे सन्ततियो गहेतब्बा । तासम्पि हि विज्जाणं पच्चयो होतियेव ।

२५४. चतुत्थवारे पन यस्मा एकचित्तकखणेपि महाभूतरूपपच्चया चक्खायतनादीनि, हृदयरूपपच्चया छट्ठागतनं, नामपच्चया च पच्छाजातसहजातादिवसेन यथानुरूपं सब्बानिपि पवत्तन्ति, तस्मा तत्थ **कतमं नामरूपपच्चया सट्ठागतनं? चक्खायतनन्ति**आदि वुत्तं ।

२५६. दुतियचतुक्के सब्बं उत्तानमेव ।

२६४. ततियचतुक्के यस्स सम्पयुत्तपच्चयभावो न होति, यस्स च होति, तं विसुं विसुं दस्सेतुं **इदं वुच्चति विज्जाणपच्चया नामरूपं विज्जाणसम्पयुत्तं नामन्ति**आदि वुत्तं ।

२७२. चतुत्थचतुक्के फस्सपच्चया नामनिद्देसे किञ्चापि “ठपेत्वा फस्सं वेदनाकखन्धो...पे०... विज्जाणकखन्धो — इदं वुच्चति फस्सपच्चया नाम”न्ति न वुत्तं, तथापि अनन्तरातीतपदनिद्देसे “ठपेत्वा फस्सं वेदनाकखन्धो...पे०... विज्जाणकखन्धो”ति वुत्तत्ता अवुत्तम्पि तं वुत्तमेव होति । यदेव हि नामं फस्सस्स पच्चयो, फस्सोपि तस्सेव पच्चयोति ।

यथा चायं चतुचतुक्को सोळसवारप्पभेदो अविज्जामूलको पठमनयो एतस्मिं पठमाकुसलचित्ते पकासितो, एवं सङ्खारमूलकादयो अट्ट नयापि वेदितब्बा । पाळि पन संखित्ता । एवमेव तस्मिं पठमाकुसलचित्तेयेव नव नया, छत्तिंस चतुक्कानि, चतुचत्तालीसाधिकञ्च वारसतं होतीति वेदितब्बं ।

२८०. इदानीं इमिनाव नयेन सेसाकुसलचित्तेसुपि पच्चयाकारं दस्सेतुं **कतमे धम्मा अकुसलाति**आदि आरब्धं । तत्थ यस्मा दिट्ठिविप्पयुत्तेसु तण्हापच्चया उपादानं नत्थि, तस्मा उपादानद्वाने उपादानं विय दळ्हनिपातिना अधिमोक्खेन पदं पूरितं । दोमनस्ससहगतेसु च यस्मा वेदनापच्चया तण्हापि नत्थि, तस्मा तण्हाद्वाने तण्हा विय बलवकिलेसेन पटिधेन पदं पूरितं । उपादानद्वाने अधिमोक्खेनेव । विचिकिच्छासम्पयुत्ते पन यस्मा सन्निद्वानाभावतो अधिमोक्खोपि नत्थि, तस्मा तण्हाद्वाने बलवकिलेसभूताय विचिकिच्छाय पदं पूरितं । उपादानद्वानं परिहीनमेव । उद्धच्चसम्पयुत्ते पन यस्मा अधिमोक्खो अत्थि, तस्मा तण्हाद्वाने बलवकिलेसेन उद्धच्चेन पदं पूरितं । उपादानद्वाने अधिमोक्खेनेव । सब्बत्थेव च विसेसमतं दस्सेत्वा पाळि संखित्ता । यो चायं विसेसो दस्सितो, तत्थ केवलं अधिमोक्खनिद्देसोव अपुब्बो । सेसं हेट्ठा आगतमेव ।

अधिमोक्खनिद्देसे पन अधिमुच्चनवसेन **अधिमोक्खो** । अधिमुच्चति वा तेन आरम्भणे चित्तं निब्बिचिकिच्छताय सन्निद्वानं गच्छतीति **अधिमोक्खो** । अधिमुच्चनाकारो **अधिमुच्चना** । तस्स चित्तस्स, तस्मिं वा आरम्भणे अधिमुत्तत्ताति **तदधिमुत्तता** । सब्बचित्तेसु च पठमचित्ते वुत्तनयेनेव नयचतुक्कवारप्पभेदो वेदितब्बो । केवलज्झि विचिकिच्छासम्पयुत्ते उपादानमूलकस्स नयस्स अभावा अट्ट नया, द्वत्तिंस चतुक्कानि, अट्टवीसाधिकञ्च वारसतं होतीति ।

अकुसलनिद्देसवण्णना ।

कुसलनिद्देसवण्णना

२९२. इदानीं इमिनाव नयेन कुसलचित्तादीसुपि पच्चयाकारं दस्सेतुं **कतमे धम्मा कुसलाति**आदि आरब्धं । यथा पन अकुसले पठमं मातिकं निक्खिपित्वा पच्छा निद्देसो कतो, न तथा इध । कस्मा? अप्पनावारे नानत्तसम्भवतो । लोकियकुसलादीसु हि तेसं धम्मानं दुक्खसच्चपरियापन्नत्ता “एवमेतस्स केवलस्स दुक्खक्खन्धस्सा”ति अप्पना होति, लोकुत्तरकुसलादीसु “एवमेतेसं धम्मान”न्ति । तस्मा एत्थ साधारणतो मातिकं ठपेतुं न सक्काति पाटियेक्कं तेसं तेसं कुसलादीनं मातिकं उद्दिसित्वाव निद्देसो कतोति ।

तत्थ यस्मा एकचित्तक्खणे कुसलसङ्खारेन सद्धिं अविज्जा नत्थि, तस्मा तं अवत्वा, अविज्जा विय अकुसलानं, कुसलानं मूलतो कुसलमूलं, तण्हुपादानानञ्च अभावतो तण्हाद्वाने तण्हा विय आरम्भणे अज्झोगाळ्हो पसादो, उपादानद्वाने उपादानं विय दळ्हनिपाती नाम अधिमोक्खो वुत्तो । सेसं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बन्ति ।

कुसलनिद्देसवण्णना ।

अव्याकतनिद्देसवण्णना

३०६. अव्याकतं हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे आगतपटिपाटियाव विभत्तं । सब्बवारेसु च अविज्जामूलका नया परिहीना । कस्मा? अविज्जाद्वाने ठपेतब्बस्स अभावतो । कुसलचित्तेसु हि अविज्जाद्वाने ठपेतब्बं कुसलमूलं अत्थि, चक्खुविज्जाणादीसु नत्थि । सहेतुकेसु पन किञ्चापि अत्थि, एवं सन्तोपि इध पच्छिन्नत्ता तत्थ न गहितं । पच्चविज्जाणसोते

सोतपतिताव हुत्वा देसना कताति वेदितब्बा ।

विसेसतो पनेत्थ चक्खुविज्जाणादीसु तण्हाट्टानं उपादानट्टानञ्च परिहीनं । कस्मा? तण्हाट्टानारहस्स बलवधम्मस्स अभावा अधिमोक्खरहितत्ता च । सेसाहेतुकेसु तण्हाट्टानमेव परिहीनं । सहेतुकेसु पसादसम्भावतो तण्हाट्टाने पसादेन पदं पूरितं । एवमेत्थ कुसलाकुसलविपाकेसु चक्खुविज्जाणादीसु सङ्खारविज्जाणनामछट्ठाद्यतनफस्सवेदनामूलका छ छ, सेसाहेतुकेसु अधिमोक्खमूलकेन सद्धिं सत्त सत्त, सहेतुकेसु पसादमूलकेन सद्धिं अट्ठ अट्ठ नया वेदितब्बा ।

तत्थ चक्खुविज्जाणादीसुपि चतुन्नम्पि चतुक्कानं आदिवारोव वुत्तो । दुतियवारो पच्चयविसेसट्ठेन लब्भमानोपि न वुत्तो । ततियचतुत्थवारा असम्भवतोयेव । रूपमिस्सका हि ते, न च चक्खुविज्जाणादीनि रूपं समुट्ठापेन्ति । यथा च पठमचतुक्के द्वे वारा लब्भन्ति, एवं सेसचतुक्केसुपि । तस्मा पठमचतुक्के दुतियवारो, सेसचतुक्केसु च द्वे द्वे वारा अवुत्तापि वुत्ताव होन्तीति वेदितब्बा । सेसाहेतुकाव्याकते सब्बचतुक्केसु सब्बेपि वारा लब्भन्ति । इध पच्छिन्नत्ता पन परतो न गहिता । सोतपतिताव हुत्वा देसना कताति । सेससहेतुकविपाकेसुपि एसेव नयो अज्जत्र अरूपावचरविपाका । अरूपावचरविपाकस्मिहि वारद्वयमेव लब्भतीति ।

अव्याकतनिद्देसवण्णना ।

अविज्जामूलककुसलनिद्देसवण्णना

३३४. इदानि अपरेन परियायेन एकचित्तक्खणे पच्चयाकारं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसलातिआदि आरद्धं । तत्थ अविज्जापच्चयाति उपनिस्सयपच्चयतं सन्धाय वुत्तं । तेनेव निद्देसवारे “तत्थ कतमा अविज्जा”ति अविभजित्वा “तत्थ कतमो अविज्जापच्चया सङ्खारो”ति विभत्तं । कुसलचेतनासङ्खातो हि सङ्खारोयेव तस्मिं समये चित्तेन सहजातो होति, न अविज्जा ।

तत्थ लोकीयकुसलस्स हेट्ठा सुत्तन्तभाजनीये वुत्तनयेनेव अविज्जा पच्चयो होति । यस्मा पन अप्पहीनाविज्जो अविज्जाय पहानत्थं लोकुत्तरं भावेति, तस्मा तस्सापि समतिक्कमवसेन पच्चयो होति । अविज्जावतोयेव हि कुसलायूहनं होति, न इतरस्स । तत्थ तेभूमककुसले सम्मोहवसेनपि समतिक्कमभावनावसेनपि आयूहनं लब्भति; लोकुत्तरे समुच्छेदभावनावसेनाति । सेसं वुत्तनयमेव ।

अयं पन विसेसो — यथा हेट्ठा एकेककुसले चतुन्नं चतुक्कानं वसेन नव सोळसका लद्धा, तथा इध न लब्भन्ति । कस्मा? अविज्जाय अविगतसम्पयुत्तअज्जमज्जपच्चयाभावतो । उपनिस्सयवसेन पनेत्थ पठमचतुक्कमेव लब्भति । तम्पि पठमवारमेव दस्सेत्वा संखित्तं । नीहरित्वा पन दस्सेतब्बन्ति ।

अविज्जामूलककुसलनिद्देसवण्णना ।

कुसलमूलकविपाकनिद्देसवण्णना

३४३. इदानि अव्याकतेसुपि अपरेनेव नयेन पच्चयाकारं दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकतातिआदि आरद्धं । तत्थ कुसलमूलपच्चयाति इदम्पि उपनिस्सयपच्चयतं सन्धाय वुत्तं । कुसलविपाकस्स हि कुसलमूलं, अकुसलविपाकस्स च

अकुसलमूलं उपनिस्सयपच्चयो होति; नानाखणिककम्मपच्चये पन वत्तब्बमेव नत्थि । तस्मा एस उपनिस्सयपच्चयेन चेव नानाखणिककम्मपच्चयेन च पच्चयो होति । तेनेव निद्देसवारे “तत्थ कतमं कुसलमूलं”न्ति अविभजित्वा “तत्थ कतमो कुसलमूलपच्चया सङ्कारो”ति विभत्तं । अकुसलविपाकेपि एसेव नयो ।

अविज्जामूलककुसलनिद्देसे विय च इमस्मिम्पि विपाकनिद्देसे पठमं पच्चयचतुक्कमेव लब्धति । तम्पि पठमवारं दस्सेत्वा संखित्तं । तस्मा एकेकस्मिं विपाकचित्ते एकमेकस्सेव चतुक्कस्स वसेन कुसलमूलमूलके अकुसलमूलमूलके च नये वारप्पभेदो वेदितब्बो । किरियाधम्मानं पन यस्मा नेव अविज्जा न कुसलाकुसलमूलानि उपनिस्सयपच्चयतं लभन्ति, तस्मा किरियवसेन पच्चयाकारो न वुत्तोति ।

एवमेस —

अकुसलकुसलाब्बाकत-धम्मेसु अनेकभेदतो वत्त्वा ।
कुसलाकुसलानं पन, विपाके च उपनिस्सयवसेन ॥

पुन एकधाव वुत्तो, वादिप्पवरेन पच्चयाकारो ।
धम्मप्पच्चयभेदे, जाणस्स पभेदजननत्थं ॥

परियत्तिसवनचिन्तन-पटिपत्तिक्कमविवज्जितानञ्च ।
यस्मा जाणपभेदो, न कदाचिपि होति एतस्मिं ॥

परियत्तिसवनचिन्तन-पटिपत्तिक्कमतो सदा धीरो ।
तत्थ कयिरा न हञ्जं, करणीयतरं ततो अत्थीति ॥

अयं पन पच्चयाकारो सुत्तन्तअभिधम्मभाजनीयवसेन द्वेपरिवट्टमेव नीहरित्वा भाजेत्वा दस्सितो होति ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

पटिच्चसमुप्पादविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

७. सतिपट्टानविभङ्गे

१. सुत्तन्तभाजनीयं उद्देसवारवण्णना

३५५. इदानि तदनन्तरे सतिपट्टानविभङ्गे चत्तारोति गणनपरिच्छेदो । तेन न ततो हेट्ठा न उद्धन्ति सतिपट्टानपरिच्छेदं दीपेति । सतिपट्टानाति तयो सतिपट्टाना — सतिगोचरोपि, तिधा पटिपन्नेसु सावकेसु सत्थुनो पटिधानुनयवीतिवत्ततापि, सतिपि । “चतुन्नं, भिक्खवे, सतिपट्टानानं समुदयञ्च अत्थङ्गमञ्च देसेस्सामि । तं सुणाथ...पे०... को च, भिक्खवे, कायस्स

समुदयो? आहारसमुदया कायस्स समुदयो”तिआदीसु (सं० नि० ५.४०८) हि सतिगोचरो सतिपट्टानन्ति वुच्चति । तथा “कायो उपट्टानं, नो सति । सति उपट्टानञ्चेव सति चा”तिआदीसु (पटि० म० ३.३५) । तस्सत्थो — पतिट्ठाति अस्मिन्ति पट्टानं । का पतिट्ठाति? सति । सतिया पट्टानं **सतिपट्टानं**, पट्टानं ठानन्ति वा पट्टानं; सतिया पट्टानं सतिपट्टानं हत्थिपट्टानअस्सट्टानादीनि विय ।

“तयो सतिपट्टाना यदरियो सेवति, यदरियो सेवमानो सत्था गणं अनुसासितुमरहती”ति (म० नि० ३.३०४, ३११) एत्थ तिधा पटिपन्नेसु सावकेसु सत्थुनो पटिधानुनयवीतिवत्तता सतिपट्टानन्ति वुत्ता । तस्सत्थो — पट्टपेतब्बतो पट्टानं, पवत्तयितब्बतोति अत्थो । केन पट्टपेतब्बतोति? सतिया; सतिया पट्टानं सतिपट्टानं । “चत्तारो सतिपट्टाना भाविता बहुलीकता सत्त बोज्झङ्गे परिपूरेन्ती”तिआदीसु (म० नि० ३.१४७) पन सतियेव सतिपट्टानन्ति वुच्चति । तस्सत्थो — पतिट्ठातीति पट्टानं, उपट्ठाति ओक्कन्दित्वा पक्खन्दित्वा पवत्ततीति अत्थो; सतियेव पट्टानट्ठेन सतिपट्टानं; अथवा सरणट्ठेन सति, उपट्टानट्ठेन पट्टानं । इति सति च सा पट्टानञ्चातिपि सतिपट्टानं । इदमिध अधिप्पेतं । यदि एवं, कस्मा सतिपट्टानाति बहुवचनं कतन्ति? सतिया बहुत्ता; आरम्भणभेदेन हि बहुत्ता ता सतियोति ।

कस्मा पन भगवता चत्तारोव सतिपट्टाना वुत्ता, अनूना अनधिकाति? वेनेय्यहितत्ता । तण्हाचरितदिट्ठिचरितसमथयानिकविपस्सनायानिकेसु हि मन्दतिकखवसेन द्विधा पवत्तेसु मन्दस्स तण्हाचरितस्स ओळारिकं कायानुपस्सनासतिपट्टानं विसुद्धिमग्गो, तिकखस्स सुखुमं वेदनानुपस्सनासतिपट्टानं । दिट्ठिचरितस्सपि मन्दस्स नातिप्पभेदगतं चित्तानुपस्सनासतिपट्टानं विसुद्धिमग्गो, तिकखस्स अतिप्पभेदगतं धम्मनूपस्सनासतिपट्टानं । समथयानिकस्स च मन्दस्स अकिच्छेन अधिगन्तब्बनिमित्तं पठमं सतिपट्टानं विसुद्धिमग्गो, तिकखस्स ओळारिकारम्भणे असण्ठहनतो दुतियं । विपस्सनायानिकस्सापि मन्दस्स नातिप्पभेदगतारम्भणं ततियं, तिकखस्स अतिप्पभेदगतारम्भणं चतुत्थं । इति चत्तारोव वुत्ता, अनूना अनधिकाति ।

सुभसुखनिच्चअत्तभावविपल्लासप्पहानत्थं वा । कायो हि असुभो । तत्थ सुभविपल्लासविपल्लत्था सत्ता । तेसं तत्थ असुभभावदस्सनेन तस्स विपल्लासस्स पहानत्थं पठमं सतिपट्टानं वुत्तं । सुखं, निच्चं, अत्ताति गहितेसुपि च वेदनादीसु वेदना दुक्खा, चित्तं अनिच्चं, धम्मा अनत्ता । एतेसु च सुखनिच्चअत्तभावविपल्लासविपल्लत्था सत्ता । तेसं तत्थ दुक्खादिभावदस्सनेन तेसं विपल्लासानं पहानत्थं सेसानि तीणि वुत्तानीति । एवं सुभसुखनिच्चअत्तभावविपल्लासप्पहानत्थं वा चत्तारोव वुत्ता अनूना अनधिकाति वेदितब्बा । न केवलञ्च विपल्लासपहानत्थमेव, अथ खो चतुरोघयोगासवगन्थउपादानअगतिप्पहानत्थम्पि चतुब्बिधाहारपरिज्जत्थञ्च चत्तारोव वुत्ताति वेदितब्बा । अयं ताव पकरणनयो ।

अट्ठकथायं पन “सरणवसेन चेव एकत्तसमोसरणवसेन च एकमेव सतिपट्टानं आरम्भणवसेन चत्तारोति एतदेव वुत्तं । यथा हि चतुद्वारे नगरे पाचीनतो आगच्छन्ता पाचीनदिसाय उट्टानकं भण्डं गहेत्वा पाचीनद्वारेन नगरमेव पविसन्ति, दक्खिणतो, पच्छिमतो, उत्तरतो आगच्छन्ता उत्तरदिसाय उट्टानकं भण्डं गहेत्वा उत्तरद्वारेन नगरमेव पविसन्ति, एवं सम्पदमिदं वेदितब्बं । नगरं विय हि निब्बानमहानगरं, द्वारं विय अट्ठङ्गिको लोकुत्तरमग्गो । पाचीनदिसादयो विय कायादयो ।

यथा पाचीनतो आगच्छन्ता पाचीनदिसाय उट्टानकं भण्डं गहेत्वा पाचीनद्वारेन नगरमेव पविसन्ति, एवं कायानुपस्सनामुखेन आगच्छन्ता चुद्धसविधेन कायानुपस्सनं भावेत्वा कायानुपस्सनाभावानुभावनिब्बत्तेन अरियमग्गेन एकं निब्बानमेव ओसरन्ति । यथा दक्खिणतो आगच्छन्ता दक्खिणदिसाय उट्टानकं भण्डं गहेत्वा दक्खिणद्वारेन नगरमेव

पविसन्ति, एवं वेदनानुपस्सनामुखेन आगच्छन्ता नवविधेन वेदनानुपस्सनं भावेत्वा वेदनानुपस्सनाभावानुभावनिब्वत्तेन अरियमग्गेन एकं निब्बानमेव ओसरन्ति । यथा पच्छिमतो आगच्छन्ता पच्छिमदिसाय उट्ठानकं भण्डं गहेत्वा पच्छिमद्वारेन नगरमेव पविसन्ति, एवं चित्तानुपस्सनामुखेन आगच्छन्ता सोळसविधेन चित्तानुपस्सनं भावेत्वा चित्तानुपस्सनाभावानुभावनिब्वत्तेन अरियमग्गेन एकं निब्बानमेव ओसरन्ति । यथा उत्तरतो आगच्छन्ता उत्तरदिसाय उट्ठानकं भण्डं गहेत्वा उत्तरद्वारेन नगरमेव पविसन्ति, एवं धम्मनुपस्सनामुखेन आगच्छन्ता पञ्चविधेन धम्मनुपस्सनं भावेत्वा धम्मनुपस्सनाभावानुभावनिब्वत्तेन अरियमग्गेन एकं निब्बानमेव ओसरन्तीति । एवं सरणवसेन चेव एकत्तसमोसरणवसेन च एकमेव सतिपट्ठानं आरम्भणवसेन चत्तारोति वुत्ताति वेदितब्बा ।

इध भिक्खूति एत्थ किञ्चापि भगवता देवलोके निसीदित्वा अयं सतिपट्ठानविभङ्गो कथितो, एकभिक्खुपि तत्थ भगवतो सन्तिके निसिन्नको नाम नत्थि । एवं सन्तेपि यस्मा इमे चत्तारो सतिपट्ठाने भिक्खू भावेन्ति, भिक्खुगोचरा हि एते, तस्मा इध भिक्खूति आलपति । किं पनेते सतिपट्ठाने भिक्खूयेव भावेन्ति, न भिक्खुनीआदयोति? भिक्खुनीआदयोपि भावेन्ति । भिक्खू पन अगगपरिसा । इति अगगपरिसत्ता इध भिक्खूति आलपति । पटिपत्तिया वा भिक्खुभावदस्सनतो एवमाह । यो हि इमं पटिपत्तिं पटिपज्जति, सो भिक्खु नाम होति । पटिपन्नको हि देवो वा होतु मनुस्सो वा, भिक्खूति सङ्खं गच्छतियेव । यथाह —

“अलङ्कृतो चेपि समञ्चरेय्य,
सन्तो दन्तो नियतो ब्रह्मचारी ।
सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्डं,
सो ब्राह्मणो सो समणो स भिक्खू”ति ॥ (ध० प० १४२) ।

कायानुपस्सनाउद्देसवण्णना

अज्झत्तन्ति नियकज्झत्तं अधिप्पेतं । तस्मा **अज्झत्तं कायेति** अत्तनो कायेति अत्थो । तत्थ **कायेति** रूपकाये । रूपकायो हि इध अङ्गपच्चङ्गानं केसादीनञ्च धम्मानं समूहट्ठेन, हत्थिकायअस्सकायरथकायादयो विय, कायोति अधिप्पेतो । यथा च समूहट्ठेन एवं कुच्छितानं आयट्ठेन । कुच्छितानज्झि परमजेगुच्छानं सो आयोतिपि **कायो** । **आयोति** उप्पत्तिदेसो । तत्रायं वचनत्थो — आयन्ति ततोति आयो । के आयन्ति? कुच्छिता केसादयो । इति कुच्छितानं केसादीनं आयोति कायो ।

कायानुपस्सीति कायं अनुपस्सनसीलो, कायं वा अनुपस्समानो **कायेति** च वत्त्वापि पुन **कायानुपस्सीति** दुतियं कायगगहणं असम्मिस्सतो ववत्थानघनविनिब्भोगादिदस्सनत्थं कतन्ति वेदितब्बं । तेन न काये वेदनानुपस्सी चित्तधम्मनुपस्सी वा; अथ खो काये कायानुपस्सी येवाति कायसङ्घाते वत्थुस्मिं कायानुपस्सनाकारस्सेव दस्सनेन असम्मिस्सतो ववत्थानं दस्सितं होति । तथा न काये अङ्गपच्चङ्गविनिमुत्तएकधम्मनुपस्सी, नापि केसलोमादिविनिमुत्तइत्थिपुरिसानुपस्सी । योपि चेत्य केसलोमादिको भूतुपादायसमूहसङ्घातो कायो, तत्थापि न भूतुपादायविनिमुत्तएकधम्मनुपस्सी; अथ खो रथसम्भारानुपस्सको विय अङ्गपच्चङ्गसमूहानुपस्सी, नगरावयवानुपस्सको विय केसलोमादिसमूहानुपस्सी, कदलिकखन्धपत्तवट्ठिविनिभुज्जको विय रिक्तमुट्ठिविनिवेठको विय च भूतुपादायसमूहानुपस्सीयेवाति नानप्पकारतो समूहवसेन कायसङ्घातस्स वत्थुनो दस्सनेन घनविनिब्भोगो दस्सितो होति । न हेत्थ यथावुत्तसमूहविनिमुत्तो कायो वा इत्थी वा पुरिसो वा अज्जो वा कोचि धम्मो दिस्सति । यथावुत्तधम्मसमूहमत्तेयेव पन

तथा तथा सत्ता मिच्छाभिनिवेसं करोन्ति । तेनाहु पोराणा —

“यं पस्सति न तं दिट्ठं, यं दिट्ठं तं न पस्सति ।

अपस्सं बज्झते मूळ्हो, बज्झमानो न मुच्चती”ति ॥

घनविनिब्भोगादिदस्सनत्थन्ति वुत्तं । आदिसद्देन चेत्थ अयम्पि अत्थो वेदितब्बो — अयञ्हि एतस्मिं काये कायानुपस्सीयेव, न अज्जधम्मानुपस्सी । किं वुत्तं होति? यथा अनुदकभूतायपि मरीचिया उदकानुपस्सिनो होन्ति, न एवं अनिच्चदुक्खानत्तअसुभभूतेयेव इमस्मिं काये निच्चसुखअत्तसुभभावानुपस्सी; अथ खो कायानुपस्सी अनिच्चदुक्खानत्तअसुभाकारसमूहानुपस्सीयेवाति वुत्तं होति । अथ वा व्यायं महासतिपट्टाने “इध, भिक्खवे, भिक्खु अरज्जगतो वा...पे... सो सतोव अस्ससती”तिआदिना (दी० नि० २.३७४; म० नि० १.१०७) नयेन अस्सासपस्सासादिचुण्णकजातअट्टिकपरियोसानो कायो वुत्तो, यो च “इधेकच्चो पथवीकायं अनिच्चतो अनुपस्सति, तथा आपोकायं, तेजोकायं, वायोकायं, केसकायं, लोमकायं, छविकायं, चम्मकायं, मंसकायं, रुधिरकायं, न्हारुकायं, अट्टिकायं, अट्टिमिज्जकाय”न्ति पटिसम्भिदायं कायो वुत्तो, तस्स सब्बस्स इमस्मियेव काये अनुपस्सनतो काये कायानुपस्सीति एवम्पि अत्थो दट्ठब्बो ।

अथ वा काये अहन्ति वा ममन्ति वा एवं गहेतब्बस्स कस्सचि अननुपस्सनतो, तस्स तस्सेव पन केसलोमादिकस्स नानाधम्मसमूहस्स अनुपस्सनतो काये केसादिधम्मसमूहसङ्घाते कायानुपस्सीति एवमत्थो दट्ठब्बो । अपिच “इमस्मिं काये अनिच्चतो अनुपस्सति, नो निच्चतो”तिआदिना (पटि० म० ३.३५) अनुक्कमेन पटिसम्भिदायं आगतनयस्स सब्बस्सेव अनिच्चलक्खणादिनो आकारसमूहसङ्घातस्स कायस्स अनुपस्सनतोपि काये कायानुपस्सीति एवम्पि अत्थो दट्ठब्बो ।

तथा हि अयं काये कायानुपस्सनापटिपदं पटिपन्नो भिक्खु इमं कायं अनिच्चानुपस्सनादीनं सत्तन्नं अनुपस्सनानं वसेन अनिच्चतो अनुपस्सति नो निच्चतो, दुक्खतो अनुपस्सति नो सुखतो, अनत्ततो अनुपस्सति नो अत्ततो, निब्बिन्दति नो नन्दति, विरज्जति नो रज्जति, निरोधेति नो समुदेति, पटिनिस्सज्जति नो आदियति । सो तं अनिच्चतो अनुपस्सन्तो निच्चसज्जं पजहति, दुक्खतो अनुपस्सन्तो सुखसज्जं पजहति, अनत्ततो अनुपस्सन्तो अत्तसज्जं पजहति, निब्बिन्दन्तो नन्दिं पजहति, विरज्जन्तो रागं पजहति, निरोधेन्तो समुदयं पजहति, पटिनिस्सज्जन्तो आदानं पजहतीति (पटि० म० ३.३५) वेदितब्बो ।

विहरतीति चतूसु इरियापथविहारेसु अज्जतरविहारसमायोगपरिदीपनमेतं, एकं इरियापथबाधनं अपरेन इरियापथेन विच्छिन्दित्वा अपतमानं अत्तभावं हरति पवत्तेतीति अत्थो ।

बहिद्धा कायेति परस्स काये । **अज्जत्तबहिद्धा कायेति** कालेन अत्तनो काये, कालेन परस्स काये । पठमनयेन हि अत्तनो काये कायपरिग्गाहो वुत्तो, दुतियनयेन परस्स काये, ततियनयेन कालेन अत्तनो कालेन परस्स काये । अज्जत्तबहिद्धा पन घटितारम्मणं नाम नत्थि । पगुणकम्मट्ठानस्स पन अपरापरं सज्जरणकालो एत्थ कथितो । **आतापीति** कायपरिग्गाहकवीरियसमायोगपरिदीपनमेतं । सो हि यस्मा तस्मिं समये यं तं वीरियं तीसु भवेसु किलेसानं आतापनतो आतापोति वुच्चति, तेन समन्नागतो होति, तस्मा **आतापीति** वुच्चति ।

सम्पजानोति कायपरिग्गाहकेन सम्पजज्जसङ्घातेन जाणेन समन्नागतो । **सतिमाति** कायपरिग्गाहिकाय सतिया

समन्नागतो । अयं पन यस्मा सतिआ आरम्भणं परिग्गहेत्वा पज्जाय अनुपस्सति, न हि सतिविरहितस्स अनुपस्सना नाम अत्थि, तेनेवाह — “सतिज्ज ख्वाहं, भिक्खवे, सब्बत्थिकं वदामी”ति (सं० नि० ५.२३४), तस्मा एत्थ “काये कायानुपस्सी विहरती”ति एत्तावता कायानुपस्सनासतिपट्टानकम्मट्ठानं वुत्तं होति । अथ वा यस्मा अनातापिनो अन्तोसङ्खेपो अन्तरायकरो होति, असम्पजानो उपायपरिग्गहे अनुपायपरिवज्जने च सम्मुहति, मुट्ठस्सती उपायापरिच्चागे अनुपायापरिग्गहे च असमत्थोव होति, तेनस्स तं कम्मट्ठानं न सम्पज्जति; तस्मा येसं धम्मनं आनुभावेन तं सम्पज्जति तेसं दस्सनत्थं “आतापी सम्पजानो सतिमा”ति इदं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

इति कायानुपस्सनासतिपट्टानं सम्पयोगङ्गज्ज दस्सेत्वा इदानीं पहानङ्गं दस्सेतुं **विनेय्य लोके अभिज्झादोमनस्सन्ति** वुत्तं । तत्थ **विनेय्या**ति तदङ्गविनयेन वा विक्खम्भनविनयेन वा विनयित्वा । **लोके**ति एत्थ ख्वायं अज्झत्तादिभेदो कायो परिग्गहितो स्वेव इध लोको नाम । तस्मिं लोके अभिज्झादोमनस्सं विनयित्वाति अत्थो । यस्मा पनेत्थ अभिज्झागहणेन कामच्छन्दो, दोमनस्सगहणेन ब्यापादो सङ्गहं गच्छति, तस्मा नीवरणपरियापन्नबलवधम्मद्वयदस्सनेन नीवरणप्पहानं वुत्तं होतीति वेदितब्बं ।

विसेसेन चेत्थ अभिज्झाविनयेन कायसम्पत्तिमूलकस्स अनुरोधस्स, दोमनस्सविनयेन कायविपत्तिमूलकस्स विरोधस्स, अभिज्झाविनयेन च काये अभिरतिया, दोमनस्सविनयेन कायभावनाय अनभिरतिया, अभिज्झाविनयेन काये अभूतानं सुभसुखभावादीनं पक्खेपस्स, दोमनस्सविनयेन काये भूतानं असुभासुखभावादीनं अपनयनस्स च पहानं वुत्तं । तेन योगावचरस्स योगानुभावो योगसमत्थता च दीपिता होति । योगानुभावो हि एस यदिदं अनुरोधविरोधविप्पमुत्तो, अरतिरतिसहो, अभूतपक्खेपभूतापनयनविरहितो च होति । अनुरोधविरोधविप्पमुत्तो चेस अरतिरतिसहो अभूतं अपक्खिपन्तो भूतज्ज अनपनेन्तो योगसमत्थो होतीति ।

अपरो नयो — “काये कायानुपस्सी”ति एत्थ अनुपस्सनाय कम्मट्ठानं वुत्तं । विहरतीति एत्थ वुत्तविहारेन कम्मट्ठानिकस्स कायपरिहरणं । आतापीतिआदीसु आतापेन सम्पप्पधानं, सतिसम्पज्जेन सब्बत्थिककम्मट्ठानं, कम्मट्ठानपरिहरणूपायो वा; सतिआ वा कायानुपस्सनावसेन पटिलद्धसमथो, सम्पज्जेन विपस्सना, अभिज्झादोमनस्सविनयेन भावनाफलं वुत्तन्ति वेदितब्बं । अयं ताव कायानुपस्सनासतिपट्टानुद्देशस्स अत्थवण्णना ।

वेदनानुपस्सनादिउद्देशवण्णना

वेदनानुपस्सनासतिपट्टानुद्देशादीसुपि **अज्झत्ता**दीनि वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । एतेसुपि हि अत्तनो वेदनादीसु, परस्स वेदनादीसु, कालेन अत्तनो कालेन परस्स वेदनादीसूति तिविधो परिग्गहो वुत्तो । **वेदनासु वेदनानुपस्सी**तिआदीसु च वेदनादीनं पुनवचने पयोजनं कायानुपस्सनायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । वेदनासु वेदनानुपस्सी, चित्ते चित्तानुपस्सी, धम्मेसु धम्मनानुपस्सीति एत्थ पन **वेदना**ति तिस्रो वेदना । ता च लोकिया एव; चित्तम्पि लोकियं, तथा धम्मा । तेसं विभागो निद्देशवारे पाकटो भविस्सति । केवलं पनिध यथा वेदना अनुपस्सितब्बा तथा अनुपस्सन्तो “वेदनासु वेदनानुपस्सी”ति वेदितब्बो । एस नयो चित्तधम्मेसु । कथज्ज वेदना अनुपस्सितब्बाति? सुखा ताव वेदना दुक्खतो, दुक्खा सल्लतो, अदुक्खमसुखा अनिच्चतो । यथाह —

“यो सुखं दुक्खतो अह, दुक्खमद्विक्ख सल्लतो ।
अदुक्खमसुखं सन्तं, अद्विक्ख नं अनिच्चतो ।

स वे सम्मदसो भिक्खु, उपसन्तो चरिस्सती'ति॥ (सं० नि० ४.२५३)।

सब्बा एव चेता दुक्खातिपि अनुपस्सितब्बा। वुत्तञ्चेतं — “यं किञ्चि वेदयितं तं दुक्खस्मिन्ति वदामी”ति (सं० नि० ४.२५९)। सुखदुक्खतोपि च अनुपस्सितब्बा, यथाह — “सुखा खो, आवुसो विसाख, वेदना ठितिसुखा, विपरिणामदुक्खा”ति (म० नि० १.४६५) सब्बं वित्थारेतब्बं। अपिच अनिच्चादिसत्तानुपस्सनावसेनपि (पटि० म० ३.३५) अनुपस्सितब्बा। सेसं निद्देसवारेयेव पाकटं भविस्सति।

चित्तधम्मेषुपि चित्तं ताव आरम्भणाधिपतिसहजातभूमिकम्मविपाककिरियादिनान्तभेदानं अनिच्चादिनुपस्सनानं निद्देसवारे आगतसरागादिभेदानञ्च वसेन अनुपस्सितब्बं। धम्मा सलक्खणसामञ्जलक्खणानं सुञ्जताधम्मस्स अनिच्चादिसत्तानुपस्सनानं निद्देसवारे आगतसन्तासन्तादिभेदानञ्च वसेन अनुपस्सितब्बा। सेसं वुत्तनयमेव। कामञ्चेत्थ यस्स कायसङ्घाते लोके अभिज्झादोमनस्सं पहीनं, तस्स वेदनादिलोकेसुपि तं पहीनमेव। नानापुग्गलवसेन पन नानाचित्तक्खणिकसतिपट्टानभावनावसेन च सब्बत्थ वुत्तं। यतो वा एकत्थ पहीनं, सेसेसुपि पहीनं होति। तेनेवस्स तत्थ पट्टानदस्सनत्थम्पि एवं वुत्तन्ति वेदितव्वन्ति।

उद्देसवारवण्णना निट्ठिता।

कायानुपस्सनानिद्देसवण्णना

३५६. इदानीं सेय्यथापि नाम छेको विलीवकारको थूलकिलञ्जसण्हकिलञ्जचङ्कोटकेपेळापुटादीनि उपकरणानि कत्तुकामो एकं महावेळुं लभित्वा चतुधा छिन्दित्वा ततो एकेकं वेळुखण्डं गहेत्वा फालेत्वा तं तं उपकरणं करेय्य, यथा वा पन छेको सुवण्णकारो नानाविहितं पिळन्धनविकतिं कत्तुकामो सुपरिसुद्धं सुवण्णघटिकं लभित्वा चतुधा भिन्दित्वा ततो एकेकं कोट्टासं गहेत्वा तं तं पिळन्धनं करेय्य, एवमेव भगवा सतिपट्टानदेसनाय सत्तानं अनेकप्पकारं विसेसाधिगमं कत्तुकामो एकमेव सम्मासति “चत्तारो सतिपट्टाना — इध भिक्खु अज्झत्तं काये कायानुपस्सी विहरती”ति आदिना नयेन आरम्भणवसेन चतुधा भिन्दित्वा ततो एकेकं सतिपट्टानं गहेत्वा विभजन्तो कथञ्च भिक्खु अज्झत्तं कायेति आदिना नयेन निद्देसवारं वत्तुमारब्धो।

तत्थ कथञ्चातिआदि वित्थारेतुं कथेतुकम्यतापुच्छा। अयं पनेत्थ सङ्खेपत्थो — केन च आकारेन केन पकारेन भिक्खु अज्झत्तं काये कायानुपस्सी विहरतीति? सेसपुच्छावारेसुपि एसेव नयो। इध भिक्खूति इमस्मिं सासने भिक्खु। अयञ्हेत्थ इध-सद्धो अज्झत्तादिवसेन सब्बप्पकारकायानुपस्सनानिब्वत्तकस्स पुग्गलस्स सन्निस्सयभूतसासनपरिदीपनो अज्जसासनस्स तथाभावपटिसेधनो च। वुत्तञ्हेतं — “इधेव, भिक्खवे, समणो...पे... सुञ्जा परप्पवादा समणेभि अज्जेही”ति (म० नि० १.१३९; अ० नि० ४.२४९)। तेन वुत्तं “इमस्मिं सासने भिक्खू”ति।

अज्झत्तं कायन्ति अत्तनो कायं। उद्धं पादतलाति पादतलतो उपरि। अधो केसमत्थकाति केसग्गतो हेट्ठा। तच्चपरियन्तन्ति तिरियं तच्चपरिच्छिन्नं। पूरं नानप्पकारस्स असुचिनो पच्चवेक्खतीति नानप्पकारकेसादिअसुचिभरितो अयं कायोति पस्सति। कथं? अत्थि इमस्मिं काये केसा...पे... मुत्तन्ति। तत्थ अत्थीति संविज्जन्ति। इमस्मिन्ति ख्वायं उद्धं पादतला अधो केसमत्थका तिरियं तच्चपरियन्तो पूरो नानप्पकारस्स असुचिनोति वुच्चति तस्मिं। कायेति सरीरे। सरीरज्हि असुचिसञ्चयतो कुच्छित्तानं केसादीनञ्चेव चक्खुरोगादीनञ्च रोगसत्तानं आयभूततो कायोति वुच्चति।

केसा लोमाति एते केसादयो द्वितिसाकारा । तत्थ अत्थि इमस्मिं काये केसा, अत्थि इमस्मिं काये लोमाति एवं सम्बन्धो वेदितब्बो । इमस्मिंहि पादतलतो पट्टाय उपरि, केसमत्थका पट्टाय हेट्ठा, तचतो पट्टाय तिरियन्ततोति एत्तके ब्याममत्ते कळेवरे सब्बाकारेनपि विचिनन्तो न कोचि किञ्चि मुत्तं वा मणिं वा वेळुरियं वा अगरं वा कुङ्कुमं वा कप्पूरं वा वासचुण्णादिं वा अणुमत्तम्पि सुचिभावं पस्सति, अथ खो परमदुग्गन्धजेगुच्छं अस्सिरीकदस्सनं नानप्पकारं केसलोमादिभेदं असुचियेव पस्सति । तेन वुत्तं — **अत्थि इमस्मिं काये केसा लोमा...पे०... मुत्तन्ति** । अयमेत्थ पदसम्बन्धतो वण्णना ।

इमं पन कम्मट्ठानं भावेत्वा अरहत्तं पापुणितुकामेन कुलपुत्तेन आदितोव चतुब्बिधं सीलं सोधेत्वा सुपरिसुद्धसीले पतिट्ठितेन, व्यायं दससु पलिबोधेसु पलिबोधो अत्थि तं उपच्छिन्दित्वा, पटिक्कूलमनसिकारकम्मट्ठानभावनाय पठमज्झानं निब्बत्तेत्वा, ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा, अरहत्तं अनागामिफलादीसु वा अज्जतरं पत्तस्स सब्बन्तिमेन परिच्छेदेन साट्ठकथाय पाळिया कतपरिचयस्स तन्तिआचरियस्सापि कल्याणमित्तस्स सन्तिके उग्गहेतब्बं । विसुद्धं तथारूपं कल्याणमित्तं एकविहारे अलभन्तेन तस्स वसनट्ठानं गन्त्वा उग्गहेतब्बं । तत्थ चतुब्बिधसीलविसोधनञ्चेव (विसुद्धि० १.१९) पलिबोधो (विसुद्धि० १.४१) च पलिबोधुपच्छेदो च आचरियस्स सन्तिकं उपसङ्कमनविधानञ्च सब्बम्पि विसुद्धिमग्गे वित्थारतो कथितं । तस्मा तं तत्थ कथितनयेनेव वेदितब्बं ।

आचरियेन पन कम्मट्ठानं कथेन्तेन तिविधेन कथेतब्बं । एको भिक्खु पकतिया उग्गहितकम्मट्ठानो होति । तस्स एकं द्वे निसज्जवारे सज्झायं कारेत्वा कथेतब्बं । एको सन्तिके वसित्वा उग्गण्हितुकामो होति । तस्स आगतागतवेलाय कथेतब्बं । एको उग्गण्हित्वा अज्जत्थ गन्तुकामो होति । तस्स नातिपपञ्चं नातिसङ्केपं कत्वा निज्जटं निग्गण्ठिकं कम्मट्ठानं कथेतब्बं । कथेन्तेन किं आचिक्खितब्बन्ति? सत्तथा उग्गहकोसल्लं दसधा च मनसिकारकोसल्लं आचिक्खितब्बं ।

तत्थ वचसा मनसा वण्णतो सण्ठानतो दिसतो ओकासतो परिच्छेदतोति एवं सत्तथा उग्गहकोसल्लं आचिक्खितब्बं । इमस्मिंहि पटिक्कूलमनसिकारकम्मट्ठाने योपि तिपिटको होति, तेनपि मनसिकारकाले पठमं वाचाय सज्झायो कातब्बो । एकच्चस्स हि सज्झायं करोन्तस्सेव कम्मट्ठानं पाकटं होति, मलयवासीमहादेवत्थेरस्स सन्तिके उग्गहितकम्मट्ठानानं द्विन्नं थेरानं विय । थेरो किर तेहि कम्मट्ठानं याचितो ‘चत्तारो मासे इमं एवं सज्झायं करोथा’ति द्वितिसाकारपाळिं अदासि । ते, किञ्चापि तेसं द्वे तयो निकाया पगुणा, पदक्खिणग्गाहिताय पन चत्तारो मासे द्वितिसाकारं सज्झायन्ताव सोतापन्ना अहेसुं ।

तस्मा कम्मट्ठानं कथेन्तेन आचरियेन अन्तेवासिको वत्तब्बो — ‘पठमं ताव वाचाय सज्झायं करोही’ति । करोन्तेन च तचपञ्चकादीनि परिच्छिन्दित्वा अनुलोमपटिलोमवसेन सज्झायो कातब्बो । “केसा लोमा नखा दन्ता तचो”ति हि वत्वा पुन पटिलोमतो “तचो दन्ता नखा लोमा केसा”ति वत्तब्बं । तदनन्तरं वक्कपञ्चके “मंसं न्हारु अट्ठि अट्ठिमिज्जं वक्क”न्ति वत्वा पुन पटिलोमतो “वक्कं अट्ठिमिज्जं अट्ठि न्हारु मंसं तचो दन्ता नखा लोमा केसा”ति वत्तब्बं । ततो पप्फासपञ्चके “हृदयं यकनं किलोमकं पिहकं पप्फास”न्ति वत्वा पुन पटिलोमतो “पप्फासं पिहकं किलोमकं यकनं हृदयं वक्कं अट्ठिमिज्जं अट्ठि न्हारु मंसं तचो दन्ता नखा लोमा केसा”ति वत्तब्बं ।

ततो इमं तन्तिं अनारुळ्हम्पि पटिसम्भिदामग्गे (पटि० म० १.४) आगतं मत्थलुङ्गं करीसावसाने तन्तिं आरोपेत्वा इमस्मिं मत्थलुङ्गपञ्चके “अन्तं अन्तगुणं उदरियं करीसं मत्थलुङ्ग”न्ति वत्वा पुन पटिलोमतो “मत्थलुङ्गं करीसं उदरियं अन्तगुणं अन्तं पप्फासं पिहकं किलोमकं यकनं हृदयं वक्कं अट्ठिमिज्जं अट्ठि न्हारु मंसं तचो दन्ता नखा लोमा केसा”ति वत्तब्बं ।

ततो मेदछक्के “पित्तं सेमं पुब्बो लोहितं सेदो मेदो”ति वत्वा पुन पटिलोमतो “मेदो सेदो लोहितं पुब्बो सेमं पित्तं मत्थलुङ्गं करीसं उदरियं अन्तगुणं अन्तं पप्फासं पिहकं किलोमकं यकनं हदयं वक्कं अट्टिमिज्जं अट्ठि न्हारु मंसं तचो दन्ता नखा लोमा केसा”ति वत्तब्बं ।

ततो मुत्तछक्के “अस्सु वसा खेळो सिङ्गाणिका लसिका मुत्त”न्ति वत्वा पुन पटिलोमतो “मुत्तं लसिका सिङ्गाणिका खेळो वसा अस्सु मेदो सेदो लोहितं पुब्बो सेमं पित्तं मत्थलुङ्गं करीसं उदरियं अन्तगुणं अन्तं पप्फासं पिहकं किलोमकं यकनं हदयं वक्कं अट्टिमिज्जं अट्ठि न्हारु मंसं तचो दन्ता नखा लोमा केसा”ति एवं कालसतम्पि कालसहस्सम्पि कालसतसहस्सम्पि वाचाय सज्झायो कातब्बो । वचसा सज्झायेन हि कम्मट्ठानतन्ति पगुणा होति; न इतो चितो च चित्तं विधावति; कोट्टासा पाकटा होन्ति, हत्थसङ्खलिका विय खायन्ति, वतिपादपन्ति विय च खायन्ति । यथा च पन वचसा, तथेव मनसापि सज्झायो कातब्बो । वचसा सज्झायो हि मनसा सज्झायस्स पच्चयो होति । मनसा सज्झायो लक्खणपटिवेधस्स पच्चयो होति । लक्खणपटिवेधो मग्गफलपटिवेधस्स पच्चयो होति ।

‘वण्णतो’ति केसादीनं वण्णो ववत्थपेतब्बो । ‘सण्ठानतो’ति तेसंयेव सण्ठानं ववत्थपेतब्बं । ‘दिसतो’ति इमस्मिं सरीरे नाभितो उद्धं उपरिमा दिसा, अधो हेट्ठिमा दिसा । तस्मा “अयं कोट्टासो इमिस्सा नाम दिसाया”ति दिसा ववत्थपेतब्बा । ‘ओकासतो’ति “अयं कोट्टासो इमस्मिं नाम ओकासे पतिट्ठितो”ति एवं तस्स तस्स ओकासो ववत्थपेतब्बो । ‘परिच्छेदतो’ति सभागपरिच्छेदो विसभागपरिच्छेदोति द्वे परिच्छेदा । तत्थ “अयं कोट्टासो हेट्ठा च उपरि च तिरियच्च इमिना नाम परिच्छिन्नो”ति एवं सभागपरिच्छेदो वेदितब्बो । “केसा न लोमा, लोमापि न केसा”ति एवं अमिस्सीकतवसेन विसभागपरिच्छेदो वेदितब्बो ।

एवं सत्तथा उग्गहकोसल्लं आचिक्खन्तेन पन “इदं कम्मट्ठानं असुकस्मिं सुत्ते पटिक्कूलवसेन कथितं, असुकस्मिं धातुवसेना”ति जत्वा आचिक्खितब्बं । इदं हि महासतिपट्टाने (दी० नि० २.३७२; म० नि० १.१०५ आदयो) पटिक्कूलवसेनेव कथितं, महाहत्थिपदोपम (म० नि० १.३०० आदयो) -महाराहुलोवाद (म० नि० २.११३ आदयो) - धातुविभङ्गेसु (म० नि० ३.३४२ आदयो) धातुवसेन कथितं । कायगतासतिसुत्ते (म० नि० ३.१५३ आदयो) पन यस्स वण्णतो उपट्ठाति, तं सन्धाय चत्तारि ज्ञानानि विभत्तानि । तत्थ धातुवसेन कथितं विपस्सनाकम्मट्ठानं होति, पटिक्कूलवसेन कथितं समथकम्मट्ठानं । तदेतं इध समथकम्मट्ठानं अविसेसतो सब्बसाधारणवसेन कथितन्ति वदन्ति येवाति ।

एवं सत्तथा उग्गहकोसल्लं आचिक्खित्वा “अनुपुब्बतो, नातिसीघतो, नातिसणिकतो, विक्खेपपटिबाहनतो, पण्णत्तिसमतिक्कमनतो, अनुपुब्बमुच्चनतो, अप्पनातो, तयो च सुत्तन्ता”ति एवं दसधा मनसिकारकोसल्लं आचिक्खितब्बं । तत्थ ‘अनुपुब्बतो’ति इदं हि सज्झायकरणतो पट्टाय अनुपटिपाटिया मनसिकातब्बं, न एकन्तरिकाय । एकन्तरिकाय हि मनसिकरोन्तो यथा नाम अकुसलो पुरिसो द्वत्तिसपदं निस्सेणं एकन्तरिकाय आरोहन्तो किलन्तकायो पतति, न आरोहनं सम्पादेति; एवमेव भावनासम्पत्तिवसेन अधिगन्तब्बस्स अस्सादस्स अनधिगमा किलन्तचित्तो पतति, न भावनं सम्पादेति ।

अनुपुब्बतो मनसिकरोन्तेनापि च ‘नातिसीघतो’ मनसिकातब्बं । अतिसीघतो मनसिकरोतो हि यथा नाम तियोजनं मग्गं पटिपज्जित्वा ओक्कमनविस्सज्जनं असल्लक्खित्वा सीधेन जवेन सत्तक्खत्तुम्पि गमनागमनं करोतो पुरिसस्स किञ्चापि अद्धानं परिक्खयं गच्छति, अथ खो पुच्छित्वाव गन्तब्बं होति; एवमेव केवलं कम्मट्ठानं परियोसानं पापुणाति, अविभूतं पन होति, न विसेसं आवहति । तस्मा नातिसीघतो मनसिकातब्बं ।

यथा च नातिसीघतो एवं ‘नातिसणिकतो’पि । अतिसणिकतो मनसिकरोतो हि यथा नाम तदहेव तियोजनं मगं गन्तुकामस्स पुरिसस्स अन्तरामगो रुक्खपब्बतगहनादीसु विलम्बमानस्स मगो परिकखयं न गच्छति, द्वीहतीहेन परियोसापेतब्बो होति; एवमेव कम्मट्ठानं परियोसानं न गच्छति, विसेसाधिगमस्स पच्चयो न होति ।

‘विकखेपपटिबाहनतो’ति कम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा बहिद्वा पुथुत्तारम्मणे चेतसो विकखेपो पटिबाहितब्बो । अप्पटिबाहतो हि यथा नाम एकपदिकं पपातमगं पटिपन्नस्स पुरिसस्स अक्कमनपदं असल्लक्खेत्वा इतो चितो च विलोकयतो पदवारो विरज्झति, ततो सतपोरिसे पपाते पतितब्बं होति; एवमेव बहिद्वा विकखेपे सति कम्मट्ठानं परिहायति, परिधंसति । तस्मा विकखेपपटिबाहनतो मनसिकातब्बं ।

‘पण्णत्तिसमतिक्कमनतो’ति या अयं “केसा लोमा”ति आदिका पण्णत्ति तं अतिक्कमित्वा पटिक्कूलन्ति चित्तं ठपेतब्बं । यथा हि उदकदुल्लभकाले मनुस्सा अरज्जे उदपानं दिस्वा तत्थ तालपण्णादिकं किञ्चिदेव सज्जाणं बन्धित्वा तेन सज्जाणेन आगन्त्वा न्हायन्ति चेव पिवन्ति च, यदा पन तेसं अभिण्हसज्जारेन आगतागतपदं पाकटं होति, तदा सज्जाणेन किच्चं न होति, इच्छित्तिच्छित्तक्खणे गन्त्वा न्हायन्ति चेव पिवन्ति च; एवमेव पुब्बभागे ‘केसा लोमा’ति पण्णत्तिवसेन मनसिकरोतो पटिक्कूलभावो पाकटो होति । अथ ‘केसा लोमा’ति पण्णत्तिं समतिक्कमित्वा पटिक्कूलभावेयेव चित्तं ठपेतब्बं ।

‘अनुपुब्बमुज्जनतो’ति यो यो कोट्ठासो न उपट्ठाति, तं तं मुज्जन्तेन अनुपुब्बमुज्जनतो मनसिकातब्बं । आदिकम्मिकस्स हि ‘केसा’ति मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा ‘मुत्त’न्ति इमं परियोसानकोट्ठासमेव आहच्च तिट्ठति । ‘मुत्त’न्ति च मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा ‘केसा’ति इमं आदिकोट्ठासमेव आहच्च तिट्ठति । अथस्स मनसिकरोतो केचि कोट्ठासा उपट्ठहन्ति, केचि न उपट्ठहन्ति । तेन ये ये उपट्ठहन्ति तेसु तेसु ताव कम्मं कातब्बं, याव द्वीसु उपट्ठितेसु तेसम्पि एको सुट्ठतरं उपट्ठहति । एवं उपट्ठितं पन तमेव पुनप्पुनं मनसिकरोन्तेन अप्पना उप्पादेतब्बा ।

तत्रायं उपमा — यथा हि द्वत्तिसतालके तालवने वसन्तं मक्कटं गहेतुकामो लुट्ठो आदिम्हि ठिततालस्स पण्णं सरेन विज्झित्वा उक्कुट्ठिं करेय्य; अथ सो मक्कटो पटिपाटिया तस्मिं तस्मिं ताले पतित्वा परियन्ततालमेव गच्छेय्य; तत्थपि गन्त्वा लुट्ठेन तथेव कते पुन तेनेव नयेन आदितालं आगच्छेय्य; सो एवं पुनप्पुनं पटिपाटिया गच्छन्तो उक्कुट्ठुक्कुट्ठिद्वानेयेव उट्ठहित्वा पुन अनुक्कमेन एकस्मिं ताले निपतित्वा तस्स वेमज्झे मकुळतालपण्णसूचिं दळ्हं गहेत्वा विज्झियमानोपि न उट्ठहेय्य, एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

तत्रिदं ओपम्मसंसन्दनं — यथा हि तालवने द्वत्तिसताला, एवं इमस्मिं काये द्वत्तिस कोट्ठासा; मक्कटो विय चित्तं; लुट्ठो विय योगावचरो; मक्कटस्स द्वत्तिसतालके तालवने निवासो विय योगिनो चित्तस्स द्वत्तिसकोट्ठासके काये आरम्मणवसेन अनुसंचरणं; लुट्ठेन आदिम्हि ठिततालस्स पण्णं सरेन विज्झित्वा उक्कुट्ठिया कताय मक्कटस्स तस्मिं तस्मिं ताले पतित्वा परियन्ततालगमनं विय योगिनो ‘केसा’ति मनसिकारे आरद्धे पटिपाटिया गन्त्वा परियोसानकोट्ठासे एव चित्तस्स सण्ठानं; पुन पच्चागमनेपि एसेव नयो; पुनप्पुनं पटिपाटिया गच्छमानस्स मक्कटस्स उक्कुट्ठुक्कुट्ठिद्वाने उट्ठानं विय पुनप्पुनं मनसिकरोतो केसुचि केसुचि उपट्ठितेसु अनुपट्ठहन्ते विस्सज्जेत्वा उपट्ठितेसु परिकम्मकरणं; अनुक्कमेन एकस्मिं ताले निपतित्वा तस्स वेमज्झे मकुळतालपण्णसूचिं दळ्हं गहेत्वा विज्झियमानस्सापि अनुट्ठानं विय अवसाने द्वीसु उपट्ठितेसु यो सुट्ठतरं उपट्ठाति तमेव पुनप्पुनं मनसिकरित्वा अप्पनाय उप्पादनं ।

अपरापि उपमा — यथा नाम पिण्डपातिको भिक्खु द्वत्तिसकुलं गामं उपनिस्साय वसन्तो पठमगेहे एव द्वे भिक्खा लभित्वा परतो एकं विस्सज्जेय्य; पुनरिदमेव तस्सो लभित्वा परतो द्वे विस्सज्जेय्य; ततियदिवसे आदिमहियेव पत्तपूरं लभित्वा आसनसालं गन्त्वा परिभुज्जेय्य, एवंसम्पदमिदं ददुब्बं । द्वत्तिसकुलगामो विय हि द्वत्तिसाकारो; पिण्डपातिको विय योगावचरो; तस्स तं गामं उपनिस्साय वासो विय योगिनो द्वत्तिसाकारे परिकम्मकरणं; पठमगेहे द्वे भिक्खा लभित्वा परतो एकस्सा विस्सज्जनं विय दुतियदिवसे तस्सो लभित्वा परतो द्विन्नं विस्सज्जनं विय च मनसिकरोतो मनसिकरोतो अनुपट्टहन्ते अनुपट्टहन्ते विस्सज्जेत्वा उपट्टितेसु उपट्टितेसु याव कोट्टासद्वये परिकम्मकरणं; ततियदिवसे आदिमहियेव पत्तपूरं लभित्वा आसनसालायं निसीदित्वा परिभोगो विय द्वीसु यो सुट्ठतरं उपट्टहति तमेव पुनप्पुनं मनसिकरित्वा अप्पनाय उप्पादनं ।

‘अप्पनातो’ति अप्पनाकोट्टासतो । केसादीसु एकेकस्मिं कोट्टासे अप्पना होतीति वेदितब्बाति अयमेत्थ अधिप्पायो ।

‘तयो च सुत्तन्ता’ति अधिचित्तं, सीतिभावो, बोज्झङ्गकोसल्लन्ति इमे तयो सुत्तन्ता वीरियसमाधियोजनत्थं वेदितब्बाति अयमेत्थ अधिप्पायो । तत्थ —

“अधिचित्तमनुयुत्तेन, भिक्खवे, भिक्खुना तीणि निमित्तानि कालेन कालं मनसिकातब्बानि...कालेन कालं समाधिनिमित्तं मनसिकातब्बं, कालेन कालं पग्गहनिमित्तं मनसिकातब्बं, कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसिकातब्बं । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं समाधिनिमित्तयेव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं कोसज्जाय संवत्तेय्य । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं पग्गहनिमित्तयेव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं उद्धच्चाय संवत्तेय्य । सचे, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु एकन्तं उपेक्खानिमित्तयेव मनसिकरेय्य, ठानं तं चित्तं न सम्मासमाधियेय्य आसवानं खयाय । यतो च खो, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तो भिक्खु कालेन कालं समाधिनिमित्तं, पग्गहनिमित्तं, उपेक्खानिमित्तं मनसिकरोति, तं होति चित्तं मुदु च कम्मनियच्च पभस्सरच्च, न च पभङ्गु, सम्मा समाधियति आसवानं खयाय ।

“सेय्यथापि, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा उक्कं बन्धति, उक्कं बन्धित्वा उक्कामुखं आलिम्पेति, उक्कामुखं आलिम्पेत्वा सण्डासेन जातरूपं गहेत्वा उक्कामुखे पक्खिपेय्य, उक्कामुखे पक्खिपित्वा कालेन कालं अभिधमति, कालेन कालं उदकेन परिप्फोसेति, कालेन कालं अज्झुपेक्खति । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं अभिधमेय्य, ठानं तं जातरूपं डहेय्य । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं उदकेन परिप्फोसेय्य, ठानं तं जातरूपं निब्बायेय्य । सचे, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं एकन्तं अज्झुपेक्खेय्य, ठानं तं जातरूपं न सम्मा परिपाकं गच्छेय्य ।

“यतो च खो, भिक्खवे, सुवण्णकारो वा सुवण्णकारन्तेवासी वा तं जातरूपं कालेन कालं अभिधमति, कालेन कालं उदकेन परिप्फोसेति, कालेन कालं अज्झुपेक्खति, तं होति जातरूपं मुदु च कम्मनियच्च पभस्सरच्च, न च पभङ्गु, सम्मा उपेति कम्माय; यस्सा यस्सा च पिळन्धनविकतिया आकङ्कति — यदि पट्टिकाय यदि कुण्डलाय यदि गीवेय्यकाय यदि सुवण्णमालाय, तच्चस्स अत्थं अनुभोति ।

“एवमेव खो, भिक्खवे, अधिचित्तमनुयुत्तेन...पे०... सम्मा समाधियति आसवानं खयाय; यस्स यस्स च

अभिज्जासच्छिकरणीयस्स धम्मस्स चित्तं अभिनिन्नामेति अभिज्जा सच्छिकिरियाय, तत्र तत्रेव सक्खिभब्बतं पापुणाति सति सतिआयतने”ति (अ० नि० ३.१०३) इदं सुत्तं अधिचित्तन्ति वेदितब्बं ।

“छहि, भिक्खवे, धम्मोहि समन्नागतो भिक्खु भब्बो अनुत्तरं सीतिभावं सच्छिकातुं । कतमेहि छहि? इध, भिक्खवे, भिक्खु यस्मिं समये चित्तं निग्गहेतब्बं तस्मिं समये चित्तं निग्गण्हाति, यस्मिं समये चित्तं पग्गहेतब्बं तस्मिं समये चित्तं पग्गण्हाति, यस्मिं समये चित्तं सम्पहंसितब्बं तस्मिं समये चित्तं सम्पहंसेति, यस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खितब्बं तस्मिं समये चित्तं अज्झुपेक्खति, पणीताधिमुत्तिको च होति निब्बानाभिरतो च । इमेहि खो, भिक्खवे, छहि धम्मोहि समन्नागतो भिक्खु भब्बो अनुत्तरं सीतिभावं सच्छिकातुं”न्ति (अ० नि० ६.८५) इदं सुत्तं सीतिभावोति वेदितब्बं ।

बोज्झङ्गकोसल्लं पन “एवमेव खो, भिक्खवे, यस्मिं समये लीनं चित्तं होति, अकालो तस्मिं समये पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाया”ति (सं० नि० ५.२३४) संयुत्तमहावग्गे बोज्झङ्गसंयुत्ते आगतमेव ।

इति इदं सत्तविधं उग्गहकोसल्लं सुग्गहितं कत्वा इमञ्च दसविधं मनसिकारकोसल्लं सुट्ठु ववत्थपेत्वा तेन योगिना उभयकोसल्लवसेन कम्मट्ठानं साधुकं उग्गहेतब्बं । सचे पनस्स आचरियेन सद्धिं एकविहारेयेव फासु होति, एवं वित्थारेन अकथापेत्वा कम्मट्ठानमनुयुज्जन्तेन विसेसं लभित्वा उपरूपरि कथापेतब्बं । अज्जत्थ वसितुकामेन यथावुत्तेन विधिना वित्थारतो कथापेत्वा पुनपुनं परिवत्तेत्वा सब्बं गण्ठिट्ठानं छिन्दित्वा कम्मट्ठानभावनाय अननुरूपं सेनासनं पहाय महावासतादिअट्टारसदोसवज्जिते अनुरूपे विहारे विहरन्तेन खुट्ठकपलिबोधुपच्छेदं कत्वा यो ताव रागचरितो होति, तेन यस्मा रागो पहातब्बो, तस्मा पटिक्कूलमनसिकारे परिकम्मं कातब्बं ।

करन्तेन पन केसेसु ताव निमित्तं गहेतब्बं । कथं? एकं वा द्वे वा केसे लुज्जित्वा हत्थतले ठपेत्वा वण्णो ताव ववत्थपेतब्बो । छिन्नट्ठानेपि केसे ओलोकेतुं वट्ठति; उदकपत्ते वा यागुपत्ते वा ओलोकेतुम्पि वट्ठतियेव । काळककाले दिस्वा काळकाति मनसिकातब्बा; सेतकाले सेताति । मिस्सककाले पन उस्सदवसेन मनसिकातब्बा होन्ति । यथा च केसेसु, एवं सकलेपि तचपञ्चके दिस्वाव निमित्तं गहेतब्बं । एवं निमित्तं गहेत्वा सब्बकोट्टासेसु वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन ववत्थपेत्वा वण्णसण्ठानगन्धआसयोकासवसेन पञ्चधा पटिक्कूलतो ववत्थपेतब्बा ।

तत्रायं सब्बकोट्टासेसु अनुपुब्बकथा — **केसा** ताव पकतिवण्णेन काळका अट्टारिट्ठकवण्णा, सण्ठानतो दीघवट्ठलिका तुलादण्डसण्ठाना, दिसतो उपरिमदिसाय जाता, ओकासतो उभोसु पस्सेसु कण्णचूळिकाहि, पुरतो नलाटन्तेन, पच्छतो गलवाटकेन परिच्छिन्ना । सीसकटाहवेठनं अल्लचम्मं केसानं ओकासो । परिच्छेदतो केसा सीसवेठनचम्मे वीहग्गमतं पविसित्वा पतिट्ठितेन हेट्ठा अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्ना । द्वे केसा एकतो नत्थीति अयं सभागपरिच्छेदो ।

‘केसा न लोमा, लोमा न केसा’ति एवं अवसेसेहि एकतिसकोट्टासेहि अमिस्सीकता केसा नाम पाटियेक्को कोट्टासोति अयं विसभागपरिच्छेदो । इदं केसानं वण्णादितो ववत्थापनं ।

इदं पन तेसं वण्णादिवसेन पञ्चधा पटिक्कूलतो ववत्थापनं — केसा च नामेते वण्णतोपि पटिक्कूला, सण्ठानतोपि गन्धतोपि आसयतोपि ओकासतोपि पटिक्कूला । मनुज्जेपि हि यागुपत्ते वा भत्तपत्ते वा केसवण्णं किञ्चि दिस्वा

‘केसमिस्सकमिदं, हरथ नंन्ति जिगुच्छन्ति । एवं केसा वण्णतो पटिक्कूला । रत्तिं भुञ्जन्तापि केससण्ठानं अवक्कवाकं वा मक्कचिवाकं वा छुपित्वापि तथेव जिगुच्छन्ति । एवं सण्ठानतो पटिक्कूला ।

तेलमक्खनपुप्फधूमादिसङ्खारविरहितानञ्च केसानं गन्धो परमजेगुच्छो होति, ततो जेगुच्छतरो अग्गिम्हि पक्खित्तानं । केसा हि वण्णसण्ठानतो अप्पटिक्कूलापि सियुं, गन्धेन पन पटिक्कूलायेव । यथा हि दहरस्स कुमारस्स वच्चं वण्णतो हळिद्विवण्णं, सण्ठानतोपि हळिद्विपिण्डसण्ठानं; सङ्खारद्वाने छड्डितञ्च उद्धुमातककाळसुनखसरीरं वण्णतो तालपक्कवण्णं, सण्ठानतो वट्टेत्वा विस्सट्ठमुदिङ्गसण्ठानं, दाठापिस्स सुमनमकुळसदिसाति उभयम्पि वण्णसण्ठानतो सिया अप्पटिक्कूलं, गन्धेन पन पटिक्कूलमेव; एवं केसापि सियुं वण्णसण्ठानतो अप्पटिक्कूला, गन्धेन पन पटिक्कूला एवाति ।

यथा पन असुचिद्वाने गामनिस्सन्देन जातानि सूपेय्यपण्णानि नागरिकमनुस्सानं जेगुच्छानि होन्ति अपरिभोगानि, एवं केसापि पुब्बलोहितमुत्तकरीसपित्तसेम्हादिनिस्सन्देन जातत्ता अतिजेगुच्छाति इदं नेसं ‘आसयतो’ पाटिकुल्यं । इमे च केसा नाम गूथरासिम्हि उड्डितकण्णिकं विय एकत्तिसकोट्टासरासिम्हि जाता । ते सुसानसङ्खारद्वानादीसु जातसाकं विय, परिखादीसु जातकमलकुवलयादिपुप्फं विय च असुचिद्वाने जातत्ता परमजेगुच्छाति इदं तेसं ‘ओकासतो’ पाटिक्कूल्यं ।

यथा च केसानं, एवं सब्बकोट्टासानं वण्णसण्ठानगन्धासयोकासवसेन पञ्चधा पटिक्कूलता ववत्थपेतब्बा । वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन पन सब्बेपि विसुं विसुं ववत्थपेतब्बा ।

तत्थ लोमा ताव पकतिवण्णतो न केसा विय असम्भिन्नकाळका, काळपिङ्गला पन होन्ति; सण्ठानतो ओनतगतालमूलसण्ठाना; दिसतो द्वीसु दिसासु जाता; ओकासतो ठपेत्वा केसानं पतिट्ठितोकासञ्च हत्थपादतलानि च येभुय्येन अवसेससरीरवेठनचम्मे जाता; परिच्छेदतो सरीरवेठनचम्मे लिक्खामत्तं पविसित्वा पतिट्ठितेन हेट्ठा अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना । द्वे लोमा एकतो नत्थि । अयं तेसं सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोयेव ।

नखाति वीसतिया नखपट्टानं नामं । ते सब्बेपि वण्णतो सेता; सण्ठानतो मच्छसकलिकसण्ठाना; दिसतो पादनखा हेट्ठिमदिसाय जाता, हत्थनखा उपरिमदिसायाति द्वीसु दिसासु जाता; ओकासतो अङ्गुलीनं अग्गपिट्ठेसु पतिट्ठिता; परिच्छेदतो द्वीसु दिसासु अङ्गुलिकोटिमंसेहि, अन्तो अङ्गुलिपिट्ठिमंसेन, बहि चेव अग्गे च आकासेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना । द्वे नखा एकतो नत्थि । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोयेव ।

दन्ताति परिपुण्णदन्तस्स द्वत्तिस दन्तट्टिकानि । तेपि वण्णतो सेता; सण्ठानतो अनेकसण्ठाना । तेसहि हेट्ठिमाय ताव दन्तपाळिया मज्झे चत्तारो दन्ता मत्तिकापिण्डे पटिपाटिया ठपितअलाबुबीजसण्ठाना । तेसं उभोसु पस्सेसु एकेको एकमूलको एककोटिको मल्लिकमकुळसण्ठानो । ततो एकेको द्विमूलको द्विकोटिको यानकउपत्थम्भनिकसण्ठानो । ततो द्वे तिमूला तिकोटिका । ततो द्वे चतुमूला चतुकोटिकाति । उपरिमपाळियापि एसेव नयो । दिसतो उपरिमदिसाय जाता । ओकासतो द्वीसु हनुकट्टिकेसु पतिट्ठिता । परिच्छेदतो हेट्ठा हनुकट्टिके पतिट्ठितेन अत्तनो मूलतलेन, उपरि आकासेन, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना । द्वे दन्ता एकतो नत्थि । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोयेव ।

तचोति सकलसरीरं वेठेत्वा ठितचम्मं । तस्स उपरि काळसामपीतादिवण्णा छवि नाम, या सकलसरीरतोपि सङ्कट्टियमाना बदरट्टिमत्ता होति । तचो पन वण्णतो सेतोयेव । सो चस्स सेतभावो अग्गिजालाभिघातपहरणपहारादीहि

विद्धंसिताय छविया पाकटो होति । सण्ठानतो सरीरसण्ठानोव होति । अयमेत्थ सङ्खेपो ।

वित्थारतो पन पादङ्गुलित्तचो कोसकारककोससण्ठानो । पिड्डिपादत्तचो पुटबन्धउपाहनसण्ठानो । जङ्घत्तचो भत्तपुटकतालपण्णसण्ठानो । ऊरुत्तचो तण्डुलभरितदीघत्थविकसण्ठानो । आनिसदत्तचो उदकपूरितपटपरिस्सावनसण्ठानो । पिड्डित्तचो फलकोनद्धचम्मसण्ठानो । कुच्छित्तचो वीणादोणिकोनद्धचम्मसण्ठानो । उरत्तचो येभुय्येन चतुरस्ससण्ठानो । उभयबाहुत्तचो तूणीरोनद्धचम्मसण्ठानो । पिड्डिहत्थत्तचो खुरकोसकसण्ठानो, फणकत्थविकसण्ठानो वा । हत्थङ्गुलित्तचो कुञ्चिकाकोसकसण्ठानो । गीवत्तचो गलकञ्चुकसण्ठानो । मुखत्तचो छिद्दावच्छिद्दो कीटकुलावकसण्ठानो । सीसत्तचो पत्तत्थविकसण्ठानोति ।

तचपरिगणहकेन च योगावचरेन उत्तरोट्टतो पट्टाय उपरि मुखं जाणं पेसेत्वा पठमं ताव मुखं परियोनन्धित्वा ठितचम्मं ववत्थपेतब्बं । ततो नलाटट्टिचम्मं । ततो थविकाय पक्खित्तपत्तस्स च थविकाय च अन्तरेन हत्थमिव सीसट्टिकस्स च सीसचम्मस्स च अन्तरेन जाणं पेसेत्वा अट्टिकेन सट्ठिं चम्मस्स एकाबद्धभावं वियोजेन्तेन सीसचम्मं ववत्थपेतब्बं । ततो खन्धचम्मं । ततो अनुलोमेन पटिलोमेन च दक्खिणहत्थचम्मं । अथ तेनेव नयेन वामहत्थचम्मं । ततो पिड्डिचम्मं । तं तं ववत्थपेत्वा अनुलोमेन च पटिलोमेन च दक्खिणपादचम्मं । अथ तेनेव नयेन वामपादचम्मं । ततो अनुक्कमेनेव वत्थिउदरहृदयगीवचम्मानि ववत्थपेतब्बानि । अथ गीवाचम्मानन्तरं हेट्ठिमहनुचम्मं ववत्थपेत्वा अधरोट्टपरियोसानं पापेत्वा निट्टपेतब्बं । एवं ओळारिकोळारिकं परिगणहन्तस्स सुखुमम्पि पाकटं होति ।

दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सकलसरीरं परियोनन्धित्वा ठितो । परिच्छेदतो हेट्ठा पतिट्ठिततलेन, उपरि आकासेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोयेव ।

मंसन्ति नव मंसपेसिसतानि । तं सब्बम्पि वण्णतो रत्तं किंसुकपुप्फसदिसं; सण्ठानतो जङ्घपिण्डिकमंसं तालपण्णपुटभत्तसण्ठानं, ऊरुमंसं निसदपोतकसण्ठानं, आनिसदमंसं उद्धनकोटिसण्ठानं, पिड्डिमंसं तालगुळपटलसण्ठानं, फासुकद्वयमंसं पोत्थलिकाय कुच्छियं तनुमत्तिकालेपनसण्ठानं, थनमंसं वट्टेत्वा अवक्खित्तमत्तिकापिण्डसण्ठानं, बाहुद्वयमंसं दिगुणं कत्वा ठपितनिच्चम्ममहामूसिकसण्ठानं । एवं ओळारिकोळारिकं मंसं परिगणहन्तस्स सुखुमम्पि पाकटं होति । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो साधिकानि तीणि अट्टिसतानि अनुलिम्पेत्वा ठितं । परिच्छेदतो हेट्ठा अट्टिसङ्घाते पतिट्ठिततलेन, उपरि तचेन, तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

‘न्हारू’ति नव न्हारुसतानि । वण्णतो सब्बेपि न्हारू सेता; सण्ठानतो नानासण्ठाना । एतेसु हि गीवाय उपरिभागतो पट्टाय पञ्च महान्हारू सरीरं विनद्धमाना हृदयस्स पुरिमपस्सेन ओतिण्णा, पञ्च पच्छिमपस्सेन, पञ्च दक्खिणपस्सेन, पञ्च वामपस्सेन, दक्खिणहत्थं विनद्धमानापि हत्थस्स पुरिमपस्सेन पञ्च, पच्छिमपस्सेन पञ्च, तथा वामहत्थं विनद्धमानापि । दक्खिणपादं विनद्धमानापि पादस्स पुरिमपस्सेन पञ्च, पच्छिमपस्सेन पञ्च, तथा वामपादं विनद्धमानापीति । एवं सरीरधारका नाम सट्ठि महान्हारू कायं विनद्धमाना ओतिण्णा, ये कण्डरातिपि वुच्चन्ति । ते सब्बेपि कन्दलमकुळसण्ठाना ।

अज्जे पन तं तं पदेसं अज्झोत्थरित्वा ठिता ततो सुखुमतारा सुत्तरज्जुकसण्ठाना । अज्जे ततो सुखुमतारा पूतिलतासण्ठाना । अज्जे ततो सुखुमतारा महावीणातन्तिसण्ठाना । अज्जे थूलसुत्तकसण्ठाना । हत्थपादपिड्डियं न्हारू सकुणपादसण्ठाना । सीसन्हारू दारकानं सीसजालकसण्ठाना । पिड्डिन्हारू आतपे पसारितअल्लजालसण्ठाना । अवसेसा

तंतंअङ्गपच्चङ्गानुगता न्हारू सरीरे पटिमुक्कजालकञ्चुकसण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो सकलसरीरे अट्ठीनि आबन्धित्वा ठिता । परिच्छेदतो हेट्ठा तिण्णं अट्ठिसतानं उपरि पतिट्ठिततलेहि, उपरि मंसचम्मानि आहच्च ठितपदेसेहि, तिरियं अञ्जमञ्जेन परिच्छिन्ना । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोयेव ।

अट्ठीति ठपेत्वा द्वत्तिस दन्तट्ठीनि अवसेसानि चतुसट्ठि हत्थट्ठीनि, चतुसट्ठि पादट्ठीनि, चतुसट्ठि मंसनिस्सितानि मुदुअट्ठीनि, द्वे पण्हकट्ठीनि, एकेकस्मिं पादे द्वे गोप्फकट्ठीनि, द्वे जङ्घट्ठीनि, द्वे जण्णुकट्ठीनि, द्वे ऊरुट्ठीनि, द्वे कटिट्ठीनि, अट्ठारस पिट्टिकण्टकट्ठीनि, चतुवीसति फासुकट्ठीनि, चुदस उरट्ठीनि, एकं हृदयट्ठि, द्वे अक्खकट्ठीनि, द्वे कोट्टट्ठीनि, द्वे बाहट्ठीनि, द्वे द्वे अगगबाहट्ठीनि, सत्त गीवट्ठीनि, द्वे हनुकट्ठीनि, एकं नासिकट्ठि, द्वे अक्खिड्डीनि, द्वे कण्णट्ठीनि, एकं नलाटट्ठि, एकं मुद्धट्ठि, नव सीसकपालट्ठीनीति एवं तिमत्तानि अट्ठिसतानि ।

तानि सब्बानिपि वण्णतो सेतानि, सण्ठानतो नानासण्ठानानि । तत्थ हि अगगपादङ्गुलिट्ठीनि कतकबीजसण्ठानानि । तदनन्तरानि मज्झपब्बट्ठीनि पनसट्ठिसण्ठानानि । मूलपब्बट्ठीनि पणवसण्ठानानि । पिट्टिपादट्ठीनि कोट्टितकन्दलकन्दरासिसण्ठानानि । पण्हकट्ठि एकट्ठितालफलबीजसण्ठानं । गोप्फकट्ठीनि बन्धकीळागोळकसण्ठानानि । जङ्घट्ठीनं गोप्फकट्ठीसु पतिट्ठितट्ठानं अनपनीततचसिन्दिकळीरसण्ठानं । खुदकजङ्घट्टिकं धनुकदण्डसण्ठानं, महन्तं मिलातसप्पपिट्टिसण्ठानं । जण्णुकट्ठि एकतो परिकखीणफेणकसण्ठानं ।

तत्थ जङ्घट्टिकस्स पतिट्ठितट्ठानं अतिखिणग्गगोसिङ्गसण्ठानं । ऊरुट्ठि दुत्तच्छितवासिफरसुदण्डकसण्ठानं । तस्स कटिट्ठिहि पतिट्ठितट्ठानं कीळागोळकसण्ठानं । तेन कटिट्ठिनो पतिट्ठितट्ठानं अगगच्छिन्नमहापुन्नागफलसण्ठानं । कटिट्ठीनि द्वेपि एकाबद्धानि हुत्वा कुम्भकारकउद्धनसण्ठानानि, पाटियेक्कं कम्मरकूटयोत्तकसण्ठानानि । कोटियं ठितआनिसदट्ठि अधोमुखं कत्वा गहितसप्पफणसण्ठानं सत्तसु ठानेसु छिद्दावच्छिदं । पिट्टिकण्टकट्ठीनि अब्भन्तरतो उपरूपरि ठपितसीसकपट्टवेठकसण्ठानानि, बाहिरतो वट्टनावळिसण्ठानानि । तेसं अन्तरन्तरा ककचदन्तसदिसा द्वे तयो कण्टका होन्ति । चतुवीसतिया फासुकट्ठीसु अपरिपुण्णानि अपरिपुण्णासितसण्ठानानि, परिपुण्णानि परिपुण्णासितसण्ठानानि । सब्बानिपि ओदातकुक्कुटस्स पसारितपक्खसण्ठानानि ।

चुदस उरट्ठीनि जिण्णसन्दमानिकपञ्जरसण्ठानानि । हृदयट्ठि दब्बिफणसण्ठानं । अक्खकट्ठीनि खुदकलोहवासिदण्डसण्ठानानि । कोट्टट्ठीनि एकतो परिकखीणसीहळकुदालसण्ठानानि । बाहुट्ठीनि आदासदण्डकसण्ठानानि । अगगबाहुट्ठीनि यमकतालकन्दसण्ठानानि । मणिबन्धट्ठीनि एकतो अल्लीयापेत्वा ठपितसीसकपट्टवेठकसण्ठानानि । पिट्टिहत्थट्ठीनि कोट्टितकन्दलकन्दरासिसण्ठानानि । हत्थङ्गुलीसु मूलपब्बट्ठीनि पणवसण्ठानानि; मज्झपब्बट्ठीनि अपरिपुण्णपनसट्ठिसण्ठानानि; अगगपब्बट्ठीनि कतकबीजसण्ठानानि । सत्त गीवट्ठीनि दण्डेन विज्झित्वा पटिपाटिया ठपितवंसकळीरचक्कलिकसण्ठानानि । हेट्ठिमहनुकट्टि कम्मरानं अयोक्कूटयोत्तकसण्ठानं, उपरिमं अवलेखनसत्थकसण्ठानं ।

अक्खिकूपनासाकूपट्ठीनि अपनीतमिज्जतरुणतालट्टिसण्ठानानि । नलाटट्ठि अधोमुखठपितसङ्गुथालककपालसण्ठानं । कण्णचूळिकट्ठीनि न्हापितखुरकोसकसण्ठानानि । नलाटकण्णचूळिकानं उपरि पट्टबन्धनोकासे अट्ठि सङ्कुटितघटपुण्णपटलखण्डसण्ठानं । मुद्धट्ठि मुखच्छिन्नवङ्कनाळिकेरसण्ठानं । सीसट्ठीनि सिब्बेत्वा ठपितजञ्जरलाबुकटाहसण्ठानानि ।

दिसतो द्वीसु दिसासु जातानि । ओकासतो अविसेसेन सकलसरीरे ठितानि । विसेसेन पनेत्थ सीसट्टीनि गीवट्टीसु पतिट्टितानि, गीवट्टीनि पिट्टिकण्टकट्टीसु, पिट्टिकण्टकट्टीनि कटिट्टीसु, कटिट्टीनि ऊरुट्टीसु, ऊरुट्टीनि जण्णुकट्टीसु, जण्णुकट्टीनि जङ्घट्टीसु, जङ्घट्टीनि गोप्फकट्टीसु, गोप्फकट्टीनि पिट्टिपादट्टीसु पतिट्टितानि । परिच्छेदतो अन्तो अट्टिमिज्जेन, उपरि मंसेन, अगगे मूले च अज्जमज्जेन परिच्छिन्नानि । अयं नेसं सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

अट्टिमिज्जन्ति तेसं तेसं अट्टीनं अब्भन्तरगतं मिज्जं । तं वण्णतो सेतं । सण्ठानतो महन्तमहन्तानं अट्टीनं अब्भन्तरगतं वेळुनाळियं पक्खित्तसेदितमहावेत्तगसण्ठानं, खुद्धानुखुद्धानं अब्भन्तरगतं वेळुयट्टिपब्बेसु पक्खित्तसेदिततनुवेत्तगसण्ठानं । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो अट्टीनं अब्भन्तरे पतिट्टितं । परिच्छेदतो अट्टीनं अब्भन्तरतलेहि परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

वक्कन्ति एकबन्धना द्वे मंसपिण्डा । तं वण्णतो मन्दरत्तं पाळिभदकट्टिवण्णं । सण्ठानतो दारकानं यमककीळागोळकसण्ठानं, एकवण्टपटिबद्धअम्बफलद्वयसण्ठानं वा । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो गलवाटका निक्खन्तेन एकमूलेन थोकं गन्त्वा द्विधा भिन्नेन थूलन्हारुना विनिबद्धं हुत्वा हृदयमंसं परिक्विपित्वा ठितं । परिच्छेदतो वक्कं वक्कभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

हृदयन्ति हृदयमंसं । तं वण्णतो रत्तं पदुमपत्तपिट्टिवण्णं । सण्ठानतो बाहिरपत्तानि अपनेत्वा अधोमुखठपितपदुममकुळसण्ठानं । बहि मट्ठं; अन्तो कोसातकीफलस्स अब्भन्तरसदिसं । पज्जवन्तानं थोकं विकसितं, मन्दपज्जानं मकुळितमेव । अन्तो चस्स पुन्नागट्टिपतिट्टानमत्तो आवाटको होति, यत्थ अट्टपसतमत्तं लोहितं सण्ठाति; यं निस्साय मनोधातु मनोविज्जाणधातु च वत्तन्ति । तं पनेतं रागचरितस्स रत्तं होति, दोसचरितस्स काळकं, मोहचरितस्स मंसधोवनुदकसदिसं, वितक्कचरितस्स कुलत्थयूसवण्णं, सद्धाचरितस्स कणिकारपुप्फवण्णं, पज्जाचरितस्स अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं पण्डरं परिसुद्धं निद्धोतजातिमणि विय जुतिमन्तं खायति । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानं मज्जे पतिट्टितं । परिच्छेदतो हृदयं हृदयभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

यकनन्ति यमकमंसपटलं । तं वण्णतो रत्तपण्डुकधातुकं, नातिरत्तकुमुदस्स पत्तपिट्टिवण्णं । सण्ठानतो मूले एकं, अगगे यमकं कोविळारपत्तसण्ठानं । तज्च दन्थानं एकमेव होति महन्तं, पज्जवन्तानं द्वे वा तीणि वा खुद्धानि । दिसतो उपरिमदिसाय जातं । ओकासतो द्विन्नं थनानं अब्भन्तरे दक्खिणपस्सं निस्साय ठितं । परिच्छेदतो यकनं यकनभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

किलोमकन्ति पटिच्छन्नापटिच्छन्नभेदतो दुविधं परियोनहनमंसं । तं दुविधम्पि वण्णतो सेतं, दुकूलपिलोतिकवण्णं । सण्ठानतो अत्तनो ओकाससण्ठानं । दिसतो पटिच्छन्नकिलोमकं उपरिमाय दिसाय जातं । इतरं द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो पटिच्छन्नकिलोमकं हृदयज्च वक्कज्च पटिच्छादेत्वा ठितं । अपटिच्छन्नकिलोमकं सकलसरीरे चम्मस्स हेट्टतो मंसं परियोनद्धित्वा ठितं । परिच्छेदतो हेट्टा मंसेन, उपरि चम्मेन, तिरियं किलोमकभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

पिहकन्ति उदरजिह्वामंसं । तं वण्णतो नीलं निग्गुण्डिकपुप्फवण्णं । सण्ठानतो सत्तङ्गुलप्पमाणं अबन्धनं काळवच्छकजिह्वासण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो हृदयस्स वामपस्से उदरपटलस्स मत्थकपस्सं

निस्साय ठितं, यस्मिं पहरणप्पहारेन बहि निक्खन्ते सत्तानं जीवितक्खयो होति । परिच्छेदतो पिहकभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

पफ्फासन्ति द्वत्तिसमंसखण्डप्पभेदं पफ्फासमंसं । तं वण्णतो रत्तं नातिपक्कउदुम्बरफलवण्णं । सण्ठानतो विसमच्छिन्नबहलपूवखण्डसण्ठानं । अब्भन्तरे असितपीतानं अभावे उग्गतेन कम्मजतेजुस्मना अब्भाहतत्ता सङ्घादितपलालपिण्डमिव निरसं निरोजं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सरीरब्भन्तरे द्विन्नं थनानमन्तरे हदयज्च यकनज्च पटिच्छादेत्वा ओलम्बन्तं ठितं । परिच्छेदतो पफ्फासभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

अन्तन्ति पुरिसस्स द्वत्तिस हत्था, इत्थिया अट्ठवीसतिहत्था एकवीसतिया ठानेसु ओभग्गा अन्तवट्ठि । तदेतं वण्णतो सेतं सक्खरसुधावण्णं । सण्ठानतो लोहितदोणियं आभुजित्वा ठपितसीसच्छिन्नसप्पसण्ठानं । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो उपरि गलवाटके हेट्ठा च करीसमग्गे विनिबन्धत्ता गलवाटककरीसमग्गपरियन्ते सरीरब्भन्तरे ठितं । परिच्छेदतो अन्तभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

अन्तगुणन्ति अन्तभोगट्ठानेसु बन्धनं । तं वण्णतो सेतं दकसीतलिकमूलवण्णं । सण्ठानतो दकसीतलिकमूलसण्ठानमेव । दिसतो द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो कुदाळफरसुकम्मादीनि करोन्तानं यन्ताकड्डनकाले यन्तसुत्तमिव, यन्तफलकानि अन्तभोगे एकतो अगळन्ते आबन्धित्वा पादपुञ्चनरज्जुमण्डलकस्स अन्तरा तं सिब्बेत्वा ठितरज्जुका विय एकवीसतिया ठानेसु अन्तभोगानं अन्तरा ठितं । परिच्छेदतो अन्तगुणभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

उदरियन्ति उदरे भवं असितपितखायितसायितं । तं वण्णतो अज्झोहटाहारवण्णं । सण्ठानतो परिस्सावने सिथिलबन्धतण्डुलसण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो उदरे ठितं । उदरं नाम उभतो निष्पीळियमानस्स अल्लसाटकस्स मज्झे सज्जातफोटकसदिसं अन्तपटलं; बहि मट्ठं, अन्तो मंसकसम्बुकपलिवेठनकिलिडुपावारकपुष्पकसदिसं, कुथितपनसतचस्स अब्भन्तरसदिसन्तिपि वत्तुं वट्ठति; यत्थ तक्कोटका, गण्डुप्पादका, तालहीरका, सूचिमुखका, पटतन्तसुत्तका इच्चेवमादिद्वत्तिसकुलप्पभेदा किमयो आकुलब्याकुला सण्डसण्डचारिनो हुत्वा निवसन्ति; ये पानभोजनादिमिह अविज्जमाने उल्लङ्घित्वा विरवन्ता हृदयमंसं अभिहनन्ति, पानभोजनादिअज्झोहरणवेलाय च उद्धंमुखा हुत्वा पठमज्झोहटे द्वे तयो आलोपे तुरिततुरिता विलुम्पन्ति; यं तेसं किमीनं सूतिघरं, वच्चकुटि, गिलानसाला, सुसानज्च होति ।

यत्थ सेय्यथापि नाम चण्डालगामद्वारे चन्दनिकाय निदाघसमये थूलफुसितके देवे वस्सन्ते उदकेन वुहमानं मुत्तकरीसचम्मअट्ठिन्हारुखण्डखेळसिङ्घाणिकलोहितप्पभुति नानाकुणपजातं निपतित्वा कद्वमोदकालुळितं द्वीहतीहच्चयेन सज्जातकिमिकुलं सूरियातपवेगसन्तापकुथितं उपरि फेणपुब्बुलके मुज्चन्तं अभिनीलवण्णं परमदुग्गन्धजेगुच्छं नेव उपगन्तुं न दट्ठुं अरहरूपतं आपज्जित्वा तिड्ठति, पगेव घायितुं वा सायितुं वा; एवमेव नानप्पकारपानभोजनादिदन्तमुसलसज्चुणितं जिह्वाहत्थपरिवत्तितखेळलालापलिबुद्धं तद्ध्णविगतवण्णगन्धरसादिसम्पदं तन्तवायखलिसुवानवमथुसदिसं निपतित्वा पित्तसेम्हवातपलिवेठितं हुत्वा उदरगिसन्तापवेगकुथितं किमिकुलाकुलं उपरुपरि फेणपुब्बुलकानि मुज्चन्तं परमकसम्बुदुग्गन्धजेगुच्छभावं आपज्जित्वा तिड्ठति; यं सुत्वापि पानभोजनादीसु अमनुज्जता सण्ठाति, पगेव पज्जाचक्खुना अवलोकेत्वा, यत्थ च पतितं पानभोजनादि पज्चधा विभागं गच्छति — एकं

भागं पाणका खादन्ति, एकं भागं उदरगि झापेति, एको भागो मुत्तं होति, एको करीसं, एको रसभावं आपज्जित्वा सोणितमंसादीनि उपब्रूहयति । परिच्छेदतो उदरपटलेन चैव उदरियभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

करीसन्ति वच्चं । तं वण्णतो येभुय्येन अज्झोहटाहारवण्णमेव होति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो हेट्ठिमाय दिसाय जातं । ओकासतो पक्कासये ठितं । पक्कासयो नाम हेट्ठा नाभिपिट्टिकण्टकमूलानमन्तरे अन्तावसाने उब्बेधेन अट्ठङ्गुलमत्तो वेळुनाळिकसदिसो, यत्थ सेय्यथापि नाम उपरूपरि भूमिभागे पतितं वस्सोदकं ओगळित्वा हेट्ठा भूमिभागं पूरेत्वा तिट्ठति; एवमेव यं किञ्चि आमसये पतितं पानभोजनादिकं उदरगिना फेणुद्देहकं पक्कं पक्कं निसदाय पिसितमिव सण्णभावं आपज्जित्वा अन्तबिलेन ओगळित्वा ओगळित्वा मट्ठित्वा वेळुपब्बे पक्खिपमानपण्डुमत्तिका विय सन्निचितं हुत्वा तिट्ठति । परिच्छेदतो पक्कासयपटलेन चैव करीसभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

मत्थलुङ्गन्ति सीसकटाहब्भन्तरे ठितमिज्जरासि । तं वण्णतो सेतं अहिच्छत्तकपिण्डिकवण्णं, दधिभावं असम्पत्तदुट्ठखीरवण्णन्तिपि वत्तुं वट्ठति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो सीसकटाहब्भन्तरे चत्तारो सिब्बिनिमग्गे निस्साय समोधानेत्वा ठपिता चत्तारो पिट्ठपिण्डा विय समोहितं तिट्ठति । परिच्छेदतो सीसकटाहस्स अब्भन्तरतलेहि चैव मत्थलुङ्गभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

पित्तन्ति द्वे पित्तानि — बद्धपित्तञ्च अबद्धपित्तञ्च । तत्थ बद्धपित्तं वण्णतो बहलमधुकतेलवण्णं, अबद्धपित्तं मिलातआकुलितपुष्पवण्णं । तं सण्ठानतो उभयमपि ओकाससण्ठानं । दिसतो बद्धपित्तं उपरिमाय दिसाय जातं, इतरं द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो अबद्धपित्तं ठपेत्वा केसलोमदन्तनखानं मंसविनिमुत्तट्टानञ्चेव थद्धसुक्खचम्मञ्च उदकमिव तेलबिन्दुं अवसेससरीरं व्यापेत्वा ठितं, यम्हि कुपिते अक्खीनि पीतकानि होन्ति भमन्ति, गत्तं कम्पति कण्डुयति । बद्धपित्तं हृदयपप्फासानमन्तरे यकनमंसं निस्साय पतिट्ठिते महाकोसातकीकोसकसदिसे पित्तकोसके ठितं, यम्हि कुपिते सत्ता उम्मत्तका होन्ति, विपल्लत्थचित्ता हिरोत्तपं छट्ठेत्वा अकत्तब्बं करोन्ति, अभासितब्बं भासन्ति, अचिन्तेतब्बं चिन्तेन्ति । परिच्छेदतो पित्तभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

सेम्हन्ति सरीरब्भन्तरे एकपत्तपूरप्पमाणं सेम्हं । तं वण्णतो सेतं नागबलपण्णरसवण्णं । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो उदरपटले ठितं, यं पानभोजनादीनि अज्झोहरणकाले सेय्यथापि नाम उदके सेवालपणकं कट्ठे वा कपाले वा पतन्ते छिज्जित्वा द्विधा हुत्वा पुन अज्झोत्थरित्वा तिट्ठति, एवमेव पानभोजनादिम्हि निपतन्ते छिज्जित्वा द्विधा हुत्वा पुन अज्झोत्थरित्वा तिट्ठति; यम्हि च मन्दीभूते पक्कगण्डो विय पूतिकुक्कुटण्डमिव च उदरं परमज्जेगुच्छं कुणपगन्धं होति; ततो उगतेन च गन्धेन उदेकोपि मुखमि दुग्गन्धं पूतिकुणपसदिसं होति; सो च पुरिसो ‘अपेहि, दुग्गन्धं वायसी’ति वत्तब्बतं आपज्जति; यञ्च वट्ठित्वा बहलत्तमापन्नं पिधानफलकमिव वच्चकुटिया उदरपटलस्स अब्भन्तरेयेव कुणपगन्धं सन्निरुज्झित्वा तिट्ठति । परिच्छेदतो सेम्हभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

पुब्बोति पूतिलोहितवसेन पवत्तपुब्बो । सो वण्णतो पण्डुपलासवण्णो, मतकसरीरे पन पूतिबहलाचामवण्णो होति । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो पन पुब्बस्स ओकासो नाम निबद्धो नत्थि यत्थ सो

सन्निचितो तिष्ठेय्य; यत्र यत्र पन खाणुकण्टकप्पहरणगिजालादीहि अभिहते सरीरप्पदेसे लोहितं सण्ठहत्वा पच्चति, गण्डपिळकादयो वा उप्पज्जन्ति, तत्र तत्रेव तिष्ठति । परिच्छेदतो पुब्बभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

लोहितन्ति द्वे लोहितानि — सन्निचितलोहितञ्च संसरणलोहितञ्च । तत्थ सन्निचितलोहितं वण्णतो निपक्कबहललाखारसवण्णं, संसरणलोहितं अच्छलाखारसवण्णं । सण्ठानतो उभयम्पि ओकाससण्ठानं । दिसतो सन्निचितलोहितं उपरिमाय दिसाय जातं, इतरं द्वीसु दिसासु जातं । ओकासतो संसरणलोहितं, ठपेत्वा केसलोमदन्तनखानं मंसविनिम्मुत्तट्टानञ्चेव थद्धसुक्खचम्मञ्च, धमनिजालानुसारेण सव्वं उपादिन्नकसरीरं फरित्वा ठितं; सन्निचितलोहितं यकनट्टानस्स हेट्ठाभागं पूरेत्वा एकपत्तपूरमत्तं हृदयवक्कपप्फासानं उपरि थोकं थोकं पग्घरन्तं वक्कहृदययकनपप्फासे तेमयमानं ठितं । तस्मिंहि वक्कहृदयादीनि अतेमेन्ते सत्ता पिपासिता होन्ति । परिच्छेदतो लोहितभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

सेदोति लोमकूपादीहि पग्घरणकआपोधातु । सो वण्णतो विप्पसन्नतिलतेलवण्णो । सण्ठानतो ओकाससण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो सेदस्सोकासो नाम निबद्धो नत्थि, यत्थ सो लोहितं विय सदा तिष्ठेय्य; यदा पन अगिसन्तापसूरियसन्तापउतुविकारादीहि सरीरं सन्तप्पति तदा उदकतो अब्बुळहमत्तविसमच्छिन्नभिसमूळालकुमुदनाळकलापो विय सव्वकेसलोमकूपविवरेहि पग्घरति । तस्मा तस्स सण्ठानम्पि केसलोमकूपविवरानंयेव वसेन वेदितव्वं । सेदपरिगण्हकेन च योगिना केसलोमकूपविवरे पूरेत्वा ठितवसेनेव सेदो मनसिकातव्वो । परिच्छेदतो सेदभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

मेदोति थिनसिनेहो । सो वण्णतो फालितहलिद्विवण्णो । सण्ठानतो थूलसरीरस्स ताव चम्ममंसन्तरे ठपितहलिद्विवण्णदुकूलपिलोतिकसण्ठानो होति, किससरीरस्स जङ्घमंसं ऊरुमंसं पिड्डिकण्टकनिस्सितं पिड्डमंसं उदरवट्ठिमंसन्ति एतानि निस्साय दिगुणं तिगुणं कत्वा ठपितहलिद्विवण्णदुकूलपिलोतिकसण्ठानो । दिसतो द्वीसु दिसासु जातो । ओकासतो थूलस्स सकलसरीरं फरित्वा, किसस्स जङ्घमंसादीनि निस्साय ठितो, यं सिनेहसङ्घं गतम्पि परमजेगुच्छता नेव मुद्धनि तेलत्थाय, न नासातेलादीनं अत्थाय गण्हन्ति । परिच्छेदतो हेट्ठा मंसेन, उपरि चम्मेन, तिरियं मेदभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

अस्सूति अक्खीहि पग्घरणकआपोधातु । तं वण्णतो विप्पसन्नतिलतेलवण्णं । सण्ठानतो ओकाससण्ठानं । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातं । ओकासतो अक्खिकूपकेसु ठितं । न चेतं पित्तकोसके पित्तमिव अक्खिकूपकेसु सदा सन्निचितं तिष्ठति; यदा पन सत्ता सोमनस्सजाता महाहसितं हसन्ति, दोमनस्सजाता रोदन्ति परिदेवन्ति तथारूपं विसभागाहारं आहरन्ति, यदा च नेसं अक्खीनि धूमरजपंसुकादीहि अभिहज्जन्ति, तदा एतेहि सोमनस्सदोमनस्सविसभागाहारउतूहि समुट्ठित्वा अक्खिकूपके पूरेत्वा तिष्ठति वा पग्घरति वा । अस्सुपरिगण्हकेन पन योगिना अक्खिकूपके पूरेत्वा ठितवसेनेव परिगण्हितव्वं । परिच्छेदतो अस्सुभागेन परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

वसाति विलीनस्नेहो । सा वण्णतो नाळिकेरतेलवण्णा, आचामे आसित्ततेलवण्णातिपि वत्तुं वट्ठति । सण्ठानतो न्हानकाले पसन्नउदकस्स उपरि परिब्भमन्तसिनेहबिन्दुविसटसण्ठाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो येभुय्येन हत्थतलहत्थपिड्डिपादतलपादपिड्डिनासापुटनलाटअंसकूटेसु ठिता । न चेसा एतेसु ओकासेसु सदा विलीनाव हुत्वा तिष्ठति; यदा पन अगिसन्तापसूरियसन्तापउतुविसभागधातुविसभागोहि ते पदेसा उस्मा जाता होन्ति, तदा तत्थ न्हानकाले

पसन्नउदकूपरि सिनेहबिन्दुविसटो विय इतो चितो च संसरति । परिच्छेदतो वसाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्सा सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

खेळोति अन्तोमुखे फेणमिस्सा आपोधातु । सो वण्णतो सेतो फेणवण्णो । सण्णानतो ओकाससण्णानो, फेणसण्णानतोतिपि वत्तुं वट्ठति । दिसतो उपरिमाय दिसाय जातो । ओकासतो उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुह्म जिह्वाय ठितो । न चेस एत्थ सदा सन्निचितो हुत्वा तिड्ठति । यदा पन सत्ता तथारूपं आहारं पस्सन्ति वा सरन्ति वा उण्हतित्तकटुकलोणम्बिलानं वा किञ्चि मुखे ठपेन्ति, यदा वा नेसं हदयं आकिलायति, किस्मिञ्चिदेव वा जिगुच्छा उप्पज्जति, तदा खेळो उप्पज्जित्वा उभोहि कपोलपस्सेहि ओरुह्म जिह्वाय सण्ठाति । अगगजिह्वाय चेस तनुको होति, मूलजिह्वाय बहलो; मुखे पक्खित्तञ्च पुथुकं वा तण्डुलं वा अज्जं वा किञ्चि खादनीयं, नदीपुळिने खतकूपकसलिलं विय, परिक्खयं अगच्छन्तोव तेमेतुं समत्थो होति । परिच्छेदतो खेळभागेन परिच्छिन्नो । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

सिङ्घाणिकाति मत्थलुङ्गतो पग्घरणकअसुचि । सा वण्णतो तरुणतालट्टिमिज्जवण्णा । सण्णानतो ओकाससण्णाना । दिसतो उपरिमाय दिसाय जाता । ओकासतो नासापुटे पूरेत्वा ठिता । न चेसा एत्थ सदा सन्निचिता हुत्वा तिड्ठति; अथ खो यथा नाम पुरिसो पदुमिनीपत्तेन दधिं बन्धित्वा हेट्ठा कण्टकेन विज्जेय्य, अथ तेन छिद्देन दधिमत्थु गळित्वा बहि पतेय्य, एवमेव यदा सत्ता रोदन्ति वा विसभागाहारउतुवसेन वा सज्जातधातुक्खोभा होन्ति, तदा अन्तोसीसतो पूतिसेम्हभावं आपन्नं मत्थलुङ्गं गळित्वा तालुमत्थकविवरेन ओतरित्वा नासापुटे पूरेत्वा तिड्ठति वा पग्घरति वा । सिङ्घाणिका परिगण्हकेन पन योगिना नासापुटे पूरेत्वा ठितवसेनेव परिगण्हितब्बा । परिच्छेदतो सिङ्घाणिकाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

लसिकाति सरीरसन्धीनं अब्भन्तरे पिच्छिलकुणपं । सा वण्णतो कणिकारनिय्यासवण्णा । सण्णानतो ओकाससण्णाना । दिसतो द्वीसु दिसासु जाता । ओकासतो अट्टिसन्धीनं अब्भज्जनकिच्चं साधयमाना असीतिसतसन्धीनं अब्भन्तरे ठिता । यस्स चेसा मन्दा होति, तस्स उट्ठहन्तस्स निसीदन्तस्स अभिक्कमन्तस्स पटिक्कमन्तस्स सम्मिज्जन्तस्स पसारन्तस्स अट्टिकानि कटकटायन्ति, अच्छरासदं करोन्तो विय विचरति, एकयोजनद्वियोजनमत्तम्पि अद्धानं गतस्स वायोधातु कुप्पति, गत्तानि दुक्खन्ति । यस्स पन बहुका होति तस्स उट्ठाननिसज्जादीसु न अट्टीनि कटकटायन्ति, दीघम्पि अद्धानं गतस्स न वायोधातु कुप्पति, न गत्तानि दुक्खन्ति । परिच्छेदतो लसिकाभागेन परिच्छिन्ना । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

मुत्तन्ति वण्णतो मासखारोदकवण्णं । सण्णानतो अधोमुखठपितउदककुम्भन्तरगतउदकसण्णानं । दिसतो हेट्ठिमाय दिसाय जातं । ओकासतो वत्थिस्स अब्भन्तरे ठितं । वत्थि नाम वत्थिपुटो वुच्चति, यत्थ सेय्यथापि नाम चन्दनिकाय पक्खित्ते अमुखे रवणघटे चन्दनिकरसो पविसति, न चस्स पविसनमग्गो पज्जायति; एवमेव सरीरतो मुत्तं पविसति, न चस्स पविसनमग्गो पज्जायति, निक्खमनमग्गो पन पाकटो होति; यम्हि च मुत्तस्स भरिते ‘पस्सावं करोमा’ति सत्तानं आयूहन्तं होति । परिच्छेदतो वत्थिअब्भन्तरेन चैव मुत्तभागेन च परिच्छिन्नं । अयमस्स सभागपरिच्छेदो । विसभागपरिच्छेदो पन केससदिसोव ।

एवज्हि केसादिके कोट्टासे वण्णसण्णानदिसोकासपरिच्छेदवसेन ववत्थपेत्वा अनुपुब्बतो नातिसीघतो नातिसणिकतोतिआदिना नयेन वण्णसण्णानगन्धासयोकासवसेन पज्चधा ‘पटिक्कूला पटिक्कूला’ति मनसिकरोतो

पण्णत्तिसमतिक्कमवसेन, सेय्यथापि चक्खुमतो पुरिसस्स द्वत्तिसवण्णानं कुसुमानं एकसुत्तगण्ठितं मालं ओलोकेन्तस्स सब्बपुष्फानि अपुब्बापरियमिव पाकटानि होन्ति, एवमेव “अत्थि इमस्मिं काये केसा”ति इमं कायं ओलोकेन्तस्स सब्बे ते धम्मा अपुब्बापरियमिव पाकटा होन्ति । तेन वुत्तं मनसिकारकोसल्लकथायं “आदिकम्मिकस्स हि ‘केसा’ति मनसिकरोतो मनसिकारो गन्त्वा ‘मुत्त’न्ति इमं परियोसानकोट्टासमेव आहच्च तिड्ढती”ति ।

सचे पन बहिद्वापि मनसिकारं उपसंहरति, अथस्स एवं सब्बकोट्टासेसु पाकटीभूतेसु आहिण्डन्ता मनुस्सतिरच्छानादयो सत्ताकारं विजहित्वा कोट्टासरासिवसेनेव उपट्ठहन्ति; तेहि च अज्झोहरियमानं पानभोजनादि कोट्टासरासिम्हि पक्खिपियमानमिव उपट्ठाति । अथस्स अनुपुब्बमुच्चनादिवसेन ‘पटिकूला पटिकूला’ति पुनप्पुनं मनसिकरोतो अनुक्कमेन अप्पना उप्पज्जति ।

तत्थ केसादीनं वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन उपट्ठानं उग्गहनिमित्तं, सब्बाकारतो पटिकूलवसेन उपट्ठानं पटिभागनिमित्तं । तं पुनप्पुनं आवज्जेन्तस्स मनसिकरोन्तस्स तक्काहतं वितक्काहतं करोन्तस्स चत्तारो खन्धा पटिकूलारम्मणा होन्ति, पठमज्झानवसेन अप्पना पवत्तति । पुब्बभागे परिकम्मउपचारचित्तानि सवितक्कसविचारानि सप्पीतिकानि सोमनस्ससहगतानि पटिकूलनिमित्तारम्मणानि; अप्पनापि सवितक्कसविचारा सप्पीतिका सोमनस्ससहगताव । भूमन्तरेन पन महग्गता रूपावचरा होन्ति । पटिकूलेपि च एतस्मिं आरम्मणे आनिसंसदस्साविताय सोमनस्सं उप्पज्जति, एकत्तारम्मणबलेनेव वा तं उप्पज्जति । दुतियज्झानादीनि पनेत्थ न निब्बत्तन्ति । कस्मा? ओळारिकत्ता । इदं हि आरम्मणं ओळारिकं । वितक्कबलेनेवेत्थ चित्तेकग्गता जायति, न वितक्कसमतिक्कमेनाति । अयं ताव समथवसेन कम्मट्ठानकथा ।

अविसेसतो पन साधारणवसेन एवं वेदितब्बं — इदं हि कम्मट्ठानं भावेतुकामेन कम्मट्ठानं उग्गहेत्वा सज्झायकाले एव केसादीनं वण्णनिमित्तसण्ठाननिमित्तदिसानिमित्तओकासनिमित्तपरिच्छेदनिमित्तानि वाचाय पोथेत्वा पोथेत्वा एकेककोट्टासे ‘अयं एतंसरिक्खको’ति तिविधेन सज्झायो कातब्बो । कथं? तचपञ्चके ताव हेट्ठा वुत्तनयेनेव अनुलोमतो पञ्चाहं, पटिलोमतो पञ्चाहं, अनुलोमपटिलोमतो पञ्चाहन्ति अद्धमासं सज्झायो कातब्बो । ततो आचरियस्स सन्तिकं गन्त्वा वक्कपञ्चकं उग्गण्हित्वा तथेव अद्धमासं सज्झायो कातब्बो । ततो ते दसपि कोट्टासे एकतो कत्वा अद्धमासं । पुन पप्फासपञ्चकादीसुपि एकेकं उग्गण्हित्वा अद्धमासं । ततो ते पञ्चदसपि कोट्टासे अद्धमासं । मत्थलुङ्गपञ्चकं अद्धमासं । ततो तेवीसति कोट्टासे अद्धमासं । मेदछक्कं अद्धमासं । ततो ते छब्बीसतिपि कोट्टासे एकतो कत्वा अद्धमासं । मुत्तछक्कं अद्धमासं । ततो सब्बेपि द्वत्तिस कोट्टासे एकतो कत्वा अद्धमासन्ति एवं छ मासे सज्झायो कातब्बो ।

तत्थ — उपनिस्सयसम्पन्नस्स सप्पज्जस्स भिक्खुनो कम्मट्ठानं उग्गण्हन्तस्सेव कोट्टासा उपट्ठहन्ति, एकच्चस्स न उपट्ठहन्ति । तेन ‘न उपट्ठहन्ती’ति वीरियं न विस्सज्जेतब्बं । यत्तका कोट्टासा उपट्ठहन्ति तत्तके गहेत्वा सज्झायो कातब्बो । एवं कम्मट्ठानं कथेन्तेन पन नेव पञ्चवतो न मन्दपञ्चस्स वसेन कथेतब्बं, मज्झिमपञ्चस्स वसेन कथेतब्बं । मज्झिमपञ्चस्स हि वसेन आचरिया छहि मासेहि परिच्छिन्दित्वा तन्तिं ठपयिंसु । यस्स पन एत्तावतापि कोट्टासा पाकटा न होन्ति, तेन ततो परम्पि सज्झायो कातब्बो एव; नो च खो अपरिच्छिन्दित्वा, छ छ मासे परिच्छिन्दित्वाव कातब्बो ।

सज्झायं करोन्तेन वण्णो न पच्चवेक्खितब्बो, न लक्खणं मनसिकातब्बं, कोट्टासवसेनेव सज्झायो कातब्बो । आचरियेनापि ‘वण्णवसेन सज्झायं करोही’ति नियमेत्वा न कथेतब्बं । नियमेत्वा कथिते को दोसोति? सम्पत्तियम्पि विपत्तिसज्जाआपज्जनं । सचे हि आचरियेन ‘वण्णवसेन सज्झायं करोही’ति वुत्ते इमस्स भिक्खुनो तथा करोन्तस्स

कम्मट्ठानं वण्णतो न उपट्ठाति, पटिकूलवसेन वा धातुवसेन वा उपट्ठाति, अथेस 'न इदं कम्मट्ठानं विलक्खणं'न्ति सज्जी होति, आचरियेन कथितमेव कप्पेत्वा गण्हाति । 'पटिकूलवसेन सज्झायं करोही'ति वुत्तेपि सचे तस्स तथा करोन्तस्स पटिकूलतो न उपट्ठाति, वण्णवसेन वा धातुवसेन वा उपट्ठाति, अथेस 'नयिदं कम्मट्ठानं विलक्खणं'न्ति सज्जी होति, आचरियेन कथितमेव कप्पेत्वा गण्हाति । 'धातुवसेन तं सज्झायं करोही'ति वुत्तेपि सचे तस्स तथा करोन्तस्स धातुतो न उपट्ठाति, वण्णवसेन वा पटिकूलवसेन वा उपट्ठाति, अथेस 'नयिदं कम्मट्ठानं विलक्खणं'न्ति सज्जी होति, आचरियेन कथितमेव कप्पेत्वा गण्हाति । अयं आचरियेन नियमेत्वा कथिते दोसो ।

किन्ति पन वत्तब्बो होतीति? 'कोट्ठासवसेन सज्झायं करोही'ति वत्तब्बो । कथं? 'केसकोट्ठासो लोमकोट्ठासोति सज्झायं करोही'ति वत्तब्बो । सचे पनस्स एवं कोट्ठासवसेन सज्झायं करोन्तस्स वण्णतो उपट्ठाति, अथानेन ओवादाचरियस्स आचिक्खितब्बं — 'अहं द्वत्तिसाकारं कोट्ठासवसेन सज्झायं करोमि; मय्हं पन वण्णतो उपट्ठाती'ति । आचरियेन 'कम्मट्ठानं विय अकम्मट्ठानं, विलक्खणं एत'न्ति न विसंवादेतब्बं । 'साधु, सप्पुरिस, पुब्बे तथा वण्णकसिणे परिकम्मं कतपुब्बं भविस्सति । एतदेव कम्मट्ठानं तुय्हं सप्पायं । वण्णवसेनेव सज्झायं करोही'ति वत्तब्बो । तेनपि वण्णवसेनेव सज्झायो कातब्बो ।

सो एवं करोन्तो अज्झत्तं नीलकं पीतकं लोहितकं ओदातकन्ति चत्तारि वण्णकसिणानि लभति । कथं? तस्स हि केसलोमपित्तेसु चेव अक्खीनञ्च काळकट्ठाने वण्णं 'नीलं नील'न्ति मनसिकरोन्तस्स चतुक्कपञ्चकज्झानानि उप्पज्जन्ति; ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं पापुणाति । मेदस्मिं पन अक्खीनञ्च पीतकट्ठाने वण्णं 'पीतकं पीतक'न्ति मनसिकरोन्तस्स चतुक्कपञ्चकज्झानानि उप्पज्जन्ति; ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं पापुणाति । मंसलोहितेसु पन अक्खीनञ्च रत्तट्ठाने वण्णं 'लोहितकं लोहितक'न्ति मनसिकरोन्तस्स चतुक्कपञ्चकज्झानानि उप्पज्जन्ति; ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं पापुणाति । नखदन्तचम्मअट्ठीसु पन अक्खीनञ्च पण्डरट्ठाने वण्णं 'ओदातं ओदात'न्ति मनसिकरोन्तस्स चतुक्कपञ्चकज्झानानि उप्पज्जन्ति, ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं पापुणाति । इदं वण्णवसेन अभिनिविट्ठस्स भिक्खुनो याव अरहत्ता निगमनं ।

अपरस्स कोट्ठासवसेन सज्झायं करोन्तस्स पटिकूलतो उपट्ठाति । अथानेन ओवादाचरियस्स आचिक्खितब्बं । आचरियेन 'कम्मट्ठानं विय अकम्मट्ठानं, विलक्खणं एत'न्ति न विसंवादेतब्बं । 'साधु, सप्पुरिस, पुब्बे तथा पटिकूलमनसिकारे योगो कतो भविस्सति । एतदेव कम्मट्ठानं तुय्हं सप्पायं । पटिकूलवसेनेव सज्झायं करोही'ति वत्तब्बो । तेनपि पटिकूलवसेन सज्झायो कातब्बो । तस्स केसा नाम 'अजज्जा दुग्गन्धा जेगुच्छा पटिकूला'ति एवं पटिकूलवसेन सज्झायं करोन्तस्स पटिकूलारम्मणे पठमज्झानं निब्बत्तति । सो ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं पापुणाति । इदं पटिकूलवसेन अभिनिविट्ठस्स भिक्खुनो याव अरहत्ता निगमनं ।

अपरस्स कोट्ठासवसेन सज्झायं करोन्तस्स धातुतो उपट्ठाति । धातुतो उपट्ठहन्तं कीदिसं हुत्वा उपट्ठातीति? केसा ताव वम्मिकमत्थके जातकुन्थतिणकानि विय हुत्वा उपट्ठहन्ति । लोमा पुराणगामट्ठाने जातदब्बतिणकानि विय । नखा दण्डकेसु ठपितमधुकफलट्टिकोसका विय । दन्ता मत्तिकापिण्डे पवेसेत्वा ठपितअलाबुबीजानि विय । तचो वीणापब्बके परियोनद्धअल्लगोचम्मं विय, मंसं भित्तिं अनुलित्तमत्तिका विय । न्हारु दब्बसम्भारबद्धवल्ली विय । अट्ठि उस्सापेत्वा ठपितभित्तिदब्बसम्भारो विय । अट्ठिमिज्जं महावेळुम्हि पक्खित्तसेदितवेत्तगं विय । वक्कं, हदयं, यकनं, किलोमकं, पिहकं, पप्फासन्ति इमे छ कोट्ठासा सूनकारघरं विय हुत्वा उपट्ठहन्ति । द्वत्तिसहत्थं अन्तं लोहितदोणियं संवेल्लित्वा ठपितघरसप्पो

विय । अन्तगुणं पादपुञ्चनके सिब्बितरज्जुका विय । उदरियं परिस्सावने सिथिलबन्धतण्डुलं विय । करीसं वेणुपब्बे पक्खित्तपण्डुमत्तिका विय । मत्थलुङ्गं ओमदित्वा ठपिता चत्तारो तण्डुलपिड्डपिण्डा विय । द्वादसविधा आपोधातु पटिपाटिया ठपितेसु द्वादससु उदकसरावकेसु पूरितउदकं विय हुत्वा उपट्ठाति ।

अथानेन ओवादाचरियस्स आचिक्खितब्बं । आचरियेन ‘कम्मट्ठानं विय अकम्मट्ठानं, विलक्खणं एतं’ न्ति न विसंवादेतब्बं । ‘साधु, सप्पुरिस, पुब्बे तथा धातुमनसिकारे योगो कतो भविस्सति । एतदेव कम्मट्ठानं तुहं सप्पायं । धातुवसेनेव सज्झायं करोही’ति वत्तब्बो । तेनपि धातुवसेन सज्झायो कातब्बो ।

तत्रिदं मनसिकारमुखेनेव सज्झायविधानं — इध भिक्खु ‘केसा सीसं परियोनद्धित्वा ठितचम्मे जाता । ते न जानन्ति ‘मयं सीसं परियोनद्धित्वा ठितचम्मे जाता’ति; सीसं परियोनद्धित्वा ठितचम्मम्पि न जानाति ‘केसा मयि जाता’ति; अचेतना एते अब्बाकता सुज्जा थद्धा पत्थिन्ना पथवीधातु एसा’ति मनसिकरोति । ‘लोमा सरीरं परियोनहनचम्मे जाता । ते न जानन्ति ‘मयं सरीरं परियोनहनचम्मे जाता’ति । सरीरं परियोनहनचम्मम्पि न जानाति ‘लोमा मयि जाता’ति एतेपि अचेतना । नखा अङ्गुलीनं अगोसु जाता । ते न जानन्ति ‘मयं अङ्गुलीनं अगोसु जाता’ति । अङ्गुलीनं अगगानिपि न जानन्ति ‘नखा अम्हेसु जाता’ति । एतेपि अचेतना । दन्ता हनुकट्टिके जाता । ते न जानन्ति ‘मयं हनुकट्टिके जाता’ति । हनुकट्टिकम्पि न जानाति ‘दन्ता मयि जाता’ति । एतेपि अचेतना । तचो न जानाति ‘सरीरं मया परियोनद्ध’न्ति । सरीरम्पि न जानाति ‘अहं तचेन परियोनद्ध’न्ति । अयम्पि अचेतनो । मंसं न जानाति ‘मया सरीरं अनुलित्त’न्ति । सरीरम्पि न जानाति ‘अहं मंसेन अनुलित्त’न्ति । इदम्पि अचेतनं । न्हारु न जानाति ‘अहं अट्ठिपुज्जं आबन्धित्वा ठित’न्ति । अट्ठिपुज्जोपि न जानाति ‘न्हारुजालेनाहं आबद्धो’ति । इदम्पि अचेतनं ।

सीसट्ठि न जानाति ‘अहं गीवट्ठिके पतिट्ठित’न्ति । गीवट्ठिकम्पि न जानाति ‘मयि सीसट्ठिकं पतिट्ठित’न्ति । गीवट्ठि न जानाति ‘अहं पिट्ठिकण्टके ठित’न्ति । पिट्ठिकण्टट्टिकोपि कटिट्ठिकं ऊरुट्ठिकं जङ्घट्ठिकं गोप्फकट्टिकं न जानाति ‘अहं पण्हकट्टिके पतिट्ठित’न्ति । पण्हकट्टिकम्पि न जानाति ‘अहं गोप्फकट्टिकं उक्खिपित्वा ठितन्ति...पे०... गीवट्टिकं न जानाति ‘अहं सीसट्टिकं उक्खिपित्वा ठित’न्ति ।

पटिपाटिया अट्ठीनि ठितानि कोटिया,
अनेकसन्धियमितो न केहिचि ।
बद्धो नहारुहि जराय चोदितो,
अचेतनो कट्टकलिङ्गरूपमो ॥

‘इदम्पि अचेतनं । अट्ठिमिज्जं; वक्कं...पे०... मत्थलुङ्गं अचेतनं अब्बाकतं सुज्जं थद्धं पत्थिन्नं पथवीधातू’ति मनसिकरोति । ‘पित्तं सेम्हं...पे०... मुत्तं अचेतनं अब्बाकतं सुज्जं यूसगतं आपोधातू’ति मनसिकरोति ।

इमे द्वे महाभूते परिगणहन्तस्स उदरे उस्सदा तेजोधातु पाकटा होति, नासाय उस्सदा वायोधातु पाकटा होति । इमे चत्तारो महाभूते परिगणहन्तस्स उपादारूपं पाकटं होति । महाभूतं नाम उपादारूपेन परिच्छिन्नं, उपादारूपं महाभूतेन । यथा आतपो नाम छायाय परिच्छिन्नो, छाया आतपेन; एवमेव महाभूतं उपादारूपेन परिच्छिन्नं, उपादारूपं महाभूतेन । अथस्स एवं “चत्तारि महाभूतानि तेवीसति उपादारूपानि रूपक्खन्धो”ति रूपक्खन्धं परिगणहन्तस्स आयतनद्वारवसेन अरूपिनो खन्धा पाकटा होन्ति । इति रूपारूपपरिगहो पञ्चक्खन्धा होन्ति, पञ्चक्खन्धा द्वादसायतनानि होन्ति, द्वादसायतनानि

अट्टारस धातुयो होन्तीति खन्धायतनधातुवसेन यमकतालकन्धं फालेन्तो विय द्वे कोट्टासे कत्वा नामरूपं ववत्थपेति ।

सो “इदं नामरूपं न अहेतु न अप्पच्चया निब्बत्तं, सहेतु सप्पच्चया निब्बत्तं । को पनस्स हेतु? को पन पच्चयो”ति उपपरिक्खन्तो “अविज्जापच्चया तण्हापच्चया कम्मपच्चया आहारपच्चया चा”ति तस्स पच्चयं ववत्थपेत्वा “अतीतेपि पच्चया चेव पच्चयसमुप्पन्नधम्मा च अनागतेपि एतरहिपि पच्चया चेव पच्चयसमुप्पन्नधम्मा च, ततो उद्धं सत्तो वा पुगलो वा नत्थि, सुद्धसङ्खारपुज्जो एवा”ति — एवं तीसु अट्टासु कद्धं वितरति । अयं पन विपस्सनासङ्खारसल्लक्खणा जातपरिज्जा नाम ।

एवं सङ्खारे सल्लक्खेत्वा ठितस्स पन भिक्खुस्स दसबलस्स सासने मूलं ओतिण्णं नाम होति, पतिट्ठा लद्धा नाम, चूळसोतापन्नो नाम होति नियतगतिको । तथारूपं पन उतुसप्पायं, पुगलसप्पायं, भोजनसप्पायं, धम्मसवणसप्पायं लभित्वा एकासने एकपल्लङ्कवरगतो तीणि लक्खणानि आरोपेत्वा विपस्सनापटिपाटिया सङ्खारे सम्मसन्तो अरहत्तं गण्हातीति इदं धातुवसेन अभिनिविट्ठस्स भिक्खुनो याव अरहत्ता निगमनं ।

यस्स पन नेव वण्णतो उपट्ठाति न पटिकूलतो न सुज्जतो तेन ‘न मे उपट्ठाती’ति न कम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा निसीदितब्बं, कोट्टासमनसिकारेयेव पन योगो कातब्बो । पोरानकत्थेरा किर ‘कोट्टासमनसिकारोव पमाण’न्ति आहंसु । इच्चस्स पुनप्पुनं कोट्टासवसेन सज्झायं करोन्तस्स कोट्टासा पगुणा होन्ति । कदा पन पगुणा नाम होन्तीति? यदा ‘केसा’ति आवज्जितमत्ते मनसिकारो गन्त्वा ‘मत्थलुङ्ग’न्ति अन्तिमकोट्टासे पतिट्ठाति, ‘मत्थलुङ्ग’न्ति आवज्जितमत्ते मनसिकारो आगन्त्वा ‘केसा’ति आदिकोट्टासे पतिट्ठाति ।

अथस्स यथा नाम चक्खुमतो पुरिसस्स द्वत्तिसवण्णानं पुप्फानं एकसुत्तगन्धितं मालं ओलोकेन्तस्स पटिपाटिया वा पन निखाते द्वत्तिसवतिपादे पटिक्कमित्वा ओलोकेन्तस्स पटिपाटियाव द्वत्तिसवण्णानि पुप्फानि वतिपादा वा पाकटा होन्ति, एवमेव द्वत्तिस कोट्टासा उपट्ठहन्ति, विचरन्ता तिरच्छानगतापि मनुस्सापि सत्ताति न उपट्ठहन्ति, कोट्टासाति उपट्ठहन्ति, खादनीयभोजनीयं कोट्टासन्तरे पक्खिप्पमानं विय होति ।

कोट्टासानं पगुणकालतो पट्ठाय तीसु मुखेसु एकेन मुखेन विमुच्चिस्सति । कम्मट्ठानं वण्णतो वा पटिकूलतो वा सुज्जतो वा उपट्ठाति । यथा नाम पूवे पचितुकामा इत्थी मद्दित्वा ठपितपिट्ठतो यं यं इच्छति तं तं पचति, यथा वा पन समे भूमिप्पदेसे ठपितं उदकपूरं कुम्भं यतो यतो आविज्जन्ति ततो ततोव उदकं निक्खमति; एवमेव कोट्टासानं पगुणकालतो पट्ठाय तीसु मुखेसु एकेन मुखेन विमुच्चिस्सति । आकङ्खमानस्स वण्णतो, आकङ्खमानस्स पटिकूलतो, आकङ्खमानस्स सुज्जतो कम्मट्ठानं उपट्ठहिस्सतियेव । अयं एत्तको उग्गहसन्धि नाम । इमस्मिं उग्गहसन्धिस्मिं ठत्वा अरहत्तं पत्ता भिक्खु गणनपथं वीतिवत्ता ।

यस्स पन उग्गहसन्धिस्मिं कम्मट्ठानं न उपट्ठाति, तेन कम्मट्ठानं उग्गहेत्वा, सचे यत्थ आचरियो वसति, सो आवासो सप्पायो होति, इच्चेतं कुसलं; नो चे, सप्पायट्ठाने वसितब्बं । वसन्तेन अट्टारस विहारदोसे (विसुद्धि० १.५२) वज्जेत्वा पञ्चङ्गसमन्नागते सेनासने वसितब्बं, सयम्पि पञ्चङ्गसमन्नागतेन भवितब्बं । ततो पच्छाभत्तं पिण्डपातपटिक्कन्तेन रत्तिट्ठानं वा दिवाट्ठानं वा पविसित्वा कम्मट्ठानं मनसिकातब्बं ।

कथं? आदितो ताव हेट्ठा वुत्तनयेनेव अनुपुब्बतो मनसिकातब्बं, न एकन्तरिका । अनुपुब्बतो मनसिकरोन्तो हि

द्वत्तिसपदं निस्सेणिं पदपटिपाटिया अक्कमन्तो पासादं आरुह्य पासादानिसंसं अनुभवनकपुरिसो विय 'केसा लोमा'ति पटिपाटिया कम्मट्टानं मनसिकरोन्तो कम्मट्टानतो च न परिहायति, पासादानिसंससदिसे च नव लोकुत्तरधम्मे अनुभवति । अनुपुब्बतो मनसिकरोन्तेनापि च नातिसीघतो नातिसणिकतो मनसिकातब्बं । अतिसीघतो मनसिकरोन्तस्स हि किञ्चापि कम्मट्टानं पगुणं होति, अविभूतं पन होति । तत्थ ओपम्मं हेट्ठा वुत्तमेव ।

अतिसणिकतो मनसिकरोन्तस्स कम्मट्टानं परियोसानं न गच्छति, अन्तराव ओसक्कितब्बं होति । यथा हि पुरिसो तियोजनं मगं सायं कच्छं बन्धित्वा पटिपन्नो निक्खन्तट्टानतो पट्टाय सीतलच्छायं दिस्वा विस्समति, रमणीयं वालिकतलं दिस्वा पिट्ठिं पसारति, वनपोक्खरणिं दिस्वा पानीयं पिवति न्हायति, पब्बतं दिस्वा आरुह्य पब्बतरामण्येयकं पस्सति, तं अन्तरायेव सीहो वा ब्यग्घो वा दीपि वा हनति, चोरा वा पन विलुप्पन्ति चेव हनन्ति च; एवमेव अतिसणिकं मनसिकरोन्तस्स कम्मट्टानं परियोसानं न गच्छति, अन्तराव ओसक्कितब्बं होति ।

तस्मा नातिसीघं नातिसणिकं एकदिवसं तिसवारे मनसिकातब्बं; पातोव दस वारे, मज्झन्हिके दसवारे, सायन्हे दस वारे सज्झायो कातब्बो, नो कातुं न वट्ठति । यथा हि पातोव उट्ठाय मुखं नो धोवितुं न वट्ठति, खादनीयं भोजनीयं नो खादितुं नो भुज्जितुं न वट्ठति; एतं पन वट्ठेय्य; इदमेव एकन्तेन नो कातुं न वट्ठति; करोन्तो महन्तं अत्थं गहेत्वा तिट्ठति । यथा हि एकस्स पुरिसस्स तीणि खेतानि; एकं खेतं अट्ठकुम्भं देति, एकं सोळस, एकं द्वत्तिस; तेन तीणिपि खेतानि पटिजगितुं असक्कोन्तेन द्वे छुट्ठेत्वा एकं द्वत्तिसकुम्भदायकमेव पटिजगितब्बं; तत्थेव कसनवपननिदानादीनि कातब्बानि; तदेवस्स इतरेसु द्वीसु उट्टानकदायं दस्सति; एवमेव सेसं मुखधोवनादिकम्मं छुट्ठेत्वापि एत्थेव कम्मं कातब्बं, नो कातुं न वट्ठति । करोन्तो महन्तं अत्थं गणित्वा तिट्ठतीति एत्तावता मज्झिमा पटिपदा नाम कथिता ।

एवं पटिपन्नेनापि विक्खेपो पटिबाहितब्बो । कम्मट्टानज्झि विस्सज्जेत्वा चित्ते बहिद्वा विक्खेपं गच्छन्ते कम्मट्टानतो परिहायति, वट्ठभयं समतिक्कमितुं न सक्कोति । यथा हि एको पुरिसो सहस्सुद्धारं साधेत्वा वट्ठिं लभित्वा अट्टानं पटिपन्नो अन्तरामगगे कुम्भीलमकरगाहरक्खससमुट्ठिताय गम्भीरगिरिकन्दराय उपरि अत्थतं एकपदिकं दण्डकसेतुं आरुह्य गच्छन्तो अक्कमनपदं विस्सज्जेत्वा इतो चितो च ओलोकेन्तो परिपतित्वा कुम्भीलादिभत्तं होति, एवमेव अयम्पि कम्मट्टानं विस्सज्जेत्वा सचित्ते बहिद्वा विक्खेपं गच्छन्ते कम्मट्टानतो परिहायति, वट्ठभयं समतिक्कमितुं न सक्कोति ।

तत्रिदं ओपम्मसंसन्दनं — पुरिसस्स सहस्सुद्धारं साधेत्वा वट्ठिं लद्धकालो विय हि इमस्स भिक्खुनो आचरियसन्तिके कम्मट्टानस्स उग्गहितकालो; अन्तरा गम्भीरगिरिकन्दरा विय संसारो; तस्स कुम्भीलादीहि दट्टकालो विय वट्ठमूलकानि महादुक्खानि; एकपदिकदण्डकसेतु विय इमस्स भिक्खुनो सज्झायवीथि; तस्स पुरिसस्स एकपदिकं दण्डकसेतुं आरुह्य अक्कमनपदं विस्सज्जेत्वा इतो चितो च ओलोकेन्तस्स परिपतित्वा कुम्भीलादीनं भत्तभावं आपन्नकालो विय इमस्स भिक्खुनो कम्मट्टानं विस्सज्जेत्वा बहिद्वा विक्खित्तचित्तस्स कम्मट्टानतो परिहायित्वा वट्ठभयं समतिक्कमितुं असमत्थभावो वेदितब्बो ।

तस्मा केसा मनसिकातब्बा । केसे मनसिकरित्वा चित्तुप्पादस्स बहिद्वा विक्खेपं पटिबाहित्वा सुद्धचित्तेनेव 'लोमा नखा दन्ता तचो'ति मनसिकातब्बं । एवं मनसिकरोन्तो कम्मट्टानतो न परिहायति, वट्ठभयं समतिक्कमति । ओपम्मं पनेत्थ तदेव परिवत्तेत्वा वेदितब्बं । सहस्सुद्धारं साधेत्वा वट्ठिं लभित्वा छेकस्स पुरिसस्स दण्डकसेतुं आरुह्य निवासनपारुपनं संविधाय धातुपत्थद्वकायं कत्वा सोत्थिना परतीरगमनं विय छेकस्स भिक्खुनो केसे मनसिकरित्वा चित्तुप्पादस्स बहिद्वा विक्खेपं पटिबाहित्वा सुद्धचित्तेनेव 'लोमा नखा दन्ता तचो'ति मनसिकरोन्तस्स कम्मट्टानतो अपरिहायित्वा वट्ठभयं

समतिक्कमनं वेदितब्बं ।

एवं बहिद्वा विक्खेपं पटिबाहन्तेनापि हेट्ठा वुत्तनयेनेव पण्णत्तिं समतिक्कमनतो मनसिकातब्बं । ‘केसा लोमा’ति पण्णत्तिं विस्सज्जेत्वा ‘पटिकूलं पटिकूल’न्ति सति ठपेतब्बा । पठमंयेव पन पटिकूलतो न उपट्ठाति । याव न उपट्ठाति ताव पण्णत्तिं न विस्सज्जेतब्बा । यदा उपट्ठाति तदा पण्णत्तिं विस्सज्जेत्वा ‘पटिकूल’न्ति मनसिकातब्बं । करोन्तेन च हेट्ठा वुत्तनयेनेव पञ्चहाकारेहि पटिकूलतो मनसिकातब्बा । तचपञ्चकस्मिञ्चि वण्णसण्ठानगन्धासयोकासवसेनेव पञ्चविधम्पि पाटिकूल्यं लब्धति । सेसेसुपि यं यं लब्धति, तस्स तस्स वसेन मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

तत्थ केसादयो पञ्च कोट्ठासा सुभनिमित्तं रागट्ठानियं इट्ठारम्मणन्ति सङ्खं गता । ये केचि रज्जनकसत्ता नाम, सब्बे ते इमेसु पञ्चसु कोट्ठासेसु रज्जन्ति । अयं पन भिक्खु महाजनस्स रज्जनट्ठाने ‘पटिकूल’न्ति अप्पनं पापेति । तत्थ अप्पनाप्पत्तितो पट्ठाया परतो अकिलमन्तोव अप्पनं पापुणाति ।

तत्रिदं ओपम्मं — यथा हि छेको धनुग्गहो राजानं आराधेत्वा सतसहस्सुट्ठानकं गामवरं लभित्वा सन्नद्धपञ्चावुधो तत्थ गच्छन्तो अन्तरामग्गे द्वत्तिस चोरे दिस्वा तेसु पञ्चचोरजेट्ठके घातेय्य; तेसं घातितकालतो पट्ठाया तेसु द्वे एकमग्गं पटिपज्जमाना नाम न होन्ति; एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं । धनुग्गहस्स राजानं आराधेत्वा गामवरं लद्धकालो विय हि इमस्स भिक्खुनो आचरियसन्तिके कम्मट्ठानं उग्गहेत्वा ठितकालो; द्वत्तिस चोरा विय द्वत्तिस कोट्ठासा; पञ्च चोरजेट्ठका विय केसादयो पञ्च; चोरजेट्ठकानं घातितकालो विय इमस्स भिक्खुनो सब्बसत्तानं रज्जनट्ठाने तचपञ्चके ‘पटिकूल’न्ति अप्पनाय पापितकालो; सेसचोरानं पाणिप्पहारेनेव पलायितकालो विय सेसकोट्ठासेसु अकिलमन्तस्सेव अप्पनाप्पत्तिं वेदितब्बा ।

एवं पण्णत्तिं समतिक्कमन्तेन च अनुपुब्बमुज्जनतो मनसिकारो पवत्तेतब्बो — केसे मनसिकरोन्तेन मनसिकरोन्तेनेव केसेसु सापेक्खेन हुत्वा लोमेसु सति पेसेतब्बा । याव लोमा न उपट्ठहन्ति ताव ‘केसा केसा’ति मनसिकातब्बा । यदा पन लोमा उपट्ठहन्ति तदा केसे विस्सज्जेत्वा लोमेसु सति उपट्ठपेतब्बा । एवं नखादीसुपि मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

तत्रिदं ओपम्मं — यथा हि जलूका गच्छमाना याव पुरतो पतिट्ठं न लभति ताव पच्छतो नङ्गुट्ठेन गहितट्ठानं न मुज्जति; यदा पन पुरतो पतिट्ठं लभति तदा नङ्गुट्ठं उक्खिपित्वा मुखेन गहितट्ठाने ठपेति; एवमेव केसे मनसिकरोन्तेन मनसिकरोन्तेनेव केसेसु सापेक्खेन हुत्वा लोमेसु सति पेसेतब्बा । याव लोमा न उपट्ठहन्ति ताव ‘केसा केसा’ति मनसिकातब्बा । यदा लोमा उपट्ठहन्ति तदा केसे विस्सज्जेत्वा लोमेसु सति उपट्ठपेतब्बा । एवं नखादीसुपि मनसिकारो पवत्तेतब्बो ।

एवं पवत्तेन्तेन अप्पना होतीति वुत्तमनसिकारकोसल्लं सम्पादेतब्बं । कथं? इदञ्चि अप्पनाकम्मट्ठानं मनसिकरोन्तस्स अप्पनं पापुणाति; पठमंयेव ताव न उपट्ठाति; अनमतग्गस्मिञ्चि संसारवट्ठे च नानारम्मणेसु वड्ढितं चित्तं ‘केसा’ति आवज्जितमत्ते सज्झायसोतानुसारेण गन्त्वा मत्थलुङ्गे पतिट्ठाति । ‘मत्थलुङ्ग’न्ति आवज्जितमत्ते सज्झायसोतानुसारेण आगन्त्वा केसेसु पतिट्ठाति । मनसिकरोन्तस्स मनसिकरोन्तस्स पन सो सो कोट्ठासो उपट्ठाति । सति समाधिनापि तिट्ठमाना पवत्तति । तेन यो यो कोट्ठासो अधिकतरं उपट्ठाति तत्थ तत्थ द्विगुणेन योगं कत्वा अप्पना पापेतब्बा । एवं अप्पनाय पापितकालतो पट्ठाया सेसकोट्ठासेसु अकिलमन्तो अप्पनं पापेति । तत्थ तालवनमक्कटोव ओपम्मं ।

अपिचेत्थ एवम्पि योजना वेदितब्बा — द्वत्तिसतालकस्मिञ्चि तालवने मक्कटो पटिवसति । तं गहेतुकामो लुट्ठो

कोटियं ठिततालमूले ठत्वा उक्कुट्टिमकासि । मानजातिको मक्कटो तं तं तालं लङ्घित्वा परियन्तताले अट्टासि । लुद्धो तत्थपि गन्त्वा उक्कुट्टिमकासि । मक्कटो पुन तथेव पुरिमताले पतिट्टासि । सो अपरापरं अनुबन्धियमानो किलमन्तो तस्स तस्सेव तालस्स मूले ठत्वा उक्कुट्टिमकासि उट्टहिक्वा गच्छन्तो गच्छन्तो अतिकिलमन्तो एकस्स तालस्स मकुळपण्णसूचिं दळ्हं गहेत्वा धनुकोटिया विज्झित्वा गणहन्तोपि न पलायति ।

तत्थ द्वत्तिस ताला विय द्वत्तिस कोट्टासा; मक्कटो विय चित्तं; लुद्धो विय योगावचरो; लुद्धेन तालमूले ठत्वा उक्कुट्टिकाले मानजातिकस्स मक्कटस्स पलायित्वा परियन्तकोटियं ठितकालो विय अनमतगगे संसारवट्टे च नानारम्मणेसु वट्टितचित्तस्स 'केसा'ति आवज्जितमत्ते सज्झायसोतानुसारेण गन्त्वा मत्थलुङ्गे पतिट्टानं; परियन्तकोटियं ठत्वा उक्कुट्टे ओरिमकोटिं आगमनकालो विय 'मत्थलुङ्ग'न्ति आवज्जितमत्ते सज्झायसोतानुसारेण गन्त्वा केसेसु पतिट्टानं; अपरापरं अनुबन्धियमानस्स किलमन्तस्स उक्कुट्टिमकासि उट्टानकालो विय मनसिकरोन्तस्स मनसिकरोन्तस्स तस्मिं तस्मिं कोट्टासे उपट्टहन्ते सतिया पतिट्टाय पतिट्टाय गमनं; धनुकोटिया विज्झित्वा गणहन्तस्सापि अपलायनकालो विय यो कोट्टासो अधिकतरं उपट्टाति, तस्मिं द्विगुणं मनसिकारं कत्वा अप्पनाय पापनं ।

तत्थ अप्पनाय पापितकालतो पट्टाय सेसकोट्टासेसु अकिलमन्तोव अप्पनं पापेस्सति । तस्मा 'पटिकूलं पटिकूल'न्ति पुनप्पुनं आवज्जितब्बं समन्नाहरितब्बं, तक्काहतं वितक्काहतं कातब्बं । एवं करोन्तस्स चत्तारो खन्धा पटिकूलारम्मणा होन्ति, अप्पनं पापुणाति । पुब्बभागचित्तानि परिकम्मउपचारसङ्घातानि सवितक्कसविचारानीति सब्बं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । एकं पन कोट्टासं मनसिकरोन्तस्स एकमेव पठमज्झानं निब्बत्तति । पाटियेक्कं मनसिकरोन्तस्स द्वत्तिस पठमज्झानानि निब्बत्तन्ति । हत्थे गहितपज्हावत्थु पाकतिकमेव ।

सो तं निमित्तन्ति सो भिक्खु तं कम्मट्ठाननिमित्तं । **आसेवतीति** सेवति भजति । **भावेतीति** वट्टेति । **बहुलीकरोतीति** पुनप्पुनं करोति । **स्वावत्थितं ववत्थपेतीति** सुववत्थितं करोति । **बहिद्धा काये चित्तं उपसंहरतीति** एवं कत्वा बहिद्धा परस्स काये अत्तनो चित्तं उपसंहरति ठपेति पेसेति ।

अत्थिस्स कायेति अत्थि अस्स काये । **अज्झत्तबहिद्धाकाये चित्तं उपसंहरतीति** कालेन अत्तनो कालेन परेसं काये चित्तं उपनामेति । **अत्थि कायेति** इदं यस्मा न एकन्तेन अत्तनो कायो नापि परस्सेव कायो अधिप्पेतो, तस्मा वुत्तं । एत्थ पन अत्तनो जीवमानकसरीरे 'पटिकूल'न्ति परिकम्मं करोन्तस्स अप्पनापि उपचारम्मि जायति । परस्स जीवमानकसरीरे 'पटिकूल'न्ति मनसिकरोन्तस्स नेव अप्पना जायति, न उपचारं । ननु च दससु असुभेसु उभयम्पेतं जायतीति? आम, जायति । तानि हि अनुपादिन्नकपक्खे ठितानि । तस्मा तत्थ अप्पनापि उपचारम्मि जायति । इदं पन उपादिन्नकपक्खे ठितं । तेनेवेत्थ उभयम्पेतं न जायति । असुभानुपस्सनासङ्घाता पन विपस्सनाभावना होतीति वेदितब्बा । इमस्मिं पब्बे किं कथितन्ति? समथविपस्सना कथिता ।

इदानीत्थ एवं सब्बं मनसिकारसाधारणं पकिण्णकं वेदितब्बं । एतेसज्झि —

निमित्ततो लक्खणतो, धातुतो अथ सुज्जतो ।

खन्धादितो च विज्जेय्यो, केसादीनं विनिच्छयो ॥

तत्थ 'निमित्ततो'ति द्वत्तिसाकारे सट्ठिसतं निमित्तानि, येसं वसेन योगावचरो द्वत्तिसाकारं कोट्टासतो परिगणहति,

सेय्यथिदं — केसस्स वण्णनिमित्तं, सण्ठाननिमित्तं, दिसानिमित्तं, ओकासनिमित्तं, परिच्छेदनिमित्तन्ति पञ्च निमित्तानि होन्ति । लोमादीसुपि एसेव नयो ।

‘लक्खणतो’ति द्वित्तिंसाकारे अट्ठवीसतिसतं लक्खणानि होन्ति, येसं वसेन योगावचरो द्वित्तिंसाकारं लक्खणतो मनसिकरोति, सेय्यथिदं — केसे थद्धत्तलक्खणं, आबन्धत्तलक्खणं, उण्हत्तलक्खणं, वित्थम्भनलक्खणन्ति चत्तारि लक्खणानि होन्ति । लोमादीसुपि एसेव नयो ।

‘धातुतो’ति द्वित्तिंसाकारे “चतुधातुरो अयं, भिक्खु, पुरिसो”ति वुत्तासु धातूसु अट्ठवीसतिसतं धातुयो होन्ति, यासं वसेन योगावचरो द्वित्तिंसाकारं धातुतो परिगगणहाति, सेय्यथिदं — केसे कक्खळता पथवीधातु, आबन्धनता आपोधातु, उण्हता तेजोधातु, वित्थम्भनता वायोधातूति चतस्सो धातुयो होन्ति । लोमादीसुपि एसेव नयो ।

‘सुज्जतो’ति द्वित्तिंसाकारे छन्नवुत्ति सुज्जता होन्ति, यासं वसेन योगावचरो द्वित्तिंसाकारं सुज्जतो विपस्सति, सेय्यथिदं — केसा सुज्जा अत्तेन वा अत्तनियेन वा निच्चेन वा धुवेन वा सस्सतेन वा अविपरिणामधम्मेन वाति । केसे ताव अत्तसुज्जता, अत्तनियसुज्जता, निच्चभावसुज्जताति तस्सो सुज्जता होन्ति । लोमादीसुपि एसेव नयो ।

‘खन्धादितो’ति द्वित्तिंसाकारे केसादीसु खन्धादिवसेन परिगगहमानेसु केसा कति खन्धा होन्ति, कति आयतनानि, कति धातुयो, कति सच्चानि, कति सतिपट्टानानीतिआदिना नयेन पेत्य विनिच्छयो विज्जातब्बो ।

३५७. एवं अज्झत्तादिभेदतो तिविधेन कायानुपस्सनं वित्थारतो दस्सेत्वा इदानीं “कायानुपस्सी विहरति आतापी सम्पजानो”तिआदीनि पदानि भाजेत्वा दस्सेतुं अनुपस्सीतिआदि आरब्धं । तत्थ याय अनुपस्सनाय कायानुपस्सी नाम होति, तं दस्सेतुं तत्थ कतमा अनुपस्सना? या पज्जा पजाननातिआदि वुत्तं । आतापीतिआदीसुपि एसेव नयो ।

तत्थ पज्जा पजाननातिआदीनि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डवण्णनायं (ध० स० अट्ठ० १६) वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । उपेतोतिआदीनि सब्बानि अज्जमज्जवेवचनानि । अपिच आसेवनवसेन उपेतो, भावनावसेन सुट्ठु उपेतोति समुपेतो । उपागतो समुपागतो, उपपन्नो सम्पन्नोति इमेसुपि द्वीसु दुकेसु अयमेव नयो । बहुलीकारवसेन पन समन्नागतोति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा । इमिना आतापेन उपेतोति आदीसुपि एसेव नयो ।

विहरतीति पदे ‘तत्थ कतमो विहारो’ति पुच्छं अकत्वा पुगलाधिष्ठानाय देसनाय देसेन्तो इरियतीतिआदिमाह । तस्सत्थो — चतुन्नं इरियापथानं अज्जतरसमङ्गीभावतो इरियति । तेहि इरियापथचतुक्केहि कायसकटवत्तनेन वत्तति । एकं इरियापथदुक्खं अपरेन इरियापथेन बाधित्वा चिरद्वितिकभावेन सरीरक्खनतो पालेति । एकस्मिं इरियापथे असण्ठहित्वा सब्बिरियापथवतनतो यपेति । तेन तेन इरियापथेन तथा तथा कायस्स यापनतो यापेति । चिरकालवत्तापनतो चरति । इरियापथेन इरियापथं विच्छिन्दित्वा जीवितहरणतो विहरति ।

३६२. स्वेव कायो लोकोति यस्मिं काये कायानुपस्सी विहरति, स्वेव कायो लुज्जनपलुज्जनट्टेन लोको । यस्मा पनस्स काये पहीयमानं अभिज्झादोमनस्सं वेदनादीसुपि पहीयति एव, तस्मा पज्चपि उपादानक्खन्धा लोकोति वुत्तं ।

सन्तातिआदीसुपि निरोधवसेन सन्तताय सन्ता । भावनाय समितत्ता समिता । वत्थुपरिज्जाय अप्पवत्तिवूपसमवसेन वूपसन्ता । निरोधसङ्घातं अत्थं गताति अत्थङ्गता । पुनप्पुनं निब्बत्तिया पटिबाहितत्ता अतिविय अत्थं गताति अब्भत्थङ्गता ।

अप्पिताति विनासिता, अप्पवत्तियं ठपितातिपि अत्थो । **व्यप्पिताति** सुविनासिता, अतिविय अप्पवत्तियं ठपितातिपि अत्थो । यथा पुन न अन्वस्सवन्ति एवं सोसितत्ता **सोसिता** । सुदु सोसिताति **विसोसिता**, सुक्खापिताति अत्थो । विगतन्ता कताति **व्यन्ती कता** । एत्थ च अनुपस्सनाय कम्मट्ठानविहारेण कम्मट्ठानिकस्स कायपरिहरणं, आतापेन सम्मप्यधानं, सतिसम्पज्जेन कम्मट्ठानपरिहरणूपायो; सतिया वा कायानुपस्सनावसेन पटिलद्धो समथो, सम्पज्जेन विपस्सना, अभिज्झादोमनस्सविनयेन भावनाफलं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

कायानुपस्सनानिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

वेदनानुपस्सनानिद्देसवण्णना

३६३. वेदनानुपस्सनानिद्देसेपि हेट्ठा वुत्तसदिसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । **सुखं वेदनं वेदयमानो**तिआदीसु पन **सुखं वेदनन्ति** कायिकं वा चेतसिकं वा सुखं वेदनं वेदयमानो ‘अहं सुखं वेदनं वेदयामी’ति पजानातीति अत्थो । तत्थ कामं उत्तानसेय्यकापि दारका थज्जपिवनादिकाले सुखं वेदयमाना ‘सुखं वेदनं वेदयामी’ति पजानन्ति, न पनेतं एवरूपं जाननं सन्धाय वुत्तं । एवरूपज्झि जाननं सत्तूपलद्धिं नप्पजहति, सत्तसज्जं न उग्घाटेति, कम्मट्ठानं वा सतिपट्ठानभावना वा न होति । इमस्स पन भिक्खुनो जाननं सत्तूपलद्धिं पजहति, सत्तसज्जं उग्घाटेति, कम्मट्ठानज्जेव सतिपट्ठानभावना च होति । ‘इदज्झि को वेदयति, कस्स वेदना, किं कारणा वेदना’ति एवं सम्पजानवेदियनं सन्धाय वुत्तं ।

तत्थ **को वेदयतीति?** न कोचि सत्तो वा पुग्गलो वा वेदयति । **कस्स वेदनाति?** न कस्सचि सत्तस्स वा पुग्गलस्स वा वेदना । **किं कारणा वेदनाति?** वत्थुआरम्मणा च पनेसा वेदना । तस्मा एस एवं पजानाति — ‘तं तं सुखादीनं वत्थुं आरम्मणं कत्वा वेदनाव वेदयति; तं पन वेदनापवत्तिं उपादाय ‘अहं वेदयामी’ति वोहारमत्तं होती’ति । एवं वत्थुं आरम्मणं कत्वा वेदनाव वेदयतीति सल्लक्खेन्तो ‘एस सुखं वेदनं वेदयामी’ति पजानातीति वेदितब्बो, चित्तलपब्बते अज्जतरो थेरो विय ।

थेरो किर अफासुककाले बलववेदनाय नित्थुनन्तो अपरापरं परिवत्तति । तमेको दहरो आह — “कतरं वो, भन्ते, ठानं रुजती”ति? “आवुसो, पाटियेक्कं रुजनट्ठानं नाम नत्थि; वत्थुं आरम्मणं कत्वा वेदनाव वेदयती”ति । “एवं जाननकालतो पट्ठाय अधिवासेतुं वट्ठति नो, भन्ते”ति । “अधिवासेमि, आवुसो”ति । “अधिवासना, भन्ते, सेय्यो”ति । थेरो अधिवासेसि । वातो याव हृदया फालेसि । मज्जके अन्तानि रासीकतानि अहेसुं । थेरो दहरस्स दस्सेसि — “वट्ठतावुसो, एत्तका अधिवासना”ति? दहरो तुण्ही अहोसि । थेरो वीरियसमाधिं योजेत्वा सहपटिसम्भिदाहि अरहत्तं पापुणित्वा **समसीसी** हुत्वा परिनिब्बायि ।

यथा च सुखं, एवं दुक्खं...पे०... निरामिसं अदुक्खमसुखं वेदनं वेदयमानो ‘निरामिसं अदुक्खमसुखं वेदनं वेदयामी’ति पजानाति । इति भगवा रूपकम्मट्ठानं कथेत्वा अरूपकम्मट्ठानं कथेन्तो वेदनावसेन कथेसि । दुविधज्झि कम्मट्ठानं — रूपकम्मट्ठानं अरूपकम्मट्ठानज्ज; रूपपरिग्गहो अरूपपरिग्गहोतिपि एतदेव वुच्चति । तत्थ भगवा रूपकम्मट्ठानं कथेन्तो सङ्खेपमनसिकारवसेन वा वित्थारमनसिकारवसेन वा चतुधातुववत्थानं कथेसि । तदुभयमपि विसुद्धिमग्गे सब्बाकारतो दस्सितमेव ।

अरूपकम्मट्ठानं पन कथेन्तो येभ्य्येन वेदनावसेन कथेसि । तिविधो हि अरूपकम्मट्ठाने अभिनिवेसो — फस्सवसेन,

वेदनावसेन, चित्तवसेनाति । कथं? एकच्चस्स हि संखित्तेन वा वित्थारेन वा परिगगहिते रूपकम्मट्टाने तस्मिं आरम्मणे चित्तचेतसिकानं पठमाभिनिपातो तं आरम्मणं फुसन्तो उप्पज्जमानो फस्सो पाकटो होति । एकच्चस्स तं आरम्मणं अनुभवन्ती उप्पज्जमाना वेदना पाकटा होति । एकच्चस्स तं आरम्मणं परिगगहेत्वा विजानन्तं उप्पज्जमानं विज्जाणं पाकटं होति ।

तत्थ यस्स फस्सो पाकटो होति, सोपि ‘न केवलं फस्सोव उप्पज्जति; तेन सद्धिं तदेवारम्मणं अनुभवमाना वेदनापि उप्पज्जति, सज्जानमाना सज्जापि, चेतयमाना चेतनापि, विजाननमानं विज्जाणम्पि उप्पज्जती’ति फस्सपञ्चमकेयेव परिगगण्हाति । यस्स वेदना पाकटा होति, सोपि ‘न केवलं वेदनाव उप्पज्जति; तां सद्धिं तदेवारम्मणं फुसमानो फस्सोपि उप्पज्जति, सज्जाननमाना सज्जापि, चेतयमाना चेतनापि, विजाननमानं विज्जाणम्पि उप्पज्जती’ति फस्सपञ्चमकेयेव परिगगण्हाति । यस्स विज्जाणं पाकटं होति, सोपि ‘न केवलं विज्जाणमेव उप्पज्जति; तेन सद्धिं तदेवारम्मणं फुसमानो फस्सोपि उप्पज्जति, अनुभवमाना वेदनापि, सज्जाननमाना सज्जापि, चेतयमाना चेतनापि उप्पज्जती’ति फस्सपञ्चमकेयेव परिगगण्हाति ।

सो ‘इमे फस्सपञ्चमका धम्मा किंनिस्सिता’ति उपधारेन्तो ‘वत्थुनिस्सिता’ति पजानाति । वत्थु नाम करजकायो; यं सन्धाय वुत्तं “इदञ्च पन मे विज्जाणं एत्थसितं, एत्थपटिबद्ध”न्ति (दी० नि० १.२३५) । सो अत्थतो भूतानि चेव उपादारूपानि च । एवमेत्थ वत्थु रूपं, फस्सपञ्चमका नामन्ति नामरूपमेव पस्सति । रूपञ्चेत्थ रूपकखन्धो, नामं चत्तारो अरूपिनो खन्धाति पञ्चकखन्धमत्तं होति । नामरूपविनिमुत्ता हि पञ्चकखन्धा पञ्चकखन्धविनिमुत्तं वा नामरूपं नत्थि ।

सो ‘इमे पञ्चकखन्धा किंहेतुका’ति उपपरिखन्तो ‘अविज्जादिहेतुका’ति पस्सति; ततो पच्चयो चेव पच्चयुप्पन्नञ्च इदं; अज्जो सत्तो वा पुगलो वा नत्थि; सुद्धसङ्खारपुज्जमत्तमेवाति सप्पच्चयनामरूपवसेनव तिलकखणं आरोपेत्वा विपस्सनापटिपाटिया ‘अनिच्चं दुक्खं अनत्ता’ति सम्मसन्तो विचरति । सो ‘अज्ज अज्जा’ति पटिवेधं आकङ्खमानो तथारूपे दिवसे उतुसप्पायं, पुगलसप्पायं, भोजनसप्पायं, धम्मसवनसप्पायं वा लभित्वा एकपल्लङ्केन निसिन्नोव विपस्सनं मत्थकं पापेत्वा अरहत्ते पतिट्ठाति । एवं इमेसं तिण्णम्पि जनानं याव अरहत्ता कम्मट्टानं कथितं होति ।

इध पन भगवा अरूपकम्मट्टानं कथेन्तो वेदनावसेन कथेसि । फस्सवसेन वा हि विज्जाणवसेन वा कथियमानं न पाकटं होति, अन्धकारं विय खायति । वेदनावसेन पन पाकटं होति । कस्मा? वेदनानं उप्पत्तिपाकटताय । सुखदुक्खवेदनानज्झि उप्पत्ति पाकटा । यदा सुखं उप्पज्जति, सकलसरीरं खोभेन्तं मद्दन्तं फरमानं अभिसन्दयमानं सतधोतसप्पिं खादापयन्तं विय, सतपाकतेलं मक्खापयमानं विय, उदकघटसहस्सेन परिळाहं निब्बापयमानं विय, ‘अहो सुखं! अहो सुखन्ति!’ वाचं निच्छारयमानमेव उप्पज्जति । यदा दुक्खं उप्पज्जति, सकलसरीरं खोभेन्तं मद्दन्तं फरमानं अभिसन्दयमानं तत्तफालं पवेसेन्तं विय, विलीनतम्बलोहेन आसिञ्चन्तं विय, सुक्खतिणवनप्पतिम्हि अरज्जे दारुउक्काकलापं पक्खिपमानं विय ‘अहो दुक्खं! अहो दुक्खन्ति!’ विप्पलापयमानमेव उप्पज्जति । इति सुखदुक्खवेदनानं उप्पत्ति पाकटा होति ।

अदुक्खमसुखा पन दुद्दीपना अन्धकारा अविभूता । सा सुखदुक्खानं अपगमे सातासातपटिक्खेपवसेन मज्झत्ताकारभूता अदुक्खमसुखा वेदनाति नयतो गण्हन्तस्स पाकटा होति । यथा किं? अन्तरा पिट्ठिपासाणं आरुहित्वा पलायन्तस्स मिगस्स अनुपथं गच्छन्तो मिगलुद्धको पिट्ठिपासाणस्स ओरभागे अपरभागेपि पदं दिस्वा मज्झे अपस्सन्तोपि ‘इतो आरुळ्हो, इतो ओरुळ्हो, मज्झे पिट्ठिपासाणे इमिना पदेसेन गतो भविस्सती’ति नयतो जानाति । एवं आरुळ्हट्टाने पदं

विय हि सुखाय वेदनाय उप्पत्ति पाकटा होति; ओरुळ्ळहट्टाने पदं विय दुक्खाय वेदनाय उप्पत्ति पाकटा होति । ‘इतो आरुळ्ळहो, इतो ओरुळ्ळहो, मज्झे एवं गतो’ति नयतो गहणं विय सुखदुक्खानं अपगमे सातासातपटिक्खेपवसेन मज्झत्ताकारभूता अदुक्खमसुखा वेदनाति नयतो गणहन्तस्स पाकटा होति ।

एवं भगवा पठमं रूपकम्मट्टानं कथेत्वा पच्छा अरूपकम्मट्टानं कथेन्तो वेदनावसेन विनिवत्तेत्वा दस्सेसि; न केवलञ्च इधेव एवं दस्सेति, दीघनिकायम्हि महानिदाने, सक्कपज्जे, महासतिपट्टाने, मज्झिमनिकायम्हि सतिपट्टाने च चूळतण्हासङ्खये, महातण्हासङ्खये, चूळवेदल्ले, महावेदल्ले, रट्टपालसुत्ते, मागण्डियसुत्ते, धातुविभङ्गे, आनेज्जसप्पाये, संयुत्तनिकायम्हि चूळनिदानसुत्ते, रुक्खोपमे, परिवीमंसनसुत्ते, सकले वेदनासंयुत्तेति एवं अनेकेसु सुत्तेसु पठमं रूपकम्मट्टानं कथेत्वा पच्छा अरूपकम्मट्टानं वेदनावसेन विनिवत्तेत्वा दस्सेसि । यथा च तेसु तेसु, एवं इमस्मिम्पि सतिपट्टानविभङ्गे पठमं रूपकम्मट्टानं कथेत्वा पच्छा अरूपकम्मट्टानं वेदनावसेन विनिवत्तेत्वा दस्सेसि ।

तत्थ **सुखं वेदन्ति** आदीसु अयं अपरोपि पजाननपरियायो — **सुखं वेदनं वेदयामीति पजानातीति** सुखवेदनाक्खणे दुक्खाय वेदनाय अभावतो सुखं वेदनं वेदयमानो ‘सुखं वेदनं वेदयामी’ति पजानाति । तेन या पुब्बे भूतपुब्बा दुक्खा वेदना, तस्सा इदानीं अभावतो इमिस्सा च सुखाय इतो पठमं अभावतो वेदना नाम अनिच्चा अब्धुवा विपरिणामधम्माति इतिह तत्थ सम्पजानो होति । वुत्तम्पि चेत्तं भगवता —

“यस्मिं, अग्गिवेस्सन, समये सुखं वेदनं वेदेति, नेव तस्मिं समये दुक्खं वेदनं वेदेति, न अदुक्खमसुखं वेदनं वेदेति, सुखंयेव तस्मिं समये वेदनं वेदेति । यस्मिं, अग्गिवेस्सन, समये दुक्खं...पे०... अदुक्खमसुखं वेदनं वेदेति, नेव तस्मिं समये सुखं वेदनं वेदेति, न दुक्खं वेदनं वेदेति, अदुक्खमसुखंयेव तस्मिं समये वेदनं वेदेति । सुखापि खो, अग्गिवेस्सन, वेदना अनिच्चा सङ्खता पटिच्चसमुप्पन्ना खयधम्मा वयधम्मा विरागधम्मा निरोधधम्मा । दुक्खापि खो...पे०... अदुक्खमसुखापि खो, अग्गिवेस्सन, वेदना अनिच्चा सङ्खता...पे०... निरोधधम्मा । एवं परस्सं, अग्गिवेस्सन, सुतवा अरियसावको सुखायपि वेदनाय निब्बिन्दति, दुक्खायपि वेदनाय निब्बिन्दति, अदुक्खमसुखायपि वेदनाय निब्बिन्दति, निब्बिन्दं विरज्जति, विरागा विमुच्चति, विमुत्तस्मिं विमुत्तमिति जाणं होति; ‘खीणा जाति, वुसितं ब्रह्मचरियं, कतं करणीयं, नापरं इत्थत्ताया’ति पजानाती’ति (म० नि० २.२०५) ।

सामिसं वा सुखन्ति आदीसु **सामिसा सुखा** नाम पञ्चकामगुणामिसनिस्सिता छ गेहस्सितसोमनस्सवेदना; **निरामिसा सुखा** नाम छ नेक्खम्मस्सितसोमनस्सवेदना; **सामिसा दुक्खा** नाम छ गेहस्सितदोमनस्सवेदना; **निरामिसा दुक्खा** नाम छ नेक्खम्मस्सितदोमनस्सवेदना; **सामिसा अदुक्खमसुखा** नाम छ गेहसितउपेक्खावेदना; **निरामिसा अदुक्खमसुखा** नाम छ नेक्खम्मस्सितउपेक्खावेदना । तासं विभागो उपरिपण्णासे पाळियं (म० नि० ३.३०४ आदयो) आगतोयेव । **सो तं निमित्तन्ति** सो तं वेदनानिमित्तं । **बहिद्धा वेदनासूति** परपुग्गलस्स वेदनासु । **सुखं वेदनं वेदयमानन्ति** परपुग्गलं सुखवेदनं वेदयमानं । **अज्झत्तबहिद्धा**ति कालेन अत्तनो कालेन परस्स वेदनासु चित्तं उपसंहरति । इमस्मिं वारे यस्मा नेव अत्ता, न परो नियमितो; तस्मा वेदनापरिगहमत्तमेव दस्सेतुं “इध भिक्खु सुखं वेदनं सुखा वेदना”ति आदि वुत्तं । सेसमेत्थ उत्तानमेव । इमस्मिं पन पब्बे सुद्धविपस्सनाव कथिताति ।

वेदनानुपस्सनानिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

चित्तानुपस्सनानिद्देसवण्णना

३६५. चित्तानुपस्सनानिद्वेसेपि हेट्ठा वुत्तसदिसं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । **सरागं वा चित्तन्ति** आदीसु पन **सरागन्ति** अट्ठविधं लोभसहगतं । **वीतरागन्ति** लोकियकुसलाब्बाकतं । इदं पन यस्मा सम्मसनं न धम्मसमोधानं, तस्मा इध एकपदेपि लोकोत्तरं न लब्धति । यस्मा पहानेकट्ठवसेन रागादीहि सह वत्तन्ति पहीयन्ति, तस्मा द्वीसु पदेसु निष्परियायेन न लब्धन्तीति न गहितानि । सेसानि चत्तारि अकुसलचित्तानि नेव पुरिमपदं, न पच्छिमपदं भजन्ति । **सदोसन्ति** दुविधं दोमनस्ससहगतं । **वीतदोसन्ति** लोकियकुसलाब्बाकतं । सेसानि दस अकुसलचित्तानि नेव पुरिमपदं, न पच्छिमपदं भजन्ति । **समोहन्ति** विचिकिच्छासहगतञ्चेव उद्धच्चसहगतञ्चाति दुविधं । यस्मा पन मोहो सब्बाकुसलेसु उप्पज्जति, तस्मा सेसानिपि इध वट्टन्ति एव । इमस्मिं येव हि दुके द्वादसाकुसलचित्तानि परियादिण्णानीति । **वीतमोहन्ति** लोकियकुसलाब्बाकतं । **संखित्तन्ति** थिनमिद्धानुपतितं । एतज्झि सङ्कुटितचित्तं नाम । **विकिखित्तन्ति** उद्धच्चसहगतं । एतज्झि पसटचित्तं नाम ।

महग्गतन्ति रूपावचरं अरूपावचरञ्च । **अमहग्गतन्ति** कामावचरं । **सउत्तरन्ति** कामावचरं । **अनुत्तरन्ति** रूपावचरञ्च अरूपावचरञ्च । तत्रापि सउत्तरं रूपावचरं, अनुत्तरं अरूपावचरमेव । **समाहितन्ति** यस्स अप्पनासमाधि उपचारसमाधि वा अत्थि । **असमाहितन्ति** उभयसमाधिविरहितं । **विमुत्तन्ति** तदङ्गविक्रम्भनविमुत्तीहि विनिमुत्तं । **अविमुत्तन्ति** उभयविमुत्तिरहितं; समुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणविमुत्तीनं पन इध ओकासोव नत्थि । **सरागमस्स चित्तन्ति** सरागं अस्स चित्तं । सेसं हेट्ठा वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव । इमस्मिम्पि पब्बे सुद्धविपस्सनाव कथिताति ।

चित्तानुपस्सनानिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

धम्मनुपस्सनानिद्वेसवण्णना

नीवरणपब्बवण्णना

३६७. एत्तावता यस्मा कायानुपस्सनाय रूपक्खन्धपरिग्गहोव कथितो, वेदनानुपस्सनाय वेदनाक्खन्धपरिग्गहोव चित्तानुपस्सनाय विज्जाणक्खन्धपरिग्गहोव तस्मा इदानीं सम्पयुत्तधम्मसीसेन सज्जासङ्खारक्खन्धपरिग्गहम्पि कथेतुं धम्मनुपस्सनं दस्सेन्तो **कथञ्च भिक्खू**ति आदिमाह । तत्थ **सन्तन्ति** अभिण्हसमुदाचारवसेन संविज्जमानं । **असन्तन्ति** असमुदाचारवसेन वा पहीनत्ता वा अविज्जमानं । **यथा चाति** येन कारणेन कामच्छन्दस्स उप्पादो होति । **तञ्च पजानातीति** तञ्च कारणं पजानाति । इमिना नयेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितब्बो ।

तत्थ सुभनिमित्ते अयोनिमोमनसिकारेन कामच्छन्दस्स उप्पादो होति । **सुभनिमित्तं** नाम सुभम्पि सुभनिमित्तं, सुभारम्मणम्पि सुभनिमित्तं । **अयोनिमोमनसिकारो** नाम अनुपायमनसिकारो उप्पथमनसिकारो, अनिच्चे निच्चन्ति वा दुक्खे सुखन्ति वा अनत्तनि अत्ताति वा असुभे सुभन्ति वा मनसिकारो । तं तत्थ बहुलं पवत्तयतो कामच्छन्दो उप्पज्जति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, सुभनिमित्तं । तत्थ अयोनिमोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा कामच्छन्दस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा कामच्छन्दस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

असुभनिमित्ते पन योनिमोमनसिकारेनस्स पहानं होति । **असुभनिमित्तं** नाम असुभम्पि असुभनिमित्तं, असुभारम्मणम्पि असुभनिमित्तं । **योनिमोमनसिकारो** नाम उपायमनसिकारो पथमनसिकारो, अनिच्चे अनिच्चन्ति वा दुक्खे दुक्खन्ति वा अनत्तनि अनत्ताति वा असुभे असुभन्ति वा मनसिकारो । तं तत्थ बहुलं पवत्तयतो कामच्छन्दो पहीयति ।

तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, असुभनिमित्तं । तत्थ योनिसोमनसिकारबहुलीकारो अयमनाहारो अनुप्पन्नस्स वा कामच्छन्दस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा कामच्छन्दस्स भिय्योभावाय, वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

अपिच छ धम्मा कामच्छन्दस्स पहानाय संवत्तन्ति — असुभनिमित्तस्स उग्गहो, असुभभावनानुयोगो, इन्द्रियेसु गुत्तद्वारता, भोजने मत्तञ्जुता, कल्याणमित्तता, सप्पायकथाति । दसविधज्झि असुभनिमित्तं उग्गण्हन्तस्सापि कामच्छन्दो पहीयति, भावेन्तस्सापि; इन्द्रियेसु पिहितद्वारस्सापि; चतुन्नं पञ्चन्नं आलोपानं ओकासे सति उदकं पिवित्वा यापनसीलताय भोजने मत्तञ्जुनोपि । तेन वुत्तं —

“चत्तारो पञ्च आलोपे, अभुत्वा उदकं पिवे ।

अलं फासुविहाराय, पहितत्तस्स भिक्खुनो”ति ॥ (थेरगा० ९८३) ।

असुभकम्मिकतिस्सत्थेरसदिसे असुभभावनारते कल्याणमित्ते सेवन्तस्सापि कामच्छन्दो पहीयति; ठाननिसज्जादीसु दसअसुभनिस्सितसप्पायकथायपि पहीयति । तेन वुत्तं “छ धम्मा कामच्छन्दस्स पहानाय संवत्तन्ती”ति । इमेहि पन छहि धम्मोहि पहीनस्स कामच्छन्दस्स अरहत्तमग्गेन आयतिं अनुप्पादो होतीति पजानाति ।

पटिघनिमित्ते अयोनिमोमनसिकारेण पन ब्यापादस्स उप्पादो होति । तत्थ पटिघम्पि पटिघनिमित्तं नाम; पटिघारम्मणम्पि पटिघनिमित्तं । अयोनिमोमनसिकारो सब्बत्थ एकलक्खणोव । तं तस्मिं निमित्ते बहुलं पवत्तयतो ब्यापादो उप्पज्जति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, पटिघनिमित्तं । तत्थ अयोनिमोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा ब्यापादस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा ब्यापादस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

मेत्ताय पन चेतोविमुत्तिया योनिमोमनसिकारेणस्स पहानं होति । तत्थ मेत्ताति वुत्ते अप्पनापि उपचारोपि वट्ठति; चेतोविमुत्तीति अप्पनाव । योनिमोमनसिकारो वुत्तलक्खणोव । तं तत्थ बहुलं पवत्तयतो ब्यापादो पहीयति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, मेत्ताचेतोविमुत्ति । तत्थ योनिमोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा ब्यापादस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा ब्यापादस्स भिय्योभावाय, वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२ थोकं विसदिसं) ।

अपिच छ धम्मा ब्यापादस्स पहानाय संवत्तन्ति — मेत्तानिमित्तस्स उग्गहो, मेत्ताभावनानुयोगो, कम्मस्सकतापच्चवेक्खणा, पटिसङ्खानबहुलीकता, कल्याणमित्तता, सप्पायकथाति । ओदिससकानोदिससकदिसाफरणानज्झि अज्जतरवसेन मेत्तं उग्गण्हन्तस्सापि ब्यापादो पहीयति । ओधिसो अनोधिसो दिसाफरणवसेन मेत्तं भावेन्तस्सापि । ‘त्वं एतस्स कुद्धो किं करिस्ससि, किमस्स सीलादीनि विनासेतुं सक्खिस्ससि? ननु त्वं अत्तनो कम्मेण आगन्त्वा अत्तनो कम्मेनेव गमिस्ससि? परस्स कुज्झनं नाम वीतच्चित्तङ्गारतत्तअयोसलाकगूथादीनि गहेत्वा परस्स पहरितुकामतासदिसं होति । एसोपि तव कुद्धो किं करिस्ससि? किं ते सीलादीनि विनासेतुं सक्खिस्ससि? एस अत्तनो कम्मेणागन्त्वा अत्तनो कम्मेनेव गमिस्ससि; अप्पटिच्छितपहेणकं विय पटिवातखित्तरजोमुट्ठि विय च एतस्सेवेस कोधो मत्थके पतिस्सती”ति । एवं अत्तनो च परस्स च कम्मस्सकतं पच्चवेक्खतोपि, उभयकम्मस्सकतं पच्चवेक्खित्वा

पटिसङ्खाने ठितस्सापि, अस्सगुत्तथेरसदिसे मेत्ताभावनारते कल्याणमित्ते सेवन्तस्सापि व्यापादो पहीयति; ठाननिसज्जादीसु मेत्तानिस्सितसप्पायकथायपि पहीयति । तेन वुत्तं “छ धम्मा व्यापादस्स पहानाय संवत्तन्ती”ति । इमेहि पन छहि धम्मेहि पहीनस्स व्यापादस्स अनागामिमग्गेन आयतिं अनुप्पादो होतीति पजानाति ।

अरतीति आदीसु अयोनि सोमनसिकारेण थिनमिद्धस्स उप्पादो होति । अरति नाम उक्कण्ठितता । तन्दी नाम कायालसियता । विजम्बिका नाम कायविनामना । भत्तसम्मदो नाम भत्तमुच्छा भत्तपरिळाहो । चेतसो लीनत्तं नाम चित्तस्स लीनाकारो । इमेसु अरति आदीसु अयोनि सोमनसिकारं बहुलं पवत्तयतो थिनमिद्धं उप्पज्जति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, अरति तन्दी विजम्बिका भत्तसम्मदो चेतसो च लीनत्तं । तत्थ अयोनि सोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा थिनमिद्धस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा थिनमिद्धस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

आरम्भधातु आदीसु पन योनि सोमनसिकारेणस्स पहानं होति । आरम्भधातु नाम पठमारम्भवीरियं । निक्कमधातु नाम कोसज्जतो निक्खन्तत्ता ततो बलवतरं । परक्कमधातु नाम परं परं ठानं अक्कमनतो ततोपि बलवतरं । इमस्मिं तिप्पभेदे वीरिये योनि सोमनसिकारं बहुलं पवत्तयतो थिनमिद्धं पहीयति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, आरम्भधातु, निक्कमधातु, परक्कमधातु । तत्थ योनि सोमनसिकारबहुलीकारो — अयमनाहारो अनुप्पन्नस्स वा थिनमिद्धस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा थिनमिद्धस्स भिय्योभावाय, वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

अपिच छ धम्मा थिनमिद्धस्स पहानाय संवत्तन्ति — अतिभोजने निमित्तग्गाहो, इरियापथसम्परिवत्तनता, आलोकसज्जामनसिकारो, अब्भोकासवासो, कल्याणमित्तता, सप्पायकथाति । आहरहत्थक भुत्तवमितक तत्रवट्टक अलंसाटक काकमासकभोजनं भुज्जित्वा रत्तिट्ठानदिवाट्ठाने निसिन्नस्स हि समणधम्मं करोतो थिनमिद्धं महाहत्थी विय ओत्थरन्तं आगच्छति । चतुपञ्चालोपओकासं पन ठपेत्वा पानीयं पिवित्वा यापनसीलस्स भिक्खुनो तं न होतीति अतिभोजने निमित्तं गणहन्तस्सापि थिनमिद्धं पहीयति । यस्मिं इरियापथे थिनमिद्धं ओक्कमति ततो अज्जं परिवत्तेन्तस्सापि, रत्तिं चन्दालोकदीपालोकउक्कालोके दिवा सूरियालोकं मनसिकरोन्तस्सापि, अब्भोकासे वसन्तस्सापि, महाकस्सपत्थेरसदिसे पहीनथिनमिद्धे कल्याणमित्ते सेवन्तस्सापि थिनमिद्धं पहीयति; ठाननिसज्जादीसु धुतङ्गनिस्सितसप्पायकथायपि पहीयति । तेन वुत्तं “छ धम्मा थिनमिद्धस्स पहानाय संवत्तन्ती”ति । इमेहि पन छहि धम्मेहि पहीनस्स थिनमिद्धस्स अरहत्तमग्गेन आयतिं अनुप्पादो होतीति पजानाति ।

चेतसो अवूपसमे अयोनि सोमनसिकारेण उद्धच्चकुक्कुच्चस्स उप्पादो होति । अवूपसमो नाम अवूपसन्ताकारो; उद्धच्चकुक्कुच्चमेवेतं अत्थतो । तत्थ अयोनि सोमनसिकारं बहुलं पवत्तयतो उद्धच्चकुक्कुच्चं उप्पज्जति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, चेतसो अवूपसमो । तत्थ अयोनि सोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा उद्धच्चकुक्कुच्चस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा उद्धच्चकुक्कुच्चस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

समाधिसङ्घाते पन चेतसो वूपसमे योनिसोमनसिकारेनस्स पहानं होति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, चेतसो वूपसमो । तत्थ योनिसोमनसिकारबहुलीकारो — अयमनाहारो अनुप्पन्नस्स वा उद्दच्चकुक्कुच्चस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा उद्दच्चकुक्कुच्चस्स भिय्योभावाय, वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

अपिच छ धम्मा उद्दच्चकुक्कुच्चस्स पहानाय संवत्तन्ति — बहुस्सुतता, परिपुच्छकता, विनये पकतञ्जुता, वुड्ढसेविता, कल्याणमित्ता, सप्पायकथाति । बाहुसच्चेनपि हि एकं वा द्वे वा तयो वा चत्तारो वा पञ्च वा निकाये पाळिवसेन च अत्थवसेन च उग्गणहन्तस्सापि उद्दच्चकुक्कुच्चं पहीयति । कप्पियाकप्पियपरिपुच्छाबहुलस्सापि, विनयपञ्जत्तियं चिण्णवसीभावताय पकतञ्जुनोपि, वुड्ढे महल्लकत्थेरे उपसङ्गमन्तस्सापि, उपालित्थेरसदिसे विनयधरे कल्याणमित्ते सेवन्तस्सापि उद्दच्चकुक्कुच्चं पहीयति; ठाननिसज्जादीसु कप्पियाकप्पियनिस्सितसप्पायकथायपि पहीयति । तेन वुत्तं “छ धम्मा उद्दच्चकुक्कुच्चस्स पहानाय संवत्तन्ती”ति । इमेहि पन छहि धम्मेहि पहीने उद्दच्चकुक्कुच्चे उद्दच्चस्स अरहत्तमग्गेन कुक्कुच्चस्स अनागामिमग्गेन आयतिं अनुप्पादो होतीति पजानाति ।

विचिकिच्छाठानीयेसु धम्मेसु अयोनिसोमनसिकारेन विचिकिच्छाय उप्पादो होति । **विचिकिच्छाठानीया धम्मा** नाम पुनप्पुनं विचिकिच्छाय कारणत्ता विचिकिच्छाव । तत्थ अयोनिसोमनसिकारं बहुलं पवत्तयतो विचिकिच्छा उप्पज्जति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, विचिकिच्छाठानीया धम्मा । तत्थ अयोनिसोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नाय वा विचिकिच्छाय उप्पादाय, उप्पन्नाय वा विचिकिच्छाय भिय्योभावाय वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

कुसलादिधम्मेसु योनिसोमनसिकारेन पनस्सा पहानं होति । तेनाह भगवा —

“अत्थि, भिक्खवे, कुसलाकुसला धम्मा, सावज्जानवज्जा धम्मा, हीनप्पणीता धम्मा, कण्हसुक्कसप्पटिभागा धम्मा । तत्थ योनिसोमनसिकारबहुलीकारो — अयमनाहारो अनुप्पन्नाय वा विचिकिच्छाय उप्पादाय, उप्पन्नाय वा विचिकिच्छाय भिय्योभावाय, वेपुल्लाया”ति (सं० नि० ५.२३२) ।

अपिच छ धम्मा विचिकिच्छाय पहानाय संवत्तन्ति — बहुस्सुतता, परिपुच्छकता, विनये पकतञ्जुता, अधिमोक्खबहुलता, कल्याणमित्ता, सप्पायकथाति । बाहुसच्चेनपि हि एकं वा...पे०... पञ्च वा निकाये पाळिवसेन च अत्थवसेन च उग्गणहन्तस्सापि विचिकिच्छा पहीयति । तीणि रतनानि आरब्ध परिपुच्छाबहुलस्सापि, विनये चिण्णवसीभावस्सापि, तीसु रतनेसु ओकप्पनियसद्भासङ्घातअधिमोक्खबहुलस्सापि, सद्भाधिमुत्ते वक्कलित्थेरसदिसे कल्याणमित्ते सेवन्तस्सापि विचिकिच्छा पहीयति । ठाननिसज्जादीसु तिण्णं रतनानं गुणनिस्सितसप्पायकथायपि पहीयति । तेन वुत्तं “छ धम्मा विचिकिच्छाय पहानाय संवत्तन्ती”ति । इमेहि पन छहि धम्मेहि पहीनाय विचिकिच्छाय सोतापत्तिमग्गेन आयतिं अनुप्पादो होतीति पजानाति ।

नीवरणपब्बवण्णना ।

बोज्झङ्गपब्बवण्णना

बोज्झङ्गपब्बे सन्तन्ति पटिलाभवसेन विज्जमानं । असन्तन्ति अप्पटिलाभवसेन अविज्जमानं । यथा च अनुप्पन्नस्सातिआदीसु पन सतिसम्बोज्झङ्गस्स ताव —

“अत्थि, भिक्खवे, सतिसम्बोज्झङ्गट्टानीया धम्मा । तत्थ योनिसोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा सतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा सतिसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती”ति (सं० नि० ५.१८३) — एवं उप्पादो होति । तत्थ सतियेव सतिसम्बोज्झङ्गट्टानीया धम्मा । योनिसोमनसिकारो वुत्तलक्खणोयेव । तं तत्थ बहुलं पवत्तयतो सतिसम्बोज्झङ्गो उप्पज्जति ।

अपिच चत्तारो धम्मा सतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — सतिसम्पजज्जं, मुट्ठस्सतिपुग्गलपरिवज्जनता, उपट्ठितस्सतिपुग्गलसेवनता, तदधिमुत्तताति । अभिक्कन्तादीसु हि सत्तसु ठानेसु सतिसम्पजज्जेन, भत्तनिक्खित्तकाकसदिसे मुट्ठस्सतिपुग्गले परिवज्जनेन, तिस्सदत्तत्थेरअभयत्थेरसदिसे उपट्ठितस्सतिपुग्गले सेवनेन, ठाननिसज्जादीसु सतिसमुट्ठापनत्थं निन्नपोणपम्भारचित्तताय च सतिसम्बोज्झङ्गो उप्पज्जति । एवं चतूहि कारणेहि उप्पन्नस्स पनस्स अरहत्तमग्गेन भावनापारिपूरि होतीति पजानाति ।

धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स पन —

“अत्थि, भिक्खवे, कुसलाकुसला धम्मा...पे... कण्हसुक्कसप्पटिभागा धम्मा । तत्थ योनिसोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती”ति (सं० नि० ५.२३२) —

एवं उप्पादो होति ।

अपिच सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — परिपुच्छकता, वत्थुविसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपटिपादना, दुप्पज्जपुग्गलपरिवज्जना, पज्जवन्तपुग्गलसेवना, गम्भीरजाणचरियपच्चवेक्खणा, तदधिमुत्तताति । तत्थ परिपुच्छकताति खन्धधातुआयतनइन्द्रियबलबोज्झङ्गमग्गङ्गझानसमथविपस्सनानं अत्थसन्निस्सितपरिपुच्छाबहुलता । वत्थुविसदकिरियाति अज्झत्तिकबाहिरानं वत्थूनं विसदभावकरणं । यदा हिस्स केसनखलोमानि दीधानि होन्ति, सरीरं वा उस्सन्नदोसज्जेव सेदमलमक्खितज्ज, तदा अज्झत्तिकं वत्थु अविसदं होति अपरिसुद्धं । यदा पन चीवरं जिण्णं किलिडुं दुग्गन्धं होति, सेनासनं वा उक्लापं, तदा बाहिरं वत्थु अविसदं होति अपरिसुद्धं । तस्मा केसादिछेदनेन उद्धंविरेचनअधोविरेचनादीहि सरीरसल्लहुकभावकरणेन, उच्छादनन्हापनेन च अज्झत्तिकवत्थु विसदं कातब्बं । सूचिकम्मधोवनरजनपरिभण्डकरणादीहि बाहिरवत्थु विसदं कातब्बं । एतस्मिज्हि अज्झत्तिकबाहिरवत्थुहि अविसदे उप्पन्नेसु चित्तचेतसिकेसु जाणम्पि अविसदं होति अपरिसुद्धं; अपरिसुद्धानि दीपकपल्लकवट्ठितेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । विसदे पन अज्झत्तिकबाहिरवत्थुहि उप्पन्नेसु चित्तचेतसिकेसु जाणम्पि विसदं होति परिसुद्धानि दीपकपल्लकवट्ठितेलानि निस्साय उप्पन्नदीपसिखाय ओभासो विय । तेन वुत्तं “वत्थुविसदकिरिया धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तती”ति ।

इन्द्रियसमत्तपटिपादना नाम सद्धादीनं इन्द्रियानं समभावकरणं । सचे हिस्स सद्धिन्द्रियं बलवं होति, इतरानि मन्दानि,

ततो वीरियिन्द्रियं पग्गहकिच्चं, सतिन्द्रियं उपट्टानकिच्चं, समाधिन्द्रियं अविक्खेपकिच्चं, पज्जिन्द्रियं दस्सनकिच्चं कातुं न सक्कोति । तस्मा तं धम्मसभावपच्चवेक्खणेन वा यथा वा मनसिकरोतो बलवं जातं, तथा अमनसिकारेण हापेतब्बं । वक्कलित्थेरवत्थु चेत्थ निदस्सनं । सचे पन वीरियिन्द्रियं बलवं होति, अथ नेव सद्धिन्द्रियं अधिमोक्खकिच्चं कातुं सक्कोति, न इतरानि इतरकिच्चभेदं । तस्मा तं पस्सद्भादिभावनाय हापेतब्बं । तत्रापि सोणत्थेरवत्थु दस्सेतब्बं । एवं सेसेसुपि एकस्स बलवभावे सति इतरेसं अत्तनो किच्चेसु असमत्थता वेदितब्बा ।

विसेसतो पनेत्थ सद्भापज्जानं समाधिवीरियानञ्च समतं पसंसन्ति । बलवसद्भो हि मन्दपज्जो मुद्धप्पसन्नो होति, अवत्थुस्मिं पसीदति । बलवपज्जो मन्दसद्भो केराटिकपक्खं भजति, भेसज्जसमुट्ठितो विय रोगो अतेकिच्छो होति ‘चित्तुप्पादमत्तेनेव कुसलं होती’ति अतिधावित्वा दानादीनि पुज्जानि अकरोन्तो निरये उप्पज्जति । उभिन्नं पन समताय वत्थुस्मियेव पसीदति । बलवसमाधिं पन मन्दवीरियं, समाधिस्स कोसज्जपक्खत्ता, कोसज्जं अधिभवति । बलववीरियं मन्दसमाधिं, वीरियस्स उद्धच्चपक्खत्ता, उद्धच्चं अधिभवति । समाधि पन वीरियेन संयोजितो कोसज्जे पतितुं न लभति । वीरियं समाधिना संयोजितं उद्धच्चे पतितुं न लभति । तस्मा तदुभयम्पि समं कातब्बं । उभयसमताय हि अप्पना होति । अपिच समाधिकम्मिकस्स बलवतीपि सद्भा वट्ठति । एवं सो सद्वहन्तो ओक्कप्पेन्तो अप्पनं पापुणिस्सति ।

समाधिपज्जासु पन समाधिकम्मिकस्स एकगता बलवती वट्ठति । एवञ्चि सो अप्पनं पापुणाति । विपस्सनाकम्मिकस्स पज्जा बलवती वट्ठति । एवञ्चि सो लक्खणपटिवेधं पापुणाति । उभिन्नं पन समताय अप्पना होतियेव । सति पन सब्बत्थ बलवती वट्ठति । सति हि चित्तं उद्धच्चपक्खिकानं सद्भावीरियपज्जानं वसेन उद्धच्चपाततो, कोसज्जपक्खिकेन च समाधिना कोसज्जपाततो रक्खति । तस्मा सा, लोणधूपनं विय सब्बव्यञ्जनेसु, सब्बकम्मिकअमच्चो विय च सब्बराजकिच्चेसु, सब्बत्थ इच्छितब्बा । तेनाह “सति च पन सब्बत्थिका वुत्ता भगवता । किं कारणा? चित्तञ्चि सतिपटिसरणं, आरक्खपच्चुपट्टाना च सति; न विना सतिया चित्तस्स पग्गहनिग्गहो होती”ति ।

दुप्पज्जपुग्गलपरिवज्जना नाम खन्धादिभेदे अनोगाळहपज्जानं दुम्मेधपुग्गलानं आरका परिवज्जनं ।
पज्जवन्तपुग्गलसेवना नाम समपज्जासलक्खणपरिग्गाहिकाय उदयब्बयपज्जाय समन्नागतपुग्गलसेवना ।
गम्भीरजाणचरियपच्चवेक्खणा नाम गम्भीरेसु खन्धादीसु पवत्ताय गम्भीरपज्जाय पभेदपच्चवेक्खणा । **तदधिमुत्तता** नाम ठाननिसज्जादीसु धम्मविचयसम्बोज्झङ्गसमुट्ठापनत्थं निन्नपोणपब्भारचित्तता । एवं उप्पन्नस्स पनस्स अरहत्तमग्गेन भावनापारिपूरि होतीति पज्जानाति ।

वीरियसम्बोज्झङ्गस्स —

“अत्थि, भिक्खवे, आरम्भधातु निक्कमधातु परक्कमधातु । तत्थ योनिमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा वीरियसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा वीरियसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती”ति (सं० नि० ५.२३२) —

एवं उप्पादो होति ।

अपिच एकादस धम्मा वीरियसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — अपायभयपच्चवेक्खणता, आनिसंसदस्साविता, गमनवीथिपच्चवेक्खणता, पिण्डपातापचायनता, दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणता, सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणता,

जातिमहत्तपच्चवेक्खणता, सब्रह्मचारिमहत्तपच्चवेक्खणता, कुसीतपुग्गलपरिवज्जनता, आरद्धवीरियपुग्गलसेवनता, तदधिमुत्तताति ।

तत्थ निरयेसु पच्चविधबन्धनकम्मकारणतो पट्टाय महादुक्खं अनुभवनकालेपि, तिरच्छानयोनियं जालक्खिपकुमीनादीहि गहितकालेपि, पाचनकण्टकादिप्पहारावितुन्तस्स पन सकटवहनादिकालेपि, पेत्तिविसये अनेकानिपि वस्ससहस्सानि एकं बुद्धन्तरम्पि खुप्पिपासाहि आतुरीभूतकालेपि, कालकज्जिकअसुरेसु सट्ठिहत्थअसीतिहत्थप्पमाणेन अट्ठिचम्ममत्तेनेव अत्तभावेन वातातपादिदुक्खानुभवनकालेपि न सक्का वीरियसम्बोज्झङ्गं उप्पादेतुं । ‘अयमेव ते, भिक्खु, कालो वीरियकरणाया’ति एवं अपायभयं पच्चवेक्खन्तस्सापि वीरियसम्बोज्झङ्गो उप्पज्जति । ‘न सक्का कुसीतेन नव लोकुत्तरधम्मा लद्धुं; आरद्धवीरियेनेव सक्का; अयमानिसंसो वीरियस्सा’ति एवं आनिसंसदस्साविनोपि उप्पज्जति । ‘सब्बबुद्धपच्चेकबुद्धमहासावकेहेव ते गतमग्गो गन्तब्बो; सो च न सक्का कुसीतेन गन्तु’न्ति एवं गमनवीथिं पच्चवेक्खन्तस्सापि उप्पज्जति । ‘ये तं पिण्डपातादीहि उपट्ठहन्ति, इमे ते मनुस्सा नेव जातका, न दासकम्मकरा, नापि तं निस्साय ‘जीविस्सामा’ति ते पणीतानि पिण्डपातादीनि देन्ति; अथ खो अत्तनो कारानं महप्फलतं पच्चासिंसमाना देन्ति । सत्थारापि ‘अयं इमे पच्चये परिभुज्जित्वा कायदळ्हीबहुलो सुखं विहरिस्सती’ति न एवञ्च सम्पस्सता तुहं पच्चया अनुज्जाता; अथ खो ‘अयं इमे परिभुज्जमानो समणधम्मं कत्वा वट्ठदुक्खतो मुच्चिस्सती’ति ते पच्चया अनुज्जाता । सो दानि त्वं कुसीतो विहरन्तो न तं पिण्डपातं अपचायिस्ससि । आरद्धवीरियस्सेव हि पिण्डपातापचायनं नाम होती’ति एवं पिण्डपातापचायनं पच्चवेक्खन्तस्सापि उप्पज्जति, महामित्तत्थेरस्स विय ।

थेरो किर कस्सकलेणे नाम पटिवसति । तस्स च गोचरगामे एका महाउपासिका थेरं पुत्तं कत्वा पटिजग्गति । सा एकदिवसं अरज्जं गच्छन्ती धीतरं आह — “अम्म, असुकस्मिं ठाने पुराणतण्डुला, असुकस्मिं खीरं, असुकस्मिं सप्पि, असुकस्मिं फाणितं । तव भातिकस्स अय्यमित्तस्स आगतकाले भत्तं पचित्वा खीरसप्पिफाणितेहि सद्धिं देहि, त्वञ्च भुज्जेय्यासी”ति । “त्वं पन किं भुज्जिस्ससि, अम्मा”ति? “अहं पन हिय्यो पक्कं पारिवासिकभत्तं कज्जियेन भुत्तम्ही”ति । “दिवा किं भुज्जिस्ससि, अम्मा”ति? “साकपण्णं पक्खिपित्वा कणतण्डुलेहि अम्बिलयागुं पचित्वा ठपेहि, अम्मा”ति ।

थेरो चीवरं पारुपित्वा पत्तं नीहरन्तोव तं सद्धं सुत्वा अत्तानं ओवदि — ‘महाउपासिका किर कज्जियेन पारिवासिकभत्तं भुज्जि; दिवापि कणपण्णम्बिलयागुं भुज्जिस्सति; तुहं अत्थाय पन पुराणतण्डुलादीनि आचिक्खति । तं निस्साय खो पनेसा नेव खेत्तं, न वत्थुं, न भत्तं, न वत्थं पच्चासीसति; तिस्सो पन सम्पत्तियो पत्थयमाना देति । त्वं एतिस्सा ता सम्पत्तियो दातुं सक्खिस्ससि, न सक्खिस्ससीति? अयं खो पन पिण्डपातो तया सरागेन सदोसेन समोहेन न सक्का भुज्जितु’न्ति पत्तं थविकाय पक्खिपित्वा गण्ठकं मुज्चित्वा निवत्तित्वा कस्सकलेणमेव गन्त्वा पत्तं हेट्टामञ्चे चीवरं चीवरवंसे ठपेत्वा ‘अरहत्तं अपापुणित्वा न निक्खमिस्सामी’ति वीरियं अधिट्ठित्वा निसीदि । दीघरत्तं अप्पमत्तो हुत्वा निवुत्थभिक्खु विपस्सनं वट्ठेत्वा पुरेभत्तमेव अरहत्तं पत्वा विकसमानमिव पदुमं महाखीणासवो सितं करोन्तोव निसीदि । लेणद्वारे रुक्खम्हि अधिवत्था देवता —

“नमो ते पुरिसाजज्ज, नमो ते पुरिसुत्तम ।

यस्स ते आसवा खीणा, दक्खिण्योसि मारिसा”ति ॥

उदानं उदानेत्वा — ‘भन्ते, पिण्डाय पविट्ठानं तुम्हादिसानं अरहन्तानं भिक्खं दत्वा महल्लकित्थियो दुक्खा मुच्चिस्सन्ती’ति आह ।

थेरो उट्टुहित्वा द्वारं विवरित्वा कालं ओलोकेन्तो ‘पातोयेवा’ति जत्वा पत्तचीवरमादाय गामं पाविसि । दारिकापि भत्तं सम्पादेत्वा ‘इदानी मे भाता आगमिस्सति, इदानी मे भाता आगमिस्सतीति द्वारं विवरित्वा ओलोकयमाना निसीदि । सा, थेरे घरद्वारं सम्पत्ते, पत्तं गहेत्वा सप्पिफाणितयोजितस्स खीरपिण्डपातस्स पूरेत्वा हत्थे ठपेसि । थेरो ‘सुखं होतू’ति अनुमोदनं कत्वा पक्कामि । सापि तं ओलोकयमाना अट्टासि ।

थेरस्स हि तदा अतिविय परिसुद्धो छविवण्णो अहोसि, विप्पसन्नानि इन्द्रियानि, मुखं बन्धना मुत्ततालपक्कं विय अतिविय विरोचित्थ । महाउपासिका अरज्जा आगन्त्वा — ‘किं, अम्म, भातिको ते आगतो’ति पुच्छि । सा सब्बं तं पवत्ति आरोचेसि । उपासिका ‘अज्ज मे पुत्तस्स पब्बजितकिच्चं मत्थकं पत्त’न्ति जत्वा “अभिरमति ते, अम्म, भाता बुद्धसासने, न उक्कण्ठती’ति आह ।

महन्तं खो पनेतं सत्थु दायज्जं यदिदं सत्त अरियधनानि नाम । तं न सक्का कुसीतेन गहेतुं । यथा हि विप्पटिपन्नं पुत्तं मातापितरो ‘अयं अम्हाकं अपुत्तो’ति परिबाहिरं करोन्ति; सो तेसं अच्चयेन दायज्जं न लभति; एवं कुसीतोपि इदं अरियधनदायज्जं न लभति, आरद्धवीरियोव लभतीति **दायज्जमहत्तं** पच्चवेक्खतोपि उप्पज्जति । ‘महा खो पन ते सत्था । सत्थुनो हि ते मातुकुच्छिस्मिं पटिसन्धिगणहनकालेपि अभिनिक्खमनेपि अभिसम्बोधियम्मि धम्मचक्कपवत्तनयमकपाटिहारियदेवोरोहनआयुसङ्खारवोस्सज्जनेसुपि परिनिब्बानकालेपि दससहस्सिलोकधातु कम्पित्थ । युत्तं नु ते एवरूपस्स सत्थुनो सासने पब्बजित्वा कुसीतेन भवितु’न्ति एवं **सत्थुमहत्तं** पच्चवेक्खतोपि उप्पज्जति ।

‘जातियापि त्वं इदानी न लामकजातिकोसि; असम्भिन्नाय महासम्मत्तपवेणिया आगते ओक्काकराजवंसे जातो; सिरिसुद्धोदनमहाराजस्स च महामायादेविया च नत्ता; राहुलभदस्स कनिट्ठो । तया नाम एवरूपेन जिनपुत्तेन हुत्वा न युत्तं कुसीतेन विहरितु’न्ति एवं **जातिमहत्तं** पच्चवेक्खतोपि उप्पज्जति । ‘सारिपुत्तमोगल्लाना चेव असीतिमहासावका च वीरियेनेव लोकुत्तरधम्मं पटिविज्झिंसु । त्वं एतेसं सब्रह्मचारीनं मगं पटिपज्जसि, नप्पटिपज्जसी’ति एवं **सब्रह्मचारिमहत्तं** पच्चवेक्खतोपि उप्पज्जति ।

कुच्छिं पूरेत्वा ठितअजगरसदिसे विस्सट्टुकायिकचेतसिकवीरिये कुसीतपुग्गले परिवज्जेन्तस्सापि आरद्धवीरिये पहितत्ते पुग्गले सेवन्तस्सापि ठाननिसज्जादीसु विरियुप्पादनत्थं निन्नपोणपब्भारचित्तस्सापि उप्पज्जति । एवं उप्पन्नस्स पनस्स अरहत्तमग्गेन भावनापारिपूरि होतीति पजानाति ।

पीतिसम्बोज्झङ्गस्स —

“अत्थि, भिक्खवे, पीतिसम्बोज्झङ्गद्वानीया धम्मा । तत्थ योनिसोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती’ति (सं० नि० ५.२३२) —

एवं उप्पादो होति । तत्थ पीतियेव पीतिसम्बोज्झङ्गद्वानीया धम्मा नाम । तस्सा उप्पादकमनसिकारो योनिसोमनसिकारो नाम ।

अपिच एकादस धम्मा पीतिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — बुद्धानुस्सति, धम्मसङ्खसीलचागदेवतानुस्सति,

उपसमानुस्सति, लूखपुगलपरिवज्जनता, सिनिद्धपुगलसेवनता, पसादनीयसुत्तन्तपच्चवेक्खणता, तदधिमुत्तताति ।

बुद्धगुणे अनुस्सरन्तस्सापि हि याव उपचारा सकलसरीरं फरमानो पीतिसम्बोज्झङ्गो उप्पज्जति; धम्मसङ्गुणे अनुस्सरन्तस्सापि, दीघरत्तं अक्खण्डं कत्वा रक्खितं चतुपारिसुद्धिसीलं पच्चवेक्खन्तस्सापि, गिहिनो दससीलं पच्चसीलं पच्चवेक्खन्तस्सापि, दुब्भिकखभयादीसु पणीतं भोजनं सब्रह्मचारीनं दत्त्वा ‘एवं नाम अदम्हा’ति चागं पच्चवेक्खन्तस्सापि, गिहिनोपि एवरूपे काले सीलवन्तानं दिन्नदानं पच्चवेक्खन्तस्सापि, येहि गुणेहि समन्नागता देवता देवत्तं पत्ता तथारूपानं गुणानं अत्तनि अत्थितं पच्चवेक्खन्तस्सापि, समापत्तिया विक्खम्भिते किलेसे सट्ठिपि सत्ततिपि वस्सानि न समुदाचरन्तीति पच्चवेक्खन्तस्सापि, चेतियदस्सनबोधिदस्सनथेरदस्सनेसु असक्कच्चकिरियाय संसूचितलूखभावे बुद्धादीसु पसादसिनेहाभावेन गद्वभपिट्ठे रजसदिसे लूखपुगले परिवज्जेन्तस्सापि, बुद्धादीसु पसादबहुले मुदुचित्ते सिनिद्धपुगले सेवन्तस्सापि, रतनत्तयगुणपरिदीपके पसादनीयसुत्तन्ते पच्चवेक्खन्तस्सापि, ठाननिसज्जादीसु पीतिउप्पादनत्थं निन्नपोणपब्भारचित्तस्सापि उप्पज्जति । एवं उप्पन्नस्स पनस्स अरहत्तमग्गेन भावनापारिपूरि होतीति पजानाति ।

पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गस्स —

“अत्थि, भिक्खवे, कायपस्सद्धि चित्तपस्सद्धि । तत्थ योनिसोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती”ति (सं० नि० ५.२३२) —

एवं उप्पादो होति । अपिच सत्त धम्मा पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — पणीतभोजनसेवनता, उतुसुखसेवनता, इरियापथसुखसेवनता, मज्झत्तपयोगता, सारद्धकायपुगलपरिवज्जनता, पस्सद्धिकायपुगलसेवनता, तदधिमुत्तताति । पणीतज्हि सिनिद्धं सप्पायभोजनं भुज्जन्तस्सापि, सीतुण्हेसु उतूसु ठानादीसु च इरियापथेसु सप्पायं उतुज्च इरियापथज्च सेवन्तस्सापि पस्सद्धि उप्पज्जति । यो पन महापुरिसजातिको सब्बउतुइरियापथक्खमोव होति, न तं सन्धायेतं वुत्तं । यस्स सभागविसभागता अत्थि, तस्सेव विसभागे उतुइरियापथे वज्जेत्त्वा सभागे सेवन्तस्सापि उप्पज्जति । मज्झत्तपयोगो वुच्चति अत्तनो च परस्स च कम्मस्सकतपच्चवेक्खणा; इमिना मज्झत्तपयोगेन उप्पज्जति । यो लेट्ठुदण्डादीहि परं विहेठयमानोव विचरति, एवरूपं सारद्धकायं पुगलं परिवज्जेन्तस्सापि, संयतपादपाणिं पस्सद्धिकायं पुगलं सेवन्तस्सापि, ठाननिसज्जादीसु पस्सद्धिउप्पादनत्थाय निन्नपोणपब्भारचित्तस्सापि उप्पज्जति । एवं उप्पन्नस्स पनस्स अरहत्तमग्गेन भावनापारिपूरि होतीति पजानाति ।

समाधिसम्बोज्झङ्गस्स —

“अत्थि, भिक्खवे, समथनिमित्तं अब्यग्गनिमित्तं । तत्थ योनिसोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती”ति (सं० नि० ५.२३२) —

एवं उप्पादो होति । तत्थ समथोव समथनिमित्तं, अविक्खेपट्ठेन च अब्यग्गनिमित्तन्ति ।

अपिच एकादस धम्मा समाधिसम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — वत्थुविसदकिरियता, इन्द्रियसमत्तपटिपादनता,

निमित्तकुसलता, समये चित्तस्स पग्गहणनता, समये चित्तस्स निग्गहणनता, समये सम्पहंसनता, समये अज्झुपेक्खणता, असमाहितपुग्गलपरिवज्जनता, समाहितपुग्गलसेवनता, ज्ञानविमोक्खपच्चवेक्खणता, तदधिमुत्तताति । तत्थ वत्थुविसदकिरियता च इन्द्रियसमत्तपटिपादनता च वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ।

निमित्तकुसलता नाम कसिणनिमित्तस्स उग्गहणकुसलता । **समये चित्तस्स पग्गहणनताति** यस्मिं समये अतिसिथिलवीरियतादीहि लीनं चित्तं होति, तस्मिं समये धम्मविचयवीरियपीतिसम्बोज्झङ्गसमुट्ठापनेन तस्स पग्गहणनं । **समये चित्तस्स निग्गहणनताति** यस्मिं समये अच्चारद्धवीरियतादीहि उद्धटं चित्तं होति, तस्मिं समये पस्सद्धिसमाधिउपेक्खासम्बोज्झङ्गसमुट्ठापनेन तस्स निग्गहणनं । **समये सम्पहंसनताति** यस्मिं समये चित्तं पज्जापयोगमन्दताय वा उपसमसुखानधिगमेन वा निरस्सादं होति, तस्मिं समये अट्टसंवेगवत्थुपच्चवेक्खणेन संवेजेति । **अट्ट संवेगवत्थूनि** नाम जातिजराब्बाधिमरणानि चत्तारि, अपायदुक्खं पच्चमं, अतीते वट्टमूलकं दुक्खं, अनागते वट्टमूलकं दुक्खं, पच्चुप्पन्ने आहारपरियेड्डिमूलकं दुक्खन्ति । रतनत्तयगुणानुस्सरणेन च पसादं जनेति । अयं वुच्चति समये सम्पहंसनताति ।

समये अज्झुपेक्खनता नाम यस्मिं समये सम्मापटिपत्तिं आगम्म अलीनं अनुद्धटं अनिरस्सादं आरम्मणे समप्पवत्तं समथवीथिपटिपन्नं चित्तं होति, तदायं पग्गहनिग्गहसम्पहंसनेसु न ब्यापारं आपज्जति सारथी विय समप्पवत्तेसु अस्सेसु । अयं वुच्चति समये अज्झुपेक्खनताति । **असमाहितपुग्गलपरिवज्जनता** नाम उपचारं वा अप्पन्नं वा अप्पत्तानं विक्खित्तचित्तानं पुग्गलानं आरका परिवज्जनं । **समाहितपुग्गलसेवनता** नाम उपचारेन वा अप्पनाय वा समाहितचित्तानं सेवना भजना पयिरुपासना । **तदधिमुत्तता** नाम ठाननिसज्जादीसु समाधिउप्पादनत्थंयेव निन्नपोणपब्भारचित्तता । एवज्झि पटिपज्जतो एस उप्पज्जति । एवं उप्पन्नस्स पनस्स अरहत्तमग्गेन भावनापारिपूरि होतीति पजानाति ।

उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स —

“अत्थि, भिक्खवे, उपेक्खासम्बोज्झङ्गद्वानीया धम्मा । तत्थ योनिमोमनसिकारबहुलीकारो — अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय, उप्पन्नस्स वा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भिय्योभावाय वेपुल्लाय भावनाय पारिपूरिया संवत्तती”ति (सं० नि० ५.२३२) —

एवं उप्पादो होति । तत्थ उपेक्खाव उपेक्खासम्बोज्झङ्गद्वानीया धम्मा नाम । अपिच पच्च धम्मा उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स उप्पादाय संवत्तन्ति — सत्तमज्झत्तता, सङ्खारमज्झत्तता, सत्तसङ्खारकेलायनपुग्गलपरिवज्जनता, सत्तसङ्खारमज्झत्तपुग्गलसेवनता, तदधिमुत्तताति ।

तत्थ द्वीहाकारेहि **सत्तमज्झत्तत्तं** समुट्ठापेति — ‘त्वं अत्तनो कम्मेन आगन्त्वा अत्तनोव कम्मेन गमिस्ससि । एसोपि अत्तनो कम्मेन आगन्त्वा अत्तनोव कम्मेन गमिस्ससि । त्वं कं केलायसी’ति एवं कम्मस्सकतपच्चवेक्खणेन च ‘परमत्थतो सत्तोयेव नत्थि । सो त्वं कं केलायसी’ति एवं निस्सत्तपच्चवेक्खणेन च । द्वीहेवाकारेहि **सङ्खारमज्झत्तत्तं** समुट्ठापेति — ‘इदं चीवरं अनुपुब्बेन वण्णविकारज्जेव जिण्णभावज्ज उपगन्त्वा पादपुञ्चनचोळकं हुत्वा यट्ठिकोटिया छड्ढनीयं भविस्सति । सचे पनस्स सामिको भवेय्य, नास्स एवं विनस्सितुं ददेय्या’ति एवं अस्सामिकभावपच्चवेक्खणेन च । ‘अनद्धनियं इदं तावकालिक’न्ति एवं तावकालिकभावपच्चवेक्खणेन च । यथा च चीवरे, एवं पत्तादीसुपि योजना कातब्बा ।

सत्तसङ्खारकेलायनपुग्गलपरिवज्जनताति एत्थ यो पुग्गलो गिही वा अत्तनो पुत्तधीतादिके, पब्बजितो वा अत्तनो अन्तेवासिकसमानुपज्झायकादिके ममायति, सहत्थेनेव नेसं केसच्छेदनसूचिकम्मचीवरधोवनरजनपत्तपचनादीनि करोति, मुहुत्तम्पि अपस्सन्तो ‘असुको सामणोरो कुहिं? असुको दहरो कुहिं’न्ति? भन्तमिगो विय इतो चितो च आलोकेति; अज्जेन केसच्छेदनादीनं अत्थाय ‘मुहुत्तं ताव असुकं पेसेथा’ति याचियमानोपि ‘अम्हेपि तं अत्तनो कम्मं न कारेम, तुम्हे नं गहेत्वा किलमेस्सथा’ति न देति — अयं **सत्तकेलायनो** नाम ।

यो पन चीवरपत्तथालककत्तरयट्ठिआदीनि ममायति, अज्जस्स हत्थेन परामसितुम्पि न देति, तावकालिकं याचितोपि ‘मयम्पि इमं ममायन्ता न परिभुज्जाम, तुम्हाकं किं दस्सामा’ति वदति — अयं **सङ्खारकेलायनो** नाम । यो पन तेसु द्वीसुपि वत्थूसु मज्झत्तो उदासीनो — अयं **सत्तसङ्खारमज्झत्तो** नाम । इति अयं उपेक्खासम्बोज्झङ्गो एवरूपे सत्तसङ्खारकेलायनपुग्गले आरका परिवज्जेन्तस्सापि, सत्तसङ्खारमज्झत्तपुग्गले सेवन्तस्सापि, ठाननिसज्जादीसु तदुप्पादनत्थं निन्नपोणपब्भारचित्तस्सापि उप्पज्जति । एवं उप्पन्नस्स पनस्स अरहत्तमग्गेन भावनापारिपूरि होतीति पजानाति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

बोज्झङ्गपब्बवण्णना ।

इमेसुपि द्वीसु पब्बेसु सुद्धविपस्सनाव कथिता । इति इमे चत्तारो सतिपट्ठाना पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धन्ति । अज्जेनेव हि चित्तेन कायं परिग्गण्हाति, अज्जेन वेदनं, अज्जेन चित्तं, अज्जेन धम्मे परिग्गण्हाति; लोकुत्तरमग्गक्खणे पन एकचित्तेयेव लब्धन्ति । आदितो हि कायं परिग्गण्हित्वा आगतस्स विपस्सनासम्पयुत्ता सति **कायानुपस्सना** नाम । ताय सतिया समन्नागतो पुग्गलो **कायानुपस्सी** नाम । विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा अरियमग्गं पत्तस्स मग्गक्खणे मग्गसम्पयुत्ता सति कायानुपस्सना नाम । ताय सतिया समन्नागतो पुग्गलो कायानुपस्सी नाम । वेदनं परिग्गण्हित्वा... । चित्तं परिग्गण्हित्वा... । धम्मे परिग्गण्हित्वा आगतस्स विपस्सनासम्पयुत्ता सति **धम्मानुपस्सना** नाम । ताय सतिया समन्नागतो पुग्गलो **धम्मानुपस्सी** नाम । विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा अरियमग्गं पत्तस्स मग्गक्खणे मग्गसम्पयुत्ता सति धम्मानुपस्सना नाम । ताय सतिया समन्नागतो पुग्गलो धम्मानुपस्सी नाम । एवं ताव देसना पुग्गले तिट्ठति । काये पन ‘सुभ’न्ति विपल्लासप्पहाना कायपरिग्गाहिका सति मग्गेन समिज्झतीति कायानुपस्सना नाम । वेदनाय ‘सुख’न्ति विपल्लासप्पहाना वेदनापरिग्गाहिका सति मग्गेन समिज्झतीति वेदानुपस्सना नाम । चित्ते ‘निच्च’न्ति विपल्लासप्पहाना चित्तपरिग्गाहिका सति मग्गेन समिज्झतीति चित्तानुपस्सना नाम । धम्मेसु ‘अत्ता’ति विपल्लासप्पहाना धम्मपरिग्गाहिका सति मग्गेन समिज्झतीति धम्मानुपस्सना नाम । इति एकाव मग्गसम्पयुत्ता सति चतुकिच्चसाधनट्ठेन चत्तारि नामानि लभति । तेन वुत्तं — ‘लोकुत्तरमग्गक्खणे पन एकचित्तेयेव लब्धन्ती’ति ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

३७४. अभिधम्मभाजनीये लोकुत्तरसतिपट्ठानवसेन देसनाय आरद्धत्ता यथा कायादिआरम्मणेसु लोकियसतिपट्ठानेसु तन्ति ठपिता, एवं अट्ठपेत्वा सब्बानिपि कायानुपस्सादीनि सतिपट्ठानानि धम्मसङ्गणियं (ध० स० ३५५ आदयो) विभत्तस्स देसनानयस्स मुखमत्तमेव दस्सेन्तेन निद्दिट्ठानि ।

तत्थ नयभेदो वेदितब्बो । कथं? कायानुपस्सनाय ताव सोतापत्तिमग्गे झानाभिनिवेसे सुद्धिकपटिपदा, सुद्धिकसुज्जता, सुज्जतपटिपदा, सुद्धिकअप्पणिहितं, अप्पणिहितपटिपदाति इमेसु पच्चसु ठानेसु द्विन्नं द्विन्नं चतुक्कपच्चकनयानं वसेन दस नया होन्ति । एवं सेसेसुपीति वीसतिया अभिनिवेसेसु द्वे नयसतानि । तानि चतूहि अधिपतीहि चतुगुणितानि अट्ठ । इति सुद्धिकानि द्वे साधिपतीनि अट्ठाति सब्बम्पि नयसहस्सं होति । तथा वेदनानुपस्सनादीसु सुद्धिकसतिपट्टाने चाति सोतापत्तिमग्गे पच्च नयसहस्सानि । यथा च सोतापत्तिमग्गे, एवं सेसमग्गेसुपीति कुसले वीसति नयसहस्सानि; सुज्जतापणिहितानिमित्तादिभेदेसु पन ततो तिगुणे विपाके सट्ठि नयसहस्सानीति । एवमेव सकिच्चसाधकानज्चेव संसिद्धिककिच्चानज्च कुसलविपाकसतिपट्टानानं निद्वेसवसेन दुविधो कायानुपस्सनादिवसेन च सुद्धिकवसेन च कुसले पच्चन्नं विपाके पच्चन्नन्ति दसन्नं निद्वेसवारानं वसेन दसप्पभेदो असीतिनयसहस्सपतिमण्डितो अभिधम्मभाजनीयनिद्वेसो ।

३. पञ्हापुच्छकवण्णना

३८६. पञ्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव सतिपट्टानानं कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्मणत्तिकेसु पन सब्बानिपि एतानि अप्पमाणं निब्बानं आरब्ध पवत्तनतो अप्पमाणारम्मणानेव, न मग्गारम्मणानि; सहजातहेतुवसेन पन मग्गहेतुकानि; वीरियं वा वीमंसं वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले मग्गाधिपतीनि; छन्दचित्तजेट्ठकाय मग्गभावनाय नवत्तब्बानि मग्गाधिपतीनीति फलकालेपि नवत्तब्बानेव; अतीतादीसु एकारम्मणभावेनपि नवत्तब्बानि; निब्बानस्स पन बहिद्वाधम्मत्ता बहिद्धारम्मणानि नाम होन्तीति । एवमेतस्मिं पञ्हापुच्छके निब्बत्तितलोकुत्तरानेव सतिपट्टानानि कथितानि । सम्मासम्बुद्धेन हि सुत्तन्तभाजनीयस्मियेव लोकियलोकुत्तरमिस्सका सतिपट्टाना कथिता; अभिधम्मभाजनीयपञ्हापुच्छकेसु पन लोकुत्तरायेवाति । एवमयं सतिपट्टानविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वा भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

सतिपट्टानविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

८. सम्मप्पधानविभङ्गो

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

३९०. इदानीं तदनन्तरे सम्मप्पधानविभङ्गे चत्तारोति गणनपरिच्छेदो । तेन न ततो हेट्ठा न उद्धन्ति सम्मप्पधानपरिच्छेदं दीपेति । सम्मप्पधानाति कारणप्पधाना उपायप्पधाना योनिषोपधाना । इध भिक्खूति इमस्मिं सासने पटिपन्नको भिक्खु । अनुप्पन्नानन्ति अनिब्बत्तानं । पापकानन्ति लामकानं । अकुसलानं धम्मनन्ति अकोसल्लसम्भूतानं धम्मनं । अनुप्पादायाति न उप्पादनत्थाय । छन्दं जनेतीति कत्तुकम्यतासङ्कातं कुसलच्छन्दं जनेति उप्पादेति । वायमतीति पयोगं परक्कमं करोति । वीरियं आरभतीति कायिकचेतसिकं वीरियं करोति । चित्तं पग्गणहातीति तेनेव सहजातवीरियेन चित्तं उक्खिपति । पदहतीति पधानवीरियं करोति । पटिपाटिया पनेतानि चत्तारिपि पदानि आसेवनाभावनाबहुलीकम्मसातच्चकिरियाहि योजेतब्बानि ।

उप्पन्नानं पापकानन्ति अनुप्पन्नन्ति अवत्तब्बतं आपन्नानं पापधम्मनं । पहानायाति पजहनत्थाय । अनुप्पन्नानं

कुसलानं धम्मनन्ति अनिब्बत्तानं कोसल्लसम्भूतानं धम्मानं । **उप्पादायाति** उप्पादनत्थाय । **उप्पन्नानन्ति** निब्बत्तानं । **ठितियाति** ठितत्थाय । **असम्मोसायाति** अनस्सनत्थं । **भिय्योभावायाति** पुनप्पुनं भावाय । **वेपुल्लायाति** विपुलभावाय । **भावनायाति** वड्डिया । **पारिपूरियाति** परिपूरणत्थाय । अयं ताव चतुन्नं सम्मप्पधानानं उद्देसवारवसेन एकपदिको अत्थुद्धारो ।

३९१. इदानीं पटिपाटिया तानि पदानि भाजेत्वा दस्सेतुं **कथञ्च भिक्खु अनुप्पन्नानन्ति** आदिना नयेन निद्देसवारो आरब्धो । तत्थ यं हेट्ठा धम्मसङ्गहे आगतसदिसं, तं तस्स वण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । यं पन तस्मिं अनागतं, तत्थ छन्दनिद्देसे ताव **यो छन्दो**ति यो छन्दनियवसेन छन्दो । **छन्दिकताति** छन्दिकभावो, छन्दकरणाकारो वा । **कत्तुकम्यताति** कत्तुकामता । **कुसलो**ति छेको । **धम्मच्छन्दो**ति सभावच्छन्दो । अयञ्हि छन्दो नाम तण्हाछन्दो, दिट्ठिछन्दो, वीरियछन्दो, धम्मच्छन्दोति बहुविधो नानप्पकारको । तेसु धम्मच्छन्दोति इमस्मिं ठाने कत्तुकम्यताकुसलधम्मच्छन्दो अधिप्पेतो ।

इमं छन्दं जनेतीति छन्दं कुरुमानोव छन्दं जनेति नाम । **सज्जनेतीति** उपसग्गेन पदं वड्डितं । **उट्ठपेतीति** छन्दं कुरुमानोव तं उट्ठपेति नाम । **समुट्ठपेतीति** उपसग्गेन पदं वड्डितं । **निब्बत्तेतीति** छन्दं कुरुमानोव तं निब्बत्तेति नाम । **अभिनिब्बत्तेतीति** उपसग्गेन पदं वड्डितं । अपिच छन्दं करोन्तोव छन्दं **जनेति** नाम । तमेव सततं करोन्तो **सज्जनेति** नाम । केनचिदेव अन्तरायेन पतितं पुन उक्खिपन्तो **उट्ठपेति** नाम । पबन्धद्विति पापेन्तो **समुट्ठपेति** नाम । तं पाकटं करोन्तो **निब्बत्तेति** नाम । अनोसक्कनताय अलीनवुत्तिताय अनोलीनवुत्तिताय अभिमुखभावेन निब्बत्तेन्तो **अभिनिब्बत्तेति** नाम ।

३९४. वीरियनिद्देसे वीरियं करोन्तोव वीरियं **आरभति** नाम । दुतियपदं उपसग्गेन वड्डितं । वीरियं करोन्तोयेव च **आसेवति भावेति** नाम । पुनप्पुनं करोन्तो **बहुलीकरोति** । आदितोव करोन्तो **आरभति** । पुनप्पुनं करोन्तो **समारभति** । भावनावसेन भजन्तो **आसेवति** । वड्डेन्तो **भावेति** । सब्बकिच्चेसु तदेव बहुलीकरोन्तो **बहुलीकरोतीति** वेदितब्बो ।

३९५. चित्तपग्गहनिद्देसे वीरियपग्गहेन योजेन्तो चित्तं **पग्गण्हाति**, उक्खिपतीति अत्थो । पुनप्पुनं पग्गणहन्तो **सम्पग्गण्हाति** । एवं सम्पग्गहितं यथा न पतति तथा नं वीरियुपत्थम्भेन उपत्थम्भेन्तो **उपत्थम्भेति** । उपत्थम्भितम्पि थिरभावत्थाय पुनप्पुनं उपत्थम्भेन्तो **पच्चुपत्थम्भेति** नाम ।

४०६. **ठितियाति**पदस्स निद्देसे सब्बेसम्पि असम्मोसादीनं ठितिवेचनभावं दस्सेतुं **या ठिति सो असम्मोसो**ति आदि वुत्तं । एत्थ हि हेट्ठिमं हेट्ठिमं पदं उपरिमस्स उपरिमस्स पदस्स अत्थो, उपरिमं उपरिमं पदं हेट्ठिमस्स हेट्ठिमस्स अत्थोतिपि वत्तुं वट्ठति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति । अयं ताव पाळिवण्णना ।

अयं पनेत्थ विनिच्छयकथा । अयञ्हि सम्मप्पधानकथा नाम दुविधा — लोकिया लोकुत्तरा च । तत्थ लोकिया सब्बपुब्बभागे होति । सा कस्सपसंयुत्तपरियायेन लोकियमग्गक्खणे वेदितब्बा । वुत्तञ्हि तत्थ —

“चत्तारो मे, आवुसो, सम्मप्पधाना । कतमे चत्तारो?

इधावुसो, भिक्खु ‘अनुप्पन्ना मे पापका अकुसला धम्मा उपपज्जमाना अनत्थाय संवत्तेय्यु’न्ति आतप्पं करोति; ‘उप्पन्ना मे पापका अकुसला धम्मा अप्पहीयमाना अनत्थाय संवत्तेय्यु’न्ति आतप्पं करोति; ‘अनुप्पन्ना मे कुसला धम्मा अनुप्पज्जमाना अनत्थाय संवत्तेय्यु’न्ति आतप्पं करोति । ‘उप्पन्ना मे कुसला धम्मा निरुज्जमाना

अनत्थाय संवत्तेयुं'न्ति आतप्पं करोती'ति (सं० नि० २.१४५)।

एत्थ च 'अनुप्पन्ना मे कुसला धम्मा'ति समथविपस्सना चेव मग्गो च। उप्पन्ना कुसला नाम समथविपस्सनाव। मग्गो पन सकिं उप्पज्जित्वा निरुज्झमानो अनत्थाय संवत्तनको नाम नत्थि। सो हि फलस्स पच्चयं दत्त्वाव निरुज्झति। पुरिमस्मिं वा समथविपस्सनाव गहेतब्बाति वुत्तं, तं पन न युत्तं।

तत्थ “उप्पन्ना समथविपस्सना निरुज्झमाना अनत्थाय संवत्तन्ती”ति अत्थस्स आविभावत्थं इदं वत्थु — एको किर खीणासवत्थेरो ‘महाचेतियञ्च महाबोधिञ्च वन्दिस्सामी’ति समापत्तिलाभिना भण्डगाहकसामणेरेन सद्धिं जनपदतो महाविहारं आगन्त्वा विहारपरिवेणं पाविसि; सायन्हसमये महाभिक्षुसङ्घे चेतियं वन्दमाने चेतियं वन्दनत्थाय न निक्खमि। कस्मा? खीणासवानज्झि तीसु रतनेसु महन्तं गारवं होति। तस्मा भिक्षुसङ्घे वन्दित्वा पटिक्कन्ते मनुस्सानं सायमासभुत्तवेलाय सामणेरेमि अजानापेत्वा ‘चेतियं वन्दिस्सामी’ति एककोव निक्खमि। सामणेरो ‘किं नु खो थेरो अवेलाय एककोव गच्छति, जानिस्सामी’ति उपज्झायस्स पदानुपदिकोव निक्खमि। थेरो अनावज्जनेन तस्स आगमनं अजानन्तो दक्खिणद्वारेन महाचेतियङ्गणं आरुळ्हो। सामणेरोपि अनुपदंयेव आरुळ्हो।

महाथेरो महाचेतियं उल्लोकेत्वा बुद्धारम्भणं पीतिं गहेत्वा सब्बं चेतसो समन्नाहरित्वा हट्ठपहट्ठो महाचेतियं वन्दति। सामणेरो थेरस्स वन्दनाकारं दिस्वा ‘उपज्झायो मे अतिविय पसन्नचित्तो वन्दति; किं नु खो पुप्फानि लभित्वा पूजं करेय्या’ति चिन्तेसि। थेरे वन्दित्वा उट्ठाय सिरसि अज्जलिं ठपेत्वा महाचेतियं उल्लोकेत्वा ठिते सामणेरो उक्कासित्वा अत्तनो आगतभावं जानापेसि। थेरो परिवत्तेत्वा ओलोकेन्तो “कदा आगतोसी”ति पुच्छि। “तुम्हाकं चेतियं वन्दनकाले, भन्ते; अतिविय पसन्ना चेतियं वन्दित्थ; किन्नु खो पुप्फानि लभित्वा पूजेय्याथा”ति? “आम, सामणेर, इमस्मिं चेतिये विय अज्जत्र एत्तकं धातुनिधानं नाम नत्थि। एवरूपं असदिसं महाथूपं पुप्फानि लभित्वा को न पूजेय्या”ति? “तेन हि, भन्ते, अधिवासेथ, आहरिस्सामी”ति तावदेव ज्ञानं समापज्जित्वा इद्धिया हिमवन्तं गन्त्वा वण्णगन्धसम्पन्नानि पुप्फानि गहेत्वा परिस्सावनं पूरेत्वा महाथेरे दक्खिणमुखतो पच्छिममुखे असम्पत्तेयेव आगन्त्वा पुप्फपरिस्सावनं हत्थे ठपेत्वा “पूजेथ भन्ते”ति आह। थेरो “अतिमन्दानि नो, सामणेर, पुप्फानी”ति आह। “गच्छथ, भन्ते, भगवतो गुणे आवज्जेत्वा पूजेथा”ति।

थेरो पच्छिममुखनिस्सितेन सोपानेन आरुह्य कुच्छिवेदिकाभूमियं पुप्फपूजं कातुं आरब्धो। वेदिकाभूमि परिपुण्णा; पुप्फानि पतित्वा दुतियभूमियं जणुप्पमाणेन ओधिना पूरयिंसु। ततो ओतरित्वा पादपिट्ठिकपन्तिं पूजेसि; सापि परिपूरि; परिपुण्णभावं जत्वा हेट्ठिमतले विकिरन्तो अगमासि; सब्बं चेतियङ्गणं परिपूरि; तस्मिं परिपुण्णे “सामणेर, पुप्फानि न खीयन्ती”ति आह। “परिस्सावनं, भन्ते, अधोमुखं करोथा”ति। अधोमुखं कत्वा चालेसि। तदा पुप्फानि खीणानि। थेरो परिस्सावनं सामणेरेस्स दत्त्वा सद्धिं हत्थिपाकारेन चेतियं तिकखत्तुं पदक्खिणं कत्वा चतूसु ठानेसु वन्दित्वा परिवेणं गच्छन्तो चिन्तेसि — ‘याव महिद्धिको वतायं सामणेरो; सक्खिस्सति नु खो इमं इद्धानुभावं रक्खितुन्ति? ततो ‘न सक्खिस्सती’ति दिस्वा सामणेरं आह — “सामणेर, त्वं इदानि महिद्धिको; एवरूपं पन इद्धिं नासेत्वा पच्छिमकाले काणपेसकारिया हत्थेन मद्धितकज्जियं पिविस्ससी”ति। दहरकभावस्स नामेस दोसो यं सो उपज्झायस्स कथाय संवेजेत्वा ‘कम्मट्ठानं मे, भन्ते, आचिक्खथा’ति न याचि; ‘अम्हाकं उपज्झायो किं वदती’ति तं पन असुणन्तो विय अगमासि।

थेरो महाचेतियञ्च महाबोधिञ्च वन्दित्वा सामणेरं पत्तचीवरं गाहापेत्वा अनुपुब्बेन कुटेळितिस्समहाविहारं अगमासि। सामणेरो उपज्झायस्स पदानुपदिको हुत्वा भिक्खाचारं न गच्छति। “कतरं गामं पविसथ, भन्ते”ति पुच्छित्वा पन ‘इदानि मे

उपज्झायो गामद्वारं सम्पत्तो भविस्सती'ति जत्वा अत्तनो च उपज्झायस्स च पत्तचीवरं गहेत्वा आकासेनागन्त्वा थेरस्स पत्तचीवरं दत्वा पिण्डाय पविसति । थेरो सब्बकालं ओवदति — “सामणेरे, मा एवमकासि; पुथुज्जनिद्धि नाम चला अनिबद्धा; असप्पायं रूपादिआरम्मणं लभित्वा अप्पमत्तकेनेव भिज्जति; सन्ताय समापत्तिया परिहीना ब्रह्मचरियवासे सन्थम्भितुं न सक्कोन्ती”ति । सामणेरो ‘किं कथेति मय्हं उपज्झायो’ति सोतुं न इच्छति, तथेव करोति । थेरो अनुपुब्बेन चेतियवन्दनं करोन्तो कम्मपेन्दविहारं नाम गतो । तत्थ वसन्तेपि थेरे सामणेरो तथेव करोति ।

अथेकदिवसं एका पेसकारधीता अभिरूपा पठमवये ठिता कम्मपेन्दगामतो निक्खमित्वा पदुमस्सरं ओरुह गायमाना पुप्फानि भज्जति । तस्मिं समये सामणेरो पदुमस्सरमत्थकेन गच्छति गच्छन्तो पन, सक्करलसिकाय काणमक्खिका विय, तस्सा गीतसद्वे बज्झि; तावदेव इद्धि अन्तरहिता, छिन्नपक्खो काको विय अहोसि । सन्तसमापत्तिबलेन पन तत्थेव उदकपिट्ठे अपतित्वा सिम्बलितूलं विय पतमानं अनुपुब्बेन पदुमस्सरतीरे अट्ठासि । सो वेगेन गन्त्वा उपज्झायस्स पत्तचीवरं दत्वा निवत्ति । महाथेरो ‘पगेवेतं मया दिट्ठं, निवारियमानोपि न निवत्तिस्सती’ति किञ्चि अवत्वा पिण्डाय पाविसि ।

सामणेरो गन्त्वा पदुमस्सरतीरे अट्ठासि तस्सा पच्चुत्तरणं आगमयमानो । सापि सामणेरे आकासेन गच्छन्तज्ज पुनागन्त्वा ठितज्ज दिस्वा ‘अद्धा एस मं निस्साय उक्कण्ठितो’ति जत्वा ‘पटिक्कम सामणेरो’ति आह । सोपि पटिपक्कमि । इतरा पच्चुत्तरित्वा साटकं निवासेत्वा तं उपसङ्गमित्वा ‘किं, भन्ते’ति पुच्छि । सो तमत्थं आरोचेसि । सा बहूहि कारणेहि घरावासे आदीनवं ब्रह्मचरियवासे आनिसंसज्ज दस्सेत्वा ओवदमानापि तस्स उक्कण्ठं विनोदेतुं असक्कोन्ती ‘अयं मम कारणा एवरूपाय इद्धिया परिहीनो; न दानि युत्तं परिच्चजितु’न्ति । ‘इधेव तिट्ठा’ति वत्वा घरं गन्त्वा मातापितूनं तं पवत्ति आरोचेसि । तेपि आगन्त्वा नानप्पकारं ओवदमाना वचनं अगगण्हन्तं आहंसु — “त्वं अम्हे उच्चाकुलाति मा सल्लक्खेसि । मयं पेसकारा । सक्खिस्ससि पेसकारकम्मं कातु’न्ति? सामणेरो आह — “उपासक, गिहीभूतो नाम पेसकारकम्मं वा करेय्य नळकारकम्मं वा, किं इमिना, मा साटकमत्ते लोभं करोथा”ति । पेसकारको उदरे बद्धसाटकं दत्वा घरं नेत्वा धीतरं अदासि ।

सो पेसकारकम्मं उगगणिहत्वा पेसकारेहि सद्धिं सालाय कम्मं करोति । अज्जेसं इत्थियो पातोव भत्तं सम्पादेत्वा आहरिंसु । तस्स भरिया न ताव आगच्छति । सो इतरेसु कम्मं विस्सज्जेत्वा भुज्जमानेसु तसरं वट्ठेन्तो निसीदि । सा पच्छा आगमासि । अथ नं सो ‘अतिचिरेन आगतासी’ति तज्जेसि । मातुगामो च नाम अपि चक्कवत्तिराजानं अत्तनि पटिबद्धचित्तं जत्वा दासं विय सल्लक्खेति । तस्मा सा एवमाह — “अज्जेसं घरे दारुपण्णलोणादीनि सन्निहितानि; बाहिरतो आहरित्वा दायका पेसकारकापि अत्थि । अहं पन एकिका; त्वम्मि ‘मय्हं घरे इदं अत्थि, इदं नत्थी’ति न जानासि । सचे इच्छसि भुज्ज, नो चे इच्छसि मा भुज्जा”ति । सो ‘न केवलं उस्सूरे भत्तं आहरसि, वाचायपि मं घट्टेसी’ति कुज्झित्वा अज्जं पहरणं अपस्सन्तो तमेव तसरदण्डकं तसरतो लुज्जित्वा खिपि । सा तं आगच्छन्तं दिस्वा ईसकं परिवत्ति । तसरदण्डकस्स च कोटि नाम तिखिणा होति । सा तस्सा परिवत्तमानाय अक्खि कोटियं पविसित्वा अट्ठासि । सा उभोहि हत्थेहि वेगेन अक्खि अगगहेसि । भिन्नद्वानतो लोहितं पग्घरति ।

सो तस्मिं काले उपज्झायस्स वचनं अनुस्सरि ‘इदं सन्थाय मं उपज्झायो “अनागते काले काणपेसकारिया हत्थेन मद्दितं कज्जियं पिविस्ससी”ति आह । इदं थेरेन दिट्ठं भविस्सति । अहो दीघदस्सी अय्यो’ति महासद्वेन रोदितुं आरभि । तमेनं अज्जे “अलं, आवुसो, मा रोदि; अक्खि नाम भिन्नं न सक्का रोदनेन पटिपाकतिकं कातु’न्ति आहंसु । सो “नाहं एतमत्थं रोदामि; अपिच खो इदं सन्थाय रोदामी”ति सब्बं पवत्ति पटिपाटिया कथेसि । एवं उप्पन्ना समथविपस्सना निरुज्झमाना

अनत्थाय संवत्तन्ति ।

अपरम्पि वत्थु — तिसमत्ता भिक्खू कल्याणियं महाचेतियं वन्दित्वा अटविमग्गेन महामग्गं ओतरमाना अन्तरामग्गे झामक्खेते कम्मं कत्वा आगच्छन्तं एकं मनुस्सं अदंससु । तस्स सरीरं मसिमक्खितं होति, मसिमक्खितमेव च एकं कासावं कच्छं पीळेत्वा निवत्थं । ओलोकियमानो झामखाणुको विय खायति । सो दिवसभागे कम्मं कत्वा उपड्डुझायमानानं दारूनं कलापं उक्खिपित्वा पिड्डियं विप्पकिण्णेहि केसेहि कुम्मग्गेन आगन्त्वा भिक्खूनं सम्मुखे अट्ठासि । सामणेरा दिस्वा अज्जमज्जं ओलोकियमाना “आवुसो, तुय्हं पिता, तुय्हं महापिता, तुय्हं मातुलो”ति हसमाना गन्त्वा “को नामोसि त्वं, उपासका”ति नामं पुच्छिंसु । सो नामं पुच्छितो विप्पटिसारी हुत्वा दारुकलापं छडेत्वा वत्थं संविधाय निवासेत्वा महाथेरे वन्दित्वा “तिड्ढुथ ताव, भन्ते”ति आह । महाथेरा अट्ठंसु ।

दहरसामणेरा आगन्त्वा महाथेरानं सम्मुखापि परिहासं करोन्ति । उपासको आह — “भन्ते, तुम्हे मं पस्सित्वा परिहसथ; एत्तकेनेव मत्थकं पत्तम्हाति सल्लक्खेथ । अहम्पि पुब्बे तुम्हादिसोव समणो अहोसिं । तुम्हाकं पन चित्तेकग्गतामत्तम्पि नत्थि । अहं इमस्मिं सासने महिद्धिको महानुभावो अहोसिं; आकासं गहेत्वा पथविं करोमि, पथविं आकासं; दूरं गण्हित्वा सन्तिकं करोमि, सन्तिकं दूरं; चक्कवाळसहस्सं खणेन विनिविज्झामि । हत्थे मे पस्सथ; इदानी पन मक्कटहत्थसदिसा । अहं इमेहेव हत्थेहि इध निसिन्नोव चन्दिमसूरिये परामसिं । इमेसंयेव पादानं चन्दिमसूरिये पादकथलिकं कत्वा निसीदिं । एवरूपा मे इद्धि पमादेन अन्तरहिता । तुम्हे मा पमज्जित्थ । पमादेन हि एवरूपं ब्यसनं पापुणन्ति । अप्पमत्ता विहरन्ता जातिजरामरणस्स अन्तं करोन्ति । तस्मा तुम्हे मज्जेव आरम्मणं करित्वा अप्पमत्ता होथ, भन्ते”ति तज्जेत्वा ओवादमदासि । ते तस्स कथेन्तस्सेव संवेगं आपज्जित्वा विपस्समाना तिस जना तत्थेव अरहत्तं पापुणिसूति । एवम्पि उप्पन्ना समथविपस्सना निरुज्झमाना अनत्थाय संवत्तन्तीति वेदितब्बा । अयं ताव लोकियसम्मप्पधानकथाय विनिच्छयो ।

लोकुत्तरमग्गक्खणे पनेतं एकमेव वीरियं चतुकिच्चसाधनवसेन चत्तारि नामानि लभति । तत्थ **अनुप्पन्नानन्ति** असमुदाचारवसेन वा अननुभूतारम्मणवसेन वा अनुप्पन्नानं; अज्जथा हि अनमतग्गे संसारे अनुप्पन्ना पापका अकुसला धम्मा नाम नत्थि । अनुप्पन्ना पन उप्पज्जमानापि एतेयेव उप्पज्जन्ति, पहीयमानापि एतेयेव पहीयन्ति ।

तत्थ एकच्चस्स वत्तवसेन किलेसा न समुदाचरन्ति । एकच्चस्स गन्थधुतङ्गसमाधिविपस्सना नवकम्मिकानं अज्जतरवसेन । कथं? एकच्चो हि वत्तसम्पन्नो होति । तस्स द्वासीतिखुद्वकवत्तानि (चूळव० २४३ आदयो), चुद्वस महावत्तानि (चूळव० ३५६ आदयो), चेतियङ्गणबोधियङ्गणपानीयमाळउपोसथागारआगन्तुकगमिकवत्तानि च करोन्तस्सेव किलेसा ओकासं न लभन्ति; अपरभागे पनस्स वत्तं विस्सज्जेत्वा भिन्नवत्तस्स विचरतो अयोनिमोमनसिकारज्जेव सतिवोस्सग्गज्ज आगम्म उप्पज्जन्ति । एवं असमुदाचारवसेन अनुप्पन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो गन्थयुत्तो होति; एकम्पि निकायं गण्हाति, द्वेपि, तयोपि, चत्तारोपि, पज्जपि । तस्सेव तेपिटकं बुद्धवचनं अत्थवसेन पाळिवसेन अनुसन्धिवसेन पुब्बापरवसेन गणहन्तस्स सज्झायन्तस्स चिन्तेन्तस्स वाचेन्तस्स देसेन्तस्स पकासेन्तस्स किलेसा ओकासं न लभन्ति; अपरभागे पनस्स गन्थकम्मं पहाय कुसीतस्स विचरतो अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुप्पन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो पन धुतङ्गधरो होति, तेरस धुतङ्गगुणे समादाय वत्तति । तस्स धुतङ्गगुणे परिहरन्तस्स किलेसा ओकासं न

लभन्ति; अपरभागे पनस्स धुतङ्गानि विस्सज्जेत्वा बाहुल्लाय आवट्टस्स विचरतो अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुप्पन्ना उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो पन अट्टसु समापत्तीसु चिण्णवसी होति । तस्स पठमज्झानादीसु आवज्जनवसीआदीनं वसेन विहरन्तस्स किलेसा ओकासं न लभन्ति; अपरभागे पनस्स परिहीनज्झानस्स वा विस्सट्टज्झानस्स वा भस्सादीसु अनुयुत्तस्स विहरतो अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुप्पन्ना किलेसा उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो पन विपस्सको होति; सत्तसु वा विपस्सनासु अट्टारससु वा महाविपस्सनासु कम्मं करोन्तो विहरति । तस्सेवं विहरतो किलेसा ओकासं न लभन्ति; अपरभागे पनस्स विपस्सनाकम्मं पहाय कायदळ्हीबहुलस्स विहरतो अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुप्पन्ना किलेसा उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो पन नवकम्मिको होति, उपोसथागारभोजनसालादीनि करोति । तस्स तेसं उपकरणानि चिन्तेन्तस्स किलेसा ओकासं न लभन्ति; अपरभागे पनस्स नवकम्मे निट्ठिते वा विस्सट्ठे वा अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुप्पन्ना किलेसा उप्पज्जन्ति नाम ।

एकच्चो पन ब्रह्मलोका आगतो सुद्धसत्तो होति । तस्स अनासेवनाय किलेसा ओकासं न लभन्ति; अपरभागे पनस्स लद्धासेवनस्स अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म उप्पज्जन्ति । एवम्पि असमुदाचारवसेन अनुप्पन्ना किलेसा उप्पज्जन्ति नाम । एवं ताव असमुदाचारवसेन अनुप्पन्नता वेदितब्बा ।

कथं अननुभूतारम्मणवसेन? इधेकच्चो अननुभूतपुब्बं मनापियादिभेदं आरम्मणं लभति । तस्स तत्थ अयोनिमोमनसिकारसतिवोस्सग्गे आगम्म रागादयो किलेसा उप्पज्जन्ति । एवं अननुभूतारम्मणवसेन अनुप्पन्ना उप्पज्जन्ति नाम । लोकोत्तरमग्गक्खणे पन एकमेव वीरियं ।

ये च एवं अनुप्पन्ना उप्पज्जेय्युं, ते यथा नेव उप्पज्जन्ति, एवं नेसं अनुप्पादकिच्चं उप्पन्नानञ्च पहानकिच्चं साधेति । तस्मा **उप्पन्नानं पापकानन्ति** एत्थ पन चतुब्बिधं उप्पन्नं — वत्तमानुप्पन्नं, भुत्वा विगतुप्पन्नं, ओकासकतुप्पन्नं, भूमिलद्धुप्पन्नन्ति । तत्थ ये किलेसा विज्जमाना उप्पादादिसमङ्गिनो — इदं **वत्तमानुप्पन्नं** नाम । कम्मे पन जविते आरम्मणरसं अनुभवित्वा निरुद्धविपाको भुत्वा विगतं नाम । कम्मं उप्पज्जित्वा निरुद्धं भुत्वा विगतं नाम । तदुभयम्पि **भुत्वा विगतुप्पन्नन्ति** सङ्खं गच्छति । कुसलाकुसलकम्मं अज्जस्स कम्मस्स विपाकं पटिबाहित्वा अत्तनो विपाकस्स ओकासं करोति । एवं कते ओकासे विपाको उप्पज्जमानो ओकासकरणतो पट्टाय उप्पन्नोति वुच्चति । इदं **ओकासकतुप्पन्नं** नाम ।

पञ्चक्खन्धा पन विपस्सनाय भूमि नाम । ते अतीतादिभेदा होन्ति । तेसु अनुसयितकिलेसा पन अतीता वा अनागता वा पच्चुप्पन्ना वाति न वत्तब्बा । अतीतक्खन्धेसु अनुसयितापि हि अप्पहीनाव होन्ति । अनागतक्खन्धेसु, पच्चुप्पन्नक्खन्धेसु अनुसयितापि अप्पहीनाव होन्ति । इदं **भूमिलद्धुप्पन्नं** नाम । तेनाहु पोराणा — “तासु तासु भूमीसु असमुग्घातिता किलेसा भूमिलद्धुप्पन्नाति सङ्खं गच्छन्ती”ति ।

अपरम्पि चतुब्बिधं उप्पन्नं — समुदाचारुप्पन्नं, आरम्मणाधिगहितुप्पन्नं, अविक्खम्भितुप्पन्नं,

असमुग्धातितुप्पन्नन्ति । तत्थ सम्पति वत्तमानंयेव ‘समुदाचारुप्पन्नं’ नाम । सकिं चक्खूनि उम्मीलेत्वा आरम्मणे निमित्ते गहिते अनुस्सरितानुस्सरितक्खणे किलेसा नुप्पज्जिस्सन्तीति न वत्तब्बा । कस्मा? आरम्मणस्स अधिगहितत्ता । यथा किं? यथा खीररुक्खस्स कुठारिया आहताहतट्टाने खीरं न निक्खमिस्सतीति न वत्तब्बं, एवं । इदं ‘आरम्मणाधिगहितुप्पन्नं’ नाम । समापत्तिया अविक्खम्भितकिलेसा पन इमस्मिं नाम ठाने नुप्पज्जिस्सन्तीति न वत्तब्बा । कस्मा? अविक्खम्भितत्ता । यथा किं? यथा सचे खीररुक्खं कुठारिया आहनेय्युं, ‘इमस्मिं नाम ठाने खीरं न निक्खमेय्या’ति न वत्तब्बं, एवं । इदं ‘अविक्खम्भितुप्पन्नं’ नाम । मग्गेन असमुग्धातितकिलेसा पन भवग्गे निब्बत्तस्सापि नुप्पज्जिस्सन्तीति पुरिमनयेनेव वित्थारेतब्बं । इदं ‘असमुग्धातितुप्पन्नं’ नाम ।

इमेसु उप्पन्नेसु वत्तमानुप्पन्नं, भुत्वाविगतुप्पन्नं, ओकासकतुप्पन्नं, समुदाचारुप्पन्नन्ति चतुब्बिधं उप्पन्नं न मग्गवज्झं, भूमिलद्धुप्पन्नं, आरम्मणाधिगहितुप्पन्नं, अविक्खम्भितुप्पन्नं, असमुग्धातितुप्पन्नन्ति चतुब्बिधं मग्गवज्झं । मग्गो हि उप्पज्जमानो एते किलेसे पजहति । सो ये किलेसे पजहति, ते अतीता वा अनागता वा पच्चुप्पन्ना वाति न वत्तब्बा । वुत्तम्पि चेतं —

“हज्जि अतीते किलेसे पजहति, तेन हि खीणं खेपेति, निरुद्धं निरोधेति, विगतं विगमेति, अत्थङ्गतं अत्थं गमेति, अतीतं यं नत्थि तं पजहति । हज्जि अनागते किलेसे पजहति, तेन हि अजातं पजहति, अनिब्बत्तं अनुप्पन्नं अपातुभूतं पजहति, अनागतं यं नत्थि तं पजहति । हज्जि पच्चुप्पन्ने किलेसे पजहति, तेन हि रत्तो रागं पजहति, दुट्ठो दोसं, मूळ्हो मोहं, विनिबद्धो मानं, परामट्ठो दिट्ठिं, विक्खेपगतो उद्धच्चं, अनिट्ठगतो विचिकिच्छं, थामगतो अनुसयं पजहति; कण्हसुक्कधम्मा युगनद्धा सममेव वत्तन्ति; संकिलेसिका मग्गभावना होति...पे०... तेन हि नत्थि मग्गभावना, नत्थि फलसच्छिकिरिया, नत्थि किलेसप्यहानं, नत्थि धम्माभिसमयो’ति । ‘अत्थि मग्गभावना...पे०... अत्थि धम्माभिसमयो’ति । यथा कथं विय? सेय्यथापि तरुणो रुक्खो...पे०... अपातुभूतानेव न पातुभवन्ति’ति (पटि० म० ३.२१) ।

इति पाळियं अजातफलरुक्खो आगतो; जातफलरुक्खेन पन दीपेतब्बं । यथा हि सफलो तरुणाम्बरुक्खो । तस्स फलानि मनुस्सा परिभुज्जेय्युं, सेसानि पातेत्वा पच्छियो पूरेय्युं । अथज्जो पुरिसो तं फरसुना छिन्देय्य । तेनस्स नेव अतीतानि फलानि नासितानि होन्ति, न अनागतपच्चुप्पन्नानि च नासितानि; अतीतानि हि मनुस्सेहि परिभुत्तानि, अनागतानि अनिब्बत्तानि न सक्का नासेतुं । यस्मिं पन समये सो छिन्नो तदा फलानियेव नत्थीति पच्चुप्पन्नानिपि अनासितानि । सचे पन रुक्खो अच्छिन्नो अस्स, अथस्स पथवीरसज्च आपोरसज्च आगम्म यानि फलानि निब्बत्तेय्युं, तानि नासितानि होन्ति । तानि हि अजातानेव न जायन्ति, अनिब्बत्तानेव न निब्बत्तन्ति, अपातुभूतानेव न पातुभवन्ति । एवमेव मग्गो नापि अतीतादिभेदे किलेसे पजहति, नापि न पजहति । येसज्हि किलेसानं मग्गेन खन्धेसु अपरिज्जातेसु उप्पत्ति सिया, मग्गेन उप्पज्जित्वा खन्धानं परिज्जातत्ता ते किलेसा अजाताव न जायन्ति, अनिब्बत्ताव न निब्बत्तन्ति, अपातुभूताव न पातुभवन्ति । तरुणपुत्ताय इत्थिया पुन अविजायनत्थं ब्याधितानं रोगवूपसमत्थं पीतभेसज्जेहि चापि अयमत्थो विभावेतब्बो । एवं मग्गो ये किलेसे पजहति, ते अतीता वा अनागता वा पच्चुप्पन्ना वाति न वत्तब्बा । न च मग्गो किलेसे न पजहति । ये पन मग्गो किलेसे पजहति, ते सन्धाय ‘उप्पन्नानं पापकान’न्तिआदि वुत्तं ।

न केवलज्च मग्गो किलेसेयेव पजहति, किलेसानं पन अप्पहीनत्ता ये उप्पज्जेय्युं उपादिन्नक्खन्धा, तेपि पजहतियेव । वुत्तम्पि चेतं “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारे ये उप्पज्जेय्युं

नामञ्च रूपञ्च एत्थेते निरुज्झन्ती'ति (चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देस ६) वित्थारो। इति मग्गो उपादिन्नतो अनुपादिन्नतो च वुट्ठाति। भववसेन पन सोतापत्तिमग्गो अपायभवतो वुट्ठाति। सकदागामिमग्गो सुगतिभवेकदेसतो; अनागामिमग्गो सुगतिकामभवतो; वुट्ठाति अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो वुट्ठाति, सब्बभवेहि वुट्ठातियेवातिपि वदन्ति।

अथ मग्गक्खणे कथं अनुप्पन्नानं उप्पादाय भावना होति? कथं वा उप्पन्नानं ठितियाति? मग्गप्पवत्तिया एव। मग्गो हि पवत्तमानो पुब्बे अनुप्पन्नपुब्बत्ता अनुप्पन्नो नाम वुच्चति। अनागतपुब्बज्झि ठानं गन्त्वा अननुभूतपुब्बं वा आरम्मणं अनुभवित्वा वत्तारो भवन्ति — 'अनागतद्वानं आगतम्ह, अननुभूतं आरम्मणं अनुभवामा'ति। या चस्स पवत्ति, अयमेव ठिति नामाति ठितिया भावेतीति वत्तुं वट्ठति। एवमेतस्स भिक्खुनो इदं लोकुत्तरमग्गक्खणे वीरियं "अनुप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मनं अनुप्पादाया"तिआदीनि चत्तारि नामानि लभति। अयं लोकुत्तरमग्गक्खणे सम्मप्पधानकथा। एवमेत्थ लोकियलोकुत्तरमिस्सका सम्मप्पधाना निदिट्ठाति।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

४०८. अभिधम्मभाजनीये सब्बानिपि सम्मप्पधानानि धम्मसङ्गणियं विभत्तस्स देसनानयस्स मुखमत्तमेव दस्सेन्तेन निदिट्ठानि। तत्थ नयभेदो वेदितब्बो। कथं? पठमसम्मप्पधाने ताव सोतापत्तिमग्गे झानाभिनिवेसे सुद्धिकपटिपदा, सुद्धिकसुज्जता, सुज्जतपटिपदा, सुद्धिकअप्पणिहिता, अप्पणिहितपटिपदाति इमेसु पञ्चसु ठानेसु द्विन्नं द्विन्नं चतुक्कपञ्चकनयानं वसेन दस नया होन्ति। एवं सेसेसुपीति वीसतिया अभिनिवेसेसु द्वे नयसतानि। तानि चतूहि अधिपतीहि चतुग्गुणितानि अट्ठ। इति सुद्धिकानि द्वे साधिपतीनि अट्ठाति सब्बप्पि नयसहस्सं होति। तथादुतियसम्मप्पधानादीसु सुद्धिकसम्मप्पधाने चाति सोतापत्तिमग्गे पञ्चनयसहस्सानि। यथा च सोतापत्तिमग्गे, एवं सेसमग्गेसुपीति कुसलवसेनेव वीसति नयसहस्सानि। विपाके पन सम्मप्पधानेहि कत्तब्बकिच्चं नत्थीति विपाकवारो न गहितोति। सम्मप्पधानानि पनेत्थ निब्बत्तितलोकुत्तरानेव कथितानीति वेदितब्बानि।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना।

३. पञ्हापुच्छकवण्णना

४२७. पञ्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव सम्मप्पधानानं कुसलादिभावो वेदितब्बो। आरम्मणत्तिकेसु पन सब्बानिपि एतानि अप्पमाणं निब्बानं आरब्ध पवत्तितो अप्पमाणारम्मणानेव, न मग्गारम्मणानि; सहजातहेतुवसेन पन मग्गहेतुकानि; वीमंसं जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले मग्गाधिपतीनि; छन्दचित्तजेट्ठिकाय मग्गभावनाय न वत्तब्बानि मग्गाधिपतीनीति; वीरियजेट्ठिकाय पन अज्जस्स वीरियस्स अभावा न वत्तब्बानि मग्गाधिपतीनीति वा न मग्गाधिपतीनीति वा; अतीतादीसु एकारम्मणभावेनपि न वत्तब्बानि; निब्बानस्स पन बहिद्वाधम्मत्ता बहिद्धारम्मणानि नाम होन्तीति। एवमेतस्मिं पञ्हापुच्छके निब्बत्तितलोकुत्तरानेव सम्मप्पधानानि कथितानि। सम्मासम्बुद्धेन हि सुत्तन्तभाजनीयस्मियेव लोकियलोकुत्तरमिस्सका सम्मप्पधाना कथिता; अभिधम्मभाजनीयपञ्हापुच्छकेसु पन लोकुत्तरायेवाति। एवमयं सम्मप्पधानविभङ्गोपि तेपरिवट्ठं नीहरित्वाव भाजेत्वा दस्सितोति।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

सम्मपधानविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

९. इद्धिपादविभङ्गे

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

४३१. इदानी तदनन्तरे इद्धिपादविभङ्गे चत्तारोति गणनपरिच्छेदो । इद्धिपादाति एत्थ इज्झतीति इद्धि, समिज्झति निष्फज्जतीति अत्थो । इज्झन्ति वा एताय सत्ता इद्धा वुद्धा उक्कंसगता होन्तीतिपि इद्धि । पठमेनत्थेन इद्धि एव पादो इद्धिपादो, इद्धिकोट्टासोति अत्थो । दुतियेनत्थेन इद्धिया पादोति इद्धिपादो; पादोति पतिट्ठा, अधिगमुपायोति अत्थो । तेन हि यस्मा उपरूपरिविसेससङ्घातं इद्धिं पज्जन्ति पापुणन्ति, तस्मा पादोति वुच्चति । एवं ताव “चत्तारो इद्धिपादा”ति एत्थ अत्थो वेदितब्बो ।

इदानी ते भाजेत्वा दस्सेतुं इध भिक्खूतिआदि आरब्धं । तत्थ इध भिक्खूति इमस्मिं सासने भिक्खु । छन्दसमाधिपधानसङ्घारसमन्नागतन्ति एत्थ छन्दहेतुको छन्दाधिको वा समाधि छन्दसमाधि । कत्तुकम्यताछन्दं अधिपतिं करित्वा पटिलद्धसमाधिस्सेतं अधिवचनं । पधानभूता सङ्घारा पधानसङ्घारा । चतुकिच्चसाधकस्स सम्मपधानवीरियस्सेतं अधिवचनं । समन्नागतन्ति छन्दसमाधिना च पधानसङ्घारेहि च उपेतं । इद्धिपादन्ति निष्फत्तिपरियायेन वा इज्झनकट्टेन इज्झन्ति एताय सत्ता इद्धा वुद्धा उक्कंसगता होन्तीति इमिना वा परियायेन इद्धीति सङ्घं गतानं उपचारज्झानादिकुसलचित्तसम्पयुत्तानं छन्दसमाधिपधानसङ्घारानं अधिद्वानट्टेन पादभूतं सेसचित्तचेतसिकरासिन्ति अत्थो । यज्झि परतो “इद्धिपादोति तथाभूतस्स वेदनाक्खन्धो...पे०... विज्जाणक्खन्धो”ति वुत्तं, तं इमिना अत्थेन युज्जति । इमिना नयेन सेसेसुपि अत्थो वेदितब्बो । यथेव हि छन्दं अधिपतिं करित्वा पटिलद्धसमाधि छन्दसमाधीति वुत्तो, एवं वीरियं...पे०... चित्तं । वीमंसं अधिपतिं करित्वा पटिलद्धसमाधि वीमंससमाधीति वुच्चति ।

इदानी छन्दसमाधिआदीनि पदानि भाजेत्वा दस्सेतुं कथञ्च भिक्खूतिआदि आरब्धं । तत्थ छन्दञ्चे भिक्खु अधिपतिं करित्वाति यदि भिक्खु छन्दं अधिपतिं छन्दं जेट्टकं छन्दं धुरं छन्दं पुब्बङ्गमं कत्वा समाधिं पटिलभति निब्बत्तेति, एवं निब्बत्तितो अयं समाधि छन्दसमाधि नाम वुच्चतीति अत्थो । वीरियञ्चेतिआदीसुपि एसेव नयो । इमे वुच्चन्ति पधानसङ्घाराति एत्तावता छन्दिद्धिपादं भावयमानस्स भिक्खुनो पधानाभिसङ्घारसङ्घातचतुकिच्चसाधकं वीरियं कथितं । तदेकज्झं अभिसज्जूहित्वाति तं सब्बं एकतो रासिं कत्वाति अत्थो । सङ्ख्यं गच्छतीति एतं वोहारं गच्छतीति वेदितब्बन्ति अत्थो ।

४३३. इदानी “छन्दसमाधिपधानसङ्घारो”ति एतस्मिं पदसमूहे छन्दादिधम्मो भाजेत्वा दस्सेतुं तत्थ कतमो छन्दोतिआदि आरब्धं । तं उत्तानत्थमेव ।

उपेतो होतीति इद्धिपादसङ्घातो धम्मरासि उपेतो होति । तेसं धम्मानन्ति तेसं सम्पयुत्तानं छन्दादिधम्मानं । इद्धि समिद्धीतिआदीनि सब्बानि निष्फत्तिवेवचनानेव । एवं सन्तोपि इज्झनकट्टेन इद्धि । सम्पुण्णा इद्धि समिद्धि; उपसगगेन वा पदं वट्ठितं । इज्झनाकारो इज्झना । समिज्झनाति उपसगगेन पदं वट्ठितं । अत्तनो सन्ताने पातुभाववसेन लभनं लाभो । परिहीनानम्पि वीरियारम्भवसेन पुन लाभो पटिलाभो; उपसगगेन वा पदं वट्ठितं । पत्तीति अधिगमो । अपरिहानवसेन सम्मा पत्तीति सम्पत्ति । फुसनाति पटिलाभफुसना । सच्छिकिरियाति पटिलाभसच्छिकिरियाव । उपसम्पदाति

पटिलाभउपसम्पदा एवाति वेदितब्बा ।

तयाभूतस्साति तेन आकारेन भूतस्स; ते छन्दादिधम्मे पटिलभित्वा ठितस्साति अत्थो । वेदनाक्खन्धोतिआदीहि छन्दादयो अन्तो कत्वा चत्तारोपि खन्धा कथिता । ते धम्मेति ते चत्तारो अरूपक्खन्धे; छन्दादयो वा तयो धम्मेतिपि वुत्तं । आसेवतीतिआदीनि वुत्तत्थानेव । सेसइद्धिपादनिद्देसेसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो ।

एत्तावता किं कथितन्ति? चतुन्नं भिक्खून् मत्थकप्पत्तं कम्मट्ठानं कथितं । एको हि भिक्खु छन्दं अवस्सयति; कत्तुकम्यताकुसलधम्मच्छन्देन अत्थनिष्फत्तियं सति 'अहं लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेस्सामि, नत्थि मय्हं एतस्स निब्बत्तने भारो'ति छन्दं जेट्ठकं छन्दं धुरं छन्दं पुब्बङ्गमं कत्वा लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेति । एको वीरियं अवस्सयति । एको चित्तं, एको पज्जं अवस्सयति । पज्जाय अत्थनिष्फत्तियं सति 'अहं लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेस्सामि, नत्थि मय्हं एतस्स निब्बत्तने भारो'ति पज्जं जेट्ठकं पज्जं धुरं पज्जं पुब्बङ्गमं कत्वा लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेति ।

कथं? यथा हि चतूसु अमच्चपुत्तेसु ठानन्तरं पत्थेत्वा विचरन्तेसु एको उपट्ठानं अवस्सयि, एको सूरभावं, एको जातिं, एको मन्तं । कथं? तेसु हि पठमो 'उपट्ठाने अप्पमादकारिताय अत्थनिष्फत्तिया सति लब्भमानं लच्छामेतं ठानन्तरं'न्ति उपट्ठानं अवस्सयि । दुतियो 'उपट्ठाने अप्पमत्तोपि एकच्चो सङ्गामे पच्चुपट्ठिते सण्ठातुं न सक्कोति; अवस्सं खो पन रज्जो पच्चन्तो कुप्पिस्सति; तस्मिं कुप्पिते रथधुरे कम्मं कत्वा राजानं आराधेत्वा आहरापेस्सामेतं ठानन्तरं'न्ति सूरभावं अवस्सयि । ततियो 'सूरभावेपि सति एकच्चो हीनजातिको होति; जातिं सोधेत्वा ठानन्तरं ददन्ता मय्हं दस्सन्ती'ति जातिं अवस्सयि । चतुत्थो 'जातिमापि एको अमन्तनीयो होति; मन्तेन कत्तब्बकिच्चे उप्पन्ने आहरापेस्सामेतं ठानन्तरं'न्ति मन्तं अवस्सयि । ते सब्बेपि अत्तनो अत्तनो अवस्सयबलेन ठानन्तरानि पापुणिसु ।

तत्थ उपट्ठाने अप्पमत्तो हुत्वा ठानन्तरं पत्तो विय छन्दं अवस्साय कत्तुकम्यताकुसलधम्मच्छन्देन अत्थनिब्बत्तियं सति 'अहं लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेस्सामि, नत्थि मय्हं एतस्स निब्बत्तने भारो'ति छन्दं जेट्ठकं छन्दं धुरं छन्दं पुब्बङ्गमं कत्वा लोकुत्तरधम्मनिब्बत्तको दट्ठब्बो, रट्ठपालत्थेरो (म० नि० २.२९३ आदयो) विय । सो हि आयस्मा छन्दं धुरं कत्वा लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेसि । सूरभावेन राजानं आराधेत्वा ठानन्तरं पत्तो विय वीरियं जेट्ठकं वीरियं धुरं वीरियं पुब्बङ्गमं कत्वा लोकुत्तरधम्मनिब्बत्तको दट्ठब्बो, सोणत्थेरो (महाव० २४३) विय । सो हि आयस्मा वीरियं धुरं कत्वा लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेसि ।

जातिसम्पत्तिया ठानन्तरं पत्तो विय चित्तं जेट्ठकं चित्तं धुरं चित्तं पुब्बङ्गमं कत्वा लोकुत्तरधम्मनिब्बत्तको दट्ठब्बो, सम्भूतत्थेरो विय । सो हि आयस्मा चित्तं धुरं कत्वा लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेसि । मन्तं अवस्साय ठानन्तरप्पत्तो विय वीमंसं जेट्ठकं वीमंसं धुरं वीमंसं पुब्बङ्गमं कत्वा लोकुत्तरधम्मनिब्बत्तको दट्ठब्बो, थेरो मोघराजा विय । सो हि आयस्मा वीमंसं धुरं कत्वा लोकुत्तरधम्मं निब्बत्तेसि ।

एत्थ च तयो छन्दसमाधिपधानसङ्खारसङ्ख्वाता धम्मा इद्धीपि होन्ति इद्धिपादापि । सेसा पन सम्पयुत्तका चत्तारो खन्धा इद्धिपादायेव । वीरियचित्तवीमंससमाधिपधानसङ्खारसङ्ख्वातापि तयो धम्मा इद्धीपि होन्ति इद्धिपादापि । सेसा पन सम्पयुत्तका चत्तारो खन्धा इद्धिपादायेव । अयं ताव अभेदतो कथा ।

भेदतो पन 'छन्दो' इद्धि नाम । छन्दधुरेन भाविता चत्तारो खन्धा छन्दिद्धिपादो नाम । समाधि पधानसङ्खारोति द्वे धम्मा

सङ्खारक्खन्धवसेन छन्दिद्धिपादे पविसन्ति; पादे पविट्ठातिपि वत्तुं वट्ठितियेव । तत्थेव ‘समाधि’ इद्धि नाम । समाधिधुरेन भाविता चत्तारो खन्धा समाधिद्धिपादो नाम । छन्दो पधानसङ्खारोति द्वे धम्मा सङ्खारक्खन्धवसेन समाधिद्धिपादे पविसन्ति; पादे पविट्ठातिपि वत्तुं वट्ठति एव । तत्थेव ‘पधानसङ्खारो’ इद्धि नाम । पधानसङ्खारभाविता चत्तारो खन्धा पधानसङ्खारिद्धिपादो नाम । छन्दो समाधीति द्वे धम्मा सङ्खारक्खन्धवसेन पधानसङ्खारिद्धिपादे पविसन्ति; पादे पविट्ठातिपि वत्तुं वट्ठति एव । तत्थेव ‘वीरियं’ इद्धि नाम, ‘चित्तं’ इद्धि नाम, ‘वीमंसा’ इद्धि नाम...पे०... पादे पविट्ठातिपि वत्तुं वट्ठति एव । अयं भेदतो कथा नाम ।

एत्थ पन अभिनवं नत्थि; गहितमेव विभूतधातुकं कतं । कथं? छन्दो, समाधि, पधानसङ्खारोति इमे तयो धम्मा इद्धीपि होन्ति इद्धिपादापि । सेसा सम्पयुत्तका चत्तारो खन्धा इद्धिपादायेव । इमे हि तयो धम्मा इज्झमाना सम्पयुत्तकेहि चतूहि खन्धेहि सद्धियेव इज्झन्ति, न विना । सम्पयुत्तका पन चत्तारो खन्धा इज्झनकट्टेन इद्धि नाम होन्ति, पतिट्ठानट्टेन पादो नाम । ‘इद्धी’ति वा ‘इद्धिपादो’ति वा न अज्जस्स कस्सचि अधिवचनं, सम्पयुत्तकानं चतुन्नं खन्धानंयेव अधिवचनं । वीरियं, चित्तं, वीमंसासमाधिपधानसङ्खारोति तयो धम्मा...पे०... चतुन्नं खन्धानंयेव अधिवचनं ।

अपिच पुब्बभागो पुब्बभागो इद्धिपादो नाम; पटिलाभो पटिलाभो इद्धि नामाति वेदितब्बो । अयमत्थो उपचारेन वा विपस्सनाय वा दीपेतब्बो । पठमज्झानपरिकम्मज्झि इद्धिपादो नाम, पठमज्झानं इद्धि नाम । दुतियततियचतुत्थआकासानज्जायतन, विज्जाणज्जायतनआकिञ्चज्जायतननेवसज्जानासज्जायतनपरिकम्मं इद्धिपादो नाम, नेवसज्जानासज्जायतनं इद्धि नाम । सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सना इद्धिपादो नाम, सोतापत्तिमग्गो इद्धि नाम । सकदागामि, अनागामि, अरहत्तमग्गस्स विपस्सना इद्धिपादो नाम, अरहत्तमग्गो इद्धि नाम । पटिलाभेनापि दीपेतुं वट्ठितियेव । पठमज्झानज्झि इद्धिपादो नाम, दुतियज्झानं इद्धि नाम; दुतियज्झानं इद्धिपादो नाम, ततियज्झानं इद्धि नाम...पे०... अनागामिमग्गो इद्धिपादो नाम, अरहत्तमग्गो इद्धि नाम ।

केनट्टेन इद्धि? केनट्टेन पादोति? इज्झनकट्टेनेव इद्धि । पतिट्ठानट्टेनेव पादो । एवमिधापि इद्धीति वा पादोति वा न अज्जस्स कस्सचि अधिवचनं, सम्पयुत्तकानं चतुन्नं खन्धानंयेव अधिवचनन्ति । एवं वुत्ते पन इदमाहंसु — चतुन्नं खन्धानमेव अधिवचनं भवेय्य, यदि सत्था परतो उत्तरचूळभाजनीयं नाम न आहरेय्य । उत्तरचूळभाजनीये पन “छन्दोयेव छन्दिद्धिपादो, वीरियमेव, चित्तमेव, वीमंसाव वीमंसिद्धिपादो”ति कथितं । केचि पन “इद्धि नाम अनिप्फन्ना, इद्धिपादो निप्फन्नो”ति वदिंसु । तेसं वचनं पटिक्खपित्वा इद्धीपि इद्धिपादोपि ‘निप्फन्नो तिलक्खणब्भाहतो’ति सन्निट्ठानं कतं । इति इमस्मिं सुत्तन्तभाजनीये लोकियलोकुत्तरमिस्सका इद्धिपादा कथिताति ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

४४४. अभिधम्मभाजनीयं उत्तानत्थमेव । नया पनेत्थ गणेतब्बा । “छन्दसमाधिपधानसङ्खारसमन्नागतं इद्धिपादं भावेती”ति वुत्तट्ठानस्मिज्झि लोकुत्तरानि चत्तारि नयसहस्सानि विभत्तानि । वीरियसमाधिआदीसुपि एसेव नयो । तथा उत्तरचूळभाजनीये छन्दिद्धिपादे चत्तारि नयसहस्सानि विभत्तानि, वीरियचित्तवीमंसिद्धिपादे चत्तारि चत्तारीति सब्बानिपि अट्ठन्नं चतुक्कानं वसेन द्वत्तिसं नयसहस्सानि विभत्तानि । एवमेतं निब्बत्तितलोकुत्तरानंयेव इद्धिपादानं वसेन द्वत्तिसंनयसहस्सप्पटिमण्डितं अभिधम्मभाजनीयं कथितन्ति वेदितब्बं ।

३. पञ्हापुच्छकवण्णना

४६२. पञ्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव इद्धिपादानं कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्मणत्तिकेसु पन सब्बेपेते अप्पमाणं निब्बानं आरब्ध पवत्तितो अप्पमाणारम्मणा एव, न मग्गारम्मणा; सहजातहेतुवसेन पन मग्गहेतुका, न मग्गाधिपतिनो । चत्तारो हि अधिपतयो अज्जमज्जं गरुं न करोन्ति । कस्मा? सयं जेट्टकत्ता । यथा हि समजातिका समवया समथामा समसिप्पा चत्तारो राजपुत्ता अत्तनो अत्तनो जेट्टकताय अज्जमज्जस्स अपचिंतिं न करोन्ति, एवमिमेपि चत्तारो अधिपतयो पाटियेक्कं पाटियेक्कं जेट्टकधम्मताय अज्जमज्जं गरुं न करोन्तीति एकन्तेनेव न मग्गाधिपतिनो । अतीतादीसु एकारम्मणभावेपि न वत्तब्बा । निब्बानस्स पन बहिद्वाधम्मत्ता बहिद्धारम्मणा नाम होन्तीति । एवमेतस्मिं पञ्हापुच्छके निब्बत्तितलोकुत्तराव इद्धिपादा कथिता । सम्मासम्बुद्धेन हि सुत्तन्तभाजनीयस्मिंयेव लोकियलोकुत्तरमिस्सका इद्धिपादा कथिता, अभिधम्मभाजनीयपञ्हापुच्छकेसु पन लोकुत्तरायेवाति । एवमयं इद्धिपादविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वाव दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्टकथाय

इद्धिपादविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१०. बोज्झङ्गविभङ्गो

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

४६६. इदानि तदनन्तरे बोज्झङ्गविभङ्गे सत्ताति गणनपरिच्छेदो । बोज्झङ्गाति बोधिया बोधिस्स वा अङ्गाति बोज्झङ्गा । इदं वुत्तं होति — या एसा धम्मसामग्गी याय लोकुत्तरमग्गक्खणे उप्पज्जमानाय लीनुद्धच्चपटिट्ठानायूहनकामसुखत्तकिलमथानुयोगउच्छेदसस्सताभिनिवेसादीनं अनेकेसं उपद्वानं पटिपक्खभूताय सतिधम्मविचयवीरियपीतिपस्सद्धिसमाधिउपेक्खासङ्घाताय धम्मसामग्गिया अरियसावको बुज्झतीति कत्वा बोधीति वुच्चति, बुज्झति किलेससन्ताननिद्वाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्झति, निब्बानमेव वा सच्छिकरोति, तस्सा धम्मसामग्गीसङ्घाताय बोधिया अङ्गातिपि बोज्झङ्गा, ज्ञानङ्गमग्गङ्गादीनि विय । यो पनेस यथावुत्तप्पकाराय एताय धम्मसामग्गिया बुज्झतीति कत्वा अरियसावको बोधीति वुच्चति, तस्स बोधिस्स अङ्गातिपि बोज्झङ्गा, सेनङ्गरथङ्गादयो विय । तेनाहु अट्टकथाचरिया — “बुज्जनकस्स पुगलस्स अङ्गाति वा बोज्झङ्गा”ति ।

अपिच “बोज्झङ्गाति केनट्ठेन बोज्झङ्गा? बोधाय संवत्तन्तीति बोज्झङ्गा, बुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, अनुबुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, पटिबुज्झन्तीति बोज्झङ्गा, सम्बुज्झन्तीति बोज्झङ्गा”ति इमिना पटिसम्भिदानयेनापि बोज्झङ्गत्यो वेदितब्बो ।

सतिसम्बोज्झङ्गोतिआदीसु पसत्थो सुन्दरो च बोज्झङ्गो सम्बोज्झङ्गो, सतियेव सम्बोज्झङ्गो सतिसम्बोज्झङ्गो । तत्थ उपट्ठानलक्खणो सतिसम्बोज्झङ्गो, पविचयलक्खणो धम्मविचयसम्बोज्झङ्गो, पग्गहलक्खणो वीरियसम्बोज्झङ्गो, फरणलक्खणो पीतिसम्बोज्झङ्गो, उपसमलक्खणो पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गो, अविकखेपलक्खणो समाधिसम्बोज्झङ्गो, पटिसङ्खानलक्खणो उपेक्खासम्बोज्झङ्गो । तेसु “सतिज्च ख्वाहं, भिक्खवे, सब्बत्थिकं वदामी”ति (सं० नि० ५.२३४) वचनतो सब्बेसं बोज्झङ्गानं उपकारकत्ता सतिसम्बोज्झङ्गो पठमं वुत्तो । ततो परं “सो तथा सतो विहरन्तो तं धम्मं पज्जाय

पविचिनती'ति आदिना (म० नि० १५०) नयेन एवं अनुक्कमेनेव निक्खेपपयोजनं पाळियं आगतमेव ।

कस्मा पनेते सत्तेव वुत्ता, अनूना अनधिकाति? लीनुद्धच्चपटिपक्खतो सब्बत्थिकतो च । एत्थ हि तयो बोज्झङ्गा लीनस्स पटिपक्खा, यथाह — “यस्मिञ्च खो, भिक्खवे, समये लीनं चित्तं होति, कालो तस्मिं समये धम्मविचयसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो वीरियसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो पीतिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाया”ति (सं० नि० ५.२३४) । तयो उद्धच्चस्स पटिपक्खा, यथाह — “यस्मिञ्च खो, भिक्खवे, समये उद्धतं चित्तं होति, कालो तस्मिं समये पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो समाधिसम्बोज्झङ्गस्स भावनाय, कालो उपेक्खासम्बोज्झङ्गस्स भावनाया”ति (सं० नि० ५.२३४) । एको पनेत्थ लोणधूपनं विय सब्बव्यञ्जनेसु, सब्बकम्मिकअमच्चो विय च सब्बेसु राजकिच्चेसु, सब्बबोज्झङ्गेसु इच्छितब्बतो सब्बत्थिको, यथाह — “सतिञ्च ख्वाहं, भिक्खवे, सब्बत्थिकं वदामी”ति । “सब्बत्थक”न्तिपि पाळि । द्विन्नम्पि सब्बत्थ इच्छितब्बन्ति अत्थो । एवं लीनुद्धच्चपटिपक्खतो सब्बत्थिकतो च सत्तेव वुत्ताति वेदितब्बा ।

४६७. इदानि नेसं एकस्मिंयेवारम्मणे अत्तनो अत्तनो किच्चवसेन नानाकरणं दस्सेतुं तत्थ कतमो सतिसम्बोज्झङ्गोति आदि आरब्धं । तत्थ इध भिक्खूति इमस्मिं सासने भिक्खु । सतिमा होतीति पज्जाय पज्जवा, यसेन यसवा, धनेन धनवा विय सतिया सतिमा होति, सतिसम्पन्नोति अत्थो । परमेनाति उत्तमेन; तज्हि परमत्थसच्चस्स निब्बानस्स चेव मग्गस्स च अनुलोमतो परमं नाम होति उत्तमं सेट्ठं । सतिनेपक्केनाति नेपक्कं वुच्चति पज्जा; सतिया चेव नेपक्केन चाति अत्थो ।

कस्मा पन इमस्मिं सतिभाजनीये पज्जा सङ्गहिताति? सतिया बलवभावदीपनत्थं । सति हि पज्जाय सद्धिम्पि उप्पज्जति विनापि, पज्जाय सद्धि उप्पज्जमाना बलवती होति, विना उप्पज्जमाना दुब्बला । तेनस्सा बलवभावदीपनत्थं पज्जा सङ्गहिता । यथा हि द्वीसु दिसासु द्वे राजमहामत्ता तिट्ठेयुं; तेसु एको राजपुत्तं गहेत्वा तिट्ठेय्य, एको अत्तनो धम्मताय एककोव तेसु राजपुत्तं गहेत्वा ठितो अत्तनोपि तेजेन राजपुत्तस्सपि तेजेन तेजवा होति; अत्तनो धम्मताय ठितो न तेन समतेजो होति; एवमेव राजपुत्तं गहेत्वा ठितमहामत्तो विय पज्जाय सद्धि उप्पन्ना सति, अत्तनो धम्मताय ठितो विय विना पज्जाय उप्पन्ना । तत्थ यथा राजपुत्तं गहेत्वा ठितो अत्तनोपि तेजेन राजपुत्तस्सपि तेजेन तेजवा होति, एवं पज्जाय सद्धि उप्पन्ना सति बलवती होति; यथा अत्तनो धम्मताय ठितो न तेन समतेजो होति, एवं विना पज्जाय उप्पन्ना दुब्बला होतीति बलवभावदीपनत्थं पज्जा गहिताति ।

चिरकतम्पीति अत्तनो वा परस्स वा कायेन चिरकतं वत्तं वा कसिणमण्डलं वा कसिणपरिकम्मं वा । चिरभासितम्पीति अत्तना वा परेन वा वाचाय चिरभासितं बहुकम्पि, वत्तसीसे ठत्वा धम्मकथं वा कम्मट्ठानविनिच्छयं वा, विमुत्तायतनसीसे वा ठत्वा धम्मकथमेव । सरिता होतीति तं कायविज्जत्तिं वचीविज्जत्तिञ्च समुट्ठापेत्वा पवत्तं अरूपधम्मकोट्टासं ‘एवं उप्पज्जित्वा एवं निरुद्धो’ति सरिता होति । अनुस्सरिताति पुनप्पुनं सरिता । अयं वुच्चति सतिसम्बोज्झङ्गोति अयं एवं उप्पन्ना सेसबोज्झङ्गसमुट्ठापिका विपस्सनासम्पयुत्ता सति सतिसम्बोज्झङ्गो नाम कथीयति ।

सो तथा सतो विहरन्तोति सो भिक्खु तेनाकारेन उप्पन्नाय सतिया सतो हुत्वा विहरन्तो । तं धम्मन्ति तं चिरकतं चिरभासितं हेट्ठा वुत्तप्पकारं धम्मं । पज्जाय पविचिनतीति पज्जाय ‘अनिच्चं दुक्खं अनत्ता’ति पविचिनति । पविचरतीति ‘अनिच्चं दुक्खं अनत्ता’ति तत्थ पज्जं चरापेन्तो पविचरति । परिवीमंसं आपज्जतीति ओलोकनं गवेसनं आपज्जति । अयं वुच्चतीति इदं वुत्तप्पकारं बोज्झङ्गसमुट्ठापकं विपस्सनाजाणं धम्मविचयसम्बोज्झङ्गो नाम वुच्चति ।

तस्स तं धम्मन्ति तस्स भिक्खुनो तं हेट्ठा वुत्तप्पकारं धम्मं । आरब्धं होतीति परिपुण्णं होति पग्गहितं । असल्लीनन्ति आरब्धत्तायेव असल्लीनं । अयं वुच्चतीति इदं बोज्झङ्गसमुट्ठापकं विपस्सनासम्पयुत्तं वीरियं वीरियसम्बोज्झङ्गो नाम वुच्चति ।

निरामिसाति कामामिसलोकामिसवट्ठामिसानं अभावेन निरामिसा परिसुद्धा । अयं वुच्चतीति अयं बोज्झङ्गसमुट्ठापिका विपस्सनासम्पयुत्ता पीति पीतिसम्बोज्झङ्गो नाम वुच्चति ।

पीतिमनस्साति पीतिसम्पयुत्तचित्तस्स । कायोपि पस्सम्भतीति खन्धत्तयसङ्घातो नामकायो किलेसदरथपटिप्पस्सद्धिया पस्सम्भति । चित्तम्पीति विज्जाणक्खन्धोपि तथेव पस्सम्भति । अयं वुच्चतीति अयं बोज्झङ्गसमुट्ठापिका विपस्सनासम्पयुत्ता पस्सद्धि पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गो नाम वुच्चति ।

पस्सद्धकायस्स सुखिनोति पस्सद्धकायताय उप्पन्नसुखेन सुखितस्स । समाधियतीति सम्मा आधियति, निच्चलं हुत्वा आरम्मणे ठपीयति, अप्पनाप्पत्तं विय होति । अयं वुच्चतीति अयं बोज्झङ्गसमुट्ठापिका विपस्सनासम्पयुत्ता चित्तेकग्गता समाधिसम्बोज्झङ्गो नाम वुच्चति ।

तथा समाहितन्ति तेन अप्पनाप्पत्तेन विय समाधिना समाहितं । साधुकं अज्झुपेक्खिता होतीति सुदु अज्झुपेक्खिता होती; तेसं धम्मानं पहानवट्ठने अब्बावटो हुत्वा अज्झुपेक्खति । अयं वुच्चतीति अयं छन्नं बोज्झङ्गानं अनोसक्कनअनतिवत्तनभावसाधको मज्झत्ताकारो उपेक्खासम्बोज्झङ्गो नाम वुच्चति ।

एत्तावता किं कथितं नाम होति? अपुब्बं अचरिमं एकचित्तक्खणे नानारसलक्खणा पुब्बभागविपस्सना बोज्झङ्गा कथिता होन्तीति ।

पठमो नयो ।

४६८-४६९. इदानि येन परियायेन सत्त बोज्झङ्गा चुट्ठस होन्ति, तस्स पकासनत्थं दुतियनयं दस्सेन्तो पुन सत्त बोज्झङ्गातिआदिमाह । तत्रायं अनुपुब्बपदवण्णना — अज्झत्तं धम्मेसु सतीति अज्झत्तिकसङ्खारे परिगणहन्तस्स उप्पन्ना सति । बहिद्धा धम्मेसु सतीति बहिद्धासङ्खारे परिगणहन्तस्स उप्पन्ना सति । यदपीति यापि । तदपीति सापि । अभिज्जायाति अभिज्जेय्यधम्मे अभिजाननत्थाय । सम्बोधायाति सम्बोधि वुच्चति मग्गो, मग्गत्थायाति अत्थो । निब्बानायाति वानं वुच्चति तण्हा; सा तत्थ नत्थीति निब्बानं, तदत्थाय, असङ्खताय अमतधातुया सच्छिकिरियत्थाय संवत्ततीति अत्थो । धम्मविचयसम्बोज्झङ्गेपि एसेव नयो ।

कायिकं वीरियन्ति चङ्कमं अधिट्ठहन्तस्स उप्पन्नवीरियं । चेतसिकं वीरियन्ति “न तावाहं इमं पल्लङ्कं भिन्दिस्सामि याव मे न अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुच्चिस्सती”ति एवं कायपयोगं विना उप्पन्नवीरियं । कायपस्सद्धीति तिण्णं खन्धानं दरथपस्सद्धि । चित्तपस्सद्धीति विज्जाणक्खन्धस्स दरथपस्सद्धि । उपेक्खासम्बोज्झङ्गे सतिसम्बोज्झङ्गसदिसोव विनिच्छयो । इमस्मिं नये सत्त बोज्झङ्गा लोकियलोकुत्तरमिस्सका कथिता ।

पोराणकत्थेरा पन ‘एत्तकेन पाकटं न होती’ति विभजित्वा दस्सेसुं । एतेसु हि अज्झत्तधम्मेसु सति पविचयो उपेक्खाति इमे तयो अत्तनो खन्धारम्मणत्ता लोकियाव होन्ति । तथा मग्गं अप्पत्तं कायिकवीरियं । अवितक्कअविचारा पन

पीतिसमाधियो लोकुत्तरा होन्ति । सेसा लोकियलोकुत्तरमिस्सकाति ।

तत्थ अज्झत्तं ताव धम्मेषु सतिपविचयउपेक्खा अज्झत्तारम्मणा, लोकुत्तरा पन बहिद्धारम्मणाति तेसं लोकुत्तरभावो मा युज्जित्थ । चङ्कमपयोगेन निब्बत्तवीरियम्पि लोकियन्ति वदन्तो न किलमति । अवितक्कअविचारा पन पीतिसमाधियो कदा लोकुत्तरा होन्तीति? कामावचरे ताव पीतिसम्बोज्झङ्गो लब्धति, अवितक्कअविचारा पीति न लब्धति । रूपावचरे अवितक्कअविचारा पीति लब्धति, पीतिसम्बोज्झङ्गो पन न लब्धति । अरूपावचरे सब्बेन सब्बं न लब्धति । एत्थ पन अलब्भमानकं उपादाय लब्भमानकापि पटिक्खत्ता । एवमयं अवितक्कअविचारो पीतिसम्बोज्झङ्गो कामावचरतोपि निक्खन्तो रूपावचरतोपि अरूपावचरतोपीति निब्बत्तितलोकुत्तरा येवाति कथितो ।

तथा कामावचरे समाधिसम्बोज्झङ्गो लब्धति, अवितक्कअविचारो पन समाधि न लब्धति । रूपावचरअरूपावचरेसु अवितक्कअविचारो समाधि लब्धति, समाधिसम्बोज्झङ्गो पन न लब्धति । एत्थ पन अलब्भमानकं उपादाय लब्भमानकोपि पटिक्खत्तो । एवमयं अवितक्कअविचारो समाधि कामावचरतोपि निक्खन्तो रूपावचरतोपि अरूपावचरतोपीति निब्बत्तितलोकुत्तरा येवाति कथितो ।

अपिच लोकियं गहेत्वा लोकुत्तरा कातब्बो; लोकुत्तरं गहेत्वा लोकियो कातब्बो । अज्झत्तधम्मेषु हि सतिपविचयउपेक्खानं लोकुत्तरभावनाकालोपि अत्थि । तत्रिदं सुत्तं — “अज्झत्तविमोक्खं ख्वाहं, आवुसो, सब्बुपादानक्खयं वदामि; एवमस्सिमे आसवा नानुसेन्ती”ति (सं० नि० २.३२ थोकं विसदिसं) इमिना सुत्तेन लोकुत्तरा होन्ति । यदा पन चङ्कमपयोगेन निब्बत्ते कायिकवीरिये अनुपसन्तेयेव विपस्सना मग्गेन घटीयति, तदा तं लोकुत्तरं होति । ये पन थेरा “कसिणज्झाने, आनापानज्झाने, ब्रह्मविहारज्झाने च बोज्झङ्गो उद्धरन्तो न वारेतब्बो”ति वदन्ति, तेसं वादे अवितक्कअविचारा पीतिसमाधिसम्बोज्झङ्गा लोकिया होन्तीति ।

दुतियो नयो ।

४७०-४७१. इदानि बोज्झङ्गानं भावनावसेन पवत्तं ततियनयं दस्सेन्तो पुन सत्त बोज्झङ्गातिआदिमाह । तत्थापि अयं अनुपुब्बपदवण्णना — भावेतीति वड्ढेति; अत्तनो सन्ताने पुनप्पुनं जनेति अभिनिब्बत्तेति । विवेकनिस्सितन्ति विवेके निस्सितं । विवेकोति विवित्तता । सो चायं तदङ्गविवेको, विक्खम्भनसमुच्छेदपटिप्पस्सद्धिनिस्सरणविवेकोति पञ्चविधो । तत्थ तदङ्गविवेको नाम विपस्सना । विक्खम्भनविवेको नाम अट्ठ समापत्तियो । समुच्छेदविवेको नाम मग्गो । पटिप्पस्सद्धिविवेको नाम फलं । निस्सरणविवेको नाम सब्बनिमित्तनिस्सटं निब्बानं । एवमेतस्मिं पञ्चविधे विवेके निस्सितं विवेकनिस्सितन्ति तदङ्गविवेकनिस्सितं समुच्छेदविवेकनिस्सितं निस्सरणविवेकनिस्सितञ्च सतिसम्बोज्झङ्गं भावेतीति अयमत्थो वेदितब्बो ।

तथा हि अयं सतिसम्बोज्झङ्गभावनानुयोगमनुयुत्तो योगी विपस्सनाक्खणे किच्चतो तदङ्गविवेकनिस्सितं, अज्झासयतो निस्सरणविवेकनिस्सितं, मग्गकाले पन किच्चतो समुच्छेदविवेकनिस्सितं, आरम्मणतो निस्सरणविवेकनिस्सितं, सतिसम्बोज्झङ्गं भावेति । पञ्चविवेकनिस्सितम्पीति एके । ते हि न केवलं बलवविपस्सनामग्गफलक्खणेषु एव बोज्झङ्गं उद्धरन्ति, विपस्सनापादककसिणज्झानआनापानासुभ्रह्मविहारज्झानेषुपि उद्धरन्ति, न च पटिसिद्धा अट्ठकथाचरियेहि । तस्मा तेसं मतेन एतेसं ज्ञानानं पवत्तिक्खणे किच्चतो एव विक्खम्भनविवेकनिस्सितं । यथा च विपस्सनाक्खणे “अज्झासयतो निस्सरणविवेकनिस्सित”न्ति वुत्तं, एवं

“पटिप्पस्सद्धिविवेकनिस्सितम्पि भावेती”ति वत्तुं वट्टति । एस नयो विरागनिस्सितादीसु । विवेकत्था एव हि विरागादयो ।

केवलञ्चेत्थ वोस्सग्गो दुविधो — परिच्चागवोस्सग्गो च पक्खन्दनवोस्सग्गो चाति । तत्थ ‘परिच्चागवोस्सग्गो’ति विपस्सनाक्खणे च तदङ्गवसेन मग्गक्खणे च समुच्छेदवसेन किलेसप्पहानं । ‘पक्खन्दनवोस्सग्गो’ति विपस्सनाक्खणे तन्निन्नभावेन, मग्गक्खणे पन आरम्भणकरणेन निब्बानपक्खन्दनं । तदुभयम्पि इमस्मिं लोकियलोकुत्तरमिस्सके अत्थवण्णनानये वट्टति । तथा हि अयं सति सम्बोज्झङ्गो यथावुत्तेन पकारेन किलेसे परिच्चजति, निब्बानञ्च पक्खन्दति ।

वोस्सग्गपरिणामिन्ति इमिना पन सकलेन वचनेन वोस्सग्गत्यं परिणमन्तं परिणतञ्च, परिपच्चन्तं परिपक्वञ्चाति इदं वुत्तं होति । अयञ्हि बोज्झङ्गभावनमनुयुतो भिक्खु यथा सतिसम्बोज्झङ्गो किलेसपरिच्चागवोस्सग्गत्यं निब्बानपक्खन्दनवोस्सग्गत्यञ्च परिपच्चति, यथा च परिपक्वो होति, तथा नं भावेतीति । एस नयो सेसबोज्झङ्गेसुपि । इमस्मिम्पि नये लोकियलोकुत्तरमिस्सका बोज्झङ्गा कथिताति ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

४७२. अभिधम्मभाजनीये सत्तपि बोज्झङ्गे एकतो पुच्छित्वा विस्सज्जनस्स च पाटियेक्कं पुच्छित्वा विस्सज्जनस्स च वसेन द्वे नया । तेसं अत्थवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ।

उपेक्खासम्बोज्झङ्गनिद्देसे पन उपेक्खनवसेन उपेक्खा । उपेक्खनाकारो उपेक्खना । उपेक्खितब्बयुत्ते समप्पवत्ते धम्मे इक्खति, न चोदेतीति उपेक्खा । पुग्गलं उपेक्खापेतीति उपेक्खना । बोज्झङ्गभावप्पत्तिया लोकियउपेक्खनाय अधिका उपेक्खना अज्झुपेक्खना । अब्यापारापज्जनेन मज्झत्तभावो मज्झत्तता । सा पन चित्तस्स, न सत्तस्साति दीपेतुं मज्झत्तता चित्तस्साति वुत्तन्ति । अयमेत्थ अनुपुब्बपदवण्णना ।

नया पनेत्थ गणेतब्बा — सत्तन्नम्पि हि बोज्झङ्गानं एकतो पुच्छित्वा विस्सज्जने एकेकमग्गे नयसहस्सं नयसहस्सन्ति चत्तारि नयसहस्सानि विभत्तानि । पाटियेक्कं पुच्छित्वा विस्सज्जने एकेकबोज्झङ्गवसेन चत्तारि चत्तारीति सत्त चतुक्का अट्ठवीसति । तानि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं द्वत्तिसाति सब्बानिपि अभिधम्मभाजनीये द्वत्तिस नयसहस्सानि विभत्तानि कुसलानेव । यस्मा पन फलक्खणेपि बोज्झङ्गा लब्धन्ति, कुसलहेतुकानि च सामञ्जफलानि, तस्मा तेसुपि बोज्झङ्गदस्सनत्थं कुसलनिद्देसपुब्बङ्गमाय एव तन्तिया विपाकनयो आरब्धो । सोपि एकतो पुच्छित्वा विस्सज्जनस्स च, पाटियेक्कं पुच्छित्वा विस्सज्जनस्स च वसेन दुविधो होति । सेसमेत्थ हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । विपाके पन कुसलतो तिगुणा नया कातब्बाति ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

३. पज्हापुच्छकवण्णना

४८२. पज्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव बोज्झङ्गानं कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्भणत्तिकेसु पन सब्बेपेते अप्पमाणं

निब्बानं आरब्ध पवत्तितो अप्पमाणारम्मणा एव, न मग्गारम्मणा । सहजातहेतुवसेन पनेत्थ कुसला मग्गहेतुका, वीरियं वा वीमंसं वा जेडुकं कत्वा मग्गभावनाकाले मग्गाधिपतिनो, छन्दचित्तजेडिकाय मग्गभावनाय न वत्तब्बा मग्गाधिपतिनोति, फलकालेपि न वत्तब्बा एव ।

अतीतादीसु एकारम्मणभावेनपि न वत्तब्बा, निब्बानस्स पन बहिद्वाधम्मत्ता बहिद्धारम्मणा नाम होन्तीति । एवमेतस्मिं पज्हापुच्छकेपि निब्बत्तितलोकुत्तराव बोज्झङ्गा कथिता । सम्मासम्बुद्धेन हि सुत्तन्तभाजनीयस्सेव पठमनयस्मिं लोकिया, दुतियततियेसु लोकियलोकुत्तरमिस्सका बोज्झङ्गा कथिता । अभिधम्मभाजनीयस्स पन चतूसुपि नयेसु इमस्मिञ्च पज्हापुच्छके लोकुत्तरायेवाति एवमयं बोज्झङ्गविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वाव भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्टकथाय

बोज्झङ्गविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

११. मग्गङ्गविभङ्गे

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

४८६. इदानि तदनन्तरे मग्गविभङ्गे अरियो अट्ठङ्गिको मग्गोति आदि सब्बं सच्चविभङ्गे दुक्खनिरोधगामिनीपटिपदानिहेसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । भावनावसेन पाटियेक्कं दस्सिते दुतियनयेपि सम्मादिट्ठिं भावेति विवेकनिस्सितन्ति आदि सब्बं बोज्झङ्गविभङ्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । एवमिदं द्विन्नम्पि नयानं वसेन सुत्तन्तभाजनीयं लोकियलोकुत्तरमिस्सकमेव कथितं ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

४९०. अभिधम्मभाजनीये ‘अरियो’ति अवत्त्वा अट्ठङ्गिको मग्गोति वुत्तं । एवं अवुत्तेपि अयं अरियो एव । यथा हि मुद्धाभिसित्तस्स रज्जो मुद्धाभिसित्ताय देविया कुच्छिस्मिं जातो पुत्तो राजपुत्तोति अवुत्तेपि राजपुत्तोयेव होति, एवमयम्पि अरियोति अवुत्तेपि अरियो एवाति वेदितब्बो । सेसमिधापि सच्चविभङ्गे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

४९३. पञ्चङ्गिकवारेपि अट्ठङ्गिकोति अवुत्तेपि अट्ठङ्गिको एव वेदितब्बो । लोकुत्तरमग्गो हि पञ्चङ्गिको नाम नत्थि । अयमेत्थ आचरियानं समानत्थकथा । वितण्डवादी पनाह — “लोकुत्तरमग्गो अट्ठङ्गिको नाम नत्थि, पञ्चङ्गिकोयेव होती”ति । सो “सुत्तं आहराही”ति वुत्तो अट्ठा अज्जं अपस्सन्तो इमं महासळायतनतो सुत्तप्पदेसं आहरिस्सति “या तथाभूतस्स दिट्ठि, सास्स होति सम्मादिट्ठि । यो तथाभूतस्स सङ्कप्पो, वायामो, सति, यो तथाभूतस्स समाधि, स्वास्स होति सम्मासमाधि । पुब्बेव खो पनस्स कायकम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती”ति ।

ततो “एतस्स अनन्तरं सुत्तपदं आहरा”ति वत्तब्बो । सचे आहरति इच्चेतं कुसलं, नो चे आहरति सयं आहरित्वा “एवमस्सायं अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो भावनापारिपूरिं गच्छती”ति (म० नि० ३.४३१) “इमिना ते सत्थुसासनेन वादो भिन्नो; लोकुत्तरमग्गो पञ्चङ्गिको नाम नत्थि, अट्ठङ्गिकोव होती”ति वत्तब्बो ।

इमानि पन तीणि अङ्गानि पुब्बे परिसुद्धानि वत्तन्ति, लोकुत्तरमग्गखणे परिसुद्धतरानि होन्ति । अथ ‘पञ्चङ्गिको मग्गो’ति इदं किमत्थं गहितन्ति? अतिरेककिच्चदस्सनत्थं । यस्मिंज्झि समये मिच्छावाचं पजहति, सम्मावाचं पूरेति, तस्मिं समये सम्माकम्मन्तसम्माआजीवा नत्थि । इमानि पञ्चकारापकङ्गानेव मिच्छावाचं पजहन्ति; सम्मावाचा पन सयं विरतिवसेन पूरेति । यस्मिं समये मिच्छाकम्मन्तं पजहति, सम्माकम्मन्तं पूरेति, तस्मिं समये सम्मावाचासम्माआजीवा नत्थि । इमानि पञ्च कारापकङ्गानेव मिच्छाकम्मन्तं पजहन्ति; सम्माकम्मन्तो पन सयं विरतिवसेन पूरेति । यस्मिं समये मिच्छाआजीवं पजहति, सम्माआजीवं पूरेति, तस्मिं समये सम्मावाचासम्माकम्मन्ता नत्थि । इमानि पञ्च कारापकङ्गानेव मिच्छाआजीवं पजहन्ति; सम्माआजीवो पन सयं विरतिवसेन पूरेति । इमं एतेसं पञ्चन्नं कारापकङ्गानं किच्चातिरेकतं दस्सेतुं पञ्चङ्गिको मग्गोति गहितं । लोकुत्तरमग्गो पन अट्ठङ्गिकोव होति, पञ्चङ्गिको नाम नत्थि ।

“यदि सम्मावाचादीहि सद्धिं अट्ठङ्गिकोति वदथ, चतस्सो सम्मावाचाचेतना, तिस्सो सम्माकम्मन्तचेतना, सत्त सम्माआजीवचेतनाति इमम्हा चेतनाबहुत्ता कथं मुच्चिस्सथ? तस्मा पञ्चङ्गिकोव लोकुत्तरमग्गो’ति । “चेतनाबहुत्ता च पमुच्चिस्साम; अट्ठङ्गिकोव लोकुत्तरमग्गोति च वक्खाम” । “त्वं ताव महाचत्तारीसकभाणको होसि, न होसी’ति पुच्छितब्बो । सचे “न होमी’ति वदति, “त्वं अभाणकत्ता न जानासी’ति वत्तब्बो । सचे “भाणकोस्मी’ति वदति, “सुत्तं आहरा’ति वत्तब्बो । सचे सुत्तं आहरति इच्चेतं कुसलं, नो चे आहरति सयं उपरिपण्णासतो आहरितब्बं —

“कतमा च, भिक्खवे, सम्मावाचा? सम्मावाचंपहं, भिक्खवे, द्वायं वदामि — अत्थि, भिक्खवे, सम्मावाचा सासवा पुज्जभागिया उपधिवेपक्का; अत्थि, भिक्खवे, सम्मावाचा अरिया अनासवा लोकुत्तरा मग्गङ्गा ।

“कतमा च, भिक्खवे, सम्मावाचा सासवा पुज्जभागिया उपधिवेपक्का? मुसावादा वेरमणी, पिसुणाय वाचाय वेरमणी, फरुसाय वाचाय वेरमणी, सम्फप्पलापा वेरमणी — अयं, भिक्खवे, सम्मावाचा सासवा पुज्जभागिया उपधिवेपक्का ।

“कतमा च, भिक्खवे, सम्मावाचा अरिया अनासवा लोकुत्तरा मग्गङ्गा? या खो, भिक्खवे, अरियचित्तस्स अनासवचित्तस्स अरियमग्गसमङ्गिनो अरियमग्गं भावयतो चतूहि वचीदुच्चरितेहि आरति विरति पटिविरति वेरमणी — अयं, भिक्खवे, सम्मावाचा अरिया अनासवा लोकुत्तरा मग्गङ्गा...पे०... ।

“कतमो च, भिक्खवे, सम्माकम्मन्तो? सम्माकम्मन्तंपहं, भिक्खवे, द्वायं वदामि...पे०... उपधिवेपक्को ।

“कतमो च, भिक्खवे, सम्माकम्मन्तो अरियो अनासवो लोकुत्तरो...पे०... ।

“कतमो च, भिक्खवे, सम्माआजीवो? सम्माआजीवंपहं, भिक्खवे, द्वायं वदामि...पे०... उपधिवेपक्को ।

“कतमो च, भिक्खवे, सम्माआजीवो अरियो अनासवो लोकुत्तरो मग्गङ्गो? या खो, भिक्खवे, अरियचित्तस्स अनासवचित्तस्स अरियमग्गसमङ्गिनो अरियमग्गं भावयतो मिच्छाआजीवा आरति विरति पटिविरति वेरमणी — अयं, भिक्खवे, सम्माआजीवो अरियो अनासवो लोकुत्तरो मग्गङ्गो’ति (म० नि० ३.१३८ आदयो) ।

एवमेत्थ चतूहि वचीदुच्चरितेहि, तीहि कायदुच्चरितेहि, मिच्छाजीवतो चाति एकेकाव विरति अरिया अनासवा लोकुत्तरा मग्गङ्गाति वुत्ता । “कुतो एत्थ चेतनाबहुत्तं? कुतो पञ्चङ्गिको मग्गो? इदं ते सुत्तं अकामकस्स लोकुत्तरमग्गो

अट्टङ्गिकोति दीपेति” । सचे एतकेन सल्लक्खेति इच्छेतं कुसलं, नो चे सल्लक्खेति अज्जानिपि कारणानि आहरित्वा सज्जापेतब्बो । वुत्तज्हेतं भगवता —

“यस्मिं खो, सुभद्द, धम्मविनये अरियो अट्टङ्गिको मग्गो न उपलब्धति, समणोपि तत्थ न उपलब्धति...पे०...
इमस्मिं खो, सुभद्द, धम्मविनये अरियो अट्टङ्गिको मग्गो उपलब्धति; इधेव, सुभद्द, समणो...पे०... सुज्जा परप्पवादा
समणोहि अज्जेहीति (दी० नि० २.२१४) ।

अज्जेसुपि अनेकेसु सुत्तसतेसु अट्टङ्गिकोव मग्गो आगतो । कथावत्थुप्पकरणेपि वुत्तं —

“मगानं अट्टङ्गिको सेट्ठो, सच्चानं चतुरो पदा ।
विरागो सेट्ठो धम्मानं, द्विपदानज्ज चक्खुमा”ति (कथा० ८७२) —

“अत्थेव सुत्तन्तोति” ? “आमन्ता” “तेन हि अट्टङ्गिको मग्गो”ति । सचे पन एतकेनापि सज्जत्तिं न गच्छति, “गच्छ, विहारं पविसित्वा यागुं पिवाही”ति उय्योजेतब्बो । उत्तरिम्पन कारणं वक्खतीति अट्टानमेतं । सेसमेत्थ उत्तानत्थमेव ।

नया पनेत्थ गणेतब्बा । अट्टङ्गिकमग्गस्मिज्झि एकतो पुच्छित्वा एकतो विस्सज्जने चतूसु मग्गेषु चत्तारि नयसहस्सानि विभत्तानि । पञ्चङ्गिकमग्गे एकतो पुच्छित्वा एकतो विस्सज्जने चत्तारि; पाटियेक्कं पुच्छित्वा पाटियेक्कं विस्सज्जने चत्तारि चत्तारीति पञ्चसु अङ्गेषु वीसति । इति पुरिमानि अट्ट इमानि च वीसतीति सब्बानिपि मग्गविभङ्गे अट्टवीसति नयसहस्सानि विभत्तानि । तानि च खो निब्बत्तितलोकुत्तरानि कुसलानेव । विपाके पन कुसलतो तिगुणा नया कातब्बाति ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

३. पञ्हापुच्छकवण्णना

५०४. पञ्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव मग्गङ्गानं कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्मणत्तिकेसु पन सब्बानिपेतानि अप्पमाणं निब्बानं आरब्ध पवत्तितो अप्पमाणारम्मणानेव, न मग्गारम्मणानि । नेव हि मग्गो न फलं मग्गं आरम्मणं करोति । सहजातहेतुवसेन पनेत्थ कुसलानि मग्गहेतुकानि; वीरियं वा वीमंसं वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले मग्गाधिपतीनि; छन्दचित्तजेट्ठिकाय मग्गभावनाय न वत्तब्बानि मग्गाधिपतीनीति; फलकालेपि न वत्तब्बानेव ।

अतीतादीसु एकारम्मणभावेनपि न वत्तब्बानि; निब्बानस्स पन बहिद्भाधम्मत्ता बहिद्धारम्मणानि नाम होन्तीति एवमेतस्मिं पञ्हापुच्छकेपि निब्बत्तितलोकुत्तरानेव मग्गङ्गानि कथितानि । सम्मासम्बुद्धेन हि सुत्तन्तभाजनीयस्मियेव लोकियलोकुत्तरानि मग्गङ्गानि कथितानि; अभिधम्मभाजनीये पन पञ्हापुच्छके च लोकुत्तरानेवाति एवमयं मग्गविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वाव भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

मग्गङ्गविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१२. ज्ञानविभङ्गो

१. सुत्तन्तभाजनीयं

मातिकावण्णना

५०८. इदानीं तदनन्तरे ज्ञानविभङ्गे या ताव अयं सकलस्सापि सुत्तन्तभाजनीयस्स पठमं मातिका ठपिता, तत्थ इधाति वचनं पुब्बभागकरणीयसम्पदाय सम्पन्नस्स सब्बप्पकारज्ज्ञाननिब्बत्तकस्स पुग्गलस्स सन्निस्सयभूतसासनपरिदीपनं, अज्जसासनस्स च तथाभावपटिसेधनं। वुत्तज्हेतं — “इधेव, भिक्खवे, समणो...पे०... सुज्जा परप्पवादा समणेहि अज्जेही”ति (अ० नि० ४.२४१)। **भिक्खू**ति तेसं ज्ञानानं निब्बत्तकपुग्गलपरिदीपनं। **पातिमोक्खसंवरसंवुतो**ति इदमस्स पातिमोक्खसंवरे पटिद्वितभावपरिदीपनं। **विहरती**ति इदमस्स तदनुरूपविहारसमङ्गीभावपरिदीपनं। **आचारगोचरसम्पन्नो**ति इदमस्स हेट्ठा पातिमोक्खसंवरस्स उपरि ज्ञानानुयोगस्स च उपकारधम्मपरिदीपनं। **अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावी**ति इदमस्स पातिमोक्खतो अचवनधम्मतापरिदीपनं। **समादायाति** इदमस्स सिक्खापदानं अनवसेसतो आदानपरिदीपनं। **सिक्खती**ति इदमस्स सिक्खाय समङ्गीभावपरिदीपनं। **सिक्खापदे**सूति इदमस्स सिक्खितब्बधम्मपरिदीपनं।

इन्द्रियेसूति इदमस्स गुत्तद्वारताय भूमिपरिदीपनं; रक्खितब्बोकासपरिदीपनन्तिपि वदन्ति एव। **गुत्तद्वारो**ति इदमस्स छसु द्वारेसु संविहितारक्खभावपरिदीपनं। **भोजने मत्तज्जू**ति इदमस्स सन्तोसादिगुणपरिदीपनं। **पुब्बरत्तापररत्तं जागरियानुयोगमनुयुत्तो**ति इदमस्स कारणभावपरिदीपनं। **सातच्चं नेपक्कन्ति** इदमस्स पज्जापरिग्गहितेन वीरियेन सातच्चकारितापरिदीपनं। **बोधिपक्खिकानं धम्मानं भावनानुयोगमनुयुत्तो**ति इदमस्स पटिपत्तिया निब्बेधभागियत्तपरिदीपनं।

सो अभिक्कन्ते...पे०... तुण्हीभावे सम्पजानकारी होतीति इदमस्स सब्बत्थ सतिसम्पजज्जसमन्नागतत्तपरिदीपनं। **सो विवित्तं सेनासनं भजती**ति इदमस्स अनुरूपसेनासनपरिग्गहपरिदीपनं। **अरज्जं...पे०... पटिसल्लानसारुप्पन्ति** इदमस्स सेनासनप्पभेदनिरादीनवतानिसंसपरिदीपनं। **सो अरज्जगतो वाति** इदमस्स वुत्तप्पकारेण सेनासनेन युत्तभावपरिदीपनं। **निसीदती**ति इदमस्स योगानुरूपइरियापथपरिदीपनं। **परिमुखं सतिं उपट्ठपेत्वा**ति इदमस्स योगारम्भपरिदीपनं। **सो अभिज्झं लोके पहायाति**आदि पनस्स कम्मट्ठानानुयोगेन नीवरणप्पहानपरिदीपनं। तस्सेव पहीननीवरणस्स **विविच्चेव कामेही**तिआदि पटिपाटिया ज्ञानुप्पत्तिपरिदीपनं।

अपि च **इध भिक्खू**ति इमस्मिं सासने ज्ञानुप्पादको भिक्खु। इदानीं यस्मा ज्ञानुप्पादकेन भिक्खुना चत्तारि सीलानि सोधेतब्बानि, तस्मास्स **पातिमोक्खसंवरसंवुतो**ति इमिना पातिमोक्खसंवरसीलविसुद्धिं उपदिसति। **आचारगोचरसम्पन्नो**तिआदिना आजीवपारिसुद्धिसीलं। **समादाय सिक्खति सिक्खापदे**सूति इमिना तेसं द्विन्नं सीलानं अनवसेसतो आदानं। **इन्द्रियेसु गुत्तद्वारो**ति इमिना इन्द्रियसंवरसीलं। **भोजने मत्तज्जू**ति इमिना पच्चयसन्निस्सितसीलं। **पुब्बरत्तापररत्तन्ति**आदिना सीले पटिद्वितस्स ज्ञानभावनाय उपकारके धम्मे। **सो अभिक्कन्ते**तिआदिना तेसं धम्मानं अपरिहानाय कम्मट्ठानस्स च असम्मोसाय सतिसम्पजज्जसमायोगं। **सो विवित्तन्ति**आदिना भावनानुरूपसेनासनपरिग्गहं। **सो अरज्जगतो वाति**आदिना तं सेनासनं उपगतस्स ज्ञानानुरूपइरियापथज्जेव ज्ञानभावनारम्भज्ज। **सो अभिज्झन्ति**आदिना ज्ञानभावनारम्भेन ज्ञानपच्चनीकधम्मप्पहानं। **सो इमे पज्ज नीवरणे पहायाति**आदिना एवं

पहीनज्झानपच्चनीकधम्मस्स सब्बज्झानानं उप्पत्तिक्कमं उपदिसतीति ।

मातिकावण्णना ।

निद्वेसवण्णना

५०९. इदानीं यथानिक्खित्तं मातिकं पटिपाटिया भाजेत्वा दस्सेतुं इधाति इमिस्सा दिट्ठियातिआदि आरब्धं । तत्थ इमिस्सा दिट्ठियातिआदीहि दसहि पदेहि सिक्खत्तयसङ्घातं सब्बज्जुबुद्धसासनमेव कथितं । तज्झि बुद्धेन भगवता दिट्ठत्ता दिट्ठीति वुच्चति । तस्सेव खमनवसेन खन्ति, रुच्चनवसेन रुचि, गहणवसेन आदायो, सभावडेन धम्मो, सिक्खित्तब्वडेन विनयो, तदुभयेनापि धम्मविनयो, पवुत्तवसेन पावचनं, सेट्ठचरियडेन ब्रह्मचरियं, अनुसिट्ठिदानवसेन सत्थुसासनन्ति वुच्चति । तस्मा इमिस्सा दिट्ठियातिआदीसु इमिस्सा बुद्धदिट्ठिया, इमिस्सा बुद्धखन्तिया, इमिस्सा बुद्धरुचिया, इमस्मिं बुद्धआदाये, इमस्मिं बुद्धधम्मे, इमस्मिं बुद्धविनये ।

“ये च खो त्वं, गोतमि, धम्मे जानेय्यासि — ‘इमे धम्मा सरागाय संवत्तन्ति नो विरागाय, संयोगाय संवत्तन्ति नो विसंयोगाय, आचयाय संवत्तन्ति नो अपचयाय, उपादाय संवत्तन्ति नो पटिनिस्सगिया, महिच्छताय संवत्तन्ति नो अप्पिच्छताय, असन्तुट्ठिया संवत्तन्ति नो सन्तुट्ठिया, सङ्गणिकाय संवत्तन्ति नो पविवेकाय, कोसज्जाय संवत्तन्ति नो वीरियारम्भाय, दुब्भरताय संवत्तन्ति नो सुभरताया’ति एकंसेन हि, गोतमि, धारेय्यासि — ‘नेसो धम्मो, नेसो विनयो, नेतं सत्थुसासन’न्ति । ये च खो त्वं, गोतमि, धम्मे जानेय्यासि — ‘इमे धम्मा विरागाय संवत्तन्ति नो सरागाय...पे०... सुभरताय संवत्तन्ति नो दुब्भरताया’ति । एकंसेन हि, गोतमि, धारेय्यासि — ‘एसो धम्मो, एसो विनयो, एतं सत्थुसासन’न्ति (अ० नि० ८.५३; चूळव० ४०६) ।

एवं वुत्ते इमस्मिं बुद्धधम्मविनये, इमस्मिं बुद्धपावचने, इमस्मिं बुद्धब्रह्मचरिये, इमस्मिं बुद्धसत्थुसासनेति एवमत्थो वेदितब्बो ।

अपिचेतं सिक्खात्तयसङ्घातं सकलं सासनं भगवता दिट्ठत्ता सम्मादिट्ठिपच्चयत्ता सम्मादिट्ठिपुब्बङ्गमत्ता च दिट्ठि, भगवतो खमनवसेन खन्ति, रुच्चनवसेन रुचि, गहणवसेन आदायो । अत्तनो कारकं अपायेसु अपतमानं धारेतीति धम्मो । सोव संकिलेसपक्खं विनतीति विनयो । धम्मो च सो विनयो चाति धम्मविनयो । कुसलधम्मेहि वा अकुसलधम्मानं एस विनयोति धम्मविनयो । तेनेव वुत्तं — “ये च खो त्वं, गोतमि, धम्मे जानेय्यासि — ‘इमे धम्मा विरागाय संवत्तन्ति नो सरागाय...पे०... एकंसेन, गोतमि, धारेय्यासि ‘एसो धम्मो, एसो विनयो, एतं सत्थुसासन’न्ति ।

धम्मेन वा विनयो, न दण्डादीहीति धम्मविनयो, वुत्तम्पि चेतं —

“दण्डेनेके दमयन्ति, अङ्कुसेहि कसाहि च ।

अदण्डेन असत्थेन, नागो दन्तो महेसिना’ति ॥ (चूळव० ३४२; म० नि० २.३५२) ।

तथा —

“धम्मेन नीयमानानं, का उसूया विजानत’न्ति । (महाव० ६३) ।

धम्माय वा विनयो धम्मविनयो । अनवज्जधम्मत्थज्हेस विनयो, न भवभोगामिसत्थं । तेनाह भगवा — “नयिदं, भिक्खवे, ब्रह्मचरियं वुस्सति जनकुहनत्थ” न्ति (अ० नि० ४.२५) वित्थारो । पुण्णत्थेरोपि आह — “अनुपादापरिनिब्बानत्थं खो, आवुसो, भगवति ब्रह्मचरियं वुस्सती” ति (म० नि० १.२५९) । विसिट्ठं वा नयतीति विनयो । धम्मतो विनयो धम्मविनयो । संसारधम्मतो हि सोकादिधम्मतो वा एस विसिट्ठं निब्बानं नयति । धम्मस्स वा विनयो, न तित्थकरानन्ति धम्मविनयो; धम्मभूतो हि भगवा, तस्सेव विनयो । यस्मा वा धम्मायेव अभिज्जेय्या परिज्जेय्या पहातब्बा भावेतब्बा सच्छिकातब्बा च, तस्मा एस धम्मेसु विनयो, न सत्तेसु, न जीवेसु चाति धम्मविनयो । सात्थसव्यञ्जनतादीहि अज्जेसं वचनतो पधानं वचनन्ति पवचनं; पवचनमेव पावचनं । सब्बचरियाहि विसिट्ठचरियाभावेन ब्रह्मचरियं । देवमनुस्सानं सत्थुभूतस्स भगवतो सासनन्ति सत्थुसासनं; सत्थुभूतं वा सासनन्तिपि सत्थुसासनं । “सो वो ममच्चयेन सत्था” ति (दी० नि० २.२१६) हि धम्मविनयोव सत्थाति वुत्तोति एवमेतेसं पदानं अत्थो वेदितब्बो ।

यस्मा पन इमस्मिंयेव सासने सब्बपकारज्झाननिब्बत्तको भिक्खु दिस्सति, न अज्जत्र, तस्मा तत्थ तत्थ ‘इमिस्सा’ ति च ‘इमस्मि’ न्ति च अयं नियमो कतोति वेदितब्बोति । अयं ‘इधा’ ति मातिकापदनिद्देसस्स अत्थो ।

५१०. भिक्खुनिद्देसे **समज्जायाति** पज्जत्तिया, वोहारेनाति अत्थो । समज्जाय एव हि एकच्चो भिक्खूति पज्जायति । तथा हि निमन्तनादिहि भिक्खूसु गणीयमानेसु सामणेरपि गहेत्वा ‘सतं भिक्खू, सहस्सं भिक्खू’ ति वदन्ति । **पटिज्जायाति** अत्तनो पटिजाननेन । पटिज्जायपि हि एकच्चो भिक्खूति पज्जायति । तस्स “को एत्थ आवुसो” ति? “अहं, आवुसो, भिक्खू” ति एवमादीसु (अ० नि० १०.९६) सम्भवो दट्ठब्बो । अयं पन आनन्दत्थेरेन वुत्तत्ता धम्मिका पटिज्जा । रत्तिभागे पन दुस्सीलापि पटिपथं आगच्छन्ता “को एत्था” ति वुत्ते अधम्मिकाय पटिज्जाय अभूतत्थाय “मयं भिक्खू” ति वदन्ति ।

भिक्खतीति याचति । यो हि कोचि भिक्खति, भिक्खं एसति गवेसति, सो तं लभतु वा मा वा, अथ खो भिक्खतीति भिक्खु । **भिक्खकोति** ब्यज्जनेन पदं वड्ढितं; भिक्खनधम्मताय भिक्खूति अत्थो । **भिक्खाचरियं अज्झुपगतोति** बुद्धादीहि अज्झुपगतं भिक्खाचरियं अज्झुपगतत्ता भिक्खाचरियं अज्झुपगतो नाम । यो हि कोचि अप्पं वा महन्तं वा भोगक्खन्थं पहाय अगारस्मा अनगारियं पब्बजितो, कसिगोरक्खादीहि जीवितकप्पनं हित्वा लिङ्गसम्पटिच्छनेनेव भिक्खाचरियं अज्झुपगतोति भिक्खु । परप्पटिबद्धजीविकत्ता वा विहारमज्जे काजभत्तं भुज्जमानोपि भिक्खाचरियं अज्झुपगतोति भिक्खु । पिण्डियालोपभोजनं निस्साय पब्बज्जाय उस्साहजातत्ता वा भिक्खाचरियं अज्झुपगतोति भिक्खु ।

अग्घफस्सवण्णभेदेन भिन्नं पटं धारेतीति **भिन्नपटधरो** । तत्थ सत्थकच्छेदनेन अग्घभेदो वेदितब्बो । सहस्सग्घनकोपि हि पटो सत्थकेन खण्डाखण्डिकं छिन्नो भिन्नग्घो होति, पुरिमग्घतो उपडुम्पि न अग्घति । सुत्तसंसिब्बनेन फस्सभेदो वेदितब्बो । सुखसम्फस्सोपि हि पटो सुत्तेहि संसिब्बितो भिन्नफस्सो होति, खरसम्फस्सतं पापुणाति । सूचिमलादीहि वण्णभेदो वेदितब्बो । सुपरिसुद्धोपि हि पटो सूचिकम्मतो पट्टाय सूचिमलेन, हत्थसेदमलजल्लिकादीहि, अवसाने रजनकप्पकरणेहि च भिन्नवण्णो होति, पकतिवण्णं विजहति । एवं तीहाकारेहि भिन्नपटधारणतो भिन्नपटधरोति भिक्खु । गिहीवत्थविसभागानं वा कासावानं धारणमत्तेनेव भिन्नपटधरोति भिक्खु ।

भिन्दति पापके अकुसले धम्मेति भिक्खु । सोतापत्तिमग्गेन पज्ज किलेसे भिन्दतीति भिक्खु । सकदागामिमग्गेन चत्तारो, अनागामिमग्गेन चत्तारो, अरहत्तमग्गेन अट्ठ किलेसे भिन्दतीति भिक्खु । एत्तावता चत्तारो मग्गट्ठा दस्सिता । **भिन्नत्ताति** इमिना पन चत्तारो फलट्ठा । सोतापन्नो हि सोतापत्तिमग्गेन पज्ज किलेसे भिन्दित्वा ठितो । सकदागामी सकदागामिमग्गेन चत्तारो, अनागामी अनागामिमग्गेन चत्तारो, अरहा अरहत्तमग्गेन अट्ठ किलेसे भिन्दित्वा ठितो । एवमयं

चतुब्बिधो फलट्ठो भिन्नत्ता पापकानं अकुसलानं धम्मनं भिक्खु नाम ।

ओधिसो किलेसानं पहानाति एत्थ द्वे ओधी — मग्गोधि च किलेसोधि च । ओधि नाम सीमा, मरियादा । तत्थ सोतापन्नो मग्गोधिना ओधिसो किलेसानं पहाना भिक्खु । तस्स हि चतूसु मग्गेषु एकेनेव ओधिना किलेसा पहीना, न सकलेन मग्गचतुक्केन । सकदागामीअनागामीसुपि एसेव नयो । सोतापन्नो च किलेसोधिनापि ओधिसो किलेसानं पहाना भिक्खु । तस्स हि पहातब्बकिलेसेसु ओधिनाव किलेसा पहीना, न सब्बेन सब्बं । अरहा पन अनोधिसोव किलेसानं पहाना भिक्खु । तस्स हि मग्गचतुक्केन अनोधिनाव किलेसा पहीना, न एकाय मग्गसीमाय । पहातब्बकिलेसेसु च अनोधिसोव किलेसा पहीना । एकापि हि किलेससीमा ठिता नाम नत्थि । एवं सो उभयथापि अनोधिसो किलेसानं पहाना भिक्खु ।

सेक्खोति पुथुज्जनकल्याणकेन सद्धिं सत्त अरिया । तिस्सो सिक्खा सिक्खन्तीति सेक्खा । तेसु यो कोचि सेक्खो भिक्खूति वेदितब्बो । न सिक्खतीति **असेक्खो** । सेक्खधम्मे अतिक्कम्म अग्गफले ठितो ततो उत्तरि सिक्खितब्बाभावतो खीणासवो असेक्खोति वुच्चति । अवसेसो पुथुज्जनभिक्खु तिस्सो सिक्खा नेव सिक्खति, न सिक्खित्वा ठितोति **नेवसेक्खनासेक्खोति** वेदितब्बो ।

सीलगगं समाधिगं पज्जगं विमुत्तगन्ति इदं अगं पत्वा ठितत्ता **अग्गो भिक्खु** नाम । **भद्रोति** अपापको । कल्याणपुथुज्जनादयो हि याव अरहा ताव भद्रेन सीलेन समाधिना पज्जाय विमुत्तिया विमुत्तिजाणदस्सनेन च समन्नागतत्ता भद्रो भिक्खूति सङ्ख्यं गच्छन्ति । **मण्डो भिक्खूति** पसन्नो भिक्खु; सप्पिमण्डो विय अनाविलो विप्पसन्नोति अत्थो । **सारोति** तेहियेव सीलसारादीहि समन्नागतत्ता, नीलसमन्नागमेन नीलो पटो विय, सारो भिक्खूति वेदितब्बो । विगतकिलेसफेगुभावतो वा खीणासवोव सारोति वेदितब्बो ।

तत्थ च “भिन्दति पापके अकुसले धम्मेति भिक्खु, ओधिसो किलेसानं पहाना भिक्खु, सेक्खो भिक्खू”ति इमेसु तीसु ठानेसु सत्त सेक्खा कथिता । “भिन्नत्ता पापकानं अकुसलानं धम्मनन्ति भिक्खु, अनोधिसो किलेसानं पहाना भिक्खु, असेक्खो भिक्खु, अग्गो भिक्खु, मण्डो भिक्खू”ति इमेसु पच्चसु ठानेसु खीणासवोव कथितो । “नेवसेक्खनासेक्खो”ति एत्थ पुथुज्जनोव कथितो । सेसट्ठानेसु पुथुज्जनकल्याणको, सत्त सेक्खा, खीणासवोति इमे सब्बेपि कथिता ।

एवं समज्जादीहि भिक्खुं दस्सेत्वा इदानि उपसम्पदावसेन दस्सेतुं **समग्गेन सङ्गेनाति** आदिमाह । तत्थ **समग्गेन सङ्गेनाति** सब्बन्तिमेन परिच्छेदेन पच्चवग्गकरणीये कम्मे यावतिका भिक्खू कम्मप्पत्ता, तेसं आगतत्ता छन्दारहानं छन्दस्स आहटत्ता सम्मुखीभूतानञ्च अप्पटिक्कोसनतो एकस्मिं कम्मे समग्गभावं उपगतेन । **जत्तिचतुत्थेनाति** तीहि अनुस्सावनाहि एकाय च जत्तिया कातब्बेन । **कम्मेनाति** धम्मिकेन विनयकम्मेन । **अकुप्पेनाति** वत्थुजत्तिअनुस्सावनसीमापरिससम्पत्तिसम्पन्नत्ता अकोपेतब्बतं अप्पटिक्कोसितब्बतं उपगतेन । **ठानारहेनाति** कारणारहेन सत्थुसासनारहेन ।

उपसम्पन्नो नाम उपरिभावं समापन्नो, पत्तोति अत्थो । भिक्खुभावो हि उपरिभावो । तज्जेस यथावुत्तेन कम्मेन समापन्नत्ता उपसम्पन्नोति वुच्चति । एतेन या इमा एहिभिक्खूपसम्पदा, सरणागमनूपसम्पदा, ओवादपटिग्गहणूपसम्पदा, पज्जब्बाकरणूपसम्पदा, गरुधम्मपटिग्गहणूपसम्पदा, दूतेनूपसम्पदा, अट्ठवाचिकूपसम्पदा, जत्तिचतुत्थकम्मूपसम्पदाति अट्ठ उपसम्पदा वुत्ता, तासं जत्तिचतुत्थकम्मूपसम्पदा, दूतेनूपसम्पदा, अट्ठवाचिकूपसम्पदाति इमा तिस्सोव थावरा । सेसा बुद्धे धरमानेयेव अहेसुं । तासु उपसम्पदासु इमस्मिं ठाने अयं जत्तिचतुत्थकम्मूपसम्पदाव अधिप्पेता ।

५११. पातिमोक्खसंवरनिद्देसे **पातिमोक्खन्ति** सिक्खापदसीलं । तज्झि, यो नं पाति रक्खति, तं मोक्खेति मोचयति आपायिकादीहि दुक्खेहि, तस्मा पातिमोक्खन्ति वुत्तं । **सीलं पतिट्ठा**तिआदीनि तस्सेव वेवचनानि । तत्थ सीलन्ति कामञ्चेतं सह कम्मवाचापरियोसानेन इज्झनकस्स पातिमोक्खस्स वेवचनं, एवं सन्तेपि धम्मतो एतं सीलं नाम पाणातिपातादीहि वा विरमन्तस्स वत्तप्पटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतनादयो धम्मा वेदितब्बा । वुत्तज्जेतं पटिसम्भिदायं “किं सीलं”न्ति? चेतना सीलं, चेतसिकं सीलं, संवरो सीलं, अवीतिक्कमो सीलं”न्ति (पटि० म० १.३९) ।

तत्थ **चेतना सीलं** नाम पाणातिपातादीहि वा विरमन्तस्स वत्तपटिपत्तिं वा पूरेन्तस्स चेतना । **चेतसिकं सीलं** नाम पाणातिपातादीहि विरमन्तस्स विरति । अपिच चेतना सीलं नाम पाणातिपातादीनि पजहन्तस्स सत्त कम्मपथचेतना । चेतसिकं सीलं नाम “अभिज्झं पहाय विगताभिज्झेन चेतसा विहरती”तिआदिना नयेन संयुत्तमहावग्गे वुत्ता अनभिज्झाअब्यापादसम्मादिट्ठिधम्मा । **संवरो सीलन्ति** एत्थ पञ्चविधेन संवरो वेदितब्बो — पातिमोक्खसंवरो, सतिसंवरो, जाणसंवरो, खन्तिसंवरो, वीरियसंवरोति । तस्स नानाकरणं विसुद्धिमग्गे (विसुद्धि० १.६) वुत्तं । **अवीतिक्कमो सीलन्ति** समादिण्णसीलस्स कायिकवाचसिको अवीतिक्कमो । एत्थ च संवरसीलं अवीतिक्कमसीलन्ति इदमेव निप्परियायतो सीलं; चेतना सीलं चेतसिकं सीलन्ति परियायतो सीलन्ति वेदितब्बं ।

यस्मा पन पातिमोक्खसंवरसीलेन भिक्खु सासने पतिट्ठाति नाम, तस्मा तं ‘**पतिट्ठा**’ति वुत्तं; पतिट्ठहति वा एत्थ भिक्खु, कुसलधम्मा एव वा एत्थ पतिट्ठहन्तीति पतिट्ठा । अयमत्थो —

“सीले पतिट्ठाय नरो सपज्जो, चित्तं पज्जज्ज भावयं ।

आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जट”न्ति च ॥ (सं० नि० १.२३) ।

“पतिट्ठा, महाराज, सीलं सब्बेसं कुसलधम्मान”न्ति च “सीले पतिट्ठितस्स खो, महाराज, सब्बे कुसला धम्मा न परिहायन्ती”ति (मि० प० २.१.९) च आदिसुत्तवसेन वेदितब्बो ।

तदेतं पुब्बुप्पत्तिअत्थेन **आदि** । वुत्तम्पि चेतं —

“तस्मातिह त्वं, उत्तिय, आदिमेव विसोधेहि कुसलेसु धम्मेसु । को चादि कुसलानं धम्मानं? सीलज्ज सुविसुद्धं दिट्ठि च उजुका”ति (सं० नि० ५.३८२) ।

यथा हि नगरवड्ढकी नगरं मापेतुकामो पठमं नगरद्वानं सोधेति, ततो अपरभागे वीथिचतुक्कसिङ्घाटकादिपरिच्छेदेन विभजित्वा नगरं मापेति; एवमेव योगावचरो आदितोव सीलं विसोधेति, ततो अपरभागे समथविपस्सनामगगफलनिब्बानानि सच्छिकरोति । यथा वा पन रजको पठमं तीहि खारेहि वत्थं धोवित्वा परिसुद्धे वत्थे यदिच्छकं रङ्गजातं उपनेति; यथा वा पन छेको चित्तकारो रूपं लिखितुकामो आदितोव भित्तिपरिकम्मं करोति, ततो अपरभागे रूपं समुट्ठापेति; एवमेव योगावचरो आदितोव सीलं विसोधेत्वा अपरभागे समथविपस्सनादयो धम्मे सच्छिकरोति । तस्मा सीलं “आदी”ति वुत्तं ।

तदेतं चरणसरिक्खताय **चरणं** । चरणाति हि पादा वुच्चन्ति । यथा हि छिन्नचरणस्स पुरिसस्स दिसंगमनाभिसङ्घारो न जायति, परिपुण्णपादस्सेव जायति; एवमेव यस्स सीलं भिन्नं होति खण्डं अपरिपुण्णं, तस्स निब्बानगमनाय जाणगमनं न

सम्पज्जति । यस्स पन तं अभिन्नं होति अक्खण्डं परिपुण्णं तस्स निब्बानगमनाय जाणगमनं सम्पज्जति । तस्मा सीलं “चरण”न्ति वुत्तं ।

तदेतं संयमनवसेन **संयमो**, संवरणवसेन **संवरो** । उभयेनापि सीलसंयमो चेव सीलसंवरो च कथितो । वचनत्थो पनेत्थ संयमेति वीतिक्कमविप्फन्दनं, पुगगलं वा संयमेति, वीतिक्कमवसेन तस्स विप्फन्दितुं न देतीति संयमो । वीतिक्कमस्स पवेसनद्वारं संवरति पिदहतीतिपि संवरो । **मोक्खन्ति** उत्तमं मुखभूतं वा । यथा हि सत्तानं चतुब्बिधो आहारो मुखेन पविसित्वा अङ्गमङ्गानि फरति, एवं योगिनोपि चतुभूमककुसलं सीलमुखेन पविसित्वा अत्थसिद्धिं सम्पादेति । तेन वुत्तं “मोक्ख”न्ति । पमुखे साधूति **पामोक्खं**; पुब्बङ्गमं सेट्ठं पधानन्ति अत्थो । **कुसलानं धम्मानं समापत्तियाति** चतुभूमककुसलानं पटिलाभत्थाय पामोक्खं पुब्बङ्गमं सेट्ठं पधानन्ति वेदितब्बं ।

कायिको अवीतिक्कमोति तिविधं कायसुचरितं । **वाचसिको**ति चतुब्बिधं वचीसुचरितं । **कायिकवाचसिको**ति तदुभयं । इमिना आजीवट्टमकसीलं परियादाय दस्सेति । **संवृतो**ति पिहितो; संवृतिन्द्रियो पिहितिन्द्रियोति अत्थो । यथा हि संवृतद्वारं गेहं “संवृतगेहं पिहितगेह”न्ति वुच्चति, एवमिध संवृतिन्द्रियो “संवृतो”ति वुत्तो । **पातिमोक्खसंवरेनाति** पातिमोक्खेन च संवरेन च, पातिमोक्खसङ्घातेन वा संवरेन । **उपेतो**ति आदीनि वुत्तत्थानेव ।

५१२. इरियतीति आदीहि सत्तहिपि पदेहि पातिमोक्खसंवरसीले ठितस्स भिक्खुनो इरियापथविहारो कथितो ।

५१३. आचारगोचरनिद्वेसे किञ्चापि भगवा समणाचरं समणगोचरं कथेतुकामो “आचारगोचरसम्पन्नोति अत्थि आचारो, अत्थि अनाचारो”ति पदं उद्धरि । यथा पन मग्गकुसलो पुरिसो मग्गं अचिक्खन्तो ‘वामं मुञ्च दक्खिणं गण्हा’ति पठमं मुञ्चितब्बं सभयमग्गं उप्पथमग्गं आचिक्खति, पच्छा गहेतब्बं खेममग्गं उजुमग्गं; एवमेव मग्गकुसलपुरिससदिसो धम्मराजा पठमं पहातब्बं बुद्धप्पटिकुट्टं अनाचारं आचिक्खित्वा पच्छा आचारं आचिक्खितुकामो “तत्थ कतमो अनाचारो”ति आदिमाह । पुरिसेन हि आचिक्खितमग्गो सम्पज्जेय्य वा न वा, तथागतेन आचिक्खितमग्गो अपण्णको, इन्देन विस्सट्ठं वजिरं विय, अविरज्जनको निब्बाननगरंयेव समोसरति । तेन वुत्तं — “पुरिसो मग्गकुसलोति खो, तिस्स, तथागतस्सेतं अधिवचनं अरहतो सम्मासम्बुद्धस्सा”ति (सं० नि० ३.८४) ।

यस्मा वा ससीसं नहानेन पहीनसेदमलजल्लिकस्स पुरिसस्स मालागन्धविलेपनादिविभूसनविधानं विय पहीनपापधम्मस्स कल्याणधम्मसमायोगो सम्पन्नरूपो होति, तस्मा सेदमलजल्लिकं विय पहातब्बं पठमं अनाचारं आचिक्खित्वा, पहीनसेदमलजल्लिकस्स मालागन्धविलेपनादिविभूसनविधानं विय पच्छा आचारं आचिक्खितुकामोपि **तत्थ कतमो अनाचारो**ति आदिमाह । तत्थ **कायिको वीतिक्कमो**ति तिविधं कायदुच्चरितं; **वाचसिको वीतिक्कमो**ति चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं; **कायिकवाचसिको वीतिक्कमो**ति तदुभयं । एवं आजीवट्टमकसीलस्सेव वीतिक्कमं दस्सेसि ।

यस्मा पन न केवलं कायवाचाहि एव अनाचारं आचरति, मनसापि आचरति एव, तस्मा तं दस्सेतुं “सब्बम्पि दुस्सील्यं अनाचारो”ति वुत्तं । तत्थ एकच्चियं अनाचारं विभजित्वा दस्सेन्तो **इधेकच्चो वेळुदानेनाति** आदिमाह । तत्थ **वेळुदानेनाति** पच्चयहेतुकेन वेळुदानेन । विहारे उट्ठितज्झि अरज्जतो वा आहरित्वा रक्खितगोपितं वेळुं ‘एवं मे पच्चयं दस्सन्ती’ति उपट्ठाकानं दातुं न वट्ठति । एवज्झि जीवितं कप्पेन्तो अनेसनाय मिच्छाजीवेन जीवति । सो दिट्ठेव धम्मे गरहं पापुणाति, सम्पराये च अपायपरिपूरको होति । अत्तनो पुगगलिकवेळुं कुलसङ्गहत्थाय ददन्तो कुलदूसकदुक्कटमापज्जति; परपुगगलिकं थेय्यचित्तेन ददमानो भण्डगघेन कारेतब्बो । सङ्घिकेपि एसेव नयो । सचे पन तं इस्सरवताय देति

गरुभण्डविस्सज्जनमापज्जति ।

कतरो पन वेळु गरुभण्डं होति, कतरो न होतीति? यो ताव अरोपिमो सयंजातको, सो सङ्गेन परिच्छिन्नद्वानेयेव गरुभण्डं, ततो परं न गरुभण्डं; रोपितद्वाने सब्बेन सब्बं गरुभण्डं । सो पन पमाणेन परिच्छिन्नो तेलनाळिप्पमाणोपि गरुभण्डं, न ततो हेट्ठा । यस्स पन भिक्खुनो तेलनाळिया वा कत्तरदण्डेन वा अत्थो, तेन फातिकम्मं कत्वा गहेतब्बो । फातिकम्मं तदग्घनकं वा अतिरेकं वा वट्ठति, ऊनकं न वट्ठति । हत्थकम्मम्पि उदकाहरणमत्तं वा अप्पहरितकरणमत्तं वा न वट्ठति, तं थावरं कातुं वट्ठति । तस्मा पोक्खरणिता वा पंसुं उद्धरित्वा सोपानं वा अत्थरापेत्वा विसमद्वानं वा समं कत्वा गहेतुं वट्ठति । फातिकम्मं अकत्वा गहितो तत्थ वसन्तेनेव परिभुज्जितब्बो; पक्कमन्तेन सङ्घिकं कत्वा ठपेत्वा गन्तब्बं । असतिया गहेत्वा गतेन यत्थ गतो सरति, ततो पच्चाहरितब्बो । सचे अन्तरा भयं होति, सम्पत्तिविहारे ठपेत्वा गन्तब्बं ।

मनुस्सा विहारं गन्त्वा वेळुं याचन्ति । भिक्खू ‘सङ्घिको’ति दातुं न विसहन्ति । मनुस्सा पुनप्पुनं याचन्ति वा तज्जेन्ति वा । तदा भिक्खूहि ‘दण्डकम्मं कत्वा गणहथा’ति वत्तुं वट्ठति; वेळुदानं नाम न होति । सचे ते दण्डकम्मत्थाय वासिफरसुआदीनि वा खादनीयभोजनीयं वा देन्ति, गहेतुं न वट्ठति । विनयट्ठकथायं पन “दङ्गुगेहा मनुस्सा गणित्वा गच्छन्ता न वारेतब्बा”ति वुत्तं ।

सचे सङ्घस्स वेळुगुम्बे वेळुदूसिका उप्पज्जन्ति, तं अकोट्टापेत्तानं वेळु नस्सति, किं कातब्बन्ति? भिक्खाचारे मनुस्सानं आचिक्खितब्बं । सचे कोट्टेतुं न इच्छन्ति ‘समभागं लभिस्सथा’ति वत्तब्बा; न इच्छन्तियेव ‘द्वे कोट्टासे लभिस्सथा’ति वत्तब्बा । एवम्पि अनिच्छन्तेसु ‘नट्टेन अत्थो नत्थि, तुम्हाकं खणे सति दण्डकम्मं करिस्सथ, कोट्टेत्वा गणहथा’ति वत्तब्बा; वेळुदानं नाम न होति । वेळुगुम्बे अग्गिम्हि उट्ठितेपि, उदकेन वुहमानवेळूसुपि एसेव नयो । रुक्खेसुपि अयमेव कथामग्गो । रुक्खो पन सूचिदण्डकप्पमाणो गरुभण्डं होति । सङ्घिके रुक्खे कोट्टापेत्वा सङ्घं अनापुच्छित्वापि सङ्घिकं आवासं कातुं लब्धति । वचनपथच्छेदनत्थं पन आपुच्छित्वाव कातब्बो ।

पुग्गलिकं कातुं लब्धति, न लब्धतीति? न लब्धति । हत्थकम्मसीसेन पन एकस्मिं गेहे मज्जद्वानमत्तं लब्धति, तीसु गेहेसु एकं गेहं लभति । सचे दब्भसम्भारा पुग्गलिका होन्ति, भूमि सङ्घिका, एकं गेहं कत्वा समभागं लभति, द्वीसु गेहेसु एकं गेहं लभति । सङ्घिकरुक्खे सङ्घिकं आवासं बाधेन्ते सङ्घं अनापुच्छा हारेतुं वट्ठति, न वट्ठतीति? वट्ठति । वचनपथच्छेदनत्थं पन आपुच्छित्वाव हारेतब्बो । सचे रुक्खं निस्साय सङ्घस्स महन्तो लाभो होति, न हारेतब्बो । पुग्गलिकरुक्खे सङ्घिकं आवासं बाधेन्ते रुक्खसामिकस्स आचिक्खितब्बं । सचे हरितुं न इच्छति, छेदापेत्वा हारेतब्बो । ‘रुक्खं मे देथा’ति चोदेन्तस्स रुक्खं अग्घापेत्वा मूलं दातब्बं । सङ्घिके रुक्खे पुग्गलिकावासं, पुग्गलिके च पुग्गलिकावासं बाधेन्तेपि एसेव नयो । वल्लियम्पि अयमेव कथामग्गो । वल्लि पन यत्थ विक्कायति, दुल्लभा होति, तत्थ गरुभण्डं । सा च खो उपट्ठबाहुप्पमाणतो पट्टाय; ततो हेट्ठा वल्लिखण्डं गरुभण्डं न होति ।

पत्तदानादीसुपि पत्तदानेनाति पच्चयहेतुकेन पत्तदानेनातिआदि सब्बं वेळुदाने वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । गरुभण्डताय पनेत्थ अयं विनिच्छयो । पत्तम्पि हि यत्थ विक्कायति, गन्धिकादयो गन्धपलिवेठनादीनं अत्थाय गणहन्ति, तादिसे दुल्लभद्वानेयेव गरुभण्डं होति । एस ताव किंसुकपत्तकण्णपिळन्धनतालपत्तादीसु विनिच्छयो ।

तालपण्णम्पि इमस्मिंयेव ठाने कथेतब्बं । तालपण्णम्पि हि सयंजाते तालवने सङ्गेन परिच्छिन्नद्वानेयेव गरुभण्डं, न ततो परं । रोपिमतालेसु सब्बम्पि गरुभण्डं । तस्स पमाणं हेट्ठिमकोटिया अट्ठङ्गुलप्पमाणोपि रिक्तपोत्थको । तिणम्पि एत्थेव

पक्खिपित्वा कथेतब्बं । यत्थ पन तिणं नत्थि तत्थ मुञ्जपलालनाळिकेरपण्णादीहिपि छादेन्ति । तस्मा तानिपि तिणेनेव सङ्गहितानि । इति मुञ्जपलालादीसु यंकिञ्चि मुट्ठिप्पमाणं तिणं, नाळिकेरपण्णादीसु च एकपण्णम्मि सङ्गस्स दिन्नं वा तत्थजातकं वा बहिआरामे सङ्गस्स तिणवत्थुम्हि जाततिणं वा रक्खितगोपितं गरुभण्डं होति । तं पन सङ्गकम्मे च चेतियकम्मे च कते अतिरेकं पुग्गलिककम्मे दातुं वट्ठति । हेट्ठा वुत्तवेळुम्हिपि एसेव नयो ।

पुप्फदाने “एत्तकेसु रुक्खेसु पुप्फानि विस्सज्जेत्वा यागुभत्तवत्थे उपनेन्तु, एत्तकेसु सेनासनपटिसङ्खरणे उपनेन्तू”ति एवं नियमितद्वाने एव पुप्फानि गरुभण्डानि होन्ति । परतीरे सामणेरा पुप्फानि ओचिनित्वा रासिं करोन्ति, पञ्चङ्गसमन्नागतो पुप्फभाजको भिक्खुसङ्घं गणत्वा कोट्टासे करोति, सो सम्पत्तपरिसाय सङ्घं अनापुच्छित्वाव दातुं लभति; असम्मतेन पन आपुच्छित्वाव दातब्बं । भिक्खु पन कस्स पुप्फानि दातुं लभति, कस्स न लभतीति? मातापितूनं गेहं हरित्वापि गेहतो पक्कोसापेत्वापि ‘वत्थुपूजं करोथा’ति दातुं लभति, पिळन्धनत्थाय दातुं न लभति; सेसजातीनं पन हरित्वा न दातब्बं, पक्कोसापेत्वा ‘पूजं करोथा’ति दातब्बं; सेसजनस्स पूजनद्वानं सम्पत्तस्स अपच्चासीसन्तेन दातब्बं; पुप्फदानं नाम न होति । विहारे बहूनि पुप्फानि पुप्फन्ति । भिक्खुना पिण्डाय चरन्तेन मनुस्से दिस्वा ‘विहारे बहूनि पुप्फानि, पूजेथा’ति वत्तब्बं । वचनमत्ते दोसो नत्थि । ‘मनुस्सा खादनीयभोजनीयं आदाय आगमिस्सन्ती’ति चित्तेन पन न वत्तब्बं । सचे वदति, खादनीयभोजनीयं न परिभुज्जितब्बं । मनुस्सा अत्तनो धम्मताय ‘विहारे पुप्फानि अत्थी’ति पुच्छित्वा ‘असुकदिवसे विहारं आगमिस्साम, सामणेरां पुप्फानि ओचिनितुं मा देथा’ति वदन्ति । भिक्खू सामणेरां कथेतुं पमुट्ठा । सामणेरेहि पुप्फानि ओचिनित्वा ठपितानि । मनुस्सा भिक्खू उपसङ्कमित्वा “भन्ते, मयं तुम्हाकं असुकदिवसेयेव आरोचयिम्ह — ‘सामणेरां पुप्फानि ओचिनितुं मा देथा’ति । कस्मा न वारयित्था’ति? “सति मे पमुट्ठा, पुप्फानि ओचिनितमत्तानेव, ताव न पूजा कता’ति वत्तब्बं । “गण्हथ पूजेथा’ति न वत्तब्बं । सचे वदति, आमिसं न परिभुज्जितब्बं ।

अपरो भिक्खु सामणेरां आचिक्खति “असुकगामवासिनो पुप्फानि मा ओचिनित्था’ति आहंसूति । मनुस्सापि आमिसं आहरित्वा दानं दत्वा वदन्ति — “अम्हाकं मनुस्सा न बहुका, सामणेरे अम्हेहि सह पुप्फानि ओचिनितुं आणापेथा’ति । “सामणेरेहि भिक्खा लद्धा; ये भिक्खाचारं न गच्छन्ति, ते सयमेव जानिस्सन्ति, उपासका’ति वत्तब्बं । एत्तकं नयं लभित्वा सामणेरे पुत्ते वा भातिके वा कत्वा पुप्फानि ओचिनापेतुं दोसो नत्थि; पुप्फदानं नाम न होति ।

फलदाने फलम्पि पुप्फं विय नियमितमेव गरुभण्डं होति । विहारे बहुकम्हि फलाफले सति अफासुकमनुस्सा आगन्त्वा याचन्ति । भिक्खू ‘सङ्घिक’न्ति दातुं न उस्सहन्ति । मनुस्सा विप्पटिसारिनो अवकोसन्ति परिभासन्ति । तत्थ किं कातब्बन्ति? फलेहि वा रुक्खेहि वा परिच्छिन्दित्वा कतिका कातब्बा — ‘असुकेसु च रुक्खेसु एत्तकानि फलानि गण्हन्ता, एत्तकेसु वा रुक्खेसु फलानि गण्हन्ता न वारेतब्बा’ति । चोरा पन इस्सरा वा बलक्कारेन गण्हन्ता न वारेतब्बा; कुट्ठा ते सकलविहारम्पि नासेयुं । आदीनवो पन कथेतब्बोति ।

सिनानदाने सिनानचुण्णानि कोट्टितानि न गरुभण्डानि । अकोट्टितो रुक्खत्तचोव गरुभण्डं । चुण्णं पन अगिलानस्स रजननिपक्कं वट्ठति । गिलानस्स यंकिञ्चि चुण्णं वट्ठतियेव । मत्तिकापि एत्थेव पक्खिपित्वा कथेतब्बा । मत्तिकापि यत्थ दुल्लभा होति, तत्थेव गरुभण्डं । सापि हेट्ठिमकोटिया तिसपलगुळपिण्डप्पमाणाव ततो हेट्ठा न गरुभण्डन्ति ।

दन्तकट्टदाने दन्तकट्टं अच्छिन्नकमेव गरुभण्डं । येसं सामणेरां सङ्घतो दन्तकट्टवारो पापुणाति, ते अत्तनो आचरियुपज्झायानं पाटियेक्कं दातुं न लभन्ति । येहि पन ‘एत्तकानि दन्तकट्टानि आहरितब्बानी’ति परिच्छिन्दित्वा वारं गहितानि, ते अतिरेकानि आचरियुपज्झायानं दातुं लभन्ति । एकेन भिक्खुना दन्तकट्टमाळकतो बहूनि दन्तकट्टानि न

गहेतब्बानि, देवसिकं एकेकमेव गहेतब्बं। पाटियेक्कं वसन्तेनापि भिक्खुसङ्घं गणयित्वा यत्तकानि अत्तनो पापुणन्ति तत्तकानेव गहेत्वा गन्तब्बं; अन्तरा आगन्तुकेसु वा आगतेसु दिसं वा पक्कमन्तेन आहरित्वा गहितट्टानेयेव ठपेतब्बानि।

चाटुकम्यतायाति आदीसु चाटुकम्यता वुच्चति अत्तानं दासं विय नीचट्टाने ठपेत्वा परस्स खलितवचनम्पि सण्ठपेत्वा पियकामताय पग्गहवचनं। **मुग्गसूयतायाति** मुग्गसूपसमानाय सच्चालिकेन जीवितकप्पनतायेतं अधिवचनं। यथा हि मुग्गसूपे पच्चन्ते बहू मुग्गा पाकं गच्छन्ति, थोका न गच्छन्ति; एवमेव सच्चालिकेन जीवितकप्पके पुग्गले बहु अलिकं होति, अप्पकं सच्चं। यथा वा मुग्गसूपस्स अप्पविसनट्टानं नाम नत्थि, एवमेव सच्चालिकवुत्तिनो पुग्गलस्स अप्पविट्ठवाचा नाम नत्थि; सिङ्घाटकं विय इच्छितिच्छित्तधाराय पतिट्ठाति। तेनस्स सा मुसावादिता मुग्गसूयताति वुत्ता। **पारिभटयताति** परिभटकम्मभावो। परिभटस्स हि कम्मं पारिभटयं, तस्स भावो पारिभटयता; अलङ्कारकरणादीहि दारककीळापनस्सेतं अधिवचनं।

जङ्घपेसनिकन्ति गामन्तरदेसन्तरादीसु तेसं तेसं गिहीनं सासनपटिसासनहरणं। इदञ्चि जङ्घपेसनिकं नाम अत्तनो मातापितूनं, ये चस्स मातापितरो उपट्ठहन्ति, तेसं सासनं गहेत्वा कत्थचि गमनवसेन वट्ठति। चेतियस्स वा सङ्घस्स वा अत्तनो वा कम्मं करोन्तानं वट्ठकीनम्पि सासनं हरितुं वट्ठति। मनुस्सा “दानं दस्साम, पूजं करिस्साम, भिक्खुसङ्घस्स आचिक्खथा”ति वदन्ति; “असुकत्थेरस्स नाम देथा”ति पिण्डपातं वा भेसज्जं वा चीवरं वा देन्ति; “विहारे पूजं करोथा”ति मालागन्धविलेपनादीनि वा धजपताकादीनि वा नीय्यादेन्ति, सब्बं हरितुं वट्ठति; जङ्घपेसनिकं नाम न होति। सेसानं सासनं गहेत्वा गच्छन्तस्स पदवारे पदवारे दोसो।

अञ्जतरञ्जतरेनाति एतेसं वा वेळुदानादीनं अञ्जतरञ्जतरेन वेज्जकम्मभण्डागारिककम्मं पिण्डपटिपिण्डकम्मं सङ्कुप्पादचेतियुप्पादउपट्ठापनकम्मन्ति एवरूपानं वा मिच्छाजीवेन जीवितकप्पनकम्मनं येन केनचि। **बुद्धपटिकुट्टेनाति** बुद्धेहि गरहितेन पटिसिद्धेन। **अयं वुच्चतीति** अयं सब्बोपि अनाचारो नाम कथीयति। आचारनिद्देशो वुत्तपटिपक्खनयेनेव वेदितब्बो।

५१४. गोचरनिद्देशेपि पठमं अगोचरस्स वचने कारणं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं। तत्थ च **गोचरोति** पिण्डपातादीनं अत्थाय उपसङ्कमितुं युत्तट्टानं **गोचरो**, अयुत्तट्टानं **अगोचरो**। वेसिया गोचरो अस्साति **वेसियगोचरो**; मित्तसन्धववसेन उपसङ्कमितट्टानन्ति अत्थो। तत्थ वेसिया नाम रूपूपजीविनियो येन केनचिदेव सुलभज्झाचारतामित्तसत्थवसिनेहवसेन उपसङ्कमन्तो वेसियागोचरो नाम होति। तस्मा एवं उपसङ्कमितुं न वट्ठति। किं कारणा? आरक्खविपत्तितो। एवं उपसङ्कमन्तस्स हि चिरं रक्खितगोपितोपि समणधम्मो कतिपाहेनेव नस्सति; सचेपि न नस्सति गरहं लभति। दक्खिणावसेन पन उपसङ्कमन्तेन सति उपट्ठापेत्वा उपसङ्कमितब्बं। **विधवा** वुच्चन्ति मतपतिका वा पवुत्थपतिका वा। **थुल्लकुमारियोति** महल्लिका अनिविट्ठकुमारियो। **पण्डकाति** लोकामिसनिस्सितकथाबहुला उस्सन्नकिलेसा अवूपसन्तपरिळाहा नपुंसका। तेसं सब्बेसम्पि उपसङ्कमने आदीनवो वुत्तनयेनेव वेदितब्बो। **भिक्खुनीसुपि** एसेव नयो। अपिच भिक्खू नाम उस्सन्नब्रह्मचरिया होन्ति, तथा भिक्खुनियो। ते अञ्जमज्जं सन्धववसेन कतिपाहेनेव रक्खितगोपितसमणधम्मं नासेन्ति। गिलानपुच्छकेन पन गन्तुं वट्ठति। भिक्खुना पुष्फानि लभित्वा पूजनत्थायपि ओवाददानत्थायपि गन्तुं वट्ठतियेव।

पानागारन्ति सुरापानघरं। तं ब्रह्मचरियन्तरायकरेहि सुरासोण्डेहि अविवित्तं होति। तत्थ तेहि सद्धि सह सोण्डवसेन उपसङ्कमितुं न वट्ठति; ब्रह्मचरियन्तरायो होति। **संसट्ठो विहरति राजूहीति** आदीसु **राजानोति** अभिसित्ता वा होन्तु अनभिसित्ता वा ये रज्जं अनुसासन्ति। **राजमहामत्ताति** राजूनं इस्सरियसदिसाय महतिया इस्सरियमत्ताय समन्नागता।

तिथियाति विपरीतदस्सना बाहिरपरिब्बाजका । तिथियसावकाति भत्तिवसेन तेसं पच्चयदायका । एतेहि सद्धिं संसग्गजातो होतीति अत्थो ।

अननुलोमिकेन संसग्गेनाति अननुलोमिकसंसग्गो नाम तिस्सन्नं सिक्खानं अननुलोमो पच्चनीकसंसग्गो, येन ब्रह्मचरियन्तरायं पञ्चत्तिवीतिक्कमं सल्लेखपरिहानिञ्च पापुणाति, सेय्यथिदं — राजराजमहामत्तेहि सद्धिं सहसोकिता, सहनन्दिता, समसुखदुक्खता, उप्पन्नेसु किच्चकरणीयेसु अत्तनाव योगं आपज्जनता, तिथियतिथियसावकेहि सद्धिं एकच्छन्दरुचिसमाचारता एकच्छन्दरुचिसमाचारभावावहो वा सिनेहबहुमानसन्धवो । तत्थ राजराजमहामत्तेहि सद्धिं संसग्गो ब्रह्मचरियन्तरायं करोति । इतरेहि तिथियसावकेहि तेसं लद्धिगहणं । तेसं पन वादं भिन्दित्वा अत्तनो लद्धिं गण्हापेतुं समत्थेन उपसङ्कमितुं वट्ठति ।

इदानी अपरेनपि परियायेन अगोचरं दस्सेतुं **यानि वा पन तानि कुलानीति** आदि आरब्धं । तत्थ **अस्सद्धानीति** बुद्धादीसु सद्धाविरहितानि; बुद्धो सब्बज्जू, धम्मो निय्यानिको, सङ्घो सुप्पटिपन्नोति न सद्वहन्ति । **अप्पसन्नानीति** चित्तं पसन्नं अनाविलं कातुं न सक्कोन्ति । **अक्कोसकपरिभासकानीति** अक्कोसकानि चेव परिभासकानि च; ‘चोरोसि, बालोसि, मूळ्होसि, ओट्टोसि, गोणोसि, गद्रभोसि, आपायिकोसि, नेरयिकोसि, तिरच्छानगतोसि, नत्थि तुय्हं सुगति, दुग्गतियेव पाटिकङ्का’ति एवं दसहि अक्कोसवत्थूहि अक्कोसन्ति; ‘होतु, इदानी तं पहरिस्साम, बन्धिस्साम, वधिस्सामा’ति एवं भयदस्सनेन परिभासन्ति चाति अत्थो । **अनत्थकामानीति** अत्थं न इच्छन्ति, अनत्थमेव इच्छन्ति । **अहितकामानीति** अहितमेव इच्छन्ति, हितं न इच्छन्ति । **अफासुककामानीति** फासुकं न इच्छन्ति, अफासुकमेव इच्छन्ति । **अयोगक्खेमकामानीति** चतूहि योगेहि खेमं निब्भयं न इच्छन्ति, सभयमेव इच्छन्ति । **भिक्खूनन्ति** एत्थ सामणेरपि सङ्गहं गच्छन्ति । **भिक्खुनीनन्ति** एत्थ सिक्खमानसामणेरियोपि । सब्बेसम्पि हि भगवन्तं उद्दिस्स पब्बजितानञ्चेव सरणगतानञ्च चतुन्नम्पि परिसानं तानि अनत्थकामानियेव । **तथारूपानि कुलानीति** एवरूपानि खत्तियकुलादीनि कुलानि । **सेवतीति** निस्साय जीवति । **भजतीति** उपसङ्कमति । **पयिरुपासतीति** पुनप्पुनं उपसङ्कमति । **अयं वुच्चतीति** अयं वेसियादिगोचरस्स वेसियादिको, राजादिसंसट्ठस्स राजादिको, अस्सद्भकुलादिसेवकस्स अस्सद्भकुलादिको चाति तिप्पकारोपि अयुत्तगोचरो अगोचरोति वेदितब्बो ।

तस्स इमिना परियायेन अगोचरता वेदितब्बा । वेसियादिको ताव पञ्चकामगुणानिस्सयतो अगोचरोति वेदितब्बो, यथाह — “को च, भिक्खवे, भिक्खुनो अगोचरो परविसयो? यदिदं पञ्च कामगुणा”ति (सं० नि० ५.३७२) राजादिको ज्ञानानुयोगस्स अनुपनिस्सयतो लाभसक्कारासनिचक्कनिप्फादनतो दिट्ठिविपत्तिहेतुतो च, अस्सद्भकुलादिको सद्धाहानिचित्तसन्तासावहनतो अगोचरोति ।

गोचरनिद्देसे **न वेसियगोचरोति** आदीनि वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितब्बानि । **ओपानभूतानीति** आदीसु पन **ओपानभूतानीति** उदपानभूतानि; भिक्खुसङ्घस्स, चातुमहापथे खतपोक्खरणी विय, यथासुखं ओगाहनक्खमानि चित्तमहामत्तस्स गेहसदिसानि । तस्स किर गेहे कालत्थम्भो युत्तोयेव । घरद्वारं सम्पत्तानं भिक्खूनं पच्चयवेकल्लं नाम नत्थि । एकदिवसं भेसज्जवत्तमेव सट्ठि कहापणानि निक्खमन्ति । **कासावपज्जोतानीति** भिक्खुभिक्खुनीहि निवत्थपारुतानं कासावानंयेव पभाय एकोभासानि भूतपालसेट्ठिकुलसदिसानि । **इसिवातपटिवातानीति** गेहं पविसन्तानं निक्खमन्तानञ्च भिक्खुभिक्खुनीसङ्घातानं इसीनं चीवरवातेन चेव समिज्जनपसारणादिजनितसरीरवातेन च पटिवातानि पवायितानि विनिद्धुतकिब्बिसानि वा ।

५१५. अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावितानिद्देसे अणुमत्तानीति अणुप्पमाणा । वज्जाति दोसा । यानि तानि वज्जानीति यानि तानि गरहितब्बट्टेन वज्जानि । अप्पमत्तकानीति परित्तमत्तकानि खुद्दकप्पमाणानि । ओरमत्तकानीति परित्ततोपि ओरिमप्पमाणत्ता ओरमत्तकानि । लहुसानीति लहुकानि । लहुसम्मतानीति लहूति सम्मतानि । संयमकरणीयानीति संयमेन कत्तब्बपटिकम्मानि । संवरकरणीयानीति संवरेन कातब्बानि संवरेन कत्तब्बपटिकम्मानि । चित्तुप्पादकरणीयानीति चित्तुप्पादमत्तेन कत्तब्बपटिकम्मानि । मनसिकारपटिबद्धानीति मनसा आवज्जितमत्तेनेव कत्तब्बपटिकम्मानि । कानि पन तानीति? दिवाविहारवासी सुमत्थेरो ताव आह — “अनापत्तिगमनीयानि चित्तुप्पादमत्तकानि यानि ‘न पुन एवरूपं करिस्सामी’ति मनसा आवज्जितमत्तेनेव सुज्झन्ति । अधिट्ठानाविकम्मं नामेतं कथितं”न्ति । अन्तेवासिको पनस्स तिपिटकचूळनागत्येरो पनाह — “इदं पातिमोक्खसंवरसीलस्सेव भाजनीयं । तस्मा सब्बलहुकं दुक्कटदुब्भासितं इध वज्जन्ति वेदितब्बं । वुट्ठानाविकम्मं नामेतं कथितं”न्ति । इतिइमेसूति एवंपकारेसु इमेसु । वज्जदस्सावीति वज्जतो दोसतो दस्सनसीलो । भयदस्सावीति चतुब्बिधस्स भयस्स कारणत्ता भयतो दस्सनसीलो । आदीनवदस्सावीति इध निन्दावहनतो, आयतिं दुक्खविपाकतो, उपरिगुणानं अन्तरायकरणतो, विप्पटिसारजननतो च एतेन नानप्पकारेन आदीनवतो दस्सनसीलो ।

निस्सरणदस्सावीति यं तत्थ निस्सरणं तस्स दस्सनसीलो । किं पनेत्थ निस्सरणन्ति? आचरियत्थेरेवादे ताव “अनापत्तिगमनीयताय सति अधिट्ठानाविकम्मं निस्सरणं”न्ति कथितं । अन्तेवासिकत्थेरेवादे ताव “आपत्तिगमनीयताय सति वुट्ठानाविकम्मं निस्सरणं”न्ति कथितं ।

तत्थ तथारूपो भिक्खु अणुमत्तानि वज्जानि वज्जतो भयतो पस्सति नाम । तं दस्सेतुं अयं नयो कथितो — परमाणु नाम, अणु नाम, तज्जारी नाम, रथरेणु नाम, लिक्खा नाम, ऊका नाम, धज्जमासो नाम, अङ्गुलं नाम, विदत्थि नाम, रतनं नाम, यट्ठि नाम, उसभं नाम, गावुतं नाम, योजनं नाम । तत्थ ‘परमाणु’ नाम आकासकोट्टासिको मंसचक्खुस्स आपाथं नागच्छति, दिब्बचक्खुस्सेव आगच्छति । ‘अणु’ नाम भित्तिच्छिद्वतालच्छिद्देहि पविट्टसूरियरस्मीसु वट्ठि वट्ठि हुत्वा परिभ्रमन्तो पज्जायति । ‘तज्जारी’ नाम गोपथमनुस्सपथचक्कपथेसु छिज्जित्वा उभोसु पस्सेसु उगगन्त्वा तिड्ढति । ‘रथरेणु’ नाम तत्थ तत्थेव अल्लीयति । लिक्खादयो पाकटा एव । एतेसु पन छत्तिस परमाणवो एकस्स अणुनो पमाणं । छत्तिस अणू एकाय तज्जारिया पमाणं । छत्तिस तज्जारियो एको रथरेणु । छत्तिस रथरेणू एका लिक्खा । सत्त लिक्खा एका ऊका । सत्त ऊका एको धज्जमासो । सत्तधज्जमासप्पमाणं एकं अङ्गुलं । तेनङ्गुलेन द्वादसङ्गुलानि विदत्थि । द्वे विदत्थियो रतनं । सत्त रतनानि यट्ठि । ताय यट्ठिया वीसति यट्ठियो उसभं । असीति उसभानि गावुतं । चत्तारि गावुतानि योजनं । तेन योजनेन अट्टसट्ठियोजनसतसहस्सुब्बेधो सिनेरुपब्बतराजा । यो भिक्खु अणुमत्तं वज्जं अट्टसट्ठियोजनसतसहस्सुब्बेधसिनेरुपब्बतसदिसं कत्वा दट्ठं सक्कोति — अयं भिक्खु अणुमत्तानि वज्जानि भयतो पस्सति नाम । योपि भिक्खु सब्बलहुकं दुक्कटदुब्भासितमत्तं पठमपाराजिकसदिसं कत्वा दट्ठं सक्कोति — अयं अणुमत्तानि वज्जानि वज्जतो भयतो पस्सति नामाति वेदितब्बो ।

५१६. समादाय सिक्खति सिक्खापदेसूतिपदनिद्देसे भिक्खुसिक्खाति भिक्खूहि सिक्खितब्बसिक्खा । सा भिक्खुनीहि साधारणापि असाधारणापि भिक्खुसिक्खा एव नाम । भिक्खुनीसिक्खाति भिक्खुनीहि सिक्खितब्बसिक्खा । सापि भिक्खूहि साधारणापि असाधारणापि भिक्खुनीसिक्खा एव नाम । सामणेरसिक्खमानसामणेरानं सिक्खापि एत्थेव पविट्ठा । उपासकसिक्खाति उपासकेहि सिक्खितब्बसिक्खा । सा पञ्चसीलदससीलवसेन वट्ठति । उपासिकासिक्खाति उपासिकाहि सिक्खितब्बसिक्खा । सापि पञ्चसीलदससीलवसेन वट्ठति । तत्थ भिक्खुभिक्खुनीनं सिक्खा याव अरहत्तमग्गा

वट्टति । उपासकउपासिकानं सिक्खा याव अनागामिमग्गा । तत्रायं भिक्खु अत्तना सिक्खितब्बसिक्खापदेसु एव सिक्खति । सेससिक्खा पन अत्थुद्धारवसेन सिक्खापदस्स अत्थदस्स दस्सनत्थं वुत्ता । **इति इमासु सिक्खासूति** एवंपकारासु एतासु सिक्खासु । **सब्बेन सब्बन्ति** सब्बेन सिक्खासमादानेन सब्बं सिक्खं । **सब्बथा सब्बन्ति** सब्बेन सिक्खितब्बाकारेन सब्बं सिक्खं । **असेसं निस्सेसन्ति** सेसाभावतो असेसं; सतिसम्मोसेन भिन्नस्सापि सिक्खापदस्स पुन पाकतिककरणतो निस्सेसं । **समादाय वत्ततीति** समादियित्वा गहेत्वा वत्तति । **तेन वुच्चतीति** येन कारणेन एतं सब्बं सिक्खापदं सब्बेन सिक्खितब्बाकारेन समादियित्वा सिक्खति पूरेति, तेन वुच्चति “समादाय सिक्खति सिक्खापदेसू”ति ।

५१७-८. इन्द्रियेसु गुत्तद्वारो भोजने मत्तञ्जूतिपदद्वयस्स निद्देसे कण्हपक्खस्स पठमवचने पयोजनं आचारनिद्देसे वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । तत्थ कतमा इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारतातिआदीसु पन यं वत्तब्बं, तं सब्बं निक्खेपकण्डवण्णनायं वुत्तमेव ।

५१९. जागरियानुयोगनिद्देसे पुब्बरत्तापररत्तन्ति एत्थ अट्टरत्तसङ्घाताय रत्तिया पुब्बे पुब्बरत्तं; इमिना पठमयामञ्चेव पच्छाभत्तञ्च गण्हाति । रत्तिया पच्छा अपररत्तं; इमिना पच्छिमयामञ्चेव पुरेभत्तञ्च गण्हाति । मज्झिमयामो पनस्स भिक्खुनो निद्वाकिलमथविनोदनोकासोति न गहितो । **जागरियानुयोगन्ति** जागरियस्स असुपनभावस्स अनुयोगं । **अनुयुत्तो होतीति** तं अनुयोगसङ्घातं आसेवनं भावनं अनुयुत्तो होति सम्पयुत्तो । निद्देसे पनस्स इध भिक्खु दिवसन्ति पुब्बण्हो, मज्झन्हो, सायन्होति तयोपि दिवसकोट्टासा गहिता । **चङ्कमेन निसज्जायाति** सकलम्पि दिवसं इमिना इरियापथद्वयेनेव विहरन्तो । चित्तस्स आवरणतो आवरणीयेहि धम्मोहि पञ्चहिपि नीवरणेहि सब्बाकुसलधम्मोहि वा चित्तं परिसोधेति । तेहि धम्मोहि विसोधेति परिमोचेति । ठानं पनेत्थ किञ्चापि न गहितं, चङ्कमनिसज्जासन्निस्सितं पन कत्वा गहेतब्बमेव । **पठमयामन्ति** सकलस्मिम्पि पठमयामे । **मज्झिमयामन्ति** रत्तिन्दिवस्स छट्ठकोट्टाससङ्घाते मज्झिमयामे ।

सीहसेय्यन्ति एत्थ कामभोगीसेय्या, पेतसेय्या, सीहसेय्या, तथागतसेय्याति चतस्सो सेय्या । तत्थ “येभ्य्येन, भिक्खवे, कामभोगी वामेन पस्सेन सेन्ती”ति अयं **कामभोगीसेय्या** । तेसु हि येभ्य्येन दक्खिणपस्सेन सयानो नाम नत्थि । “येभ्य्येन, भिक्खवे, पेता उत्ताना सेन्ती”ति अयं **पेतसेय्या**; अप्पमंसलोहितत्ता हि अट्टिसङ्घाटजटिता एकेन पस्सेन सयितुं न सक्कोन्ति, उत्तानाव सेन्ति । सीहो, भिक्खवे, मिगराजा दक्खिणेन पस्सेन सेय्यं कप्पेति... पे०... अत्तमनो होती”ति (अ० नि० ४.२४६) अयं **सीहसेय्या**; तेजुस्सदत्ता हि सीहो मिगराजा द्वे पुरिमपादे एकस्मिं ठाने द्वे पच्छिमपादे एकस्मिं ठाने ठपेत्वा नङ्गुट्ठं अन्तरसत्थिम्हि पक्खिपित्वा पुरिमपादपच्छिमपादनङ्गुट्ठानं ठितोकासं सल्लक्खेत्वा द्विन्नं पुरिमपादानं मत्थके सीसं ठपेत्वा सयति; दिवसम्पि सयित्वा पबुज्झमानो न उत्तसन्तो पबुज्झति, सीसं पन उक्खिपित्वा पुरिमपादादीनं ठितोकासं सल्लक्खेति; सचे किञ्चि ठानं विजहित्वा ठितं होति ‘नयिदं तुहं जातिया न सूरभावस्स अनुरूप’न्ति अनत्तमनो हुत्वा तत्थेव सयति, न गोचराय पक्कमति; अविजहित्वा ठिते पन ‘तुहं जातिया च सूरभावस्स च अनुरूपमिद’न्ति हट्टुट्ठो उट्ठाय सीहविजम्भितं विजम्भित्वा केसरभारं विधुनित्वा तिक्खत्तुं सीहनादं नदित्वा गोचराय पक्कमति । चतुत्थज्झानसेय्या पन **तथागतसेय्याति** वुच्चति । तासु इध सीहसेय्या आगता । अयज्हि तेजुस्सदइरियापथत्ता उत्तमसेय्या नाम ।

पादे पादन्ति दक्खिणपादे वामपादं । **अच्चाधायाति** अतिआधाय ईसकं अतिक्कम्म ठपेत्वा गोप्फकेन हि गोप्फके जाणुना वा जाणुम्हि सङ्घट्टियमाने अभिण्हं वेदना उप्पज्जति, चित्तं एकगं न होति, सेय्या अफासुका होति; यथा पन न सङ्घट्टेति, एवं अतिक्कम्म ठपिते वेदना नुप्पज्जति, चित्तं एकगं होति, सेय्या फासुका होति । तेन वुत्तं “पादे पादं अच्चाधाया”ति । **सतो सम्पजानोति** सतिया चेव सम्पजानपज्जाय च समन्नागतो हुत्वा । इमिना सुपरिग्गाहकं

सतिसम्पज्जं कथितं । उद्धानसज्जं मनसिकरित्वाति असुकवेलाय नाम उद्दहिस्सामी'ति एवं उद्धानवेलापरिच्छेदकं उद्धानसज्जं चित्ते उपेत्या । एवं कत्वा निपन्नो हि यथापरिच्छिन्नकालेयेव उद्घातुं युत्तो ।

५२०-५२१. सातच्चं नेपक्कन्ति सततं पवत्तयितब्बतो सातच्चसङ्घातं वीरियञ्चेव परिपाकगतत्ता नेपक्कसङ्घातं पज्जञ्च युत्तो अनुयुत्तो पवत्तयमानोयेव जागरियानुयोगं अनुयुत्तो विहरतीति अत्थो । एत्थ च वीरियं लोकियलोकुत्तरमिस्सकं कथितं, पज्जापि वीरियगतिका एव; वीरिये लोकियम्हि लोकिया, लोकुत्तरे लोकुत्तराति अत्थो ।

५२२. बोधिपक्खियानं धम्मन्ति चतुसच्चबोधिसङ्घातस्स मग्गजाणस्स पक्खे भवानं धम्मानं । एत्तावता सब्बेपि सत्तिंस बोधिपक्खियधम्मे समूहतो गहेत्वा लोकियायपि भावनाय एकारम्मणे एकतो पवत्तनसमत्थे बोज्झङ्गेयेव दस्सेन्तो सत्त बोज्झङ्गातिआदिमाह । ते लोकियलोकुत्तरमिस्सकाव कथिताति वेदितब्बा । सेसमेत्थ हेट्ठा वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

५२३. अभिक्कन्तेतिआदिनिद्देसे अभिक्कन्ते पटिक्कन्तेति एत्थ ताव अभिक्कन्तं वुच्चति पुरतो गमनं । पटिक्कन्तन्ति निवत्तनं । तदुभयम्पि चतूसु इरियापथेसु लब्धमिति । गमने ताव पुरतो कायं अभिहरन्तो अभिक्कमति नाम, पटिनिवत्तन्तो पटिक्कमति नाम । ठानेपि ठितकोव कायं पुरतो ओनामेन्तो अभिक्कमति नाम, पच्छतो अपनामेन्तो पटिक्कमति नाम । निसज्जायपि निसिन्नकोव आसन्नस्स पुरिमअङ्गाभिमुखो संसरन्तो अभिक्कमति नाम, पच्छिमअङ्गप्पदेसं पच्चासंसरन्तो पटिक्कमति नाम । निपज्जायपि एसेव नयो ।

सम्पजानकारी होतीति सम्पज्जनेन सब्बकिच्चकारी, सम्पज्जस्सेव वा कारी । सो हि अभिक्कन्तादीसु सम्पज्जं करोतेव, न कत्थचि सम्पज्जविरहितो होति । तं पन सम्पज्जं यस्मा सतिसम्पयुत्तमेव होति, तेनस्स निद्देसे “सतो सम्पजानो अभिक्कमति, सतो सम्पजानो पटिक्कमती”ति वुत्तं ।

अयञ्हि अभिक्कमन्तो वा पटिक्कमन्तो वा न मुटुस्सती असम्पजानो होति; सतिया पन समन्नागतो पज्जाय च सम्पजानोयेव अभिक्कमति चेव पटिक्कमति च; सब्बेसु अभिक्कमादीसु चतुब्बिधं सम्पज्जं ओतारेति । चतुब्बिधञ्हि सम्पज्जं — सात्थकसम्पज्जं, सप्पायसम्पज्जं, गोचरसम्पज्जं, असम्मोहसम्पज्जन्ति । तत्थ अभिक्कमनचित्ते उप्पन्ने चित्तवसेनेव अगन्त्वा ‘किन्नु मे एत्थ गतेन अत्थो अत्थि, नत्थी’ति अत्थानत्थं परिग्गहेत्वा अत्थपरिग्गहनं ‘सात्थकसम्पज्जं’ । तत्थ च ‘अत्थो’ति चेतियदस्सनबोधिदस्सनसङ्खदस्सनथेरदस्सनअसुभदस्सनादिवसेन धम्मतो वड्ढि । चेतियं वा बोधिं वा दिस्वापि हि बुद्धारम्मणं पीतिं, सङ्खदस्सनेन सङ्खारम्मणं पीतिं उप्पादेत्वा तदेव खयवयतो सम्मसन्तो अरहत्तं पापुणाति । थरे दिस्वा तेसं ओवादे पतिट्ठाया, असुभं दिस्वा तत्थ पठमज्झानं उप्पादेत्वा तदेव खयवयतो सम्मसन्तो अरहत्तं पापुणाति । तस्मा एतेसं दस्सनं सात्थं । केचि पन “आमिसतोपि वड्ढि अत्थोयेव; तं निस्साय ब्रह्मचरियानुगहाय पटिपन्नत्ता”ति वदन्ति ।

तस्मिं पन गमने सप्पायासप्पायं परिग्गहेत्वा सप्पायपरिग्गहनं ‘सप्पायसम्पज्जं’, सेय्यथिदं — चेतियदस्सनं ताव सात्थं । सचे पन चेतियस्स महितिया पूजाय दसद्वादसयोजनन्तरे परिसा सन्निपतन्ति, अत्तनो विभवानुरूपं इत्थियोपि पुरिसापि अलङ्कृतपटियत्ता चित्तकम्मरूपकानि विय सञ्चरन्ति, तत्र चस्स इट्ठे आरम्मणे लोभो, अनिट्ठे पटिघो, असमपेक्खने मोहो उप्पज्जति, कायसंसग्गापत्तिं वा आपज्जति, जीवितब्रह्मचरियानं वा अन्तरायो होति । एवं तं ठानं असप्पायं होति । वुत्तप्पकारअन्तरायाभावे सप्पायं । बोधिदस्सनेपि एसेव नयो । सङ्खदस्सनम्पि सात्थं । सचे पन अन्तोगामे महामण्डपं कारेत्वा सब्बरत्तिं धम्मस्सवनं करोन्तेसु मनुस्सेसु वुत्तप्पकारेनेव जनसन्निपातो चेव अन्तरायो च होति । एवं तं

ठानं असप्पायं होति; अन्तरायाभावे सप्पायं होति । महापरिसपरिवारानं थेरानं दस्सनेपि एसेव नयो ।

असुभदस्सनम्पि सात्थं । तदत्थदीपनत्थञ्च इदं वत्थु — एको किर दहरभिक्षु सामणेरं गहेत्वा दन्तकटुत्थाय गतो । सामणो मग्गा ओक्कमित्वा पुरतो गच्छन्तो असुभं दिस्वा पठमज्झानं निब्बत्तेत्वा तदेव पादकं कत्वा सङ्घारे सम्मसन्तो तीणि फलानि सच्छिकत्वा उपरिमग्गत्थाय कम्मट्ठानं परिग्गहेत्वा अट्ठासि । दहरो तं अपस्सन्तो “सामणोरा”ति पक्कोसि । सो ‘मया पब्बजितदिवसतो पट्ठाय भिक्षुना सद्धिं द्वे कथा नाम न कथितपुब्बा, अज्जस्मिं दिवसे उपरिविसेसं निब्बत्तेस्सामी’ति चिन्तेत्वा “किं, भन्ते”ति पटिवचनं अदासि । “एही”ति च वुत्तो एकवचनेनेव आगन्त्वा “भन्ते, इमिना ताव मग्गेन गन्त्वा मया ठितोकासे मुहुत्तं पुरत्थाभिमुखो ठत्वा ओलोकेथा”ति आह । सो तथा कत्वा तेन पत्तविसेसमेव पापुणि । एवं एकं असुभं द्विन्नं जनानं अत्थाय जातं । एवं सात्थम्पि पनेतं पुरिसस्स मातुगामासुभं असप्पायं, मातुगामस्स च पुरिसासुभं, सभागमेव सप्पायन्ति । एवं सप्पायपरिग्गणहनं सप्पायसम्पज्जं नाम ।

एवं परिग्गहितसात्थसप्पायस्स पन अट्ठतिंसाय कम्मट्ठानेसु अत्तनो चित्तरुचियं कम्मट्ठानसङ्घातं गोचरं उग्गहेत्वा भिक्षाचारगोचरे तं गहेत्वाव गमनं ‘गोचरसम्पज्जं’ नाम । तस्साविभावनत्थं इदं चतुक्कं वेदितब्बं —

इधेकच्चो भिक्षु हरति न पच्चाहरति, एकच्चो न हरति पच्चाहरति, एकच्चो पन नेव हरति न पच्चाहरति, एकच्चो हरति च पच्चाहरति च । तत्थ यो भिक्षु दिवसं चङ्कमेन निसज्जाय आवरणीयेहि धम्मेहि चित्तं परिसोधेत्वा, तथा रत्तिया पठमयामे मज्झिमयामे सेय्यं कप्पेत्वा पच्छिमयामेपि निसज्जाचङ्कमेहि वीतिनामेत्वा पगेव चेतियङ्गणबोधियङ्गणवत्तं कत्वा बोधिरुक्खे उदकं आसिज्चित्वा पानीयं परिभोजनीयं पच्चुपट्ठपेत्वा आचरियुपज्जायवत्तादीनि सब्बानि खन्धकवत्तानि समादाय वत्तति, सो सरीरपरिकम्मं कत्वा सेनासनं पविसित्वा द्वे तयो पल्लङ्के उसुमं गाहापेन्तो कम्मट्ठानं अनुयुज्जित्वा, भिक्षाचारवेलाय उट्ठित्वा कम्मट्ठानसीसेनेव पत्तचीवरमादाय सेनासनतो निक्खमित्वा कम्मट्ठानं मनसिकरोन्तोव चेतियङ्गणं गन्त्वा, सचे बुद्धानुस्सतिकम्मट्ठानं होति तं अविस्सज्जेत्वाव चेतियङ्गणं पविसति, अज्जं चे कम्मट्ठानं होति सोपानमूले ठत्वा हत्थेन गहितभण्डं विय तं ठपेत्वा बुद्धारम्मणं पीतिं गहेत्वा चेतियङ्गणं आरुह महन्तं चेतियं चे, तिक्खत्तुं पदक्खिणं कत्वा चतूसु ठानेसु वन्दितब्बं, खुदकं चे, तथेव पदक्खिणं कत्वा अट्ठसु ठानेसु वन्दितब्बं । चेतियं वन्दित्वा बोधियङ्गणं पत्तेनापि बुद्धस्स भगवतो सम्मुखा विय निपच्चाकारं दस्सेत्वा बोधि वन्दितब्बा ।

सो एवं चेतियञ्च बोधिञ्च वन्दित्वा पटिसामितट्ठानं गन्त्वा, पटिसामितं भण्डकं हत्थेन गणहन्तो विय, निक्खित्तकम्मट्ठानं गहेत्वा गामसमीपे कम्मट्ठानसीसेनेव चीवरं पारुपित्वा गामं पिण्डाय पविसति । अथ नं मनुस्सा दिस्वा ‘अय्यो नो आगतो’ति पच्चुगन्त्वा पत्तं गहेत्वा आसनसालाय वा गेहे वा निसीदापेत्वा यागुं दत्वा याव भत्तं न निट्ठाति ताव पादे धोवित्वा तेलेन मक्खेत्वा पुरतो निसीदित्वा पज्जं वा पुच्छन्ति धम्मं वा सोतुकामा होन्ति । सचेपि न कथापेन्ति “जनसङ्गहत्थं धम्मकथा नाम कातब्बायेवा”ति अट्ठकथाचरिया वदन्ति । धम्मकथा हि कम्मट्ठानविनिमुत्ता नाम नत्थि । तस्मा कम्मट्ठानसीसेनेव आहारं परिभुज्जित्वा अनुमोदनं वत्वा निवत्तियमानेहिपि मनुस्सेहि अनुगतोव गामतो निक्खमित्वा तत्थ ते निवत्तेत्वा मग्गं पटिपज्जति ।

अथ नं पुरेतरं निक्खमित्वा बहिगामे कतभत्तकिच्चा सामणेरदहरभिक्षु दिस्वा पच्चुगन्त्वा पत्तचीवरमस्स गणहन्ति । पोराणकभिक्षू किर ‘अम्हाकं उपज्जायो, अम्हाकं आचरियो’ति न मुखं ओलोकेत्वा वत्तं करोन्ति, सम्पत्तपरिच्छेदेनेव करोन्ति । ते तं पुच्छन्ति “भन्ते, एते मनुस्सा तुम्हाकं किं होन्ति? मातिपक्खतो सम्बन्धा पितिपक्खतो”ति? “किं दिस्वा पुच्छथा”ति? “तुम्हेसु एतेसं पेमं बहुमान”न्ति । “आवुसो, यं मातापितूहिपि दुक्करं तं एते मनुस्सा अम्हाकं करोन्ति ।

पत्तचीवरम्पि नो एतेसं सन्तकमेव, एतेसं आनुभावेन नेव भये भयं, न छातके छातकं जानाम । एदिसा नाम अम्हाकं उपकारिनो नत्थी’ति तेसं गुणे कथेन्तो गच्छति । अयं वुच्चति ‘हरति न पच्चाहरती’ति ।

यस्स पन पगेव वुत्तप्पकारं वत्तपटिपत्तिं करोन्तस्स कम्मजतेजो पज्जलति, अनुपादिन्नकं मुञ्चित्वा उपादिन्नकं गण्हाति, सरीरतो सेदा मुच्चन्ति, कम्मट्ठानं वीथिं नारोहति, सो पगेव पत्तचीवरमादाय वेगसाव चेतियं वन्दित्वा गोरूपानं निक्खमनवेलायमेव गामं यागुभिक्षाय पविसित्वा यागुं लभित्वा आसनसालं गन्त्वा पिवति । अथस्स द्वत्तिक्खत्तुं अज्झोहरणमत्तेनेव कम्मजतेजोधातु उपादिन्नकं मुञ्चित्वा अनुपादिन्नकं गण्हाति, घटसतेन न्हातो विय तेजोधातुपरिळाहनिब्बानं पत्वा कम्मट्ठानसीसेन यागुं परिभुज्जित्वा पत्तञ्च मुखञ्च धोवित्वा अन्तराभत्ते कम्मट्ठानं मनसिकत्वा अवसेसट्ठाने पिण्डाय चरित्वा कम्मट्ठानसीसेन आहारं परिभुज्जित्वा ततो पट्टाय पोङ्गानुपोङ्गं उपट्ठहमानं कम्मट्ठानं गहेत्वाव आगच्छति । अयं वुच्चति ‘न हरति पच्चाहरती’ति । एदिसा च भिक्षू यागुं पिवित्वा विपस्सनं आरभित्वा बुद्धसासने अरहत्तं पत्ता नाम गणनपथं वीतितत्ता । सीहळदीपेयेव तेसु तेसु गामेसु आसनसालाय न तं आसनं अत्थि, यत्थ यागुं पिवित्वा अरहत्तं पत्ता भिक्षू नत्थीति ।

यो पमादविहारी होति निक्खित्तधुरो सब्बवत्तानि भिन्दित्वा पञ्चविधचेतोखीलविनिबन्धबद्धचित्तो विहरन्तो ‘कम्मट्ठानं नाम अत्थी’तिपि सज्जं अकत्वा गामं पिण्डाय पविसित्वा अननुलोमिकेन गिहीसंसग्गेन संसट्ठो चरित्वा च भुज्जित्वा च तुच्छो निक्खमति — अयं वुच्चति ‘नेव हरति न पच्चाहरती’ति ।

यो पनायं “हरति च पच्चाहरति चा”ति वुत्तो, सो गतपच्चागतिकवत्तवसेन वेदितब्बो — अत्थकामा हि कुलपुत्ता सासने पब्बजित्वा दसम्पि वीसम्पि तिसम्पि चत्तारीसम्पि पज्जासम्पि सतम्पि एकतो वसन्ता कतिकवत्तं कत्वा विहरन्ति — “आवुसो, तुम्हे न इणट्ठा, न भयट्ठा, न आजीविकापकता पब्बजिता; दुक्खा मुञ्चितुकामा पनेत्थ पब्बजिता । तस्मा गमने उप्पन्नकिलेसं गमनेयेव निग्गण्हथ । ठाने, निसज्जाय, सयने उप्पन्नकिलेसं सयनेयेव निग्गण्हथा”ति ।

ते एवं कतिकवत्तं कत्वा भिक्षाचारं गच्छन्ता, अट्ठउसभउसभअट्ठगावुतगावुतन्तरेसु पासाणा होन्ति, ताय सज्जाय कम्मट्ठानं मनसिकरोन्ताव गच्छन्ति । सचे कस्सचि गमने किलेसो उप्पज्जति, तत्थेव नं निग्गण्हति । तथा असक्कोन्तो तिट्ठति । अथस्स पच्छतो आगच्छन्तोपि तिट्ठति । सो ‘अयं भिक्षु तुहं उप्पन्नं वितक्कं जानाति, अननुच्छविकं ते एत’न्ति अत्तानं पटिचोदेत्वा विपस्सनं वट्ठेत्वा अरियभूमिं ओक्कमति । तथा असक्कोन्तो निसीदति । अथस्स पच्छतो आगच्छन्तोपि निसीदतीति सो एव नयो । अरियभूमिं ओक्कमितुं असक्कोन्तोपि तं किलेसं विक्खम्भेत्वा कम्मट्ठानं मनसिकरोन्तोव गच्छति, न कम्मट्ठानविप्पयुत्तेन चित्तेन पादं उद्धरति, उद्धरति चे पटिनिवत्तित्वा पुरिमपदेसज्जेव एति, आलिन्दकवासी महाफुस्सदेवत्थेरो विय । सो किर एकूनवीसति वस्सानि गतपच्चागतवत्तं पूरेन्तो एव विहासि । मनुस्सापि अन्तरामग्गे कसन्ता च वपन्ता च मद्दन्ता च कम्मानि च करोन्ता थेरं तथागच्छन्तं दिस्वा “अयं थेरो पुनप्पुनं निवत्तित्वा गच्छति, किं नु खो मग्गमूळ्हो उदाहु किञ्चि पमुट्ठो”ति समुल्लपन्ति । सो तं अनादियित्वा कम्मट्ठानयुत्तचित्तेनेव समणधम्मं करोन्तो वीसतिवस्सब्भन्तरे अरहत्तं पापुणि । अरहत्तपत्तदिवसे चस्स चङ्कमनकोटियं अधिवत्था देवता अङ्गुलीहि दीपं उज्जालेत्वा अट्ठासि । चत्तारोपि महाराजानो सक्को च देवानमिन्दो ब्रह्मा च सहम्पति उपट्ठानं आगमिंसु । तञ्च ओभासं दिस्वा वनवासी महातिस्सत्थेरो तं दुतियदिवसे पुच्छि — “रत्तिभागे आयस्मतो सन्तिके ओभासो अहोसि । किं सो ओभासो”ति? थेरो विक्खेपं करोन्तो “ओभासो नाम दीपोभासोपि होति, मणिओभासोपी”ति एवमादिमाह । ततो “पटिच्छादेथ तुम्हे”ति निबद्धो “आमा”ति पटिजानित्वा आरोचेसि ।

काळवल्लिमण्डपवासी महानागत्येरो विय च । सोपि किर गतपच्चागतवत्तं पूरेन्तो ‘पठमं ताव भगवतो महापधानं पूजेस्सामी’ति सत्त वस्सानि ठानचङ्कममेव अधिद्वारि; पुन सोळस वस्सानि गतपच्चागतवत्तं पूरेत्वा अरहत्तं पापुणि । सो कम्मट्टानयुत्तेनेव चित्तेन पादं उद्धरन्तो विप्पयुत्तेन चित्तेन उद्धते पादे पटिनिवत्तेन्तो गामसीमं गन्त्वा ‘गावी नु खो, पब्बजितो नु खो’ति आसङ्कनीयप्पदेसे ठत्वा चीवरं पारुपित्वा कच्छकन्तरतो उदकेन पत्तं धोवित्वा उदकगण्डूसं करोति । किं कारणा? ‘मा मे भिक्खं दातुं वा वन्दितुं वा आगते मनुस्से ‘दीघायुका होथा’ति वचनमत्तेनापि कम्मट्टानविकखेपो अहोसी’ति । ‘अज्ज, भन्ते, कतिमी’ति दिवसं वा भिक्खुगणनं वा पज्जं वा पुच्छितो पन उदकं गिलित्वा आरोचेति; सचे दिवसादिपुच्छका न होन्ति, निक्खमनवेलायं गामद्वारे निद्वुभित्वाव याति ।

कलम्बतित्थविहारे वस्सूपगता पज्जास भिक्खू विय च । ते किर आसाळ्हिपुणिमायं कतिकवत्तं अकंसु — “अरहत्तं अप्पत्वा अज्जमज्जं नालपिस्सामा”ति । गामज्ज पिण्डाय पविसन्ता उदकगण्डूसं कत्वा पविसिंसु, दिवसादीसु पुच्छितेसु वुत्तनयेन पटिपज्जिंसु । तत्थ मनुस्सा निद्वुभनट्टानं दिस्वा जानिंसु — ‘अज्ज एको आगतो, अज्ज द्वे’ति; एवज्ज चिन्तेसुं — ‘किन्नु खो एते अम्हेहेव सद्धिं न सल्लपन्ति उदाहु अज्जमज्जम्पि? यदि अज्जमज्जम्पि न सल्लपन्ति, अद्धा विवादजाता भविस्सन्ति; एथ ने अज्जमज्जं खमापेस्सामा’ति सब्बे विहारं गन्त्वा पज्जासाय भिक्खूसु द्वेपि भिक्खू एकोकासे नादंसु । ततो यो तेसु चक्खुमा पुरिसो सो आह — “न, भो, कलहकारकानं वसनोकासो ईदिसो होति । सुसम्मटुं चेत्तियङ्गणबोधियङ्गणं, सुनिक्खित्ता सम्मज्जनियो, सूपट्ठितं पानीयपरिभोजनीयं”न्ति । ते ततोव निवत्ता । तेपि भिक्खू अन्तोतेमासेयेव अरहत्तं पत्वा महापवारणाय विसुद्धिपवारणं पवारेसुं ।

एवं काळवल्लिमण्डपवासी महानागत्येरो विय, कलम्बुतित्थविहारे वस्सूपगतभिक्खू विय च कम्मट्टानयुत्तेनेव चित्तेन पादं उद्धरन्तो गामसमीपं गन्त्वा उदकगण्डूसं कत्वा वीथियो सल्लक्खेत्वा यत्थ सुरासोण्डधुत्तादयो कलहकारका चण्डहत्थिअस्सादयो वा नत्थि, तं वीथिं पटिपज्जति । तत्थ पिण्डाय चरमानो न तुरिततुरितो विय जवेन गच्छति, न हि जवनपिण्डपातिकधुत्तं नाम किज्जि अत्थि, विसमभूमिभागप्पत्तं पन उदकसकटं विय निच्चलो हुत्वा गच्छति, अनुघरं पविट्ठो च दातुकामं वा अदातुकामं वा सल्लक्खेतुं तदनुरूपं कालं आगमेन्तो भिक्खं गहेत्वा अन्तोगामे वा बहिगामे वा विहारमेव वा आगन्त्वा, यथाफासुके पतिरूपे ओकासे निसीदित्वा, कम्मट्टानं मनसिकरोन्तो आहारे पटिकूलसज्जं उपट्ठपेत्वा, अक्खब्भज्जनवणालेपनपुत्तमंसूपमवसेन पच्चवेक्खन्तो अट्ठङ्गसमन्नागतं आहारं आहारेति नेव दवाय, न मदाय, न मण्डनाय, न विभूसनाय...पे०... फासुविहारो चाति । भुत्तावी च उदककिच्चं कत्वा मुहुत्तं भत्तकिलमथं पटिप्पस्सम्भेत्वा यथा पुरेभत्तं, एवं पच्छाभत्तं पुरिमयामं पच्छिमयामज्ज कम्मट्टानमेव मनसिकरोति । अयं वुच्चति ‘हरति च पच्चाहरति चा’ति ।

इमं पन हरणपच्चाहरणसङ्घातं गतपच्चागतवत्तं पूरेन्तो, यदि उपनिस्सयसम्पन्नो होति, पठमवये एव अरहत्तं पापुणाति, नो चे पठमवये पापुणाति अथ मज्झिमवये, नो चे मज्झिमवये पापुणाति अथ पच्छिमवये, नो चे पच्छिमवये पापुणाति अथ मरणसमये, नो चे मरणसमये पापुणाति अथ देवपुत्तो हुत्वा, नो चे देवपुत्तो हुत्वा पापुणाति अनुप्पन्ने बुद्धे निब्बत्तो पच्चेकबोधिं सच्छिकरोति, नो चे पच्चेकबोधिं सच्छिकरोति अथ बुद्धानं सम्मुखीभावे खिप्पाभिज्जो वा होति — सेय्यथापि थेरो बाहियो दारुचीरियो, महापज्जो वा — सेय्यथापि थेरो सारिपुत्तो, महिद्धिको वा — सेय्यथापि थेरो महामोगल्लानो, धुत्तङ्गधरो वा — सेय्यथापि थेरो महाकस्सपो, दिब्बचक्खुको वा — सेय्यथापि थेरो अनुरुद्धो, विनयधरो वा — सेय्यथापि थेरो उपालि, धम्मकथिको वा — सेय्यथापि थेरो पुण्णो मन्ताणिपुत्तो, आरज्जिको वा — सेय्यथापि थेरो रेवतो, बहुस्सुतो वा — सेय्यथापि थेरो आनन्दो, सिक्खाकामो वा — सेय्यथापि थेरो राहुलो बुद्धपुत्तोति । इति इमस्मिं

चतुक्के ख्वायं हरति च पच्चाहरति च, तस्स गोचरसम्पज्जं सिखाप्पत्तं होति ।

अभिवक्कमादीसु पन असम्मुहन्तं असम्मोहसम्पज्जं । तं एवं वेदितब्बं — इध भिक्खु अभिवक्कमन्तो वा पटिक्कमन्तो वा यथा अन्धबालपुथुज्जना अभिवक्कमादीसु ‘अत्ता अभिवक्कमति, अत्तना अभिवक्कमो निब्बत्तितो’ति वा ‘अहं अभिवक्कमामि, मया अभिवक्कमो निब्बत्तितो’ति वा सम्मुहन्ति, तथा असम्मुहन्तो ‘अभिवक्कमामी’ति चित्ते उप्पज्जमाने तेनेव चित्तेन सद्धिं चित्तसमुद्धानवायोधातु विज्जत्तिं जनयमाना उप्पज्जति । इति चित्तकिरियावायोधातुविप्फारवसेन अयं कायसम्मतो अट्टिसङ्घातो अभिवक्कमति । तस्सेवं अभिवक्कमतो एकेकपादुद्धरणे पथवीधातु आपोधातूति द्वे धातुयो ओमत्ता होन्ति मन्दा, इतरा द्वे अधिमत्ता होन्ति बलवतियो; तथा अतिहरणवीतिहरणेषु । वोस्सज्जने तेजोधातु वायोधातूति द्वे धातुयो ओमत्ता होन्ति मन्दा, इतरा द्वे अधिमत्ता होन्ति बलवतियो; तथा सन्निकखेपनसन्निरुज्जनेसु तत्थ उद्धरणे पवत्ता रूपारूपधम्मा अतिहरणं न पापुणन्ति; तथा अतिहरणे पवत्ता वीतिहरणं, वीतिहरणे पवत्ता वोस्सज्जनं, वोस्सज्जने पवत्ता सन्निकखेपनं, सन्निकखेपने पवत्ता सन्निरुज्जनं न पापुणन्ति; तत्थ तत्थेव पब्बं पब्बं सन्धि सन्धि ओधि ओधि हुत्वा तत्तकपाले पक्खित्तितिलं विय पटपटायन्ता भिज्जन्ति । तत्थ को एको अभिवक्कमति? कस्स वा एकस्स अभिवक्कमनं? परमत्थतो हि धातूनंयेव गमनं, धातूनं ठानं, धातूनं निसज्जा, धातूनं सयनं, तस्मिं तस्मिहि कोट्टासे सद्धिं रूपेहि —

अज्जं उप्पज्जते चित्तं, अज्जं चित्तं निरुज्जति ।

अवीचिमनुसम्बन्धो, नदीसोतोव वत्ततीति ॥

एवं अभिवक्कमादीसु असम्मुहन्तं असम्मोहसम्पज्जं नामाति ।

निट्ठितो अभिवक्कन्ते पटिक्कन्ते सम्पज्जानकारी होतीतिपदस्स अत्थो ।

आलोकिते विलोकितेति एत्थ पन आलोकितं नाम पुरतो पेक्खनं, विलोकितं नाम अनुदिसापेक्खनं । अज्जानिपि हेट्ठा उपरि पच्छतो पेक्खनवसेन ओलोकितउल्लोकितापलोकितानि नाम होन्ति । तानि इध न गहितानि । सारुप्पवसेन पन इमानेव द्वे गहितानि । इमिना वा मुखेन सब्बानिपि तानि गहितानेवाति ।

तत्थ ‘आलोकेस्सामी’ति चित्ते उप्पन्ने चित्तवसेनेव अनोलोकेत्वा अत्थपरिगण्हनं ‘सात्थकसम्पज्जं’ । तं आयस्मन्तं नन्दं कायसक्खिं कत्वा वेदितब्बं । वुत्तज्हेतं भगवता —

“सचे, भिक्खवे, नन्दस्स पुरत्थिमा दिसा आलोकेतब्बा होति, सब्बं चेतसा समन्नाहरित्वा नन्दो पुरत्थिमं दिसं आलोकेति — ‘एवं मे पुरत्थिमं दिसं आलोकयतो न अभिज्झादोमनस्सा पापका अकुसला धम्मा अन्वास्सविस्सन्ती’ति । इतिह सात्थकसम्पज्जानो होति । “सचे, भिक्खवे, नन्दस्स पच्छिमा दिसा, उत्तरा दिसा, दक्खिणा दिसा, उद्धं, अधो, अनुदिसा अनुविलोकेतब्बा होति, सब्बं चेतसा समन्नाहरित्वा नन्दो अनुदिसं अनुविलोकेति — एवं मे अनुदिसं अनुविलोकयतो...पे०... सम्पज्जानो होती’ति (अ० नि० ८.९) ।

अपिच इधापि पुब्बे वुत्तचेतियदस्सनादिवसेनेव सात्थकता च सप्पायता च वेदितब्बा ।

कम्मट्ठानस्स पन अविजहनमेव ‘गोचरसम्पज्जं’ । तस्मा खन्धधातुआयतनकम्मट्ठानिकेहि अत्तनो

कम्मट्टानवसेनेव, कसिणादिकम्मट्टानिकेहि वा पन कम्मट्टानसीसेनेव आलोकनविलोकनं कातब्बं ।

अब्भन्तरे अत्ता नाम आलोकेता वा विलोकेता वा नत्थि । ‘आलोकेस्सामी’ति पन चित्ते उप्पज्जमाने तेनेव चित्तेन सद्धिं चित्तसमुट्ठाना वायोधातु विज्जतिं जनयमाना उप्पज्जति । इति चित्तकिरियावायोधातुविप्फारवसेन हेट्ठिमं अक्खिदलं अधो सीदति, उपरिमं उद्धं लङ्घेति । कोचि यन्तकेन विवरन्तो नाम नत्थि । ततो चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं साधेत्तं उप्पज्जती’ति एवं पजाननं पनेत्थ ‘असम्मोहसम्पज्जं’ नाम ।

अपिच मूलपरिज्जाआगन्तुकतावकालिकभाववसेन पनेत्थ असम्मोहसम्पज्जं वेदितब्बं । मूलपरिज्जावसेन ताव

भवङ्गावज्जनञ्चेव, दस्सनं सम्पटिच्छनं ।

सन्तीरणं वोट्ठब्बनं, जवनं भवति सत्तमं ॥

तत्थ भवङ्गं उपपत्तिभवस्स अङ्गकिच्चं साधयमानं पवत्तति; तं आवत्तेत्वा किरियमनोधातु आवज्जनकिच्चं साधयमाना; तन्निरोधा चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं साधयमानं; तन्निरोधा विपाकमनोधातु सम्पटिच्छनकिच्चं साधयमाना; तन्निरोधा विपाकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं साधयमाना; तन्निरोधा किरियमनोविज्जाणधातु वोट्ठब्बनकिच्चं साधयमाना; तन्निरोधा सत्तक्खत्तुं जवनं जवति । तत्थ पठमजवनेपि ‘अयं इत्थी, अयं पुरिसो’ति रज्जनदुस्सनमुह्नवसेन आलोकितविलोकितं न होति; दुतियजवनेपि...पे०... सत्तमजवनेपि । एतेसु पन, युद्धमण्डले योधेसु विय, हेट्ठपरियवसेन भिज्जित्वा पतितेसु ‘अयं इत्थी, अयं पुरिसो’ति रज्जनादिवसेन आलोकितविलोकितं होति । एवं तावेत्थ ‘मूलपरिज्जावसेन’ असम्मोहसम्पज्जं वेदितब्बं ।

चक्खुद्वारे पन रूपे आपाथगते भवङ्गचलनतो उद्धं सकसककिच्चनिप्फादनवसेन आवज्जनादीसु उप्पज्जित्वा निरुद्धेसु अवसाने जवनं उप्पज्जति । तं पुब्बे उप्पन्नानं आवज्जनादीनं गेहभूते चक्खुद्वारे आगन्तुकपुरिसो विय होति । तस्स यथा परगेहे किञ्चि याचितुं पविट्ठस्स आगन्तुकपुरिसस्स गेहसामिकेसुपि तुण्हीमासिनेसु आणाकरणं न युत्तं, एवं आवज्जनादीनं गेहभूते चक्खुद्वारे आवज्जनादीसुपि अरज्जन्तेसु अदुस्सन्तेसु अमुहन्तेसु च रज्जनदुस्सनमुह्नं अयुत्तन्ति । एवं ‘आगन्तुकभाववसेन’ असम्मोहसम्पज्जं वेदितब्बं ।

यानि पनेतानि चक्खुद्वारे वोट्ठब्बनपरियोसानानि चित्तानि उप्पज्जन्ति, तानि सद्धिं सम्पयुत्तधम्मोहि तत्थ तत्थेव भिज्जन्ति, अज्जमज्जं न पस्सन्तीति इत्तरानि तावकालिकानि होन्ति । तत्थ यथा एकस्मिं घरे सब्बेसु मानुसकेसु मतेसु अवसेसस्स एककस्स तङ्खणंयेव मरणधम्मस्स न युत्ता नच्चगीतादीसु अभिरति नाम, एवमेव एकद्वारे ससम्पयुत्तेसु आवज्जनादीसु तत्थ तत्थेव मतेसु अवसेसस्स तङ्खणंञ्जेव मरणधम्मस्स जवनस्सापि रज्जनदुस्सनमुह्नवसेन अभिरति नाम न युत्ताति । एवं ‘तावकालिकभाववसेन’ असम्मोहसम्पज्जं वेदितब्बं ।

अपिच खन्धायतनधातुपच्चयपच्चवेक्खणवसेनपेतं वेदितब्बं । एत्थ हि चक्खु चेव रूपानि च रूपक्खन्धो, दस्सनं विज्जाणक्खन्धो, तंसम्पयुत्ता वेदना वेदनाक्खन्धो, सज्जा सज्जाक्खन्धो, फस्सादिका सङ्खारक्खन्धो । एवमेतेसं पज्चन्नं खन्धानं समवाये आलोकनविलोकनं पज्जायति । तत्थ को एको आलोकेति? को विलोकेति?

तथा चक्खु चक्खायतनं, रूपं रूपायतनं, दस्सनं मनायतनं, वेदनादयो तंसम्पयुता धम्मा धम्मायतनं । एवमेतेसं चतुन्नं आयतनानं समवाये आलोकनविलोकनं पज्जायति । तत्थ को एको आलोकेति? को विलोकेति?

तथा चक्खु चक्खुधातु, रूपं रूपधातु, दस्सनं चक्खुविज्जाणधातु, तंसम्पयुता वेदनादयो धम्मा धम्मधातु । एवमेतासं चतुन्नं धातून् समवाये आलोकनविलोकनं पज्जायति । तत्थ को एको आलोकेति? को विलोकेति?

तथा चक्खु निस्सयपच्चयो, रूपं आरम्मणपच्चयो, आवज्जनं अनन्तरसमनन्तरअनन्तरूपनिस्सयनत्थिविगतपच्चयो, आलोको उपनिस्सयपच्चयो, वेदनादयो सहजातादिपच्चया । एवमेतेसं पच्चयानं समवाये आलोकनविलोकनं पज्जायति । तत्थ को एको आलोकेति? को विलोकेतीति? एवमेत्थ खन्धायतनधातुपच्चयपच्चवेक्खणवसेनापि असम्मोहसम्पज्जं वेदितब्बं ।

समिज्जिते पसारितेति पब्बानं समिज्जनपसारणे । तत्थ चित्तवसेनेव समिज्जनपसारणं अकत्वा हत्थपादानं समिज्जनपसारणपच्चया अत्थानत्थं परिग्गहेत्वा तत्थ अत्थपरिग्गण्हनं **‘सात्थकसम्पज्जं’** । तत्थ हत्थपादे अतिचिरं समिज्जित्वा वा पसारेत्वा एव वा ठितस्स खणे खणे वेदना उप्पज्जन्ति, चित्तं एकगगतं न लभति, कम्मट्ठानं परिपतति, विसेसं नाधिगच्छति; काले समिज्जन्तस्स काले पसारेन्तस्स पन ता वेदना नुप्पज्जन्ति, चित्तं एकगगं होति, कम्मट्ठानं फातिं गच्छति, विसेसमधिगच्छतीति । एवं **‘अत्थानत्थपरिग्गण्हनं’** वेदितब्बं ।

अत्थे पन सतिपि सप्पायासप्पायं परिग्गहेत्वा सप्पायपरिग्गण्हनं **‘सप्पायसम्पज्जं’** ।

तत्रायं नयो — महाचेतियङ्गणे किर दहरभिक्षु सज्झायं गण्हन्ति । तेसं पिट्ठिपस्से दहरभिक्षुनियो धम्मं सुणन्ति । तत्रेको दहरो हत्थं पसारेन्तो कायसंसग्गं पत्वा तेनेव कारणेन गिही जातो । अपरो भिक्षु पादं पसारेन्तो अग्गिम्हि पसारेसि । अट्ठिं आहच्च पादो झायि । अपरो भिक्षु वम्मिके पसारेसि । सो आसीविसेन दट्ठो । अपरो भिक्षु चीवरकुटिदण्डके पसारेसि । तं मणिसप्पो डंसि । तस्मा एवरूपे असप्पाये अपसारेत्वा सप्पाये पसारेतब्बं । इदमेत्थ सप्पायसम्पज्जं ।

‘गोचरसम्पज्जं’ पन महाथेरवत्थुना दीपेतब्बं — महाथेरो किर दिवाट्ठाने निसिन्नो अन्तेवासिकेहि सद्धिं कथयमानो सहसा हत्थं समिज्जित्वा पुन यथाठाने ठपेत्वा सणिकं समिज्जेसि । तं अन्तेवासिका पुच्छिंसु — “कस्मा, भन्ते, सहसा हत्थं समिज्जित्वा पुन यथाठाने ठपेत्वा सणिकं समिज्जित्वा”ति? “यतो पट्ठाय मया, आवुसो, कम्मट्ठानं मनसिकातुं आरब्धो, न मे कम्मट्ठानं मुञ्चित्वा हत्थो समिज्जितपुब्बो । इदानि पन मे तुम्हेहि सद्धिं कथयमानेन कम्मट्ठानं मुञ्चित्वा समिज्जितो । तस्मा पुन यथाठाने ठपेत्वा समिज्जेसि”न्ति । “साधु, भन्ते, भिक्षुना नाम एवरूपेन भवितब्बं”न्ति । एवमेत्थापि कम्मट्ठानाविजहनमेव **‘गोचरसम्पज्जं’**न्ति वेदितब्बं ।

‘अब्भन्तरे अत्ता नाम कोचि समिज्जेन्तो वा पसारेन्तो वा नत्थि । वुत्तप्पकारचित्तकिरियावायोधातुविप्फारेन पन, सुत्ताकट्ठनवसेन दारुयन्तस्स हत्थपादचलनं विय, समिज्जनपसारणं होती’ति परिजाननं पनेत्थ **‘असम्मोहसम्पज्जं’**न्ति वेदितब्बं ।

सङ्घाटिपत्तचीवरधारणेति एत्थ सङ्घाटिचीवरानं निवासनपारुपनवसेन पत्तस्स भिक्षापटिगहणादिवसेन परिभोगो **‘धारणं’** नाम । तत्थ सङ्घाटिचीवरधारणे ताव निवासेत्वा पारुपित्वा च पिण्डाय चरतो “आमिसलाभो सीतस्स

पटिघाताया”तिआदिना नयेन भगवता वुत्तप्पकारोयेव च अत्थो ‘अत्थो’ नाम । तस्स वसेन ‘सात्थकसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

उण्हपकतिकस्स पन दुब्बलस्स च चीवरं सुखुमं सप्पायं, सीतालुकस्स घनं दुपट्टं; विपरीतं असप्पायं । यस्स कस्सचि जिण्णं असप्पायमेव । अग्गळादिदानेन हिस्स तं पलिबोधकरं होति । तथा पट्टुण्णदुकूलादिभेदं चोरानं लोभनीयचीवरं । तादिसज्जि अरज्जे एककस्स निवासन्तरायकरं जीवितन्तरायकरञ्चापि होति । निप्परियायेन पन यं निमित्तकम्मादिमिच्छाजीववसेन उप्पन्नं, यञ्चस्स सेवमानस्स अकुसला धम्मा अभिवड्ढन्ति, कुसला धम्मा परिहायन्ति, तं असप्पायं; विपरीतं सप्पायं । तस्स वसेनेत्थ ‘सप्पायसम्पज्जं’ कम्मट्टानाविजहनवसेनेव च ‘गोचरसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

अब्भन्तरे अत्ता नाम कोचि चीवरं पारुपन्तो नत्थि । वुत्तप्पकारचित्तकिरियावायोधातुविप्फारेनेव पन चीवरपारुपनं होति । तत्थ चीवरम्पि अचेतनं, कायोपि अचेतनो । चीवरं न जानाति — ‘मया कायो पारुपितो’ति, कायोपि न जानाति — ‘अहं चीवरेन पारुपितो’ति । धातुयोव धातुसमूहं पटिच्छादेन्ति, पटपिलोतिकाय पोत्थकरूपपटिच्छादने विय । तस्मा नेव सुन्दरं चीवरं लभित्वा सोमनस्सं कातब्बं, न असुन्दरं लभित्वा दोमनस्सं । नागवम्मिकचेतियरुक्खादीसु हि केचि मालागन्धधूपवत्थादीहि सक्कारं करोन्ति, केचि गूथमुत्तकद्वमदण्डसत्थप्पहारादीहि असक्कारं । न तेहि नागवम्मिकरुक्खादयो सोमनस्सं वा दोमनस्सं वा करोन्ति । एवमेव नेव सुन्दरं चीवरं लभित्वा सोमनस्सं कातब्बं, न असुन्दरं लभित्वा दोमनस्सन्ति । एवं पवत्तपटिसङ्खानवसेनेत्थ ‘असम्मोहसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

पत्तधारणेपि पत्तं सहसाव अग्गहेत्वा ‘इमं गहेत्वा पिण्डाय चरमानो भिक्खं लभिस्सामी’ति एवं पत्तगहणपच्चया पटिलभितब्बअत्थवसेन ‘सात्थकसम्पज्जं’ वेदितब्बं । कियदुब्बलसरीरस्स पन गरुपत्तो असप्पायो; यस्स कस्सचि चतुपञ्चगण्ठिकाहतो दुब्बिसोधनीयो असप्पायोव । दुद्भोतपत्तो हि न वट्ठति; तं धोवन्तस्सेव चस्स पलिबोधो होति । मणिवण्णपत्तो पन लोभनीयोव चीवरे वुत्तनयेनेव असप्पायो । निमित्तकम्मादिवसेन पन लद्धो, यञ्चस्स सेवमानस्स अकुसला धम्मा अभिवड्ढन्ति, कुसला धम्मा परिहायन्ति, अयं एकन्तासप्पायोव विपरीतो सप्पायो । तस्स वसेनेत्थ ‘सप्पायसम्पज्जं’ कम्मट्टानाविजहनवसेनेव ‘गोचरसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

अब्भन्तरे अत्ता नाम कोचि पत्तं गण्हन्तो नत्थि । वुत्तप्पकारचित्तकिरियावायोधातुविप्फारवसेनेव पन पत्तगहणं नाम होति । तत्थ पत्तोपि अचेतनो, हत्थापि अचेतना । पत्तो न जानाति — ‘अहं हत्थेहि गहितो’ति । हत्थापि न जानन्ति — ‘पत्तो अम्हेहि गहितो’ति । धातुयोव धातुसमूहं गण्हन्ति, सण्डासेन अग्गिवण्णपत्तगहणे वियाति । एवं पवत्तपटिसङ्खानवसेनेत्थ ‘असम्मोहसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

अपिच यथा छिन्नहत्थपादे वणमुखेहि पग्घरितपुब्बलोहितकिमिकुले नीलमक्खिकसम्परिकिण्णे अनाथसालायं अनाथमनुस्से दिस्वा दयालुका पुरिसा तेसं वणबन्धपट्टचोळकानि चैव कपालादीहि च भेसज्जानि उपनामेन्ति । तत्थ चोळकानिपि केसज्जि सण्हानि केसज्जि थूलानि पापुणन्ति । भेसज्जकपालकानिपि केसज्जि सुसण्ठानानि केसज्जि दुस्सण्ठानानि पापुणन्ति । न ते तत्थ सुमना वा होन्ति दुम्मना वा । वणपटिच्छादनमत्तेनेव हि चोळकेन, भेसज्जपरिगहणमत्तेनेव च कपालकेन तेसं अत्थो । एवमेव यो भिक्खु वणचोळकं विय चीवरं, भेसज्जकपालकं विय च पत्तं, कपाले भेसज्जमिव च पत्ते लद्धभिक्खं सल्लक्खेति — अयं सङ्घाटिपत्तचीवरधारणे असम्मोहसम्पज्जं उत्तमसम्पज्जानकारीति वेदितब्बो ।

असितादीसु असितेति पिण्डपातादिभोजने । पीतेति यागुआदिपाने । खायितेति पिट्टखज्जकादिखादने । सायितेति मधुफाणितादिसायने । तत्थ “नेव दवाया”तिआदिना नयेन वुत्तो अट्ठविधोपि अत्थो ‘अत्थो’ नाम । तस्स वसेन ‘सात्थकसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

लूखपणीततित्तमधुरादीसु पन येन भोजनेन यस्स अफासु होति, तं तस्स असप्पायं । यं पन निमित्तकम्मादिवसेन पटिलद्धं, यच्चस्स भुज्जतो अकुसला धम्मा अभिवड्ढन्ति, कुसला धम्मा परिहायन्ति, तं एकन्तं असप्पायमेव; विपरीतं सप्पायं । तस्स वसेनेत्थ ‘सप्पायसम्पज्जं’ कम्मट्ठानाविजहनवसेनेव च ‘गोचरसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

अब्भन्तरे अत्ता नाम कोचि भुज्जको नत्थि । वुत्तप्पकारचित्तकिरियावायोधातुविष्कारेनेव पन पत्तपटिगहणं नाम होति । चित्तकिरियावायोधातुविष्कारेनेव हत्थस्स पत्ते ओतारणं नाम होति । चित्तकिरियावायोधातुविष्कारेनेव आलोपकरणं, आलोपउद्धरणं, मुखविवरणञ्च होति । न कोचि कुञ्चिकाय, न यन्तकेन हनुकट्ठिं विवरति । चित्तकिरियावायोधातुविष्कारेनेव आलोपस्स मुखे ठपनं, उपरिदन्तानं मुसलकिच्चसाधनं, हेट्ठादन्तानं उदुक्खलकिच्चसाधनं, जिह्वाय हत्थकिच्चसाधनञ्च होति । इति नं तत्थ अग्गजिह्वाय तनुकखेळो मूलजिह्वाय बहलखेळो मक्खेति । तं हेट्ठादन्तउदुक्खले जिह्वाहत्थपरिवत्तितं खेळउदकतेमितं उपरिदन्तमुसलसञ्चुण्णितं कोचि कटच्छुना वा दब्बिया वा अन्तो पवेसेन्तो नाम नत्थि; वायोधातुयाव पविसति । पविट्ठं पविट्ठं कोचि पलालसन्थारं कत्वा धारेन्तो नाम नत्थि; वायोधातुवसेनेव तिट्ठति । ठितं ठितं कोचि उद्धनं कत्वा अग्गिं जालेत्वा पचन्तो नाम नत्थि; तेजोधातुयाव पच्चति । पक्कं पक्कं कोचि दण्डकेन वा यड्डिया वा बहि नीहारको नाम नत्थि; वायोधातुयेव नीहरति । इति वायोधातु अतिहरति च वीतिहरति च धारेति च परिवत्तेति च सञ्चुण्णेति च विसोसेति च नीहरति च । पथवीधातु धारेति च परिवत्तेति च सञ्चुण्णेति च विसोसेति च नीहरति च । आपोधातु सिनेहेति च अल्लत्तञ्च अनुपालेति । तेजोधातु अन्तोपविट्ठं परिपाचेति । आकासधातु अज्जसो होति । विज्जाणधातु तत्थ तत्थ सम्पापयोगमन्वाय आभुजतीति । एवं पवत्तपटिसङ्ख्यानवसेनेत्थ ‘असम्मोहसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

अपिच गमनतो, परियेसनतो, परिभोगतो, आसयतो, निधानतो, अपरिपक्कतो, परिपक्कतो, फलतो, निस्सन्दनतो, सम्मक्खनतोति एवं दसविधपटिकूलभावपच्चवेक्खणतोपेत्थ ‘असम्मोहसम्पज्जं’ वेदितब्बं । वित्थारकथा पनेत्थ विसुद्धिमग्गे आहारपटिकूलसञ्जानिद्देसतो गहेतब्बा ।

उच्चारपस्सावकम्मेति उच्चारस्स च पस्सावस्स च करणे । तत्थ पक्ककाले उच्चारपस्सावं अकरोन्तस्स सकलसरीरतो सेदा मुच्चन्ति, अक्खीनि भमन्ति, चित्तं न एकग्गं होति, अज्जे च रोगा उप्पज्जन्ति; करोन्तस्स पन सब्बं तं न होतीति अयमेत्थ अत्थो । तस्स वसेन ‘सात्थकसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

अट्ठाने उच्चारपस्सावं करोन्तस्स पन आपत्ति होति, अयसो वड्ढति, जीवितन्तरायो होति; पतिरूपे ठाने करोन्तस्स सब्बं तं न होतीति इदमेत्थ सप्पायं । तस्स वसेन ‘सप्पायसम्पज्जं’ कम्मट्ठानाविजहनवसेनेव च ‘गोचरसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

अब्भन्तरे अत्ता नाम कोचि उच्चारपस्सावकम्मं करोन्तो नत्थि । चित्तकिरियावायोधातुविष्कारेनेव पन उच्चारपस्सावकम्मं होति । यथा पन पक्के गण्डे गण्डभेदेन पुब्बलोहितं अकामताय निक्खमति, यथा च अतिभरिता उदकभाजना उदकं अकामताय निक्खमति, एवं पक्कासयमुत्तवत्थीसु सन्निचिता उच्चारपस्सावा वायुवेगसमुप्पीळिता

अकामतायपि निक्खमन्ति । सो पनायं एवं निक्खमन्तो उच्चारपस्सावो नेव तस्स भिक्खुनो अत्तनो होति न परस्स; केवलं पन सरीरनिस्सन्दोव होति । यथा किं? यथा उदकतुम्भतो पुराणउदकं छुट्ठेन्तस्स नेव तं अत्तनो होति न परेसं, केवलं पटिजगगनमत्तमेव होति, एवन्ति । एवं पवत्तपटिसङ्खानवसेनेत्थ ‘असम्मोहसम्पज्जं’ वेदितब्बं ।

गतादीसु गतेति गमने । ठितेति ठाने । निसिन्नेति निसज्जाय । सुत्तेति सयने । तत्थ अभिक्कन्तादीसु वुत्तनयेनेव सम्पजानकारिता वेदितब्बा ।

अयं पनेत्थ अपरोपि नयो — एको हि भिक्खु गच्छन्तो अज्जं चिन्तेन्तो अज्जं वितक्केन्तो गच्छति । एको कम्मट्ठानं अविस्सज्जेत्वाव गच्छति । तथा एको भिक्खु तिट्ठन्तो, निसीदन्तो, सयन्तो अज्जं चिन्तेन्तो अज्जं वितक्केन्तो सयति । एको कम्मट्ठानं अविस्सज्जेत्वाव सयति ।

एत्तकेन पन न पाकटं होतीति चङ्कमेन दीपयिंसु । यो हि भिक्खु चङ्कमनं ओतरित्वा चङ्कमनकोटियं ठितो परिग्गण्हाति; ‘पाचीनचङ्कमनकोटियं पवत्ता रूपारूपधम्मा पच्छिमचङ्कमनकोटिं अप्पत्वा एत्थेव निरुद्धा, पच्छिमचङ्कमनकोटियं पवत्तापि पाचीनचङ्कमनकोटिं अप्पत्वा एत्थेव निरुद्धा, चङ्कमनवेमज्झे पवत्ता उभो कोटियो अप्पत्वा एत्थेव निरुद्धा, चङ्कमने पवत्ता रूपारूपधम्मा ठानं अप्पत्वा एत्थेव निरुद्धा, ठाने पवत्ता निसज्जं, निसज्जाय पवत्ता सयनं अप्पत्वा एत्थेव निरुद्धा’ति एवं परिग्गण्हन्तो परिग्गण्हन्तोयेव भवङ्गं ओतारेति; उट्ठहन्तो कम्मट्ठानं गहेत्वाव उट्ठाति — अयं भिक्खु गतादीसु सम्पजानकारी नाम होतीति ।

एवं पन सुत्ते कम्मट्ठानं अविभूतं होति । कम्मट्ठानं अविभूतं न कातब्बं । तस्मा यो भिक्खु याव सक्कोति ताव चङ्कमित्वा ठत्वा निसीदित्वा सयमानो एवं परिग्गहेत्वा सयति — ‘कायो अचेतनो, मज्जो अचेतनो । कायो न जानाति — अहं मज्जे सयितोति । मज्जोपि न जानाति — मयि कायो सयितोति । अचेतनो कायो अचेतने मज्जे सयितो’ति । एवं परिग्गण्हन्तो परिग्गण्हन्तोयेव चित्तं भवङ्गं ओतारेति, पबुज्झमानो कम्मट्ठानं गहेत्वाव पबुज्झति । अयं सुत्ते सम्पजानकारी नाम होतीति ।

जागरितेति जागरणे । तत्थ ‘किरियामयपवत्तस्स अप्पवत्तिया सति जागरितं नाम न होति; किरियामयपवत्तवळ्ज्जे पवत्तन्ते जागरितं नाम होती’ति परिग्गण्हन्तो भिक्खु जागरिते सम्पजानकारी नाम होति । अपिच रत्तिन्दिवं छ कोट्ठासे कत्वा पञ्च कोट्ठासे जग्गन्तोपि जागरिते सम्पजानकारी नाम होति ।

भासितेति कथने । तत्थ ‘उपादारूपस्स सद्दायतनस्स अप्पवत्ते सति भासितं नाम न होति; तस्मिं पवत्तन्ते होती’ति परिग्गाहको भिक्खु भासिते सम्पजानकारी नाम होति । विमुत्तायतनसीसेन धम्मं देसेन्तोपि बात्तिस तिरच्छानकथा पहाय दसकथावत्थुनिस्सितं कथं कथेन्तोपि भासिते सम्पजानकारी नाम होति ।

तुण्हीभावेति अकथने । तत्थ ‘उपादारूपस्स सद्दायतनस्स पवत्तियं सति तुण्हीभावो नाम नत्थि; अप्पवत्तियं होती’ति परिग्गाहको भिक्खु तुण्हीभावे सम्पजानकारी नाम होति । अट्ठित्तिंसाय आरम्माणेसु चित्तरुचियं कम्मट्ठानं गहेत्वा निसिन्नोपि दुतियज्झानं समापन्नोपि तुण्हीभावे सम्पजानकारीयेव नाम होति ।

एत्थ च एको इरियापथो द्वीसु ठानेसु आगतो । सो हेट्ठा अभिक्कन्ते पटिक्कन्तेति एत्थ भिक्खाचारगामं गच्छतो च

आगच्छतो च अद्धानगमनवसेन कथितो । गते ठिते निसिन्नेति एत्थ विहारे चुण्णिकपादुद्धारइरियापथवसेन कथितोति वेदितब्बो ।

५२४. तत्थ कतमा सतीतिआदि सब्बं उत्तानत्थमेव ।

५२६. सो विवित्तन्ति इमिना किं दस्सेति? एतस्स भिक्खुनो उपासनद्वानं योगपथं सप्पायसेनासनं दस्सेति । यस्स हि अब्भन्तरे एत्तका गुणा अत्थि, तस्स अनुच्छविको अरञ्जवासो । यस्स पनेते नत्थि, तस्स अननुच्छविको । एवरूपस्स हि अरञ्जवासो काळमक्कटअच्छतरच्छदीपिमिगादीनं अटवीवाससदिसो होति । कस्मा? इच्छाय ठत्वा पविट्ठत्ता । तस्स हि अरञ्जवासमूलको कोचि अत्थो नत्थि; अरञ्जवासञ्चेव आरञ्जके च दूसेति; सासने अप्पसादं उप्पादेति । यस्स पन अब्भन्तरे एत्तका गुणा अत्थि, तस्सेव सो अनुच्छविको । सो हि अरञ्जवासं निस्साय विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं गण्हित्वा परिनिब्बाति, सकलअरञ्जवासं उपसोभेति, आरञ्जिकानं सीसं धोवति, सकलसासनं पसारेति । तस्मा सत्था एवरूपस्स भिक्खुनो उपासनद्वानं योगपथं सप्पायसेनासनं दस्सेन्तो सो विवित्तं सेनासनं भजतीतिआदिमाह । तत्थ विवित्तन्ति सुज्जं अप्पसद्वं अप्पनिग्घोसं । एतमेव हि अत्थं दस्सेतुं तज्ज अनाकिण्णन्तिआदि वुत्तं । तत्थ अनाकिण्णन्ति असङ्किण्णं असम्बाधं । तत्थ यस्स सेनासनस्स सामन्ता गावुत्तम्पि अड्डयोजनम्पि पब्बतगहनं वनगहनं नदीगहनं होति, न कोचि अवेलाय उपसङ्कमितुं सक्कोति — इदं सन्तिकेपि अनाकिण्णं नाम । यं पन अड्डयोजनिकं वा योजनिकं वा होति — इदं दूरताय एव अनाकिण्णं नाम होति ।

५२७. सेति चेव आसति च एत्थाति सेनासनं । तस्स पभेदं दस्सेतुं मज्जो पीठन्तिआदि वुत्तं । तत्थ मज्जोति चत्तारो मज्जा — मसारको, बुन्दिकाबद्धो, कुळीरपादको, आहच्चपादकोति । तथा पीठं । भिसीति पञ्च भिसियो — उण्णाभिसि, चोळभिसि, वाकभिसि, तिणभिसि, पण्णभिसीति । बिम्बोहनन्ति सीसुपधानं वुत्तं । तं वित्थारतो विदत्थिचतुरङ्गुलं वट्टति, दीघतो मज्जवित्थारप्पमाणं । विहारोति समन्ता परिहारपथं अन्तोयेव रत्तिद्वानदिवाद्वानानि दस्सेत्वा कतसेनासनं । अड्डयोगोति सुपण्णवङ्कगेहं । पासादोति द्वे कण्णिकानि गहेत्वा कतो दीघपासादो । अट्टोति पटिराजादिपटिबाहनत्थं इट्टकाहि कतो बहलभित्तिको चतुपञ्चभूमिको पतिस्सयविसेसो । माळोति भोजनसालसदिसो मण्डलमाळो; विनयट्टकथायं पन एककूटसङ्गहितो चतुरस्सपासादोति वुत्तं । लेणन्ति पब्बतं खणित्वा वा पब्भारस्स अप्पहोन्नकट्टाने कुट्टं उट्टापेत्वा वा कतसेनासनं । गुहाति भूमिदरि वा यत्थ रत्तिन्दिवं दीपं लद्धुं वट्टति, पब्बतगुहा वा भूमिगुहा वा । रुक्खमूलन्ति रुक्खस्स हेट्ठा परिकिखत्तं वा अपरिकिखत्तं वा । वेळुगुम्बोति वेळुगच्छो । यत्थ वा पन भिक्खू पटिक्कमन्तीति ठपेत्वा वा एतानि मज्जादीनि यत्थ भिक्खू सन्निपतन्ति, यं तेसं सन्निपातारहद्वानं, सब्बमेतं सेनासनं ।

५२८. भजतीति उपेति । सम्भजतीति तत्थ अभिरतिवसेन अनुक्कण्ठितो सुट्ठो उपेति । सेवतीति निवासनवसेन सेवति निसेवतीति अनुक्कण्ठमानो सन्निसितो हुत्वा सेवति । संसेवतीति सेनासनवत्तं सम्पादेन्तो सम्मा सेवति ।

५२९. इदानीं यं तं विवित्तन्ति वुत्तं, तस्स पभेदं दस्सेतुं अरञ्जं रुक्खमूलन्तिआदि आरद्धं । तत्थ अरञ्जन्ति विनयपरियायेन ताव “ठपेत्वा गामञ्च गामूपचारञ्च अवसेसं अरञ्ज”न्ति (पारा० १२) आगतं । सुत्तन्तपरियायेन आरञ्जिकं भिक्खुं सन्धाय “आरञ्जिकं नाम सेनासनं पञ्चधनुसतिकपच्छिम”न्ति (पाचि० ५७३) आगतं । विनयसुत्तन्ता पन उभोपि परियायदेसना नाम । अभिधम्मो निप्परियायदेसनाति अभिधम्मपरियायेन अरञ्जं दस्सेतुं निक्खमित्वा बहि इन्दखीलाति वुत्तं; इन्दखीलतो बहि निक्खमित्वाति अत्थो ।

५३०. रुक्खमूलादीनं पकतिया च सुविज्जेय्यभावतो **रुक्खमूलंयेव रुक्खमूलन्ति** आदि वुत्तं । अपिचेत्थ **रुक्खमूलन्ति** यंकिच्चि सीतच्छायं विवित्तं रुक्खमूलं । **पब्बतन्ति** सेलं । तत्थ हि उदकसोण्डीसु उदककिच्चं कत्वा सीताय रुक्खच्छायाय निसिन्नस्स नानादिसासु खायमानासु सीतेन वातेन बीजियमानस्स चित्तं एकगं होति । **कन्दरन्ति** कं वुच्चति उदकं, तेन दरितं उदकेन भिन्नं पब्बतप्पदेसं; यं नितुम्बन्तिपि नदीकुञ्जन्तिपि वदन्ति । तत्थ हि रजतपट्टसदिसा वालिका होन्ति, मत्थके मणिवितानं विय वनगहनं, मणिक्वन्धसदिसं उदकं सन्दति । एवरूपं कन्दरं ओरुह पानीयं पिवित्वा गत्तानि सीतं कत्वा वालिकं उस्सापेत्वा पंसुकूलचीवरं पज्जपेत्वा निसिन्नस्स समणधम्मं करोतो चित्तं एकगं होति । **गिरिगुहन्ति** द्विन्नं पब्बतानं अन्तरं, एकस्मिंयेव वा उमङ्गसदिसं महाविवरं । सुसानलक्खणं विसुद्धिमग्गे (विसुद्धि० १.३४) वुत्तं ।

५३१. **वनपत्थन्ति** गामन्तं अतिक्कमित्वा मनुस्सानं अनुपचारट्ठानं, यत्थ न कसन्ति न वपन्ति । तेनेवस्स निद्देसे “वनपत्थन्ति दूरानमेतं सेनासनानं अधिवचन”न्ति आदि वुत्तं । यस्मा वा रुक्खमूलादीसु इदमेवेकं भाजेत्वा दस्सितं, तस्मास्स निक्खेपपटिपाटिया निद्देसं अकत्वा सब्बपरियन्ते निद्देसो कतोति वेदितब्बो । **अब्भोकासन्ति** अच्छन्नं । आकङ्खमानो पनेत्थ चीवरकुटिं कत्वा वसति । **पलालपुज्जन्ति** पलालरासि । महापलालपुज्जतो हि पलालं निक्कड्ढित्वा पब्भारलेणसदिसे आलये करोन्ति, गच्छगुम्बादीनम्पि उपरि पलालं पक्खिपित्वा हेट्ठा निसिन्ना समणधम्मं करोन्ति; तं सन्थायेतं वुत्तं । वनपत्थनिद्देसे **सलोमहंसानन्ति** यत्थ पविट्ठस्स लोमहंसो उप्पज्जति; एवरूपानं भीसनकसेनासनानं । **परियन्तानन्ति** दूरभावेन परियन्ते ठितानं । **न मनुस्सूपचारानन्ति** कसनवपनवसेन मनुस्सेहि उपचरितब्बं वनन्तं अतिक्कमित्वा ठितानं । **दुरभिसम्भवानन्ति** अलद्धविवेकस्सादेहि अभिभुय्य वसितुं नसक्कुण्येयानं ।

५३२. अप्पसद्धानिद्देसे **अप्पसद्वन्ति** वचनसद्देन अप्पसद्वं ।

५३३. **अप्पनिग्घोसन्ति** नगरनिग्घोससद्देन अप्पनिग्घोसं । यस्मा पन उभयम्पेतं सद्दट्ठेन एकं, तस्मास्स निद्देसे “यदेव तं अप्पसद्वं तदेव तं अप्पनिग्घोस”न्ति वुत्तं । **विजनवातन्ति** अनुसञ्चरणजनस्स सरीरवातेन विरहितं । **विजनवादन्ति** पि पाठो; अन्तो जनवादेन विरहितन्ति अत्थो । यस्मा पन यं अप्पनिग्घोसं, तदेव जनसञ्चरणेन च जनवादेन च विरहितं होति, तस्मास्स निद्देसे “यदेव तं अप्पनिग्घोसं तदेव तं विजनवात”न्ति वुत्तं । **मनुस्सराहसेय्यकन्ति** मनुस्सानं रहस्सकिरियट्ठानियं । यस्मा पन तं जनसञ्चरणरहितं होति, तेनस्स निद्देसे “यदेव तं विजनवातं तदेव तं मनुस्सराहसेय्यक”न्ति वुत्तं । **पटिसल्लानसारुप्पन्ति** विवेकानुरूपं । यस्मा पन तं नियमेनेव मनुस्सराहसेय्यकं होति, तस्मास्स निद्देसे “यदेव तं मनुस्सराहसेय्यकं तदेव तं पटिसल्लानसारुप्प”न्ति वुत्तं ।

५३४. अरज्जगतादिनिद्देसे अरज्जं वुत्तमेव । तथा रुक्खमूलं । अवसेसं पन सब्बम्पि सेनासनं सुज्जागारेन सङ्गहितं ।

५३५. **पल्लङ्कं आभुजित्वाति** समन्ततो ऊरुबद्धासनं बन्धित्वा । **उजुं कायं पणिधायति** उपरिमं सरीरं उजुं ठपेत्वा अट्टारस पिट्टिकण्टके कोटिया कोटिं पटिपादेत्वा । एवहि निसिन्नस्स चम्ममंसन्धारूनि न पणमन्ति । अथस्स या तेसं पणमनपच्चया खणे खणे वेदना उप्पज्जेय्युं, ता नुप्पज्जन्ति । तासु न उप्पज्जमानासु चित्तं एकगं होति, कम्मट्ठानं न परिपतति, वुट्ठिं फातिं उपगच्छति ।

५३६. **उजुको होति कायो ठितो पणिहितोति** इदम्पि हि इममेवत्थं सन्थाय वुत्तं ।

५३७. परिमुखं सति उपट्टपेत्वाति कम्मट्टानाभिमुखं सति उपयित्वा, मुखसमीपे वा कत्वाति अत्थो । तेनेव वुत्तं “अयं सति उपट्टिता होति सूपट्टिता नासिकगगे वा मुखनिमित्ते वा”ति । **मुखनिमित्तन्ति** चेत्थ उत्तरोट्टस्स वेमज्झप्पदेसो दट्ठब्बो, यत्थ नासिकवातो पटिहज्जति; अथ वा **परीति** परिग्गहट्ठो, **मुखन्ति** निव्यानट्ठो, **सतीति** उपट्टानट्ठो; तेन वुच्चति “परिमुखं सति”न्ति एवं पटिसम्भिदायं (पटि० म० १.१६४) वुत्तनयेनपेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । तत्रायं सङ्खेपो “परिग्गहितनिव्यानं सति कत्वा”ति ।

५३८. अभिज्झानिद्देसो उत्तानत्थोयेव । अयं पनेत्थ सङ्खेपवण्णना — **अभिज्झं लोके पहायाति** लुज्जनपलुज्जनट्ठेन पञ्चुपादानकखन्धा लोको । तस्मा पञ्चसु उपादानकखन्धेसु रागं पहाय कामच्छन्दं विक्खम्भेत्वाति अयमेत्थ अत्थो ।

५३९. विगताभिज्झेनाति विक्खम्भनवसेन पहीनत्ता विगताभिज्जेन, न चक्खुविज्जाणसदिसेनाति अत्थो ।

५४१. अभिज्झाय चित्तं परिसोधेतीति अभिज्झातो चित्तं परिसोधेति; यथा नं सा मुज्जति चेव, मुज्जित्वा च न पुन गण्हाति, एवं करोतीति अत्थो । निद्देसपदेसु पनस्स आसेवन्तो **सोधेति**, भावेन्तो **विसोधेति**, बहुलीकरोन्तो **परिसोधेतीति** एवमत्थो वेदितब्बो । **मोचेतीति** आदीसुपि एसेव नयो ।

५४२-५४३. व्यापाददोसं पहायाति आदीनम्पि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो । व्यापज्जति इमिना चित्तं पूतिकुम्मासादयो विय पकतिं जहतीति व्यापादो । विकारप्पत्तिया पदुस्सति, परं वा पदूसेति विनासेतीति पदोसो । उभयमेतं कोधस्सेवाधिवचनं । तेनेव वुत्तं “यो व्यापादो सो पदोसो; यो पदोसो सो व्यापादो”ति । यस्मा चेस सब्बसङ्गाहिकवसेन निद्धिट्ठो, तस्मा “सब्बपाणभूतहितानुकम्पी”ति अवत्वा “अव्यापन्नचित्तो”ति एत्तकमेव वुत्तं ।

५४६. थिनं चित्तगेलज्जं, मिद्धं चेतसिकगेलज्जं; थिनज्ज मिद्धज्ज **थिनमिद्धं** । **सन्ता होन्तीति** इमे द्वेपि धम्मा निरोधसन्तताय सन्ता होन्तीति । इदं सन्धायेत्थ वचनभेदो कतो ।

५४९. आलोकसज्जीति रत्तिम्पि दिवापि दिट्ठालोकसज्जाननसमत्थाय विगतनीवरणाय परिसुद्धाय सज्जाय समन्नागतो ।

५५०. सतो सम्पजानोति सतिया च जाणेन च समन्नागतो । इदं उभयं आलोकसज्जाय उपकारकत्ता वुत्तं ।

५५३. विगतथिनमिद्धताय पन आलोकसज्जाय निद्देसपदेसु चत्तत्ताति आदीनि अज्जमज्जवेवचनानेव । तत्थ **चत्तत्ताति** चत्तकारणा । सेसपदेसुपि एसेव नयो । चत्तत्ताति इदं पनेत्थ सकभावपरिचयजनवसेन वुत्तं । **वन्तत्ताति** इदं पुन अनादियनभावदस्सनवसेन । **मुत्तत्ताति** इदं सन्ततितो विनिमोचनवसेन । **पहीनत्ताति** इदं मुत्तस्सापि कत्थचि ठानाभाववसेन । **पटिनिस्सट्ठत्ताति** इदं पुब्बे आदिन्नपुब्बस्स निस्सग्गदस्सनवसेन । पटिमुज्जतो वा निस्सट्ठत्ता भावनाबलेन अभिभुय्य निस्सट्ठत्ताति अत्थो । **पहीनपटिनिस्सट्ठत्ताति** यथाविक्खम्भनवसेनेव पहानं होति, पुनप्पुनं सन्ततिं न अज्झारुहति, तथा पटिनिस्सट्ठत्ताति । **आलोका** होतीति सप्पभा होति । निरावरणट्ठेन **विवटा** । निरुपक्विकलेसट्ठेन **परिसुद्धा** । पभस्सरट्ठेन **परियोदाता** ।

५५६. उद्धच्चकुक्कुच्चन्ति एत्थ उद्धताकारो उद्धच्चं, आरम्मणे अनिच्छयताय वत्थुज्झाचारो कुक्कुच्चं । इधापि “सन्ता होन्ती”ति पुरिमनयेनेव वचनभेदो वेदितब्बो ।

५५८. तिण्णविचिकिच्छोति विचिकिच्छं तरित्वा अतिक्कमित्वा ठितो । निद्देसेपिस्स **तिण्णोति** इदं विचिकिच्छाय अनिमुग्गभावदस्सनवसेन वुत्तं । **उत्तिण्णोति** इदं तस्सा अतिक्कमदस्सनवसेन । **नित्तिण्णोति** इदं भावनाबलेन अभिभुय्य उपद्वे तिण्णभावदस्सनवसेन । **पारङ्गतोति** निब्बिचिकिच्छाभावसङ्घातं विचिकिच्छापारं गतो । **पारमनुप्पत्तोति** तदेव पारं भावनानुयोगेन पत्तोति । एवमस्स पटिपत्तिया सफलतं दस्सेति ।

५५९. अकथंकथीति ‘कथमिदं कथमिदं’न्ति एवं पवत्ताय कथंकथाय विरहितो । **कुसलेसु धम्मेषूति** अनवज्जधम्मेषु । **न कङ्कतीति** ‘इमे नु खो कुसला’ति कङ्कं न उप्पादेति । **न विचिकिच्छतीति** ते धम्मे सभावतो विनिच्छेतुं न किच्छति, न किलमति । **अकथंकथी होतीति** ‘कथं नु खो इमे कुसला’ति कथंकथाय रहितो होति । **निक्कथंकथी विगतकथंकथोति** तस्सेव वेवचनं । वचनत्थो पनेत्थ कथंकथातो निक्खन्तोति निक्कथंकथो । विगता कथंकथा अस्साति **विगतकथंकथो** ।

५६२. उपक्विलेसेति उपक्विलेसभूते । ते हि चित्तं उपगन्त्वा किलिस्सन्ति । तस्मा उपक्विलेसाति वुच्चन्ति ।

५६३. पज्जाय दुब्बलीकरणेति यस्मा इमे नीवरणा उप्पज्जमाना अनुप्पन्नाय लोकियलोकुत्तराय पज्जाय उप्पज्जितुं न देन्ति, उप्पन्ना अपि अट्ठ समापत्तियो पच्च वा अभिज्जायो उपच्छिन्दित्वा पातेन्ति, तस्मा ‘पज्जाय दुब्बलीकरणा’ति वुच्चन्ति । ‘अनुप्पन्ना चेव पज्जा न उप्पज्जति, उप्पन्ना च पज्जा निरुज्झती’ति इदम्पि हि इममेवत्थं सन्धाय वुत्तं । सेसमेत्थ सब्बं हेट्ठा तत्थ तत्थ पकासितत्ता उत्तानत्थमेव ।

५६४. विविच्चेव कामेहीति आदीसुपि निद्देसेसु यं वत्तब्बं सिया, तं हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे (ध० स० अट्ठ० १६०) रूपावचरनिद्देसे इधेव च तत्थ तत्थ वुत्तमेव । केवलज्झि दुतियततियचतुत्थज्झाननिद्देसेसुपि यथा तानि ज्ञानानि हेट्ठा ‘तिवङ्गिकं ज्ञानं होति, दुवङ्गिकं ज्ञानं होती’ति वुत्तानि, एवं अवत्वा “अज्झत्तं सम्पसादन”न्ति आदिवचनतो परियायेन सम्पसादादीहि सङ्घि तानि अङ्गानि गहेत्वा “ज्ञानन्ति सम्पसादो पीतिसुखं चित्तस्सेकग्गता”ति आदिना नयेन तं तं ज्ञानं निद्दिट्ठन्ति अयमेत्थ विसेसो ।

५८८. यं तं अरिया आचिक्खन्तीति पदनिद्देसे पन किञ्चापि ‘आचिक्खन्ति देसेन्ती’ति आदीनि सब्बानेव अज्जमज्जवेवचनानि, एवं सन्तेपि ‘उपेक्खको सतिमा सुखविहारी’ति आदिउद्देसवसेन **आचिक्खन्ति**, निद्देसवसेन **देसेन्ति**, पटिनिद्देसवसेन **पज्जापेन्ति**, तेन तेन पकारेन अत्थं ठपेत्वा **पट्टपेन्ति**, तस्स तस्सत्थस्स कारणं दस्सेन्ता **विवरन्ति**, ब्यज्जनविभागं दस्सेन्ता **विभजन्ति**, निक्कुज्जितभावं गम्भीरभावज्ज नीहरित्वा वा सोतूनं जाणस्स पतिट्ठं जनयन्ता **उत्तानिं करोन्ति**, सब्बेहिपि इमेहि आकारेहि सोतूनं अज्जाणन्धकारं विधमेन्ता **पकासेन्तीति** एवमत्थो दट्ठब्बो ।

समतक्कमनिद्देसेपि तत्थ तत्थ तेहि तेहि धम्मोहि वुट्ठितत्ता **अतिक्कमन्तो**, उपरिभूमिप्पत्तिया **वीतिक्कन्तो**, ततो अपरिहानिभावेन समतक्कन्तोति एवमत्थो दट्ठब्बो ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

६२३. अभिधम्मभाजनीये हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे आगतनयेनेव तन्ति ठपिता । तस्मा तत्थ सब्बेसम्पि

कुसलविपाककिरियवसेन निहिट्टानं ज्ञानानं तत्थ वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो । सुद्धिकनवकादिभेदोपि सब्बो तत्थ वुत्तसदिसोयेवाति ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

३. पज्हापुच्छकवण्णना

६३८. पज्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव ज्ञानानं कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्मणत्तिकेसु पन तिण्णं ज्ञानानं निमित्तारम्मणत्ता परित्तारम्मणादिभावेन नवत्तब्बता वेदितब्बा । लोकुत्तरा पनेत्थ मग्गकाले फलकाले वा सिया अप्पमाणारम्मणा । चतुत्थं ज्ञानं सिया परित्तारम्मणन्ति एत्थ कुसलतो तेरस चतुत्थज्झानानि सब्बत्थपादकचतुत्थं, इद्धिविधचतुत्थं, दिब्बसोतजाणचतुत्थं, चेतोपरियजाणचतुत्थं, पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं, दिब्बचक्खुजाणचतुत्थं, यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं, अनागतंसजाणचतुत्थं, आकासानज्जायतनादिचतुत्थं, लोकुत्तरचतुत्थन्ति ।

तत्थ सब्बत्थपादकचतुत्थं नवत्तब्बारम्मणमेव होति ।

इद्धिविधचतुत्थं चित्तवसेन कायं परिणामेन्तस्स अदिस्समानेन कायेन पाटिहारियकरणे कायारम्मणत्ता परित्तारम्मणं, कायवसेन चित्तं परिणामेन्तस्स दिस्समानेन कायेन पाटिहारियं कत्वा ब्रह्मलोकं गच्छन्तस्स समापत्तिचित्तारम्मणत्ता महग्गतारम्मणं ।

दिब्बसोतजाणचतुत्थं सद्धारम्मणत्ता परित्तारम्मणं ।

चेतोपरियजाणचतुत्थं कामावचरचित्तजाननकाले परित्तारम्मणं, रूपावचरारूपावचरचित्तजाननकाले महग्गतारम्मणं, लोकुत्तरचित्तजाननकाले अप्पमाणारम्मणं । चेतोपरियजाणलाभी पन पुथुज्जनो पुथुज्जनानंयेव चित्तं जानाति, न अरियानं । सोतापन्नो सोतापन्नस्स चेव पुथुज्जनस्स च; सकदागामी सकदागामिनो चेव हेट्ठिमानज्ज द्विन्निं; अनागामी अनागामिनो चेव हेट्ठिमानज्ज तिण्णं; खीणासवो सब्बेसम्पि जानाति ।

पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्तारम्मणं, रूपावचरारूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्मणं, “अतीते बुद्धपच्चेकबुद्धखीणासवा मग्गं भावयिंसु, फलं सच्छिकरिंसू”ति अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्मणं, नामगोत्तानुस्सरणकाले नवत्तब्बारम्मणं ।

दिब्बचक्खुजाणचतुत्थं वण्णारम्मणत्ता परित्तारम्मणं ।

यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं कामावचरकम्मनुस्सरणकाले परित्तारम्मणं, रूपावचरारूपावचरकम्मनुस्सरणकाले महग्गतारम्मणं ।

अनागतंसजाणचतुत्थं अनागते कामधातुया निब्बत्तिजाननकाले परित्तारम्मणं, रूपारूपभवेसु निब्बत्तिजाननकाले महग्गतारम्मणं, “अनागते बुद्धपच्चेकबुद्धखीणासवा मग्गं भावेस्सन्ति, फलं सच्छिकरिस्सन्ती”ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं, “अनागते सङ्खो नाम राजा भविस्सती”तिआदिना (दी० नि० ३.१०८) नयेन नामगोत्तानुस्सरणकाले

नवत्तब्बारम्मणं ।

आकासानञ्चायतनआकिञ्चञ्चायतनचतुत्थं नवत्तब्बारम्मणं ।

विज्जाणञ्चायतननेवसञ्जानासञ्चायतनचतुत्थं महग्गतारम्मणं ।

लोकुत्तरचतुत्थं अप्पमाणारम्मणं ।

किरियतोपि तेसं द्वादसन्नं ज्ञानानं इदमेव आरम्मणविधानं । तीणि ज्ञानानि नमगारम्मणाति पच्चवेक्खणजाणं वा चेतोपरियादिजाणं वा मगं आरम्मणं करेय्य, तीणि ज्ञानानि तथा अप्पवत्तितो नमगारम्मणा, सहजातहेतुवसेन पन सिया मग्गहेतुका; वीरियजेड्डिकाय वा वीमंसाजेड्डिकाय वा मग्गभावनाय मग्गाधिपतिनो; छन्दचित्तजेड्डिककाले फलकाले च नवत्तब्बा ।

चतुत्थं ज्ञानन्ति इधापि कुसलतो तेरससु चतुत्थज्ज्ञानेसु

सब्बत्थपादकइद्धिविधदिब्बसोतदिब्बचक्खुयथाकम्मूपगजाणचतुत्थञ्चेव चतुब्बिधञ्च आरुप्पचतुत्थं मगारम्मणादिभावेन न वत्तब्बं । चेतोपरियपुब्बेनिवासअनागतंसजाणचतुत्थं पन मगारम्मणं होति । न वत्तब्बं मग्गहेतुकं मग्गाधिपतीति वा; लोकुत्तरचतुत्थं मगारम्मणं न होति; मग्गकाले पन सहजातहेतुवसेन मग्गहेतुकं; वीरियवीमंसाजेड्डिकाय मग्गभावनाय मग्गाधिपति; छन्दचित्तजेड्डिकाय चैव मग्गभावनाय फलकाले च न वत्तब्बं । किरियतोपि द्वादससु ज्ञानेसु अयमेव नयो ।

तीणि ज्ञानानि न वत्तब्बाति अतीतादीसु एकधम्मम्पि आरब्भ अप्पवत्तितो नवत्तब्बाति वेदितब्बा ।

चतुत्थं ज्ञानन्ति कुसलतो तेरससु चतुत्थज्ज्ञानेसु सब्बत्थपादकचतुत्थं नवत्तब्बारम्मणमेव । इद्धिविधचतुत्थं

कायवसेन चित्तपरिणामने समापत्तिचित्तारम्मणत्ता अतीतारम्मणं; “अनागते इमानि पुप्फानि मा मिलायिंसु, दीपा मा निब्बायिंसु, एको अग्गिक्खन्धो समुट्ठातु, पब्बतो समुट्ठातू”ति अधिद्वानकाले अनागतारम्मणं; चित्तवसेन कायपरिणामनकाले कायारम्मणत्ता पच्चुप्पन्नारम्मणं । दिब्बसोतजाणचतुत्थं सद्धारम्मणत्ता पच्चुप्पन्नारम्मणं ।

चेतोपरियजाणचतुत्थं अतीते सत्तदिवसब्भन्तरे उप्पज्जित्वा निरुद्धचित्तजाननकाले अतीतारम्मणं; अनागते सत्तदिवसब्भन्तरे उप्पज्जनकचित्तजाननकाले अनागतारम्मणं । “यथा इमस्स भोतो मनोसङ्गारा पणिहिता इमस्स चित्तस्स अनन्तरा अमुं नाम वितक्कं वितक्केस्सतीति । सो बहुञ्चेपि आदिसति, तथेव तं होति नो अञ्जथा”ति इमिना हि सुत्तेन (अ० नि० ३.६१) चेतोपरियजाणस्सेव पवत्ति पकासिता । अब्धानपच्चुप्पन्नसन्ततिपच्चुप्पन्नवसेनेव पच्चुप्पन्नं आरब्भ पवत्तिकाले पच्चुप्पन्नारम्मणं । वित्थारकथा पनेत्थ हेट्ठाअट्ठकथाकण्डवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बा ।

पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं अतीतक्खन्धानुस्सरणकाले अतीतारम्मणं, नामगोत्तानुस्सरणकाले नवत्तब्बारम्मणं ।

दिब्बचक्खुजाणचतुत्थं वण्णारम्मणत्ता पच्चुप्पन्नारम्मणं । यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं अतीतकम्ममेव आरम्मणं करोतीति अतीतारम्मणं । अनागतंसजाणचतुत्थं अनागतक्खन्धानुस्सरणकाले अनागतारम्मणं, नामगोत्तानुस्सरणकाले नवत्तब्बारम्मणं । आकासानञ्चायतनआकिञ्चञ्चायतनचतुत्थं नवत्तब्बारम्मणमेव ।

विज्जाणञ्चायतननेवसञ्जानासञ्चायतनचतुत्थं अतीतारम्मणमेव । लोकुत्तरचतुत्थं नवत्तब्बारम्मणमेव । किरियतोपि द्वादससु चतुत्थज्ज्ञानेसु एसेव नयो ।

तीणि ज्ञानानि बहिद्वारम्मणाति अज्झत्ततो बहिद्वारभूतं निमित्तं आरब्ध पवत्तितो बहिद्वारम्मणा ।

चतुत्थं ज्ञानन्ति इधापि कुसलतो तेरससु चतुत्थज्झानेसु सब्बत्थपादकचतुत्थं बहिद्वारम्मणमेव ।

इद्विविधचतुत्थं कायवसेन चित्तपरिणामनेपि चित्तवसेन कायपरिणामनेपि अत्तनोव कायचित्तारम्मणत्ता अज्झत्तारम्मणं; “बहिद्वार हत्थिम्पि दस्सेती”तिआदिना नयेन पवत्तकाले बहिद्वारम्मणं ।

दिब्बसोतजाणचतुत्थं अत्तनो कुच्छिगतसद्धारम्मणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स सद्धारम्मणकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेनापि अज्झत्तबहिद्वारम्मणं ।

चेतोपरियजाणचतुत्थं बहिद्वारम्मणमेव ।

पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खन्धानज्जेव नामगोत्तस्स च अनुस्सरणकाले बहिद्वारम्मणं ।

दिब्बचक्खुजाणचतुत्थं अत्तनो रूपारम्मणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स रूपारम्मणकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेनापि अज्झत्तबहिद्वारम्मणं ।

यथाकम्मूपगजाणचतुत्थं अत्तनो कम्मजाननकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स कम्मजाननकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेनापि अज्झत्तबहिद्वारम्मणं ।

अनागतंसजाणचतुत्थं अत्तनो अनागते निब्बत्तिजाननकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खन्धानुस्सरणकाले चेव नामगोत्तानुस्सरणकाले च बहिद्वारम्मणं, उभयवसेनापि अज्झत्तबहिद्वारम्मणं ।

आकासानज्जायतनचतुत्थं बहिद्वारम्मणं । आकिञ्चज्जायतनचतुत्थं नवत्तब्बारम्मणं । विज्जाणज्जायतननेवसज्जानासज्जायतनचतुत्थं अज्झत्तारम्मणं ।

लोकुत्तरचतुत्थं बहिद्वारम्मणमेव । किरियतोपि द्वादससु ज्ञानेसु अयमेव नयोति ।

इमस्मिं पन ज्ञानविभङ्गे सम्मासम्बुद्धेन सुत्तन्तभाजनीयेपि लोकियलोकुत्तरमिस्सकानेव ज्ञानानि कथितानि; अभिधम्मभाजनीयेपि पज्हापुच्छकेपि । तयोपि हि एते नया तेभूमकधम्ममिस्सकत्ता एकपरिच्छेदा एव । एवमयं ज्ञानविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वाव भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गद्वकथाय

ज्ञानविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१३. अप्पमज्जाविभङ्गे

१. सुत्तन्तभाजनीयवण्णना

६४२. इदानीं तदनन्तरे अप्पमज्जाविभङ्गे चतस्सोति गणनपरिच्छेदो । अप्पमज्जायोति फरणअप्पमाणवसेन अप्पमज्जायो । एता हि आरम्भणवसेन अप्पमाणे वा सत्ते फरन्ति, एकसत्तम्पि वा अनवसेसफरणवसेन फरन्तीति फरणअप्पमाणवसेन अप्पमज्जायोति वुच्चन्ति । इध भिक्खूति इमस्मिं सासने भिक्खु । मेत्तासहगतेनाति मेत्ताय समन्नागतेन । चेतसाति चित्तेन । एकं दिसन्ति एकस्सा दिसाय । पठमपरिगगहितं सत्तं उपादाय एकदिसापरियापन्नसत्तफरणवसेन वुत्तं । फरित्वाति फुसित्वा आरम्भणं कत्वा । विहरतीति ब्रह्मविहाराधिद्वितं इरियापथविहारं पवत्तेति । तथा दुतियन्ति यथा पुरत्थिमादीसु दिसासु यं किञ्चि एकं दिसं फरित्वा विहरति, तथेव तदनन्तरं दुतियं ततियं चतुत्थञ्चाति अत्थो ।

इति उद्धन्ति तेनेव च नयेन उपरिमं दिसन्ति वुत्तं होति । अधो तिरियन्ति अधोदिसम्पि तिरियंदिसम्पि एवमेव । एत्थ च अधोति हेट्ठा, तिरियन्ति अनुदिसा । एवं सब्बदिसासु अस्समण्डले अस्समिव मेत्तासहगतं चित्तं सारेतिपि पच्चासारेतिपीति एत्तावता एकमेकं दिसं परिगगहेत्वा ओधिसो मेत्ताफरणं दस्सितं । सब्बधीतिआदि पन अनोधिसो दस्सनत्थं वुत्तं । तत्थ सब्बधीति सब्बत्थ । सब्बत्ततायाति सब्बेसु हीनमज्झिमुक्कट्टमित्तसपत्तमज्झत्तादिप्पभेदेसु अत्तताय ‘अयं परसत्तो’ति विभागं अकत्वा अत्तसमतायाति वुत्तं होति; अथ वा सब्बत्ततायाति सब्बेन चित्तभावेन ईसकम्पि बहि अविकिखपमानोति वुत्तं होति । सब्बावन्तन्ति सब्बसत्तवन्तं, सब्बसत्तयुत्तन्ति अत्थो । लोकन्ति सत्तलोकं ।

विपुलेनाति एवमादिपरियायदस्सनतो पनेत्थ पुन “मेत्तासहगतेना”ति वुत्तं । यस्मा वा एत्थ ओधिसो फरणे विय पुन ‘तथा’सद्दो ‘इति’सद्दो वा न वुत्तो, तस्मा पुन “मेत्तासहगतेन चेतसा”ति वुत्तं; निगमनवसेन वा एतं वुत्तं । विपुलेनाति एत्थ च फरणवसेन विपुलता दट्ठब्बा । भूमिवसेन पन तं महग्गतं, पगुणवसेन अप्पमाणं, सत्तारम्भणवसेन च अप्पमाणं, ब्यापादपच्चत्थिकप्पहानेन अवेरं, दोमनस्सप्पहानतो अब्यापज्झं, निदुक्खन्ति वुत्तं होति । अयं ताव “मेत्तासहगतेन चेतसा”तिआदिना नयेन ठपिताय मातिकाय अत्थो ।

६४३. इदानीं यदेतं “कथञ्च, भिक्खवे, मेत्तासहगतेन चेतसा”तिआदिना नयेन वुत्तं पदभाजनीयं, तत्थ यस्मा इदं कम्मट्ठानं दोसचरितस्स सप्पायं, तस्मा यथारूपे पुग्गले अयं मेत्ता अप्पनं पापुणाति, तं मेत्ताय वत्थुभूतं पुग्गलं ताव दस्सेतुं सेय्यथापि नाम एकं पुग्गलन्तिआदि वुत्तं । तत्थ सेय्यथापि नामाति ओपम्मत्थे निपातो, यथा एकं पुग्गलन्ति अत्थो । पियन्ति पेमनीयं । मनापन्ति हृदयवुद्धिकरं । तत्थ पुब्बेव सन्निवासेन पच्चुप्पन्नहितेन वा पियो नाम होति, सीलादिगुणसमायोगेन मनापो नाम; दानसमानत्तताहि वा पियता, पियवचनअत्थचरियताहि मनापता वेदितब्बा । यस्मा चेत्य पियताय इमस्स ब्यापादस्स पहानं होति, ततो मेत्ता सुखं फरति, मनापताय उदासीनता न सण्ठाति, हिरोत्तप्पञ्च पच्चुपट्ठाति, ततो हिरोत्तप्पानुपालिता मेत्ता न परिहायति, तस्मा तं उपमं कत्वा इदं वुत्तं — पियं मनापन्ति । मेत्तायेय्याति मेत्ताय फरेय्य; तस्मिं पुग्गले मेत्तं करेय्य पवत्तेय्याति अत्थो । एवमेव सब्बे सत्तेति यथा पियं पुग्गलं मेत्तायेय्य, एवं तस्मिं पुग्गले अप्पनाप्पत्ताय वसीभावं उपगताय मेत्ताय मज्झत्तवेरिसङ्घातेपि सब्बे सत्ते अनुक्कमेन फरतीति अत्थो । मेत्ति मेत्तायनातिआदीनि वुत्तत्थानेव ।

६४४. विदिसं वाति पदं तिरियं वाति एतस्स अत्थविभावनत्थं वुत्तं ।

६४५. फरित्वाति आरम्भणकरणवसेन फुसित्वा । अधिमुज्जित्वाति अधिकभावेन मुज्जित्वा, यथा मुत्तं सुमुत्तं होति

सुप्पसारितं सुवित्थतं तथा मुञ्चित्वाति अत्थो ।

६४८. सब्बधिआदिनिद्देसे यस्मा तीणिपि एतानि पदानि सब्बसङ्गाहिकानि, तस्मा नेसं एकतोव अत्थं दस्सेतुं **सब्बेन सब्बन्ति**आदि वुत्तं । तस्सत्थो हेट्ठा वुत्तोयेव ।

६५०. विपुलादिनिद्देसे यस्मा यं अप्पनाप्पत्तं हुत्वा अनन्तसत्तफरणवसेन विपुलं, तं नियमतो भूमिवसेन **महग्गतं** होति । यच्च महग्गतं तं अप्पमाणगोचरवसेन **अप्पमाणं** । यं अप्पमाणं तं पच्चत्थिकविघातवसेन **अवेरं** । यच्च अवेरं तं विहतब्यापज्जताय **अब्यापज्जं** । तस्मा “यं विपुलं तं महग्गतं”न्तिआदि वुत्तं । **अवेरो अब्यापज्जोति** चेत्थ लिङ्गविपरियायेन वुत्तं । मनेन वा सद्धिं योजना कातब्बा — यं अप्पमाणं चित्तं, सो अवेरो मनो; यो अवेरो सो अब्यापज्जोति । अपिचेत्थ हेट्ठिमं हेट्ठिमं पदं उपरिमस्स उपरिमस्स, उपरिमं वा उपरिमं हेट्ठिमस्स हेट्ठिमस्स अत्थोतिपि वेदितब्बो ।

६५३. सेव्यथापि नाम एकं पुग्गलं दुग्गतं दुरुपेतन्ति इदम्पि करुणाय वत्थुभूतं पुग्गलं दस्सेतुं वुत्तं । एवरूपस्मिज्हि पुग्गले बलवकारुज्जं उप्पज्जति । तत्थ **दुग्गतन्ति** दुक्खेन समङ्गीभावं गतं । **दुरुपेतन्ति** कायदुच्चरितादीहि उपेतं । गतिकुलभोगादिवसेन वा तमभावे ठितो पुग्गलो दुग्गतो, कायदुच्चरितादीहि उपेतत्ता तमपरायणभावे ठितो दुरुपेतोति एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो ।

६६३. एकं पुग्गलं पियं मनापन्ति इदम्पि मुदिताय वत्थुभूतं पुग्गलं दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ गतिकुलभोगादिवसेन जोतिभावे ठितो **पियो**, कायसुचरितादीहि उपेतत्ता जोतिपरायणभावे ठितो **मनापोति** वेदितब्बो ।

६७३. नेव मनापं न अमनापन्ति इदम्पि उपेक्खाय वत्थुभूतं पुग्गलं दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ मित्तभावं असम्पत्तताय **नेव मनापो**, अमित्तभावं असम्पत्तताय **न अमनापोति** वेदितब्बो । सेसमेत्थ यं वत्तब्बं सिया, तं सब्बं हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे वुत्तमेव । भावनाविधानम्पि एतेसं कम्मट्ठानानं विसुद्धिमग्गे वित्थारतो कथितमेवाति ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

अभिधम्मभाजनीयं कुसलतोपि विपाकतोपि किरियतोपि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे भाजितनयेनेव भाजितं । अत्थोपिस्स तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

३. पज्हापुच्छकवण्णना

पज्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव मेत्तादीनं कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्मणत्तिकेसु पन सब्बापि तीसु तिकेसु नवतब्बारम्मणा एव । अज्झत्तारम्मणत्तिके बहिद्धारम्मणाति । इमस्मिं पन अप्पमज्जाविभङ्गे सम्मासम्बुद्धेन सुत्तन्तभाजनीयेपि लोकिया एव अप्पमज्जायो कथिता, अभिधम्मभाजनीयेपि पज्हापुच्छकेपि । तयोपि हि एते नया लोकियत्ता एकपरिच्छेदा एव । एवमयं अप्पमज्जाविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वाव भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्टकथाय

अप्पमज्जाविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१४. सिक्खापदविभङ्गे

१. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

७०३. इदानीं तदनन्तरे सिक्खापदविभङ्गे पञ्चाति गणनपरिच्छेदो । सिक्खापदानीति सिक्खितब्बपदानि; सिक्खाकोट्टासाति अत्थो । अपिच उपरि आगता सब्बेपि कुसला धम्मा सिक्खितब्बतो सिक्खा । पञ्चसु पन सीलङ्गेसु यंकिञ्चि अङ्गं तासं सिक्खानं पतिट्ठानट्ठेन पदन्ति सिक्खानं पदत्ता सिक्खापदानि । पाणातिपाताति पाणस्स अतिपाता घातना मारणाति अत्थो । वेरमणीति विरति । अदिन्नादानाति अदिन्नस्स आदाना; परपरिग्गहितस्स हरणाति अत्थो । कामेसूति वत्थुकामेसु । मिच्छाचाराति किलेसकामवसेन लामकाचारा । मुसावादाति अभूतवादतो । सुरामेरयमज्जपमादट्ठानाति एत्थ सुराति पिट्ठसुरा, पूवसुरा, ओदनसुरा, किण्णपक्खित्ता, सम्भारसंयुत्ताति पञ्च सुरा । मेरयन्ति पुष्पासवो, फलासवो, गुळासवो, मध्वासवो, सम्भारसंयुत्तोति पञ्च आसवा । तदुभयम्पि मदनीयट्ठेन मज्जं । याय चेतनाय तं पिवन्ति, सा पमादकारणत्ता पमादट्ठानं; तस्मा सुरामेरयमज्जपमादट्ठाना । अयं तावेत्थ मातिकानिक्खेपस्स अत्थो ।

७०४. पदभाजनीये पन यस्मिं समये कामावचरन्ति आदि सब्बं हेट्ठा वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव । यस्मा पन न केवलं विरतियेव सिक्खापदं, चेतनापि सिक्खापदमेव, तस्मा तं दस्सेतुं दुतियनयो दस्सितो । यस्मा च न केवलं एतेयेव द्वे धम्मा सिक्खापदं, चेतनासम्पयुत्ता पन परोपण्णासधम्मापि सिक्खितब्बकोट्टासतो सिक्खापदमेव, तस्मा ततियनयोपि दस्सितो ।

तत्थ दुविधं सिक्खापदं परियायसिक्खापदं निप्परियायसिक्खापदञ्च । तत्थ विरति निप्परियायसिक्खापदं । सा हि “पाणातिपाता वेरमणी”ति पाळियं आगता, नो चेतना । विरमन्तो च ताय एव ततो ततो विरमन्ति, न चेतनाय । चेतनं पन आहरित्वा दस्सेसि । तथा सेसचेतनासम्पयुत्तधम्मे । वीतिककमकाले हि वेरचेतना दुस्सील्यं नाम । तस्मा सा विरतिकालेपि सुसील्यवसेन वुत्ता । फस्सादयो तंसम्पयुत्तत्ता गहिताति ।

इदानीं एतेसु सिक्खापदेसु जाणसमुत्तेजनत्थं इमेसं पाणातिपातादीनं धम्मतो, कोट्टासतो, आरम्मणतो, वेदनातो, मूलतो, कम्मतो, सावज्जतो, पयोगतो च विनिच्छयो वेदितब्बो ।

तत्थ ‘धम्मतो’ति पञ्चपेते पाणातिपातादयो चेतनाधम्माव होन्ति । ‘कोट्टासतो’ पञ्चपि कम्मपथा एव ।

‘आरम्मणतो’ पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणो । अदिन्नादानं सत्तारम्मणं वा सङ्खारारम्मणं वा । मिच्छाचारो इत्थिपुरिसारम्मणो । मुसावादो सत्तारम्मणो वा सङ्खारारम्मणो वा । सुरापानं सङ्खारारम्मणं ।

‘वेदनातो’ पाणातिपातो दुक्खवेदनो । अदिन्नादानं तिवेदनं । तज्जि हट्ठतुट्ठस्स अदिन्नं आदियतो सुखवेदनं होति, भीतकाले दुक्खवेदनं, मज्झत्तस्स हुत्वा गणहतो अदुक्खमसुखवेदनं । मिच्छाचारो सुखवेदनो वा अदुक्खमसुखवेदनो वा । मुसावादो अदिन्नादानं विय तिवेदनो । सुरापानं सुखमज्झत्तवेदनं ।

‘मूलतो’ पाणातिपातो दोसमोहमूलो । अदिन्नादानं किञ्चिकाले लोभमोहमूलं, किञ्चिकाले दोसमोहमूलं । मिच्छाचारो लोभमोहमूलो । मुसावादो किञ्चिकाले लोभमोहमूलो, किञ्चिकाले दोसमोहमूलो । सुरापानं लोभमोहमूलं ।

‘कम्मतो’ मुसावादो चेत्थ वचीकम्मं । सेसा कायकम्ममेव ।

‘सावज्जतो’ पाणातिपातो अत्थि अप्पसावज्जो, अत्थि महासावज्जो । तथा अदिन्नादानादीनि । तेसं नानाकरणं हेट्ठा दस्सितमेव ।

अयं पन अपरो नयो — कुन्थकिपिल्लिकस्स हि वधो अप्पसावज्जो, ततो महन्तरस्स महासावज्जो; सोपि अप्पसावज्जो, ततो महन्तराय सकुणिकाय महासावज्जो; ततो गोधाय, ततो ससकस्स, ततो मिगस्स, ततो गवयस्स, ततो अस्सस्स, ततो हत्थिस्स वधो महासावज्जो, ततोपि दुस्सीलमनुस्सस्स, ततो गोरूपसीलकमनुस्सस्स, ततो सरणगतस्स, ततो पञ्चसिक्खापदिकस्स, ततो सामणेरस्स, ततो पुथुज्जनभिक्षुनो, ततो सोतापन्नस्स, ततो सकदागामिस्स, ततो अनागामिस्स, ततो खीणासवस्स वधो अतिमहासावज्जोयेव ।

अदिन्नादानं दुस्सीलस्स सन्तके अप्पसावज्जं, ततो गोरूपसीलकस्स सन्तके महासावज्जं; ततो सरणगतस्स, ततो पञ्चसिक्खापदिकस्स, ततो सामणेरस्स, ततो पुथुज्जनभिक्षुनो, ततो सोतापन्नस्स, ततो सकदागामिस्स, ततो अनागामिस्स सन्तके महासावज्जं, ततो खीणासवस्स सन्तके अतिमहासावज्जंयेव ।

मिच्छाचारो दुस्सीलाय इत्थिया वीतिक्कमे अप्पसावज्जो, ततो गोरूपसीलकाय महासावज्जो; ततो सरणगताय, पञ्चसिक्खापदिकाय, सामणेरिया, पुथुज्जनभिक्षुनिया, सोतापन्नाय, सकदागामिनिया, ततो अनागामिनिया वीतिक्कमे महासावज्जो, खीणासवाय पन भिक्षुनिया एकन्तमहासावज्जोव ।

मुसावादो काकणिकमत्तस्स अत्थाय मुसाकथने अप्पसावज्जो, ततो अड्डमासकस्स, मासकस्स, पञ्चमासकस्स, अड्डकहापणस्स, कहापणस्स, ततो अनग्घनियभण्डस्स अत्थाय मुसाकथने महासावज्जो, मुसा कथेत्वा पन सङ्घं भिन्दन्तस्स एकन्तमहासावज्जोव ।

सुरापानं पसतमत्तस्स पाने अप्पसावज्जं, अज्जलिमत्तस्स पाने महासावज्जं; कायचालनसमत्थं पन बहुं पिवित्वा गामघातनिगमघातकम्मं करोन्तस्स एकन्तमहासावज्जमेव ।

पाणातिपातज्झि पत्वा खीणासवस्स वधो महासावज्जो; अदिन्नादानं पत्वा खीणासवसन्तकस्स हरणं, मिच्छाचारं पत्वा खीणासवाय भिक्षुनिया वीतिक्कमनं, मुसावादं पत्वा मुसावादेन सङ्घभेदो, सुरापानं पत्वा कायचालनसमत्थं बहुं पिवित्वा गामनिगमघातनं महासावज्जं । सब्बेहिपि पनेतेहि मुसावादेन सङ्घभेदनमेव महासावज्जं । तज्झि कप्पं निरये पाचनसमत्थं महाकिब्बिसं ।

‘पयोगतो’ति पाणातिपातो साहत्थिकोपि होति आणत्तिकोपि । तथा अदिन्नादानं । मिच्छाचारमुसावादसुरापानानि साहत्थिकानेवाति ।

एवमेत्थ पाणातिपातादीनं धम्मादिवसेन विनिच्छयं जत्वा पाणातिपाता वेरमणीति आदीनम्पि धम्मतो, कोट्टासतो,

आरम्मणतो, वेदनातो, मूलतो, कम्मतो, खण्डतो, समादानतो, पयोगतो च विनिच्छयो वेदितब्बो ।

तत्थ ‘धम्मतो’ति परियायसीलवसेन पटिपाटिया पञ्च चेतनाधम्माव । ‘कोट्टासतो’ति पञ्चपि कम्मपथा एव । ‘आरम्मणतो’ति पाणातिपाता वेरमणी परस्स जीवितिन्द्रियं आरम्मणं कत्वा अत्तनो वेरचेतनाय विरमति । इतरासुपि एसेव नयो । सब्बापि हि एता वीतिक्कमितब्बवत्थुं आरम्मणं कत्वा वेरचेतनाहियेव विरमन्ति । ‘वेदनातो’ति सब्बापि सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । ‘मूलतो’ति जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभअदोसअमोहमूला होन्ति, जाणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोभअदोसमूला होन्ति । ‘कम्मतो’ति मुसावादा वेरमणीयेवेत्थ वचीकम्मं; सेसा कायकम्मं । ‘खण्डतो’ति गहट्ठा यं यं वीतिक्कमन्ति, तं तदेव खण्डं होति भिज्जति, अवसेसं न भिज्जति । कस्मा? गहट्ठा हि अनिबद्धसीला होन्ति, यं यं सक्कोन्ति तं तदेव गोपेन्ति । सामणेराणं पन एकस्मिं वीतिक्कमन्ते सब्बानि भिज्जन्ति । न केवलञ्च एतानि, सेससीलानिपि भिज्जन्तियेव । तेसं पन वीतिक्कमो दण्डकम्मवत्थुको । ‘पुन एवरूपं न करिस्सामी’ति दण्डकम्मे कते सीलं परिपुण्णं होति । ‘समादानतो’ति सयमेव ‘पञ्च सीलानि अधिद्वहामी’ति अधिद्वहन्तेनपि, पाटियेक्कं पाटियेक्कं समादियन्तेनपि समादिण्णानि होन्ति । अज्जस्स सन्तिके निसीदित्वा ‘पञ्च सीलानि समादियामी’ति समादियन्तेनपि, पाटियेक्कं पाटियेक्कं समादियन्तेनपि समादिन्नानेव होन्ति । ‘पयोगतो’ सब्बानिपि साहत्थिकपयोगानेवाति वेदितब्बानि ।

७१२. इदानी यासं सिक्खानं कोट्टासभावेन इमानि पञ्च सिक्खापदानि वुत्तानि, तानि दस्सेतुं कतमे धम्मा सिक्खाति अयं सिक्खावारो आरब्धो । तत्थ यस्मा सब्बेपि चतुभूमककुसला धम्मा सिक्खितब्बभावतो सिक्खा, तस्मा ते दस्सेतुं यस्मिं समये कामावचरन्तिआदि वुत्तं । तत्थ हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे (ध० स० १) वुत्तनयेनेव पाळिं वित्थारेत्वा अत्थो वेदितब्बो । इध पन मुखमत्तमेव दस्सितन्ति ।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना ।

३. पज्हापुच्छकवण्णना

७१४. पज्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव सिक्खापदानं कुसलादिभावो वेदितब्बो । आरम्मणत्तिकेसु पन यानि सिक्खापदानि एत्थ सत्तारम्मणानीति वुत्तानि, तानि यस्मा सत्तोति सङ्खं गते सङ्खारेयेव आरम्मणं करोन्ति, यस्मा च सब्बानिपि एतानि सम्पत्तविरतिवसेनेव निद्विद्वानि, तस्मा “परित्तरम्मणा”ति च “पच्चुप्पन्नारम्मणा”ति च वुत्तं । यतो पन विरमति तस्स वत्थुनो अच्चन्तबहिद्धत्ता सब्बेसम्पि बहिद्धारम्मणता वेदितब्बाति ।

इमस्मिं पन सिक्खापदविभङ्गे सम्मासम्बुद्धेन अभिधम्मभाजनीयेपि पज्हापुच्छकेपि लोकियानेव सिक्खापदानि कथितानि । उभोपि हि एते नया लोकियत्ता एकपरिच्छेदा एव । एवमयं सिक्खापदविभङ्गो द्वेपरिवट्टं नीहरित्वाव भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

सिक्खापदविभङ्गवण्णना निद्विता ।

१५. पटिसम्भिदाविभङ्गे

१. सुत्तन्तभाजनीयं

१. सङ्गहवारवण्णना

७१८. इदानीं तदनन्तरे पटिसम्भिदाविभङ्गे चतस्सोति गणनपरिच्छेदो। पटिसम्भिदाति पभेदा। यस्मा पन परतो अत्थे जाणं अत्थपटिसम्भिदातिआदिमाह, तस्मा न अज्जस्स कस्सचि पभेदा, जाणस्सेव पभेदाति वेदितब्बा। इति “चतस्सो पटिसम्भिदा”ति पदेन चत्तारो जाणप्पभेदाति अयमत्थो सङ्गहितो। अत्थपटिसम्भिदाति अत्थे पटिसम्भिदा; अत्थप्पभेदस्स सल्लक्खणविभावनाववत्थानकरणसमत्थं अत्थे पभेदगतं जाणन्ति अत्थो। सेसपदेसुपि एसेव नयो। धम्मप्पभेदस्स हि सल्लक्खणविभावनाववत्थानकरणसमत्थं धम्मे पभेदगतं जाणं धम्मपटिसम्भिदा नाम। निरुत्तिप्पभेदस्स सल्लक्खणविभावनाववत्थानकरणसमत्थं निरुत्ताभिलापे पभेदगतं जाणं निरुत्तिपटिसम्भिदा नाम। पटिभानप्पभेदस्स सल्लक्खणविभावनाववत्थानकरणसमत्थं पटिभाने पभेदगतं जाणं पटिभानपटिसम्भिदा नाम।

इदानीं यथानिक्खित्ता पटिसम्भिदा भाजेत्वा दस्सेन्तो अत्थे जाणं अत्थपटिसम्भिदातिआदिमाह। तत्थ अत्थोति सङ्खेपतो हेतुफलं। तज्झि हेतुवसेन अरणीयं गन्तब्बं पत्तब्बं, तस्मा अत्थोति वुच्चति। पभेदतो पन यंकिज्जि पच्चयसमुप्पन्नं, निब्बानं, भासितत्थो, विपाको, किरियाति इमे पज्ज धम्मा अत्थोति वेदितब्बा। तं अत्थं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं अत्थे पभेदगतं जाणं अत्थपटिसम्भिदा।

धम्मोति सङ्खेपतो पच्चयो। सो हि यस्मा तं तं विदहति पवत्तेति चेव पापेति च, तस्मा धम्मोति वुच्चति। पभेदतो पन यो कोचि फलनिब्बत्तको हेतु, अरियमग्गो, भासितं, कुसलं, अकुसलन्ति इमे पज्ज धम्मा धम्मोति वेदितब्बा। तं धम्मं पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं धम्मे पभेदगतं जाणं धम्मपटिसम्भिदा।

तत्र धम्मनिरुत्ताभिलापे जाणन्ति तस्मिं अत्थे च धम्मे च या सभावनिरुत्ति, तस्सा अभिलापे तं सभावनिरुत्तिं सद्दं आरम्मणं कत्वा पच्चवेक्खन्तस्स तस्मिं सभावनिरुत्ताभिलापे पभेदगतं जाणं निरुत्तिपटिसम्भिदा। एवमयं निरुत्तिपटिसम्भिदा सद्दारम्मणा नाम जाता, न पज्जन्तिआरम्मणा। कस्मा? यस्मा सद्दं सुत्वा “अयं सभावनिरुत्ति, अयं न सभावनिरुत्ती”ति जानन्ति। पटिसम्भिदाप्पत्तो हि “फस्सो”ति वुत्ते “अयं सभावनिरुत्ती”ति जानाति, “फस्सा”ति वा “फस्स”न्ति वा वुत्ते पन “अयं न सभावनिरुत्ती”ति जानाति। वेदनादीसुपि एसेव नयो। अज्जं पनेस नामआख्यातउपसग्गव्यञ्जनसद्दं जानाति न जानातीति? यदग्गेन सद्दं सुत्वा “अयं सभावनिरुत्ति, अयं न सभावनिरुत्ती”ति जानाति, तदग्गेन तम्पि जानिस्सतीति। तं पन नयिदं पटिसम्भिदाकिच्चन्ति पटिक्खिपित्वा इदं वत्थु कथितं —

तिस्सदत्तत्थेरो किर बोधिमण्डे सुवण्णसलाकं गहेत्वा अट्टारससु भासासु ‘कतरभासाय कथेमी’ति पवारेसि। तं पन तेन अत्तनो उग्गहे ठत्वा पवारितं, न पटिसम्भिदाय ठितेन। सो हि महापज्जताय तं तं भासं कथापेत्वा कथापेत्वा उग्गण्हि; ततो उग्गहे ठत्वा एवं पवारेसि।

भासं नाम सत्ता उग्गण्हन्तीति वत्वा च पनेत्थ इदं कथितं। मातापितरो हि दहरकाले कुमारके मज्जे वा पीठे वा निपज्जापेत्वा तं तं कथयमाना तानि तानि किच्चानि करोन्ति। दारका तेसं तं तं भासं ववत्थापेन्ति — इमिना इदं वुत्तं,

इमिना इदं वुत्तन्ति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले सब्बम्पि भासं जानन्ति । माता दमिळी, पिता अन्धको । तेसं जातो दारको सचे मातुकथं पठमं सुणाति, दमिळभासं भासिस्सति; सचे पितुकथं पठमं सुणाति, अन्धकभासं भासिस्सति । उभिन्नम्पि पन कथं अस्सुणन्तो मागधभासं भासिस्सति ।

योपि अगामके महारज्जे निब्बत्तो, तत्थ अज्जो कथेन्तो नाम नत्थि, सोपि अत्तनो धम्मताय वचनं समुट्ठापेन्तो मागधभासमेव भासिस्सति । निरये, तिरच्छानयोनियं, पेत्तिविसये, मनुस्सलोके, देवलोकेति सब्बत्थ मागधभासाव उस्सन्ना । तत्थ सेसा ओट्टकिरातअन्धकयोनकदमिळभासादिका अट्टारस भासा परिवत्तन्ति । अयमेवेका यथाभुच्चब्रह्मवोहारअरियवोहारसङ्घाता मागधभासा न परिवत्तति । सम्मासबुद्धोपि तेपिटकं बुद्धवचनं तन्तिं आरोपेन्तो मागधभासाय एव आरोपेसि । कस्मा? एवज्झि अत्थं आहरितुं सुखं होति । मागधभासाय हि तन्तिं आरुळहस्स बुद्धवचनस्स पटिसम्भिदाप्पत्तानं सोतपथागमनमेव पपज्जो; सोते पन सङ्घट्टितमत्तेयेव नयसतेन नयसहस्सेन अत्थो उपट्ठाति । अज्जाय पन भासाय तन्तिं आरुळहं पोथेत्वा पोथेत्वा उग्गहेतब्बं होति । बहुम्पि उग्गहेत्वा पन पुथुज्जनस्स पटिसम्भिदाप्पत्ति नाम नत्थि । अरियसावको नो पटिसम्भिदाप्पतो नाम नत्थि ।

जाणेसु जाणन्ति सब्बत्थकजाणं आरम्भणं कत्वा जाणं पच्चवेक्खन्तस्स पभेदगतं जाणं पटिभानपटिसम्भिदाति । इमा पन चतस्सोपि पटिसम्भिदा द्वीसु ठानेसु पभेदं गच्छन्ति, पज्जहि कारणेहि विसदा होन्तीति वेदितब्बा । कतमेसु द्वीसु? सेक्खभूमियज्ज असेक्खभूमियज्ज । तत्थ सारिपुत्तत्थेरस्स महामोग्गल्लानत्थेरस्स महाकस्सपत्थेरस्स महाकच्चायनत्थेरस्स महाकोट्टितत्थेरस्साति असीतियापि महाथेरानं पटिसम्भिदा असेक्खभूमियं पभेदं गता । आनन्दत्थेरस्स चित्तस्स गहपतिनो धम्मिकस्स उपासकस्स उपालिस्स गहपतिनो खुज्जुत्तराय उपासिकायाति एवमादीनं पटिसम्भिदा सेक्खभूमियं पभेदं गताति इमासु द्वीसु भूमीसु पभेदं गच्छन्ति ।

कतमेहि पज्जहि कारणेहि पटिसम्भिदा विसदा होन्तीति? अधिगमेन, परियत्तिया, सवनेन, परिपुच्छाय, पुब्बयोगेनाति । तत्थ **‘अधिगमो’** नाम अरहत्तं । तज्झि पत्तस्स पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । **‘परियत्ति’** नाम बुद्धवचनं । तज्झि उग्गण्हन्तस्स पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । **‘सवनं’** नाम धम्मस्सवनं । सक्कच्चज्झि धम्मं सुणन्तस्स पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । **‘परिपुच्छा’** नाम अट्टकथा । उग्गहितपाळिया अत्थं कथेन्तस्स हि पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । **‘पुब्बयोगो’** नाम पुब्बयोगावचरता, अतीतभवे हरणपच्चाहरणनयेन परिग्गहितकम्मट्ठानता; पुब्बयोगावचरस्स हि पटिसम्भिदा विसदा होन्ति । तत्थ अरहत्तप्पत्तिया पुनब्बसुकुटुम्बिकपुत्तस्स तिस्सत्थेरस्स पटिसम्भिदा विसदा अहेसुं । सो किर तम्बपणिदीपे बुद्धवचनं उग्गण्हित्वा परतीरं गन्त्वा योनकधम्मरक्खितत्थेरस्स सन्तिके बुद्धवचनं उग्गण्हित्वा आगच्छन्तो नावं अभिरुहनतित्थे एकस्मिं पदे उप्पन्नकङ्कुगे योजनसतमगं निवत्तित्वा आचरियस्स सन्तिकं गच्छन्तो अन्तरामग्गे एकस्स कुटुम्बिकस्स पज्जं कथेसि । सो पसीदित्वा सतसहस्सगघनिकं कम्बलं अदासि । सोपि तं आहरित्वा आचरियस्स अदासि । थेरो वासिया कोट्टेत्वा निसीदनट्टाने परिभण्डं कारेसि । किमत्थायाति? पच्छिमाय जनताय अनुग्गहत्थायाति । एवं किरस्स अहोसि — “अम्हाकं गतमगं आवज्जेत्वा अनागते सब्रह्मचारिनो पटिपत्तिं पूरेतब्बं मज्जिस्सन्ती”ति । तिस्सत्थेरोपि आचरियस्स सन्तिके कङ्कुं छिन्दित्वा जम्बुकोलपट्टने ओरुय्ह चेतियङ्गणं सम्मज्जनवेलाय वालिकविहारं पत्वा सम्मज्जि । तस्स सम्मज्जितट्टानं दिस्वा ‘इदं वीतरागस्स भिक्खुनो सम्मट्टट्टानं’ति थेरस्स वीमंसनत्थाय पज्जं पुच्छिंसु । थेरो पटिसम्भिदाप्पत्तताय पुच्छितपुच्छिते पज्जे कथेसीति ।

परियत्तिया पन तिस्सदत्तत्थेरस्स चेव नागसेनत्थेरस्स च पटिसम्भिदा विसदा अहेसुं । सक्कच्चधम्मसवनेन

सुधम्मसामणेस्स पटिसम्भिदा विसदा अहेसुं । सो किर तलङ्गरवासी धम्मदिन्नत्थेरस्स भागिनेय्यो खुरग्गेयेव अरहत्तं पत्तो मातुलत्थेरस्स धम्मविनिच्छयद्धाने निसीदित्वा सुणन्तोयेव तीणि पिटकानि पगुणानि अकासि । उग्गहितपाळिया अत्थं कथेन्तस्स पन तिस्सदत्तत्थेरस्स एव पटिसम्भिदा विसदा अहेसुं । गतपच्चागतवत्तं पन पूरेत्वा याव अनुलोमं कम्मद्धानं उस्सुक्कापेत्वा आगतानं विसदभावप्पत्तपटिसम्भिदानं पुब्बयोगावचरानं अन्तो नत्थि ।

एतेसु पन कारणेसु परियत्ति, सवनं, परिपुच्छाति इमानि तीणि पभेदस्सेव बलवकारणानि । पुब्बयोगो अधिगमस्स बलवपच्चयो, पभेदस्स होति न होतीति? होति, न पन तथा । परियत्तिसवनपरिपुच्छा हि पुब्बे होन्तु वा मा वा, पुब्बयोगेन पुब्बे चेव एतरहि च सङ्खारसम्मसनं विना पटिसम्भिदा नाम नत्थि । इमे पन द्वेपि एकतो हुत्वा पटिसम्भिदा उपत्थम्भेत्वा विसदा करोन्तीति ।

सङ्गहवारवण्णना ।

२. सच्चवारादिवण्णना

७१९. इदानी ये सङ्गहवारे पञ्च अत्था च धम्मा च सङ्गहिता, तेसं पभेदस्सनयेन पटिसम्भिदा विभजितुं पुन चतस्सोतिआदिना नयेन पभेदवारो आरब्धो । सो सच्चवारहेतुवारधम्मवारपच्चयाकारवारपरियत्तिवारवसेन पञ्चविधो । तत्थ पच्चयसमुप्पन्नस्स दुक्खसच्चस्स पच्चयेन पत्तब्बस्स निब्बानस्स च अत्थभावं, फलनिब्बत्तकस्स समुदयस्स निब्बानसम्पापकस्स अरियमग्गस्स च धम्मभावञ्च दस्सेतुं ‘सच्चवारो’ वुत्तो । यस्स कस्सचि पन हेतुफलनिब्बत्तकस्स हेतुनो धम्मभावं, हेतुफलस्स च अत्थभावं दस्सेतुं ‘हेतुवारो’ वुत्तो । तत्थ च हेतुफलक्कमवसेन उप्पटिपाटिया पठमं धम्मपटिसम्भिदा निद्दिट्ठा । ये पन धम्मा तम्हा तम्हा रूपारूपप्पभेदा हेतुतो जाता, तेसं अत्थभावं, तस्स तस्स च रूपारूपधम्मप्पभेदस्स हेतुनो धम्मभावं दस्सेतुं ‘धम्मवारो’ वुत्तो । जरामरणादीनं पन अत्थभावं, जरामरणादिसमुदयसङ्खातानं जातिआदीनञ्च धम्मभावं दस्सेतुं ‘पच्चयाकारवारो’ वुत्तो । ततो परियत्तिसङ्खातस्स तस्स तस्स भासितस्स धम्मभावं, भासितसङ्खातेन पच्चयेन पत्तब्बस्स भासितत्थस्स च अत्थभावं दस्सेतुं ‘परियत्तिवारो’ वुत्तो ।

तत्थ च यस्मा भासितं जत्वा तस्सत्थो जायति, तस्मा भासितभासितत्थक्कमेन उप्पटिपाटिया पठमं धम्मपटिसम्भिदा निद्दिट्ठा । परियत्तिधम्मस्स च पभेदस्सनत्थं “तत्थ कतमा धम्मपटिसम्भिदा”ति पुच्छापुब्बङ्गमो पटिनिद्देसवारो वुत्तो । तत्थ सुत्तन्तिआदीहि नवहि अङ्गेहि निष्पदेसतो तन्ति गहिता । अयं इमस्स भासितस्स अत्थो, अयं इमस्स भासितस्स अत्थोति इमस्मिम्पि ठाने भासितवसेन निष्पदेसतो तन्ति एव गहिताति ।

सुत्तन्तभाजनीयवण्णना ।

२. अभिधम्मभाजनीयवण्णना

७२५. तत्थ तिस्सो पटिसम्भिदा लोकिया । अत्थपटिसम्भिदा लोकियलोकुत्तरमिस्सका । सा हि निब्बानारम्मणानं मग्गफलजाणानं वसेन लोकुत्तरापि होति । अभिधम्मभाजनीये कुसलाकुसलविपाककिरियानं वसेन चतूहि वारेहि विभत्तं । तत्थ यत्तकानि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे (ध० स० १ आदयो) कुसलचित्तानि विभत्तानि, तेसं सब्बेसम्पि वसेन एकेकस्मिं चित्तनिद्देसे चतस्सो पटिसम्भिदा विभत्ताति वेदितब्बा । अकुसलचित्तेसुपि एसेव नयो । विपाककिरियवारेसु विपाककिरियानं अत्थेन सङ्गहितत्ता, धम्मपटिसम्भिदं छुट्टेत्वा, एकेकस्मिं विपाकचित्ते च किरियचित्ते च तिस्सो तिस्सोव

पटिसम्भिदा विभत्ता । पाळि पन मुखमत्तमेव दस्सेत्वा संखित्ता । सा हेट्ठा आगतवित्थारवसेनेव वेदितब्बा ।

कस्मा पन यथा कुसलाकुसलवारेसु “तेसं विपाके जाणं अत्थपटिसम्भिदा”ति वुत्तं, एवमिध “येसं धम्मानं इमे विपाका, तेसु जाणं धम्मपटिसम्भिदा”ति एवं न वुत्तन्ति? हेट्ठा वुत्तत्ता । यदि एवं, “तेसं विपाके जाणं अत्थपटिसम्भिदा”ति हेट्ठा वुत्तत्ता अयं अत्थपटिसम्भिदापि इध न वत्तब्बा सियाति? नो न वत्तब्बा । कस्मा? हेट्ठा विपाककिरियचित्तुप्पादवसेन अवुत्तत्ता । किरियवारे च “येसं धम्मानं इमे किरिया”ति वचनमेव न युज्जतीति द्वीसुपि इमेसु वारेसु तित्सो तित्सोव पटिसम्भिदा विभत्ता ।

तत्थ याय निरुत्तिया तेसं धम्मानं पज्जत्ति होतीति याय निरुत्तिया तेसं फस्सो होतीति आदिना नयेन वुत्तानं धम्मानं “अयं फस्सो, अयं वेदना”ति एवं पज्जत्ति होति । तत्थ धम्मनिरुत्ताभिलापे जाणन्ति तस्मिं अत्थे धम्मे च पवत्तमानाय तस्सा धम्मनिरुत्तिया सभावपज्जत्तिया अभिलापे जाणं । अभिलापसद्वं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नजाणमेव इधापि कथितं । येन जाणेनाति येन पटिभानपटिसम्भिदाजाणेन । तानि जाणानि जानातीति इतरानि तीणि पटिसम्भिदाजाणानि जानाति ।

इदानीं यथा यं जाणं तानि जाणानि जानाति, तथा तस्स तेसु पवत्तिं दस्सेतुं इमानि जाणानि इदमत्थजोतकानीति वुत्तं । तत्थ इदमत्थजोतकानीति इमस्स अत्थस्स जोतकानि पकासकानि; इमं नाम अत्थं जोतेन्ति पकासेन्ति परिच्छिन्दन्तीति अत्थो । इति जाणेसु जाणन्ति इमिना आकारेण पवत्तं तीसु जाणेसु जाणं पटिभानपटिसम्भिदा नाम ।

तत्थ किञ्चापि अयं पटिभानपटिसम्भिदा ‘इमिस्सा इदं किच्चं, इमिस्सा इदं किच्चं’न्ति इतरासं पटिसम्भिदानं किच्चं जानाति, सयं पन तासं किच्चं कातुं न सक्कोति, बहुस्सुतधम्मकथिको विय अप्पस्सुतधम्मकथिकस्स । द्वे किर भिक्खू । एको बहुस्सुतो, एको अप्पस्सुतो । ते एकतोव एकं धम्मकथामगं उगगहिंसु । तत्थ अप्पस्सुतो सरसम्पन्नो अहोसि, इतरो मन्दस्सरो । तेसु अप्पस्सुतो गतगतद्धाने अत्तनो सरसम्पत्तिया सकलपरिसं खोभेत्वा धम्मं कथेसि । धम्मं सुणमाना हट्ठट्ठुमानसा हुत्वा — ‘यथा एस धम्मं कथेसि, एको तिपिटकधरो मज्जे भविस्सती’ति वदन्ति । बहुस्सुतभिक्खु पन — ‘धम्मसवने जानिस्सथ अयं तिपिटकधरो वा नो वा’ति आह । सो किञ्चापि एवमाह, यथा पन सकलपरिसं खोभेत्वा धम्मं कथेतुं सक्कोति, एवमस्स कथनसमत्थता नत्थि । तत्थ किञ्चापि पटिभानपटिसम्भिदा, बहुस्सुतो विय अप्पस्सुतस्स, इतरासं किच्चं जानाति, सयं पन तं किच्चं कातुं न सक्कोतीति वेदितब्बं । सेसं उत्तानत्थमेव ।

७४६. एवं कुसलचित्तुप्पादादिवसेन पटिसम्भिदा विभजित्वा इदानीं तासं उप्पत्तिद्वानभूतं खेत्तं दस्सेतुं पुन चतस्सो पटिसम्भिदाति आदिमाह । तत्थ तित्सो पटिसम्भिदा कामावचरकुसलतो चतूसु जाणसम्पयुत्तेसु चित्तुप्पादेसूति इदं सेक्खानं वसेन वुत्तं । तेसज्जिहि धम्मपच्चवेक्खणकाले हेट्ठा वुत्तं पज्जप्पकारं धम्मं आरम्भणं कत्वा चतूसु जाणसम्पयुत्तकुसलचित्तेसु धम्मपटिसम्भिदा उप्पज्जति । तथा निरुत्तिपच्चवेक्खणकाले सद्वं आरम्भणं कत्वा निरुत्तिपटिसम्भिदा; जाणं पच्चवेक्खणकाले सब्बत्थकजाणं आरम्भणं कत्वा पटिभानपटिसम्भिदाति ।

किरियतो चतूसूति इदं पन असेक्खानं वसेन वुत्तं । तेसज्जि धम्मं पच्चवेक्खणकाले हेट्ठा वुत्तं पज्जप्पकारं धम्मं आरम्भणं कत्वा चतूसु जाणसम्पयुत्तकिरियचित्तेसु धम्मपटिसम्भिदा उप्पज्जति । तथा निरुत्तिपच्चवेक्खणकाले सद्वं आरम्भणं कत्वा निरुत्तिपटिसम्भिदा; जाणं पच्चवेक्खणकाले सब्बत्थकजाणं आरम्भणं कत्वा पटिभानपटिसम्भिदाति ।

अत्थपटिसम्भिदा एतेसु चेव उप्पज्जतीति इदं पन सेक्खासेक्खानं वसेन वुत्तं । तथा हि सेक्खानं

अथपच्चवेक्खणकाले हेट्ठा वुत्तप्पभेदं अत्थं आरम्मणं कत्वा चतूसु जाणसम्पयुत्तकुसलचित्तेसु अयं उप्पज्जति, मग्गफलकाले च मग्गफलेसु। असेक्खस्स पन अत्थं पच्चवेक्खणकाले हेट्ठा वुत्तप्पभेदमेव अत्थं आरम्मणं कत्वा चतूसु जाणसम्पयुत्तिकिरियचित्तेसु उप्पज्जति, फलकाले च उपरिमे सामञ्जफलेति। एवमेता सेक्खासेक्खानं उप्पज्जमाना इमासु भूमीसु उप्पज्जन्तीति भूमिदस्सनत्थं अयं नयो दस्सितोति।

अभिधम्मभाजनीयवण्णना।

३. पञ्हापुच्छकवण्णना

७४७. पञ्हापुच्छके पाळिअनुसारेनेव चतुन्नं पटिसम्भिदानं कुसलादिभावो वेदितब्बो। आरम्मणत्तिकेसु पन निरुत्तिपटिसम्भिदा सदमेव आरम्मणं करोतीति परित्तरम्मणा। अथपटिसम्भिदा कामावचरविपाककिरियसङ्घातञ्चेव पच्चयसमुप्पन्नञ्च अत्थं पच्चवेक्खन्तस्स परित्तरम्मणा; वुत्तप्पभेदमेव रूपावचरारूपावचरं अत्थं पच्चवेक्खन्तस्स महग्गतारम्मणा; लोकुत्तरविपाकत्थञ्चेव परमत्थञ्च निब्बानं पच्चवेक्खन्तस्स अप्पमाणारम्मणा। धम्मपटिसम्भिदा कामावचरं कुसलधम्मं अकुसलधम्मं पच्चयधम्मञ्च पच्चवेक्खन्तस्स परित्तरम्मणा; रूपावचरारूपावचरं कुसलं धम्मं पच्चयधम्मञ्च पच्चवेक्खन्तस्स महग्गतारम्मणा; लोकुत्तरं कुसलं धम्मं पच्चयधम्मञ्च पच्चवेक्खन्तस्स अप्पमाणारम्मणा। पटिभानपटिसम्भिदा कामावचरकुसलविपाककिरियजाणानि पच्चवेक्खन्तस्स परित्तरम्मणा; रूपावचरारूपावचरानि कुसलविपाककिरियजाणानि पच्चवेक्खन्तस्स तेसं आरम्मणानि विजानन्तस्स महग्गतारम्मणा; लोकुत्तरानि कुसलविपाकजाणानि पच्चवेक्खन्तस्स अप्पमाणारम्मणा।

अथपटिसम्भिदा सहजातहेतुवसेन सिया मग्गहेतुका, वीरियजेट्टिकाय मग्गभावनाय सिया मग्गाधिपति, छन्दचित्तजेट्टिकाय नवत्तब्बा, फलकालेपि नवत्तब्बा एव। धम्मपटिसम्भिदा मग्गं पच्चवेक्खणकाले मग्गारम्मणा, मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खन्तस्स आरम्मणाधिपतिवसेन मग्गाधिपति। पटिभानपटिसम्भिदा मग्गजाणं पच्चवेक्खणकाले मग्गारम्मणा, मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खन्तस्स मग्गाधिपति, सेसजाणं पच्चवेक्खणकाले नवत्तब्बारम्मणा। निरुत्तिपटिसम्भिदा पच्चुप्पन्नमेव सहं आरम्मणं करोतीति पच्चुप्पन्नारम्मणा।

अथपटिसम्भिदा अतीतं विपाकत्थं किरियत्थं पच्चयसमुप्पन्नञ्च पच्चवेक्खन्तस्स अतीतारम्मणा, अनागतं पच्चवेक्खन्तस्स अनागतारम्मणा, पच्चुप्पन्नं पच्चवेक्खन्तस्स पच्चुप्पन्नारम्मणा, लोकुत्तरं परमत्थं पच्चवेक्खन्तस्स नवत्तब्बारम्मणा। धम्मपटिसम्भिदा अतीतं कुसलं अकुसलं पच्चयधम्मञ्च पच्चवेक्खन्तस्स अतीतारम्मणा, अनागतं पच्चवेक्खन्तस्स अनागतारम्मणा, पच्चुप्पन्नं पच्चवेक्खन्तस्स पच्चुप्पन्नारम्मणा। पटिभानपटिसम्भिदा अतीतं कुसलजाणं विपाकजाणं किरियजाणञ्च पच्चवेक्खन्तस्स अतीतारम्मणा, अनागतं पच्चवेक्खन्तस्स अनागतारम्मणा, पच्चुप्पन्नं पच्चवेक्खन्तस्स पच्चुप्पन्नारम्मणा।

निरुत्तिपटिसम्भिदा सद्वारम्मणत्ता बहिद्धारम्मणा। इतरासु तीसु अथपटिसम्भिदा अज्झत्तं विपाकत्थं किरियत्थं पच्चयसमुप्पन्नञ्च पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तारम्मणा, बहिद्धा पच्चवेक्खन्तस्स बहिद्धारम्मणा, अज्झत्तबहिद्धा पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तबहिद्धारम्मणा, परमत्थं पच्चवेक्खन्तस्स बहिद्धारम्मणा एव। धम्मपटिसम्भिदा अज्झत्तं कुसलाकुसलं पच्चयधम्मं पच्चवेक्खणकाले अज्झत्तारम्मणा, बहिद्धा कुसलाकुसलं पच्चयधम्मं पच्चवेक्खणकाले बहिद्धारम्मणा, अज्झत्तबहिद्धा कुसलाकुसलं पच्चयधम्मं पच्चवेक्खणकाले अज्झत्तबहिद्धारम्मणा। पटिभानपटिसम्भिदा

अज्झत्तं कुसलविपाककिरियजाणं पच्चवेक्खणकाले अज्झत्तारम्मणा, बहिद्वा...पे... अज्झत्तबहिद्वा
कुसलविपाककिरियजाणं पच्चवेक्खणकाले अज्झत्तबहिद्वारम्मणाति ।

इधापि तिस्सो पटिसम्भिदा लोकिया; अत्थपटिसम्भिदा लोकियलोकुत्तरा । इमस्मिज्झि पटिसम्भिदाविभङ्गे
सम्मासम्बुद्धेन तयोपि नया लोकियलोकुत्तरमिस्सकत्ता एकपरिच्छेदाव कथिता । तीसुपि हि एतासु तिस्सो पटिसम्भिदा
लोकिया, अत्थपटिसम्भिदा लोकियलोकुत्तराति । एवमयं पटिसम्भिदाविभङ्गोपि तेपरिवट्टं नीहरित्वाव भाजेत्वा दस्सितोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्टकथाय

पटिसम्भिदाविभङ्गवण्णना निड्डिता ।

१६. जाणविभङ्गे

१. एककमातिकादिवण्णना

७५१. इदानि तदनन्तरे जाणविभङ्गे **एकविधेन जाणवत्थू**तिआदिना नयेन पठमं एकविधादीहि दसविधपरियोसानेहि
दसहि परिच्छेदेहि मातिकं ठपेत्वा निक्खित्तपदानुक्कमेन निद्देसो कतो ।

तत्थ **एकविधेना**ति एकप्पकारेन, एककोट्ठासेन वा । **जाणवत्थू**ति एत्थ पन जाणज्ज तं वत्थु च नानप्पकारानं
सम्पत्तीनन्ति जाणवत्थु; ओकासट्ठेन जाणस्स वत्थूतिपि जाणवत्थु । इध पन पुरिमेनेवत्थेन जाणवत्थु वेदितब्बं । तेनेव
एकविधपरिच्छेदावसाने “याथावकवत्थुविभावना पज्जा — एवं एकविधेन जाणवत्थू”ति वुत्तं । **पज्ज विज्जाणा**ति
चक्खुविज्जाणादीनि पज्ज । **न हेतू**तिआदीनि हेट्ठा धम्मसङ्गहट्टकथायं (ध० स० अट्ठ० १.६) वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि ।
सङ्खेपतो पनेत्थ यं वत्तब्बं तं निद्देसवारे आवि भविस्सति । यथा चेत्थ, एवं दुकमातिकादिपदेसुपि यं वत्तब्बं तं तत्थेव आवि
भविस्सति । निक्खेपपरिच्छेदमत्तं पनेत्थ एवं वेदितब्बं । एत्थ हि “न हेतु अहेतुका”तिआदीहि ताव
धम्मसङ्गहमातिकावसेन, “अनिच्चा जराभिभूता”तिआदीहि अमातिकावसेनाति सङ्खेपतो दुविधेहि पभेदतो अट्ठसत्ततिया
पदेहि **एककमातिका** निक्खित्ता ।

दुकानुरूपेहि पन पज्जतिंसाय दुकेहि **दुकमातिका** निक्खित्ता ।

तिकानुरूपेहि “चिन्तामया पज्जा”तिआदीहि चतूहि बाहिरत्तिकेहि, “विपाका पज्जा”तिआदीहि
अनियमितपज्जावसेन वुत्तेहि चुट्टसहि मातिकातिकेहि, वितक्कत्तिके पठमपदेन नियमितपज्जावसेन वुत्तेहि तेरसहि,
दुतियपदेन नियमितपज्जावसेन वुत्तेहि सत्तहि, ततियपदेन नियमितपज्जावसेन वुत्तेहि द्वादसहि, पीतित्तिके च पठमपदेन
नियमितपज्जावसेन वुत्तेहि तेरसहि, तथा दुतियपदेन, ततियपदेन नियमितपज्जावसेन वुत्तेहि द्वादसहीति अट्ठासीतिया
तिकेहि **तिकमातिका** निक्खित्ता ।

चतुक्कमातिका पन ‘कम्मस्सकतजाण’न्तिआदीहि एकवीसतिया चतुक्केहि, **पज्जकमातिका** द्वीहि पज्जकेहि,
छक्कमातिका एकेन छक्केन, **सत्तकमातिका** “सत्तसत्तति जाणवत्थूनी”ति एवं सङ्खेपतो वुत्तेहि एकादसहि सत्तकेहि,
अट्ठकमातिका एकेन अट्ठकेन, **नवकमातिका** एकेन नवकेन ।

१०. दसकमातिकावण्णना

७६०. दसकमातिका “दस तथागतस्स तथागतबलानी”ति आदिना एकेनेव दसकेन निक्खित्ता । तत्थ दसाति गणनपरिच्छेदो । **तथागतस्साति** यथा विपस्सीआदयो पुब्बका इसयो आगता तथा आगतस्स; यथा च ते गता तथा गतस्स । **तथागतबलानीति** अज्जेहि असाधारणानि तथागतस्सेव बलानि; यथा वा पुब्बबुद्धानं बलानि पुज्जुस्सयसम्पत्तिया आगतानि तथा आगतबलानीतिपि अत्थो । तत्थ दुविधं तथागतस्स बलं — कायबलञ्च जाणबलञ्च । तेसु कायबलं हत्थिकुलानुसारेनेव वेदितव्वं । वुत्तज्जेतं पोराणेहि —

काळावकञ्च गङ्गेय्यं, पण्डरं तम्बपिङ्गलं ।
गन्धमङ्गलहेमञ्च, उपोसथछद्दन्तिमे दसाति ॥ —

इमानि हि दस हत्थिकुलानि ।

तत्थ ‘**काळावक**’न्ति पकतिहत्थिकुलं दट्ठव्वं । यं दसन्नं पुरिसानं कायबलं तं एकस्स काळावकहत्थिनो । यं दसन्नं काळावकानं बलं तं एकस्स गङ्गेय्यस्स । यं दसन्नं गङ्गेय्यानं तं एकस्स पण्डरस्स । यं दसन्नं पण्डरानं तं एकस्स तम्बस्स । यं दसन्नं तम्बानं तं एकस्स पिङ्गलस्स । यं दसन्नं पिङ्गलानं तं एकस्स गन्धहत्थिनो । यं दसन्नं गन्धहत्थीनं तं एकस्स मङ्गलस्स । यं दसन्नं मङ्गलानं तं एकस्स हेमवतस्स । यं दसन्नं हेमवतानं तं एकस्स उपोसथस्स । यं दसन्नं उपोसथानं तं एकस्स छद्दन्तस्स । यं दसन्नं छद्दन्तानं तं एकस्स तथागतस्स । नारायनसङ्घातबलन्तिपि इदमेव वुच्चति । तदेतं पकतिहत्थीनं गणनाय हत्थिकोटिसहस्सानं, पुरिसगणनाय दसन्नं पुरिसकोटिसहस्सानं बलं होति । इदं ताव तथागतस्स कायबलं ।

जाणबलं पन इध ताव पाळियं आगतमेव दसबलजाणं । **महासीहनादे** (म० नि० १.१४६ आदयो) दसबलजाणं, चतुवेसारज्जजाणं, अट्ठसु परिसासु अकम्पनजाणं, चतुयोनिपरिच्छेदकजाणं, पञ्चगतिपरिच्छेदकजाणं, **संयुत्तके** (सं० नि० २.३३-३४) आगतानि तेसत्तति जाणानि, सत्तसत्तति जाणानीति एवं अज्जानिपि अनेकानि जाणसहस्सानि — एतं **जाणबलं** नाम । इधापि जाणबलमेव अधिप्पेतं जाणज्झि अकम्पियट्ठेन उपत्थम्भकट्ठेन च बलन्ति वुत्तं ।

येहि बलेहि समन्नागतोति येहि दसहि जाणबलेहि उपेतो समुपेतो । **आसभं ठानन्ति** सेट्ठुट्ठानं उत्तमट्ठानं; आसभा वा पुब्बबुद्धा, तेसं ठानन्ति अत्थो । अपि च गवसतजेट्ठको उसभो, गवसहस्सजेट्ठको वसभो; वजसतजेट्ठको वा उसभो, वजसहस्सजेट्ठको वसभो; सब्बगवसेट्ठो सब्बपरिस्सयसहो सेतो पासादिको महाभारवहो असनिसतसद्देहिपि अकम्पनीयो निसभो । सो इध **उसभो**ति अधिप्पेतो । इदम्पि हि तस्स परियायवचनं । उसभस्स इदन्ति आसभं । **ठानन्ति** चतूहि पादेहि पथविं उप्पीळेत्वा अचलट्ठानं । इदं पन आसभं वियाति आसभं । यथेव हि निसभसङ्घातो उसभो उसभबलेन समन्नागतो चतूहि पादेहि पथविं उप्पीळेत्वा अचलट्ठानेन तिट्ठति, एवं तथागतोपि दसहि तथागतबलेहि समन्नागतो चतूहि वेसारज्जपादेहि अट्ठपरिसपथविं उप्पीळेत्वा सदेवके लोके केनचि पच्चत्थिकेन पच्चामित्तेन अकम्पियो अचलट्ठानेन तिट्ठति । एवं तिट्ठमानो च तं आसभं ठानं पटिजानाति, उपगच्छति, न पच्चक्खाति, अत्तनि आरोपेति । तेन वुत्तं “आसभं ठानं पटिजानाती”ति ।

परिसासूति अट्ठसु परिसासु । **सीहनादं नदतीति** सेट्ठुनादं अभीतनादं नदति, सीहनादसदिसं वा नादं नदति ।

अयमत्थो सीहनादसुत्तेन दीपेतब्बो । यथा वा सीहो सहनतो च हननतो च सीहोति वुच्चति, एवं तथागतो लोकधम्मानं सहनतो परप्पवादानञ्च हननतो सीहोति वुच्चति । एवं वुत्तस्स सीहस्स नादं सीहनादं । तत्थ यथा सीहो सीहबलेन समन्नागतो सब्बत्थ विसारदो विगतलोमहंसो सीहनादं नदति, एवं तथागतसीहोपि तथागतबलेहि समन्नागतो अट्टसु परिसासु विसारदो विगतलोमहंसो “इति रूपं”न्तिआदिना नयेन नानाविधदेसनाविलाससम्पन्नं सीहनादं नदति । तेन वुत्तं “परिसासु सीहनादं नदती”ति ।

ब्रह्मचक्कं पवत्तेतीति एत्थ ब्रह्मन्ति सेट्ठं उत्तमं विसुद्धं । चक्कसद्धो च पनायं —

सम्पत्तियं लक्खणे च, रथङ्गे इरियापथे ।
दाने रतनधम्मूर, चक्कादीसु च दिस्सति ।
धम्मचक्के इध मतो, तञ्च द्वेधा विभावये ॥

“चत्तारिमानि, भिक्खवे, चक्कानि येहि समन्नागतानं देवमनुस्सान”न्तिआदीसु (अ० नि० ४.३१) हि अयं सम्पत्तियं दिस्सति । “हेट्ठा पादतलेसु चक्कानि जातानी”ति (दी० नि० २.३५) एत्थ लक्खणे । “चक्कं वहतो पद”न्ति (ध० प० १) एत्थ रथङ्गे । “चतुचक्कं नवद्वार”न्ति (सं० नि० १.२९) एत्थ इरियापथे । “ददं भुज्ज मा च पमादो, चक्कं पवत्तय सब्बपाणिन”न्ति (जा० १.७.१४९) एत्थ दाने । “दिब्बं चक्करतनं पातुरहोसी”ति एत्थ रतनचक्के । “मया पवत्तितं चक्क”न्ति (सु० नि० ५६२) एत्थ धम्मचक्के । “इच्छाहतस्स पोसस्स चक्कं भमति मत्थके”ति (जा० १.१.१०४; १.५.१०३) एत्थ उरचक्के । “खुरपरियन्तेन चोपि चक्केना”ति (दी० नि० १.१६६) एत्थ पहरणचक्के । “असनिविचक्क”न्ति (दी० नि० ३.६१; सं० नि० २.१६२) एत्थ असनिमण्डले । इध पनायं धम्मचक्के मतो ।

तं पन धम्मचक्कं दुविधं होति — पटिवेधजाणञ्च देसनाजाणञ्च । तत्थ पज्जापभावितं अत्तनो अरियफलावहं पटिवेधजाणं; करुणापभावितं सावकानं अरियफलावहं देसनाजाणं । तत्थ पटिवेधजाणं उप्पज्जमानं उप्पन्नन्ति दुविधं । तज्झि अभिनिक्खमनतो याव अरहत्तमग्गा उप्पज्जमानं, फलक्खणे उप्पन्नं नाम; तुसितभवनतो वा याव महाबोधिपल्लङ्के अरहत्तमग्गा उप्पज्जमानं, फलक्खणे उप्पन्नं नाम; दीपङ्करब्ब्याकरणतो पट्टाय वा याव अरहत्तमग्गा उप्पज्जमानं, फलक्खणे उप्पन्नं नाम । देसनाजाणम्पि पवत्तमानं पवत्तन्ति दुविधं । तज्झि याव अज्जाकोण्डञ्जस्स सोतापत्तिमग्गा पवत्तमानं, फलक्खणे पवत्तं नाम । तेसु पटिवेधजाणं लोकुत्तरं, देसनाजाणं लोकियं । उभयम्पि पनेतं अज्जेहि असाधारणं बुद्धानंयेव ओरसजाणं ।

इदानीं येहि दसहि बलेहि समन्नागतो तथागतो आसभं ठानं पटिजानाति, यानि आदितोव “दस तथागतस्स तथागतबलानी”ति निक्खित्तानि, तानि वित्थारतो दस्सेतुं कतमानि दस? इध तथागतो ठानञ्च ठानतोतिआदिमाह । तत्थ ठानञ्च ठानतोति कारणञ्च कारणतो । कारणज्झि यस्मा तत्थ फलं तिट्ठति तदायत्तवुत्तिताय उप्पज्जति चेव पवत्तति च, तस्मा ठानन्ति वुच्चति । तं भगवा “ये ये धम्मा येसं येसं धम्मानं हेतू पच्चया उप्पादाय तं तं ठान”न्ति च “ये ये धम्मा येसं येसं धम्मानं न हेतू न पच्चया उप्पादाय तं तं अट्ठान”न्ति च पजानन्तो ठानञ्च ठानतो अट्ठानञ्च अट्ठानतो यथाभूतं पजानाति । यम्पीति येन जाणेन । इदम्पि तथागतस्साति इदम्पि ठानाट्ठानजाणं तथागतस्स तथागतबलं नाम होतीति अत्थो । एवं सब्बपदेसु योजना वेदितब्बा ।

कम्मसमादानान्ति समादियित्वा कतानं कुसलाकुसलकम्मानं; कम्ममेव वा कम्मसमादानं । ठानसो हेतुसोति

पच्चयतो चेव हेतुतो च । तत्थ गतिउपधिकालपयोगा विपाकस्स ठानं, कम्मं हेतु ।

सब्बत्थ गामिनिन्ति सब्बगतिगामिनिञ्च अगतिगामिनिञ्च । **पटिपदन्ति** मगं । **यथाभूतं पजानातीति** बहूसुपि मनुस्सेसु एकमेव पाणं घातेन्तेसु ‘इमस्स चेतना निरयगामिनी भविस्सति, इमस्स तिरच्छानयोनिगामिनी’ति इमिना नयेन एकवत्थुस्मिम्पि कुसलाकुसलचेतनासङ्घातानं पटिपत्तीनं अविपरीततो सभावं पजानाति ।

अनेकधातुन्ति चक्खुधातुआदीहि कामधातुआदीहि वा धातूहि बहुधातुं । **नानाधातुन्ति** तासंयेव धातूनं विलक्खणताय नानप्पकारधातुं । **लोकन्ति** खन्धायतनधातुलोकं । **यथाभूतं पजानातीति** तासं तासं धातूनं अविपरीततो सभावं पटिविज्झति ।

नानाधिमुत्तिकतन्ति हीनादीहि अधिमुत्तीहि नानाधिमुत्तिकभावं ।

परसत्तानन्ति पधानसत्तानं । **परपुग्गलानन्ति** ततो परेसं हीनसत्तानं; एकत्थमेव वा एतं पदद्वयं वेनेय्यवसेन पन द्वेधा वुत्तं । **इन्द्रियपरोपरियत्तन्ति** सद्भादीनं इन्द्रियानं परभावञ्च अपरभावञ्च वुट्ठिञ्च हानिञ्चाति अत्थो ।

ज्ञानविमोक्खसमाधिसमापत्तीनन्ति पठमादीनं चतुन्नं ज्ञानानं, “रूपी रूपानि पस्सती”तिआदीनं अटुन्नं विमोक्खानं, सवितक्कसविचारादीनं तिण्णं समाधीनं, पठमज्ज्ञानसमापत्तिआदीनञ्च नवन्नं अनुपुब्बसमापत्तीनं । **संकिलेसन्ति** हानभागियधम्मं । **वोदानन्ति** विसेसभागियधम्मं । **वुट्ठानन्ति** येन कारणेन ज्ञानादीहि वुट्ठहन्ति, तं कारणं ।

पुब्बेनिवासानुस्सतिन्ति पुब्बे निवुत्थक्खन्धानुस्सरणं ।

चुतूपपातन्ति चुतिञ्च उपपातञ्च ।

आसवानं खयन्ति कामासवादीनं खयसङ्घातं आसवनिरोधं निब्बानं ।

इमानीति यानि हेट्ठा “दस तथागतस्स तथागतबलानी”ति अवोच, इमानि तानीति अप्पनं करोतीति । एवमेत्थ अनुपुब्बपदवण्णनं जत्वा इदानि यस्मा तथागतो पठमंयेव ठानाट्टानाणेन वेनेय्यसत्तानं आसवक्खयाधिगमस्स चेव अनधिगमस्स च ठानाट्टानभूतं किलेसावरणाभावं पस्सति, लोकियसम्मादिट्ठिठानदस्सनतो नियतमिच्छादिट्ठिठानाभावदस्सनतो च । अथ नेसं कम्मविपाकाणेन विपाकावरणाभावं पस्सति, तिहेतुकपटिसन्धिदस्सनतो । सब्बत्थगामिनीपटिपदाजाणेन कम्मावरणाभावं पस्सति, आनन्तरियकम्माभावदस्सनतो । एवं अनावरणानं अनेकधातुनानाधातुजाणेन अनुकूलधम्मदेसनत्थं चरियाविसेसं पस्सति, धातुवेमत्तदस्सनतो । अथ नेसं नानाधिमुत्तिकताजाणेन अधिमुत्तिं पस्सति, पयोगं अनादियित्वापि अधिमुत्तिवसेन धम्मदेसनत्थं । अथेवं दिट्ठाधिमुत्तीनं यथासत्ति यथाबलं धम्मं देसेतुं इन्द्रियपरोपरियत्तजाणेन इन्द्रियपरोपरियत्तं पस्सति, सद्भादीनं तिक्खमुदुभावदस्सनतो । एवं परिज्जातिन्द्रियपरोपरियत्तापि पनेते सचे दूरे होन्ति, अथ ज्ञानादिपरिज्जाणेन ज्ञानादीसु वसीभूतत्ता इट्ठिविसेसेन खिप्पं उपगच्छति । उपगन्त्वा च नेसं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणेन पुब्बजातिभावनं, दिब्बचक्खानुभावतो पत्तब्बेन चेतोपरियजाणेन सम्पत्तिचित्तविसेसं पस्सन्तो आसवक्खयजाणानुभावेन आसवक्खयगामिनिया पटिपदाय विगतसम्मोहत्ता आसवक्खयाय धम्मं देसेति । तस्मा इमिना अनुक्कमेन इमानि दसबलानि वुत्तानीति वेदितब्बानि । अयं ताव मातिकाय अत्थवण्णना ।

(१.) एककनिद्देसवण्णना

७६१. इदानीं यथानिक्खित्ताय मातिकाय “पञ्चविज्जाणा न हेतुमेवा”ति आदिना नयेन आरब्धे निद्देसवारे न हेतुमेवाति साधारणहेतुपटिक्खेपनिद्देसो । तत्थ “हेतुहेतु, पच्चयहेतु, उत्तमहेतु, साधारणहेतूति चतुब्बिधो हेतू”ति आदिना नयेन यं वत्तब्बं सिया, तं सब्बं रूपकण्डे “सब्बं रूपं न हेतुमेवा”ति आदीनं अत्थवण्णनायं (ध० स० अट्ठ० ५९४) वुत्तमेव । अहेतुकमेवाति आदीसु ब्यञ्जनसन्धिवसेन मकारो वेदितब्बो; अहेतुका एवाति अत्थो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । अपिच “हेतू धम्मा नहेतू धम्मा”ति आदीसु (ध० स० दुक्कमातिका १) धम्मकोट्टासेसु पञ्चविज्जाणानि हेतू धम्माति वा सहेतुका धम्माति वा न होन्ति । एकन्तेन पन न हेतूयेव, अहेतुका येवाति इमानिपि नयेनेत्थ सब्बपदेसु अत्थो वेदितब्बो । अब्बाकतमेवाति पदं विपाकाब्बाकतवसेन वुत्तं । सारम्मणमेवाति ओलुब्भारम्मणवसेन । पच्चयारम्मणं ओलुब्भारम्मणन्ति हि दुविधं आरम्मणं । इमस्मिं पन ठाने ओलुब्भारम्मणमेव धुरं, पच्चयारम्मणमि लब्भतियेव । अचेतसिकमेवाति पदं चित्तं, रूपं, निब्बानन्ति तीसु अचेतसिकेसु चित्तमेव सन्धाय वुत्तं । नो अपरियापन्नमेवाति गतिपरियापन्नचुतिपरियापन्नसंसारवट्टभवपरियापन्नभावतो परियापन्ना एव, नो अपरियापन्ना । लोकतो वट्टतो न निय्यन्तीति अनिय्यानिका । उप्पन्नं मनोविज्जाणविज्जेय्यमेवाति रूपकण्डे चक्खुविज्जाणादीनं पच्चुप्पन्नानेव रूपादीनि आरम्भ पवत्तितो अतीतादिविसयं मनोविज्जाणमि पञ्चविज्जाणसोतपतितमेव कत्वा “उपपन्नं छहि विज्जाणेहि विज्जेय्य”न्ति (ध० स० ५८४) वुत्तं । पञ्चविज्जाणा पन यस्मा पच्चुप्पन्नापि चक्खुविज्जाणादीनं आरम्मणा न होन्ति, मनोविज्जाणस्सेव होन्ति, तस्मा “मनोविज्जाणविज्जेय्यमेवा”ति वुत्तं । अनिच्चमेवाति हुत्वा अभावट्टेन अनिच्चायेव । जराभिभूतमेवाति जराय अभिभूतत्ता जराभिभूता एव ।

७६२. उप्पन्नवत्थुका उप्पन्नारम्मणाति अनागतपटिक्खेपो । न हि ते अनागतेसु वत्थारम्मणेसु उप्पज्जन्ति ।

पुरेजातवत्थुका पुरेजातारम्मणाति सहुप्पत्तिपटिक्खेपो । न हि ते सहुप्पन्नं वत्थुं वा आरम्मणं वा पटिच्च उप्पज्जन्ति, सयं पन पच्छाजाता हुत्वा पुरेजातेसु वत्थारम्मणेसु उप्पज्जन्ति ।

अज्झत्तिकवत्थुकाति अज्झत्तज्झत्तवसेन वुत्तं । तानि हि अज्झत्तिके पञ्च पसादे वत्थुं कत्वा उप्पज्जन्ति । बाहिरारम्मणाति बाहिररूपादिआरम्मणा । तत्थ चतुक्कं वेदितब्बं — पञ्चविज्जाणा हि पसादवत्थुकत्ता अज्झत्तिका अज्झत्तिकवत्थुका, मनोविज्जाणं हृदयरूपं वत्थुं कत्वा उप्पज्जनकाले अज्झत्तिकं बाहिरवत्थुकं, पञ्चविज्जाणसम्पयुत्ता तयो खन्धा बाहिरा अज्झत्तिकवत्थुका, मनोविज्जाणसम्पयुत्ता तयो खन्धा हृदयरूपं वत्थुं कत्वा उप्पज्जनकाले बाहिरा बाहिरवत्थुका ।

असम्भिन्नवत्थुकाति अनिरुद्धवत्थुका । न हि ते निरुद्धं अतीतं वत्थुं पटिच्च उप्पज्जन्ति । असम्भिन्नारम्मणतायपि एसेव नयो ।

अज्जं चक्खुविज्जाणस्स वत्थु च आरम्मणज्जातिआदीसु चक्खुविज्जाणस्स हि अज्जं वत्थु, अज्जं आरम्मणं । अज्जं सोतविज्जाणादीनं । चक्खुविज्जाणं सोतपसादादीसु अज्जतरं वत्थुं, सद्दादीसु वा अज्जतरं आरम्मणं कत्वा कप्पतो कप्पं गन्त्वापि न उप्पज्जति; चक्खुपसादमेव पन वत्थुं कत्वा रूपञ्च आरम्मणं कत्वा उप्पज्जति । एवमस्स वत्थुपि द्वारमि आरम्मणमि निबद्धं, अज्जं वत्थुं वा द्वारं वा आरम्मणं वा न सङ्कमति, निबद्धवत्थु निबद्धद्वारं निबद्धारम्मणमेव हुत्वा उप्पज्जति । सोतविज्जाणादीसुपि एसेव नयो ।

७६३. न अञ्जमञ्जस्स गोचरविसयं पच्चनुभोतीति एत्थ अञ्जमञ्जस्स चक्खु सोतस्स, सोतं वा चक्खुस्साति एवं एकं एकस्स गोचरविसयं न पच्चनुभोतीति अत्थो । सचे हि नीलादिभेदं रूपारम्भणं समोधानेत्वा सोतिन्द्रियस्स उपनेय्य ‘इङ्ग’ ताव नं ववत्थापेहि विभावेहि — किं नामेतं आरम्भणं’न्ति, चक्खुविज्जाणं विनापि मुखेन अत्तनो धम्मताय एवं वदेय्य — ‘अरे अन्धबाल, वस्ससतम्पि वस्ससहस्सम्पि परिधावमानो अञ्जत्र मया कुहिं एतस्स जाननकं लभिस्ससि; आहरं नं चक्खुपसादे उपनेहि; अहमेतं आरम्भणं जानिस्सामि — यदि वा नीलं यदि वा पीतकं । न हि एसो अञ्जस्स विसयो; मय्हमेवेसो विसयो’ति । सेसविज्जाणेषुपि एसेव नयो । एवमेते अञ्जमञ्जस्स गोचरविसयं न पच्चनुभोन्ति नाम ।

७६४. समन्नाहरन्तस्साति आवज्जनेनेव समन्नाहरन्तस्स ।

मनसिकरोन्तस्साति आवज्जनेनेव मनसिकरोन्तस्स । एतानि हि चित्तानि आवज्जनेन समन्नाहटकाले मनसिकतकालेयेव च उप्पज्जन्ति ।

न अब्बोकिण्णाति अञ्जेन विज्जाणेन अब्बोकिण्णा निरन्तराव नुप्पज्जन्ति । एतेन तेसं अनन्तरता पटिक्खित्ता ।

७६५. न अपुब्बं अचरिमन्ति एतेन सब्बेसम्पि सहुप्पत्ति पटिक्खित्ता । **न अञ्जमञ्जस्स समनन्तराति** एतेन समनन्तरता पटिक्खित्ता ।

७६६. आवट्टना वाति आदीनि चत्तारिपि आवज्जनस्सेव नामानि । तज्झि भवङ्गस्स आवट्टनतो **आवट्टना**, तस्सेव आभुजनतो **आभोगो**, रूपादीनं समन्नाहरणतो **समन्नाहारो**, तेसंयेव मनसिकरणतो **मनसिकारो**ति वुच्चति । एवमेत्थ सङ्खेपतो पञ्चन्नं विज्जाणानं आवज्जनट्टाने ठत्वा आवज्जनादिकिच्चं कातुं समत्थभावो पटिक्खित्तो ।

न कज्जि धम्मं पटिविजानातीति “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा”ति (ध० प० १-२) एवं वुत्तं एकम्पि कुसलं वा अकुसलं वा न पटिविजानाति ।

अञ्जत्र अभिनिपातमत्ताति ठपेत्वा रूपादीनं अभिनिपातमत्तं । इदं वुत्तं होति — सुपण्डितोपि पुरिसो, ठपेत्वा आपाथगतानि रूपादीनि, अञ्जं कुसलाकुसलेसु एकधम्मम्पि पञ्चहि विज्जाणेहि न पटिविजानाति । चक्खुविज्जाणं पनेत्थ दस्सनमत्तमेव होति । सोतविज्जाणादीनि सवनघायनसायनफुसनमत्तानेव । दस्सनादिमत्ततो पन मुत्ता अज्जा एतेसं कुसलादिपटिविज्जन्ति नाम नत्थि ।

मनोधातुयापीति सम्पटिच्छनमनोधातुयापि । सम्पिण्डनत्थो चेत्थ पिकारो । तस्मा मनोधातुयापि ततो पराहि मनोविज्जाणधातूहिपीति सब्बेहिपि पञ्चद्वारिकविज्जाणेहि न कज्जि कुसलाकुसलं धम्मं पटिविजानातीति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो ।

न कज्जि इरियापथं कप्पेतीति आदीसुपि एसेव नयो । न हि पञ्चद्वारिकविज्जाणेहि गमनादीसु कज्जि इरियापथं कप्पेति, न कायकम्मं न वचीकम्मं पट्टपेति, न कुसलाकुसलं धम्मं समादियति, न समाधिं समापज्जति लोकियं वा लोकुत्तरं वा, न समाधितो वुट्ठाति लोकिया वा लोकुत्तरा वा, न भवतो चवति, न भवन्तरे उपपज्जति । सब्बम्पि हेतं कुसलाकुसलधम्मपटिविजाननादिवचनपरियोसानं किच्चं मनोद्वारिकचित्तेनेव होति, न पञ्चद्वारिकेनाति सब्बस्सापेतस्स किच्चस्स करणे सहजवनकानि वीथिचित्तानि पटिक्खित्तानि । यथा चेतसं एतानि किच्चानि नत्थि, एवं

नियामोक्कमनादीनिपि । न हि पञ्चद्वारिकजवनेन मिच्छत्तनियामं ओक्कमति, न सम्मत्तनियामं; न चेतं जवनं नामगोत्तमारब्भ जवति, न कसिणादिपण्णत्तिं; न लक्खणारम्मणिकविपस्सनावसेन पवत्तति, न वुट्ठानगामिनीबलवविपस्सनावसेन; न रूपारूपधम्मे आरब्भ जवति, न निब्बानं; न चेतनेन सद्धिं पटिसम्भिदाजाणं उप्पज्जति, न अभिज्जाजाणं, न सावकपारमीजाणं, न पच्चेकबोधिजाणं, न सब्बज्जुतजाणं । सब्बोपि पनेस पभेदो मनोद्वारिकजवनेयेव लब्भति ।

न सुपति न पटिबुज्झति न सुपिनं पस्सतीति सब्बेनापि च पञ्चद्वारिकचित्तेन नेव निदं ओक्कमति, न निदायति, न पटिबुज्झति, न किञ्च सुपिनं पस्सतीति इमेसु तीसु ठानेसु सह जवनेन वीथिचित्तं पटिक्खित्तं ।

निदायन्तस्स हि महावट्ठं जालेत्वा दीपे चक्खुसमीपे उपनीते पठमं चक्खुद्वारिकं आवज्जनं भवङ्गं न आवट्टेति, मनोद्वारिकमेव आवट्टेति । अथ जवनं जवित्वा भवङ्गं ओतरति । दुतियवारे चक्खुद्वारिकं आवज्जनं भवङ्गं आवट्टेति । ततो चक्खुविज्जाणादीनि जवनपरियोसानानि पवत्तन्ति । तदनन्तरं भवङ्गं पवत्तति । ततियवारे मनोद्वारिकआवज्जनेन भवङ्गे आवट्टिते मनोद्वारिकजवनं जवति । तेन चित्तेन जत्वा ‘किं अयं इमस्मिं ठाने आलोको’ति जानाति ।

तथा निदायन्तस्स कण्णसमीपे तूरियेसु पग्गहितेसु, घानसमीपे सुगन्धेसु वा दुग्गन्धेसु वा पुण्फेसु उपनीतेसु, मुखे सप्पिम्हि वा फाणिते वा पक्खित्ते, पिट्ठियं पाणिना पहारे दिन्ने पठमं सोतद्वारिकादीनि आवज्जनानि भवङ्गं न आवट्टेन्ति, मनोद्वारिकमेव आवट्टेति । अथ जवनं जवित्वा भवङ्गं ओतरति । दुतियवारे सोतद्वारिकादीनि आवज्जनानि भवङ्गं आवट्टेन्ति । ततो सोतघानजिह्वाकायविज्जाणादीनि जवनपरियोसानानि पवत्तन्ति । तदनन्तरं भवङ्गं पवत्तति । ततियवारे मनोद्वारिकआवज्जनेन भवङ्गे आवट्टिते मनोद्वारिकजवनं जवति । तेन चित्तेन जत्वा ‘किं अयं इमस्मिं ठाने सद्दो — सद्धुसद्दो, भेरिसद्दो’ति वा ‘किं अयं इमस्मिं ठाने गन्धो — मूलगन्धो, सारगन्धो’ति वा ‘किं इदं मय्हं मुखे पक्खित्तरसं — सप्पीति वा फाणितं’ति वा ‘केनम्हि पिट्ठियं पहतो, अतिथद्दो मे पहारो’ति वा वत्तारो होन्ति । एवं मनोद्वारिकजवनेनेव पटिबुज्झति, न पञ्चद्वारिकेन । सुपिनम्पि तेनेव पस्सति, न पञ्चद्वारिकेन ।

तच्च पनेतं सुपिनं पस्सन्तो चतूहि कारणेहि पस्सति — धातुक्खोभतो वा अनुभूतपुब्बतो वा देवतोपसंहारतो वा पुब्बनिमित्ततो वाति । तत्थ पित्तादीनं खोभकरणपच्चययोगेन खुभितधातुको ‘**धातुक्खोभतो**’ सुपिनं पस्सति । पस्सन्तो च नानाविधं सुपिनं पस्सति — पब्बता पतन्तो विय, आकासेन गच्छन्तो विय, वाळमिगहत्थिचोरादीहि अनुबद्धो विय च होति । ‘**अनुभूतपुब्बतो**’ पस्सन्तो पुब्बे अनुभूतपुब्बं आरम्मणं पस्सति । ‘**देवतोपसंहारतो**’ पस्सन्तस्स देवता अत्थकामताय वा अनत्थकामताय वा अत्थाय वा अनत्थाय वा नानाविधानि आरम्मणानि उपसंहरन्ति । सो तासं देवतानं आनुभावेन तानि आरम्मणानि पस्सति । **पुब्बनिमित्ततो** पस्सन्तो पुज्जापुज्जवसेन उप्पज्जितुकामस्स अत्थस्स वा अनत्थस्स वा पुब्बनिमित्तभूतं सुपिनं पस्सति बोधिसत्तमाता विय पुत्तपटिलाभनिमित्तं, बोधिसत्तो विय पच्च महासुपिने (अ० नि० ५.१९६), कोसलराजा विय च सोळस सुपिनेति (जा० १.१.४१) ।

तत्थ यं धातुक्खोभतो अनुभूतपुब्बतो च सुपिनं पस्सति, न तं सच्चं होति । यं देवतोपसंहारतो पस्सति, तं सच्चं वा होति अलिकं वा । कुद्धा हि देवता उपायेन विनासेतुकामा विपरीतम्पि कत्वा दस्सेन्ति । तत्रिदं वत्थु — रोहणे किर नागमहाविहारे महाथेरो भिक्खुसङ्घं अनपलोकेत्वाव एकं नागरुक्खं छिन्दापेसि । रुक्खे अधिवत्था देवता थेरस्स कुद्धा पठममेव नं पलोभेत्वा पच्छा ‘इतो ते सत्तदिवसमत्थके उपट्ठाको राजा मरिस्सती’ति सुपिने आरोचेसि । थेरो नं कथं आहरित्वा राजोरोधानं आचिक्खि । ता एकप्पहारेनेव महाविरवं विरविंसु । राजा ‘किं एतं’न्ति पुच्छि । ता ‘एवं थेरेन वुत्तं’न्ति

आरोचयिंसु । राजा दिवसे गणापेत्वा सत्ताहे वीतिवत्ते कुञ्जित्वा थेरस्स हत्थपादे छिन्दापेसि ।

यं पन पुब्बनिमित्ततो पस्सति तं एकन्तसच्चमेव होति । एतेसञ्च चतुन्नं मूलकारणानं संसग्गभेदतोपि सुपिनभेदो होतियेव । तञ्च पनेतं चतुब्बिधं सुपिनं सेक्खपुथुज्जनाव पस्सन्ति अप्पहीनविपल्लासत्ता; असेक्खा न पस्सन्ति पहीनविपल्लासत्ता ।

किं पन तं पस्सन्तो सुत्तो पस्सति, पटिबुद्धो? उदाहु नेव सुत्तो पस्सति न पटिबुद्धोति? किञ्चेत्थ यदि ताव सुत्तो पस्सति, अभिधम्मविरोधो आपज्जति । भवङ्गचित्तेन हि सुपति । तञ्च रूपनिमित्तादिआरम्मणं रागादिसम्पयुत्तं वा न होति । सुपिनं पस्सन्तस्स च ईदिसानि चित्तानि उप्पज्जन्ति । अथ पटिबुद्धो पस्सति, विनयविरोधो आपज्जति । यज्झि पटिबुद्धो पस्सति, तं सब्बोहारिकचित्तेन पस्सति । सब्बोहारिकचित्तेन च कते वीतिक्कमे अनापत्ति नाम नत्थि । सुपिनं पस्सन्तेन पन कते वीतिक्कमे एकन्तं अनापत्ति एव । अथ नेव सुत्तो न पटिबुद्धो पस्सति, न सुपिनं नाम पस्सति । एवज्झि सति सुपिनस्स अभावोव आपज्जति? न अभावो । कस्मा? यस्मा कपिमिद्धपरेतो पस्सति । वुत्तं हेतं — “कपिमिद्धपरेतो खो, महाराज, सुपिनं पस्सती”ति (मि० प० ५.३.५) । “कपिमिद्धपरेतो”ति मक्कटनिद्दाय युत्तो । यथा हि मक्कटस्स निद्दा लहुपरिवत्ता होति, एवं या निद्दा पुनप्पुनं कुसलादिचित्तवोकिण्णत्ता लहुपरिवत्ता; यस्सा पवत्तियं पुनप्पुनं भवङ्गतो उत्तरणं होति, ताव युत्तो सुपिनं पस्सति । तेनायं सुपिनो कुसलोपि होति अकुसलोपि अब्बाकतोपि ३८६ । तत्थ सुपिनन्ते चेतियवन्दनधम्मस्सवनधम्मदेसनादीनि करोन्तस्स कुसलो, पाणातिपातादीनि करोन्तस्स अकुसलो, द्वीहि अन्तेहि मुत्तो आवज्जनतदारम्मणक्खणे अब्बाकतोति वेदितब्बो । सुपिनेनेव ‘दिट्ठं विय मे, सुतं विय मे’ति कथनकालेपि अब्बाकतोयेव ।

किं पन सुपिने कतं कुसलाकुसलं कम्मं सविपाकं अविपाकन्ति? सविपाकं; दुब्बलत्ता पन पटिसन्धिं आकड्डितुं न सक्कोति, दिन्नाय अज्जकम्मेन पटिसन्धिया पवत्ते वेदनीयं होति ।

एवं याथावकवत्थुविभावना पज्जाति पञ्चन्नं विज्जाणानं न हेत्वद्दो याथावद्दो । तं याथावद्दं वत्थुं विभावेतीति याथावकवत्थुविभावना । तथा पञ्चन्नं विज्जाणानं अहेतुकद्दो, जराभिभूतद्दो, न सुपिनं पस्सन्तद्दो, याथावद्दो । तं याथावद्दं वत्थुं विभावेतीति याथावकवत्थुविभावना । इति या हेद्दो “याथावकवत्थुविभावना पज्जा”ति मातिकाय निक्खित्ता, सा एवं याथावकवत्थुविभावना पज्जाति वेदितब्बा । तस्सा एव च वसेन **एवं एकविधेन जाणवत्थूति** एवं एकेककोट्टासेन जाणगणना एकेन वा आकारेन जाणपरिच्छेदो होति ।

एककनिद्देसवण्णना ।

(२.) दुकनिद्देसवण्णना

७६७. दुविधेन जाणवत्थुनिद्देसे **चतूसु भूमीसु कुसलेति** सेक्खपुथुज्जनानं चतुभूमककुसलपज्जा । पटिसम्भिदाविभङ्गे वुत्तेसु पञ्चसु अत्थेसु अत्तनो अत्तनो भूमिपरियापन्नं विपाकसङ्घातं अत्थं जापेति जनेति पवत्तेतीति **अत्थजापिका** । अरहतो अभिज्जं उप्पादेन्तस्स समापत्तिं उप्पादेन्तस्स **किरियाब्बाकतेति** अभिज्जाय चेव समापत्तिया च परिकम्मसमये कामावचरकिरियपज्जा । सा हि अभिज्जासमापत्तिपभेदं किरियसङ्घातं अत्थं जापेति जनेति पवत्तेतीति **अत्थजापिका पज्जाति** वुत्ता । अयं पन अपरोपि पाळिमुत्तको अट्ठकथानयो — यापि हि पुरिमा कामावचरकिरिया पच्छिमाय कामावचरकिरियाय अनन्तरादिवसेन पच्चयो होति, सापि तं किरियत्थं जापेतीति अत्थजापिका पज्जा नाम ।

रूपावचरारूपावचरेसुपि एसेव नयो ।

दुतियपदनिद्देसे **चतूसु भूमीसु विपाके**ति कामावचरविपाके पञ्जा सहजातादिपच्चयवसेन कामावचरविपाकत्थं जापेत्वा ठिताति **जापितत्था** । रूपावचरादिविपाकपञ्जासुपि एसेव नयो । सब्बापि वा एसा अत्तनो अत्तनो कारणेहि जापिता जनिता पवत्तिता सयम्पि अत्थभूतातिपि जापितत्था । **अरहतो उप्पन्नाय अभिज्जाय उप्पन्नाय समापत्तियाति** वुत्तकिरियपञ्जायपि एसेव नयो । अयं पन अपरोपि पाळिमुत्तको अट्ठकथानयो — कामावचरकिरियपञ्जापि हि सहजातादिवसेन कामावचरकिरियसङ्घातं अत्थं जापेत्वा ठिताति जापितत्था । रूपावचरारूपावचरकिरियपञ्जासुपि एसेव नयो । सब्बापि वा एसा अत्तनो अत्तनो कारणेहि जापिता जनिता पवत्तिता सयज्ज अत्थभूतातिपि जापितत्था । सेसमेत्थ सब्बं धम्मसङ्गहट्ठकथायं वुत्तनयत्ता पाकटमेवाति ।

दुकनिद्देसवण्णना ।

(३.) तिकनिद्देसवण्णना

७६८. तिविधेन जाणवत्थुनिद्देसे **योगविहितेसूति** योगो वुच्चति पञ्जा; पञ्जाविहितेसु पञ्जापरिणामितेसूति अत्थो । **कम्मायतनेसूति** एत्थ कम्ममेव **कम्मायतनं**; अथ वा कम्मज्ज तं आयतनज्ज आजीवादीनन्तिपि **कम्मायतनं** । **सिप्पायतनेसुपि** एसेव नयो । तत्थ दुविधं कम्मं — हीनज्ज उक्कट्टज्ज । तत्थ हीनं नाम वट्ठकीकम्मं, पुप्फछट्टुककम्मन्ति एवमादि । उक्कट्टं नाम कसि, वणिज्जा, गोरक्खन्ति एवमादि । सिप्पम्पि दुविधं हीनज्ज उक्कट्टज्ज । तत्थ हीनं सिप्पं नाम नळकारसिप्पं, पेसकारसिप्पं, कुम्भकारसिप्पं, चम्मकारसिप्पं, न्हापितसिप्पन्ति एवमादि । उक्कट्टं नाम सिप्पं मुद्दा, गणना, लेखज्जाति एवमादि विज्जाव **विज्जाट्टानं** । तं धम्मिकमेव गहितं । नागमण्डलपरित्तसदिसं, फुधमनकमन्तसदिसं, सालाकियं, सल्लकत्तियन्तिआदीनि पन वेज्जसत्थानि “इच्छामहं, आचरिय, सिप्पं सिक्खितु”न्ति (महाव० ३२९) सिप्पायतने पविट्ठत्ता न गहितानि ।

तत्थ एको पण्डितो मनुस्सानं फासुविहारत्थाय अत्तनो च धम्मताय गेहपासादयाननावादीनि उप्पादेति । सो हि ‘इमे मनुस्सा वसनट्टानेन विना दुक्खिता’ति हितकिरियाय ठत्वा दीघचतुरस्सादिभेदं गेहं उप्पादेति, सीतुण्हपटिघातत्थाय एकभूमिकद्विभूमिकादिभेदे पासादे करोति, ‘याने असति अनुसज्जरणं नाम दुक्ख’न्ति जङ्घाकिलमथपटिविनोदनत्थाय वय्हसकटसन्दमानिकादीनि उप्पादेति, ‘नावाय असति समुद्वादीसु सज्जारो नाम नत्थी’ति नानप्पकारं नावं उप्पादेति । सो सब्बम्पेतं नेव अज्जेहि कयिरमानं पस्सति, न कतं उग्गण्हाति, न कथेन्तानं सुणाति, अत्तनो पन धम्मताय चिन्ताय करोति । पज्जवता हि अत्तनो धम्मताय कतम्पि अज्जेहि उग्गणिहत्वा करोन्तेहि कतसदिसमेव होति । अयं ताव हीनकम्मे नयो ।

उक्कट्टकम्मेपि ‘कसिकम्मे असति मनुस्सानं जीवितं न पवत्तती’ति एको पण्डितो मनुस्सानं फासुविहारत्थाय युगनङ्गलादीनि कसिभण्डानि उप्पादेति; तथा नानप्पकारं वाणिजकम्मं गोरक्खज्ज उप्पादेति । सो सब्बम्पेतं नेव अज्जेहि करियमानं पस्सति...पे०... कतसदिसमेव होति । अयं उक्कट्टकम्मे नयो ।

दुविधेपि पन सिप्पायतने एको पण्डितो मनुस्सानं फासुविहारत्थाय नळकारसिप्पादीनि हीनसिप्पानि, हत्थमुद्दाय गणनसङ्घातं मुद्दं, अच्छिन्नकसङ्घातं गणनं, मातिकाप्पभेदकादिभेदज्ज लेखं उप्पादेति । सो सब्बम्पेतं नेव अज्जेहि करियमानं पस्सति...पे०... कतसदिसमेव होति । अयं सिप्पायतने नयो ।

एकच्चो पन पण्डितो अमनुस्ससरीसपादीहि उपदुतानं मनुस्सानं तिकिच्छनत्थाय धम्मिकानि नागमण्डलमन्तादीनि विज्जाट्टानानि उप्पादेति, तानि नेव अज्जेहि करियमानानि पस्सति, न कतानि उग्गण्हाति, न कथेन्तानं सुणाति, अत्तनो पन धम्मताय चिन्ताय करोति । पज्जवता हि अत्तनो धम्मताय कतम्पि अज्जेहि उग्गण्हित्वा करोन्तेहि कतसदिसमेव होति ।

कम्मस्सकतं वाति “इदं कम्मं सत्तानं सकं, इदं नो सकं”न्ति एवं जाननजाणं । **सच्चानुलोमिकं वाति** विपस्सनाजाणं । तज्झि चतुन्नं सच्चानं अनुलोमनतो सच्चानुलोमिकन्ति वुच्चति । इदानिस्स पवत्तनाकारं दस्सेतुं रूपं **अनिच्चन्ति वाति**आदि वुत्तं । एत्थ च अनिच्चलक्खणमेव आगतं, न दुक्खलक्खणअनत्तलक्खणानि, अत्थवसेन पन आगतानेवाति दट्ठब्बानि — यज्झि अनिच्चं तं दुक्खं, यं दुक्खं तदनत्ताति ।

यं एवरूपिन्ति यं एवं हेट्ठा निद्विद्वसभावं अनुलोमिकं । **खन्तिन्ति**आदीनि सब्बानि पज्जावेवचनानेव । सा हि हेट्ठा वुत्तानं कम्मायतनादीनं पज्चन्नं कारणानं अपच्चनीकदस्सनेन अनुलोमेतीति **अनुलोमिका** । तथा सत्तानं हितचरियाय अनुलोमेति, मग्गसच्चस्स अनुलोमेति, परमत्थसच्चस्स निब्बानस्स अनुलोमनतो अनुलोमेतीतिपि अनुलोमिका । सब्बानिपि एतानि कारणानि खमति सहति दट्ठं सक्कोतीति **खन्ति**, पस्सतीति **दिट्ठि**, रोचेतीति **रुचि**, मुदतीति **मुदि**, पेक्खतीति **पेक्खा** । सब्बेपिस्सा ते कम्मायतनादयो धम्मा निज्झानं खमन्ति, विसेसतो च पज्चक्खन्धसङ्घाता धम्मा पुनप्पुनं अनिच्चदुक्खानत्तवसेन निज्झायमाना तं निज्झानं खमन्तीति **धम्मनिज्झानखन्ती** ।

परतो अस्सुत्वा पटिलभतीति अज्जस्स उपदेसवचनं अस्सुत्वा सयमेव चिन्तेन्तो पटिलभति । **अयं वुच्चतीति** अयं चिन्तामया पज्जा नाम वुच्चति । सा पनेसा न येसं केसज्जि उप्पज्जति, अभिज्जातानं पन महासत्तानमेव उप्पज्जति । तत्थापि सच्चानुलोमिकजाणं द्विन्नयेव बोधिसत्तानं उप्पज्जति । सेसपज्जा सब्बेसम्पि पूरितपारमीनं महापज्जानं उप्पज्जतीति वेदितब्बा ।

परतो सुत्वा पटिलभतीति एत्थ कम्मायतनादीनि परेन करियमानानि वा कतानि वा दिस्वापि यस्स कस्सचि कथयमानस्स वचनं सुत्वापि आचरियस्स सन्तिके उग्गहेत्वापि पटिलब्धा सब्बा परतो सुत्वायेव पटिलब्धा नामाति वेदितब्बा ।

समापन्नस्साति समापत्तिसमङ्गिस्स; अन्तोसमापत्तियं पवत्ता **पज्जा भावनामया** नामाति अत्थो ।

७६९. दानं आरब्भाति दानं पटिच्च; दानचेतनापच्चयाति अत्थो । **दानाधिगच्छाति** दानं अधिगच्छन्तस्स; पापुणन्तस्साति अत्थो । **या उप्पज्जतीति** या एवं दानचेतनासम्पयुत्ता पज्जा उप्पज्जति, अयं **दानमया पज्जा** नाम । सा पनेसा ‘दानं दस्सामी’ति चिन्तेन्तस्स, दानं देन्तस्स, दानं दत्वा तं पच्चवेक्खन्तस्स पुब्बचेतना, मुज्जचेतना, अपरचेतनाति तिविधेन उप्पज्जति ।

सीलं आरब्ध सीलाधिगच्छाति इथापि सीलचेतनासम्पयुत्ताव **सीलमया पज्जाति** अधिप्पेता । अयम्पि ‘सीलं पूरेस्सामी’ति चिन्तेन्तस्स, सीलं पूरेन्तस्स, सीलं पूरेत्वा तं पच्चवेक्खन्तस्स पुब्बचेतना, मुज्जचेतना, अपरचेतनाति तिविधेनेव उप्पज्जति । भावनामया हेट्ठा वुत्तायेव ।

७७०. अधिसीलपज्जादीसु सीलादीनि दुविधेन वेदितब्बानि — सीलं, अधिसीलं; चित्तं, अधिचित्तं; पज्जा,

अधिपज्जाति । तत्थ “उप्पादा वा तथागतानं अनुप्पादा वा तथागतानं ठिताव सा धातु धम्मद्वितता धम्मनियामता”ति (सं० नि० २.२०; अ० नि० ३.१३७) इमाय तन्तिया सङ्गहितवसेन पज्जपि सीलानि दसपि सीलानि सीलं नाम । तज्झि तथागते उप्पन्नेपि अनुप्पन्नेपि होति । अनुप्पन्ने के पज्जापेत्तीति? तापसपरिब्बाजका, सब्बज्जुबोधिसत्ता, चक्कवत्तिराजानो च पज्जापेन्ति । उप्पन्ने सम्मासम्बुद्धे भिक्खुसङ्घो, भिक्खुनीसङ्घो, उपासका, उपासिकायो च पज्जापेन्ति । पातिमोक्खसंवरसीलं पन सब्बसीलेहि अधिकं उप्पन्नेयेव तथागते उप्पज्जति, नो अनुप्पन्ने । सब्बज्जुबुद्धायेव च नं पज्जापेन्ति । “इमस्मिं वत्थुस्मिं वीतिक्कमे इदं नाम होती”ति पज्जापनज्झि अज्जेसं अविसयो, बुद्धानंयेव एस विसयो, बुद्धानं बलं । इति यस्मा पातिमोक्खसंवरो अधिसीलं, तस्मा तं अधिसीलपज्जं दस्सेतुं **पातिमोक्खसंवरं संवरन्तस्सातिआदि वुत्तं** ।

हेट्ठा वुत्ताय एव पन तन्तिया सङ्गहितवसेन वट्टपादिका अट्ट समापत्तियो चित्तं नाम । तज्झि तथागते उप्पन्नेपि होति अनुप्पन्नेपि । अनुप्पन्ने के निब्बत्तेत्तीति? तापसपरिब्बाजका चेव सब्बज्जुबोधिसत्ता च चक्कवत्तिराजानो च । उप्पन्ने भगवति विसेसत्थिका भिक्खुआदयोपि निब्बत्तेन्तियेव । विपस्सनापादिका पन अट्ट समापत्तियो सब्बचित्तेहि अधिका, उप्पन्नेयेव तथागते उप्पज्जन्ति, नो अनुप्पन्ने । सब्बज्जुबुद्धा एव च एता पज्जापेन्ति । इति यस्मा अट्ट समापत्तियो अधिचित्तं, तस्मा अधिचित्तपज्जं दस्सेतुं **रूपावचरारूपावचरसमापत्तिं समापज्जन्तस्सातिआदि वुत्तं** ।

हेट्ठा वुत्ताय एव पन तन्तिया सङ्गहितवसेन कम्मस्सकतजाणं पज्जा नाम । तज्झि तथागते उप्पन्नेपि होति अनुप्पन्नेपि । अनुप्पन्ने वेलामदानवेस्सन्तरदानादिवसेन उप्पज्जति; उप्पन्ने तेन जाणेन महादानं पवत्तेन्तानं पमाणं नत्थि । मग्गफलपज्जा पन सब्बपज्जाहि अधिका, उप्पन्नेयेव तथागते वित्थारिका हुत्वा पवत्तति, नो अनुप्पन्ने । इति यस्मा मग्गफलपज्जा अधिपज्जा, तस्मा अतिरेकपज्जाय पज्जं दस्सेतुं **चतूसु मग्गेसूतिआदि वुत्तं** ।

तत्थ सिया – सीलं, अधिसीलं; चित्तं, अधिचित्तं; पज्जा, अधिपज्जाति इमेसु छसु कोट्टासेसु विपस्सना पज्जा कतरसन्निस्सिताति? अधिपज्जासन्निस्सिता । तस्मा यथा ओमकतरप्पमाणं छत्तं वा धजं वा उपादाय अतिरेकप्पमाणं अतिछत्तं अतिधजोति वुच्चति, एवमिदम्पि पज्जसीलं दससीलं उपादाय पातिमोक्खसंवरसीलं ‘**अधिसीलं**’ नाम; वट्टपादिका अट्ट समापत्तियो उपादाय विपस्सनापादिका अट्ट समापत्तियो ‘**अधिचित्तं**’ नाम, कम्मस्सकतपज्जं उपादाय विपस्सनापज्जा च मग्गपज्जा च फलपज्जा च ‘**अधिपज्जा**’ नामाति वेदितब्बा ।

७७१. आयकोसल्लादिनिद्देसे यस्मा **आयोति** वुट्ठि, सा अनत्थहानितो अत्थुप्पत्तितो च दुविधा; **अपायोति** अवुट्ठि, सापि अत्थहानितो अनत्थुप्पत्तितो च दुविधा; तस्मा तं दस्सेतुं **इमे धम्मे मनसिकरोतोतिआदि वुत्तं** । **इदं वुच्चतीति** या इमेसं अकुसलधम्मानं अनुप्पत्तिप्पहानेसु कुसलधम्मानञ्च उप्पत्तिट्ठितीसु पज्जा – इदं आयकोसल्लं नाम वुच्चति । या पनेसा कुसलधम्मानं अनुप्पज्जननिरुज्जनेसु अकुसलधम्मानञ्च उप्पत्तिट्ठितीसु पज्जा – इदं अपायकोसल्लं नामाति अत्थो । आयकोसल्लं ताव पज्जा होतु; अपायकोसल्लं कथं पज्जा नाम जाताति? पज्जवायेव हि ‘मय्हं एवं मनसिकरोतो अनुप्पन्ना कुसला धम्मा नुप्पज्जन्ति उप्पन्ना च निरुज्जन्ति; अनुप्पन्ना अकुसला धम्मा उप्पज्जन्ति, उप्पन्ना पवट्ठन्ती’ति पजानाति । सो एवं जत्वा अनुप्पन्नानं अकुसलानं धम्मानं उप्पज्जितुं न देति, उप्पन्ने पजहति; अनुप्पन्ने कुसले उप्पादेति, उप्पन्ने भावनापारिपूरिं पापेति । एवं अपायकोसल्लम्पि पज्जा एवाति वेदितब्बं । **सब्बापि तत्तूपाया पज्जा उपायकोसल्लन्ति** इदं पन अच्छायिककिच्चे वा भये वा उप्पन्ने तस्स तिकिच्छनत्थं ठानुप्पत्तियकारणजाननवसेनेव वेदितब्बं । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

तिकनिद्देसवण्णना ।

(४.) चतुक्कनिद्देसवण्णना

७९३. चतुब्बिधेन जाणवत्थुनिद्देसे अत्थि दिन्नन्तिआदीसु दिन्नपच्चया फलं अत्थीति इमिना उपायेन अत्थो वेदितब्बो । इदं वुच्चतीति यं जाणं ‘इदं कम्मं सकं, इदं नो सकं’न्ति जानाति — इदं कम्मस्सकतजाणं नाम वुच्चतीति अत्थो । तत्थ तिविधं कायदुच्चरितं, चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं, तिविधं मनोदुच्चरितन्ति इदं न सककम्मं नाम । तीसु द्वारेसु दसविधम्पि सुचरितं सककम्मं नाम । अत्तनो वापि होतु परस्स वा सब्बम्पि अकुसलं न सककम्मं नाम । कस्मा? अत्थभज्जनतो अनत्थजननतो च । अत्तनो वा होतु परस्स वा सब्बम्पि कुसलं सककम्मं नाम । कस्मा? अनत्थभज्जनतो अत्थजननतो च । एवं जाननसमत्थे इमस्मिं कम्मस्सकतजाणे ठत्वा बहुं दानं दत्वा सीलं पूरेत्वा उपोसथं समादियित्वा सुखेन सुखं सम्पत्तिया सम्पत्तिं अनुभवित्वा निब्बानं पत्तानं गणनपरिच्छेदो नत्थि । यथा हि सधनो पुरिसो पञ्चसु सकटसतेसु सप्पिमधुफाणितादीनि चेव लोणतिलतण्डुलादीनि च आरोपेत्वा कन्तारमगं पटिपन्नो केनचिदेव करणीयेन अत्थे उप्पन्ने सब्बेसं उपकरणानं गहितत्ता न चिन्तेति, न परितस्सति, सुखेनेव खेमन्तं पापुणाति; एवमेव इमस्मिम्पि कम्मस्सकतजाणे ठत्वा बहुं दानं दत्वा... पे०... निब्बानं पत्तानं गणनपथो नत्थि । ठपेत्वा सच्चानुलोमिकं जाणन्ति मग्गसच्चस्स परमत्थसच्चस्स च अनुलोमनतो सच्चानुलोमिकन्ति लद्धनामं विपस्सनाजाणं ठपेत्वा अवसेसा सब्बापि सासवा कुसला पज्जा कम्मस्सकतजाणमेवाति अत्थो ।

७९४. मग्गसमङ्गिस्स जाणं दुक्खेपेतं जाणन्ति एत्थ एकमेव मग्गजाणं चतूसु सच्चेसु एकपटिवेधवसेन चतूसु ठानेसु सङ्गहितं ।

७९६. धम्मे जाणन्ति एत्थ मग्गपज्जा ताव चतुन्नं सच्चानं एकपटिवेधवसेन धम्मे जाणं नाम होतु; फलपज्जा कथं धम्मे जाणं नामाति? निरोधसच्चवसेन । दुविधापि हेसा पज्जा अपरप्पच्चये अत्थपच्चक्खे अरियसच्चधम्मे किच्चतो च आरम्मणतो च पवत्तत्ता धम्मे जाणन्ति वेदितब्बा । सो इमिना धम्मेनाति एत्थ मग्गजाणं धम्मगोचरत्ता गोचरवोहारेन धम्मोति वुत्तं, उपयोगत्थे वा करणवचनं; इमं धम्मं जातेनाति अत्थो; चतुसच्चधम्मं जानित्वा ठितेन मग्गजाणेनाति वुत्तं होति । दिट्ठेनाति दस्सनेन; धम्मं पस्सित्वा ठितेनाति अत्थो । पत्तेनाति चत्तारि अरियसच्चानि पत्वा ठितत्ता धम्मं पत्तेन । विदितेनाति मग्गजाणेन चत्तारि अरियसच्चानि विदितानि पाकटानि कतानि । तस्मा तं धम्मं विदितं नाम होति । तेन विदितधम्मेन । परियोगाळहेनाति चतुसच्चधम्मं परियोगाहेत्वा ठितेन । नयं नेतीति अतीते च अनागते च नयं नेति हरति पेसेति । इदं पन न मग्गजाणस्स किच्चं, पच्चवेक्खणजाणस्स किच्चं । सत्थारा पन मग्गजाणं अतीतानागते नयं नयनसदिसं कतं । कस्मा? मग्गमूलकत्ता । भावितमग्गस्स हि पच्चवेक्खणा नाम होति । तस्मा सत्था मग्गजाणमेव नयं नयनसदिसं अकासि । अपिच एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो — यदेतं इमिना चतुसच्चगोचरं मग्गजाणं अधिगतं, तेन जाणेन कारणभूतेन अतीतानागते पच्चवेक्खणजाणसङ्घातं नयं नेति ।

इदानी यथा तेन नयं नेति, तं आकारं दस्सेतुं ये हि केचि अतीतमद्धानन्तिआदिमाह । तत्थ अब्भज्जंसूति जानिंसु पटिविज्झिंसु । इमज्जेवाति यं दुक्खं अतीते अब्भज्जंसु, यच्च अनागते अभिजानिस्सन्ति, न तज्जेव इमं; सरिक्खट्ठेन पन एवं वुत्तं । अतीतेपि हि ठपेत्वा तण्हं तेभूमकक्खन्धेयेव दुक्खसच्चन्ति पटिविज्झिंसु, तण्हंयेव समुदयसच्चन्ति निब्बानमेव निरोधसच्चन्ति अरियमग्गमेव मग्गसच्चन्ति पटिविज्झिंसु, अनागतेपि एवमेव पटिविज्झिस्सन्ति, एतरहिपि एवमेव पटिविज्झन्तीति सरिक्खट्ठेन “इमज्जेवा”ति वुत्तं । इदं वुच्चति अन्वये जाणन्ति इदं अनुगमनजाणं नयनजाणं

कारणजाणन्ति वुच्चति ।

परिये जाणन्ति चित्तपरिच्छेदजाणं । **परसत्तानन्ति** ठपेत्वा अत्तानं सेससत्तानं । इतरं तस्सेव वेवचनं । **चेतसा चेतो परिच्च पजानातीति** अत्तनो चित्तेन तेसं चित्तं सरागादिवसेन परिच्छिन्दित्वा नानप्पकारतो जानाति । **सरागं वाति** आदीसु यं वत्तब्बं, तं हेट्ठा सतिपट्टानविभङ्गे वुत्तमेव । अयं पन विसेसो — इध अनुत्तरं वा चित्तं विमुत्तं वा चित्तन्ति एत्थ लोकुत्तरम्पि लब्धति । अविपस्सनूपगम्पि हि परचित्तजाणस्स विसयो होतियेव ।

अवसेसा पज्जाति धम्मे जाणादिका तिस्सो पज्जा ठपेत्वा सेसा सब्बापि पज्जा जाणन्ति सम्मतत्ता **सम्मुतिजाणं** नाम होति । वचनत्थो पनेत्थ सम्मुतिम्हि जाणन्ति सम्मुतिजाणं ।

७९७. कामावचरकुसले पज्जाति अयज्हि एकन्तेन वट्ठस्मिं चुतिपटिसन्धिं आचिनतेव, तस्मा “आचयाय नो अपचयाया”ति वुत्ता । लोकुत्तरमगपज्जा पन यस्मा चुतिपटिसन्धिं अपचिनतेव, तस्मा “अपचयाय नो आचयाया”ति वुत्ता । रूपावचरारूपावचरपज्जा चुतिपटिसन्धिम्पि आचिनति, विक्खम्भनवसेन किलेसे चेव किलेसमूलके च धम्मे अपचिनति, तस्मा “आचयाय चेव अपचयाय चा”ति वुत्ता । सेसा नेव चुतिपटिसन्धिं आचिनति न अपचिनति, तस्मा “नेव आचयाय नो अपचयाया”ति वुत्ता ।

७९८. न च अभिज्जायो पटिविज्झतीति इदं पठमज्झानपज्जं सन्धाय वुत्तं । सा हिस्स कामविवेकेन पत्तब्बत्ता किलेसनिब्बिदाय संवत्तति । ताय चेस कामेसु वीतरागो होति, अभिज्जापादकभावं पन अप्पत्तताय नेव पज्ज अभिज्जायो पटिविज्झति, निमित्तारम्मणत्ता न सच्चानि पटिविज्झति । एवमयं पज्जा **निब्बिदाय होति नो पटिवेधाय** । **स्वेवाति** पठमज्झानं पत्वा ठितो । **कामेसु वीतरागो समानोति** तथा विक्खम्भितानंयेव कामानं वसेन वीतरागो । **अभिज्जायो पटिविज्झतीति** पज्ज अभिज्जायो पटिविज्झति । इदं चतुत्थज्झानपज्जं सन्धाय वुत्तं । चतुत्थज्झानपज्जा हि अभिज्जापादकभावेनापि पज्ज अभिज्जायो पटिविज्झति, अभिज्जाभावप्पत्तियापि पटिविज्झति एव । तस्मा सा **पटिवेधाय** होति । पठमज्झानपज्जाय एव पन किलेसेसुपि निब्बिन्दत्ता **नो निब्बिदाय** । या पनायं दुतियततियज्झानपज्जा, सा कतरकोट्टासं भजतीति? सोमनस्सवसेन पठमज्झानम्पि भजति, अवितक्कवसेन चतुत्थज्झानम्पि । एवमेसा पठमज्झानसन्निस्सिता वा चतुत्थज्झानसन्निस्सिता वा कातब्बा । **निब्बिदाय चेव पटिवेधाय चाति** मगपज्जा सब्बस्मिम्पि वट्ठे निब्बिन्दनतो निब्बिदाय, छट्ठं अभिज्जं पटिविज्झनतो पटिवेधाय च होति ।

७९९. पठमस्स ज्ञानस्स लाभीति आदीसु ख्वायं अप्पगुणस्स पठमज्झानस्स लाभी । तं ततो वुट्ठितं आरम्मणवसेन कामसहगता हुत्वा सज्जामनसिकारा समुदाचरन्ति तुदन्ति चोदेन्ति । तस्स कामानुपक्खन्दानं सज्जामनसिकारानं वसेन सा पठमज्झानपज्जा हायति परिहायति; तस्मा **हानभागिनीति** वुत्ता । **तदनुधम्मताति** तदनुरूपसभावा । **सति सन्तिट्ठतीति** इदं मिच्छासतिं सन्धाय वुत्तं, न सम्मासतिं । यस्स हि पठमज्झानानुरूपसभावा पठमज्झानं सन्ततो पणीततो दिस्वा अस्सादयमाना अभिनन्दमाना निकन्ति उप्पज्जति, तस्स निकन्तिवसेन सा पठमज्झानपज्जा नेव हायति, न वट्ठति, ठितिकोट्टासिका होति । तेन वुत्तं **ठितिभागिनी** पज्जाति । **अवितक्कसहगताति** अवितक्कं दुतियज्झानं सन्ततो पणीततो मनसिकरोतो आरम्मणवसेन अवितक्कसहगता । **समुदाचरन्तीति** पगुणतो पठमज्झानतो वुट्ठितं दुतियज्झानाधिगमत्थाय तुदन्ति चोदेन्ति । तस्स उपरि दुतियज्झानानुपक्खन्दानं सज्जामनसिकारानं वसेन सा पठमज्झानपज्जा विसेसभूतस्स दुतियज्झानस्स उप्पत्तिट्ठानताय **विसेसभागिनीति** वुत्ता । **निब्बिदासहगताति** तमेव पठमज्झानतो वुट्ठितं निब्बिदासङ्घातेन विपस्सनाजाणेन सहगता । विपस्सनाजाणज्हि ज्ञानङ्गभेदे वत्तन्ते निब्बिन्दति उक्कण्ठति, तस्मा निब्बिदाति वुच्चति ।

समुदाचरन्तीति निब्बानसच्छिकिरियत्थाय तुदन्ति चोदेन्ति । विरागूपसञ्जिताति विरागसङ्घातेन निब्बानेन उपसंहिता । विपस्सनाजाणम्हि सक्का इमिना मग्गेन विरागं निब्बानं सच्छिकातुन्ति पवत्तितो “विरागूपसञ्जित”न्ति वुच्चति । तं सम्पयुत्ता सज्जामनसिकारापि विरागूपसञ्जिता एव नाम । तस्स तेसं सज्जामनसिकारानं वसेन सा पठमज्झानपज्जा अरियमग्गपटिवेधस्स पदट्टानताय निब्बेधभागिनीति वुत्ता । एवं चतूसु ठानेसु पठमज्झानपज्जाव कथिता । दुतियज्झानपज्जादीसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो ।

८०१. किच्छेन कसिरेन समाधिं उप्पादेन्तस्साति लोकुत्तरसमाधिं उप्पादेन्तस्स पुब्बभागे आगमनकाले किच्छेन कसिरेन दुक्खेन ससङ्घारेण सप्पयोगेन किलमन्तस्स किलेसे विक्खम्भेत्वा आगतस्स । दन्धं तण्ठानं अभिजानन्तस्साति विक्खम्भितेसु किलेसेसु विपस्सनापरिवासे चिरं वसित्वा तं लोकुत्तरसमाधिसङ्घातं ठानं दन्धं सणिकं अभिजानन्तस्स पटिविज्झन्तस्स, पापुणन्तस्साति अत्थो । अयं वुच्चतीति या एसा एवं उप्पज्जति, अयं किलेसविक्खम्भनपटिपदाय दुक्खत्ता, विपस्सनापरिवासपज्जाय च दन्धत्ता मग्गकाले एकचित्तक्खणे उप्पन्नापि पज्जा आगमनवसेन दुक्खपटिपदा दन्धाभिज्जा नामाति वुच्चति । उपरि तीसु पदेसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो ।

८०२. समाधिस्स न निकामलाभिस्साति यो समाधिस्स न निकामलाभी होति, सो तस्स न निकामलाभी नाम । यस्स समाधि उपरूपरि समापज्जनत्थाय उस्सविकतुं पच्चयो न होति, तस्स अप्पगुणज्झानलाभिस्साति अत्थो । आरम्मणं थोकं फरन्तस्साति परित्ते सुप्पमत्ते वा सरावमत्ते वा आरम्मणे परिकम्मं कत्वा तत्थेव अप्पनं पत्वा तं अवड्ढितं थोकमेव आरम्मणं फरन्तस्साति अत्थो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । ननिकामलाभीपटिपक्खतो हि पगुणज्झानलाभी एत्थ निकामलाभीति वुत्तो । अवड्ढितारम्मणपटिपक्खतो च वड्ढितारम्मणं विपुलन्ति वुत्तं । सेसं तादिसमेव ।

जरामरणेपेतं जाणन्ति निब्बानमेव आरम्मणं कत्वा चतुन्नं सच्चानं एकपटिवेधवसेन एतं वुत्तं ।

जरामरणं आरब्धातिआदीनि पन एकेकं वत्थुं आरब्भ पवत्तिकाले पुब्बभागे सच्चववत्थापनवसेन वुत्तानि । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

चतुक्कनिद्देसवण्णना ।

(५.) पञ्चकनिद्देसवण्णना

८०४. पञ्चविधेन जाणवत्थुनिद्देसे पीतिफरणतादीसु पीतिं फरमाना उप्पज्जतीति द्वीसु झानेसु पज्जा पीतिफरणता नाम । सुखं फरमाना उप्पज्जतीति तीसु झानेसु पज्जा सुखफरणता नाम । परेसं चेतोफरमाना उप्पज्जतीति चेतोपरियपज्जा चेतोफरणता नाम । आलोकं फरमाना उप्पज्जतीति दिब्बचक्खुपज्जा आलोकफरणता नाम । पच्चवेक्खणजाणं पच्चवेक्खणानिमित्तं नाम । तेनेव वुत्तं “द्वीसु झानेसु पज्जा पीतिफरणता”तिआदि । तत्थ च पीतिफरणता सुखफरणता द्वे पादा विय, चेतोफरणता आलोकफरणता द्वे हत्था विय, अभिज्जापादकज्झानं मज्झिमकायो विय, पच्चवेक्खणानिमित्तं सीसं विय । इति भगवा पञ्चङ्गिकं सम्मासमाधिं अङ्गपच्चङ्गसम्पन्नं पुरिसं विय कत्वा दस्सेसि । अयं पञ्चङ्गिको सम्मासमाधीति अयं हत्थपादसीससदिसेहि पञ्चहि अङ्गेहि युत्तो सम्मासमाधीति पादकज्झानसमाधिं कथेसि ।

अयं समाधि पच्चुप्पन्नसुखो चेवातिआदीसु अरहत्तफलसमाधि अधिप्पेतो । सो हि अप्पितप्पितक्खणे सुखत्ता पच्चुप्पन्नसुखो । पुरिमो पुरिमो पच्छिमस्स पच्छिमस्स समाधिसुखस्स पच्चयत्ता आयतिं सुखविपाको । सन्तं सुखुमं

फलचित्तं पणीतं मधुररूपं समुद्वापेति । फलसमापत्तिया वुड्डितस्स हि सब्बकायानुगतं सुखसम्पस्सं फोडुब्बं पटिच्च सुखसहगतं कायविज्जाणं उप्पज्जति । इमिनापि परियायेन आयतिं सुखविपाको । किलेसेहि आरकत्ता **अरियो** । कामामिसवट्टामिसलोकामिसानं अभावा **निरामिसो** । बुद्धादीहि महापुरिसेहि सेवितत्ता **अकापुरिससेवितो** । अङ्गसन्तताय आरम्मणसन्तताय सब्बकिलेसदरथसन्तताय च **सन्तो** । अतप्पनीयट्ठेन **पणीतो** । किलेसपटिप्पस्सद्धिया लद्धत्ता किलेसपटिप्पस्सद्धिभावस्स वा लद्धत्ता **पटिप्पस्सद्धिलद्धो** । पटिप्पस्सद्धं पटिप्पस्सद्धीति हि इदं अत्थतो एकं । पटिप्पस्सद्धकिलेसेन वा अरहता लद्धत्तापि पटिप्पस्सद्धिलद्धो । एकोदिभावेन अधिगतत्ता एकोदिभावमेव वा अधिगतत्ता **एकोदिभावाधिगतो** । अप्पगुणसासवसमाधि विय ससङ्खारेण सप्पयोगेन चित्तेन पच्चनीकधम्मो निग्गह् किलेसे वारेत्वा अनधिगतत्ता **न ससङ्खारनिग्गह्वारितगतो** । तज्ज समाधिं समापज्जन्तो ततो वा वुड्डहन्तो सतिवेपुल्लप्पत्तत्ता सतोव समापज्जति सतोव वुड्डहति । यथापरिच्छिन्नकालवसेन वा सतो समापज्जति सतो वुड्डहति । तस्मा यदेत्थ “अयं समाधि पच्चुप्पन्नसुखो चेव आयतिज्ज सुखविपाको”ति एवं पच्चवेक्खमानस्स पच्चत्तयेव अपरप्पच्चयं जाणं उप्पज्जति — तं एकमङ्गं । एस नयो सेसेसुपि । एवमिमेहि पज्जहि पच्चवेक्खणजाणेहि अयं समाधि पज्जजाणिको सम्मासमाधि नाम वुत्तोति ।

पज्जकनिद्देसवण्णना ।

(६.) छक्कनिद्देसवण्णना

८०५. छब्बिधेन जाणवत्थुनिद्देसे **इद्धिविधे जाणन्ति** “एकोपि हुत्वा बहुधा होती”ति आदिनयप्पवत्ते (दी० नि० १.४८४; पटि० म० १.१०२) इद्धिविधे जाणं । इमिना अवितक्काविचारा उपेक्खासहगता रूपावचरा बहुधाभावादिसाधिका एकचित्तक्खणिका अप्पनापज्जाव कथिता । **सोतधातुविसुद्धिया जाणन्ति** दूरसन्तिकादिभेदसद्धारम्मणा दिब्बसोतधातुया जाणं । इमिनापि अवितक्काविचारा उपेक्खासहगता रूपावचरा पकतिसोतविसयातीतसद्धारम्मणा एकचित्तक्खणिका अप्पनापज्जाव कथिता । **परचित्ते जाणन्ति** परसत्तानं चित्तपरिच्छेदे जाणं । इमिनापि यथावुत्तप्पकारा परेसं सरागादिचित्तारम्मणा एकचित्तक्खणिका अप्पनापज्जाव कथिता । **पुब्बेनिवासानुस्सतिया जाणन्ति** पुब्बेनिवासानुस्सतिसम्पयुत्तं जाणं । इमिनापि यथावुत्तप्पकारा पुब्बे निवुत्थक्खन्धानुस्सरणसतिसम्पयुत्ता एकचित्तक्खणिका अप्पनापज्जाव कथिता । **सत्तानं चुतूपपाते जाणन्ति** सत्तानं चुतियज्ज उपपाते च जाणं । इमिनापि यथावुत्तप्पकारा चवनकउपपज्जनकानं सत्तानं वण्णधातुआरम्मणा एकचित्तक्खणिका अप्पनापज्जाव कथिता । **आसवानं खये जाणन्ति** सच्चपरिच्छेदजाननजाणं । इदं लोकुत्तरमेव । सेसानि लोकियानीति ।

छक्कनिद्देसवण्णना ।

(७.) सत्तकनिद्देसादिवण्णना

८०६. सत्तविधेन जाणवत्थुनिद्देसे **जातिपच्चया जरामरणन्ति** आदिना नयेन पवत्तिनिवत्तिवसेन एकादससु पटिच्चसमुप्पादङ्गेषु एकेकस्मिं कालत्तयभेदतो पच्चवेक्खणजाणं वत्त्वा पुन “यम्पिस्स तं धम्मट्ठित्तिजाण”न्ति एवं तदेव जाणं सङ्खेपतो खयधम्मतादीहि प्रकारेहि वुत्तं । तत्थ **जातिपच्चया जरामरणं, असति जातिया नत्थि जरामरणन्ति** जाणद्वयं पच्चुप्पन्नद्धानवसेन वुत्तं । **अतीतम्पि अद्धानं, अनागतम्पि अद्धानन्ति** एवं अतीते जाणद्वयं, अनागते जाणद्वयन्ति छ । तानि धम्मट्ठित्तिजाणेन सद्धिं सत्तं । तत्थ **धम्मट्ठित्तिजाणन्ति** पच्चयाकारजाणं । पच्चयाकारो हि धम्मनं

पवत्तिद्वितिकारणत्ता धम्मद्वितीति वुच्चति; तत्थ जाणं धम्मद्वितीजाणं । एतस्सेव छब्बिधस्स जाणस्सेतं अधिवचनं । एवं एकेकस्मिं अङ्गे इमानि सत्त सत्त कत्वा एकादससु अङ्गेषु सत्तसत्तति होन्ति । तत्थ **खयधम्मन्ति** खयगमनसभावं । **वयधम्मन्ति** वयगमनसभावं । **विरागधम्मन्ति** विरज्जनसभावं । **निरोधधम्मन्ति** निरुज्जनसभावं । इमिना किं कथितं? अपरविपस्सनाय पुरिमविपस्सनासम्मसनं कथितं । तेन किं कथितं होति? सत्तक्खत्तुं विपस्सनापटिविपस्सना कथिता । पठमजाणेन हि सब्बसङ्खारे अनिच्चा दुक्खा अनत्ताति दिस्वा तं जाणं दुतियेन दट्ठं वट्ठति, दुतियं ततियेन, ततियं चतुत्थेन, चतुत्थं पच्चमेन, पच्चमं छट्ठेन, छट्ठं सत्तमेन । एवं सत्त विपस्सनापटिविपस्सना कथिता होन्तीति ।

सत्तकनिद्देसवण्णना ।

८०७. अट्ठविधेन जाणवत्थुनिद्देसे **सोतापत्तिमग्गे पज्जाति** सोतापत्तिमग्गहि पज्जा । इमिना सम्पयुत्तपज्जाव कथिता । सेसपदेसुपि एसेव नयोति ।

अट्ठकनिद्देसवण्णना ।

८०८. नवविधेन जाणवत्थुनिद्देसे **अनुपुब्बविहारसमापत्तीसूति** अनुपुब्बविहारसङ्घातासु समापत्तीसु । तासं अनुपुब्बेन अनुपटिपाटिया विहारितब्बट्ठेन अनुपुब्बविहारता, समापज्जितब्बट्ठेन समापत्तिता दट्ठब्बा । तत्थ **पठमज्झानसमापत्तिया पज्जाति** आदयो अट्ठ सम्पयुत्तपज्जा वेदितब्बा । नवमा पच्चवेक्खणपज्जा । सा हि निरोधसमापत्तिं सन्ततो पणीततो पच्चवेक्खमानस्स पवत्ति । तेन वुत्तं — “सज्जावेदयितनिरोधसमापत्तिया वुट्ठितस्स पच्चवेक्खणजाण”न्ति ।

नवकनिद्देसवण्णना ।

(१०.) दसकनिद्देसवण्णना

पठमबलनिद्देसो

८०९. दसविधेन जाणवत्थुनिद्देसे **अट्ठानन्ति** हेतुपटिक्खेपो । **अनवकासोति** पच्चयपटिक्खेपो । उभयेनापि कारणमेव पटिक्खपति । कारणज्झि तदायत्तवृत्तिताय अत्तनो फलस्स ठानन्ति च अवकासोति च वुच्चति । यन्ति येन कारणेन । **दिट्ठिसम्पन्नोति** मग्गदिट्ठिया सम्पन्नो सोतापन्नो अरियसावको । **कज्जि सङ्खारन्ति** चतुभूमकेसु सङ्खत्तसङ्खारेसु कज्जि एकं सङ्खारम्पि । **निच्चतो उपगच्छेय्याति** निच्चोति गणहेय्य । **नेतं ठानं विज्जतीति** एतं कारणं नत्थि, न उपलब्धति । यं **पुथुज्जनोति** येन कारणेन पुथुज्जनो । **ठानमेतं विज्जतीति** एतं कारणं अत्थि; सस्सतदिट्ठिया हि सो तेभूमकेसु सङ्खारेसु कज्जि सङ्खारं निच्चतो गणहेय्याति अत्थो । चतुत्थभूमकसङ्खारो पन तेजुस्सदत्ता दिवसं सन्ततो अयोगुळो विय मक्खिकानं दिट्ठिया वा अज्जेसं वा अकुसलानं आरम्भणं न होति । इमिना नयेन **कज्जि सङ्खारं सुखतोति** आदीसुपि अत्थो वेदितब्बो । **सुखतो उपगच्छेय्याति** “एकन्तसुखी अत्ता होति अरोगो परम्मरणा”ति (म० नि० ३.२१) एवं अत्तदिट्ठिवसेन सुखतो गाहं सन्थायेतं वुत्तं । दिट्ठिविप्पयुत्तचित्तेन पन अरियसावको परिळाहाभिभूतो परिळाहवूपसमत्थं, मत्तहत्थीपरितासितो विय, सुचिकामो पोक्खब्राह्मणो गूथं कज्जि सङ्खारं सुखतो उपगच्छति । अत्तवादे कसिणादिपण्णात्तिसङ्गहत्थं सङ्खारन्ति अवत्त्वा **कज्जि धम्मन्ति** वुत्तं । इधापि अरियसावकस्स चतुभूमकवसेन परिच्छेदो वेदितब्बो, पुथुज्जनस्स तेभूमकवसेन; सब्बवारेसु वा अरियसावकस्सापि तेभूमकवसेनेव परिच्छेदो वट्ठति । यं यज्झि पुथुज्जनो गणहाति, ततो ततो अरियसावको गाहं

विनिवेडेति । पुथुज्जनो हि यं यं निच्चं सुखं अत्ताति गण्हाति, तं तं अरियसावको अनिच्चं दुक्खं अनत्ताति गणहन्तो गाहं विनिवेडेति ।

मातरन्ति आदीसु जनिकाव माता । मनुस्सभूतोव खीणासवो अरहाति अधिप्पेतो । किं पन अरियसावको अज्जं जीविता वोरोपेय्याति? एतम्पि अट्टानं । सचेपि भवन्तरगतं अरियसावकं अत्तनो अरियसावकभावं अजानन्तम्पि कोचि एवं वदेय्य — ‘इमं कुन्थकिपिल्लिकं जीविता वोरोपेत्वा सकलचक्कवाळगब्भे चक्कवत्तिरज्जं पटिपज्जाही’ति, नेव सो तं जीविता वोरोपेय्य । अथ वापि नं एवं वदेय्युं — ‘सचे इमं न घातेस्ससि, सीसं ते छिन्दिस्सामा’ति, सीसमेवस्स छिन्देय्युं, नेव सो तं घातेय्य । पुथुज्जनभावस्स पन महासावज्जभावदस्सनत्थं अरियसावकस्स च बलदीपनत्थमेतं वुत्तं । अयज्हेत्थ अधिप्पायो — सावज्जो पुथुज्जनभावो, यत्र हि नाम पुथुज्जनो मातुघातादीनिपि आनन्तरियाणि करिस्सति । महाबलो अरियसावको; सो एतानि कम्मनि न करोतीति ।

पदुट्ठेन चित्तेनाति दोससम्पयुत्तेन वधकचित्तेन । **लोहितं उप्पादेय्या**ति जीवमानकसरारे खुद्दकमक्खिकाय पिवनमत्तम्पि लोहितं उप्पादेय्य । **सङ्गं भिन्देय्या**ति समानसंवासकं समानसीमायं ठितं पञ्चहि कारणेहि सङ्गं भिन्देय्य, वुत्तज्हेतं — “पञ्चहुपालि, आकारेहि सङ्गो भिज्जति — कम्मेन, उद्देसेन, वोहरन्तो, अनुस्सावनेन, सलाकग्गाहेना”ति (परि० ४५८) ।

तत्थ ‘**कम्मेना**’ति अपलोकनादीसु चतूसु कम्मेसु अज्जतरेन कम्मेन । ‘**उद्देसेना**’ति पञ्चसु पातिमोक्खुद्देसेसु अज्जतरेन उद्देसेन । ‘**वोहरन्तो**’ति कथयन्तो, ताहि ताहि उप्पत्तीहि ‘अधम्मं धम्मो’ति आदीनि अट्टारस भेदकरवत्थूनि दीपेन्तो । ‘**अनुस्सावनेना**’ति ‘ननु तुम्हे जानाथ मय्हं उच्चाकुला पब्बजितभावं बहुस्सुतभावज्ज! मादिसो नाम उद्धम्मं उब्बिनयं सत्थुसासनं गाहेय्याति चित्तम्पि उप्पादेतुं तुम्हाकं न युत्तं । किं मय्हं अवीचि नीलुप्पलवनं विय सीतलो? किमहं अपायतो न भायामी’ति आदिना नयेन कण्णमूले वचीभेदं कत्वा अनुस्सावनेन । ‘**सलाकग्गाहेना**’ति एवं अनुस्सावेत्वा तेसं चित्तं उपत्थम्भेत्वा अनिवत्तनधम्मे कत्वा “गण्धथ इमं सलाक”न्ति सलाकग्गाहेन । एत्थ च कम्ममेव उद्देसो वा पमाणं वोहारानुस्सावनसलाकग्गाहा पन पुब्बभागा । अट्टारसवत्थुदीपनवसेन हि वोहरन्तेन तत्थ रुचिजननत्थं अनुस्सावेत्वा सलाकाय गाहितायपि अभिन्नोव होति सङ्गो । यदा पन एवं चत्तारो वा अतिरेका वा सलाकं गाहेत्वा आवेणिकं कम्मं वा उद्देसं वा करोन्ति, तदा सङ्गो भिन्नो नाम होति ।

एवं दिट्ठिसम्पन्नो पुग्गलो सङ्गं भिन्देय्याति नेतं ठानं विज्जति । एत्तावता मातुघातादीनि पञ्च आनन्तरियकम्मनि दस्सितानि होन्ति, यानि पुथुज्जनो करोति, न अरियसावको । तेसं आविभावत्थं —

कम्मतो द्वारतो चेव, कप्पट्टितियतो तथा ।

पाकसाधारणादीहि, विज्जातब्बो विनिच्छयो ॥

तत्थ ‘**कम्मतो**’ ताव — एत्थ हि मनुस्सभूतस्सेव मनुस्सभूतं मातरं वा पितरं वा अपि परिवत्तलिङ्गं जीविता वोरोपेन्तस्स कम्मं आनन्तरियं होति । तस्स विपाकं पटिबाहिस्सामी’ति सकलचक्कवाळं महाचेतियप्पमाणेहि कज्जनथूपेहि पूरेत्वापि, सकलचक्कवाळं पूरेत्वा निसिन्नभिकखुसङ्गस्स महादानं दत्वापि, बुद्धस्स भगवतो सङ्घाटिकण्णं अमुज्चित्वाव विचरित्वापि, कायस्स भेदा निरयमेव उपपज्जति । यो पन सयं मनुस्सभूतो तिरच्छानभूतं मातरं वा पितरं वा, सयं वा तिरच्छानभूतो मनुस्सभूतं, तिरच्छानभूतोयेव वा तिरच्छानभूतं जीविता वोरोपेति, तस्स कम्मं आनन्तरियं न होति,

कम्मं पन भारियं होति, आनन्तरियं आहच्चेव तिड्ढति । मनुस्सजातिकानं पन वसेन अयं पज्जो कथितो ।

एत्थ एळकचतुक्कं, सङ्गामचतुक्कं, चोरचतुक्कञ्च कथेतब्बं । ‘एळकं मारेमी’ति अभिसन्धिनापि हि एळकट्टाने ठितं मनुस्सो मनुस्सभूतं मातरं वा पितरं वा मारेन्तो आनन्तरियं फुसति । एळकाभिसन्धिना पन मातापितिअभिसन्धिना वा एळकं मारेन्तो आनन्तरियं न फुसति । मातापितिअभिसन्धिना मातापितरो मारेन्तो फुसतेव । एस नयो इतरस्मिम्पि चतुक्कद्वये । यथा च मातापितूसु, एवं अरहन्तेपि एतानि चतुक्कानि वेदितब्बानि । मनुस्सअरहन्तमेव च मारेत्वा आनन्तरियं फुसति, न यक्खभूतं; कम्मं पन भारियं आनन्तरियसदिसमेव । मनुस्सअरहन्तस्स च पुथुज्जनकालेयेव सत्थप्पहारे वा विसे वा दिन्नेपि यदि सो अरहत्तं पत्वा तेनेव मरति, अरहन्तघातो होतियेव । यं पन पुथुज्जनकाले दिन्नं दानं अरहत्तं पत्वा परिभुज्जति, पुथुज्जनस्सेव तं दिन्नं होति । सेसअरियपुग्गले मारेन्तस्स आनन्तरियं नत्थि, कम्मं पन भारियं आनन्तरियसदिसमेव ।

लोहितुप्पादे तथागतस्स अभेज्जकायताय परूपक्कमेन चम्मच्छेदं कत्वा लोहितपग्घरणं नाम नत्थि । सरीरस्स पन अन्तोयेव एकस्मिं ठाने लोहितं समोसरति । देवदत्तेन पटिविद्धसिलातो भिज्जित्वा गता सकलिकापि तथागतस्स पादन्तं पहरि । फरसुना पहटो विय पादो अन्तोलोहितोयेव अहोसि । तथा करोन्तस्स आनन्तरियं होति । जीवको पन तथागतस्स रुचिया सत्थकेन चम्मं छिन्दित्वा तम्हा ठाना दुड्डलोहितं नीहरित्वा फासुकमकासि । तथा करोन्तस्स पुज्जकम्ममेव होति ।

अथ ये च परिनिब्बुते तथागते चेतियं भिन्दन्ति, बोधिं छिन्दन्ति, धातुम्हि उपक्कमन्ति, तेसं किं होतीति? भारियं कम्मं होति आनन्तरियसदिसं । सधातुकं पन थूपं वा पटिमं वा बाधयमानं बोधिसाखञ्च छिन्दितुं वट्टति । सचेपि तत्थ निलीना सकुणा चेतिये वच्चं पातेन्ति, छिन्दितुं वट्टतियेव । परिभोगचेतियतो हि सरीरचेतियं महन्तरं । चेतियवत्थुं भिन्दित्वा गच्छन्तं बोधिमूलम्पि छिन्दित्वा हरितुं वट्टति । या पन बोधिसाखा बोधिघरं बाधति, तं गेहरक्खणत्थं छिन्दितुं न लब्धति । बोधिअत्थज्झि गेहं, न गेहत्थाय बोधि । आसनघरेपि एसेव नयो । यस्मिं पन आसनघरे धातु निहिता होति, तस्स रक्खणत्थाय बोधिसाखं छिन्दितुं वट्टति । बोधिजग्गनत्थं ओजोहरणसाखं वा पूतिट्ठानं वा छिन्दितुं वट्टतियेव; सरीरपटिजग्गने विय पुज्जम्पि होति ।

सङ्खभेदे सीमट्टकसङ्के असन्निपतिते विसुं परिसं गहेत्वा कतवोहारानुस्सावनसलाकग्गाहस्स कम्मं वा करोन्तस्स उद्देसं वा उद्दिसन्तस्स भेदो च होति आनन्तरियकम्मञ्च । समग्गसज्जाय पन वट्टति । समग्गसज्जाय हि करोन्तस्स नेव भेदो होति न आनन्तरियकम्मं । तथा नवतो ऊनपरिसायं । सब्बन्तिमेन पन परिच्छेदेन नवन्नं जनानं यो सङ्खं भिन्दति, तस्स आनन्तरियकम्मं होति । अनुवत्तकानं अधम्मवादीनं महासावज्जं कम्मं; धम्मवादिनो अनवज्जा । तत्थ नवन्नमेव सङ्खभेदे इदं सुत्तं — “एकतो, उपालि, चत्तारो होन्ति, एकतो चत्तारो, नवमो अनुस्सावेति सलाकं गाहेति — ‘अयं धम्मो, अयं विनयो, इदं सत्थुसासनं, इदं गण्हथ, इदं रोचेथा’ति । एवं खो, उपालि, सङ्खराजि चेव होति सङ्खभेदो च । नवन्नं वा, उपालि, अतिरेकनवन्नं वा सङ्खराजि चेव होति सङ्खभेदो चा’ति (चूळव० ३५१) ।

एतेसु च पन पज्जसु सङ्खभेदो वचीकम्मं, सेसानि कायकम्मानीति । एवं कम्मतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘द्वारतो’ति सब्बानेव चेतानि कायद्वारतोपि वचीद्वारतोपि समुट्ठहन्ति । पुरिमानि पनेत्थ चत्तारि आणत्तिकविज्जामयपयोगवसेन वचीद्वारतो समुट्ठहित्वापि कायद्वारमेव पूरेन्ति । सङ्खभेदो हत्थमुद्दाय भेदं करोन्तस्स कायद्वारतो समुट्ठहित्वापि वचीद्वारमेव पूरेतीति । एवमेत्थ द्वारतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘कण्डितित्यतो’ति सङ्गभेदोयेव चेत्थ कण्डितित्यो । सण्ठहन्ते हि कप्पे कप्पवेमज्झे वा सङ्गभेदं कत्वा कप्पविनासेयेव मुच्चति । सचेपि हि ‘स्वे कप्पो विनस्सिस्सती’ति अज्ज सङ्गभेदं करोति, स्वेयेव मुच्चति, एकदिवसमेव निरये पच्चति । एवं करणं पन नत्थि । सेसानि चत्तारि कम्मानि आनन्तरियानेव होन्ति, न कण्डितित्यानीति । एवमेत्थ कण्डितित्यतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘पाकतो’ति येन च पञ्चपेतानि कम्मानि कतानि होन्ति, तस्स सङ्गभेदोयेव पटिसन्धिवसेन विपच्चति । सेसानि “अहोसि कम्मं नाहोसि कम्मविपाको”ति एवमादीसु सङ्गं गच्छन्ति । सङ्गभेदाभावे लोहितुप्पादो, तदभावे अरहन्तघातो, तदभावे सचे पिता सीलवा होति, माता दुस्सीला नो वा तथा सीलवती, पितुघातो पटिसन्धिवसेन विपच्चति । सचे माता मातुघातो । द्वीसुपि सीलेन वा दुस्सीलेन वा समानेसु मातुघातोव पटिसन्धिवसेन विपच्चति; माता हि दुक्करकारिणी बहूपकारा च पुत्तानन्ति । एवमेत्थ पाकतोपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

‘साधारणादीही’ति पुरिमानि चत्तारि सब्बेसम्पि गहट्टपब्बजितानं साधारणानि । सङ्गभेदो पन “न खो, उपालि, भिक्खुनी सङ्गं भिन्दति, न सिक्खमाना, न सामणेरो, न सामणेरी, न उपासको, न उपासिका सङ्गं भिन्दति । भिक्खु खो, उपालि, पकतत्तो समानसंवासको समानसीमायं ठितो सङ्गं भिन्दती”ति (चूळव० ३५१) वचनतो वुत्तप्पकारस्स भिक्खुनोव होति, न अज्जस्स; तस्मा असाधारणो । आदिसद्देन सब्बेपेते दुक्खवेदनासहगता दोसमोहसम्पयुत्ता चाति एवमेत्थ साधारणादीहिपि विज्जातब्बो विनिच्छयो ।

अज्जं सत्थारन्ति ‘अयं मे सत्था सत्थुकिच्चं कातुं समत्थो’ति भवन्तरेपि अज्जं तित्थकरं ‘अयं मे सत्था’ति एवं गणहेय्य — नेतं ठानं विज्जतीति अत्थो । अट्ठमं भवं निब्बत्तेय्याति सब्बमन्दपज्जोपि सत्तमं भवं अतिक्कमित्वा अट्ठमं निब्बत्तेय्य — नेतं ठानं विज्जति । उत्तमकोटिया हि सत्तमं भवं सन्धायेवेस “नियतो सम्बोधिपरायणो”ति वुत्तो । किं पन तं नियामेति? किं पुब्बहेतु नियामेति उदाहु पटिलद्धमग्गो उदाहु उपरि तयो मग्गाति? सम्मासम्बुद्धेन गहितं नाममत्तमेतं । पुग्गलो पन नियतो नाम नत्थि । “पुब्बहेतु नियामेती”ति वुत्ते हि उपरि तिण्णं मग्गानं उपनिस्सयो वुत्तो होति, पठममग्गस्स उपनिस्सयाभावो आपज्जति । इच्चस्स अहेतु अप्पच्चया निब्बत्तिं पाप्पुणाति । “पटिलद्धमग्गो नियामेती”ति वुत्ते उपरि तयो मग्गा अकिच्चका होन्ति, पठममग्गोव सकिच्चको, पठममग्गेनेव किलेसे खेपेत्वा परिनिब्बायितब्बं होति । “उपरि तयो मग्गा नियामेन्ती”ति वुत्ते पठममग्गो अकिच्चको होति, उपरि तयो मग्गाव सकिच्चका, पठममग्गं अनिब्बत्तेत्वा उपरि तयो मग्गा निब्बत्तेत्वा होन्ति, पठममग्गेन च अनुप्पज्जित्वाव किलेसा खेपेत्वा होन्ति । तस्मा न अज्जो कोचि नियामेति, उपरि तिण्णं मग्गानं विपस्सनाव नियामेति । सचे हि तेसं विपस्सना तिक्खा सूरा हुत्वा वहति, एकंयेव भवं निब्बत्तेत्वा अरहत्तं पत्वा परिनिब्बाति । ततो मन्दतरपज्जो दुतिये वा ततिये वा चतुत्थे वा पज्जमे वा छट्ठे वा भवे अरहत्तं पत्वा परिनिब्बाति । सब्बमन्दपज्जो सत्तमं भवं निब्बत्तेत्वा अरहत्तं पाप्पुणाति, अट्ठमे भवे पटिसन्धि न होति । इति सम्मासम्बुद्धेन गहितं नाममत्तमेतं । सत्था हि बुद्धतुलाय तुलेत्वा सब्बज्जुतजाणेन परिच्छिन्दित्वा ‘अयं पुग्गलो सब्बमहापज्जो तिक्खविपस्सको एकमेव भवं निब्बत्तेत्वा अरहत्तं गण्हिस्सती’ति ‘एकबीजी’ति नामं अकासि; ‘अयं पुग्गलो दुतियं, ततियं, चतुत्थं, पज्जमं, छट्ठं भवं निब्बत्तेत्वा अरहत्तं गण्हिस्सती’ति ‘कोलंकोलो’ति नामं अकासि; ‘अयं पुग्गलो सत्तमं भवं निब्बत्तेत्वा अरहत्तं गण्हिस्सती’ति ‘सत्तक्खत्तुपरमो’ति नामं अकासि ।

कोचि पन पुग्गलो सत्तन्नं भवानं नियतो नाम नत्थि । अरियसावको पन येन केनचिपि आकारेन मन्दपज्जो समानो अट्ठमं भवं अप्पत्वा अन्तराव परिनिब्बाति । सक्कसदिसोपि वट्ठाभिरतो सत्तमंयेव भवं गच्छति । सत्तमे भवे सब्बकारेन

पमादविहारिनोपि विपस्सनाजाणं परिपाकं गच्छति । अप्पमत्तकेपि आरम्भणे निब्बिन्दित्वा निब्बुतिं पापुणाति । सचेपि हिस्स सत्तमे भवे निदं वा ओक्कमन्तस्स, परम्मुखं वा गच्छन्तस्स, पच्छतो ठत्वा तिखिणेन असिना कोचिदेव सीसं पातेय्य, उदके वा ओसादेत्वा मारेय्य, असनि वा पनस्स सीसे पतेय्य, एवरूपेपि काले सप्पटिसन्धिका कालंकिरिया नाम न होति, अरहतं पत्ताव परिनिब्बाति । तेन वुत्तं — “अट्ठमं भवं निब्बत्तेय्य — नेतं ठानं विज्जती”ति ।

एकस्सा लोकधातुयाति दससहस्सिलोकधातुया । तीणि हि खेत्तानि — जातिखेत्तं, आणाखेत्तं, विसयखेत्तन्ति । तत्थ ‘**जातिखेत्तं**’ नाम दससहस्सिलोकधातु । सा हि तथागतस्स मातुकुच्छिओक्कमनकाले, निक्खमनकाले, सम्बोधिकाले, धम्मचक्कपवत्तने, आयुसङ्खारवोस्सज्जने, परिनिब्बाने च कम्पति । कोटिसतसहस्सचक्कवाळं पन ‘**आणाखेत्तं**’ नाम । आटानाटियमोरपरित्तधजग्गपरित्तरतनपरित्तादीनज्झि एत्थ आणा वत्तति । ‘**विसयखेत्तस्स**’ पन परिमाणं नत्थि । बुद्धानज्झि “यावतकं जाणं तावतकं जेय्यं, यावतकं जेय्यं तावतकं जाणं, जाणपरियन्तिकं जेय्यं, जेय्यपरियन्तिकं जाण”न्ति (पटि० म० ३.५) वचनतो अविसयो नाम नत्थि ।

इमेसु पन तीसु खेत्तेसु, ठपेत्वा इमं चक्कवाळं, अज्जस्मिं चक्कवाळे बुद्धा उप्पज्जन्तीति सुत्तं नत्थि, न उप्पज्जन्तीति पन अत्थि । **तीणि पिटकानि** — विनयपिटकं, सुत्तन्तपिटकं, अभिधम्मपिटकन्ति । तिस्सो सङ्गीतियो — महाकस्सपत्थेरस्स सङ्गीति, यसत्थेरस्स सङ्गीति, मोग्गलिपुत्ततिस्सत्थेरस्स सङ्गीतीति । इमा तिस्सो सङ्गीतियो आरुळ्हे तेपिटके बुद्धवचने इमं चक्कवाळं मुज्जित्वा अज्जत्थ बुद्धा उप्पज्जन्तीति सुत्तं नत्थि, नुप्पज्जन्तीति पन अत्थि ।

अपुब्बं अचरिमन्ति अपुरे अपच्छा; एकतो नुप्पज्जन्ति, पुरे वा पच्छा वा उप्पज्जन्तीति वुत्तं होति । तत्थ बोधिपल्लङ्गे “बोधिं अप्पत्वा न उट्ठहिस्सामी”ति निसिन्नकालतो पट्टाय याव मातुकुच्छिस्मिं पटिसन्धिग्गहणं ताव पुब्बेन्ति न वेदितब्बं । बोधिसत्तस्स हि पटिसन्धिग्गहणे दससहस्सचक्कवाळकम्पनेनेव जातिखेत्तपरिग्गहो कतो, अज्जस्स बुद्धस्स उप्पत्ति निवारिता होति । परिनिब्बानतो पट्टाय च याव सासपमत्तापि धातुयो तिष्ठन्ति ताव पच्छाति न वेदितब्बं । धातूसु हि ठितासु बुद्धा ठिताव होन्ति । तस्मा एत्थन्तरे अज्जस्स बुद्धस्स उप्पत्ति निवारिताव होति, धातुपरिनिब्बाने पन जाते अज्जस्स बुद्धस्स उप्पत्ति न निवारिता ।

तीणि हि अन्तरधानानि नाम — परियत्तिअन्तरधानं, पटिवेधअन्तरधानं, पटिपत्तिअन्तरधानन्ति । तत्थ ‘**परियत्ती**’ति तीणि पिटकानि; ‘**पटिवेधो**’ति सच्चपटिवेधो; ‘**पटिपत्ती**’ति पटिपदा । तत्थ पटिवेधो च पटिपत्ति च होतिपि न होतिपि । एकस्मिज्झि काले पटिवेधकरा भिक्खू बहू होन्ति; ‘एस भिक्खु पुथुज्जनो’ति अङ्गुलिं पसारेत्वा दस्सेतब्बो होति । इमस्मिंयेव दीपे एकवारं किर पुथुज्जनभिक्खु नाम नाहोसि । पटिपत्तिपूरकापि कदाचि बहू होन्ति, कदाचि अप्पा । इति पटिवेधो च पटिपत्ति च होतिपि न होतिपि ।

सासनट्टितिया पन परियत्तियेव पमाणं । पण्डितो हि तेपिटकं सुत्वा द्वेपि पूरेति । यथा अम्हाकं बोधिसत्तो आळारस्स सन्तिके पज्जाभिज्जा सत्त च समापत्तियो निब्बत्तेत्वा नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिया परिकम्मं पुच्छि, सो ‘न जानामी’ति आह; ततो उदकस्स सन्तिकं गन्त्वा अधिगतविसेसं संसन्देत्वा नेवसज्जानासज्जायतनस्स परिकम्मं पुच्छि; सो आचिक्खि; तस्स वचनसमनन्तरमेव महासत्तो तं सम्पादेसि; एवमेव पज्जवा भिक्खु परियत्तिं सुत्वा द्वेपि पूरेति । तस्मा परियत्तिया ठिताय सासनं ठितं होति । यदा पन सा अन्तरधायति तदा पठमं अभिधम्मपिटकं नस्सति । तत्थ पट्टानं सब्बपठमं अन्तरधायति । अनुक्कमेन पच्छा धम्मसङ्गहो । तस्मिं अन्तरहिते इतरेसु द्वीसु पिटकेसु ठितेसु सासनं ठितमेव होति ।

तत्थ सुत्तन्तपिटके अन्तरधायमाने पठमं अङ्गुत्तरनिकायो एकादसकतो पट्टाय याव एकका अन्तरधायति । तदनन्तरं संयुत्तनिकायो चक्कपेय्यालतो पट्टाय याव ओघतरणा अन्तरधायति । तदनन्तरं मज्झिमनिकायो इन्द्रियभावनतो पट्टाय याव मूलपरियाया अन्तरधायति । तदनन्तरं दीघनिकायो दसुत्तरतो पट्टाय याव ब्रह्मजाला अन्तरधायति । एकस्सापि द्विन्नम्पि गाथानं पुच्छा अद्धानं गच्छति; सासनं धारेतुं न सक्कोति सभियपुच्छा (सु० नि० ५१५ आदयो) विय आळवकपुच्छा (सु० नि० १८३ आदयो; सं० नि० १.२४६) विय च । एता किर कस्सपबुद्धकालिका अन्तरा सासनं धारेतुं नासक्खिंसु ।

द्वीसु पन पिटकेसु अन्तरहितेसुपि विनयपिटके ठिते सासनं तिड्ढति । परिवारखन्धकेसु अन्तरहितेसु उभतोविभङ्गे ठिते ठितमेव होति । उभतोविभङ्गे अन्तरहिते मातिकाय ठितायपि ठितमेव होति । मातिकाय अन्तरहिताय पातिमोक्खपब्बज्जाउपसम्पदासु ठितासु सासनं तिड्ढति । लिङ्गं अद्धानं गच्छति । सेतवत्थसमणवंसो पन कस्सपबुद्धकालतो पट्टाय सासनं धारेतुं नासक्खि । पच्छिमकस्स पन सच्चपटिवेधतो पच्छिमकस्स सीलभेदतो च पट्टाय सासनं ओसक्कितं नाम होति । ततो पट्टाय अज्जस्स बुद्धस्स उप्पत्ति न वारिता ।

तीणि परिनिब्बानानि नाम — किलेसपरिनिब्बानं, खन्धपरिनिब्बानं, धातुपरिनिब्बानन्ति । तत्थ ‘किलेसपरिनिब्बानं’ बोधिपल्लङ्के अहोसि, ‘खन्धपरिनिब्बानं’ कुसिनारायं, ‘धातुपरिनिब्बानं’ अनागते भविस्सति । सासनस्स किर ओसक्कनकाले इमस्मिं तम्बपण्णिदीपे धातुयो सन्निपतित्वा महाचेतियं गमिस्सन्ति, महाचेतियतो नागदीपे राजायतनचेतियं, ततो महाबोधिपल्लङ्कं गमिस्सन्ति । नागभवनतोपि देवलोकतोपि ब्रह्मलोकतोपि धातुयो महाबोधिपल्लङ्कमेव गमिस्सन्ति । सासपमत्तापि धातु न अन्तरा नस्सिस्सति । सब्बा धातुयो महाबोधिपल्लङ्के रासिभूता सुवण्णक्खन्धो विय एकघना हुत्वा छब्बण्णरंसियो विस्सज्जेस्सन्ति । ता दससहस्सिलोकधातुं फरिस्सन्ति । ततो दससहस्सचक्कवाळदेवता सन्निपतित्वा “अज्ज सत्था परिनिब्बाति, अज्ज सासनं ओसक्कति, पच्छिमदस्सनं दानि इदं अम्हाक”न्ति दसबलस्स परिनिब्बुतदिवसतो महन्ततरं कारुज्जं करिस्सन्ति । ठपेत्वा अनागामिखीणासवे अवसेसा सकभावेन सन्धारेतुं न सक्खिस्सन्ति । धातूसु तेजोधातु उट्ठित्वा याव ब्रह्मलोका उग्गच्छिस्सति । सासपमत्तायपि धातुया सति एकजालाव भविस्सति; धातूसु परियादानं गतासु पच्छिज्जिस्सति । एवं महन्तं आनुभावं दस्सेत्वा धातूसु अन्तरहितासु सासनं अन्तरहितं नाम होति । याव एवं न अन्तरधायति ताव अचरिमं नाम होति । एवं अपुब्बं अचरिमं उप्पज्जेय्युं — नेतं ठानं विज्जति ।

कस्मा पन अपुब्बं अचरिमं न उप्पज्जन्तीति? अनच्छरियत्ता । बुद्धा हि अच्छरियमनुस्सा, यथाह — “एकपुग्गलो, भिक्खवे, लोके उपज्जमानो उप्पज्जति अच्छरियमनुस्सो । कतमो एकपुग्गलो? तथागतो, भिक्खवे, अरहं सम्मासम्बुद्धो”ति (अ० नि० १.१७२) । यदि च द्वे वा चत्तारो वा अट्ठ वा सोळस वा एकतो उप्पज्जेय्युं, न अच्छरिया भवेय्युं । एकस्मिज्हि विहारे द्विन्नं चेतियानम्पि लाभसक्कारो उळारो न होति, भिक्खूपि बहुताय न अच्छरिया जाता, एवं बुद्धापि भवेय्युं; तस्मा नुप्पज्जन्ति । देसनाय च विसेसाभावतो । यज्हि सतिपट्ठानादिभेदं धम्मं एको देसेति, अज्जेन उप्पज्जित्वापि सोव देसेतब्बो सिया । ततो अनच्छरियो सिया । एकस्मिं पन धम्मं देसेन्ते देसनापि अच्छरिया होति । विवादभावतो च । बहूसु च बुद्धेसु उप्पन्नेसु बहून् आचरियानं अन्तेवासिका विय ‘अम्हाकं बुद्धो पासादिको, अम्हाकं बुद्धो मधुरस्सरो लाभी पुज्जवा’ति विवदेय्युं; तस्मापि एवं नुप्पज्जन्ति ।

अपिचेतं कारणं मिलिन्दरज्जा पुट्ठेन नागसेनत्थेरेन वित्थारितमेव । वुत्तज्हि तत्थ (मि० प० ५.१.१) —

“भन्ते नागसेन, भासितम्पेतं भगवता — “अट्ठानमेतं, भिक्खवे, अनवकासो यं एकस्सा लोकधातुया द्वे

अरहन्तो सम्मासम्बुद्धा अपुब्बं अचरिमं उप्पज्जेयुं — नेतं ठानं विज्जती”ति (अ० नि० १.२७७; म० नि० ३.१२९)। देसेन्ता च, भन्ते नागसेन, सब्बेपि तथागता सत्ततिस बोधिपक्खियधम्मे देसेन्ति, कथयमाना च चत्तारि अरियसच्चानि कथेन्ति, सिक्खापेन्ता च तीसु सिक्खासु सिक्खापेन्ति, अनुसासमाना च अप्पमादपटिपत्तियं अनुसासन्ति। यदि, भन्ते नागसेन, सब्बेसम्पि तथागतानं एका देसना एका कथा एका सिक्खा एकानुसिद्धि, केन कारणेन द्वे तथागता एकक्खणे नुप्पज्जन्ति? एकेनपि ताव बुद्धुप्पादेन अयं लोको ओभासजातो। यदि दुतियो बुद्धो भवेय्य, द्विन्नं पभाय अयं लोको भिय्योसो मत्ताय ओभासजातो भवेय्य। ओवदन्ता च द्वे तथागता सुखं ओवदेय्युं, अनुसासमाना च सुखं अनुसासेय्युं। तत्थ मे कारणं दस्सेहि यथाहं निस्संसयो भवेय्य”न्ति।

“अयं, महाराज, दससहस्सी लोकधातु एकबुद्धधारणी, एकस्सेव तथागतस्स गुणं धारेति। यदि दुतियो बुद्धो उप्पज्जेय्य, नायं दससहस्सी लोकधातु धारेय्य, चलेय्य कम्पेय्य नमेय्य ओनमेय्य विनमेय्य विकिरेय्य विधमेय्य विद्धंसेय्य, न ठानमुपगच्छेय्य।

“यथा, महाराज, नावा एकपुरिससन्धारणी भवेय्य, एकस्मिं पुरिसे अभिरूढहे सा नावा समुपादिका भवेय्य। अथ दुतियो पुरिसो आगच्छेय्य तादिसो आयुना वण्णेन वयेन पमाणेन किसथूलेन सब्बङ्गपच्चङ्गेन। सो तं नावं अभिरूहेय्य। अपिनु सा, महाराज, नावा द्विन्नम्पि धारेय्या”ति? “न हि, भन्ते, चलेय्य कम्पेय्य नमेय्य ओनमेय्य विनमेय्य विकिरेय्य विधमेय्य विद्धंसेय्य, न ठानमुपगच्छेय्य, ओसीदेय्य उदके”ति। “एवमेव खो, महाराज, अयं दससहस्सी लोकधातु एकबुद्धधारणी एकस्सेव तथागतस्स गुणं धारेति। यदि दुतियो बुद्धो उप्पज्जेय्य, नायं दससहस्सी लोकधातु धारेय्य, चलेय्य...पे०... न ठानमुपगच्छेय्य।

“यथा वा पन, महाराज, पुरिसो यावदत्थं भोजनं भुज्जेय्य छादेन्तं यावकण्ठमभिपूरयित्वा। सो ततो पीणितो परिपुण्णो निरन्तरो तन्दीगतो अनोनमितदण्डजातो पुनदेव तत्तकं भोजनं भुज्जेय्य। अपिनु खो सो, महाराज, पुरिसो सुखितो भवेय्या”ति? “न हि, भन्ते, सकिं भुत्तोव मरेय्या”ति। एवमेव खो, महाराज, अयं दससहस्सी लोकधातु एकबुद्धधारणी...पे०... न ठानमुपगच्छेय्या”ति।

“किं नु खो, भन्ते नागसेन, अतिधम्मभारेन पथवी चलती”ति? “इध, महाराज, द्वे सकटा रतनपरिपूरिता भवेय्युं यावस्मा मुखसमा। एक सकटतो रतनं गहेत्वा एकम्हि सकटे आकिरेय्युं। अपिनु तं, महाराज, सकटं द्विन्नम्पि सकटानं रतनं धारेय्या”ति? “न हि, भन्ते, नाभिपि तस्स चलेय्य, अरापि तस्स भिज्जेय्युं, नेमिपि तस्स ओपतेय्य, अक्खोपि तस्स भिज्जेय्या”ति। “किन्नु खो, महाराज, अतिरतनभारेन सकटं भिज्जती”ति? “आम, भन्ते”ति। “एवमेव खो, महाराज, अतिधम्मभारेन पथवी चलतीति।

“अपिच, महाराज, इमं कारणं बुद्धबलपरिदीपनाय ओसारितं। अज्जम्पि तत्थ पतिरूपं कारणं सुणोहि येन कारणेन द्वे सम्मासम्बुद्धा एकक्खणे नुप्पज्जन्ति। यदि, महाराज, द्वे सम्मासम्बुद्धा एकक्खणे उप्पज्जेय्युं, परिसाय विवादो उप्पज्जेय्य — ‘तुम्हाकं बुद्धो, अम्हाकं बुद्धो’ति उभतोपक्खजाता भवेय्युं। यथा, महाराज, द्विन्नं बलवामच्चानं परिसाय विवादो उप्पज्जेय्य — ‘तुम्हाकं अमच्चो, अम्हाकं अमच्चो’ति उभतोपक्खजाता होन्ति; एवमेव खो, महाराज, यदि द्वे सम्मासम्बुद्धा एकक्खणे उप्पज्जेय्युं, तेसं परिसाय विवादो उप्पज्जेय्य — ‘तुम्हाकं बुद्धो, अम्हाकं बुद्धो’ति उभतोपक्खजाता भवेय्युं। इदं ताव महाराज एकं कारणं येन कारणेन द्वे सम्मासम्बुद्धा एकक्खणे नुप्पज्जन्ति।

“अपरमि उत्तरिं कारणं सुणोहि येन कारणेन द्वे सम्मासम्बुद्धा एकक्खणे नुप्पज्जन्ति । यदि, महाराज, द्वे सम्मासम्बुद्धा एकक्खणे उप्पज्जेयुं ‘अग्गो बुद्धो’ति यं वचनं तं मिच्छा भवेय्य, ‘जेद्धो बुद्धो’ति ‘सेद्धो बुद्धो’ति ‘विसिद्धो बुद्धो’ति ‘उत्तमो बुद्धो’ति ‘पवरो बुद्धो’ति ‘असमो बुद्धो’ति ‘असमसमो बुद्धो’ति ‘अप्पटिसमो बुद्धो’ति ‘अप्पटिभागी बुद्धो’ति ‘अप्पटिपुग्गलो बुद्धो’ति यं वचनं तं मिच्छा भवेय्य । इदमि खो त्वं, महाराज, कारणं तथतो सम्पटिच्छ येन कारणेन द्वे सम्मासम्बुद्धा एकक्खणे नुप्पज्जन्ति ।

“अपिच, महाराज, बुद्धानं भगवन्तानं सभावपकति एसा यं एकोयेव बुद्धो लोके उप्पज्जति । कस्मा कारणा? महन्तत्ता सब्बज्जुबुद्धगुणानं । अज्जमि, महाराज, यं लोके महन्तं तं एकंयेव होति । पथवी, महाराज, महन्ता, सा एकोयेव; सागरो महन्तो, सो एकोयेव; सिनेरु गिरिराजा महन्तो, सो एकोयेव; आकासो महन्तो, सो एकोयेव; सक्को महन्तो, सो एकोयेव; महाब्रह्मा महन्तो, सो एकोयेव; तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो महन्तो, सो एकोयेव लोकस्मिं । यत्थ ते उप्पज्जन्ति तत्थ अज्जेसं ओकासो न होति । तस्मा, महाराज, तथागतो अरहं सम्मासम्बुद्धो एकोयेव लोके उप्पज्जती”ति ।

“सुकथितो, भन्ते नागसेन, पज्जो ओपम्मोहि कारणेही”ति (मि० प० ५.१.१) ।

एकिस्सा लोकधातुयाति एकस्मिं चक्कवाळे । हेद्धा इमिनाव पदेन दस चक्कवाळसहस्सानि गहितानि । तानिपि एकचक्कवाळेनेव परिच्छिन्दितुं वट्टन्ति । बुद्धा हि उप्पज्जमाना इमस्मिंयेव चक्कवाळे उप्पज्जन्ति; उप्पज्जनट्टाने पन वारिते इतो अज्जेसु चक्कवाळेसु न उप्पज्जन्तीति वारितमेव होति । **अपुब्बं अचरिमन्ति** एत्थ चक्करतनपातुभावतो पुब्बे पुब्बं, तस्सेव अन्तरधानतो पच्छा चरिमं । तत्थ द्विधा चक्करतनस्स अन्तरधानं होति — चक्कवत्तिनो कालकिरियाय वा पब्बज्जाय वा । अन्तरधायमानज्ज पन तं कालकिरियतो वा पब्बज्जतो वा सत्तमे दिवसे अन्तरधायति । ततो परं चक्कवत्तिनो पातुभावो अवारितो । कस्मा पन एकचक्कवाळे द्वे चक्कवत्तिनो नुप्पज्जन्तीति? विवादुपच्छेदतो अनच्छरियभावतो चक्करतनस्स महानुभावतो च । द्वीसु हि उप्पज्जन्तेसु ‘अम्हाकं राजा महन्तो, अम्हाकं राजा महन्तो’ति विवादो उप्पज्जेय्य । ‘एकस्मिं दीपे चक्कवत्ती, एकस्मिं दीपे चक्कवत्ती’ति च अनच्छरियो भवेय्य । यो चायं चक्करतनस्स द्विसहस्सदीपपरिवारेसु चतूसु महादीपेसु इस्सरियानुप्पदानसमत्थो महानुभावो, सो परिहायेय्य । इति विवादुपच्छेदतो अनच्छरियभावतो चक्करतनस्स महानुभावतो च न एकचक्कवाळे द्वे उप्पज्जन्ति ।

यं इत्थो अरहं अस्स सम्मासम्बुद्धोति एत्थ तिट्ठतु ताव सब्बज्जुगुणे निब्बत्तेत्वा लोकतारणसमत्थो बुद्धभावो, पणिधानमत्तमि इत्थिया न सम्पज्जति ।

“मनुस्सत्तं लिङ्गसम्पत्ति, हेतु सत्थारदस्सनं ।

पब्बज्जा गुणसम्पत्ति, अधिकारो च छन्दता ।

अट्ठधम्मसमोधाना, अभिनीहारो समिज्झती”ति ॥ (बु० वं० २.५९) ।

इमानि हि पणिधानसम्पत्तिकारणानि । इति पणिधानमि सम्पादेतुं असमत्थाय इत्थिया कुतो बुद्धभावोति “अट्ठानमेतं, अनवकासो यं इत्थी अरहं अस्स सम्मासम्बुद्धो”ति वुत्तं । सब्बाकारपरिपूरो वा पुज्जुस्सयो सब्बाकारपरिपूरमेव अत्तभावं निब्बत्तेतीति पुरिसोव अरहं होति सम्मासम्बुद्धो ।

यं इत्थी राजा अस्स चक्कवत्तीति आदीसुपि यस्मा इत्थिया कोसोहितवत्थगुह्यादीनं अभावेन लक्खणानि न परिपूरेन्ति, इत्थिरतनभावेन सत्तरतनसमङ्गिता न सम्पज्जति, सब्बमनुस्सेहि च अधिको अत्तभावो न होति, तस्मा “अट्टानमेतं अनवकासो यं इत्थी राजा अस्स चक्कवत्ती”ति वुत्तं । यस्मा च सक्कत्तादीनिपि तीणि ठानानि उत्तमानि, इत्थिलिङ्गञ्च हीनं, तस्मा तस्सा सक्कत्तादीनिपि पटिसिद्धानि । ननु च यथा इत्थिलिङ्गं एवं पुरिसलिङ्गम्पि ब्रह्मलोके नत्थि, तस्मा “यं पुरिसो ब्रह्मत्तं कारेय्य — ठानमेतं विज्जती”तिपि न वत्तब्बं सियाति? नो न वत्तब्बं । कस्मा? इध पुरिसस्स तत्थ निब्बत्तनतो । ब्रह्मत्तन्ति हि महाब्रह्मत्तं अधिप्पेतं । इत्थी च इध ज्ञानं भावेत्वा कालं कत्वा ब्रह्मपारिसज्जानं सहब्यतं उपपज्जति, न महाब्रह्मानं । पुरिसो पन तत्थ न उपपज्जतीति न वत्तब्बो । समानेपि चेत्थ उभयलिङ्गाभावे पुरिससण्ठानाव ब्रह्मानो, न इत्थिसण्ठाना । तस्मा सुवुत्तमेवेतं ।

कायदुच्चरितस्साति आदीसु यथा निम्बबीजकोसातकीबीजादीनि मधुरं फलं न निब्बत्तेन्ति, असातं अमधुरमेव निब्बत्तेन्ति, एवं कायदुच्चरितादीनि मधुरं विपाकं न निब्बत्तेन्ति, अमधुरमेव निब्बत्तेन्ति । यथा च उच्छुबीजसालिबीजादीनि मधुरं साधुरसमेव फलं निब्बत्तेन्ति, न असातं कटुकं, एवं कायसुचरितादीनि मधुरमेव विपाकं निब्बत्तेन्ति, न अमधुरं । वुत्तम्पि चेतं —

“यादिसं वपते बीजं, तादिसं हरते फलं ।

कल्याणकारी कल्याणं, पापकारी च पापकन्ति ॥ (सं० नि० १.२५६) ।

तस्मा “अट्टानमेतं अनवकासो, यं कायदुच्चरितस्सा”ति आदि वुत्तं ।

कायदुच्चरितसमङ्गीति आदीसु समङ्गीति पञ्चविधा समङ्गिता — आयूहनसमङ्गिता, चेतनासमङ्गिता, कम्मसमङ्गिता, विपाकसमङ्गिता, उपट्टानसमङ्गिताति । तत्थ कुसलाकुसलकम्मायूहनक्खणे ‘आयूहनसमङ्गिता’ वुच्चति । तथा ‘चेतनासमङ्गिता’ । याव पन अरहत्तं न पापुणन्ति ताव सब्बेपि सत्ता पुब्बे उपचितं विपाकारहं कम्मं सन्धाय कम्मसमङ्गिनोति वुच्चन्ति — एसा ‘कम्मसमङ्गिता’ । ‘विपाकसमङ्गिता’ पन विपाकक्खणेयेव वेदितब्बा । याव पन सत्ता अरहत्तं न पापुणन्ति ताव तेसं ततो ततो चवित्वा निरये ताव उपपज्जमानानं अग्गिजाललोहकुम्भीआदीहि उपट्टानाकारेहि निरयो, गम्भसेय्यकत्तं आपज्जमानानं मातुकुच्छि, देवेसु उपपज्जमानानं कप्परुक्खविमानादीहि उपट्टानाकारेहि देवलोकोति एवं उपपत्तिनिमित्तं उपट्टाति । इति नेसं इमिना उपपत्तिनिमित्तूपट्टानेन अपरिमुत्तत्ता ‘उपट्टानसमङ्गिता’ नाम । साव चलति, सेसा निच्चला । निरये हि उपट्ठितेपि देवलोको उपट्टाति; देवलोके उपट्ठितेपि निरयो उपट्टाति; मनुस्सलोके उपट्ठितेपि तिरच्छानयोनि उपट्टाति; तिरच्छानयोनिया च उपट्ठितायपि मनुस्सलोको उपट्टातियेव ।

तत्रिदं वत्थु — सोणगिरिपादे किर अचेलविहारे सोणत्थेरो नाम एको धम्मकथिको । तस्स पिता सुनखवाजिको नाम लुद्धको अहोसि । थेरो तं पटिबाहन्तोपि संवरे ठपेतुं असक्कोन्तो ‘मा नस्सि वराको’ति महल्लककाले अकामकं पब्बाजेसि । तस्स गिलानसेय्याय निपन्नस्स निरयो उपट्टासि । सोणगिरिपादतो महन्ता महन्ता सुनखा आगन्त्वा खादितुकामा विय सम्परिवारेसुं । सो महाभयभीतो “वारेहि, तात सोण! वारेहि, तात सोणा”ति आह । “किं महाथेरा”ति? “न पस्ससि, ताता”ति तं पवत्ति आचिक्खि । सोणत्थेरो ‘कथञ्चि नाम मादिसस्स पिता निरये निब्बत्तिस्सति, पतिट्ठाहमस्स भविस्सामी’ति सामणेरेहि नानापुष्फानि आहरापेत्वा चेतियङ्गणबोधियङ्गणेसु मालासन्थारपूजञ्च आसनपूजञ्च कारेत्वा पितरं मज्जेन चेतियङ्गणं हरित्वा मज्जे निपज्जापेत्वा “अयं मे, महाथेर, पूजा तुम्हाकं अत्थाय कता; ‘अयं मे, भगवा, दुग्गतपण्णाकारो’ति वत्त्वा भगवन्तं वन्दित्वा चित्तं पसादेही”ति आह । सो महाथेरो पूजं दिस्वा तथाकरोन्तो चित्तं

पसादेसि । तावदेवस्स देवल्लोको उपट्ठासि, नन्दवनचित्तलतावनमिस्सकवनफारुसकवनविमानानि चेव देवनाटकानि च परिवारेत्वा ठितानि विय अहेसुं । सो “अपेथ, सोण! अपेथ, सोणा”ति आह । “किमिदं, महाथेरा”ति? “एता ते, तात, मातरो आगच्छन्ती”ति । “थेरो सग्गो उपट्ठितो महाथेरस्सा”ति चिन्तेसि । एवं उपट्ठानसमङ्गिता चलतीति वेदितब्बा । एतासु समङ्गितासु इध आयूहनचेतनाकम्मसमङ्गितावसेन “कायदुच्चरितसमङ्गी”ति आदि वुत्तं । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

पठमबलनिद्देसवण्णना ।

दुतियबलनिद्देसो

८१०. दुतियबलनिद्देसे गतिसम्पत्तिपटिबाळहानीति गतिसम्पत्तिया पटिबाहितानि निवारितानि पटिसेधितानि । सेसपदेसुपि एसेव नयो । एत्थ च गतिसम्पत्तीति सम्पन्ना गति देवल्लोको च मनुस्सल्लोको च । गतिविपत्तीति विपन्ना गति चत्तारो अपाया । उपधिसम्पत्तीति अत्तभावसमिद्धि । उपधिविपत्तीति हीनअत्तभावता । कालसम्पत्तीति सुराजसुमनुस्सकालसङ्घातो सम्पन्नकालो । कालविपत्तीति दुराजदुमनुस्सकालसङ्घातो विपन्नकालो । पयोगसम्पत्तीति सम्पापयोगो । पयोगविपत्तीति मिच्छापयोगो ।

तत्थ एकच्चस्स बहूनि पापकम्मनि होन्ति । तानि गतिविपत्तियं ठितस्स विपच्चेय्युं । सो पन एकेन कल्याणकम्मेन गतिसम्पत्तियं देवेसु वा मनुस्सेसु वा निब्बत्तो । तादिसे च ठाने अकुसलस्स वारो नत्थि, एकन्तं कुसलस्सेव वारोति । एवमस्स तानि कम्मनि गतिसम्पत्तिपटिबाळहानि न विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि पापकम्मनि होन्ति । तानि उपधिविपत्तियं ठितस्स विपच्चेय्युं । सो पन एकेन कल्याणकम्मेन उपधिसम्पत्तियं ठितो सुसण्ठितङ्गपच्चङ्गो अभिरूपो दस्सनीयो ब्रह्मवच्छसदिसो । सचेपि दासिया कुच्छिस्मिं दासजातो होति ‘एवरूपो अत्तभावो किलिङ्गकम्मस्स नानुच्छविको’ति हत्थिमेण्डअस्सबन्धकगोपालककम्मादीनि तं न कारेन्ति; सुखुमवत्थानि निवासापेत्वा भण्डागारिकद्वानादीसु ठपेन्ति । सचे इत्थी होति, हत्थिभत्तपचनादीनि न कारेन्ति; वत्थालङ्कारं दत्त्वा सयनपालिकं वा नं करोन्ति, सोमदेवि विय वल्लभद्वाने वा ठपेन्ति । भातिकराजकाले किर गोमंसखादके बहुजने गहेत्वा रज्जो दस्सेसुं । ते ‘दण्डं दातुं सक्कोत्था’ति पुट्ठा ‘न सक्कोमा’ति वदिंसु । अथ ने राजङ्गणे सोधके अकंसु । तेसं एका धीता अभिरूपा दस्सनीया पासादिका । तं दिस्वा राजा अन्तेपुरं अभिनेत्वा वल्लभद्वाने ठपेसि । सेसजातकापि तस्सा आनुभावेन सुखं जीविसु । तादिसस्मिद्धि अत्तभावे पापकम्मनिपि विपाकं दातुं न सक्कोन्ति । एवं उपधिसम्पत्तिपटिबाळहानि न विपच्चन्तीति पजानाति ।

एकस्स बहूनि पापकम्मनि होन्ति । तानि कालविपत्तियं ठितस्स विपच्चेय्युं । सो पन एकेन कल्याणकम्मेन पठमकपिकानं वा चक्कवत्तिरज्जो वा बुद्धानं वा उप्पत्तिसमये सुराजसुमनुस्सकाले निब्बत्तो । तादिसे च काले निब्बत्तस्स अकुसलस्स विपाकं दातुं ओकासो नत्थि, एकन्तं कुसलस्सेव ओकासोति । एवं कालसम्पत्तिपटिबाळहानि न विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि पापकम्मनि होन्ति । तानि पयोगविपत्तियं ठितस्स विपच्चेय्युं । सो पन एकेन कल्याणकम्मेन पयोगसम्पत्तियं ठितो पाणातिपातादीहि विरतो कायवचीमनोसुचरितानि पूरेति । तादिसे ठाने अकुसलस्स विपच्चनोकासो नत्थि, एकन्तं कुसलस्सेव ओकासोति । एवं पयोगसम्पत्तिपटिबाळहानि न विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि पापकम्मानि होन्ति । तानि गतिसम्पत्तियं ठितस्स न विपच्चेय्युं । सो पनेकेन पापकम्मेन गतिविपत्तियंयेव निब्बत्तो । तत्थस्स तानि कम्मानि उपगन्त्वा वारेन वारेन विपाकं देन्ति — कालेन निरये निब्बत्तापेन्ति, कालेन तिरच्छानयोनियं, कालेन पेत्तिविसये, कालेन असुरकाये, दीघेनापि अद्भुना अपायतो सीसं उक्खिपितुं न देन्ति । एवं गतिसम्पत्तिपटिबाहितत्ता विपाकं दातुं असक्कोन्तानि गतिविपत्तिं आगम्म विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि पापकम्मानि होन्ति । तानि उपधिसम्पत्तियं ठितस्स न विपच्चेय्युं । सो पन एकेन पापकम्मेन उपधिविपत्तियंयेव पतिट्ठितो दुब्बण्णो दुरूपो दुस्सण्ठितो बीभच्छो पिसाचसदिसो । सो सचे दासिया कुच्छियं दासजातो 'इमानि एतस्स अनुच्छविकानी'ति सब्बानि नं किलिड्डकम्मानि कारेन्ति अन्तमसो पुप्फछड्डककम्मं उपादाय । सचे इत्थी होति 'इमानि एतस्सा अनुच्छविकानी'ति सब्बानि नं हत्थिभत्तपचनादीनि किलिड्डकम्मानि कारेन्ति । कुलगहे जातम्पि बलिं साधयमाना राजपुरिसा 'गेहदासी'ति सज्जं कत्वा बन्धित्वा गच्छन्ति, कोतलवापीगामे महाकुटुम्बिकस्स घरणी विय । एवं उपधिसम्पत्तिपटिबाहितत्ता विपाकं दातुं असक्कोन्तानि उपधिविपत्तिं आगम्म विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि पापकम्मानि होन्ति । तानि कालसम्पत्तियं निब्बातस्स न विपच्चेय्युं । सो पन एकेन पापकम्मेन कालविपत्तियं दुराजदुमनुस्सकाले कसटे निरोजे दसवस्सायुककाले निब्बत्तो, यदा पञ्च गोरसा पच्छिज्जन्ति, कुदूसकं अगगभोजनं होति । किञ्चापि मनुस्सलोके निब्बत्तो, मिगपसुसरिक्खजीविको पन होति । एवरूपे काले कुसलस्स विपच्चनोकासो नत्थि, एकन्तं अकुसलस्सेव होति । एवं कालसम्पत्तिपटिबाहितत्ता विपाकं दातुं असक्कोन्तानि कालविपत्तिं आगम्म विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि पापकम्मानि होन्ति । तानि पयोगसम्पत्तियं ठितस्स न विपच्चेय्युं । सो पन पयोगविपत्तियं ठितो पाणातिपातादीनि दस अकुसलकम्मानि करोति । तमेनं सहोद्धं गहेत्वा रज्जो दस्सेन्ति । राजा बहूकम्मकारणानि कारेत्वा घातापेति । एवं पयोगसम्पत्तिपटिबाहितत्ता विपाकं दातुं असक्कोन्तानि पयोगविपत्तिं आगम्म विपच्चन्तीति पजानाति । एवं चतूहि सम्पत्तीहि पटिबाहितं पापकम्मं विपाकं अदत्वा चतस्सो विपत्तियो आगम्म देति ।

यथा हि कोचिदेव पुरिसो केनचिदेव कम्मेन राजानं आराधेय्य । अथस्स राजा ठानन्तरं दत्वा जनपदं ददेय्य । सो तं सम्मा परिभुज्जितुं असक्कोन्तो मक्कटेन गहितभत्तपुटं विय भिन्देय्य; यस्स यं यानं वा वाहनं वा दासं वा दासिं वा आरामं वा वत्थुं वा सम्पन्नरूपं पस्सति, सब्बं बलक्कारेण गणहेय्य । मनुस्सा 'राजवल्लभो'ति किञ्चि वत्तुं न सक्कुणेय्युं । सो अज्जस्स वल्लभतरस्स राजमहामत्तस्स विरुज्जेय्य । सो तं गहेत्वा सुपोथितं पोथापेत्वा भूमिं पिड्डिया घंसापेन्तो निक्कट्ठापेत्वा राजानं उपसङ्कमित्वा 'असुको नाम ते, देव, जनपदं भिन्दती'ति गणहापेय्य । राजा बन्धनागारे बन्धापेत्वा 'असुकेन नाम कस्स किं अवहट'न्ति नगरे भेरिं चरापेय्य । मनुस्सा आगन्त्वा 'मय्हं इदं गहितं, मय्हं इदं गहित'न्ति विरवसहस्सं उट्ठापेय्युं । राजा भिय्योसो मत्ताय कुद्धो नानप्पकारेण तं बन्धनागारे किलमेत्वा घातापेत्वा 'गच्छथ नं सुसाने छडुत्वा सङ्खलिका आहरथा'ति वदेय्य । एवंसम्पदमिदं दट्ठब्बं ।

तस्स हि पुरिसस्स हि केनचिदेव कम्मेन राजानं आराधेत्वा ठानन्तरं लद्धकालो विय पुथुज्जनस्सापि केनचिदेव पुज्जकम्मेन सग्गे निब्बत्तकालो । तस्मिं जनपदं भिन्दित्वा मनुस्सानं सन्तकं गणहन्ते कस्सचि किञ्चि वत्तुं अविसहनकालो विय इमस्मिम्पि सग्गे निब्बत्ते अकुसलस्स विपच्चनोकासं अलभनकालो । तस्स एकदिवसं एकस्मिं राजवल्लभतरे विरज्जित्वा तेन कुद्धेन नं पोथापेत्वा रज्जो आरोचेत्वा बन्धनागारे बन्धापितकालो विय इमस्स सगतो चवित्वा निरये निब्बत्तकालो । मनुस्सानं 'मय्हं इदं गहितं, मय्हं इदं गहित'न्ति विरवकालो विय तस्मिं निरये निब्बत्ते सब्बाकुसलकम्मानं

सन्निपतित्वा गहणकालो । सुसाने छडुत्वा सङ्खलिकानं आहरणकालो विय एकेकस्मिं कम्मे खीणे इतरस्स इतरस्स विपाकेन निरयतो सीसं अनुक्खिपित्वा सकलकप्पं निरयम्हि पच्चनकालो । कप्पट्टितिककम्मज्झि कत्वा एककप्पं निरयम्हि पच्चनकसत्ता नेव एको, न द्वे, न सतं, न सहस्सं । एवं पच्चनकसत्ता किर गणनपथं वीतिवत्ता ।

अत्थेकच्चाणि कल्याणानि कम्मसमादानानि गतिविपत्तिपटिबाळ्हानि न विपच्चन्तीति आदीसुपि एवं योजना वेदितब्बा । इधेकच्चस्स बहूनि कल्याणकम्मनि होन्ति । तानि गतिसम्पत्तियं ठितस्स विपच्चेय्युं । सो पन एकेन पापकम्मेन गतिविपत्तियं निरये वा असुरकाये वा निब्बत्तो । तादिसे च ठाने कुसलं विपाकं दातुं न सक्कोति, एकन्तं अकुसलमेव सक्कोतीति । एवमस्स तानि कम्मनि गतिविपत्तिपटिबाळ्हानि न विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि कल्याणकम्मनि होन्ति । तानि उपधिसम्पत्तियं ठितस्स विपच्चेय्युं । सो पन एकेन पापकम्मेन उपधिविपत्तियं पतिट्ठितो दुब्बण्णो होति पिसाचसदिसो । सो सचेपि राजकुले निब्बत्तो पितुअच्चयेन ‘किं इमस्स निस्सिरीकस्स रज्जेना’ति रज्जं न लभति । सेनापतिगेहादीसु निब्बत्तोपि सेनापतिट्ठानादीनि न लभति ।

इमस्स पनत्थस्साविभावत्थं दीपराजवत्थु कथेतब्बं — राजा किर पुत्ते जाते देविया पसीदित्वा वरं अदासि । सा वरं गहेत्वा ठपेसि । कुमारो सत्तट्ठवस्सकालेव राजङ्गणे कुक्कुटे युज्झापेसि । एको कुक्कुटो उप्पतित्वा कुमारस्स अक्खीनि भिन्दि । कुमारमाता देवी पुत्तस्स पन्नरससोळसवस्सकाले ‘रज्जं वारेस्सामी’ति राजानं उपसङ्गमित्वा आह — “देव, तुम्हेहि कुमारस्स जातकाले वरो दिन्नो । मया सो गहेत्वा ठपितो; इदानि नं गणहामी”ति । “साधु, देवि, गणहाही”ति । “मया, देव, तुम्हाकं सन्तिका किञ्चि अलद्धं नाम नत्थि । इदानि पन मम पुत्तस्स रज्जं वारेमी”ति । “देवि, तव पुत्तो अङ्गविकलो । न सक्का तस्स रज्जं दातु”न्ति । “तुम्हे मय्हं रुच्चनकवरं अदातुं असक्कोन्ता कस्मा वरं अदत्था”ति? राजा अतिविय निष्पीळियमानो “न सक्का तुय्हं पुत्तस्स सकललङ्कादीपे रज्जं दातुं; नागदीपे पन छत्तं अस्सापेत्वा वसतू”ति नागदीपं पेसेसि । सो दीपराजा नाम अहोसि । सचे चक्खुविकलो नाभविस्सा तियोजनसतिके सकलतम्बपण्णिदीपे सब्बसम्पत्तिपरिवारं रज्जं अलभिस्सा । एवं उपधिविपत्तिपटिबाळ्हानि न विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि कल्याणकम्मनि होन्ति । तानि कालसम्पत्तियं ठितस्स विपच्चेय्युं । सो पन एकेन पापकम्मेन कालविपत्तियं दुराजदुमनुस्सकाले कसटे निरोजे अप्पायुके गतिकोटिके निब्बत्तो । तादिसे च काले कल्याणकम्मं विपाकं दातुं न सक्कोतीति । एवं कालविपत्तिपटिबाळ्हानि न विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि कल्याणकम्मनि होन्ति । तानि पयोगसम्पत्तियं ठितस्स विपच्चेय्युं । अयं पन पयोगविपत्तियं ठितो पाणं हन्ति...पे०... सब्बं दुस्सील्यं पूरेति । तथा तेन सद्धिं समजातिकानिपि कुलानि आवाहविवाहं न करोन्ति; ‘इत्थिधुत्तो सुराधुत्तो अक्खधुत्तो अयं पापपुरिसो’ति आरका परिवज्जेन्ति । कल्याणकम्मनि विपच्चित्तुं न सक्कोन्ति । एवं पयोगविपत्तिपटिबाळ्हानि न विपच्चन्तीति पजानाति । एवं चतस्सो सम्पत्तियो आगम्म विपाकदायकं कल्याणकम्मं चतूहि विपत्तीहि पटिबाहितत्ता न विपच्चति ।

अपरस्सापि बहूनि कल्याणकम्मनि होन्ति । तानि गतिविपत्तियं ठितस्स न विपच्चेय्युं । सो पन एकेन कल्याणकम्मेन गतिसम्पत्तियंयेव निब्बत्तो । तत्थस्स तानि कम्मनि उपगन्त्वा वारेन वारेन विपाकं देन्ति — कालेन मनुस्सलोके निब्बत्तापेन्ति, कालेन देवलोके । एवं गतिविपत्तिपटिबाहितत्ता विपाकं दातुं असक्कोन्तानि गतिमम्पत्तिं आगम्म विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि कल्याणकम्मानि होन्ति । तानि उपधिविपत्तियं ठितस्स न विपच्चेय्युं । सो पन एकेन कल्याणकम्मेन उपधिसम्पत्तियंयेव पतिट्ठितो अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको ब्रह्मवच्छसदिसो । तस्स उपधिसम्पत्तियं ठितत्ता कल्याणकम्मानि विपाकं देन्ति । सचे राजकुले निब्बत्तति अज्जेसु जेट्ठकभातिकेसु सन्तेसुपि ‘एतस्स अत्तभावो समिद्धो, एतस्स छत्ते उस्सापिते लोकस्स फासु भविस्सती’ति तमेव रज्जे अभिसिञ्चन्ति । उपराजगेहादीसु निब्बत्तो पितुअच्चयेन ओपरज्जं, सेनापतिट्ठानं, भण्डागारिकट्ठानं, सेट्ठिट्ठानं लभति । एवं उपधिविपत्तिपटिबाहितत्ता विपाकं दातुं असक्कोन्तानि उपधिसम्पत्तिं आगम्म विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि कल्याणकम्मानि होन्ति । तानि कालविपत्तियं ठितस्स न विपच्चेय्युं । सो पन एकेन कल्याणकम्मेन कालसम्पत्तियं निब्बत्तो सुराजसुमनुस्सकाले । तादिसाय कालसमिद्धिया निब्बत्तस्स कल्याणकम्मं विपाकं देति ।

तत्रिदं महासोणत्थेरस्स वत्थु कथेतब्बं — ब्राह्मणतिस्सभये किर चित्तलपब्बते द्वादस भिक्खुसहस्सानिं पटिवसन्ति । तथा तिस्समहाविहारे । द्वीसुपि महाविहारेसु तिण्णं वस्सानं वट्टं एकरत्तमेव महामूसिकायो खादित्वा थुसमत्तमेव ठपेसुं । चित्तलपब्बते भिक्खुसङ्घो ‘तिस्समहाविहारे वट्टं वत्तिस्सति, तत्थ गन्त्वा वसिस्सामा’ति विहारतो निक्खमि । तिस्समहाविहारेपि भिक्खुसङ्घो ‘चित्तलपब्बते वट्टं वत्तिस्सति, तत्थ गन्त्वा वसिस्सामा’ति विहारतो निक्खमि । उभतोपि एकस्सा गम्भीरकन्दराय तीरे समागता पुच्छित्वा वट्टस्स खीणभावं जत्वा ‘तत्थ गन्त्वा किं करिस्सामा’ति चतुवीसति भिक्खुसहस्सानि गम्भीरकन्दरवनं पविसित्वा निसीदित्वा निसिन्ननीहारेनेव अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायिंसु । पच्छा भये वूपसन्ते भिक्खुसङ्घो सक्कं देवराजानं गहेत्वा धातुयो संहरित्वा चेतियं अकासि ।

ब्राह्मणतिस्सचोरोपि जनपदं विद्धंसेसि । सङ्घो सन्निपतित्वा मन्तेत्वा “चोरं पटिबाहतू”ति सक्कसन्तिकं अट्ठ थेरे पेसेसि । सक्को देवराजा “मया, भन्ते, उप्पन्नो चोरो न सक्का पटिबाहितुं । सङ्घो परसमुदं गच्छतु । अहं समुद्धारक्खं करिस्सामी”ति । सङ्घो सब्बदिसाहि नागदीपं गन्त्वा जम्बुकोलपट्टेने तिभूमिकं महाउळुम्पं बन्धापेसि । एका भूमिका उदके ओसीदि । एकस्सा भिक्खुसङ्घो निसिन्नो । एकस्सा पत्तचीवरानि ठपयिंसु । संयुत्तभाणकचूळसीवत्थेरो, इसिदत्तत्थेरो, महासोणत्थेरोति तयो थेरा तासं परिसानं पामोक्खा । तेसु द्वे थेरा महासोणत्थेरं आहंसु — “आवुसो महासोण, अभिरुह महाउळुम्प”न्ति । “तुम्हे पन, भन्ते”ति? “आवुसो, उदके मरणम्पि थले मरणम्पि एकमेव । न मयं गमिस्साम । तं निस्साय पन अनागते सासनस्स पवेणी ठस्सति । गच्छ त्वं, आवुसो”ति । “नाहं, भन्ते, तुम्हेसु अगच्छन्तेसु गमिस्सामी”ति यावत्तियं कथेत्वापि थेरं आरोपेतुं असक्कोन्ता निवत्तिंसु ।

अथ चूळसीवत्थेरो इसिदत्तत्थेरं आह — “आवुसो इसिदत्त, अनागते महासोणत्थेरं निस्साय सासनपवेणी ठस्सति; मा खो तं हत्थतो विस्सज्जेही”ति । “तुम्हे पन, भन्ते”ति? “अहं महाचेतियं वन्दिस्सामी”ति द्वे थेरे अनुसासित्वा अनुपुब्बेन चारिकं चरन्तो महाविहारं सम्पापुणि । तस्मिं समये महाविहारो सुज्जो । चेतियङ्गणे एरण्डा जाता । चेतियं गच्छेहि परिवारितं, सेवालेन परियोनद्धं । थेरो धरमानकबुद्धस्स निपच्चाकारं दस्सेन्तो विय महाचेतियं वन्दित्वा पच्छिमदिसाय सालं पविसित्वा ओलोकेन्तो ‘एवरूपस्स नाम लाभगयसगगप्पत्तस्स सरीरधातुचेतियट्ठानं अनाथं जात’न्ति चिन्तयमानो निसीदि ।

अथ अविदूरे रुक्खे अधिवत्था देवता अब्धिकमनुस्सरूपेन तण्डुलनाळिज्ज गुळपिण्डज्ज आदाय थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा “कत्थ गच्छथ, भन्ते”ति? “अहं दक्खिणदिसं, उपासका”ति । “अहम्पि तत्थेव गन्तुकामो, सह गच्छाम, भन्ते”ति ।

“अहं दुब्बलो; तव गतिया गन्तुं न सक्खिस्सामि; त्वं पुरतो गच्छ, उपासका”ति । “अहम्पि तुम्हाकं गतिया गमिस्सामी”ति थेरस्स पत्तचीवरं अगगहेसि । तिस्सवापिपाळिं आरुळ्हकाले च पत्तं आहरापेत्वा पानकं कत्वा अदासि । थेरस्स पीतमत्तेयेव बलमत्ता सण्ठाति । देवता पथविं सङ्घिपित्वा वेणुनदीसन्तिके एकं छट्ठितविहारं पत्वा थेरस्स वसनट्ठानं पटिजगित्वा अदासि ।

पुनदिवसे थेरेन मुखे धोवितमत्ते यागुं पचित्वा अदासि; यागुं पीतस्स भत्तं पचित्वा उपनामेसि । थेरो “तुय्हं ठपेहि, उपासका”ति पत्तं हत्थेन पिदहि । “अहं न दूरं गमिस्सामी”ति देवता थेरस्सेव पत्ते भत्तं पक्खिपित्वा कतभत्तकिच्चस्स थेरस्स पत्तचीवरमादाय मगं पटिपन्ना पथविं सङ्घिपित्वा जज्जरनदीसन्तिकं नेत्वा “भन्ते, एतं पण्णखादकमनुस्सानं वसनट्ठानं, धूमो पज्जायति । अहं पुरतो गमिस्सामी”ति थेरं वन्दित्वा अत्तनो भवनं अगमासि । थेरो सब्बम्पि भयकालं पण्णखादकमनुस्से निस्साय वसि ।

इसिदत्तथेरोपि अनुपुब्बेन चारिकं चरन्तो अळजनपदं सम्पापुणि । तत्थ मनुस्सा नातिपक्कानि मधुकफलानि भिन्दित्वा अट्ठिं आदाय तचं छट्ठेत्वा अगमंसु । थेरो “आवुसो महासोण, भिक्खाहारो पज्जायती”ति वत्वा पत्तचीवरं आहरापेत्वा चीवरं पारुपित्वा पत्तं नीहरित्वा अट्ठासि । तरुणदारका थेरं ठितं दिस्वा “इमिना कोचि अत्थो भविस्सती”ति वालुकं पुञ्चित्वा मधुकफलत्तचं पत्ते पक्खिपित्वा अदंसु; थेरा परिभुज्जिंसु । सत्ताहमत्तं सोयेव आहारो अहोसि ।

अनुपुब्बेन चोरियस्सरं सम्पापुणिंसु । मनुस्सा कुमुदानि गहेत्वा कुमुदनाले छट्ठेत्वा अगमंसु । थेरो “आवुसो महासोण, भिक्खाहारो पज्जायती”ति वत्वा पत्तचीवरं आहरापेत्वा चीवरं पारुपित्वा पत्तं नीहरित्वा अट्ठासि । गामदारका कुमुदनाले सोधेत्वा पत्ते पक्खिपित्वा अदंसु; थेरा परिभुज्जिंसु । सत्ताहमत्तं सोव आहारो अहोसि ।

अनुपुब्बेन चरन्ता पण्णखादकमनुस्सानं वसनट्ठाने एकं गामद्वारं सम्पापुणिंसु । तत्थ एकिस्सा दारिकाय मातापितरो अरज्जं गच्छन्ता “सचे कोचि अय्यो आगच्छति, कत्थचि गन्तुं मा अदासि; अय्यस्स वसनट्ठानं आचिक्खेय्यासि, अम्मा”ति आहंसु । सा थेरे दिस्वा पत्तं गहेत्वा निसीदापेसि । गेहे धज्जजाति नाम नत्थि । वासिं पन गहेत्वा गुज्जचोचरुक्खत्तचं गुज्जलतापत्तेहि सद्धिं एकतो कोट्टेत्वा तयो पिण्डे कत्वा एकं इसिदत्तथेरस्स एकं महासोणथेरस्स पत्ते ठपेत्वा “अतिरेकपिण्डं इसिदत्तथेरस्स पत्ते ठपेस्सामी”ति हत्थं पसारोसि । हत्थो परिवत्तित्वा महासोणथेरस्स पत्ते पतिट्ठापेसि । इसिदत्तथेरो “ब्राह्मणतिस्सभये गुज्जचोचपिण्डे विपाकदायककम्मं देसकालसम्पदाय कीवपमाणं विपाकं दस्सती”ति आह । ते तं परिभुज्जित्वा वसनट्ठानं अगमंसु । सापि अरज्जतो आगतानं मातापितूनं आचिक्खि “द्वे थेरा आगता । तेसं मे वसनट्ठानं आचिक्खित”न्ति । ते उभोपि थेरानं सन्तिकं गन्त्वा वन्दित्वा “भन्ते, यं मयं लभाम, तेन तुम्हे पटिजगिस्साम; इधेव वसथा”ति पटिज्जं गणिंसु । थेरापि सब्बभयकालं ते उपनिस्साय वसिंसु ।

ब्राह्मणतिस्सचोरे मते पितुमहाराजा छत्तं उस्सापेसि । “भयं वूपसन्तं, जनपदो सम्पुण्णो”ति सुत्वा परसमुद्धतो भिक्खुसङ्घो नावाय महातिथपट्टने ओरुह “महासोणथेरो कहं वसती”ति पुच्छित्वा थेरस्स सन्तिकं अगमासि । थेरो पज्जसतभिक्खुपरिवारो कालकगामे मण्डलारामविहारं सम्पापुणि । तस्मिं समये कालकगामे सत्तमत्तानि कुलसतानि पटिवसन्ति । रत्तिभागे देवता आहिण्डित्वा “महासोणथेरो पज्जभिक्खुसतपरिवारो मण्डलारामविहारं पत्तो । एकेको नवहत्थसाटकेन सद्धिं एकेककहापण्णघनकं पिण्डपातं देतू”ति मनुस्से अवोचुं । पुनदिवसे च थेरा कालकगामं पिण्डाय पविसिंसु । मनुस्सा निसीदापेत्वा यागुं अदंसु । मण्डलारामवासी तिस्सभूतिथेरो सङ्घत्थेरो हुत्वा निसीदि । एको महाउपासको तं वन्दित्वा “भन्ते, महासोणथेरो नाम कतरो”ति पुच्छि । तेन समयेन थेरो नवको होति परियन्ते निसिन्तो ।

थेरो हत्थं पसारेत्वा “महासोणो नाम एस, उपासका”ति आह । उपासको तं वन्दित्वा पत्तं गण्हाति । थेरो न देति । तिस्सभूतित्थेरो “आवुसो सोण, यथा त्वं न जानासि, मयम्मि एवमेव न जानाम; पुज्जवन्तानं देवता परिपाचेन्ति; पत्तं देहि, सब्रह्मचारीनं सङ्गहं करोही”ति आह । थेरो पत्तं अदासि । महाउपासको पत्तं आदाय गन्त्वा कहापणघनकस्स पिण्डपातस्स पूरेत्वा नवहत्थसाटकं आधारकं कत्वा आहरित्वा थेरस्स हत्थे ठपेसि; अपरोपि उपासको थेरस्साति सत्त साटकसतानि सत्त च पिण्डपातसतानि थेरस्सेव अदंसु ।

थेरो भिक्खुसङ्घस्स संविभागं कत्वा अनुपुब्बेन महाविहारं पापुणित्वा मुखं धोवित्वा महाबोधिं वन्दित्वा महाचेतियं वन्दित्वा थूपारामे ठितो चीवरं पारुपित्वा भिक्खुसङ्घपरिवारो दक्खिणद्वारेन नगरं पविसित्वा द्वारतो याव वळञ्जनकसाला एतस्मिं अन्तरे सट्टिकहापणघनकं पिण्डपातं लभि । ततो पट्टाय पन सक्कारस्स पमाणं नत्थि । एवं कालविपत्तियं मधुकफलत्तचोपि कुमुदनाळिपि दुल्लभा जाता । कालसम्पत्तियं एवरूपो महालाभो उदपादि ।

वत्तब्बकनिग्रोधत्थेरस्सापि सामणेकाले ब्राह्मणतिस्सभयं उदपादि । सामणेरो च उपज्झायो चस्स परसमुदं नागमिंसु; ‘पण्णाखादकमनुस्से उपनिस्साय वसिस्सामा’ति पच्चन्ताभिमुखा अहेसुं । सामणेरो सत्ताहमत्तं अनाहारो हुत्वा एकस्मिं गामद्वाने तालरुक्खे तालपक्कं दिस्वा उपज्झायं आह — “भन्ते, थोकं आगमेथ; तालपक्कं पातेस्सामी”ति । “दुब्बलोसि त्वं, सामणेर, मा अभिरुही”ति । “अभिरुहिस्सामि, भन्ते”ति खुदकवासिं गहेत्वा तालं आरुह्य तालपिण्डं छिन्दितुं आरभि । वासिफलं निक्खमित्वा भूमियं पति ।

थेरो चिन्तेसि “अयं किलन्तोव रुक्खं आरुळ्हो; किं नु खो इदानी करिस्सती”ति सामणेरो तालपण्णं फालेत्वा फालेत्वा वासिदण्डके बन्धित्वा घट्टेन्तो घट्टेन्तो भूमियं पातेत्वा “भन्ते, साधु वतस्स सचे वासिफलं एत्थ पवेसेय्याथा”ति आह । थेरो ‘उपायसम्पन्नो सामणेरो’ति वासिफलं पवेसेत्वा अदासि । सो वासिं उक्खिपित्वा तालफलानि पातेसि । थेरो वासिं पातापेत्वा पवट्टित्वा गतं तालफलं भिन्दित्वा सामणेरं ओतिण्णकाले आह “सामणेर, त्वं दुब्बलो, इदं ताव खादाही”ति । “नाहं, भन्ते, तुम्हेहि अखादिते खादिस्सामी”ति वासिं गहेत्वा तालफलानि भिन्दित्वा पत्तं नीहरित्वा तालमिज्जं पक्खिपित्वा थेरस्स दत्त्वा सयं खादि । याव तालफलानि अहेसुं, ताव तत्थेव वसित्वा फलेसु खीणेसु अनुपुब्बेन पण्णाखादकमनुस्सानं वसनद्वाने एकं छट्ठितविहारं पविसिंसु । सामणेरो थेरस्स वसनद्वानं पटिजग्गि । थेरो सामणेरस्स ओवादं दत्त्वा विहारं पाविसि । सामणेरो ‘अनायतने नट्टानं अत्तभावानं पमाणं नत्थि, बुद्धानं उपट्टानं करिस्सामी’ति चेतियङ्गणं गन्त्वा अप्पहरितं करोति; सत्ताहमत्तं निराहारताय पवेधमानो पतित्वा निपन्नकोव तिणानि उद्धरति । एकच्चे च मनुस्सा अरज्जे चरन्ता मधुं लभित्वा दारूनि चेव साकपण्णज्च गहेत्वा तिणचलनसज्जाय ‘मिगो नु खो एसो’ति सामणेरस्स सन्तिकं गन्त्वा “किं करोसि, सामणेरो”ति आहंसु । “तिणगण्ठिं गण्हामि, उपासका”ति । “अज्जोपि कोचि अत्थि, भन्ते”ति? “आम, उपासका, उपज्झायो मे अन्तो गब्भे”ति । “महाथेरस्स दत्त्वा खादेय्यासि, भन्ते”ति सामणेरस्स मधुं दत्त्वा अत्तनो वसनद्वानं आचिक्खित्वा “मयं साखाभङ्गं करोन्ता गमिस्साम । एताय सज्जाय थेरं गहेत्वा आगच्छेय्यासि, अय्या”ति वत्वा अगमंसु ।

सामणेरो मधुं गहेत्वा थेरस्स सन्तिकं गन्त्वा बहि ठत्वा “वन्दामि, भन्ते”ति आह । थेरो ‘सामणेरो जिघच्छाय अनुडहमानो आगतो भविस्सती’ति तुण्ही अहोसि । सो पुनपि “वन्दामि, भन्ते”ति आह । “कस्मा, सामणेर, दुब्बलभिक्खूनं सुखेन निपज्जितुं न देसी”ति? “द्वारं विवरितुं सारुप्पं, भन्ते”ति? थेरो उड्ढित्वा द्वारं विवरित्वा “किं ते, सामणेर, लद्धं”ति आह । मनुस्सेहि मधुं दिन्नं, खादितुं सारुप्पं, भन्ते”ति? “सामणेर, एवमेव खादितुं किलमिस्साम, पानकं

कत्वा पिविस्सामा”ति । सामणेरो पानकं कत्वा अदासि । अथ नं थेरो “मनुस्सानं वसनट्टानं पुच्छसि, सामणेरा”ति आह । सयमेव आचिक्खिंसु, भन्ते”ति । “सामणेर, पातोव गच्छन्ता किलमिस्साम; अज्जेव गमिस्सामा”ति पत्तचीवरं गण्हापेत्वा निक्खमि । ते गन्त्वा मनुस्सानं वसनट्टानस्स अविदूरे निपज्जिंसु ।

सामणेरो रत्तिभागे चिन्तेसि — ‘मया पब्बजितकालतो पट्टाय गामन्ते अरुणं नाम न उट्ठापितपुब्ब’न्ति । सो पत्तं गहेत्वा अरुणं उट्ठापेतुं अरज्जं अगमासि । महाथेरो सामणेरं निपन्नट्टाने अपस्सन्तो ‘मनुस्सखादकेहि गहितो भविस्सती’ति चिन्तेसि । सामणेरो अरज्जे अरुणं उट्ठापेत्वा पत्तेन उदकज्ज दन्तकट्टज्ज गहेत्वा आगमि । “सामणेर, कुहिं गतोसि? महल्लकभिक्खूनं ते वितक्को उप्पादितो; दण्डकम्मं आहरा”ति । “आहरिस्सामि, भन्ते”ति । थेरो मुखं धोवित्वा चीवरं पारुपि । उभोपि मनुस्सानं वसनट्टानं अगमंसु । मनुस्सापि अत्तनो परिभोगं कन्दमूलफलपण्णं अदंसु । थेरोपि परिभुज्जित्वा विहारं अगमासि । सामणेरो उदकं आहरित्वा “पादे धोवामि, भन्ते”ति आह । “सामणेर, त्वं रत्तिं कुहिं गतो? अम्हाकं वितक्कं उप्पादेसी”ति । “भन्ते, गामन्ते मे अरुणं न उट्ठापितपुब्बं; अरुणुट्ठापनत्थाय अरज्जं अगमासि”न्ति । “सामणेर, न तुय्हं दण्डकम्मं अनुच्छविकं अम्हाकमेव अनुच्छविक”न्ति वत्वा थेरो तस्मिंयेव ठाने वसि; सामणेरस्स च सज्जं अदासि “मयं ताव महल्लका; इदं नाम भविस्सती”ति न सक्का जानितुं । तुवं अत्तानं रक्खेय्यासी”ति । थेरो किर अनागामी । तं अपरभागे मनुस्सखादका खादंसु । सामणेरो अत्तानं रक्खित्वा भये वूपसन्ते तथारूपे ठाने उपज्झं गाहापेत्वा उपसम्पन्नो बुद्धवचनं उग्गहेत्वा तिपिटकधरो हुत्वा वत्तब्बकनिग्रोधत्थेरो नाम जातो ।

पितुमहाराजा रज्जं पटिपज्जि । परसमुद्वा आगतागता भिक्खू “कहं वत्तब्बकनिग्रोधत्थेरो, कहं वत्तब्बकनिग्रोधत्थेरो”ति पुच्छित्वा तस्स सन्निकं अगमंसु । महाभिक्खुसङ्घो थेरं परिवारेसि । सो महाभिक्खुसङ्घपरिवृतो अनुपुब्बेन महाविहारं पत्वा महाबोधिं महाचेतियं थूपारामज्ज वन्दित्वा नगरं पायासि । याव दक्खिणद्वारा गच्छन्तस्सेव नवसु ठानेसु तिचीवरं उपपज्जि; अन्तोनगरं पविट्टकालतो पट्टाय महासक्कारो उप्पज्जि । इति कालविपत्तियं तालफलकन्दमूलपण्णम्पि दुल्लभं जातं । कालसम्पत्तियं एवरूपो महालाभो उप्पन्नोति । एवं कालविपत्तिपटिबाहितत्ता विपाकं दातुं असक्कोन्तानि कालसम्पत्तिं आगम्म विपच्चन्तीति पजानाति ।

अपरस्सापि बहूनि कल्याणकम्मनि होन्ति । तानि पयोगविपत्तियं ठितस्स न विपच्चेय्युं । सो पन एकेन कल्याणकम्मेन सम्पापयोगे पतिट्ठितो तीणि सुचरितानि पूरेति, पच्चसीलं दससीलं रक्खति । कालसम्पत्तियं निब्बत्तस्स राजानो सब्बालङ्कारपतिमण्डिता राजकज्जायो ‘एतस्स अनुच्छविका’ति पेसेन्ति, यानवाहनमणिसुवण्णरजतादिभेदं तं तं पण्णाकारं ‘एतस्स अनुच्छविक’न्ति पेसेन्ति ।

पब्बज्जूपगतोपि महायसो होति महानुभावो । तत्रिदं वत्थु — कूटकण्णराजा किर गिरिगामकण्णवासिकं चूळसुधम्मत्थेरं ममायति । सो उप्पलवापियं वसमानो थेरं पक्कोसापेसि । थेरो आगन्त्वा मालारामविहारे वसति । राजा थेरस्स मातरं पुच्छि — “किं थेरो पियायती”ति? “कन्दं महाराजा”ति । राजा कन्दं गाहापेत्वा विहारं गन्त्वा थेरस्स ददमानो मुखं उल्लोकेतुं नासक्खि । सो निक्खमित्वा च बहिपरिवेणे देविं पुच्छि — “कीदिसो थेरो”ति? “त्वं पुरिसो हुत्वा उल्लोकेतुं न सक्कोसि; अहं कथं सक्खिस्सामि? नाहं जानामि कीदिसो”ति । राजा ‘मम रट्ठे बलिकारगहपतिपुत्तं उल्लोकेतुं न विसहामि । महन्तं वत भो बुद्धसासनं नामा’ति अप्फोटिसि । तिपिटकचूळनागत्येरेम्पि ममायति । तस्स अङ्गुलियं एका पिळका उट्ठहि । राजा ‘थेरं पस्सिस्सामी’ति विहारं गन्त्वा बलवपेमेन अङ्गुलिं मुखेन गण्णि । अन्तोमुखेयेव पिळका भिन्ना, पुब्बलोहितं अनुट्ठुभित्वा थेरे सिनेहेन अमतं विय अज्झोहरि । सोयेव थेरो अपरभागे मरणमज्जे निपज्जि ।

राजा गन्त्वा असुचिकपल्लकं सीसे ठपेत्वा “धम्मसकटस्स अक्खो भिज्जति अक्खो भिज्जती”ति परिदेवमानो विचरि । पथविस्सरस्स असुचिकपल्लकं सीसेन उक्खिपित्वा विचरणं नाम कस्स गतमग्गो? सम्पापयोगस्स गतमग्गोति । एवं पयोगविपत्तिपटिबाहितत्ता विपाकं दातुं असक्कोन्तानि पयोगसम्पत्तिं आगम्म विपच्चन्तीति पजानाति । एवं चतूहि विपत्तीहि पटिबाहितं कल्याणकम्मं विपाकं अदत्त्वा चतस्सो सम्पत्तियो आगम्म देति ।

तत्रिदं भूतमत्थं कत्वा ओपम्मं — एको किर महाराजा एकस्स अमच्चस्स अप्पमत्तेन कुञ्जित्वा तं बन्धनागारे बन्धापेसि । तस्स जातका रज्जो कुद्धभावं जत्वा किञ्चि अवत्त्वा चण्डकोपे विगते राजानं तस्स निरपराधभावं जानापेसुं । राजा मुञ्चित्वा तस्स ठानन्तरं पटिपाकतिकं अकासि । अथस्स ततो ततो आगच्छन्तानं पण्णाकारानं पमाणं नाहोसि । मनुस्सा सम्पटिच्छित्तुं नासक्खिंसु । तत्थ रज्जो अप्पमत्तेन कुञ्जित्वा तस्स बन्धनागारे बन्धापितकालो विय पुथुज्जनस्स निरये निब्बत्तकालो । अथस्स जातकेहि राजानं सज्जापेत्वा ठानन्तरस्स पटिपाकतिककरणकालो विय तस्स सग्गे निब्बत्तकालो । पण्णाकारं सम्पटिच्छित्तुं असमत्थकालो विय चतस्सो सम्पत्तियो आगम्म कल्याणकम्मानं देवलोकतो मनुस्सलोकं, मनुस्सलोकतो देवलोकन्ति एवं सुखद्वानतो सुखद्वानमेव नेत्वा कप्पसतसहस्सम्पि सुखविपाकं दत्त्वा निब्बानसम्पापनं वेदितब्बं ।

एवं ताव पाळिवसेनेव दुतियं बलं दीपेत्वा पुन “अहोसि कम्मं अहोसि कम्मविपाको”ति (पटि० म० १.२३४) इमिना पटिसम्भिदानयेनापि दीपेतब्बं । तत्थ ‘अहोसि कम्म’न्ति अतीते आयूहितं कम्मं अतीतेयेव अहोसि । येन पन अतीते विपाको दिन्नो, तं सन्धाय ‘अहोसि कम्मविपाको’ति वुत्तं । दिट्ठधम्मवेदनीयादीसु पन बहूसुपि आयूहितेसु एकं दिट्ठधम्मवेदनीयं विपाकं देति, सेसानि अविपाकानि । एकं उपपज्जवेदनीयं पटिसन्धिं आकट्ठति, सेसानि अविपाकानि । एकेनानन्तरियेन निरये उपपज्जति, सेसानि अविपाकानि । अट्ठसु समापत्तीसु एकाय ब्रह्मलोके निब्बत्तति, सेसा अविपाका । इदं सन्धाय ‘नाहोसि कम्मविपाको’ति वुत्तं । यो पन बहुम्पि कुसलाकुसलं कम्मं कत्वा कल्याणमित्तं निस्साय अरहत्तं पापुणाति, एतस्स कम्मविपाको ‘नाहोसि’ नाम । यं अतीते आयूहितं एतरहि विपाकं देति तं ‘अहोसि कम्मं अत्थि कम्मविपाको’ नाम । यं पुरिमनयेनेव अविपाकतं आपज्जति तं ‘अहोसि कम्मं नत्थि कम्मविपाको’ नाम । यं अतीते आयूहितं अनागते विपाकं दस्सति तं ‘अहोसि कम्मं भविस्सति कम्मविपाको’ नाम । यं पुरिमनयेन अविपाकतं आपज्जिस्सति तं ‘अहोसि कम्मं न भविस्सति कम्मविपाको’ नाम ।

यं एतरहि आयूहितं एतरहियेव विपाकं देति तं ‘अत्थि कम्मं अत्थि कम्मविपाको’ नाम । यं पुरिमनयेनेव अविपाकतं आपज्जति तं ‘अत्थि कम्मं नत्थि कम्मविपाको’ नाम । यं एतरहि आयूहितं अनागते विपाकं दस्सति तं ‘अत्थि कम्मं भविस्सति कम्मविपाको’ नाम । यं पुरिमनयेनेव अविपाकतं आपज्जिस्सति तं ‘अत्थि कम्मं न भविस्सति कम्मविपाको’ नाम ।

यं सयम्पि अनागतं, विपाकोपिस्स अनागतो तं ‘भविस्सति कम्मं भविस्सति कम्मविपाको’ नाम । यं सयं भविस्सति, पुरिमनयेनेव अविपाकतं आपज्जिस्सति तं ‘भविस्सति कम्मं न भविस्सति कम्मविपाको’ नाम ।

इदं तथागतस्साति इदं सब्बेहिपि एतेहि आकारेहि तथागतस्स कम्मन्तरविपाकन्तरजाननजाणं अकम्पियद्वेन दुतियबलं वेदितब्बन्ति ।

दुतियबलनिद्देसवण्णना ।

ततियबलनिद्देसो

८११. ततियबलनिद्देसे मग्गोति वा पटिपदाति वा कम्मस्सेवेतं नामं । निरयगामिनीति आदीसु निरस्सादट्ठेन निरतिअत्थेन च निरयो । उद्धं अनुगन्त्वा तिरियं अज्जिताति तिरच्छाना; तिरच्छानायेव तिरच्छानयोनि । पेतताय पेत्ति; इतो पेच्च गतभावेनाति अत्थो । पेत्तियेव पेत्तिविसयो । मनस्स उस्सन्नताय मनुस्सा; मनुस्साव मनुस्सलोको । दिब्बन्ति पज्जहि कामगुणेहि अधिमत्ताय वा ठानसम्पत्तियाति देवा; देवाव देवल्लोको । वानं वुच्चति तण्हा; तं तत्थ नत्थीति निब्बानं । निरयं गच्छतीति निरयगामी । इदं मग्गं सन्धाय वुत्तं । पटिपदा पन निरयगामिनी नाम होति । सेसपदेसुपि एसेव नयो । इदं सब्बम्पि पटिपदं तथागतो पजानाति ।

कथं? सकलगामवासिकेसुपि हि एकतो एकं सूकरं वा मिगं वा जीविता वोरोपेन्तेसु सब्बेसम्पि चेतना परस्स जीवितिन्द्रियारम्भणाव होति । तं पन कम्मं तेसं आयूहनक्खणेयेव नाना होति । तेसु हि एको आदरेन छन्दजातो करोति । एको 'एहि त्वम्पि करोही'ति परेहि निष्पीळितत्ता करोति । एको समानच्छन्दो विय हुत्वा अप्पटिबाहियमानो विचरति । तेसु एको तेनेव कम्मेन निरये निब्बत्तति, एको तिरच्छानयोनियं, एको पेत्तिविसये । तं तथागतो आयूहनक्खणेयेव 'इमिना नीहारेन आयूहितत्ता एस निरये निब्बत्तिस्सति, एस तिरच्छानयोनियं, एस पेत्तिविसये'ति पजानाति । निरये निब्बत्तमानम्पि 'एस अट्ठसु महानिरयेसु निब्बत्तिस्सति, एस सोळससु उस्सदनिरयेसु निब्बत्तिस्सती'ति पजानाति । तिरच्छानयोनियं निब्बत्तमानम्पि 'एस अपादको भविस्सति, एस द्विपादको, एस चतुप्पादको, एस बहुप्पादको'ति पजानाति । पेत्तिविसये निब्बत्तमानम्पि 'एस निज्झामतण्हिको भविस्सति, एस खुप्पिपासिको, एस परदत्तूपजीवी'ति पजानाति । तेसु च कम्मेसु 'इदं कम्मं पटिसन्धिं आकट्ठितुं न सक्खिस्सति, दुब्बलं दिन्नाय पटिसन्धिया उपधिवेपक्कं भविस्सती'ति पजानाति ।

तथा सकलगामवासिकेसु एकतो पिण्डपातं ददमानेसु सब्बेसम्पि चेतना पिण्डपातारम्भणाव होति । तं पन कम्मं तेसं आयूहनक्खणेयेव पुरिमनयेन नाना होति । तेसु केचि देवल्लोके निब्बत्तिस्सन्ति, केचि मनुस्सलोके । तं तथागतो आयूहनक्खणेयेव 'इमिना नीहारेन आयूहितत्ता एस मनुस्सलोके निब्बत्तिस्सति, एस देवल्लोके'ति पजानाति । देवल्लोके निब्बत्तमानानम्पि 'एस परनिम्मितवसवत्तीसु निब्बत्तिस्सति, एस निम्मानरतीसु, एस तुसितेसु, एस यामेसु, एस तावतिंसेसु, एस चातुमहाराजिकेसु, एस भुम्मदेवेसु; एस पन जेट्ठकदेवराजा हुत्वा निब्बत्तिस्सति, एस एतस्स दुतियं वा ततियं वा ठानन्तरं करोन्तो परिचारको हुत्वा निब्बत्तिस्सती'ति पजानाति । मनुस्सेसु निब्बत्तमानानम्पि 'एस खत्तियकुले निब्बत्तिस्सति, एस ब्राह्मणकुले, एस वेस्सकुले, एस सुहकुले; एस पन मनुस्सेसु राजा हुत्वा निब्बत्तिस्सति, एस एतस्स दुतियं वा ततियं वा ठानन्तरं करोन्तो परिचारको हुत्वा निब्बत्तिस्सती'ति पजानाति । तेसु च कम्मेसु 'इदं कम्मं पटिसन्धिं आकट्ठितुं न सक्खिस्सति, दुब्बलं दिन्नाय पटिसन्धिया उपधिवेपक्कं भविस्सती'ति पजानाति ।

तथा विपस्सनं पट्टपेन्तेसुयेव येन नीहारेन विपस्सना आरब्धा, 'एस अरहत्तं पापुणिस्सति, एस अरहत्तं पत्तुं न सक्खिस्सति, एस अनागामीयेव भविस्सति, एस सकदागामीयेव, एस सोतापन्नोयेव; एस पन मग्गं वा फलं वा सच्छिकातुं न सक्खिस्सति, लक्खणारम्भणाय विपस्सनायमेव ठस्सति; एस पच्चयपरिग्गहेयेव, एस नामरूपपरिग्गहेयेव, एस अरूपपरिग्गहेयेव, एस रूपपरिग्गहेयेव ठस्सति, एस महाभूतमत्तमेव ववत्थापेस्सति, एस किज्जि सल्लक्खेतुं न सक्खिस्सती'ति पजानाति ।

कसिणपरिकम्मं करोन्तेसुपि 'एतस्स परिकम्ममत्तमेव भविस्सति, निमित्तं उप्पादेतुं न सक्खिस्सति; एस पन निमित्तं उप्पादेतुं सक्खिस्सति, अप्पनं पापेतुं न सक्खिस्सति; एस अप्पनं पापेत्वा ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा अरहत्तं

गण्हिस्सती'ति पजानातीति ।

ततियबलनिद्देसवण्णना ।

चतुत्थबलनिद्देसो

८१२. चतुत्थबलनिद्देसे **खन्धनानत्तन्ति** 'अयं रूपक्खन्धो नाम...पे०... अयं विज्जाणक्खन्धो नामा'ति एवं पञ्चन्नं खन्धानं नानाकरणं पजानाति । तेसुपि 'एकविधेन रूपक्खन्धो...पे०... एकादसविधेन रूपक्खन्धो । एकविधेन वेदनाक्खन्धो...पे०... बहुविधेन वेदनाक्खन्धो...पे०... एकविधेन सज्जाक्खन्धो...पे०... एकविधेन सङ्खारक्खन्धो...पे०... एकविधेन विज्जाणक्खन्धो...पे०... बहुविधेन विज्जाणक्खन्धो'ति एवं एकेकस्स खन्धस्स नानत्तं पजानाति । **आयतननानत्तन्ति** 'इदं चक्खायतनं नाम...पे०... इदं धम्मायतनं नाम । तत्थ दसायतना कामावचरा, द्वे चतुभूमका'ति एवं आयतननानत्तं पजानाति । **धातुनानत्तन्ति** 'अयं चक्खुधातु नाम...पे०... अयं मनोविज्जाणधातु नाम । तत्थ सोळस धातुयो कामावचरा, द्वे चतुभूमका'ति एवं धातुनानत्तं पजानाति ।

पुन अनेकधातुनानाधातुलोकनानत्तन्ति इदं न केवलं उपादिन्नकसङ्खारलोकस्सेव नानत्तं तथागतो पजानाति, अनुपादिन्नकसङ्खारलोकस्सापि नानत्तं तथागतो पजानातियेवाति दस्सेतुं गहितं । पच्चेकबुद्धा हि द्वे च अग्गसावका उपादिन्नकसङ्खारलोकस्सापि नानत्तं एकदेसतोव जानन्ति नो निप्पदेसतो, अनुपादिन्नकलोकस्स पन नानत्तं न जानन्ति । सब्बज्जुबुद्धो पन 'इमाय नाम धातुया उस्सन्नाय इमस्स नाम रुक्खस्स खन्धो सेतो होति, इमस्स काळको, इमस्स मट्ठो; इमस्स बहलत्तचो, इमस्स तनुत्तचो; इमाय नाम धातुया उस्सन्नाय इमस्स रुक्खस्स पत्तं वण्णसण्ठानादिवसेन एवरूपं नाम होति; इमाय पन धातुया उस्सन्नाय इमस्स रुक्खस्स पुष्पं नीलकं होति, पीतकं, लोहितकं, ओदातं, सुगन्धं, दुग्गन्धं होति; इमाय नाम धातुया उस्सन्नाय फलं खुद्दकं होति, महन्तं, दीघं, रस्सं, वट्ठं, सुसण्ठानं, दुस्सण्ठानं, मट्ठं, फरुसं, सुगन्धं, दुग्गन्धं, मधुरं, तित्तकं, अम्बिलं, कटुकं, कसावं होति; इमाय नाम धातुया उस्सन्नाय इमस्स रुक्खस्स कण्टको तिखिणो होति, अतिखिणो, उज्जुको, कुटिलो, तम्बो, काळको, नीलो, ओदातो होती'ति एवं अनुपादिन्नकसङ्खारलोकस्स नानत्तं पजानाति । सब्बज्जुबुद्धानयेव हि एतं बलं, न अज्जेसन्ति ।

चतुत्थबलनिद्देसवण्णना ।

पञ्चमबलनिद्देसो

८१३. पञ्चमबलनिद्देसे **हीनाधिमुत्तिकाति** हीनज्झासया । **पणीताधिमुत्तिकाति** कल्याणज्झासया । **सेवन्तीति** निस्सयन्ति अल्लीयन्ति । **भजन्तीति** उपसङ्कमन्ति । **पयिरुपासन्तीति** पुनप्पुनं उपसङ्कमन्ति । सचे हि आचरियुपज्झाया न सीलवन्तो होन्ति, सद्धिविहारिका सीलवन्तो होन्ति, ते अत्तनो आचरियुपज्झायेपि न उपसङ्कमन्ति, अत्तना सदिसे सारुप्पभिक्षूयेव उपसङ्कमन्ति । सचे आचरियुपज्झाया सारुप्पभिक्षू, इतरे असारुप्पा, तेपि न आचरियुपज्झाये उपसङ्कमन्ति, अत्तना सदिसे हीनाधिमुत्तिके एव उपसङ्कमन्ति ।

एवं उपसङ्कमनं पन न केवलं एतरहेव, अतीतानागतेपीति दस्सेतुं **अतीतम्पि** अद्धानन्ति आदिमाह । तं उत्तानत्थमेव । इदं पन दुस्सीलानं दुस्सीलसेवनमेव, सीलवन्तानं सीलवन्तसेवनमेव, दुप्पज्जानं दुप्पज्जसेवनमेव, पज्जवन्तानं पज्जवन्तसेवनमेव को नियामेतीति? अज्झासयधातु नियामेति । सम्बहुला किर भिक्षू एकं गामं गणाभिक्षाचारं चरन्ति ।

मनुस्सा बहुभक्तं आहरित्वा पत्तानि पूरेत्वा “तुम्हाकं यथासभागेन परिभुज्जथा”ति दत्त्वा उय्योजेसुं । भिक्खूपि आहंसु “आवुसो, मनुस्सा धातुसंयुत्तकम्मे पयोजेन्ती”ति । तिपिटकचूलाभयत्थेरोपि नागदीपे चेति यं वन्दनाय पज्जहि भिक्खुसतेहि सद्धिं गच्छन्तो एकस्मिं गामे मनुस्सेहि निमन्तितो । थेरेन च सद्धिं एको असारुप्पभिक्खु अत्थि । धुरविहारेपि एको असारुप्पभिक्खु अत्थि । द्वीसु भिक्खुसङ्घेसु गामं ओसरन्तेसु ते उभोपि जना, किञ्चापि आगन्तुकेन नेवासिको नेवासिकेन वा आगन्तुको न दिट्ठपुब्बो, एवं सन्तेपि, एकतो हुत्वा हसित्वा हसित्वा कथयमाना एकमन्तं अट्ठंसु । थेरो दिस्वा “सम्मासम्बुद्धेन जानित्वा धातुसंयुत्तं कथितं”न्ति आह ।

एवं ‘अज्झासयधातु नियामेती’ति वत्त्वा धातुसंयुत्तेन अयमेवत्थो दीपेतब्बो । गिज्झकूटपब्बतस्मिञ्चि गिलानसेय्याय निपन्नो भगवा आरक्खणत्थाय परिवारेत्वा वसन्तेसु सारिपुत्तमोगल्लानादीसु एकमेकं अत्तनो अत्तनो परिसाय सद्धिं चङ्कमन्तं ओलोकेत्वा भिक्खू आमन्तेसि “पस्सथ नो तुम्हे, भिक्खवे, सारिपुत्तं सम्बहुलेहि भिक्खूहि सद्धिं चङ्कमन्तं”न्ति? “एवं, भन्ते”ति । “सब्बे खो एते, भिक्खवे, भिक्खू महापज्जा”ति (सं० नि० २.९९) सब्बं वित्थारेतब्बन्ति ।

पञ्चमबलनिद्वेसवण्णना ।

छट्ठबलनिद्वेसो

८१४. छट्ठबलनिद्वेसे आसयन्ति यत्थ सत्ता आसयन्ति निवसन्ति, तं तेसं निवासट्ठानं दिट्ठिगतं वा यथाभूतं जाणं वा । अनुसयन्ति अप्पहीनानुसयितं किलेसं । चरितन्ति कायादीहि अभिसङ्गतं कुसलाकुसलं । अधिमुत्तन्ति अज्झासयं । अप्परजक्खेति आदीसु पज्जामये अक्खिम्हि अप्पं परित्तं रागदोसमोहरजं एतेसन्ति अप्परजक्खा । तस्सेव महन्तताय महारजक्खा । उभयेनापि मन्दकिलेसे महाकिलेसे च सत्ते दस्सेति । येसं सद्धादीनि इन्द्रियाणि तिक्खानि, ते तिक्खिन्द्रिया । येसं तानि मुदूनि, ते मुदिन्द्रिया । येसं आसयादयो कोट्टासा सुन्दरा, ते स्वाकारा । विपरीता द्वाकारा । ये कथितकारणं सल्लक्खेन्ति, सुखेन सक्का होन्ति विज्जापेतुं, ते सुविज्जापया । विपरीता दुविज्जापया । ये अरियमग्गपटिवेधस्स अनुच्छविका उपनिस्सयसम्पन्ना, ते भब्बा । विपरीता अभब्बा ।

८१५. एवं छट्ठबलस्स मातिकं ठपेत्वा इदानीं यथापटिपाटिया भाजेन्तो कतमो च सत्तानं आसयोति आदिमाह । तत्थ सस्सतो लोकोति आदीनं अत्थो हेट्ठा निक्खेपकण्डवण्णनायं (ध० स० अट्ठ० ११०५) वुत्तोयेव । इति भवदिट्ठिसन्निस्सिता वाति एवं सस्सतदिट्ठिं वा सन्निस्सिता । सस्सतदिट्ठिं हि एत्थ भवदिट्ठिती वुत्ता; उच्छेददिट्ठिं च विभवदिट्ठिती । सब्बदिट्ठिनीञ्चि सस्सतुच्छेददिट्ठिं हि सङ्गहितत्ता सब्बेपि दिट्ठिगतिका सत्ता इमाव द्वे दिट्ठियो सन्निस्सिता होन्ति । वुत्तम्पि चेतं — “द्वयसन्निस्सितो खो पनायं, कच्चान, लोको येभ्य्येन — अत्थितज्जेव नत्थितज्जा”ति (सं० नि० २.१५) । एत्थ हि अत्थिताति सस्सतं, नत्थिताति उच्छेदो । अयं ताव वट्ठसन्निस्सितानं पुत्थुज्जनसत्तानं आसयो ।

इदानीं विवट्ठसन्निस्सितानं सुद्धसत्तानं आसयं दस्सेतुं एते वा पन उभो अन्ते अनुपगम्माति आदि वुत्तं । तत्थ एते वा पनाति एतेयेव । उभो अन्तेति सस्सतुच्छेदसङ्घाते द्वे अन्ते । अनुपगम्माति अनल्लीयित्वा । इदप्पच्चयता पटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेसूति इदप्पच्चयताय चेव पटिच्चसमुप्पन्नधम्मेसु च । अनुलोमिका खन्तीति विपस्सनाजाणं । यथाभूतं वा जाणन्ति मग्गजाणं । इदं वुत्तं होति — या पटिच्चसमुप्पादे चेव पटिच्चसमुप्पन्नधम्मेसु च एते उभो सस्सतुच्छेदअन्ते अनुपगन्त्वा विपस्सना पटिलब्धा, यच्च ततो उत्तरिमग्गजाणं — अयं सत्तानं आसयो, अयं वट्ठसन्निस्सितानञ्च विवट्ठसन्निस्सितानञ्च सब्बेसम्पि सत्तानं आसयो, इदं वसनट्ठानन्ति । अयं आचरियानं

समानत्थकथा ।

वितण्डवादी पनाह — ‘मग्गो नाम वासं विद्धंसेन्तो गच्छति, ननु त्वं मग्गो वासोति वदेसी’ति? सो वत्तब्बो ‘त्वं अरियवासभाणको होसि न होसी’ति? सचे पन ‘न होमी’ति वदति, ‘अभाणकताय न जानासी’ति वत्तब्बो । सचे ‘भाणकोस्मी’ति वदति, ‘सुत्तं आहरा’ति वत्तब्बो । सचे आहरति, इच्चेतं कुसलं; नो चे आहरति सयं आहरितब्बं — ‘‘दसयिमे, भिक्खवे, अरियवासा, ये अरिया आवसंसु वा आवसन्ति वा आवसिस्सन्ति वा’’ति (अ० नि० १०.१९) । एतज्झि सुत्तं मग्गस्स वासभावं दीपेति । तस्मा सुकथितमेवेतन्ति । इदं पन भगवा सत्तानं आसयं जानन्तो इमेसञ्च दिट्ठिगतानं विपस्सनाजाणमग्गजाणानं अप्पवत्तिक्खणेपि जानाति एव । वुत्तम्पि चेत्तं —

“कामं सेवन्तज्जेव जानाति ‘अयं पुग्गलो कामगरुको कामासयो कामाधिमुत्तो’ति । नेक्खम्मं सेवन्तज्जेव जानाति ‘अयं पुग्गलो नेक्खम्मगरुको नेक्खम्मासयो नेक्खम्माधिमुत्तो’ति । ब्यापादं... पे०... अब्यापादं... थिनमिद्धं... पे०... आलोकसञ्जं नेक्खम्मं सेवन्तज्जेव जानाति सेवन्तज्जेव जानाति ‘अयं पुग्गलो आलोकसञ्जागरुको आलोकसञ्जासयो आलोकसञ्जाधिमुत्तो’ति (पटि० म० १.११३) ।

८१६. अनुसयनिद्देसे कामरागो च सो अप्पहीनट्ठेन अनुसयो चाति **कामरागानुसयो** । सेसपदेसुपि एसेव नयो । यं लोके पियरूपन्ति यं इमस्मिं लोके पियजातिकं । **सातरूपन्ति** सातजातिकं अस्सादपदट्ठानं इट्ठारम्मणं । एत्थ **सत्तानं रागानुसयो अनुसेतीति** एतस्मिं इट्ठारम्मणे सत्तानं अप्पहीनट्ठेन रागानुसयो अनुसेति । यथा नाम उदके निमुग्गस्स हेट्ठा च उपरि च समन्तभागे च उदकमेव होति, एवमेव इट्ठारम्मणे रागुप्पत्ति नाम सत्तानं आचिण्णसमाचिण्णा । तथा अनिट्ठारम्मणे पटिघुप्पत्ति । इति इमेसु द्वीसु धम्मेसूति एवं इमेसु द्वीसु कामरागपटिघवन्तेसु इट्ठानिट्ठारम्मणधम्मेसु । **अविज्जानुपत्तिताति** कामरागपटिघसम्पयुत्ता हुत्वा आरम्मणकरणवसेन अविज्जा अनुपत्तिता । **तदेकट्ठोति** ताय अविज्जाय सम्पयुत्तेकट्ठवसेन एकट्ठो । **मानो च दिट्ठि च विचिकिच्छा चाति** नवविधो मानो, द्वासट्ठिविधा दिट्ठि, अट्ठवत्थुका च विचिकिच्छा । **भवरागानुसयो** पनेत्थ कामरागानुसयेनेव सङ्गहितोति वेदितब्बो ।

८१७. चरितनिद्देसे तेरस चेतना **पुज्जाभिसङ्कारो**, द्वादस **अपुज्जाभिसङ्कारो**, चतस्सो **आनेज्जाभिसङ्कारो** । तत्थ कामावचरो **परित्तभूमको**, इतरो **महाभूमको** । तीसुपि वा एतेसु यो कोचि अप्पविपाको परित्तभूमको, बहुविपाको महाभूमकोति वेदितब्बो ।

८१८. अधिमुत्तिनिद्देसो हेट्ठा पकासितोव । कस्मा पनायं अधिमुत्ति हेट्ठा वुत्तापि पुन गहिताति? अयज्झि हेट्ठा पाटियेक्कं बलदस्सनवसेन गहिता, इध सत्तानं तिकिखन्द्रियमुदिन्द्रियभावदस्सनत्थं ।

८१९. महारजक्खनिद्देसे **उस्सदगतानीति** वेपुल्लगतानि । पहानक्कमवसेन चेस उप्पटिपाटिया निद्देसो कतो ।

८२०. **अनुस्सदगतानीति** अवेपुल्लगतानि । तिकिखन्द्रियमुदिन्द्रियनिद्देसे उपनिस्सयइन्द्रियानि नाम कथितानि । उप्पटिपाटिया निद्देसे पनेत्थ पयोजनं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

८२३. तथा द्वाकारनिद्देसादीसु **पापासयाति** अकुसलासया । **पापचरिताति** अपुज्जाभिसङ्कारपरिपूरका । **पापाधिमुत्तिकाति** सक्कायाभिरता वट्ठज्झासया ।

८२४. स्वाकारनिद्देसे यस्मा कल्याणको नाम अनुसयो नत्थि, तस्मा कल्याणानुसयाति न वुत्तं । सेसं वुत्तविपरियायेन वेदितब्बं ।

८२६. भब्बाभब्बनिद्देसे **कम्मावरणेनाति** पञ्चविधेन आनन्तरियकम्मेन । **किलेसावरणेनाति** नियतमिच्छादिट्ठिया । **विपाकावरणेनाति** अहेतुकपटिसन्धिया । यस्मा पन दुहेतुकानम्पि अरियमग्गपटिवेधो नत्थि, तस्मा दुहेतुकपटिसन्धिपि विपाकावरणमेवाति वेदितब्बा । **अस्सब्बा**ति बुद्धादीसु सद्धारहिता । **अच्छन्दिका**ति कत्तुकम्यताकुसलच्छन्दरहिता । उत्तरकुरुका मनुस्सा अच्छन्दिकट्ठानं पविट्ठा । **दुप्पज्जा**ति भवङ्गपज्जाय परिहीना । भवङ्गपज्जाय पन परिपुण्णायपि यस्स भवङ्गं लोकुत्तरस्स पादकं न होति, सो दुप्पज्जोयेव नाम । **अभब्बा** **नियामं ओक्कमितुं कुसलेसु धम्मेसु सम्मत्तन्ति** कुसलेसु धम्मेसु सम्मत्तनियामसङ्घातं मग्गं ओक्कमितुं अभब्बा ।

८२७. **न कम्मावरणेनाति** आदीनि वुत्तविपरियायेन वेदितब्बानि । इदं द्विन्नं जाणानं भाजनीयं — इन्द्रियपरोपरियत्तिजाणस्स च आसयानुसयजाणस्स च । एत्थ हि आसयानुसयजाणेन इन्द्रियपरोपरियत्तिजाणम्पि भाजितं । इति इमानि द्वे जाणानि एकतो हुत्वा एकं बलजाणं नाम जातन्ति ।

छट्ठबलनिद्देसवण्णना ।

सत्तमबलनिद्देसो

८२८. सत्तमबलनिद्देसे ज्ञायतीति **ज्ञायी** । **चत्तारो ज्ञायी**ति ज्ञायिनो चत्तारो जना वुच्चन्ति । तत्थ पठमचतुक्के ताव पठमो समापत्तिलाभी समानोयेव ‘न लाभीम्ही’ति, कम्मट्ठानं समानंयेव ‘न कम्मट्ठानं’न्ति सज्जी होति । अयं अप्पगुणज्झानलाभीति वेदितब्बो । दुतियो समापत्तिया अलाभीयेव ‘लाभीम्ही’ति, अकम्मट्ठानं समानंयेव ‘कम्मट्ठानं’न्ति सज्जी होति । अयं निद्वाज्ञायी नाम । निद्वायित्वा पटिबुद्धो एवं मज्जति । ततियो समापत्तिलाभी समानो ‘समापत्तिलाभीम्ही’ति, कम्मट्ठानमेव समानं ‘कम्मट्ठानं’न्ति सज्जी होति । अयं पगुणज्झानलाभीति वेदितब्बो । चतुत्थो अलाभीयेव ‘अलाभीम्ही’ति, अकम्मट्ठानंयेव ‘अकम्मट्ठानं’न्ति सज्जी होति । एवमेत्थ द्वे जना अज्झायिनोव ज्ञायीनं अन्तो पविट्ठत्ता ज्ञायीति वुत्ता ।

दुतियचतुक्के ससङ्खारेन सप्पयोगेन समाधिपारिबन्धिकधम्मे विक्खम्भेन्तो **दन्धं समापज्जति** नाम । एकं द्वे चित्तवारे ठत्वा सहसा वुट्ठहन्ता **खिण्णं वुट्ठहति** नाम । सुखेनेव पन समाधिपारिबन्धिकधम्मे सोधेन्तो **खिण्णं समापज्जति** नाम । यथापरिच्छेदेन अवुट्ठहित्वा कालं अतिनामेत्वा वुट्ठहन्तो **दन्धं वुट्ठाति** नाम । इतरे द्वेपि इमिनाव नयेन वेदितब्बा । इमे चत्तारोपि जना समापत्तिलाभिनोव ।

ततियचतुक्के ‘इदं ज्ञानं पञ्चङ्गिकं, इदं चतुरङ्गिकं’न्ति एवं अङ्गववत्थानपरिच्छेदे छेको **समाधिसिं समाधिकुसलो** नाम । नीवरणानि पन विक्खम्भेत्वा चित्तमज्जूसाय चित्तं ठपेतुं अछेको **नो समाधिसिं समापत्तिकुसलो** नाम । इतरेपि तयो इमिनाव नयेन वेदितब्बा । इमेपि चत्तारो समापत्तिलाभिनोयेव ।

इदानी यानि ज्ञानानि निस्साय इमे पुग्गला ‘ज्ञायी’ नाम जाता, तानि दस्सेतुं **चत्तारि ज्ञानानीति** आदिमाह । तत्थ चत्तारि ज्ञानानि तयो च विमोक्खा अत्थतो हेट्ठा धम्मसङ्गहट्ठकथायमेव (ध० स० अट्ठ० १६०, २४८) पकासिता । सेसानम्पि विमोक्खट्ठो तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । अपिचेत्थ पटिपाटिया सत्त अप्पितप्पितक्खणे पच्चनीकधम्मेहि विमुच्चनतो च

आरम्भणे च अधिमुच्चनतो **विमोक्खो** नाम । अट्टमो पन सब्बसो सज्जावेदयितेहि विमुत्तत्ता अपगतविमोक्खो नाम । समाधीसु चतुक्कनयपञ्चकनयेसु पठमज्झानसमाधि **सवितक्कसविचारो** नाम । पञ्चकनये दुतियज्झानसमाधि **अवितक्कविचारमत्तसमाधि** नाम । चतुक्कनयेपि पञ्चकनयेपि उपरि तीसु ज्ञानेसु समाधि **अवितक्क अविचारसमाधि** नाम । समापत्तीसु हि पटिपाटिया अट्टन्नं समापत्तीनं ‘समाधी’तिपि नामं ‘समापत्ती’तिपि । कस्मा? चित्तेकग्गतासम्भावतो । निरोधसमापत्तिया तदभावतो न समाधीति नामं ।

हानभागियो धम्मोति अप्पगुणेहि पठमज्झानादीहि वुट्ठितस्स सज्जामनसिकारानं कामादिअनुपक्खन्दनं । **विसेसभागियो धम्मो**ति पगुणेहि पठमज्झानादीहि वुट्ठितस्स सज्जामनसिकारानं दुतियज्झानादिअनुपक्खन्दनं । **वोदानम्पि वुट्ठानन्ति** इमिना पगुणवोदानं वुट्ठानं नाम कथितं । हेट्ठिमं हेट्ठिमज्झि पगुणज्झानं उपरिमस्स उपरिमस्स पदवुट्ठानं होति । तस्मा वोदानम्पि वुट्ठानन्ति वुत्तं । **तम्हा तम्हा समाधिम्हा वुट्ठानम्पि वुट्ठानन्ति** इमिना भवङ्गवुट्ठानं नाम कथितं । भवङ्गेन हि सब्बज्झानेहि वुट्ठानं होति । निरोधतो पन फलसमापत्तियाव वुट्ठहन्ति । इदं पाळिमुत्तकवुट्ठानं नामाति ।

सत्तमबलनिद्देसवण्णना ।

अट्टमबलादिनिद्देसो

८२९. अट्टमबलनिद्देसे **अनेकविहितं पुब्बेनिवासन्ति** आदि सब्बम्पि विसुद्धिमग्गे वित्थारितमेव । नवमबलनिद्देसेपि **दिब्बेन चक्खुना**ति आदि सब्बं तत्थेव वित्थारितं ।

नवमबलनिद्देसवण्णना ।

दसमबलनिद्देसो

८३१. दसमबलनिद्देसे **चेतोविमुत्तिन्ति** फलसमाधिं । **पज्जाविमुत्तिन्ति** फलजाणं । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेव । अयं तावेत्थ आचरियानं समानत्थकथा । परवादी पनाह — “दसबलजाणं नाम पाटियेक्कं नत्थि, सब्बज्जुतजाणस्सेवायं पभेदो”ति । तं न तथा दट्ठब्बं । अज्जमेव हि दसबलजाणं, अज्जं सब्बज्जुतजाणं । दसबलजाणज्झि सकसककिच्चमेव जानाति । सब्बज्जुतजाणं पन तम्पि ततो अवसेसम्पि जानाति । दसबलजाणेसुपि हि पठमं कारणाकारणमेव जानाति, दुतियं कम्मन्तरविपाकन्तरमेव, ततियं कम्मपरिच्छेदमेव, चतुत्थं धातुनानत्तकरणमेव, पञ्चमं सत्तानं अज्झासयाधिमुत्तिमेव, छट्ठं इन्द्रियानं तिक्खमुदुभावमेव, सत्तमं ज्ञानादीहि सद्धिं तेसं संकिलेसादिमेव, अट्टमं पुब्बेनिवुत्थखन्धसन्ततिमेव, नवमं सत्तानं चुतिपटिसन्धिमेव, दसमं सच्चपरिच्छेदमेव । सब्बज्जुतजाणं पन एतेहि जानितब्बज्ज ततो उत्तरितरज्ज पजानाति । एतेसं पन किच्चं न सब्बं करोति । तज्झि ज्ञानं हुत्वा अप्पेतुं न सक्कोति, इद्धि हुत्वा विकुब्बितुं न सक्कोति, मग्गो हुत्वा किलेसे खेपेतुं न सक्कोति ।

अपिच परवादी एवं पुच्छितब्बो — “दसबलजाणं नाम एतं सवितक्कसविचारं, अवितक्कविचारमत्तं, अवितक्काविचारं, कामावचरं, रूपावचरं, अरूपावचरं, लोकियं, लोकुत्तर”न्ति? जानन्तो “पटिपाटिया सत्त जाणानि सवितक्कसविचारानी”ति वक्खति; ततो “परानि द्वे जाणानि अवितक्काविचारानी”ति वक्खति; “आसवक्खयजाणं सिया सवितक्कसविचारं, सिया अवितक्कविचारमत्तं, सिया अवितक्कविचार”न्ति वक्खति । तथा “पटिपाटिया सत्त कामावचरानि, ततो द्वे रूपावचरानि, अवसाने एकं लोकुत्तर”न्ति वक्खति; “सब्बज्जुतजाणं पन सवितक्कसविचारमेव,

कामावचरमेव, लोकियमेवा'ति वक्खति । इति अज्जदेव दसबलजाणं, अज्जं सब्बज्जुतजाणन्ति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

जाणविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१७. खुद्वकवत्थुविभङ्गे

१. एककमातिकादिवण्णना

८३२. इदानीं तदनन्तरे खुद्वकवत्थुविभङ्गेपि पठमं मातिकं ठपेत्वा निक्खित्तपदानुक्कमेन निद्देशो कतो । तत्रायं निक्खेपपरिच्छेदो । आदितो ताव **जातिमदो**ति आदयो ते सत्तति एकका निक्खित्ता, ततो **कोधो च उपनाहो चा**ति आदयो अट्टारस दुका, **अकुसलमूला**दयो पञ्चतिंस तिका, **आसवचतुक्का**दयो चुद्वस चतुक्का, **ओरम्भागियसंयोजना**दयो पन्नरस पञ्चका, **विवादमूला**दयो चुद्वस छक्का, **अनुसया**दयो सत्त सत्तका, **किलेसवत्थु**आदयो अट्ठ अट्ठका, **आघातवत्थु**आदयो नव नवका, **किलेसवत्थु**आदयो सत्त दसका, **अज्झत्तिकस्स उपादाय अट्टारस तण्हाविचरितानी**ति आदयो छ अट्टारसकाति सब्बानिपि एतानि अट्ठ किलेससतानि निक्खित्तानीति वेदितब्बानि । अयं ताव निक्खेपपरिच्छेदो ।

(१.) एककनिद्देशवण्णना

८४३-८४४. इदानीं यथानिक्खित्ताय मातिकाय **तत्थ कतमो जातिमदो**ति आदिना नयेन आरब्धे निद्देशवारे **जातिं पटिच्चा**ति जातिं निस्साय । एत्थ च अत्थिपटिच्चं नाम कथितं, तस्मा जातिया सतीति अयमेत्थ अत्थो । **गोत्तं पटिच्चा**ति आदीसुपि एसेव नयो । मदनवसेन **मदो** । मज्जनाकारो **मज्जना** । मज्जितभावो **मज्जितत्तं** । **मानो मज्जना**ति आदीनि हेट्ठा धम्मसङ्गहट्ठकथायं (ध० स० अट्ठ० ११२१) वुत्तत्थानेव । **अयं वुच्चती**ति अयं एवं जातिया सति तं जातिं निस्साय उप्पन्नो मज्जनाकारप्पवत्तो मानो **जातिमदो**ति वुच्चति । स्वायं खत्तियादीनं चतुन्नम्पि वण्णानं उप्पज्जति । जातिसम्पन्नो हि खत्तियो 'मादिसो अज्जो नत्थि । अवसेसा अन्तरा उट्ठाय खत्तिया जाता । अहं पन वंसागतखत्तियो'ति मानं करोति । ब्राह्मणादीसुपि एसेव नयो । गोत्तमदनिद्देशादीसुपि इमिनावुपायेन अत्थो वेदितब्बो । खत्तियोपि हि 'अहं कोण्डज्जगोत्तो, अहं आदिच्चगोत्तो'ति मानं करोति । ब्राह्मणोपि 'अहं कस्सपगोत्तो, अहं भारद्वाजगोत्तो'ति मानं करोति । वेस्सोपि सुट्ठोपि अत्तनो अत्तनो कुलगोत्तं निस्साय मानं करोति । अट्टारसापि सेणियो 'एकिस्सा सेणिया जातम्हा'ति मानं करोन्तियेव ।

आरोग्यमदादीसु 'अहं अरोगो, अवसेसा रोगबहुला, गट्ठहनमत्तम्पि मय्हं ब्याधि नाम नत्थी'ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **आरोग्यमदो** नाम ।

'अहं तरुणो, अवसेससत्तानं अत्तभावो पपाते ठितरुक्खसदिसो, अहं पन पठमवये ठितो'ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **योब्बनमदो** नाम ।

'अहं चिरं जीविं, चिरं जीवामि, चिरं जीविस्सामि; सुखं जीविं, सुखं जीवामि, सुखं जीविस्सामी'ति मज्जनवसेन

उप्पन्नो मानो **जीवितमदो** नाम ।

‘अहं लाभी, अवसेसा सत्ता अप्पलाभा, मय्हं पन लाभस्स पमाणं नाम नत्थी’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **लाभमदो** नाम ।

‘अवसेसा सत्ता यं वा तं वा लभन्ति, अहं पन सुकतं पणीतं चीवरादिपच्चयं लभामी’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **सक्कारमदो** नाम ।

‘अवसेसभिक्षूनं पादपिट्ठियं अक्कमित्वा गच्छन्ता मनुस्सा अयं समणोतिपि न वन्दन्ति, मं पन दिस्वाव वन्दन्ति, पासाणच्छत्तं विय गरुं कत्वा अग्गिक्खन्धं विय च दुरासदं कत्वा मज्जन्ती’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **गरुकारमदो** नाम ।

‘उप्पन्नो पज्जो मय्हमेव मुखेन छिज्जति, भिक्षाचारं गच्छन्तापि ममेव पुरतो कत्वा परिवारेत्वा गच्छन्ती’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **पुरेक्खारमदो** नाम ।

अगारिकस्स ताव महापरिवारस्स ‘पुरिससतम्पि पुरिससहस्सम्पि मं परिवारेति,’ अनगारियस्स पन ‘समणसतम्पि समणसहस्सम्पि मं परिवारेति, सेसा अप्पपरिवारा, अहं महापरिवारो चेव सुचिपरिवारो चा’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **परिवारमदो** नाम ।

भोगो पन किञ्चापि लाभग्गहणेनेव गहितो होति, इमस्मिं पन ठाने निक्खेपरासि नाम गहितो; तस्मा ‘अवसेसा सत्ता अत्तनो परिभोगमत्तम्पि न लभन्ति, मय्हं पन निधानगतस्सेव धनस्स पमाणं नत्थी’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **भोगमदो** नाम ।

वण्णं पटिच्चाति सरीरवण्णम्पि गुणवण्णम्पि पटिच्च । ‘अवसेसा सत्ता दुब्बण्णा दुरूपा, अहं पन अभिरूपो पासादिको; अवसेसा सत्ता निग्गुणा पत्थटअकित्तिनो, मय्हं पन कित्तिसद्दो देवमनुस्सेसु पाकटो — इतिपि थेरो बहुस्सुतो, इतिपि सीलवा, इतिपि धुतगुणयुत्तो’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **वण्णमदो** नाम ।

‘अवसेसा सत्ता अप्पस्सुता, अहं पन बहुस्सुतो’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **सुतमदो** नाम ।

‘अवसेसा सत्ता अप्पटिभाना, मय्हं पन पटिभानस्स पमाणं नत्थी’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **पटिभानमदो** नाम ।

‘अहं रत्तञ्जू असुकं बुद्धवंसं, राजवंसं, जनपदवंसं, गामवंसं, रत्तिन्दिवपरिच्छेदं, नक्खत्तमुहुत्तयोगं जानामी’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **रत्तञ्जुमदो** नाम ।

‘अवसेसा भिक्षू अन्तरा पिण्डपातिका जाता, अहं पन जातिपिण्डपातिको’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **पिण्डपातिकमदो** नाम ।

‘अवसेसा सत्ता उज्जाता अवज्जाता, अहं पन अनुज्जातो अनवज्जातो’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो

अनवज्जातमदो नाम ।

‘अवसेसानं इरियापथो अपासादिको, मय्हं पन पासादिको’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **इरियापथमदो** नाम ।

‘अवसेसा सत्ता छिन्नपक्खकाकसदिसा, अहं पन महिद्धिको महानुभावो’ति वा ‘अहं यं यं कम्मं करोमि, तं तं इज्झती’ति वा मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **इद्धिमदो** नाम ।

हेट्ठा परिवारग्गहणेन यसो गहितोव होति । इमस्मिं पन ठाने **उपट्टाकमदो** नाम गहितो । सो अगारिकेनपि अनगारिकेनपि दीपेतब्बो । अगारिको हि एकच्चो अट्टारससु सेणीसु एकस्सा जेड्डको होति, तस्स ‘अवसेसे पुरिसे अहं पट्टपेमि, अहं विचारेमी’ति; अनगारिकोपि एकच्चो कत्थचि जेड्डको होति, तस्स ‘अवसेसा भिक्खू मय्हं ओवादे वत्तन्ति, अहं जेड्डको’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **यसमदो** नाम ।

‘अवसेसा सत्ता दुस्सीला, अहं पन सीलवा’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **सीलमदो** नाम । ‘अवसेससत्तानं कुक्कुटस्स उदकपानमत्तेपि काले चित्तेकग्गता नत्थि, अहं पन उपचारप्पनानं लाभी’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **ज्ञानमदो** नाम ।

‘अवसेसा सत्ता निस्सिप्पा, अहं पन सिप्पवा’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **सिप्पमदो** नाम । ‘अवसेसा सत्ता रस्सा, अहं पन दीघो’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **आरोहमदो** नाम । ‘अवसेसा सत्ता रस्सा वा होन्ति दीघा वा, अहं निग्रोधपरिमण्डलो’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **परिणाहमदो** नाम । ‘अवसेससत्तानं सरीरसण्ठानं विरूपं बीभच्छं, मय्हं पन मनापं पासादिक’न्ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **सण्ठानमदो** नाम । ‘अवसेसानं सत्तानं सरीरे बहू दोसा, मय्हं पन सरीरे केसग्गमत्तम्पि वज्जं नत्थी’ति मज्जनवसेन उप्पन्नो मानो **पारिपूरिमदो** नाम ।

८४५. इमिना एत्तकेन ठानेन सवत्थुकं मानं कथेत्वा इदानी अवत्थुकं निब्बत्तितमानमेव दस्सेन्तो तत्थ **कतमो मदो**तिआदिमाह । तं उत्तानत्थमेव ।

८४६. पमादनिद्देसे **चित्तस्स वोस्सग्गो**ति इमेसु एत्तकेसु ठानेसु सति या अनिग्गण्हित्वा चित्तस्स वोस्सज्जनं; सतिविरहोति अत्थो । **वोस्सग्गानुप्पदान**न्ति वोस्सग्गस्स अनुप्पदानं; पुनप्पुनं विस्सज्जनन्ति अत्थो ।

असक्कच्चकिरियताति एतेसं दानादीनं कुसलधम्मानं भावनाय पुग्गलस्स वा देय्यधम्मस्स वा असक्कच्चकरणवसेन असक्कच्चकिरिया । सततभावो सातच्चं । न सततभावो असातच्चं । न सातच्चकिरियता **असातच्चकिरियता** ।

अनट्ठितकरणं **अनट्ठितकिरियता** । यथा नाम ककण्ठको थोकं गन्त्वा थोकं तिट्ठति, न निरन्तरं गच्छति, एवमेव यो पुग्गलो एकदिवसं दानं वा दत्त्वा पूजं वा कत्वा धम्मं वा सुत्वा समणधम्मं वा कत्वा पुन चिरस्सं करोति, न निरन्तरं पवत्तेति, तस्स सा किरिया अनट्ठितकिरियताति वुच्चति । **ओलीनवुत्तिता**ति निरन्तरकरणसङ्घातस्स विष्फारस्सेव अभावेन लीनवुत्तिता ।

निक्खित्तछन्दताति कुसलकिरियाय वीरियछन्दस्स निक्खित्तभावो । **निक्खित्तधुरता**ति वीरियधुरस्स ओरोपनं,

ओसक्कितमानसताति अत्थो । **अनधिट्टान**न्ति कुसलकरणे पतिट्टाभावो । **अननुयोगो**ति अननुयुज्जनं । **पमादो**ति

पमज्जनं । **यो एवरूपो पमादो**ति इदं अत्थपरियायस्स ब्यज्जनपरियायस्स च परियन्ताभावतो आकारदस्सनं । इदं वुत्तं

होति — ख्यायं आदितो पट्टाय दस्सितो पमादो, यो अज्जोपि एवमाकारो एवंजातिको पमादो पमज्जनाकारवसेन पमज्जना, पमज्जितभाववसेन पमज्जितत्तन्ति सङ्खं गतो — अयं वुच्चति पमादोति । लक्खणतो पनेस पञ्चसु कामगुणेषु

सतिवोस्सगलक्खणो, तत्थेव सतिया विस्सट्ठाकारो वेदितब्बो ।

८४७. थम्भनिद्देसे थद्धट्ठेन **थम्भो**; खलिया थद्धसाटकस्स विय चित्तस्स थद्धता एत्थ कथिता । थम्भनाकारो **थम्भना** । थम्भितस्स भावो **थम्भितत्तं** । कक्खळस्स पुग्गलस्स भावो **कक्खळियं** । फरुसस्स पुग्गलस्स भावो **फारुसियं** । अभिवादनादिसामीचिरहानं तस्सा सामीचिया अकरणवसेन उजुमेव ठपितचित्तभावो **उजुचित्तता** । थद्धस्स अमुदुनो भावो **अमुदुता** । **अयं वुच्चतीति** अयं थम्भो नाम वुच्चति, येन समन्नागतो पुग्गलो गिलितनङ्गलसीसो विय अजगरो, वातभरिता विय भस्ता चेत्तियं वा वुड्डतरे वा दिस्वा ओनमितुं न सक्कोति, परियन्तेनेव चरति । स्वायं चित्तस्स उद्धुमातभावलक्खणोति वेदितब्बो ।

८४८. सारम्भनिद्देसे सारम्भनवसेन **सारम्भो** । पटिप्परित्वा सारम्भो **पटिसारम्भो** । सारम्भनाकारो **सारम्भना** । पटिप्परित्वा सारम्भना **पटिसारम्भना** । पटिसारम्भितस्स भावो **पटिसारम्भितत्तं** । **अयं वुच्चतीति** अयं सारम्भो नाम वुच्चति । स्वायं लक्खणतो करणुत्तरियलक्खणो नाम वुच्चति, येन समन्नागतो पुग्गलो तद्दिगुणं तद्दिगुणं करोति । अगारिको समानो एकेनेकस्मिं घरवत्थुस्मिं सज्जिते अपरो द्वे वत्थूनि सज्जेति, अपरो चत्तारि, अपरो अट्ठ, अपरो सोळस । अनगारिको समानो एकेनेकस्मिं निकाये गहिते, ‘नाहं एतस्स हेट्ठा भविस्सामी’ति अपरो द्वे गण्हाति, अपरो तयो, अपरो चत्तारो, अपरो पञ्च । सारम्भवसेन हि गण्हितुं न वट्ठति । अकुसलपक्खो एस निरयगामिमग्गो । कुसलपक्खवसेन पन एकस्मिं एकं सलाकभत्तं देन्ते द्वे दातुं, द्वे देन्ते चत्तारि दातुं वट्ठति । भिक्खुनापि परेन एकस्मिं निकाये गहिते, ‘द्वे निकाये गहेत्वा सज्झायन्तस्स मे फासु होती’ति विवट्ठपक्खे ठत्वा तदुत्तरि गण्हितुं वट्ठति ।

८४९. अत्रिच्छतानिद्देसे यथा अरियवंससुत्ते (अ० नि० ४.२८) ‘लामकलामकट्ठो इतरीतरट्ठो’ एवं अगगहेत्वा चीवरादीसु यं यं लद्धं होति, तेन तेन **असन्तुट्ठस्स**; गिहिनो वा पन रूपसद्दगन्धरसफोट्टब्बेसु यं यं लद्धं होति, तेन तेन असन्तुट्ठस्स । **भिय्योकम्यताति** विसेसकामता । इच्छनकवसेन **इच्छा** । इच्छाव **इच्छागता**, इच्छनाकारो वा । अत्तनो लाभं अतिच्च इच्छनभावो **अतिच्छता** । **रागोति** आदीनि हेट्ठा वुत्तत्थानेव । **अयं वुच्चतीति** अयं अतिच्छता नाम वुच्चति । **अत्रिच्छताति**पि एतिस्सा एव नामं । लक्खणतो पन सकलाभे असन्तुट्ठि परलाभे च पत्थना — एतं अत्रिच्छतालक्खणं । अत्रिच्छपुग्गलस्स हि अत्तना लद्धं पणीतम्पि लामकं विय खायति, परेन लद्धं लामकम्पि पणीतं विय खायति; एकभाजने पक्कयागु वा भत्तं वा पूवो वा अत्तनो पत्ते पक्खित्तो लामको विय, परस्स पत्ते पणीतो विय खायति । अयं पन अत्रिच्छता पब्बजितानम्पि होति गिहीनम्पि तिरच्छानगतानम्पि ।

तत्रिमानि वत्थूनि — एको किर कुटुम्बिको तिस भिक्खुनियो निमन्तेत्वा सपूवं भत्तं अदासि । सङ्गत्थेरी सब्भभिक्खूनीनं पत्ते पूवं परिवत्तापेत्वा पच्छा अत्तना लद्धमेव खादि । बाराणसिराजापि ‘अङ्गारपक्कमंसं खादिस्सामी’ति देविं आदाय अरज्जं पविट्ठो एकं किन्नरिं दिस्वा, देविं पहाय, तस्सानुपदं गतो । देवी निवत्तित्वा अस्समपदं गन्त्वा कसिणपरिकम्मं कत्वा अट्ठ समापत्तियो पञ्च च अभिज्जायो पत्वा निसिन्ना राजानं आगच्छन्तं दिस्वा आकासे उप्पतित्वा अगमासि । रुक्खे अधिवत्था देवता इमं गाथमाह —

अत्रिच्छं अतिलोभेन, अतिलोभमदेन च ।

एवं हायति अत्थम्हा, अहंव असिताभुयाति ॥ (जा० १.२.१६८) ।

यथा चन्दकिन्नरिं पत्थयन्तो असिताभुया राजधीताय हीनो परिहीनो, एवं अत्रिच्छं अतिलोभेन अत्थम्ह हायति

जीयतीति देवता रज्जा सद्धिं केळिमकासि ।

कस्सपबुद्धकालेपि मित्तविन्दको नाम सेट्ठिपुत्तो अस्सद्धो अप्पसन्नो मातरा ‘तात, अज्ज उपोसथिको हुत्वा विहारे सब्बरत्तिं धम्मसवनं सुण, सहस्सं ते दस्सामी’ति वुत्ते धनलोभेन उपोसथङ्गानि समादाय विहारं गन्त्वा ‘इदं ठानं अकुतोभय’न्ति सल्लक्खेत्वा धम्मासनस्स हेट्ठा निपन्नो सब्बरत्तिं निद्वयित्वा घरं अगमासि । माता पातोव यागुं पचित्वा उपनामेसि । सो सहस्सं गहेत्वाव यागुं पिवि । अथस्स एतदहोसि — ‘धनं संहरिस्सामी’ति । सो नावाय समुद्धं पक्खन्दितुकामो अहोसि । अथ नं माता “तात, इमस्मिं कुले चत्तालीसकोटिधनं अत्थि; अलं गमनेना”ति वारेसि । सो तस्सा वचनं अनादियित्वा गच्छति एव । सा पुरतो अट्ठासि । अथ नं कुज्झित्वा ‘अयं मय्हं पुरतो तिट्ठती’ति पादेन पहरित्वा पतितं मातरं अन्तरं कत्वा अगमासि । माता उट्ठित्वा “मादिसाय मातरि एवरूपं कम्मं कत्वा गतस्स मे गतट्ठाने सुखं भविस्सती”ति एवंसज्जी नाम त्वं पुत्ताति आह । तस्स नावं आरुह्य गच्छतो सत्तमे दिवसे नावा अट्ठासि । अथ ते मनुस्सा “अद्धा एत्थ पापपुरिसो अत्थि; सलाकं देथा”ति सलाका दीयमाना तस्सेव तिक्खत्तुं पापुणि । ते तस्स उळुम्पं दत्त्वा तं समुद्धे पक्खिपिंसु । सो एकं दीपं गन्त्वा विमानपेतीहि सद्धिं सम्पत्तिं अनुभवन्तो ताहि “पुरतो मा अगमासी”ति वुच्चमानोपि तद्दिगुणं सम्पत्तिं पस्सन्तो अनुपुब्बेन खुरचक्कधरं एकं पुरिसं अद्दस । तस्स तं चक्कं पदुमपुष्पं विय उपट्ठाति । सो तं आह — “अम्भो, इदं तथा पिळन्धपदुमं मय्हं देही”ति । “नयिदं, सामि, पदुमं; खुरचक्कं एत”न्ति । सो “वज्जेसि मं त्वं । किं मे पदुमं न दिट्ठपुब्ब”न्ति वत्वा “त्वज्जि लोहितचन्दनं लिम्पेत्वा पिळन्धनं पदुमपुष्पं मय्हं न दातुकामोसी”ति आह । सो चिन्तेसि — ‘अयम्पि मया कतसदिसं कम्मं कत्वा तस्स फलं अनुभवितुकामो’ति । अथ नं “हन्द रे”ति वत्वा तस्स मत्थके चक्कं पक्खिपित्वा पलायि । एतमत्थं विदित्वा सत्था इमं गाथमाह —

“चतुब्धि अट्ठज्झगमा, अट्ठहि पिच सोळस ।

सोळसाहि च बात्तिस, अत्रिच्छं चक्कमासदो ।

इच्छाहतस्स पोसस्स, चक्कं भमति मत्थके”ति ॥ (जा० १.१.१०४) ।

अज्जतरोपि अत्रिच्छो अमच्चो सकविसयं अतिक्कमित्वा परविसयं पाविसि । तत्थ पोथितो पलायित्वा एकस्स तापसस्स वसनट्ठानं पविसित्वा उपोसथङ्गानि अधिट्ठाय निपज्जि । सो तापसेन ‘किं ते कत’न्ति पुच्छितो इमा गाथायो अभोसि —

“सकं निकेतं अतिहीळयानो,

अत्रिच्छता मल्लगामं अगच्छिं ।

ततो जना निक्खमित्वान गामा,

कोदण्डकेन परिपोथयिंसु मं ॥

“सो भिन्नसीसो रुहरमक्खितङ्गो,

पच्चागमासिं सकं निकेतं ।

तस्मा अहं पोसथं पालयामि,

अत्रिच्छता मा पुनरागमासी”ति ॥ (जा० १.१४.१३८-१३९) ।

८५०. महिच्छतानिद्देसे महन्तानि वत्थूनि इच्छति, महती वास्स इच्छति महिच्छो, तस्स भावो महिच्छता ।

लक्खणतो पन असन्तगुणसम्भावनता पटिग्गहणे च परिभोगे च अमत्तञ्जुता — एतं महिच्छतालक्खणं । महिच्छो हि पुग्गलो यथा नाम कच्छपुटवाणिजो पिळन्धनभण्डकं हत्थेन गहेत्वा उच्छङ्गेपि पक्खिपितब्बयुत्तकं पक्खिपित्वा महाजनस्स पस्सन्तस्सेव “अम्मा, असुकं गण्हथ, असुकं गण्हथा”ति मुखेन संविदहति । एवमेव सो अप्पमत्तकम्पि अत्तनो सीलं वा गन्थं वा धुतगुणं वा अन्तमसो अरञ्जवासमत्तकम्पि महाजनस्स जानन्तस्सेव सम्भावेतुकामो होति, सम्भावेत्वा च पन सकटेहिपि उपनीते पच्चये ‘अल’न्ति अवत्वा गण्हाति । तयो हि पूरेतुं न सक्का — अग्गि उपादानेन, समुदो उदकेन, महिच्छो पच्चयेहीति ।

अग्गिक्खन्धो समुदो च, महिच्छो चापि पुग्गलो ।

बहुके पच्चये देन्ते, तयो पेते न पूरये ॥

महिच्छपुग्गलो हि विजातमातुयापि मनं गण्हितुं न सक्कोति, पगेव उपट्टाकानं ।

तन्निमानि वत्थूनि — एको किर दहरभिक्षु पिट्ठपूवे पियायति । अथस्स माता पटिपत्तिं वीमंसमाना ‘सचे मे पुत्तो पटिग्गहणे मत्तं जानाति, सकलम्पि नं तेमासं पूवेहेव उपट्टहिस्सामी’ति वस्सूपनायिकदिवसे परिवीमंसमाना पठमं एकं पूवं अदासि, तस्मिं निट्ठिते दुतियं, तस्मिम्पि निट्ठिते ततियं । दहरो ‘अल’न्ति अवत्वा खादियेव । माता तस्स अमत्तञ्जुभावं जत्वा ‘अज्जेव मे पुत्तेन सकलतेमासस्स पूवा खादिता’ति दुतियदिवसतो पट्टाय एकपूवम्पि न अदासि ।

तिस्समहाराजापि देवसिकं चेतियपब्बते भिक्खुसङ्घस्स दानं ददमानो ‘महाराज, किं एकमेव ठानं भजसि? किं अज्जत्थ दातुं न वट्ठती’ति जानपदेहि वुत्तो दुतियदिवसे अनुराधपुरे महादानं दापेसि । एकभिक्खुपि पटिग्गहणे मत्तं न अज्जासि । एकमेकेन पटिग्गहितं खादनीयभोजनीयं द्वे तयो जना उक्खिपिंसु । राजा दुतियदिवसे चेतियपब्बते भिक्खुसङ्घं निमन्तापेत्वा राजन्तेपुरं आगतकाले “पत्तं देथा”ति आह । “अलं, महाराज, अत्तनो पमाणेन भिक्खं गण्हिस्सती”ति एकभिक्खुपि पत्तं न अदासि । सब्बे पमाणयुत्तकमेव पटिग्गहेसुं । अथ राजा आह — “पस्सथ तुम्हाकं भिक्खूसु एकोपि मत्तं न जानाति । हिट्ठो किञ्चि अवसेसं नाहोसि । अज्ज गहितं मन्दं, अवसेसमेव बहू”ति तेसं मत्तञ्जुताय अत्तमनो इतरेसज्ज अमत्तञ्जुताय अनत्तमनो अहोसि ।

८५१. पापिच्छतानिद्वेसे अस्सद्धो समानो सद्धोति मं जनो जानातूति आदीसु एवं इच्छन्तो किं करोति? अस्सद्धो सद्धाकारं दस्सेति; दुस्सीलादयो सीलवन्तादीनं आकारं दस्सेन्ति । कथं? अस्सद्धो ताव महामहदिवसे मनुस्सानं विहारं आगमनवेलाय सम्मज्जनिं आदाय विहारं सम्मज्जति, कचवरं छट्ठेति, मनुस्सेहि दिट्ठभावं जत्वा चेतियङ्गणं गच्छति, तत्थापि सम्मज्जित्वा कचवरं छट्ठेति, वालिकं समं करोति, आसनानि धोवति, बोधिम्हि उदकं सिञ्चति । मनुस्सा दिस्वा ‘नत्थि मज्जे अज्जो भिक्खु विहारजगनको, अयमेव इमं विहारं पटिजग्गति, सद्धो थेरो’ति गमनकाले निमन्तेत्वा गच्छन्ति । दुस्सीलोपि उपट्टाकानं सम्मुखे विनयधरं उपसङ्कमित्वा पुच्छति “भन्ते, मयि गच्छन्ते गोणो उब्बिग्गो । तेन धावता तिणानि छिन्नानि । सम्मज्जन्तस्स मे तिणानि छिज्जन्ति । चङ्कमन्तस्स मे पाणका मीयन्ति । खेळं पातेन्तस्स असतिया तिणमत्थके पतति; तत्थ तत्थ किं होती”ति? “अनापत्ति, आवुसो, असज्जिच्च असतिया अजानन्तस्सा”ति च वुत्ते “भन्ते, मय्हं गरुकं विय उपट्ठाति; सुट्ठु वीमंसथा”ति भणति । तं सुत्वा मनुस्सा ‘अम्हाकं अय्यो एत्तकेपि कुक्कुच्चायति! अज्जस्मिं ओळारिके किं नाम करिस्सति; नत्थि इमिना सदिसो सीलवाति पसन्ना सक्कारं करोन्ति । अप्पस्सुतोपि उपट्टाकमज्झे निसिन्नो “असुको तिपिटकधरो, असुको चतुनिकायिको मय्हं अन्तेवासिको, मम सन्तिके तेहि धम्मो उग्गहितो”ति वदति । मनुस्सा ‘अम्हाकं अय्येन सदिसो बहुस्सुतो नत्थि, एतस्स किर सन्तिके असुकेन च असुकेन

च धम्मो उगगहितो'ति पसन्ना सक्कारं करोन्ति ।

सङ्गणिकारामोपि महामहदिवसे दीघपीठञ्च अपस्सयञ्च गाहापेत्वा विहारपच्चन्ते रुक्खमूले दिवाविहारं निसीदति । मनुस्सा आगन्त्वा “थेरो कुहि”न्ति पुच्छन्ति । “गण्ठकपुत्ता नाम गण्ठिका एव होन्ति । तेन थेरो एवरूपे काले इध न निसीदति, विहारपच्चन्ते दिवाट्टाने दीघचङ्कमे विहरती”ति वदन्ति । सोपि दिवसभागं वीतिनामेत्वा नलाटे मक्कटसुतं अल्लियापेत्वा पीठं गाहापेत्वा आगम्म परिवेणद्वारे निसीदति । मनुस्सा “कहं, भन्ते, गतत्थ? आगन्त्वा न अद्वसम्हा”ति वदन्ति । “उपासका, अन्तोविहारो आकिण्णो; दहरसामणेरां विचरणट्टानमेतं सट्ठिहत्थचङ्कमे दिवाट्टाने निसीदिम्हा”ति अत्तनो पविवित्तभावं जानापेति ।

कुसीतोपि उपट्टाकमज्झे निसिन्नो “उपासका, तुम्हेहि उक्कापातो दिट्ठो”ति वदति । “न पस्साम, भन्ते; काय वेलाय अहोसी”ति च पुट्ठो “अम्हाकं चङ्कमनवेलाया”ति वत्वा “भूमिचालसदं अस्सुत्था”ति पुच्छति । “न सुणाम, भन्ते; काय वेलाया”ति पुट्ठो “मज्झिमयामे अम्हाकं आलम्बनफलकं अपस्साय ठितकाले”ति वत्वा “महाओभासो अहोसि; सो वो दिट्ठो”ति पुच्छति । “काय वेलाय, भन्ते”ति च वुत्ते “मय्हं चङ्कमम्हा ओतरणकाले”ति वदति । मनुस्सा “अम्हाकं थेरो तीसुपि यामेसु चङ्कमेयेव होति; नत्थि अय्येन सदिसो आरद्धवीरियो”ति पसन्ना सक्कारं करोन्ति ।

मुट्ठस्सतीपि उपट्टाकमज्झे निसिन्नो “मया असुककाले नाम दीघनिकायो उगगहितो, असुककाले मज्झिमो, संयुत्तको, अङ्गुत्तरिको; अन्तरा ओलोकनं नाम नत्थि, इच्छितिच्छतट्टाने मुखारुळ्होव तन्ति आगच्छति; इमे पनज्जे भिक्खू एळका विय मुखं फन्दापेन्ता विहरन्ती”ति वदति । मनुस्सा “नत्थि अय्येन सदिसो उपट्ठितसती”ति पसन्ना सक्कारं करोन्ति ।

असमाहितोपि उपट्टाकानं सम्मुखे अट्ठकथाचरिये पज्जं पुच्छति — ‘कसिणं नाम कथं भावेति? कित्तेन निमित्तं उप्पन्नं नाम होति? कित्तेन उपचारो? कित्तेन अप्पना? पठमस्स ज्ञानस्स कति अङ्गानि? दुतियस्स ततियस्स चतुत्थस्स ज्ञानस्स कति अङ्गानि’ति पुच्छति । तेहि अत्तनो उगगहितानुरूपेण कथितकाले सितं कत्वा ‘किं, आवुसो, एवं न होसी’ति वुत्ते ‘वट्ठति, भन्ते’ति अत्तनो समापत्तिलाभितं सूचेति । मनुस्सा ‘समापत्तिलाभी अय्यो’ति पसन्ना सक्कारं करोन्ति ।

दुप्पज्जोपि उपट्टाकानं मज्झे निसिन्नो ‘मज्झिमनिकाये मे पज्जत्तयं ओलोकेन्तस्स सहिद्धियाव मग्गो आगतो । परियत्ति नाम अम्हाकं न दुक्करा । परियत्तिवावटो पन दुक्खतो न मुच्चतीति परियत्तिं विस्सज्जयिम्हा’ति आदीनि वदन्तो अत्तनो महापज्जतं दीपेति । एवं वदन्तो पनस्स सासने पहारं देति । इमिना सदिसो महाचोरो नाम नत्थि । न हि परियत्तिधरो दुक्खतो न मुच्चतीति । अखीणासवोपि गामदारके दिस्वा ‘तुम्हाकं मातापितरो अम्हे किं वदन्ती’ति? “अरहाति वदन्ति, भन्ते”ति । ‘याव छेका गहपतिका, न सक्का वज्जेतु’न्ति अत्तनो खीणासवभावं दीपेति ।

अज्जेपि चेत्य चाटिअरहन्तपारोहअरहन्तादयो वेदितब्बा — एको किर कुहको अन्तोगब्भे चाटिं निखणित्वा मनुस्सानं आगमनकाले पविसति । मनुस्सा ‘कहं थेरो’ति पुच्छन्ति । ‘अन्तोगब्भे’ति च वुत्ते पविसित्वा विचिनन्तापि अदिस्वा निक्खमित्वा ‘नत्थि थेरो’ति वदन्ति । ‘अन्तोगब्भेयेव थेरो’ति च वुत्ते पुन पविसन्ति । थेरो चाटितो निक्खमित्वा पीठे निसिन्नो होति । ततो तेहि ‘मयं, भन्ते, पुब्बे अदिस्वा निक्खन्ता, कहं तुम्हे गतत्था’ति वुत्ते ‘समणा नाम अत्तनो इच्छितिच्छितट्टानं गच्छन्ती’ति वचनेन अत्तनो खीणासवभावं दीपेति ।

अपरोपि कुहको एकस्मिं पब्बते पण्णसालायं वसति । पण्णसालाय च पच्छतो पपातट्टाने एको कच्छकरुक्खो अत्थि ।

तस्स पारोहो गन्त्वा परभागे भूमियं पतिट्ठितो । मनुस्सा मग्गेनागन्त्वा निमन्तेन्ति । सो पत्तचीवरमादाय पारोहेन ओतरित्वा गामद्वारे अत्तानं दस्सेति । ततो मनुस्सेहि पच्छा आगन्त्वा 'कतरेन मग्गेन आगतत्थ, भन्ते'ति पुट्ठो 'समणानं आगतमग्गो नाम पुच्छितुं न वट्ठति, अत्तनो इच्छितिच्छित्तद्वानेनेव आगच्छन्ती'ति वचनेन खीणासवभावं दीपेति । तं पन कुहकं एको विद्धकण्णो जत्वा 'परिग्गहेस्सामि न'न्ति एकदिवसं पारोहेन ओतरन्तं दिस्वा पच्छतो छिन्दित्वा अप्पमत्तकेन ठपेसि । सो 'पारोहतो ओतरिस्सामी'ति 'ठ'न्ति पतितो, मत्तिका पत्तो भिज्जि । सो 'जातोम्ही'ति निक्खमित्वा पलायि । पापिच्छस्स भावो **पापिच्छता** । लक्खणतो पन असन्तगुणसम्भावनता, पटिग्गहणे च अमत्तञ्जुता; एतं पापिच्छतालक्खणन्ति वेदितब्बं ।

८५२. सिङ्गनिद्देसे विज्झनट्ठेन **सिङ्गं**; नागरिकभावसङ्घातस्स किलेससिङ्गस्सेतं नामं । सिङ्गारभावो **सिङ्गारता**, सिङ्गारकरणाकारो वा । चतुरभावो **चतुरता** । तथा **चातुरियं** । परिक्खतभावो **परिक्खतता**; परिक्खणित्वा ठपितस्सेव दळ्हसिङ्गारभावस्सेतं नामं । इतरं तस्सेव वेवचनं । एवं सब्बेहिपि पदेहि किलेससिङ्गारताव कथिता ।

८५३. तिन्तिणनिद्देसे **तिन्तिणन्ति** खीयनं । तिन्तिणायनाकारो **तिन्तिणायना** । तिन्तिणेन अयितस्स तिन्तिणसमङ्गिनो भावो **तिन्तिणायित्तं** । लोलुपभावो **लोलुप्यं** । इतरे द्वे आकारभावनिद्देसा । **पुच्छज्जिकता**ति लाभलभनकट्टाने वेधनाकम्पना नीचवुत्तिता । **साधुकम्यता**ति पणीतपणीतानं पत्थना । एवं सब्बेहिपि पदेहि सुवानदोणियं कज्जियं पिवनकसुनखस्स अज्जं सुनखं दिस्वा भुभुक्करणं विय 'तव सन्तकं, मम सन्तकं'न्ति किलेसवसेन खीयनाकारो कथितो ।

८५४. चापल्यनिद्देसे आकोटितपच्चाकोटितभावादीहि चीवरस्स मण्डना **चीवरमण्डना** । मणिवण्णच्छविकरणादीहि पत्तस्स मण्डना **पत्तमण्डना** । चित्तकम्मादीहि पुग्गलिकसेनासनस्स मण्डना **सेनासनमण्डना** । **इमस्स वा पूतिकायस्सा**ति इमस्स मनुस्ससरीरस्स । यथा हि तदहुजातोपि सिङ्गालो जरसिङ्गालोत्वेव ऊरुप्पमाणापि च गळोचिलता पूतिलतात्वेव सङ्गं गच्छति, एवं सुवण्णवण्णोपि मनुस्सकायो पूतिकायोत्वेव वुच्चति । तस्स अन्तरन्तरा रत्तवण्णपण्डुवण्णादीहि निवासनपारुपनादीहि सज्जना **मण्डना** नाम । **बाहिरानं वा परिक्खारानन्ति** ठपेत्वा पत्तचीवरं सेसपरिक्खारानं; अथवा या एसा चीवरमण्डना पत्तमण्डनाति वुत्ता, सा तेहि वा परिक्खारेहि कायस्स मण्डना तेसं वा बाहिरपरिक्खारानं मण्डेत्वा ठपनवसेन मण्डनाति एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । **मण्डना विभूसना**ति एत्थ ऊनट्टानस्स पूरणवसेन **मण्डना**, छविरागादिवसेन **विभूसना**ति वेदितब्बा । **केळना**ति कीळना । **परिकेळना**ति परिकीळना । **गिद्धिकता**ति गेधयुत्तता । **गिद्धिकत्तन्ति** तस्सेव वेवचनं । चपलभावो **चपलता** । तथा **चापल्यं** । **इदं वुच्चतीति** इदं चापल्यं नाम वुच्चति, येन समन्नागतो पुग्गलो वस्ससतिकोपि समानो तदहुजातदारको विय होति ।

८५५. असभागवुत्तिनिद्देसे **विप्पटिकूलग्गाहिता**ति अननुलोमग्गाहिता । **विपच्चनीकसातता**ति विपच्चनीकेन पटिविरुद्धकरणेन सुखायना । अनादरभावो **अनादरियं** । तथा **अनादरियता** । अगारवस्स भावो **अगारवता** । जेट्ठकभावस्स अकरणं **अप्पतिस्सवता** । **अयं वुच्चतीति** अयं असभागवुत्ति नाम वुच्चति; विसभागजीविकताति अत्थो; याय समन्नागतो पुग्गलो मातरं पितरं वा गिलानं पटिवत्तित्वापि न ओलोकेति; पितुसन्तकस्स कारणा मातरा सद्धिं, मातुसन्तकस्स कारणा पितरा सद्धिं कलहं करोति; विसभागजीवितं जीवति, मातापितूनं सन्तकस्स कारणा जेट्ठेन वा कनिट्ठेन वा भातरा सद्धिं कलहं करोति, निल्लज्जवचनं वदति, आचरियस्स वा उपज्झायस्स वा वत्तपटिवत्तं न करोति, गिलानं न उपट्ठाति, बुद्धस्स भगवतो चेतियदस्सनट्टाने उच्चारं वा पस्सावं वा करोति, खेळम्पि सिङ्गाणिकम्पि छट्ठेति, छत्तं

धारेति, उपाहना आरुह्य गच्छति, बुद्धसावकेसु न लज्जति, सङ्गे चित्तीकारं न करोति, मातिमत्तपितिमत्तादीसु गरुडानीयेसु हिरोत्तपं न पच्चुपट्ठापेति । तस्सेवं पवत्तमानस्स सब्बा पेसा किरिया मातरीति आदीसुपि वत्थूसु असभागवुत्तिता नाम होति ।

८५६. अरतिनिद्वेसे **पन्तेसूति** दूरेसु विवित्तेसु वा । **अधिकुसलेसूति** समथविपस्सनाधम्मसेसु । **अरतीति** रतिपटिक्खेपो । **अरतिताति** अरमणाकारो । **अनभिरतीति** अनभिरतभावो । **अनभिरमणाति** अनभिरमणाकारो । **उक्कण्ठिताति** उक्कण्ठनाकारो । **परितस्सिताति** उक्कण्ठनवसेनेव परितस्सना ।

८५७. तन्दीनिद्वेसे **तन्दीति** जातिआलसियं । **तन्दियनाति** तन्दियनाकारो । **तन्दिमनकताति** तन्दिया अभिभूतचित्तता । अलसस्स भावो **आलस्यं** । आलस्यायनाकारो **आलस्यायना** । अलस्यायितस्स भावो **आलस्यायितत्तं** । इति सब्बेहिपि इमेहि पदेहि किलेसवसेन कायालसियं कथितं ।

८५८. विजम्भितानिद्वेसे **जम्भनाति** फन्दना । पुनप्पुनं जम्भना **विजम्भना** । **आनमनाति** पुरतो नमना । **विनमनाति** पच्छतो नमना । **सन्नमनाति** समन्ततो नमना । **पणमनाति** यथा हि तन्ततो उट्ठितपेसकारो किस्मिञ्चिदेव गहेत्वा उजुक्कं कायं उस्सापेति, एवं कायस्स उद्धं ठपना । **ब्याधियकन्ति** उप्पन्नब्याधिता । इति सब्बेहिपि इमेहि पदेहि किलेसवसेन कायफन्दनमेव कथितं ।

८५९. भत्तसम्मदनिद्वेसे **भुत्ताविस्साति** भुत्तवतो । **भत्तमुच्छाति** भत्तगेलज्जं; बलवभत्तेन हि मुच्छापत्तो विय होति । **भत्तकिलमथोति** भत्तेन किलन्तभावो । **भत्तपरिळाहोति** भत्तदरथो । तस्मिञ्चि समये परिळाहुप्पत्तिया उपहतिन्द्रियो होति, कायो जीरति । **कायदुडुल्लन्ति** भत्तं निस्साय कायस्स अकम्मज्जता ।

८६०. चेतसो लीनत्तनिद्वेसे हेट्ठा धम्मसङ्गहट्ठकथायं वुत्तत्थोयेव । इमेहि पन सब्बेहिपि पदेहि किलेसवसेन चित्तस्स गिलानाकारो कथितोति वेदितब्बो ।

८६१. कुहनानिद्वेसे **लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितस्साति** लाभज्ज सक्कारज्ज कित्तिसद्वज्ज निस्सितस्स, पत्थयन्तस्साति अत्थो । **पापिच्छस्साति** असन्तगुणदीपनकामस्स । **इच्छापकतस्साति** इच्छाय अपकतस्स, उपहुतस्साति अत्थो ।

इतो परं यस्मा पच्चयपटिसेवन सामन्तजप्पनइरियापथसन्निस्सितवसेन महानिद्वेसे तिविधं कुहनवत्थु आगतं, तस्मा तिविधम्पि तं दस्सेतुं **पच्चयपटिसेवनसङ्घातेन वाति** एवमादि आरब्धं । तत्थ चीवरादीहि निमन्तितस्स तदत्थिकस्सेव सतो पापिच्छत्तं निस्साय पटिक्खपनेन, ते च गहपतिके अत्तनि सुप्पतिट्ठितसद्धे जत्वा पुन तेसं ‘अहो अय्यो अप्पिच्छो, न किञ्चि पटिग्गण्हितुं इच्छति, सुलद्धं वत नो अस्स सचे अप्पमत्तकं किञ्चि पटिग्गण्हेय्या’ति नानाविधेहि उपायेहि पणीतानि चीवरादीनि उपनेन्तानं तदनुग्गहकामतयेव आविकत्वा पटिग्गहणेन च ततो पभुति असीतिसकटभारेहि उपनामनहेतुभूतं विम्हापनं पच्चयपटिसेवनसङ्घातं कुहनवत्थूति वेदितब्बं । वुत्तम्पि चेतं महानिद्वेसे (महानि० ८७) —

“कतमं पच्चयपटिसेवनसङ्घातं कुहनवत्थु? इध गहपतिका भिक्खुं निमन्तेन्ति चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारेहि । सो पापिच्छो इच्छापकतो अत्थिको चीवर ...पे०...

परिक्खारानं भिय्योकम्यतं उपादाय चीवरं पच्चक्खाति, पिण्डपातं पच्चक्खाति, सेनासनं पच्चक्खाति, गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं पच्चक्खाति । सो एवमाह — “किं समणस्स महग्घेन चीवरेन? एतं सारुप्यं यं समणो सुसाना वा सङ्गारकूटा वा पापणिका वा नन्तकानि उच्चिनित्वा सङ्गारिं कत्वा धारेय्य । किं समणस्स महग्घेन पिण्डपातेन? एतं सारुप्यं यं समणो उज्झाचरियाय पिण्डियालोपेन जीविकं कप्पेय्य । किं समणस्स महग्घेन सेनासनेन? एतं सारुप्यं यं समणो रुक्खमूलिको वा अस्स सोसानिको वा अब्भोकासिको वा । किं समणस्स महग्घेन गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारेन? एतं सारुप्यं यं समणो पूतिमुत्तेन वा हरीतकीखण्डेन वा ओसथं करेय्याति । तदुपादाय लूखं चीवरं धारेति, लूखं पिण्डपातं परिभुज्जति, लूखं सेनासनं पटिसेवति, लूखं गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारं पटिसेवति । तमेनं गहपतिका एवं जानन्ति — ‘अयं समणो अपिच्छो सन्तुट्ठो पविवित्तो असंसट्ठो आरद्धवीरियो धुतवादो’ति भिय्यो भिय्यो निमन्तेन्ति चीवर...पे०... परिक्खारेहि । सो एवमाह — ‘तिण्णं सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बहुं पुज्जं पसवति — सद्धाय सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बहुं पुज्जं पसवति, देय्यधम्मस्स...पे०... दक्खिण्येय्यानं सम्मुखीभावा सद्धो कुलपुत्तो बहुं पुज्जं पसवति । तुम्हाकञ्चेवायं सद्धा अत्थि, देय्यधम्मो च संविज्जति, अहञ्च पटिग्गाहको । सचाहं न पटिग्गाहेस्सामि, एवं तुम्हे पुज्जेन परिबाहिरा भविस्सथ; न मय्हं इमिना अत्थो, अपिच तुम्हाकं एव अनुकम्पाय पटिग्गण्हामी’ति । तदुपादाय बहुम्पि चीवरं पटिग्गण्हाति, बहुम्पि पिण्डपातं...पे०... भेसज्जपरिक्खारं पटिग्गण्हाति । या एवरूपा भाकुटिका भाकुटियं कुहना कुहायना कुहितत्तं — इदं वुच्चति पच्चयपटिसेवनसङ्घातं कुहनवत्थू’ति ।

पापिच्छस्सेव पन सतो उत्तरिमनुस्सधम्माधिगमपरिदीपनवाचाय तथा तथा विम्हापनं सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थूति वेदितब्बं । यथाह — “कतमं सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थु? इधेकच्चो पापिच्छो इच्छापकतो सम्भावनाधिप्पायो ‘एवं मं जनो सम्भावेस्सती’ति अरियधम्मसन्निस्सितं वाचं भासति — ‘यो एवरूपं चीवरं धारेति, सो समणो महेसक्खो’ति भणति; ‘यो एवरूपं पत्तं, लोहथालकं, धमकरणं, परिसावनं, कुञ्चिकं, उपाहनं, कायबन्धनं, आयोगं धारेति, सो समणो महेसक्खो’ति भणति; ‘यस्स एवरूपो उपज्झायो, आचरियो, समानुपज्झायो, समानाचरियको, मित्तो सन्दिट्ठो, सम्भत्तो, सहायो; यो एवरूपे विहारे वसति — अट्ठयोगे, पासादे, हम्मिये, गुहायं, लेणे, कुटिया, कूटागारे, अट्टे, माळे, उदोसिते, उदण्डे, उपट्ठानसालायं, मण्डपे, रुक्खमूले वसति, सो समणो महेसक्खो’ति भणति ।

“अथ वा कोरजिककोरजिको भाकुटिकभाकुटिको कुहककुहको लपकलपको मुखसम्भावितो ‘अयं समणो इमासं एवरूपानं सन्तानं विहारसमापत्तीनं लाभी’ति तादिसं गम्भीरं गूळ्हं निपुणं पटिच्छन्नं लोकुत्तरं सुज्जतापटिसंयुत्तं कथं कथेति । या एवरूपा भाकुटिका भाकुटियं कुहना कुहायना कुहितत्तं — इदं वुच्चति सामन्तजप्पनसङ्घातं कुहनवत्थू’ति ।

पापिच्छस्सेव पन सतो सम्भावनाधिप्पायकतेन इरियापथेन विम्हापनं इरियापथसन्निस्सितं कुहनवत्थूति वेदितब्बं । यथाह — “कतमं इरियापथसङ्घातं कुहनवत्थु? इधेकच्चो पापिच्छो इच्छापकतो सम्भावनाधिप्पायो ‘एवं मं जनो सम्भावेस्सती’ति गमनं सण्ठपेति, सयनं सण्ठपेति, पणिधाय गच्छति, पणिधाय तिट्ठति, पणिधाय निसीदति, पणिधाय सेय्यं कप्पेति, समाहितो विय गच्छति, समाहितो विय तिट्ठति, निसीदति, सेय्यं कप्पेति, आपाथकज्झायीव होति । या एवरूपा इरियापथस्स आठपना ठपना सण्ठपना भाकुटिका भाकुटियं कुहना कुहायना कुहितत्तं — इदं वुच्चति इरियापथसङ्घातं कुहनवत्थू’ति ।

तत्थ पच्चयपटिसेवनसङ्घातेनाति पच्चयपटिसेवनन्ति एवं सङ्घातेन पच्चयपटिसेवनेन । सामन्तजप्पितेनाति समीपे भणितेन । इरियापथस्साति चतुइरियापथस्स । आठपनाति आदिठपना, आदरेन वा ठपना । ठपनाति ठपनाकारो । सण्ठपनाति अभिसङ्घरणा, पासादिकभावकरणन्ति वुत्तं होति । भाकुटिकाति पधानपुरिमडितभावदस्सनेन भाकुटिकरणं, मुखसङ्कोचोति वुत्तं होति । भाकुटिकरणं सीलमस्साति भाकुटिको; भाकुटिकस्स भावो भाकुटियं । कुहनाति विम्हापनं, कुहस्स आयना कुहायना । कुहितस्स भावो कुहितत्तन्ति ।

८६२. लपनानिद्देसे आलपनाति विहारं आगतमनुस्से दिस्वा किमत्थाय भोन्तो आगता? किं भिक्खू निमन्तेतुं? यदि एवं गच्छथ; अहं पच्छतो भिक्खू गहेत्वा आगच्छामीति एवं आदितोव लपना । अथ वा अत्तानं उपनेत्वा ‘अहं तिस्सो, मयि राजा पसन्नो, मयि असुको च असुको च राजमहामत्तो पसन्नो’ति एवं अत्तुपनायिका लपना आलपना । लपनाति पुट्टस्स सतो वुत्तप्पकारमेव लपनं । सल्लपनाति गहपतिकानं उक्कण्ठने भीतस्स ओकासं दत्वा सुट्ठु लपना । उल्लपनाति ‘महाकुटुम्बिको, महानाविको, महादानपती’ति एवं उद्धं कत्वा लपना । समुल्लपनाति सब्बतोभागेन उद्धं कत्वा लपना । उन्नहनाति ‘उपासका, पुब्बे ईदिसे काले दानं देथ; इदानीं किं न देथा’ति एवं याव ‘दस्साम, भन्ते, ओकासं न लभामा’ति आदीनि वदन्ति ताव उद्धं नहना, वेठनाति वुत्तं होति । अथ वा उच्छुहत्थं दिस्वा ‘कुतो आगता, उपासका’ति पुच्छति । ‘उच्छुखेत्ततो, भन्ते’ति । ‘किं तत्थ उच्छु मधुर’न्ति? ‘खादित्वा, भन्ते, जानितब्ब’न्ति । ‘न, उपासका, भिक्खुस्स ‘उच्छुं देथा’ति वत्तुं वट्ठती’ति या एवरूपा निब्बेठेन्तस्सापि वेठनककथा, सा उन्नहना । सब्बतोभागेन पुनप्पुनं उन्नहना समुन्नहना । उक्काचनाति ‘एतं कुलं मंयेव जानाति, सचे एत्थ देय्यधम्मो उप्पज्जति, मय्हमेव देती’ति एवं उक्खिपित्वा काचना उक्काचना; उद्धीपनाति वुत्तं होति ।

तेलकन्दरिकवत्थु चेत्थ वत्तब्बं । द्वे किर भिक्खू एकं गामं पविसित्वा आसनसालाय निसीदित्वा एकं कुमारिकं दिस्वा पक्कोसिंसु । ताय आगताय तत्रेको एकं पुच्छि — ‘अयं, भन्ते, कस्स कुमारिका’ति? ‘अम्हाकं उपट्ठायिकाय तेलकन्दरिकाय धीता, आवुसो । इमिस्सा माता मयि गेहं गते सप्पिं ददमाना घटेनेव देति, अयम्पि माता विय घटेनेव देती’ति उक्काचेति ।

सब्बतोभागेन पुनप्पुनं उक्काचना समुक्काचना । अनुप्पियभाणिताति सच्चानुरूपं वा धम्मनुरूपं वा अनपलोकेत्वा पुनप्पुनं पियभणनमेव । चाटुकम्प्यताति नीचवुत्तिता; अत्तानं हेट्ठतो ठपेत्वा वत्तनं । मुग्गसूय्यताति मुग्गसूपसदिसता । यथा मुग्गो पच्चमानेसु कोचिदेव न पच्चति, अवसेसा पच्चन्ति; एवं यस्स पुगलस्स वचने किञ्चिदेव सच्चं होति, सेसं अलिकं — अयं पुगलो मुग्गसूय्योति वुच्चति । तस्स भावो मुग्गसूय्यता । पारिभटयताति पारिभटयभावो । यो हि कुलदारके धाती विय अङ्केन वा खन्धेन वा परिभटति, धारेतीति अत्थो; तस्स परिभटस्स कम्मं पारिभटयं; पारिभटयस्स भावो पारिभटयताति ।

८६३. नेमित्तिकतानिद्देसे निमित्तन्ति यंकिञ्चि परेसं पच्चयदानसंयोजनकं कायवचीकम्मं । निमित्तकम्मन्ति निमित्तस्स करणकोसल्लं ।

तत्रिदं वत्थु — एको किर पिण्डपातिको उपट्ठाककम्मरस्स गेहद्वारं गन्त्वा ‘किं भन्ते’ति पुच्छितो चीवरन्तरेन हत्थं नीहरित्वा वासिपहरणाकारं अकासि । कम्मरो ‘सल्लक्खितं मे, भन्ते’ति वासिं कत्वा अदासि । ओभासोति पच्चयपटिसंयुत्तकथा । ओभासकम्मन्ति वच्छकपालके दिस्वा ‘किं इमे वच्छा खीरगोवच्छा, तक्कगोवच्छा’ति पुच्छित्वा ‘खीरगोवच्छा, भन्ते’ति वुत्ते ‘न खीरगोवच्छा, यदि खीरगोवच्छा सियुं भिक्खूपि खीरं लभेय्यु’न्ति एवमादिना नयेन तेसं

दारकानं मातापितॄन् निवेदेत्वा खीरदापनादिकं ओभासकरणं । **सामन्तजप्पाति** समीपं कत्वा जप्पनं ।

जातकभाणकवत्थु चेत्थ कथेतब्बं । एको किर जातकभाणकत्थेरो भुज्जितुकामो उपट्ठायिकाय गेहं पविसित्वा निसीदि । सा अदातुकामा 'तण्डुला नत्थी'ति भणन्ती तण्डुले आहरितुकामा विय पटिविस्सकघरं गता । भिक्खु अन्तोगब्भं पविसित्वा ओलोकेन्तो कवाटकोणे उच्छुं, भाजने गुळं, पिटके लोणमच्छफालं, कुम्भियं तण्डुले, घटे घतं दिस्वा निक्खमित्वा निसीदि । घरणी 'तण्डुलं नालत्थ'न्ति आगता । थेरो 'उपासिके, अज्ज भिक्खा न सम्पज्जिस्सती'ति पटिकच्चेव निमित्तं अदस्'न्ति आह । 'किं, भन्ते'ति? 'कवाटकोणे निक्खित्तं उच्छुं विय सप्पं अदस्सं; 'तं पहरिस्सामी'ति ओलोकेन्तो भाजने ठपितं गुळपिण्डं विय पासाणं लेड्डुकेन; पहटेन सप्पेन कतं, पिटके निक्खित्तलोणमच्छफालसदिसं, फणं; तस्स तं लेड्डुं डंसितुकामस्स, कुम्भिया तण्डुलसदिसे दन्ते; अथस्स कुपितस्स, घटे पक्खित्तघतसदिसं, मुखतो निक्खमन्तं विसमिस्सकं खेळ'न्ति । सा 'न सक्का मुण्डकं वज्जेतु'न्ति उच्छुं दत्वा ओदनं पचित्वा घतगुळमच्छेहि सद्धिं अदासीति । एवं समीपं कत्वा जप्पनं सामन्तजप्पाति वेदितब्बं । **परिकथाति** यथा तं लभति तथा परिवत्तेत्वा परिवत्तेत्वा कथनं ।

८६४. निप्पेसिकतानिद्देसे **अक्कोसनाति** दसहि अक्कोसवत्थूहि अक्कोसना । **वम्भनाति** परिभवित्वा कथनं । **गरहनाति** 'अस्सद्धो अप्पसन्नो'तिआदिना नयेन दोसारोपना । **उक्खेपनाति** 'मा एतं एत्थ कथेथा'ति वाचाय उक्खिपनं । सब्बतोभागेन सवत्थुकं सहेतुकं कत्वा उक्खेपना **समुक्खेपना** । अथवा अदेन्तं 'अहो दानपती'ति एवं उक्खिपनं **उक्खेपना** । 'महादानपती'ति एवं सुट्ठु उक्खेपना **समुक्खेपना** । **खिपनाति** 'किं इमस्स जीवितं बीजभोजिनो'ति एवं उप्पण्डना । **सङ्घिपनाति** 'किं इमं अदायकोति भणथ यो निच्चकालं सब्बेसम्पि नत्थीति वचनं देती'ति एवं सुट्ठुतरं उप्पण्डना । **पापनाति** अदायकत्तस्स अवण्णस्स वा पापनं । सब्बतोभागेन पापना **सम्पापना** । **अवण्णहारिकाति** 'एवं मे अवण्णभयापि दस्सती'ति गेहतो गेहं, गामतो गामं, जनपदतो जनपदं अवण्णहरणं । **परपिट्ठिमंसिकताति** पुरतो मधुरं भणित्वा परम्मुखे अवण्णभासिता । एसा हि अभिमुखं ओलोकेतुं असक्कोन्तस्स परम्मुखानं पिट्ठिमंसखादनं विय होति । तस्मा परपिट्ठिमंसिकताति वुत्ता । **अयं वुच्चति निप्पेसिकताति** अयं यस्मा वेळुपेसिका विय अब्भङ्गं परस्स गुणं निप्पेसेति निपुञ्छति, यस्मा वा गन्धजातं निपिसित्वा गन्धमग्गना विय परगुणे निपिसित्वा विचुण्णेत्वा एसा लाभमग्गना होति, तस्मा निप्पेसिकताति वुच्चतीति ।

८६५. लाभेन लाभं निजिगीसनतानिद्देसे **निजिगीसनताति** मग्गना । **इतो लद्धन्ति** इमम्हा गेहा लद्धं । **अमुत्राति** अमुकम्हि गेहे । **एट्ठीति** इच्छना । **गवेट्ठीति** मग्गना । **परियेट्ठीति** पुनप्पुनं मग्गना । आदितो पट्ठाय लद्धं लद्धं भिक्खं तत्र तत्र कुलदारकानं दत्वा अन्ते खीरयागुं लभित्वा गतभिक्खुवत्थु चेत्थ कथेतब्बं । **एसनाति**आदीनि **एट्ठीति**आदीनं वेवचनानि, तस्मा **एट्ठीति** एसना, **गवेट्ठीति** गवेसना, **परियेट्ठीति** परियेसना । इच्चेवमेत्थ योजना वेदितब्बा ।

८६६. सेय्यमाननिद्देसे **जातियाति** खत्तियभावादजातिसम्पत्तिया । **गोत्तेनाति** गोतमगोत्तादिना उक्कट्टुगोत्तेन । **कोलपुत्तियेनाति** महाकुलभावेन । **वण्णपोक्खरतायाति** वण्णसम्पन्नसरीरताय । सरीरज्झि पोक्खरन्ति वुच्चति, तस्स वण्णसम्पत्तिया अभिरूपभावेनाति अत्थो । **धनेनाति**आदीनि उत्तानत्थानेव । **मानं जप्पेतीति** एतेसु येन केनचि वत्थुना 'सेय्योहमस्मी'ति मानं पवत्तेति करोति ।

८६७. सदिसमाननिद्देसे **मानं जप्पेतीति** एतेसु येन केनचि वत्थुना 'सदिसोहमस्मी'ति मानं पवत्तेति । अयमेत्थ अत्थतो विसेसो । पाळियं पन नानाकरणं नत्थि ।

८६८. हीनमाननिद्वेसे ओमानं जप्पेतीति हेट्टामानं पवत्तेति । ओमानोति लामको हेट्टामानो । ओमञ्जना ओमञ्जितत्तन्ति आकारभावनिद्वेसो । हीळनाति जातिआदीहि अत्तजिगुच्छना । ओहीळनाति अतिरेकतो हीळना । ओहीळितत्तन्ति तस्सेव भावनिद्वेसो । अत्तुञ्जाति अत्तानं हीनं कत्वा जानना । अत्तावञ्जाति अत्तानं अवजानना । अत्तपरिभवोति जातिआदिसम्पत्तिनाममेव जाताति अत्तानं परिभवित्वा मञ्जना । एवमिमे तयो माना पुगलं अनिस्साय जातिआदिवत्थुवसेनेव कथिता । तेसु एकेको तिण्णम्पि सेय्यसदिसहीनानं उप्पज्जति । तत्थ ‘सेय्योहमस्मी’ति मानो सेय्यस्सेव याथावमानो, सेसानं अयाथावमानो । ‘सदिसोहमस्मी’ति मानो सदिसस्सेव याथावमानो, सेसानं अयाथावमानो । ‘हीनोहमस्मी’ति मानो हीनस्सेव याथावमानो, सेसानं अयाथावमानो ।

८६९. तत्थ कतमो सेय्यस्स सेय्योहमस्मीति आदयो पन नव माना पुगलं निस्साय कथिता । तेसु तयो तयो एकेकस्स उप्पज्जन्ति । तत्थ दहतीति ठपेति । तं निस्सायाति तं सेय्यतो दहनं निस्साय । एत्थ पन सेय्यस्स सेय्योहमस्मीति मानो राजूनञ्चेव पब्बजितानञ्च उप्पज्जति । राजा हि ‘रट्ठेन वा धनेन वा वाहनेहि वा को मया सदिसो अत्थी’ति एतं मानं करोति । पब्बजितोपि ‘सीलधुतङ्गादीहि को मया सदिसो अत्थी’ति एतं मानं करोति ।

८७०. सेय्यस्स सदिसोहमस्मीति मानोपि एतेसंयेव उप्पज्जति । राजा हि ‘रट्ठेन वा धनेन वा वाहनेहि वा अञ्जराजूहि सद्धिं मय्हं किं नानाकरण’न्ति एतं मानं करोति । पब्बजितोपि ‘सीलधुतङ्गादीहि अञ्जेन भिक्खुना सद्धिं मय्हं किं नानाकरण’न्ति एतं मानं करोति ।

८७१. सेय्यस्स हीनोहमस्मीति मानोपि एतेसंयेव उप्पज्जति । यस्स हि रज्जो रट्ठं वा धनं वा वाहनानि वा सम्पन्नानि न होन्ति, सो ‘मय्हं राजाति वोहारसुखमत्तमेव; किं राजा नाम अहं’न्ति एतं मानं करोति । पब्बजितोपि ‘अप्पलाभसक्कारो अहं । धम्मकथिको बहुस्सुतो महाथेरोति कथामत्तमेव । किं धम्मकथिको नामाहं, किं बहुस्सुतो नामाहं, किं महाथेरो नामाहं यस्स मे लाभसक्कारो नत्थी’ति एतं मानं करोति ।

८७२. सदिसस्स सेय्योहमस्मीति मानादयो अमच्चादीनं उप्पज्जन्ति । अमच्चो हि रट्ठियो वा ‘भोगयानवाहनादीहि को मया सदिसो अञ्जो राजपुरिसो अत्थी’ति वा ‘मय्हं अञ्जेहि सद्धिं किं नानाकरण’न्ति वा ‘अमच्चोति नाममत्तमेव मय्हं; घासच्छादनमत्तम्पि मे नत्थि । किं अमच्चो नामाहं’न्ति एते माने करोति ।

८७५. हीनस्स सेय्योहमस्मीति मानादयो दासादीनं उप्पज्जन्ति । दासो हि ‘मातितो वा पितितो वा को मया सदिसो अञ्जो दासो नाम अत्थि’ अञ्जे जीवितुं असक्कोन्ता कुच्छिहेतु दासा नाम जाता । अहं पन पवेणीआगतत्ता सेय्यो’ति वा ‘पवेणीआगतभावेन उभतोसुद्धिकदासत्तेन असुकदासेन नाम सद्धिं किं मय्हं नानाकरण’न्ति वा ‘कुच्छिवसेनाहं दासब्बं उपगतो । मातापितुकोटिया पन मे दासट्ठानं नत्थि । किं दासो नाम अहं’न्ति वा एते माने करोति । यथा च दासो एवं पुक्कुसचण्डालादयोपि एते माने करोन्तियेव ।

एत्थ च ‘सेय्यस्स सेय्योहमस्मी’ति उप्पन्नमानोव याथावमानो, इतरे द्वे अयाथावमाना । तथा ‘सदिसस्स सदिसोहमस्मी’ति ‘हीनस्स हीनोहमस्मी’ति उप्पन्नमानोव याथावमानो, इतरे द्वे अयाथावमाना । तत्थ याथावमाना अरहत्तमग्गवज्झा, अयाथावमाना सोतापत्तिमग्गवज्झा ।

८७८. एवं सवत्थुके माने कथेत्वा इदानीं अवत्थुकं निब्बत्तितमानमेव दस्सेतुं तत्थ कतमो मानोति आदि वुत्तं ।

८७९. अतिमाननिद्वेसे सेय्यादिवसेन पुगगलं अनामसित्वा जातिआदीनं वत्थुवसेनेव निदिट्ठो । तत्थ अतिमज्जतीति ‘जातिआदीहि मया सदिसो नत्थी’ति अतिक्कमित्वा मज्जति ।

८८०. मानातिमाननिद्वेसे यो एवरूपोति यो एसो ‘अयं पुब्बे मया सदिसो, इदानि अहं सेट्ठो, अहं हीनतरो’ति उप्पन्नो मानो । अयं भारातिभारो विय पुरिमं सदिसमानं उपादाय मानातिमानोति दस्सेतुं एवमाह ।

८८१. ओमाननिद्वेसो हीनमाननिद्वेससदिसोयेव । वेनेय्यवसेन पन सो ‘हीनोहमस्मी’ति मानो नाम वुत्तो — अयं ओमानो नाम । अपिचेत्थ ‘त्वं जातिमा, काकजाति विय ते जाति; त्वं गोत्तवा, चण्डालगोत्तं विय ते गोत्तं; तुय्हं सरो अत्थि, काकस्सरो विय ते सरो’ति एवं अत्तानं हेट्ठा कत्वा पवत्तनवसेन अयं ओमानोति वेदितब्बो ।

८८२. अधिमाननिद्वेसे अप्पत्ते पत्तसज्जिताति चत्तारि सच्चानि अप्पत्वा पत्तसज्जिताय । अकतेति चतूहि मग्गेहि कत्तब्बकिच्चे अकतेयेव । अनधिगतेति चतुसच्चधम्मे अनधिगते । असच्छिकतेति अरहत्तेन अपच्चक्खकते । अयं वुच्चति अधिमानोति अयं अधिगतमानो नाम वुच्चति ।

अयं पन कस्स उप्पज्जति, कस्स नुप्पज्जतीति? अरियसावकस्स ताव नुप्पज्जति । सो हि मग्गफलनिब्बानपहीनकिलेसावसिट्ठकिलेसपच्चवेक्खणेन सज्जातसोमनस्सो अरियगुणपटिवेधे निक्कङ्खो । तस्मा सोतापन्नादीनं ‘अहं सकदागामी’तिआदिवसेन मानो नुप्पज्जति; दुस्सीलस्सापि नुप्पज्जति; सो हि अरियगुणाधिगमे निरासोव । सीलवतोपि परिच्चत्तकम्मट्ठानस्स निद्वारामतादिमनुयुत्तस्स नुप्पज्जति ।

परिसुद्धसीलस्स पन कम्मट्ठाने अप्पमत्तस्स नामरूपं ववत्थपेत्वा पच्चयपरिग्गहेन वितिण्णकङ्खस्स तिलक्खणं आरोपेत्वा सङ्खारे सम्मसन्तस्स आरद्धविपस्सकस्स उप्पज्जति; उप्पन्ने च सुद्धसमथलाभी वा सुद्धविपस्सनालाभी वा अन्तरा ठपेति । सो हि दसपि वीसम्पि तिसम्पि वस्सानि किलेससमुदाचारं अपस्सन्तो ‘अहं सोतापन्नो’ति वा ‘सकदागामी’ति वा ‘अनागामी’ति वा मज्जति । समथविपस्सनालाभी पन अरहत्तेयेव ठपेति । तस्स हि समाधिबलेन किलेसा विक्खम्भिता, विपस्सनाबलेन सङ्खारा सुपरिग्गहिता । तस्मा सट्ठिपि वस्सानि असीतीपि वस्सानि वस्ससतम्पि किलेसा न समुदाचरन्ति; खीणासवस्सेव चित्तचारो होति । सो एवं दीघरत्तं किलेससमुदाचारं अपस्सन्तो अन्तरा अट्ठत्वाव ‘अरहा अहं’न्ति मज्जति, उच्चमालङ्कावासी महानागत्येरो विय, हङ्कनकवासी महादत्तत्येरो विय, चित्तलपब्बते निङ्कपोण्णपधानघरवासी चूळसुमत्येरो विय च ।

तत्रिदं एकवत्थुपरिदीपनं — तलङ्गरवासी धम्मदिन्नत्येरो किर नाम एको पभिन्नपटिसम्भितो महाखीणासवो महतो भिक्खुसङ्घस्स ओवाददायको अहोसि । सो एकदिवसं अत्तनो दिवाट्ठाने निसीदित्वा ‘किन्नु खो अम्हाकं आचरियस्स उच्चतलिङ्कावासीमहानागत्येरस्स समणकिच्चं मत्थकं पत्तो, नो’ति आवज्जन्तो पुथुज्जनभावमेवस्स दिस्वा ‘मयि अगच्छन्ते पुथुज्जनकालकिरियमेव करिस्सती’ति च जत्वा इद्धिया वेहासं उप्पतित्वा दिवाट्ठाने निसिन्नस्स थेरस्स समीपे ओरोहित्वा वन्दित्वा वत्तं दस्सेत्वा एकमन्तं निसीदि । ‘किं, आवुसो धम्मदिन्न, अकाले आगतोसी’ति च वुत्तो ‘पज्झं, भन्ते, पुच्छितुं आगतोम्ही’ति आह ।

ततो ‘पुच्छावुसो, जानमानो कथयिस्सामी’ति वुत्तो पज्हासहस्सं पुच्छि । थेरो पुच्छितपुच्छितं पज्झं असज्जमानोव कथेसि । ततो ‘अतितिक्खं ते, भन्ते, जाणं । कदा तुम्हेहि अयं धम्मो अधिगतो’ति वुत्तो ‘इतो सट्ठिवस्सकाले, आवुसो’ति

आह । ‘समाधिम्पि, भन्ते, वळज्जेथा’ति? ‘न इदं, आवुसो, भारिय’न्ति । ‘तेन हि, भन्ते, एकं हत्थिं मापेथा’ति । थेरो सब्बसेतं हत्थिं मापेसि । ‘इदानी, भन्ते, यथा अयं हत्थी अञ्चितकण्णो पसारितनङ्कुट्ठो सोण्डं मुखे पक्खिपित्वा भेरवं कोञ्चनादं करोन्तो तुम्हाकं अभिमुखो आगच्छति तथा तं करोथा’ति । थेरो तथा कत्वा वेगेन आगच्छतो हत्थिस्स भेरवं आकारं दिस्वा उड्डाय पलायितुं आरब्धो । तमेनं खीणासवत्थेरो हत्थं पसारेत्वा चीवरकण्णे गहेत्वा ‘भन्ते, खीणासवस्स सारज्जं नाम होती’ति आह । सो तस्मिं काले अत्तनो पुथुज्जनभावं जत्वा ‘अवस्सयो मे, आवुसो धम्मदिन्न, होही’ति वत्वा पादमूले उक्कुटिकं निसीदि । ‘भन्ते, तुम्हाकं अवस्सयो भविस्सामिच्चेवाहं आगतो, मा चिन्तयित्था’ति कम्मट्ठानं कथेसि । थेरो कम्मट्ठानं गहेत्वा चङ्कमं आरुह्य ततिये पदवारे अगगफलं अरहत्तं पापुणि । थेरो किर दोसचरितो अहोसि ।

८८३. अस्मिमाननिदेसे रूपं अस्मीति मानोति ‘अहं रूप’न्ति उप्पन्नमानो । छन्दोति मानं अनुगतच्छन्दोव । तथा अनुसयो । वेदनादीसुपि एसेव नयो ।

८८४. मिच्छामाननिदेसे पापकेन वा कम्मायतनेनाति आदीसु पापकं कम्मायतनं नाम केवट्टमच्छबन्धनेसादादीनं कम्मं । पापकं सिप्पायतनं नाम मच्छजालखिपनकुमिनकरणेसु चैव पासओड्डनसूलारोपनादीसु च छेकता । पापकं विज्जाट्ठानं नाम या काचि परूपघातविज्जा । पापकं सुतं नाम भारतयुद्धसीताहरणादिपटिसंयुतं । पापकं पटिभानं नाम दुब्भासितयुतं कप्पनाटकविलप्पनादिपटिभानं । पापकं सीलं नाम अजसीलं गोसीलं । वतम्पि अजवतगोवतमेव । पापिका दिट्ठि पन द्वासट्ठिया दिट्ठिगतेसु या काचि दिट्ठि ।

८८५. जातिवितक्कनिदेसादीसु ‘मय्हं जातयो सुखजीविनो सम्पत्तियुत्ता’ति एवं पञ्चकामगुणसन्निस्सितेन गेहसितपेमेन जातके आरब्ध उप्पन्नवितक्कोव जातिवितक्को नाम । ‘खयं गता वयं गता सद्धा पसन्ना’ति एवं पवत्तो पन जातिवितक्को नाम न होति ।

८८६. ‘अम्हाकं जनपदो सुभिक्षो सम्पन्नसस्सो’ति तुट्ठमानस्स गेहसितपेमवसेनेव उप्पन्नवितक्को जनपदवितक्को नाम । ‘अम्हाकं जनपदे मनुस्सा सद्धा पसन्ना खयं गता वयं गता’ति एवं पवत्तो पन जनपदवितक्को नाम न होति ।

८८७. अमरत्थाय वितक्को, अमरो वा वितक्कोति अमरवितक्को । तत्थ ‘उक्कुटिकप्पधानादीहि दुक्खे निज्जिण्णे सम्पराये अत्ता सुखी होति अमरो’ति दुक्करकारिकं करोन्तस्स तां दुक्करकारिकाय पटिसंयुत्तो वितक्को अमरत्थाय वितक्को नाम । दिट्ठिगतिको पन ‘सस्सतं वदेसी’ति आदीनि पुट्ठो ‘एवन्तिपि मे नो, तथातिपि मे नो’ अञ्जथातिपि मे नो, नोतिपि मे नो, नो नोतिपि मे नो’ति (दी० नि० १.६२) विक्खेपं आपज्जति, तस्स सो दिट्ठिगतपटिसंयुत्तो वितक्को । यथा अमरो नाम मच्छो उदके गहेत्वा मारेतुं न सक्का, इतो चितो च धावति, गाहं न गच्छति; एवमेव एकस्मिं पक्खे असण्ठहनतो न मरतीति अमरो नाम होति । तं दुविधम्पि एकतो कत्वा अयं वुच्चति अमरवितक्कोति वुत्तं ।

८८८. परानुद्वयतापटिसंयुत्तोति अनुद्वयतापतिरूपकेन गेहसितपेमेन पटिसंयुत्तो । सहनन्दीति आदीसु उपट्टाकेसु नन्दन्तेसु सोचन्तेसु च तेहि सद्धिं दिगुणं नन्दति, दिगुणं सोचति; तेसु सुखितेसु दिगुणं सुखितो होति, दुक्खितेसु दिगुणं दुक्खितो होति । उप्पन्नेसु किच्चकरणीयेसूति तेसु महन्तेसु वा खुद्वकेसु वा कम्मेसु उप्पन्नेसु । अत्तना वा योगं आपज्जतीति तानि तानि किच्चानि साधेन्तो पज्जतिं वीतिक्कमति, सल्लेखं कोपेति । यो तत्थाति यो तस्मिं संसट्ठविहारे, तस्मिं वा योगापज्जने गेहसितो वितक्को — अयं परानुद्वयतापटिसंयुत्तो वितक्को नाम ।

८८९. लाभसक्कारसिलोकपटिसंयुत्तोति चीवरादिलाभेन चेव सक्कारेन च कित्तिसद्देन च सद्धिं आरम्मणकरणवसेन पटिसंयुत्तो ।

८९०. अनवज्जत्तिपटिसंयुत्तोति 'अहो वत मं परे न अवजानेय्युं, न पोथेत्वा विहेठेत्वा कथेय्युं'न्ति एवं अनवज्जातभावपत्थनाय सद्धिं उप्पज्जनवितक्को । यो तत्थ गेहसितोति यो तस्मिं 'मा मं परे अवजानिंसू'ति उप्पन्ने चित्ते पञ्चकामगुणसङ्घातगेहनिस्सितो हुत्वा उप्पन्नवितक्को । सेसं सब्बत्थ पाकटमेवाति ।

एककनिद्देसवण्णना ।

(२.) दुकनिद्देसवण्णना

८९१. दुकेसु कोधनिद्देसादयो हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बा । हेट्ठा अनागतेसु पन उपनाहनिद्देसादीसु पुब्बकालं कोधं उपनय्हीतीति अपरकालकोधो उपनाहो नाम । उपनय्हीनाकारो उपनय्हीना । उपनय्हीतस्स भावो उपनय्हीतत्तं । अट्टपनाति पठमुप्पन्नस्स अनन्तरट्टपना मरियादट्टपना वा । ठपनाति पकतिठपना । सण्ठपनाति सब्बतोभागेन पुनप्पुनं आघातट्टपना । अनुसंसन्दनाति पठमुप्पन्नेन कोधेन सद्धिं अन्तरं अदस्सेत्वा एकीभावकरणा । अनुप्पबन्धनाति पुरिमेन सद्धिं पच्छिमस्स घटना । दळ्हीकम्मन्ति थिरकरणं । अयं वुच्चतीति अयं उपनन्धनलक्खणो वेरं अप्पटिनिस्सज्जनरसो उपनाहोति वुच्चति; येन समन्नागतो पुग्गलो वेरं निस्सज्जितुं न सक्कोति; 'एवं नाम मं एस वत्तुं अननुच्छविको'ति अपरापरं अनुबन्धति; आदित्तपूतिअलातं विय जलतेव; धोवियमानं अच्छचम्मं विय, वसातेलमक्खितपिलोतिका विय च न परिसुज्झति ।

८९२. मक्खनभाववसेन मक्खो; परगुणमक्खनाय पवत्तेन्तोपि अत्तनो कारणं, गूथपहरणकं गूथो विय, पठमतं मक्खेतीति अत्थो । ततो परा द्वे आकारभावनिद्देसा । निट्ठुरभावो निट्ठुरियं; 'तं निस्साय एत्तकम्पि नत्थी'ति खेळपातनन्ति अत्थो । निट्ठुरियकम्मन्ति निट्ठुरियकरणं । गहट्ठो वा हि गहट्ठं, भिक्खु वा भिक्खुं निस्साय वसन्तो अप्पमत्तकेनेव कुज्झित्वा 'तं निस्साय एत्तकम्पि नत्थी'ति खेळं पातेत्वा पादेन मद्दन्तो विय निट्ठुरियं नाम करोति । तस्स तं कम्मं निट्ठुरियकम्मन्ति वुच्चति । लक्खणादितो पनेस परगुणमक्खनलक्खणो मक्खो, तेसं विनासनरसो, परेन सुकतानं किरियानं अवच्छादनपच्चुपट्टानो ।

पळासतीति पळासो; परस्स गुणे दस्सेत्वा अत्तनो गुणेहि समं करोतीति अत्थो । पळासस्स आयना पळासायना । पळासो च सो अत्तनो जयाहरणतो आहारो चाति पळासाहारो । विवादट्टानन्ति विवादकारणं । युगग्गाहोति समधुरग्गहणं । अप्पटिनिस्सग्गोति अत्तना गहितस्स अप्पटिनिस्सज्जनं । लक्खणादितो पनेस युगग्गाहलक्खणो पळासो, परगुणेहि अत्तनो गुणानं समकरणरसो, परेसं गुणप्पमाणेन उपट्टानपच्चुपट्टानो । पळासी हि पुग्गलो दुतियस्स धुरं न देति, समं पसारेत्वा तिट्ठति, साकच्छमण्डले अज्जेन भिक्खुना बहूसु सुत्तेसु च कारणेसु च आभतेसुपि 'तव च मम च वादे किं नाम नानाकरणं? ननु मज्झे भिन्नसुवण्णं विय एकसदिसमेव अम्हाकं वचनं'न्ति वदति । इस्सामच्छरियनिद्देसा वुत्तत्था एव ।

८९४. मायानिद्देसे वाचं भासतीति जानयेव 'पण्णत्ति वीतिक्कमन्ता भिक्खू भारियं करोन्ति, अम्हाकं पन वीतिक्कमट्टानं नाम नत्थी'ति उपसन्तो विय भासति । कायेन परक्कमतीति 'मया कतं इदं पापकम्मं मा केचि जानिंसू'ति कायेन वत्तं करोति । विज्जमानदोसपटिच्छादनतो चक्खुमोहनमाया वियाति माया । मायाविनो भावो मायाविता । कत्वा पापं पुन पटिच्छादनतो अतिच्च आसरन्ति एताय सत्ताति अच्छासरा । कायवाचाकिरियाहि अज्जथा दस्सनतो वज्जेतीति

वज्जना । एताय सत्ता निकरोन्तीति **निकति**; मिच्छाकरोन्तीति अत्थो । ‘नाहं एवं करोमी’ति पापानं विक्खिपनतो **विकिरणा** । ‘नाहं एवं करोमी’ति परिवज्जनतो **परिहरणा** । कायादीहि संवरणतो **गूहना** । सब्बतोभागेन गूहना **परिगूहना** । तिणपण्णेहि विय गूथं कायवचीकम्मेहि पापं छादेतीति **छादना** । सब्बतोभागेन छादना **पटिच्छादना** । न उत्तानं कत्वा दस्सेतीति **अनुत्तानीकम्मं** । न पाकटं कत्वा दस्सेतीति **अनाविकम्मं** । सुट्ठु छादना **वोच्छादना** । कतपटिच्छादनवसेन पुनपि पापस्स करणतो **पापकिरिया** । अयं **वुच्चतीति** अयं कतपटिच्छादनलक्खणा माया नाम वुच्चति; याय समन्नागतो पुग्गलो भस्मापटिच्छन्नो विय अङ्गारो, उदकपटिच्छन्नो विय खाणु, पिलोतिकापलिवेठितं विय च सत्थं होति ।

साठेय्यनिद्देसे **सठोति** असन्तगुणपरिदीपनतो न सम्मा भासिता । सब्बतोभागेन सठो **परिसठो** । यं तत्थाति यं तस्मिं पुग्गले । **सठन्ति** असन्तगुणदीपनं केराटियं । **सठताति** सठाकारो । **कक्करताति** पदुमनालिस्स विय अपरामसनक्खमो खरफरुसभावो । **कक्करियन्ति**पि तस्सेव वेवचनं । **परिक्खत्तता** **पारिक्खत्तियन्ति** पदद्वयेन निखणित्वा ठपितं विय दळ्ळकेराटियं वुत्तं । **इदं वुच्चतीति** इदं अत्तनो अविज्जमानगुणप्पकासनलक्खणं साठेय्यं नाम वुच्चति; येन समन्नागतस्स पुग्गलस्स कुच्छिं वा पिड्ढिं वा जानितुं न सक्का ।

वामेन सूकरो होति, दक्खिणेन अजामिगो ।
सरेन नेलको होति, विसाणेन जरग्गवोति ॥

एवं वुत्तयक्खसूकरसदिसो होति । **अविज्जादिनिद्देसा** वुत्तत्था एव ।

१०२. अनज्जवनिद्देसे **अनज्जवोति** अनुजुताकारो । अनज्जवभावो **अनज्जवता** । **जिम्हताति** चन्दवङ्कता । **वङ्कताति** गोमुत्तवङ्कता । **कुटिलताति** नङ्गलकोटिवङ्कता । सब्बेहिपि इमेहि पदेहि कायवचीचित्तवङ्कताव कथिता ।

अमद्वनिद्देसे न मुदुभावो **अमुदुता** । अमद्ववाकारो **अमद्वता** । कक्खळभावो **कक्खळियं** । मद्वकरस्स सिनेहस्स अभावतो फरुसभावो **फारुसियं** । अनीचवुत्तिताय उजुकमेव ठितचित्तभावो **उजुचित्तता** । पुन अमुदुतागहणं तस्सा विसेसनत्थं ‘अमुदुतासङ्घाता उजुचित्तता, न अज्जवसङ्घाता उजुचित्तता’ति ।

१०३. **अक्खन्ति**निद्देसादयो खन्तिनिद्देसादिपटिपक्खतो वेदितब्बा ।

१०८. संयोजननिद्देसे **अज्झत्तन्ति** कामभवो । **बहिद्धाति** रूपारूपभवो । किञ्चापि हि सत्ता कामभवे अप्पं कालं वसन्ति कप्पस्स चतुत्थमेव कोट्टासं, इतरेसु तीसु कोट्टासेसु कामभवो सुज्जो होति तुच्छो, रूपारूपभवे बहुं कालं वसन्ति, तथापि नेसं यस्मा कामभवे चुतिपटिसन्धियो बहुका होन्ति, अप्पा रूपारूपभवेसु, यत्थ च चुतिपटिसन्धियो बहुका तत्थ आलयोपि पत्थनापि अभिलासोपि बहु होति, यत्थ अप्पा तत्थ अप्पो, तस्मा कामभवो अज्झत्तं नाम जातो, रूपारूपभवा बहिद्धा नाम । इति अज्झत्तसङ्घाते कामभवे बन्धनं **अज्झत्तसंयोजनं** नाम, बहिद्धासङ्घातेसु रूपारूपभवेसु बन्धनं **बहिद्धासंयोजनं** नाम । तत्थ एकेकं पञ्चपञ्चविधं होति । तेन वुत्तं “पञ्चोरम्भागियानि पञ्चुद्धम्भागियानी”ति । तत्रायं वचनत्थो — ओरं वुच्चति कामधातु, तत्थ उपपत्तिनिष्पादनतो तं ओरं भजन्तीति ओरम्भागियानि । उद्धं वुच्चति रूपारूपधातु, तत्थ उपपत्तिनिष्पादनतो तं उद्धं भजन्तीति उद्धम्भागियानीति ।

दुकनिद्देसवण्णना ।

(३.) तिकनिद्देसवण्णना

१०९. तिकनिद्देसे तीहि अकुसलमूलेहि वट्टमूलसमुदाचारो कथितो । अकुसलवितक्कादीसु वितक्कनवसेन वितक्को, सज्जाननवसेन सज्जा, सभावट्टेन धातूति वेदितब्बा । दुच्चरितनिद्देसे पठमनयो कम्मपथवसेन विभत्तो, दुतियो सब्बसङ्गाहिककम्मवसेन, ततियो निब्बत्तितचेतनावसेनेव ।

११४. आसवनिद्देसे सुत्तन्तपरियायेन तयोव आसवा कथिता ।

११९. एसनानिद्देसे सङ्खेपतो तत्थ कतमा कामेसनाति आदिना नयेन वुत्तो कामगवेसनरागो कामेसना । यो भवेसु भवच्छन्दोति आदिना नयेन वुत्तो भवगवेसनरागो भवेसना । सस्सतो लोकोति आदिना नयेन वुत्ता दिट्ठिगतिकसम्मत्तस्स ब्रह्मचरियस्स गवेसना दिट्ठि ब्रह्मचरियेसनाति वेदितब्बा । यस्मा च न केवलं रागदिट्ठियो एव एसना, तदेकट्ठं पन कम्मप्पि एसना एव, तस्मा तं दस्सेतुं दुतियनयो विभत्तो । तत्थ तदेकट्ठन्ति सम्पयुत्तेकट्ठं वेदितब्बं । तत्थ कामरागेकट्ठं कामावचरसत्तानमेव पवत्तति; भवरागेकट्ठं पन महाब्रह्मानं । समापत्तितो वुट्ठाय चङ्कमन्तानं ज्ञानङ्गानं अस्सादनकाले अकुसलकायकम्मं होति, ‘अहो सुखं अहो सुखं’न्ति वाचं भिन्दित्वा अस्सादनकाले वचीकम्मं, कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसाव अस्सादनकाले मनोकम्मं । अन्तग्गाहिकदिट्ठिवसेन सब्बेसम्पि दिट्ठिगतिकानं चङ्कमनादिवसेन तानि होन्तियेव ।

१२०. विधानिद्देसे “कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पज्जवन्तं वदन्ती”ति आदीसु (सं० नि० १.९५) आकारसण्ठानं विधा नाम । “एकविधेन जाणवत्थू”ति आदीसु (विभ० ७५१) कोट्ठासो । “विधासु न विकम्पती”ति आदीसु (थेरगा० १०७९) मानो । इधापि मानोव विधा नाम । सो हि सेय्यादिवसेन विदहनतो विधाति वुच्चति । उपनट्टेन वा विधा । तस्मा ‘सेय्योहमस्मी’ति एवं उप्पन्ना मानविधा मानठपना सेय्योहमस्मीति विधाति वेदितब्बा । सेसपदद्वयेसुपि एसेव नयो ।

१२१. भयनिद्देसे जातिं पटिच्च भयन्ति जातिपच्चया उप्पन्नभयं । भयानकन्ति आकारनिद्देसो । छम्भितत्तन्ति भयवसेन गत्तचलनं । लोमहंसोति लोमानं हंसनं, उद्धग्गभावो । इमिना पदद्वयेन किच्चतो भयं दस्सेत्वा पुन चेतसो उत्रासोति सभावतो दस्सितं ।

१२२. तमनिद्देसे विचिकिच्छासीसेन अविज्जा कथिता । “तमन्धकारो सम्मोहो, अविज्जोघो महब्भयो”ति वचनतो हि अविज्जा तमो नाम । तिण्णं पन अब्भानं वसेन देसनासुखताय विचिकिच्छासीसेन देसना कता । तत्थ ‘किं नु खो अहं अतीते खत्तियो अहोसिं उदाहु ब्राह्मणो वेस्सो सुद्धो काळो ओदातो रस्सो दीघो’ति कट्ठन्तो अतीतं अब्भानं आरब्भ कट्ठति नाम । ‘किं नु खो अहं अनागते खत्तियो भविस्सामि उदाहु ब्राह्मणो वेस्सो...पे०... दीघो’ति कट्ठन्तो अनागतं अब्भानं आरब्भ कट्ठति नाम । ‘किं नु खो अहं एतरहि खत्तियो उदाहु ब्राह्मणो वेस्सो सुद्धो; किं वा अहं रूपं उदाहु वेदना सज्जा सङ्खारा विज्जाणन्ति कट्ठन्तो पच्चुप्पन्नं अब्भानं आरब्भ कट्ठति नाम ।

तत्थ किञ्चापि खत्तियो वा अत्तनो खत्तियभावं, ब्राह्मणो वा ब्राह्मणभावं, वेस्सो वा वेस्सभावं, सुद्धो वा सुद्धभावं अजाननको नाम नत्थि, जीवलद्धिको पन सत्तो खत्तियजीवादीनं वण्णादिभेदं सुत्वा ‘कीदिसो नु खो अम्हाकं अब्भन्तरे जीवो — किं नु खो नीलको उदाहु पीतको लोहितको ओदातो चतुरंसो छळंसो अट्ठंसो’ति कट्ठन्तो एवं कट्ठति नाम ।

१२३. तित्थायतनानीति तित्थभूतानि आयतनानि, तित्थियानं वा आयतनानि । तत्थ तित्थं नाम द्वासट्ठि दिट्ठियो ।

तित्थिया नाम येसं ता दिट्ठियो रुच्चन्ति खमन्ति । आयतनद्वो हेट्ठा वुत्तोयेव । तत्थ यस्मा सब्बेपि दिट्ठिगतिका सज्जायमाना इमेसुयेव तीसु ठानेसु सज्जायन्ति, समोसरमानापि एतेसुयेव समोसरन्ति सन्निपतन्ति, दिट्ठिगतिकभावे च नेसं एतानियेव कारणानि, तस्मा तित्थानि च तानि सज्जातानीति आदिना अत्थेन आयतनानि चाति तित्थायतनानि; तेनेवत्थेन तित्थियानं आयतनानीतिपि तित्थायतनानि । **पुरिसपुग्गलो**ति सत्तो । कामञ्च पुरिसोतिपि पुग्गलोतिपि वुत्ते सत्तोयेव वुत्तो, अयं पन **सम्मुतिकथा** नाम यो यथा जानाति तस्स तथा वुच्चति । **पटिसंवेदेतीति** अत्तनो सन्ताने उप्पन्नं जानाति, पटिसंविदितं करोति अनुभवति वा । **पुब्बेकतहेतू**ति पुब्बे कतकारणा, पुब्बे कतकम्मपच्चयेनेव पटिसंवेदेतीति अत्थो । अयं निगण्ठसमयो । एवंवादिनो पन ते कम्मवेदनञ्च किरियवेदनञ्च पटिक्खपित्वा एकं विपाकवेदनमेव सम्पटिच्छन्ति । पित्तसमुद्धानादीसु (महानि० ५) च अट्ठसु आबाधेसु सत्त पटिक्खपित्वा अट्ठमंयेव सम्पटिच्छन्ति, दिट्ठधम्मवेदनीयादीसु च तीसु कम्मेसु द्वे पटिक्खपित्वा एकं अपरापरियवेदनीयमेव सम्पटिच्छन्ति, कुसलाकुसलविपाककिरियसङ्घातासु च चतूसु चेतनासु विपाकचेतनंयेव सम्पटिच्छन्ति ।

इस्सरनिम्मानहेतूति इस्सरनिम्मानकारणा; ब्रह्मना वा पजापतिना वा इस्सरेन निम्मितत्ता पटिसंवेदेतीति अत्थो । अयं ब्राह्मणसमयो । अयञ्हि नेसं अधिप्पायो — इमा तिस्सो वेदना पच्चुप्पन्ने अत्तना कतमूलकेन वा आणत्तिमूलकेन वा पुब्बे कतेन वा अहेतुअप्पच्चया वा पटिसंवेदेतुं नाम न सक्का; इस्सरनिम्मानकारणा एव पन इमा पटिसंवेदेतीति । एवंवादिनो पनेते हेट्ठा वुत्तेसु अट्ठसु आबाधेसु एकम्पि असम्पटिच्छित्वा सब्बं पटिबाहन्ति । तथा दिट्ठधम्मवेदनीयादीसुपि सब्बकोट्टासेसु एकम्पि असम्पटिच्छित्वा सब्बं पटिबाहन्ति ।

अहेतु अप्पच्चयाति हेतुञ्च पच्चयञ्च विना अकारणेनेव पटिसंवेदेतीति अत्थो । अयं आजीवकसमयो । एवं वादिनो एतेपि हेट्ठा वुत्तेसु कारणेसु च व्याधीसु च एकम्पि असम्पटिच्छित्वा सब्बं पटिक्खपन्ति ।

१२४. किञ्चनान्ति पलिबोधा । **रागो किञ्चनन्ति** रागो उप्पज्जमानो सत्ते बन्धति पलिबुन्धेति, तस्मा किञ्चनन्ति वुच्चति । दोसमोहेसुपि एसेव नयो । **अङ्गणानीति** “उदङ्गणे तत्थ पपं अविन्दु”न्ति (जा० १.१.२) आगतद्वाने भूमिप्पदेसो अङ्गणं । “तस्सेव रजस्स वा अङ्गणस्स वा पहानाय वायमती”ति (म० नि० १.१८४; अ० नि० १०.५१) आगतद्वाने यं किञ्चि मलं वा पङ्को वा । “साङ्गणोव समानो”ति (म० नि० १.५७) आगतद्वाने नानप्पकारो तिब्बकिलेसो । इधापि तदेव किलेसङ्गणं अधिप्पेतं । तेनेव **रागो अङ्गणन्ति** आदिमाह ।

मलानीति मलिनभावकरणानि । **रागो मलन्ति** रागो उप्पज्जमानो चित्तं मलिनं करोति, मलं गाहापेति, तस्मा मलन्ति वुच्चति । इतरेसुपि द्वीसु एसेव नयो ।

विसमनिद्देसे यस्मा रागादीसु चेव कायदुच्चरितादीसु च सत्ता पक्खलन्ति, पक्खलिता च पन सासनतोपि सुगतितोपि पतन्ति, तस्मा पक्खलनपातहेतुतो **रागो विसमन्ति** आदि वुत्तं ।

अग्गीति अनुदहनद्वेन अग्नि । **रागग्गीति** रागो उप्पज्जमानो सत्ते अनुदहति ज्ञापेति, तस्मा अग्गीति वुच्चति । दोसमोहेसुपि एसेव नयो । तत्थ वत्थूनि — एका किर दहरभिक्खुनी चित्तलपब्बतविहारे उपोसथागारं गन्त्वा द्वारपालकरूपं ओलोकयमाना ठिता । अथस्सा अन्तो रागो उप्पन्नो । सा तेनेव ज्ञायित्वा कालमकासि । भिक्खुनियो गच्छमाना ‘अयं दहरा ठिता, पक्कोसथ न’न्ति आहंसु । एका गन्त्वा ‘कस्मा ठितासी’ति हत्थे गण्हि । गहितमत्ता परिवत्तित्वा पतिता । इदं ताव रागस्स अनुदहनताय वत्थु । दोसस्स पन अनुदहनताय मनोपदोसिका देवा दट्ठब्बा । मोहस्स अनुदहनताय खिट्ठापदोसिका

देवा दट्टब्बा । मोहनवसेन हि तेसं सतिसम्मोसो होति । तस्मा खिड्ढावसेन आहारकालं अतिवत्तित्वा कालं करोन्ति ।
कसावाति कसटा निरोजा । रागादीसु च कायदुच्चरितादीसु च एकम्पि पणीतं ओजवन्तं नत्थि, तस्मा **रागो**
कसावोति आदि वुत्तं ।

१२५. अस्साददिट्ठीति अस्सादसम्पयुत्ता दिट्ठि । **नत्थि कामेसु दोसो**ति किलेसकामेन वत्थुकामपटिसेवनदोसो
 नत्थीति वदति । **पातब्बतन्ति** पातब्बभावं परिभुज्जनं अज्झोहरणं । एवंवादी हि सो वत्थुकामेसु किलेसकामं पिवन्तो विय
 अज्झोहरन्तो विय परिभुज्जति । **अत्तानुदिट्ठीति** अत्तानं अनुगता दिट्ठि । **मिच्छादिट्ठीति** लामका दिट्ठि । इदानीं यस्मा एत्थ
 पठमा सस्सतदिट्ठि होति, दुतिया सक्कायदिट्ठि, ततिया उच्छेददिट्ठि, तस्मा तमत्थं दस्सेतुं **सस्सतदिट्ठि**
अस्साददिट्ठीति आदिमाह ।

१२६. अरतिनिद्देसो च विहेसानिद्देसो च वुत्तत्थोयेव । अधम्मस्स चरिया **अधम्मचरिया**, अधम्मकरणन्ति अत्थो ।
 विसमा चरिया, विसमस्स वा कम्मस्स चरियाति **विसमचरिया** । **दोवचस्सतापापमित्ता** निद्देसा वुत्तत्था एव ।
 पुत्थुनिमित्तारम्माणेसु पवत्तितो नानत्तेसु सज्जा **नानत्तसज्जा** । यस्मा वा अज्जाव कामसज्जा, अज्जा ब्यापादादिसज्जा,
 तस्मा नानत्ता सज्जातिपि नानत्तसज्जा । कोसज्जपमादनिद्देसेसु पच्चसु कामगुणेसु विस्सट्ठचित्तस्स कुसलधम्मभावनाय
 अननुयोगवसेन लीनवुत्तिता **कोसज्जं**, पमज्जनवसेन पमत्तभावो **पमादो**ति वेदितब्बो । **असन्तुट्ठिता**दिनिद्देसा वुत्तत्था एव ।

१२७. अनादरियनिद्देसे ओवादस्स अनादियनवसेन अनादरभावो अनादरियं । अनादरियनाकारो **अनादरता** ।
 सगरुवासं अवसनट्ठेन अगारवभावो **अगारवता** । सजेट्ठकवासं अवसनट्ठेन **अप्पतिस्सवता** । **अनद्दा**ति अनादियना ।
अनद्दायनाति अनादियनाकारो । अनद्दाय अयितस्स भावो **अनद्दायितत्तं** । असीलस्स भावो **असील्यं** । **अचिच्चीकारो**ति
 गरुचिच्चीकारस्स अकरणं ।

१२८. अस्सद्भभावो अस्सद्भियं । असद्दहनाकारो **असद्दहना** । ओकप्पेत्वा अनुपविसित्वा अग्गहणं **अनोकप्पना** ।
 अप्पसीदनट्ठेन **अनभिप्पसादो** ।

अवदज्जुताति थद्धमच्छरियवसेन 'देहि, करोही'ति वचनस्स अजानता ।

१२९. बुद्धा च बुद्धसावका चाति एत्थ बुद्धग्गहणेन पच्चेकबुद्धापि गहिताव । **असमेतुकम्यताति** तेसं समीपं
 अगन्तुकामता । **सद्धम्मं असोतुकम्यताति** सत्तत्तिस बोधिपक्खियधम्मा सद्धम्मो नाम, तं असुणितुकामता ।
अनुग्गहेतुकम्यताति न उग्गहेतुकामता ।

उपारम्भचित्तताति उपारम्भचित्तभावो । यस्मा पन सो अत्थतो उपारम्भोव होति, तस्मा तं दस्सेतुं **तत्थ कतमो**
उपारम्भोति आदि वुत्तं । तत्थ उपारम्भनवसेन **उपारम्भो** । पुनप्पुनं उपारम्भो **अनुपारम्भो** उपारम्भनाकारो **उपारम्भना** ।
 पुनप्पुनं उपारम्भना **अनुपारम्भना** । अनुपारम्भितस्स भावो **अनुपारम्भितत्तं** । **उज्जाति** हेट्ठा कत्वा जानना । **अवज्जाति**
 अवजानना । परिभवनं **परिभवो** । रन्धस्स गवेसिता **रन्धगवेसिता** । रन्धं वा गवेसतीति रन्धगवेसी, तस्स भावो
 रन्धगवेसिता । **अयं वुच्चतीति** अयं परवज्जानुपस्सनलक्खणो उपारम्भो नाम वुच्चति, येन समन्नागतो पुग्गलो, यथा नाम
 तुन्नकारो साटकं पसारित्वा छिद्दमेव ओलोकेति, एवमेव परस्स सब्बेपि गुणे मक्खेत्वा अगुणेषुयेव पतिट्ठाति ।

१३६. अयोनिः सो मनसिकारोति अनुपायमनसिकारो । अनिच्चे निच्चन्ति अनिच्चेयेव वत्थुस्मिं 'इदं निच्च'न्ति एवं पवत्तो । दुक्खे सुखन्ति आदीसुपि एसेव नयो । सच्चविप्पटिकुलेन चाति चतुन्नं सच्चानं अननुलोमवसेन । चित्तस्स आवट्टनाति आदीनि सब्बानिपि आवज्जनस्सेव वेवचनानेव । आवज्जनज्झि भवङ्गचित्तं आवट्टेतीति चित्तस्स आवट्टना । अनुअनु आवट्टेतीति अनावट्टना । आभुजतीति आभोगो । भवङ्गारम्मणतो अज्जं आरम्मणं समन्नाहरतीति समन्नाहारो । तदेवारम्मणं अत्तानं अनुबन्धित्वा उप्पज्जमाने मनसिकरोतीति मनसिकारो । करोतीति ठपेति । अयं वुच्चतीति अयं अनुपायमनसिकारो उप्पथमनसिकारलक्खणो अयोनिः सो मनसिकारो नाम वुच्चति । तस्स वसेन पुग्गलो दुक्खादीनि सच्चानि याथावतो आवज्जितुं न सक्कोति ।

कुम्मगगसेवनानिद्देसे यं कुम्मगं सेवतो सेवना कुम्मगगसेवनाति वुच्चति, तं दस्सेतुं तत्थ कतमो कुम्मगगोति दुतियपुच्छा कता । सेसं सब्बत्थ उत्तानमेवाति ।

तिकनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

(४.) चतुक्कनिद्देसवण्णना

१३९. चतुक्कनिद्देसे तण्हुप्पादेसु चीवरहेतूति 'कत्थ मनापं चीवरं लभिस्सामी'ति चीवरकारणा उप्पज्जति । इति भवाभवहेतूति एत्थ इतीति निदस्सनत्थे निपातो; यथा चीवरादिहेतु एवं भवाभवहेतूतिपि अत्थो । भवाभवोति चेत्थ पणीतपणीततरानि तेलमधुफाणितादीनि अधिप्पेतानि । इमेसं पन चतुन्नं तण्हुप्पादानं प्हानत्थाय पटिपाटियाव चत्तारो अरियवंसा देसिताति वेदितब्बा ।

अगतिगमनेसु छन्दागतिं गच्छतीति छन्देन पेमेन अगतिं गच्छति, अकत्तब्बं करोति । परपदेसुपि एसेव नयो । तत्थ यो 'अयं मे मित्तो वा सन्दिट्ठो वा सम्भत्तो वा जातको वा लज्जं वा पन मे देती'ति छन्दवसेन अस्सामिकं सामिकं करोति — अयं छन्दागतिं गच्छति नाम । यो 'अयं मे वेरी'ति पकतिवेरवसेन वा तङ्गुणुप्पन्नकोधवसेन वा सामिकं अस्सामिकं करोति — अयं दोसागतिं गच्छति नाम । यो पन मन्दत्ता मोमूहत्ता यं वा तं वा वत्त्वा अस्सामिकं सामिकं करोति — अयं मोहागतिं गच्छति नाम । यो पन 'अयं राजवल्लभो वा विसमनिस्सितो वा अनत्थम्पि मे करेय्या'ति भीतो अस्सामिकं सामिकं करोति — अयं भयागतिं गच्छति नाम । यो वा पन भाजियट्ठाने किञ्चि भाजेन्तो 'अयं मे मित्तो वा सन्दिट्ठो वा सम्भत्तो वा'ति पेमवसेन अतिरेकं देति, 'अयं मे वेरी'ति दोसवसेन ऊनकं देति, मोमूहत्ता दिन्नादिन्नं अजानमानो कस्सचि ऊनकं कस्सचि अधिकं देति, 'अयं इमस्मिं अदीयमाने मय्हं अनत्थम्पि करेय्या'ति भीतो कस्सचि अतिरेकं देति, सो चतुब्बिधोपि यथानुक्कमेन छन्दागतिआदीनि गच्छति नाम । अरिया एताय न गच्छन्तीति अगति, अनरिया इमिना अगतिं गच्छन्तीति अगतिगमनं । इमं द्वयं चतुन्नम्पि साधारणवसेन वुत्तं । छन्देन गमनं छन्दगमनं । इदं दोसादीनं असाधारणवसेन वुत्तं । सकपक्खरागज्ज परपक्खदोसज्ज पुरक्खत्वा असमगगभावेन गमनं वग्गगमनं । इदं छन्ददोससाधारणवसेन वुत्तं । वारिनो विय यथानिन्नं गमनन्ति वारिगमनं । इदं चतुन्नम्पि साधारणवसेन वुत्तं ।

विपरियासेसु अनिच्चादीनि वत्थूनि निच्चन्ति आदिना नयेन विपरीततो एसन्तीति विपरियासा, सज्जाय विपरियासो सज्जाविपरियासो । इतरेसुपि द्वीसु एसेव नयो । एवमेते चतुन्नं वत्थून् वसेन चत्तारो, येसु वत्थूसु सज्जादीनं वसेन द्वादस होन्ति । तेसु अट्ठ सोतापत्तिमग्गेन पहीयन्ति । असुभे सुभन्ति सज्जाचित्तविपल्लासा सकदागामिमग्गेन तनुका होन्ति, अनागामिमग्गेन पहीयन्ति । दुक्खे सुखन्ति सज्जाचित्तविपल्लासा अरहत्तमग्गेन पहीयन्तीति वेदितब्बा ।

अनरियवोहारेसु **अनरियवोहाराति** अनरियानं लामकानं वोहारा । **दिट्ठवादिताति** ‘दिट्ठं मया’ति एवं वादिता । एत्थ च तं तं समुद्वापिकचेतनावसेन अत्थो वेदितब्बो । सह सद्देन चेतना कथितातिपि वुत्तमेव । दुतियचतुक्केपि एसेव नयो । अरियो हि अदिस्वा वा ‘दिट्ठं मया’ति दिस्वा वा ‘न दिट्ठं मया’ति वत्ता नाम नत्थि; अनरियोव एवं वदति । तस्मा एवं वदन्तस्स एता सह सद्देन अट्ठ चेतना अनरियवोहाराति वेदितब्बा ।

दुच्चरितेसु पठमचतुक्कं वेरचेतनावसेन वुत्तं, दुतियं वचीदुच्चरितवसेन ।

भयेसु पठमचतुक्के जातिं पटिच्च उप्पन्नं भयं **जातिभयं** । सेसेसुपि एसेव नयो । दुतियचतुक्के राजतो उप्पन्नं भयं **राजभयं** । सेसेसुपि एसेव नयो ।

ततियचतुक्के **चत्तारि भयानीति** महासमुद्धे उदकं ओरोहन्तस्स वुत्तभयानि । महासमुद्धे किर महिन्दवीचि नाम सट्ठि योजनानि उग्गच्छति । गङ्गावीचि नाम पण्णास । रोहणवीचि नाम चत्तालीस योजनानि उग्गच्छति । एवरूपा ऊमियो पटिच्च उप्पन्नं भयं **ऊमिभयं** नाम । कुम्भीलतो उप्पन्नं भयं **कुम्भीलभयं** । उदकावट्ठतो भयं **आवट्ठभयं** । सुसुका वुच्चति चण्डमच्छो; ततो भयं **सुसुकाभयं** ।

चतुत्थचतुक्के **अत्तानुवादभयन्ति** पापकम्मिनो अत्तानं अनुवदन्तस्स उप्पज्जनकभयं । **परानुवादभयन्ति** परस्स अनुवादतो उप्पज्जनकभयं । **दण्डभयन्ति** अगारिकस्स रज्जा पवत्तितदण्डं, अनगारिकस्स विनयदण्डं पटिच्च उप्पज्जनकभयं । **दुग्गतिभयन्ति** चत्तारो अपाये पटिच्च उप्पज्जनकभयं । इति इमेहि चतूहि चतुक्केहि सोळस महाभयानि नाम कथितानि ।

दिट्ठिचतुक्के तिम्वरुकदिट्ठि (सं० नि० २.१८) नाम कथिता । तत्थ **सयंकतं सुखदुक्खन्ति** वेदनं अत्ततो समनुपस्सतो वेदनाय एव वेदना कताति उप्पन्ना दिट्ठि । एवञ्च सति तस्सा वेदनाय पुब्बेपि अत्थिता आपज्जतीति अयं सस्सतदिट्ठि नाम होति । **सच्चतो थेततोति** सच्चतो थिरतो । **परंकतन्ति** पच्चुप्पन्नवेदनतो अज्जं वेदनाकारणं वेदनत्तानं समनुपस्सतो ‘अज्जाय वेदनाय अयं वेदना कता’ति उप्पन्ना दिट्ठि । एवं सति पुरिमाय कारणवेदनाय उच्छेदो आपज्जतीति अयं उच्छेददिट्ठि नाम होति । **सयंकतञ्च परंकतञ्चाति** यथावुत्तेनेव अत्थेन ‘उपट्ठं सयंकतं, उपट्ठं परेन कत’न्ति गणहतो उप्पन्ना दिट्ठि — अयं सस्सतुच्छेददिट्ठि नाम । चतुत्था अकारणा एव सुखदुक्खं होतीति गणहतो उप्पन्ना दिट्ठि । एवं सति अयं अहेतुकदिट्ठि नाम । सेसमेत्थ हेट्ठा वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेवाति ।

चतुक्कनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

(५.) पञ्चकनिद्देसवण्णना

१४०. पञ्चकनिद्देसे यस्मा येसं सक्कायदिट्ठिआदीनि अप्पहीनानि, ते भवग्गेपि निब्बत्ते एतानि आकट्ठित्वा कामभवेयेव पातेन्ति, तस्मा **ओरम्भागियानि संयोजनानीति** वुत्तानि । इति एतानि पञ्च गच्छन्तं न वारेन्ति, गतं पन आनेन्ति । रूपरागादीनिपि पञ्च गच्छन्तं न वारेन्ति, आगन्तुं पन न देन्ति । रागादयो पञ्च लगगनट्ठेन **सङ्गा**, अनुपविट्ठेन पन **सल्लाति** वुत्ता ।

१४१. **चेतोखिलाति** चित्तस्स थद्धभावा कचवरभावा खाणुकभावा । **सत्थरि कट्ठतीति** सत्थु सरीरे वा गुणे वा

कङ्कति । सरीरे कङ्कमानो 'द्वत्तिसवरलक्षणपटिमण्डितं नाम सरीरं अत्थि नु खो नत्थी'ति कङ्कति । गुणे कङ्कमानो 'अतीतानागतपच्चुप्पन्नजाननसमत्थं सब्बज्जुतजाणं अत्थि नु खो नत्थी'ति कङ्कति । **विचिकिच्छतीति** विचिनन्तो किच्छति, दुक्खं आपज्जति, विनिच्छेतुं न सक्कोति । **नाधिमुच्चतीति** 'एवमेत'न्ति अधिमोक्खं न पटिलभति । **न सम्पसीदतीति** गुणेषु ओतरित्वा निब्बिचिकिच्छभावेन पसीदितुं अनाविलो भवितुं न सक्कोति ।

धम्मोति परियत्तिधम्मो च पटिवेधधम्मो च । परियत्तिधम्मो कङ्कमानो 'तेपिटकं बुद्धवचनं चतुरासीतिधम्मक्खन्धसहस्सानीति वदन्ति, अत्थि नु खो एतं नत्थी'ति कङ्कति । पटिवेधधम्मो कङ्कमानो 'विपस्सनानिस्सन्दो मग्गो नाम, मग्गानिस्सन्दो फलं नाम, सब्बसङ्खारपटिनिस्सग्गो निब्बानं नामाति वदन्ति, तं अत्थि नु खो नत्थी'ति कङ्कति ।

सङ्गे कङ्कतीति 'उजुप्पटिपन्नोति आदीनं पदानं वसेन एवरूपं पटिपदं पटिपन्ना चत्तारो मग्गट्ठा चत्तारो फलट्ठाति अट्टन्नं पुग्गलानं समूहभूतो सङ्गो नाम अत्थि नु खो नत्थी'ति कङ्कति । सिक्खाय कङ्कमानो 'अधिशीलसिक्खा नाम अधिचित्तसिक्खा नाम अधिपज्जा सिक्खा नामाति वदन्ति, सा अत्थि नु खो नत्थी'ति कङ्कति ।

चेतसोविनिबन्धाति चित्तं बन्धित्वा मुट्ठियं कत्वा विय गणहन्तीति चेतसोविनिबन्धा । **कामेति** वत्थुकामेपि किलेसकामेपि । **कायेति** अत्तनो काये । **रूपेति** बहिद्भा रूपे । **यावदत्थन्ति** यत्तकं इच्छति तत्तकं । **उदरावदेहकन्ति** उदरपूरं । तज्हि उदरं अवदेहनतो उदरावदेहकन्ति वुच्चति । **सेय्यसुखन्ति** मज्जपीठसुखं उतुसुखं वा । **पस्ससुखन्ति** यथा सम्परिवत्तकं सयन्तस्स दक्खिणपस्सवामपस्सानं सुखं होति, एवं उप्पन्नसुखं । **मिद्धसुखन्ति** निद्रासुखं । **अनुयुत्तोति** युत्तपयुत्तो विहरति । **पणिधायति** पत्थयित्वा । **सीलेनाति** आदीसु **सीलन्ति** चतुपारिसुद्धिसीलं । **वतन्ति** वतसमादानं । **तपोति** तपचरणं । **ब्रह्मचरियन्ति** मेथुनविरति । **देवो वा भविस्सामीति** महेसक्खदेवो वा भविस्सामि । **देवज्जतरो वाति** अप्पेसक्खदेवेसु वा अज्जतरो । कुसलधम्मो आवरन्ति निवारेन्तीति **नीवरणानि** ।

माता जीविता वोरपिता होतीति मनुस्सेनेव सकजिनिका मनुस्समाता जीविता वोरपिता होति । **पितापि** मनुस्सपिताव । **अरहापि** मनुस्सअरहाव । **दुट्ठेन चित्तेनाति** वधकचित्तेन ।

सज्जीति सज्जासमङ्गी । **अरोगोति** निच्चो । **इत्थेके अभिवदन्तीति** इत्थं एके अभिवदन्ति, एवमेके अभिवदन्तीति अत्थो । एत्तावता सोळस सज्जीवादा कथिता । **असज्जीति** सज्जाविरहितो । इमिना पदेन अट्ठ असज्जीवादा कथिता । ततियपदेन अट्ठ नेवसज्जीनासज्जीवादा कथिता । **सतो वा पन सत्तस्साति** अथवा पन विज्जमानस्सेव सत्तस्स । **उच्छेदन्ति** उपच्छेदं । **विनासन्ति** अदस्सनं । **विभवन्ति** भावविगमं । सब्बानेतानि अज्जमज्जवेवचनानेव । तत्थ द्वे जना उच्छेददिट्ठिं गणहन्ति — लाभी च अलाभी च । तत्थ लाभी अरहतो दिब्बेन चक्खुना चुत्तिं दिस्वा उपपत्तिं अपस्सन्तो, यो वा चुत्तिमत्तमेव दुट्ठं सक्कोति न उपपातं, सो उच्छेददिट्ठिं गणहाति । अलाभी 'को परलोकं जानाती'ति कामसुखगिद्धताय वा 'यथा रुक्खतो पण्णानि पतितानि न पुन विरुहन्ति, एवं सत्ता'ति आदिना वितक्केन वा उच्छेदं गणहाति । इध पन तण्हादिट्ठीनं वसेन तथा च अज्जथा च विकप्पेत्वाव उप्पन्ना सत्त उच्छेदवादा कथिता । तेसज्हि इदं सङ्गहवचनं । **दिट्ठधम्मनिब्बानं वा पनेकेति** एत्थ **दिट्ठधम्मोति** पच्चक्खधम्मो वुच्चति । तत्थ तत्थ पटिलद्धत्तभावस्सेतं अधिवचनं । **दिट्ठधम्मो निब्बानं दिट्ठधम्मनिब्बानं**; इमस्मियेव अत्तभावे दुक्खा वूपसम्मन्ति अत्थो । इदं पज्चन्नं दिट्ठधम्मनिब्बानवादानं सङ्गहवचनं ।

९४२. वेराति वेरचेतना । **व्यसनाति** विनासा । **अक्खन्तियाति** अनधिवासनाय । **अप्पियोति** दस्सनसवनपटिकूलताय न पियायितब्बो । चिन्तेतुम्पि पटिकूलत्ता मनो एतस्मिं न अप्पेतीति **अमनापो** । **वेरबहुलोति**

बहुवेरो । वज्जबहुलोति बहुदोसो ।

आजीवकभयन्ति आजीवं जीवितवृत्तिं पटिच्च उप्पन्नं भयं । तं अगारिकस्सपि होति अनगारिकस्सपि । तत्थ अगारिकेन ताव आजीवहेतु बहुं अकुसलं कतं होति । अथस्स मरणसमये निरये उपट्ठहन्ते भयं उप्पज्जति । अनगारिकेनापि बहु अनेसना कता होति । अथस्स मरणकाले निरये उपट्ठहन्ते भयं उप्पज्जति । इदं आजीवकभयं नाम । **असिलोकभयन्ति** गरहभयं **परिससारज्जभयन्ति** कतपापस्स पुगलस्स सन्निपतितं परिसं उपसङ्कमन्तस्स सारज्जसङ्घातं भयं उप्पज्जति । इदं परिससारज्जभयं नाम । इतरद्वयं पाकटमेव ।

१४३. दिट्ठधम्मनिब्बानवारेसु **पञ्चहि कामगुणेहीति** मनापियरूपादीहि पञ्चहि कामकोट्टासेहि बन्धनेहि वा । **समप्पितोति** सुट्ठु अप्पितो अल्लीनो हुत्वा । **समङ्गीभूतोति** समन्नागतो । **परिचारेतीति** तेसु कामगुणेषु यथासुखं इन्द्रियानि चारेति सञ्चारेति इतो चित्तो च उपनेति; अथ वा पन लळति रमति कीळतीति । एत्थ च दुविधा कामगुणा — मानुस्सका चेव दिब्बा च । मानुस्सका मन्थातुकामगुणसदिसा दट्ठब्बा; दिब्बा परनिम्मितवसवत्तिदेवराजस्स कामगुणसदिसाति । एवरूपे कामे उपगतज्झि ते परमदिट्ठधम्मनिब्बानप्पत्तो होतीति वदन्ति । तत्थ **परमदिट्ठधम्मनिब्बानन्ति** परमं दिट्ठधम्मनिब्बानं, उत्तमन्ति अत्थो ।

दुतियवारे हुत्वा अभावट्ठेन **अनिच्चा**; पटिपीळनट्ठेन **दुक्खा**; पकतिजहनट्ठेन **विपरिणामधम्माति** वेदितब्बा । **तेसं विपरिणामज्जथाभावाति** तेसं कामानं विपरिणामसङ्घाता अज्जथाभावा । ‘यम्पि मे अहोसि तम्पि मे नत्थी’ति वुत्तनयेन उप्पज्जन्ति **सोकपरिदेवदुक्खदोमनस्सुपायासा** । तत्थ अन्तोनिज्झायनलक्खणो **सोको**; तन्निस्सितलालप्पलक्खणो **परिदेवो**; कायपटिपीळनलक्खणं **दुक्खं**; मनोविघातलक्खणं **दोमनस्सं**; विघातलक्खणो **उपायासो** ।

वितक्कितन्ति अभिनिरोपनवसेन पवत्तो **वितक्को** । **विचारितन्ति** अनुमज्जनवसेन पवत्तो विचारो । **एतेन एतन्ति** एतेन वितक्केन च विचारेन च एतं पठमज्झानं ओळारिकं सकण्टकं विय खायति ।

पीतिगतन्ति पीतिमेव । **चेतसो उप्पिलावितन्ति** चित्तस्स उप्पिलभावकरणं । **चेतसो आभोगोति** ज्ञाना वुट्ठाया तस्मिं सुखे पुनप्पुनं चित्तस्स आभोगो मनसिकारोति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

पञ्चकनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

(६.) छक्कनिद्देसवण्णना

१४४. छक्कनिद्देसे यस्मा कुब्धो वा कोधवसेन, सन्दिट्ठिपरामासी वा सन्दिट्ठिपरामासिताय कलहं विग्गहं विवादं आपज्जति, तस्मा कोधादयो ‘विवादमूलानी’ति वुत्ता ।

छन्दरागनिद्देसे कामगेहसितत्ता **छन्दरागा गेहस्सिता धम्माति** सङ्गहतो वत्वा पुन पभेदतो दस्सेतुं **मनापियेसु रूपेसूति** आदि वुत्तं । तत्थ **मनापियेसूति** मनवट्ठनकेसु इट्ठेसु । विरोधा एव **विरोधवत्थूनि** । **अमनापियेसूति** अनिट्ठेसु ।

१४५. अगारवेसु **अगारवोति** गारवविरहितो । **अप्पतिस्सोति** अप्पतिस्सयो अनीचवुत्ति । एत्थ पन यो भिक्खु सत्थरि धरमाने तीसु कालेसु उपट्ठानं न याति, सत्थरि अनुपाहने चङ्कमन्ते सउपाहनो चङ्कमति, नीचे चङ्कमे चङ्कमन्ते उच्चे चङ्कमे

चङ्कमति, हेट्ठा वसन्ते उपरि वसति, सत्थुदस्सनट्टाने उभो अंसे पारुपति, छत्तं धारेति, उपाहनं धारेति, न्हायति, उच्चारं वा पस्सावं वा करोति, परिनिब्बुते वा पन चेतियं वन्दितुं न गच्छति, चेतियस्स पञ्जायनट्टाने सत्थुदस्सनट्टाने वुत्तं सब्बं करोति — अयं **सत्थरि अगारवो** नाम । यो पन धम्मसवने सङ्गुट्ठे सक्कच्चं न गच्छति, सक्कच्चं धम्मं न सुणाति, समुल्लपन्तो निसीदति, न सक्कच्चं गण्हाति, न सक्कच्चं वाचेति — ‘अयं **धम्मे अगारवो** नाम । यो पन थरेन भिक्खुना अनज्झिट्ठो धम्मं देसेति, पज्जं कथेति, वुट्ठे भिक्खू घट्टेन्तो गच्छति, तिट्ठति, निसीदति, दुस्सपल्लत्थिकं वा हत्थपल्लत्थिकं वा करोति, सङ्कमज्जे उभो अंसे पारुपति, छत्तुपाहनं धारेति — अयं **सङ्के अगारवो** नाम । एकभिक्खुस्मिम्पि हि अगारवे कते सङ्के अगारवो कतोव होति । तिस्सो सिक्खा पन अपूरयमानोव **सिक्खाय अगारवो** नाम । अप्पमादलक्खणं अननुबूहयमानो **अप्पमादे अगारवो** नाम । दुविधं पटिसन्थारं अकरोन्तो **पटिसन्थारे अगारवो** नाम ।

परिहानिया धम्माति परिहानकरा धम्मा । **कम्मरामता**ति नवकम्मे वा चीवरविचारणादीसु वा कम्मेसु अभिरति युत्तपयुत्तता । **भस्सरामता**ति तिरच्छानकथावसेन भस्से युत्तपयुत्तता । **निद्वारामता**ति निद्वाय युत्तपयुत्तता । **सङ्गणिकारामता**ति सङ्गणिकाय युत्तपयुत्तता । **संसङ्गारामता**ति सवनसंसङ्गे, दस्सनसंसङ्गे, समुल्लापसंसङ्गे, परिभोगसंसङ्गे, कायसंसङ्गेति पञ्चविधे संसङ्गे युत्तपयुत्तता । **पपञ्चारामता**ति तण्हामानदिट्ठिपपञ्चेसु युत्तपयुत्तता ।

१४६. सोमनस्सुपविचारादीसु सोमनस्सेन सद्धिं उपविचरन्तीति **सोमनस्सुपविचारा** । **चक्खुना रूपं दिस्वा**ति चक्खुविज्जाणेन रूपं पस्सित्वा । **सोमनस्सट्ठानियन्ति** सोमनस्सस्स आरम्मणवसेन कारणभूतं । **उपविचरतीति** तत्थ विचारप्पवत्तनेन उपविचरति । वितक्को पन तंसम्पयुत्तो वाति इमिना नयेन तीसुपि छक्केसु अत्थो वेदितब्बो ।

१४७. गेहसितानीति कामगुणनिस्सितानि । **सोमनस्सानीति** चेतसिकसुखानि । **दोमनस्सानीति** चेतसिकदुक्खानि । **उपेक्खाति** अज्जाणसम्पयुत्ता उपेक्खा वेदना, अज्जाणुपेक्खातिपि एतासंयेव नामं ।

१४८. अत्थि मे अत्ताति वाति सब्बपदेसु वा-सद्धो विकप्पत्थो; एवं वा दिट्ठि उपपज्जतीति वुत्तं होति । **अत्थि मे अत्ताति** चेत्य सस्सतदिट्ठि सब्बकालेसु अत्तनो अत्थितं गण्हाति । **सच्चतो थेततोति** भूततो च थिरतो च; इदं सच्चन्ति सुट्ठु दळ्ळभावेनाति वुत्तं होति । **नत्थि मे अत्ताति** अयं पन उच्छेददिट्ठि, सतो सत्तस्स तत्थ तत्थ विभवगगहणतो । अथ वा पुरिमापि तीसु कालेसु अत्थीति गहणतो सस्सतदिट्ठि, पच्चुप्पन्नमेव अत्थीति गणहन्ती उच्छेददिट्ठि । पच्छिमापि अतीतानागतेसु नत्थीति गहणतो ‘भस्मन्ता आहुतियो’ति गहितदिट्ठिकानं विय उच्छेददिट्ठि, अतीतेयेव नत्थीति गणहन्ती अधिच्चसमुप्पन्निकस्सेव सस्सतदिट्ठि । **अत्तना वा अत्तानं सज्जानामीति** सज्जाक्खन्धसीसेन खन्धे अत्ताति गहेत्वा सज्जाय अवसेसक्खन्धे सज्जाननतो ‘इमिना अत्तना इमं अत्तानं सज्जानामी’ति एवं होति । **अत्तना वा अनत्तानन्ति** सज्जाक्खन्धयेव अत्ताति गहेत्वा इतरे चत्तारो खन्धे अनत्ताति गहेत्वा सज्जाय तेसं जाननतो एवं होति । **अनत्तना वा अत्तानन्ति** सज्जाक्खन्धं अनत्ताति इतरे च चत्तारो खन्धे अत्ताति गहेत्वा सज्जाय तेसं जाननतो एवं होति । सब्बापि सस्सतुच्छेददिट्ठियोव ।

वदो वेदेय्योति आदयो पन सस्सतदिट्ठिया एव अभिनिवेसाकारा । तत्थ वदतीति **वदो**; वचीकम्मस्स कारकोति वुत्तं होति । वेदयतीति **वेदेय्यो**; जानाति अनुभवति चाति वुत्तं होति । इदानीं यं सो वेदेति तं दस्सेतुं **तत्र तत्र दीघरत्तं कल्याणपापकानन्ति** आदि वुत्तं । तत्थ **तत्र तत्राति** तेसु तेसु योनिगतिठितिनिवासनिकायेसु आरम्मणेसु वा । **दीघरत्तन्ति** चिररत्तं । **पच्चनुभोतीति** पटिसंवेदयति । **न सो जातो नाहोसीति** सो अत्ता अजातिधम्मतो न जातो नाम; सदा विज्जमानो येवाति अत्थो । तेनेव अतीते नाहोसि, अनागतेपि न भविस्सति । यो हि जातो सो अहोसि, यो च जायिस्सति सो

भविस्सतीति । अथवा ‘न सो जातो नाहोसी’ति सो सदा विज्जमानत्ता अतीतेपि न जातु नाहोसि, अनागतेपि न जातु न भविस्सति । **निच्चोति** उप्पादवयरहितो । **धुवोति** थिरो सारभूतो । **सस्सतोति** सब्बकालिको । **अविपरिणामधम्मोति** अत्तनो पकतिभावं अविजहनधम्मो ककण्टको विय नानप्पकारत्तं नापज्जति । एवमयं सब्बासवदिट्ठि (म० नि० १.१७ आदयो) नाम कथिता । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

छक्कनिद्देसवण्णना ।

(७.) सत्तकनिद्देसवण्णना

१४९. सत्तकनिद्देसे थामगतट्ठेन अप्पहीनट्ठेन च अनुसेन्तीति **अनुसया** । वट्ठस्मिं सत्ते संयोजेन्ति घटेन्तीति **संयोजनानि** । समुदाचारवसेन परियुट्ठहन्तीति **परियुट्ठानानि** । कामरागोव परियुट्ठानं **कामरागपरियुट्ठानं** । सेसेसुपि एसेव नयो ।

१५०. असतं धम्मा, लामकट्ठेन वा असन्ता धम्माति **असद्धम्मा** । रागादीहि दोसेहि दुट्ठानि चरितानीति **दुच्चरितानि** । तेन तेनाकारेण मज्जन्तीति **माना** ।

१५१. दिट्ठिनिद्देसे **रूपीति** रूपवा । **चातुमहाभूतिकोति** चतुमहाभूतमयो । मातापितॄन् एतन्ति मातापेत्तिकं । किन्तं? सुक्कसोणितं । मातापेत्तिके सम्भूतो जातोति **मातापेत्तिकसम्भवो** । इध रूपकायसीसेन मनुस्सत्तभावं अत्ताति वदति । दुतियो तं पटिक्खित्वा दिब्बत्तभावं वदति । **दिब्बोति** देवलोके सम्भूतो । **कामावचरोति** छकामावचरदेवपरियापन्नो । कबळीकारं भक्खयतीति **कबळीकारभक्खो** । **मनोमयोति** ज्ञानमनेन निब्बत्तो । **सब्बङ्गपच्चङ्गीति** सब्बङ्गपच्चङ्गयुत्तो । **अहीनिन्द्रियोति** परिपुण्णिन्द्रियो; यानि ब्रह्मलोके अत्थि तेसं वसेन, इतरेसज्च सण्ठानवसेनेतं वुत्तं । **आकासानज्चायतनूपगोति** आकासानज्चायतनभावं उपगतो । इतरेसुपि एसेव नयो । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

सत्तकनिद्देसवण्णना ।

(८.) अट्ठकनिद्देसवण्णना

१५२. अट्ठकनिद्देसे किलेसायेव **किलेसवत्थूनि** । **कुसीतवत्थूनीति** कुसीतस्स अलसस्स वत्थूनि, पतिट्ठा, कोसज्जकारणानीति अत्थो । **कम्मं कातब्बं होतीति** चीवरविचारणादिकम्मं कातब्बं होति । **न वीरियं आरभतीति** दुविधम्मि वीरियं नारभति । **अप्पत्तस्साति** ज्ञानविपस्सनामग्गफलधम्मस्स अप्पत्तस्स पत्तिया । **अनधिगतस्साति** तस्सेव अनधिगतस्स अधिगमत्थाय । **असच्छिकतस्साति** तस्सेव असच्छिकतस्स सच्छिकरणत्थाय । **इदं पठमन्ति** ‘इदं हन्दाहं निपज्जामी’ति एवं ओसीदनं पठमं कुसीतवत्थु । इमिना नयेन सब्बत्थ अत्थो वेदितब्बो ।

मासाचितं मज्जेति एत्थ पन **मासाचितं** नाम तिन्तमासो; यथा तिन्तमासो गरुको होति, एवं गरुकोति अधिप्पायो । **गिलाना वुट्ठितो होतीति** गिलानो हुत्वा पच्छा वुट्ठितो होति ।

१५४. **अट्ठसु लोकधम्मेषूति** एत्थ लोकस्स धम्माति **लोकधम्मा** । एतेहि विमुत्तो नाम नत्थि, बुद्धानम्मि होन्ति एव । तस्मा ‘लोकधम्मा’ति वुच्चन्ति । **पटिघातोति** पटिहज्जनाकारो । **लाभे सारागोति** ‘अहं लाभं लभामी’ति एवं

गेहसितसोमनस्सवसेन उप्पन्नो सारागो; सो चित्तं पटिहनति । अलाभे पटिविरोधोति ‘अहं लाभं न लभामी’ति दोमनस्सवसेन उप्पन्नविरोधो; सोपि चित्तं पटिहनति । तस्मा ‘पटिघातो’ति वुत्तो । यसादीसुपि ‘अहं महापरिवारो, अहं अप्पपरिवारो, अहं पसंसप्पत्तो, अहं गरहप्पत्तो, अहं सुखप्पत्तो, अहं दुक्खप्पत्तो’ति एवमेतेसं उप्पत्ति वेदितब्बा । अनरियवोहाराति अनरियानं वोहारा ।

१५७. पुरिसदोसाति पुरिसानं दोसा । न सरामीति ‘मया एतस्स कम्मस्स कतट्ठानं न सरामि न सल्लक्खेमी’ति एवं अस्सतिभावेन निब्बेठेति मोचेति । चोदकंयेव पटिप्फरतीति पटिविरुद्धो हुत्वा फरति, पटिभाणितभावेन तिट्ठति । किं नु खो तुहन्ति ‘तुहं बालस्स अब्बत्तस्स भणितेन नाम किं’ यो त्वं नेव वत्थुना आपत्तिं, न चोदनं जानासी’ति दीपेति; ‘त्वं पि नाम एवं किञ्चि अजानन्तो भणितब्बं मज्जिस्ससी’ति अज्झोत्थरति । पच्चारोपेतीति ‘त्वं पि खोसी’ति आदीनि वदन्तो पटिआरोपेति । पटिकरोहीति देसनागामिनिं देसेहि, वुट्ठानगामिनितो वुट्ठहि ततो सुद्धन्ते पतिट्ठितो अज्जं चोदेस्ससी’ति दीपेति ।

अज्जेनाज्जं पटिचरतीति अज्जेन कारणेन वचनेन वा अज्जं कारणं वचनं वा पटिच्छादेति । ‘आपत्तिं आपन्नोसी’ति वुत्तो ‘को आपन्नो? किं आपन्नो? कथं आपन्नो? किस्मिं आपन्नो? कं भणथ? किं भणथा’ति वदति । ‘एवरूपं किञ्चि तया दिट्ठं’ति वुत्ते ‘न सुणामी’ति सोतं वा उपनेति । बहिद्धा कथं अपनामेतीति ‘इत्थन्नामं आपत्तिं आपन्नोसी’ति पुट्ठो ‘पाटलिपुत्तं गतोम्ही’ति वत्वा पुन ‘तव पाटलिपुत्तगमनं न पुच्छामा’ति वुत्ते ‘ततो राजगहं गतोम्ही’ति ‘राजगहं वा याहि, ब्राह्मणगेहं वा; आपत्तिं आपन्नोसी’ति? ‘तत्थ मे सूकरमंसं लद्धं’ति आदीनि वदन्तो कथं बहिद्धा विक्खिपति । कोपन्ति कुपितभावं । दोसन्ति दुट्ठभावं । उभयम्पेतं कोधस्सेव नामं । अप्पच्चयन्ति असन्तुट्ठाकारं; दोमनस्सस्सेतं नामं । पातुकरोतीति दस्सेति पकासेति । बाहाविक्खेपकं भणतीति बाहा विक्खिपित्वा अलज्जिवचनं वदति । विहेसेतीति विहेठेति बाधति । अनादियित्वाति चित्तीकारेण अगगहेत्वा अवजानित्वा; अनादरो हुत्वाति अत्थो ।

अतिबाळहन्ति अतिदळ्हं अतिप्पमाणं । मयि ब्यावटाति मयि ब्यापारं आपन्ना । हीनायावत्तित्वाति हीनस्स गिहिभावस्स अत्थाय आवत्तित्वा; गिही हुत्वाति अत्थो । अत्तमना होथाति तुट्ठचित्ता होथ, ‘मया लभितब्बं लभथ, मया वसितब्बट्ठाने वसथ, फासुविहारो वो मया कतो’ति अधिप्पायेन वदति ।

१५८. असज्जीति पवत्तो वादो असज्जीवादो; सो तेसं अत्थीति असज्जीवादा । रूपी अत्ताति आदीसु लाभिनो कसिणरूपं अत्ताति गहेत्वा रूपीति दिट्ठि उप्पज्जति; अलाभिनो तक्कमत्तेनेव, आजीवकानं विय । लाभिनोयेव च पन अरूपसमापत्तिनिमित्तं अत्ताति गहेत्वा अरूपीति दिट्ठि उप्पज्जति; अलाभिनो तक्कमत्तेनेव, निगण्ठानं विय । असज्जीभावे पनेत्थ एकन्तेनेव कारणं न परियेसितब्बं । दिट्ठिगतिको हि उम्मत्तको विय यं वा तं वा गण्हाति । रूपी च अरूपी चाति रूपारूपमिस्सकगाहवसेन वुत्तं । अयं दिट्ठि रूपावचरारूपावचरसमापत्तिलाभिनोपि तक्किकस्सापि उप्पज्जति । नेव रूपी नारूपीति पन एकन्ततो तक्किकदिट्ठियेव । अन्तवाति परित्तकसिणं अत्ततो गण्हन्तस्स दिट्ठि । अनन्तवाति अप्पमाणकसिणं । अन्तवा च अनन्तवा चाति उद्धमधो सपरियन्तं तिरियं अपरियन्तं कसिणं अत्ताति गहेत्वा उप्पन्नदिट्ठि । नेवन्तवा नानन्तवाति तक्किकदिट्ठियेव । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

अट्ठकनिद्देसवण्णना ।

(९.) नवकनिद्देसवण्णना

१६०. नवकनिद्देसे नव आघातवत्थूनीति सत्तेसु उप्पत्तिवसेनेव कथितानि । पुरिसानं मलानीति पुरिसमलानि । नवविधाति नवकोट्टासा नवप्पभेदा वा ।

१६३. तण्हं पटिच्चाति तण्हं निस्साय । परियेसनाति रूपादिआरम्मणपरियेसना । सा हि तण्हाय सति होति । लाभोति रूपादिआरम्मणपटिलाभो । सो हि परियेसनाय सति होति । विनिच्छयो पन जाणतण्हादिट्ठिवितक्कवसेन चतुब्बिधो । तत्थ “सुखविनिच्छयं जज्जा, सुखविनिच्छयं जत्वा अज्झत्तं सुखमनुयुज्जेय्या”ति (म० नि० ३.३२३) अयं जाणविनिच्छयो । “विनिच्छयोति द्वे विनिच्छया — तण्हाविनिच्छयो च दिट्ठिविनिच्छयो चा”ति (महानि० १०२) एवं आगतानि अट्टसततण्हाविचरितानि तण्हाविनिच्छयो । द्वासट्ठि दिट्ठियो दिट्ठिविनिच्छयो । “छन्दो खो, देवानमिन्द, वितक्कनिदानो”ति (दी० नि० २.३५८) इमस्मिं पन सुत्ते इध विनिच्छयोति वुत्तो वितक्कोयेव आगतो । लाभं लभित्वा हि इट्ठानिट्ठं सुन्दरासुन्दरञ्च वितक्केनेव विनिच्छिनाति — ‘एत्तकं मे रूपाारम्मणत्थाय भविस्सति, एत्तकं सद्दादिआरम्मणत्थाय, एत्तकं मय्हं भविस्सति, एत्तकं परस्स, एत्तकं परिभुज्जिस्सामि, एत्तकं निदहिस्सामी’ति । तेन वुत्तं “लाभं पटिच्च विनिच्छयो”ति ।

छन्दरागोति एवं अकुसलवितक्केन वितक्किते वत्थुस्मिं दुब्बलरागो च बलवरागो च उप्पज्जति । इदञ्चि इध छन्दोति दुब्बलरागस्साधिवचनं । अज्झोसानन्ति अहं ममन्ति बलवसन्निट्ठानं । परिग्गहोति तण्हादिट्ठिवसेन परिग्गहकरणं । मच्छरियन्ति परेहि साधारणभावस्स असहनता । तेनेवस्स पोराणा एवं वचनत्थं वदन्ति — “इदं अच्छरियं मय्हमेव होतु, मा अज्जस्स अच्छरियं होतूति पवत्तत्ता मच्छरियन्ति वुच्चती”ति । आरक्खोति द्वारपिदहनमज्जुसगोपनादिवसेन सुट्ठु रक्खणं । अधिकरोतीति अधिकरणं; कारणस्सेतं नामं । आरक्खाधिकरणन्ति भावनपुंसकं; आरक्खहेतूति अत्थो । दण्डादानादीसु परनिसेधनत्थं दण्डस्स आदानं दण्डादानं । एकतोधारादिनो सत्थस्स आदानं सत्थादानं । कलहोति कायकलहोपि वाचाकलहोपि । पुरिमो पुरिमो विरोधो विग्गहो, पच्छिमो पच्छिमो विवादो । तुवं तुवन्ति अगारववचनं, त्वं त्वन्ति अत्थो ।

१६४. इज्जितानीति इज्जनानि चलनानि । अस्मीति इज्जितमेतन्तिआदीहि सब्बपदेहि मानोव कथितो । अहन्ति पवत्तोपि हि मानो इज्जितमेव, अयमहन्ति पवत्तोपि, नेवसज्जीनासज्जी भविस्सन्ति पवत्तोपि । सेसनवकेहिपि मानोव कथितो । मानो हि इज्जनतो इज्जितं, मज्जनतो मज्जितं, फन्दनतो फन्दितं, पपञ्चनतो पपञ्चितं । तेहि तेहि कारणेहि सङ्घत्तत्ता सङ्घत्तन्ति च वुच्चति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

नवकनिद्देसवण्णना ।

(१०.) दसकनिद्देसवण्णना

१६६. दसकनिद्देसे किलेसा एव किलेसवत्थूनि । आघातवत्थूनि पनेत्थ “अनत्थं मे अचरी”तिआदीनं वसेन अविकोपेतब्बे खाणुकण्टकादिम्हिपि अट्ठाने उप्पन्नाघातेन सद्धिं वुत्तानि ।

१७०. मिच्छत्तेसु मिच्छाजाणन्ति पापकिरियासु उपायचिन्तावसेन पापं कत्वा ‘सुकतं मया’ति पच्चवेक्खणाकारेण उप्पन्नो मोहो । मिच्छाविमुत्तीति अविमुत्तस्सेव सतो विमुत्तसज्जिता । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

दसकनिद्देसवण्णना ।

तण्हाविचरितनिद्देशवण्णना

१७३. तण्हाविचरितनिद्देशे तण्हाविचरितानीति तण्हासमुदाचारा तण्हापवत्तियो । अज्झत्तिकस्स उपादायाति अज्झत्तिकं खन्धपञ्चकं उपादाय । इदञ्चि उपयोगत्थे सामिवचनं । अस्मीति होतीति यदेतं अज्झत्तं खन्धपञ्चकं उपादाय तण्हामानदिट्ठिवसेन समूहगाहतो ‘अस्मी’ति होति, तस्मिं सतीति अत्थो । इत्थस्मीति होतीति आदीसु पन एवं समूहतो ‘अह’न्ति गहणे सति ततो अनुपनिधाय च उपनिधाय चाति द्विधा गहणं होति । तत्थ अनुपनिधायति अज्झं आकारं अनुपगम्म सकभावमेव आरम्भणं कत्वा ‘इत्थस्मी’ति होति; खत्तियादीसु ‘इदंपकारो अह’न्ति एवं तण्हामानदिट्ठिवसेन होतीति अत्थो । इदं ताव अनुपनिधाय गहणं । उपनिधाय गहणं पन दुविधं होति — समतो च असमतो च । तं दस्सेतुं एवस्मीति च अज्जथास्मीति च वुत्तं । तत्थ एवस्मीति इदं समतो उपनिधाय गहणं; यथा अयं खत्तियो, यथा अयं ब्राह्मणो, एवं अहम्पीति अत्थो । अज्जथास्मीति इदं पन असमतो गहणं; यथायं खत्तियो, यथायं ब्राह्मणो, ततो अज्जथा अहं हीनो वा अधिको वाति अत्थो । इमानि ताव पच्चुप्पन्नवसेन चत्तारि तण्हाविचरितानि । भविस्सन्ति आदीनि पन चत्तारि अनागतवसेन वुत्तानि । सेसं पुरिमचतुक्के वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो । अस्मीति सस्सतो अस्मि । सातस्मीति असस्सतो अस्मि । असस्मीति सतस्मीति वा पाठो । तत्थ अत्थीति असं; निच्चस्सेतं अधिवचनं । सीदतीति सतं; अनिच्चस्सेतं अधिवचनं । इति इमानि द्वे सस्सतुच्छेदवसेन वुत्तानीति वेदितब्बानि । इतो परानि सियन्ति आदीनि चत्तारि संसयपरिवितक्कवसेन वुत्तानि । तानि पुरिमचतुक्के वुत्तनयेनेव अत्थतो वेदितब्बानि । अपाहं सियन्ति आदीनि पन चत्तारि “अपि नामाहं भवेय्य”न्ति एवं पत्थनाकप्पनवसेन वुत्तानि । तानि पुरिमचतुक्के वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । एवमेतेसु —

द्वे दिट्ठिसीसा चत्तारो, सुद्धसीसा सीसमूलका ।

तयो तयोति एतानि, अट्टारस विभावये ॥

एतेसु हि सस्सतुच्छेदवसेन वुत्ता द्वे दिट्ठिसीसा नाम । अस्मीति, भविस्सन्ति, सियन्ति, अपाहं सियन्ति एते चत्तारो सुद्धसीसाएव । इत्थस्मीति आदयो तयो तयोति द्वादस सीसमूलका नामाति । एवमेते द्वे दिट्ठिसीसा, चत्तारो सुद्धसीसा, द्वादस सीसमूलकाति अट्टारस तण्हाविचरितधम्मा वेदितब्बा ।

१७४. इदानि पटिपाटियाव ते धम्मे भाजेत्वा दस्सेतुं कथञ्च अस्मीति होतीति आदि आरब्धं । तत्थ कञ्चि धम्मं अनवकारिं करित्वाति रूपवेदनादीसु कञ्चि एकधम्मम्पि अविनिब्भोगं कत्वा, एकेकतो अगगहेत्वा, समूहतोव गहेत्वाति अत्थो । अस्मीति छन्दं पटिलभतीति पञ्चकखन्धे निरवसेसतो गहेत्वा ‘अह’न्ति तण्हं पटिलभति । मानदिट्ठिसुपि एसेव नयो । तत्थ किञ्चापि अयं तण्हाविचरितनिद्देशो, मानदिट्ठियो पन न विना तण्हाय, तस्मा तदेकद्ववसेन इध वुत्ता । तण्हासीसेन वा पपञ्चत्तयम्पि उद्धिदुं । तं उद्धेसानुरूपेनेव निद्विसितुम्पि मानदिट्ठियो गहिता । तण्हापपञ्चं वा दस्सेन्तो तेनेव सद्धिं सेसपपञ्चोपि दस्सेतुं एवमाह ।

तस्मिं सति इमानि पपञ्चितानीति तस्मिं “अस्मीति छन्दं पटिलभती”ति आदिना नयेन वुत्ते पपञ्चत्तये सति पुन इमानि “इत्थस्मीति वा”ति आदीनि पपञ्चितानि होन्तीति अत्थो ।

खत्तियोस्मीति आदीसु अभिसेकसेनामच्चादिना ‘खत्तियो अहं’, मन्तज्जेन पोरोहिच्चादिना ‘ब्राह्मणो अहं’, कसिगोरक्खादिना ‘वेस्सो अहं’, असितब्याभङ्गिताय ‘सुद्धो अहं’, गिहिव्यज्जनेन ‘गहद्वो अह’न्ति इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । एवं इत्थस्मीति होतीति एवं खत्तियादीसु खत्तियादिप्पकारं अत्तनि उप्पादयित्वा ‘इत्थंपकारो अह’न्ति होति ।

यथा सो खत्तियोतिआदीसु ‘यथा सो अभिसेकसेनामच्चादिना खत्तियो, तथा ‘अहम्पि खत्तियो’ति इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । दुतियनये ‘यथा सो अभिसेकसेनामच्चादिना खत्तियो, नाहं तथा खत्तियो; अहं पन ततो हीनो वा सेट्ठो वा’ति इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । भविस्सन्तिआदिनिद्देसादीसुपि एसेव नयो ।

१७५. एवं अज्झत्तिकस्स उपादाय तण्हाविचरितानि भाजेत्वा इदानीं बाहिरस्स उपादाय तण्हाविचरितानि भाजेतुं तत्थ कतमानीतिआदिमाह । तत्थ बाहिरस्स उपादायाति बाहिरं खन्धपञ्चकं उपादाय । इदम्पि हि उपयोगत्थे सामिवचनं । इमिनाति इमिना रूपेण वा...पे०... विज्जाणेण वा । अवसेसं पन उद्देसवारे ताव वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

१७६. निद्देसवारे पन अवकारिं करित्वाति विनिब्भोगं कत्वा । इमिना अस्मीति छन्दं पटिलभतीतिआदीसु इमिना रूपेण वा...पे०... विज्जाणेण वाति एवं पञ्चक्खन्धे एकदेसतो गहेत्वा इमिना ‘अहं’न्ति छन्दादीनि पटिलभतीति एवमत्थो वेदितब्बो ।

इमिना खत्तियोस्मीतिआदीसु ‘इमिना छत्तेन वा खग्गेण वा अभिसेकसेनामच्चादिना वा खत्तियो अहं’न्ति एवं पुरिमनयेनेव अत्थो वेदितब्बो । इमिनाति पदमत्तमेव हेत्थ विसेसो ।

यथा सो खत्तियोतिआदीसुपि इमिनाति वुत्तपदमेव विसेसो । तस्मा तस्स वसेन यथा खत्तियो, एवं अहम्पि इमिना खग्गेण वा छत्तेन वा अभिसेकसेनामच्चादिना वा खत्तियोति एवं योजेत्वा सब्बपदेसु अत्थो वेदितब्बो । इमिना निच्चोस्मीति पञ्चक्खन्धे अनवकारिं कत्वा रूपादीसु एकमेव धम्मं ‘अहं’न्ति गहेत्वा ‘इमिना खग्गेण वा छत्तेन वा अहं निच्चो धुवो’ति मज्जति । उच्छेददिट्ठियम्पि एसेव नयो । सेसं सब्बत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

इति एवरूपानि अतीतानि छत्तिंसाति एकेकस्स पुग्गलस्स अतीते छत्तिंस । अनागतानि छत्तिंसाति एकेकस्सेव अनागते छत्तिंस । पच्चुप्पन्नानि छत्तिंसाति एकेकस्स वा पुग्गलस्स यथालाभवसेन बहूनं वा पच्चुप्पन्ने छत्तिंस । सब्बसत्तानं पन एकंसेनेव अतीते छत्तिंस, अनागते छत्तिंस, पच्चुप्पन्ने छत्तिंसाति वेदितब्बानि । अनन्ता हि असदिसतण्हामानदिट्ठिभेदा सत्ता । अट्ठतण्हाविचरितसतं होतीति एत्थ पन अट्ठसतसङ्घातं तण्हाविचरितं होतीति एवमत्थो दट्ठब्बो । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवाति ।

तण्हाविचरितनिद्देसवण्णना ।

दिट्ठिगतनिद्देसवण्णना

१७७. दिट्ठिगतनिद्देसे ब्रह्मजाले वेय्याकरणेति ब्रह्मजालनामके वेय्याकरणे, दीघनिकायस्स पठमसुत्तन्ते । वुत्तानि भगवताति सत्थारा सयं आहच्च भासितानि । चत्तारो सस्सतवादातिआदीसु ‘‘ते च भोन्तो समणब्राह्मणा किमागम्म किमारब्भ सस्सतवादा सस्सतं अत्तानञ्च लोकञ्च पज्जापेन्ति चतूहि वत्थूही’’तिआदिना (दी० नि० १.२९-३०) ब्रह्मजाले वुत्तनयेनेव पभेदो च अत्थो च वेदितब्बोति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

खुद्दकवत्थुविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

१८. धम्महृदयविभङ्गे

१. सब्बसङ्गाहिकवारवण्णना

१७८. इदानीं तदनन्तरे धम्महृदयविभङ्गे पाळिपरिच्छेदो ताव एवं वेदितव्वो — एत्थ हि आदितोव खन्धादीनं द्वादसन्नं कोट्टासानं वसेन सब्बसङ्गाहिकवारो नाम वुत्तो । दुतियो तेसंयेव धम्मानं कामधातुआदीसु उप्पत्तानुप्पत्तिदस्सनवारो नाम । ततियो तत्थेव परियापन्नापरियापन्नदस्सनवारो नाम । चतुत्थो तीसु भूमीसु उप्पत्तिक्खणे विज्जमानाविज्जमानधम्मदस्सनवारो नाम । पञ्चमो तेसं धम्मानं भूमन्तरवसेन दस्सनवारो नाम । छट्ठो गतीसु उप्पादककम्मआयुप्पमाणदस्सनवारो नाम । सत्तमो अभिज्जेय्यादिवारो नाम । अट्ठमो सारम्मणानारम्मणवारो नाम । नवमो तेसं खन्धादिधम्मानं दिट्ठसुतादिवसेन सङ्गहेत्वा दस्सनवारो नाम । दसमो कुसलत्तिकादिवसेन सङ्गहेत्वा दस्सनवारो नाम ।

१७९. एवं दसहि वारेहि परिच्छिन्नाय पाळिया पठमे ताव सब्बसङ्गाहिकवारे “अवीचितो याव भवग्गं एत्थन्तरे कति खन्धा”ति पुच्छिते “एकोति वा...पे०... चत्तारोति वा छाति वा अवत्वा पञ्चाति वत्तुं समत्थो अज्जो नत्थी”ति अत्तनो जाणबलं दीपेन्तो पञ्चक्खन्धाति पुच्छानुरूपं विस्सज्जनं आह । यथापुच्छं विस्सज्जनहि सब्बज्जुब्बाकरणं नामाति वुच्चति । द्वादसायतनानीतिआदीसुपि एसेव नयो । रूपक्खन्धादीनं पभेदो खन्धविभङ्गादीसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

२. उप्पत्तानुप्पत्तिवारवण्णना

१९१. दुतियवारे ये धम्मा कामभवे कामधातुसम्भूतानञ्च सत्तानं उप्पज्जन्ति — कामधातुयं परियापन्ना वा अपरियापन्ना वा — ते सब्बे सङ्गहेत्वा कामधातुया पञ्चक्खन्धातिआदि वुत्तं । रूपधातुआदीसुपि एसेव नयो । यस्मा पन रूपधातुपरियापन्नानं सत्तानं धानायतनादीनं अभावेन गन्धायतनादीनि आयतनादिकिच्चं न करोन्ति, तस्मा रूपधातुया छ आयतनानि, नव धातुयोतिआदि वुत्तं । यस्मा च ओकासवसेन वा सत्तुप्पत्तिवसेन वा अपरियापन्नधातु नाम नत्थि, तस्मा अपरियापन्नधातुयाति अवत्वा यं यं अपरियापन्नं तं तदेव दस्सेतुं अपरियापन्ने कति खन्धातिआदि वुत्तं ।

३. परियापन्नापरियापन्नवारवण्णना

१९९. ततियवारे कामधातुपरियापन्नाति कामधातुभजनट्ठेन परियापन्ना; तंनिस्सिता तदन्तोगधा कामधातुत्वेव सङ्गं गताति अत्थो । सेसपदेसुपि एसेव नयो । परियापन्नाति भववसेन ओकासवसेन च परिच्छिन्ना । अपरियापन्नाति तथा अपरिच्छिन्ना ।

४. धम्मदस्सनवारवण्णना

१००७. चतुत्थवारे एकादसायतनानीति सद्दायतनवज्जानि । तज्हि एकन्तेन पटिसन्धियं नुप्पज्जति । इमिना नयेन सब्बत्थ अत्थो वेदितव्वो । सत्तके “देवानं असुरान्”न्ति गतिवसेन अवत्वा अविसेसेन गब्भसेय्यकान्ति वुत्तं । तस्मा यत्थ यत्थ गब्भसेय्यका सम्भवन्ति तत्थ तत्थ तेसं सत्तायतनानि वेदितव्वानि । तथा धातुयो । सेसमेत्थ उत्तानत्थमेव । पञ्चमवारे यं वत्तब्बं तं धम्मसङ्गहट्ठकथायं वुत्तमेव ।

६. उप्पादककम्मआयुप्पमाणवारवण्णना

(१.) उप्पादककम्मं

१०२१. छट्ठवारे पञ्चहि कामगुणेहि नानप्पकारेहि वा इद्धिविसेसेहि दिब्बन्तीति देवा । सम्मुतिदेवाति 'देवो, देवी'ति एवं लोकसम्मुतिया देवा । उपपत्तिदेवाति देवलोके उप्पन्नत्ता उपपत्तिया देवा । विसुद्धिदेवाति सब्बेसं देवानं पूजारहा सब्बकिलेसविसुद्धिया देवा । राजानोति मुद्धाभिसित्तखत्तिया । देवियोति तेसं महेसियो । कुमाराति अभिसित्तराजूनं अभिसित्तदेविया कुच्छिस्मिं उप्पन्नकुमारा ।

उपोसथकम्मं कत्वाति चातुहसादीसु अट्ठङ्गसमन्नागतं उपोसथं उपवसित्वा । इदानि यस्मा परित्तदानादिपुञ्जकम्मं मनुस्ससोभग्यताय पच्चयो, मत्तसो कतं मनुस्ससोभग्यताय अधिमत्तं, अधिमत्तभावेपि नानप्पकारभेदतो नानप्पकारस्स खत्तियमहासालादिभावस्स पच्चयो, तस्मा तस्स वसेन उपपत्तिभेदं दस्सेन्तो अप्पेकच्चे गहपतिमहासालानन्तिआदिमाह । तत्थ महासारो एतेसन्ति महासारा; र-कारस्स पन ल-कारं कत्वा महासालाति वुत्तं । गहपतियोव महासाला, गहपतीसु वा महासालाति गहपतिमहासाला । सेसेसुपि एसेव नयो । तत्थ यस्स गेहे पच्छिमन्तेन चत्तालीसकोटिधनं निधानगतं होति, कहापणानञ्च पञ्च अम्बणानि दिवसवळञ्जो निक्खमति — अयं गहपतिमहासालो नाम । यस्स पन गेहे पच्छिमन्तेन असीतिकोटिधनं निधानगतं होति, कहापणानञ्च दसअम्बणानि दिवसवळञ्जो निक्खमति — अयं ब्राह्मणमहासालो नाम । यस्स पन गेहे पच्छिमन्तेन कोटिसतधनं निधानगतं होति, कहापणानञ्च वीसति अम्बणानि दिवसवळञ्जो निक्खमति — अयं खत्तियमहासालो नाम ।

सहव्यतन्ति सहभावं; सभागा हुत्वा निब्बत्तन्तीति अत्थो । चातुमहाराजिकानन्तिआदीसु चातुमहाराजिका नाम सिनेरुपब्बतस्स वेमज्झे होन्ति । तेसु पब्बतट्टकापि अत्थि, आकासट्टापि; तेसं परम्परा चक्कवाळपब्बतं पत्ता । खिट्ठापदोसिका, मनोपदोसिका, सीतवलाहका, उण्हवलाहका, चन्दिमा देवपुत्तो, सूरियो देवपुत्तोति एते सब्बेपि चातुमहाराजिकदेवलोकट्टका एव ।

तेत्तिस जना तत्थ उपपन्नाति तावत्तिसा । अपिच तावत्तिसाति तेसं देवानं नाममेवाति वुत्तं । तेपि अत्थि पब्बतट्टका, अत्थि आकासट्टका । तेसं परम्परा चक्कवाळपब्बतं पत्ता । तथा यामादीनं । एकदेवलोकेपि हि देवानं परम्परा चक्कवाळपब्बतं अप्पत्ता नाम नत्थि । तत्थ दिब्बं सुखं याता पयाता सम्पत्ताति यामा । तुट्ठा पहट्ठाति तुसिता । पकतिपटियत्तारम्मणतो अतिरेकेन रमितुकामकाले यथारुचिते भोगे निम्मिनित्वा रमन्तीति निम्मानरती । चित्ताचारं जत्वा परेहि निम्मितेसु भोगेसु वसं वत्तेन्तीति परनिम्मितवसवत्ती ।

(२.) आयुप्पमाणं

१०२२. अप्पं वा भिय्योति दितियं वस्ससतं अप्पत्वा वीसाय वा तिसाय वा चत्तालीसाय वा पञ्जासाय वा सट्ठिया वा वस्सेहि अधिकम्पि वस्ससतन्ति अत्थो । सब्बम्पि हेतं दितियं वस्ससतं अप्पत्तत्ता अप्पन्ति वुत्तं ।

१०२४. ब्रह्मपारिसज्जादीसु महाब्रह्मानं पारिसज्जा परिचारिकाति ब्रह्मपारिसज्जा । तेसं पुरोहितभावे ठिताति ब्रह्मपुरोहिता । वण्णवन्तताय चेव दीघायुक्ताय च महन्तो ब्रह्माति महाब्रह्मा, तेसं महाब्रह्मानं । इमे तयोपि जना पठमज्झानभूमियं एकतले वसन्ति; आयुअन्तरं पन नेसं नाना ।

१०२५. परित्ता आभा एतेसन्ति परित्ताभा । अप्पमाणा आभा एतेसन्ति अप्पमाणाभा । दण्डदीपिकाय अच्चि विय

एतेसं सररीरतो आभा छिज्जित्वा छिज्जित्वा पतन्ती विय सरति विसरतीति **आभस्सरा** । इमेपि तयो जना दुतियज्झानभूमियं एकतले वसन्ति; आयुअन्तरं पन नेसं नाना ।

१०२६. परित्ता सुभा एतेसन्ति **परित्तसुभा** । अप्पमाणा सुभा एतेसन्ति **अप्पमाणसुभा** । सुभेन ओकिण्णा विकिण्णा, सुभेन सररीरप्पभावण्णेन एकग्घना, सुवण्णमज्जुसाय ठपितसम्पज्जलितकञ्चनपिण्डसस्सिरीकाति **सुभकिण्हा** । इमेपि तयो जना ततियज्झानभूमियं एकतले वसन्ति; आयुअन्तरं पन नेसं नाना ।

१०२७. आरम्मणनानत्तताति आरम्मणस्स नानत्तभावो । **मनसिकारनानत्ततादीसुपि** एसेव नयो । एत्थ एकस्स पथवीकसिणं आरम्मणं होति...पे०... एकस्स ओदातकसिणन्ति इदं आरम्मणनानत्तं । एको पथवीकसिणं मनसि करोति... पे०... एको ओदातकसिणन्ति इदं मनसिकारनानत्तं । एकस्स पथवीकसिणे छन्दो होति...पे०... एकस्स ओदातकसिणेति इदं **छन्दनानत्तं** । एको पथवीकसिणे पत्थनं करोति...पे०... एको ओदातकसिणेति इदं **पणिधिनानत्तं** । एको पथवीकसिणवसेन अधिमुच्चति...पे०... एको ओदातकसिणवसेनाति इदं **अधिमोक्खनानत्तं** । एको पथवीकसिणवसेन चित्तं अभिनीहरति... पे०... एको ओदातकसिणवसेनाति इदं **अभिनीहारनानत्तं** । एकस्स पथवीकसिणपरिच्छिन्दनकपज्जा होति...पे०... एकस्स ओदातकसिणपरिच्छिन्दनकपज्जाति इदं **पज्जानानत्तं** । तत्थ आरम्मणमनसिकारा पुब्बभागेन कथिता । छन्दपणिधिअधिमोक्खाभिनीहारा अप्पनायपि वत्तन्ति उपचारेपि । पज्जा पन लोकियलोकुत्तरमिस्सका कथिता ।

असज्जसत्तानन्ति सज्जाविरहितानं सत्तानं । एकच्चे हि तित्थायतने पब्बजित्वा ‘चित्तं निस्साय रज्जनदुस्सनमुह्नानि नाम होन्ती’ति चित्ते दोसं दिस्वा ‘अचित्तकभावो नाम सोभनो, दिट्ठधम्मनिब्बानमेत’न्ति सज्जाविरागं जनेत्वा ततूपगं पज्चमं समापत्तिं भावेत्वा तत्थ निब्बत्तन्ति । तेसं उपपत्तिक्खणे एको रूपक्खन्धोयेव निब्बत्तति । ठत्वा निब्बत्तो ठितको एव होति, निसीदित्वा निब्बत्तो निसिन्नकोव निपज्जित्वा निब्बत्तो निपन्नोव । चित्तकम्मरूपकसदिसा हुत्वा पज्च कप्पसतानि तिट्ठन्ति । तेसं परियोसाने सो रूपकायो अन्तरधायति, कामावचरसज्जा उपज्जति; तेन इध सज्जुप्पादेन ते देवा तम्हा काया चुताति पज्जायन्ति ।

विपुला फला एतेसन्ति **वेहप्फला** । अत्तनो सम्पत्तिया न हायन्ति न विहायन्तीति **अविहा** । न कज्जि सत्तं तप्पन्तीति **अतप्पा** । सुन्दरा दस्सना अभिरूपा पासादिकाति **सुदस्सा** । सुट्ठ पस्सन्ति, सुन्दरमेतेसं वा दस्सनन्ति **सुदस्सी** । सब्बेहि एव गुणेहि च भवसम्पत्तिया च जेट्ठा, नत्थेत्थ कनिट्ठाति **अकनिट्ठा** ।

१०२८. आकासानज्जायतनं उपगताति **आकासानज्जायतनूपगा** । इतरेसुपि एसेव नयो । इति छ कामावचरा, नव ब्रह्मलोका, पज्च सुद्धावासा, चत्तारो अरूपा असज्जसत्तवेहप्फलेहि सद्धिं छब्बीसति देवल्लोका; मनुस्सलोकेन सद्धिं सत्तवीसति ।

तत्थ सम्मासम्बुद्धेन मनुस्सानं देवानज्ज आयुं परिच्छिन्दमानेन चतूसु अपायेसु भुम्मदेवेसु च आयु परिच्छिन्नं तं कस्माति? निरये ताव कम्ममेव पमाणं । याव कम्मं न खीयति, न ताव चवन्ति । तथा सेसअपायेसु । भुम्मदेवानम्पि कम्ममेव पमाणं । तत्थ निब्बत्ता हि केचि सत्ताहमतं तिट्ठन्ति, केचि अद्धमासं, केचि मासं, कप्पं तिट्ठमानापि अत्थियेव ।

तत्थ मनुस्सेसु गिहिभावे ठितायेव सोतापन्नापि होन्ति, सकदागामिफलम्पि अनागामिफलम्पि अरहत्तफलम्पि पापुणन्ति । तेसु सोतापन्नादयो यावजीवं तिट्ठन्ति । खीणासवा पन परिनिब्बायन्ति वा पब्बजन्ति वा । कस्मा? अरहत्तं नाम

सेट्टुगुणो, गिहिलिङ्गं हीनं, तं हीनताय उत्तमं गुणं धारेतुं न सक्कोति । तस्मा ते परिनिब्बातुकामा वा पब्बजितुकामा वा होन्ति ।

भुम्मदेवा पन अरहत्तं पत्वापि यावजीवं तिट्ठन्ति । छसु कामावचरदेवेसु सोतापन्नसकदागामिनो यावजीवं तिट्ठन्ति; अनागामिना रूपभवं गन्तुं वट्ठति, खीणासवेन परिनिब्बातुं । कस्मा? निलीयनोकासस्स अभावा । रूपावचरारूपावचरेसु सब्बेपि यावजीवं तिट्ठन्ति । तत्थ रूपावचरे निब्बत्ता सोतापन्नसकदागामिनो न पुन इधागच्छन्ति, तत्थेव परिनिब्बायन्ति । एते हि ज्ञानअनागामिनो नाम ।

अट्ठसमापत्तिलाभीनं पन किं नियमेति? पगुणज्झानं । यदेवस्स पगुणं होति, तेन उप्पज्जति । सब्बेसु पन पगुणेसु किं नियमेति? पत्थना । यत्थ उपपत्तिं पत्थेति तत्थेव उपपज्जति । पत्थनाय असति किं नियमेति? मरणसमये समापन्ना समापत्ति । मरणसमये समापन्ना नत्थि, किं नियमेति? नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्ति । एकंसेन हि सो नेवसज्जानासज्जायतने उपपज्जति । नवसु ब्रह्मलोकेसु निब्बत्तअरियसावकानं ततूपपत्तिपि होति उपरूपपत्तिपि न हेट्ठूपपत्ति । पुत्थुज्जनानं पन ततूपपत्तिपि होति उपरूपपत्तिपि हेट्ठूपपत्तिपि । पञ्चसु सुद्धावासेसु चतूसु च अरूपेसु अरियसावकानं ततूपपत्तिपि होति उपरूपपत्तिपि । पठमज्झानभूमियं निब्बत्तो अनागामी नव ब्रह्मलोके सोधेत्वा मत्थके ठितो परिनिब्बाति । वेहप्फला, अकनिट्ठा, नेवसज्जानासज्जायतनन्ति इमे तयो देवलोका **सेट्टुभवा** नाम । इमेसु तीसु ठानेसु निब्बत्तअनागामिनो नेव उद्धं गच्छन्ति, न अधो, तत्थ तत्थेव परिनिब्बायन्तीति । इदमेत्थ पकिण्णकं ।

७. अभिज्जेय्यादिवारवण्णना

१०३०. सत्तमवारे सलक्खणपरिग्गाहिकाय अभिज्जाय वसेन **अभिज्जेय्यता** वेदितब्बा । जाततीरणपहानपरिज्जानं वसेन **परिज्जेय्यता** । सा च **रूपक्खन्धो अभिज्जेय्यो परिज्जेय्यो न पहातब्बो**तिआदीसु जाततीरणपरिज्जावसेनेव वेदितब्बा । **समुदयसच्चं अभिज्जेय्यं परिज्जेय्यं पहातब्बन्ति**आदीसु पहानपरिज्जावसेन ।

अट्ठमवारे रूपादिआरम्मणानं चक्खुविज्जाणादीनं वसेन सारम्मणानारम्मणता वेदितब्बा । नवमवारो उत्तानत्थोयेव । दसमवारेपि यं वत्तब्बं सिया तं सब्बं तत्थ तत्थ पज्हापुच्छकवारे वुत्तमेवाति ।

सम्मोहविनोदनिया विभङ्गट्ठकथाय

धम्महदयविभङ्गवण्णना निट्ठिता ।

निगमनकथा

एत्तावता च —

अभिधम्मं देसेन्तो, धम्मगरु धम्मगारवयुत्तानं ।

देवानं देवपुरे, देवगणसहस्सपरिवारो ॥

दुतियं अदुतियपुरिसो, यं आह **विभङ्गपकरणं** नाथो ।

अट्टारसहि विभङ्गेहि, मण्डितमण्डपेय्यगुणो ॥

अत्थप्पकासनत्थं, तस्साहं याचितो ठितगुणेन ।
यतिना अदन्धगतिना, सुबुद्धिना बुद्धघोसेन ॥

यं आरब्धिं रचयितुं, अट्टकथं सुनिपुणेसु अत्थेसु ।
सम्मोहविनोदनतो, सम्मोहविनोदनिं नाम ॥

पोराणट्टकथानं, सारं आदाय सा अयं निट्ठं ।
पत्ता अनन्तरायेन, पाळिया भाणवारेहि ॥

चत्तालीसाय यथा, एकेन च एवमेव सब्बेपि ।
निट्ठं वजन्तु विमला, मनोरथा सब्बसत्तानं ॥

सद्धम्मस्स ठितत्थं, यच्च इमं रचयता मया पुज्जं ।
पत्तं तेन समत्तं, पापुणतु सदेवको लोको ॥

सुचिरं तिट्ठतु धम्मो, धम्माभिरतो सदा भवतु लोको ।
निच्चं खेमसुभिक्षादि-सम्पदा जनपदा होन्तूति ॥

परमविसुद्धसद्भावबुद्धिर्वीरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्जवमद्ववादिगुणसमुदयसमुदितेन
सकसमयसमयन्तरगहनज्झोगाहणसमत्थेन पञ्जावेय्यत्तियसमन्नागतेन तिपिटकपरियत्तिप्पभेदे साट्ठकथे सत्थुसासने
अप्पटिहतजाणप्पभावेन महावेय्याकरणेन करणसम्पत्तिजनितसुखविनिगगतमधुरोदारवचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्तवादिना
वादीवरेण महाकविना पभिन्नपटिसम्भिदापरिवारे छळभिज्जापटिसम्भिदादिप्पभेदगुणपटिमण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मो
सुप्पतिट्ठितबुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहारवासीनं वंशालङ्कारभूतेन विपुलविसुद्धबुद्धिना बुद्धघोसोति गरूहि
गहितनामधेय्येन थेरेन कता अयं सम्मोहविनोदनी नाम विभङ्गट्टकथा ।

ताव तिट्ठतु लोकस्मिं, लोकनित्थरणेसिनं ।
दस्सेन्ती कुलपुत्तानं, नयं पञ्जाविसुद्धिया ॥

याव बुद्धोति नामम्पि, सुद्धचित्तस्स तादिनो ।
लोकम्हि लोकजेट्टस्स, पवत्तति महेसिनोति ॥

सम्मोहविनोदनी नाम विभङ्ग-अट्टकथा निट्ठिता ।